

*"Tarixi olduğu kimi qəbul etmək, dərk etmək
və olduğu kimi qiymətləndirmək lazımdır "*

HEYDƏR ƏLİYEV

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU

AZƏRBAYCAN TARİXİ

aprel 1920- iyun 1941

YEDDİ CİLDDƏ
VI CİLD

BAKI, ELM, 2008

Bu kitab "Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VI cild " (Bakı, Elm, 2000) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır.

Məsul redaktor:

Cəmil Quliyev
akademik

ISBN 978-9952-448-44-03

947. 5402-dc22

Tarix – Azərbaycan

Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920 - iyun 1941).
Bakı. "Elm". 2008. 568 səh. + 48 səh. illüstrasiya.

Bu cildə Vətən tarixinin mürəkkəb və ziddiyyətli dövrlərindən biri olan 20-30-cu illərin uğurlu və məşəqqətli tarixi hadisələri nəzərdən keçirilir. Sovet hakimiyyətinin qurulması, "milli" dövlət quruculuğu, sənayeləşdirmə və kollektivləşdirmə, mədəni həyat, idarəetmənin zorakılıq, görünməmiş cəza tədbirləri ilə müşayiət olunan inzibati-amirlik sistemi, eləcə də yeni cəmiyyət qurmağın bütün ağırlıqlarını çiyinlərində daşıyan milyonlarla zəhmətkeşin gərgin əmək fəaliyyəti indiyədək öyrənilməmiş arxiv sənədləri və dövrü mətbuat materialları əsasında tam və hərtərəfli şərh olunur.

© "Elm" nəşriyyatı, 2008

GİRİŞ

"Azərbaycan tarixi (1920-ci il aprel - 1941-ci il iyun)" - VI cild Vətən tarixinin ən mürəkkəb və ziddiyyətli dövrlərindən birini əhatə edir. Azərbaycanda həmin illərdə dövlət idarəçiliyinin yeni sistemi yaranmış, ölkənin iqtisadiyyatında, cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında, mədəni-mənəvi aləmində köklü dəyişikliklər baş vermişdi. Xalqımızın keçdiyi bu tarixi yolun obyektiv və ciddi elmi tədqiqinin mühüm prinsipial əhəmiyyəti vardır.

Möhtərəm Prezident H. Ə. Əliyevin qeyd etdiyi kimi, "Azərbaycan xalqı yetmiş il kommunist rejimi şəraitində, sosialist dövlətinin tərkibində yaşamışdır. Həmin dövr Azərbaycan xalqının həyatında böyük bir tarixi dövrdür, onun doğru-düzgün qiyməti verilməlidir... Əsas cəhət budur ki, yetmiş il ərzində Azərbaycan xalqı böyük tarixi yol keçmiş, respublikanın iqtisadiyyatı yüksək sürətlə inkişaf etmiş, xalqımızın mədəni, təhsil səviyyəsi yüksəlmiş, Azərbaycanın elmi, mədəniyyəti, həyatının bütün sahələri inkişaf etmiş, respublikada böyük iqtisadi, sosial və mədəni-intellektual potensial yaranmışdır".

Tarix elmi keçmiş fakt və hadisələr məcmusu əsasında, konkret zaman və məkan çərçivəsində, yalnız obyektiv tədqiq etməklə əsil həqiqəti üzə çıxara bilər.

Nisbətən son vaxtlardək "sarsılmaz" hesab edilən, lakin yenidən hərtərəfli dərin təhlil edilməsinə və qiymətləndirilməsinə ehtiyac olan əsas problemlərə peşəkar tarixçilərin prinsipial elmi münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi indi daha kəskinləşmişdir. XX əsrin 20-30-cu illəri ərzindəki məsələlərin böyük bir qismi, o cümlədən Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmasını şərtləndirən amillər; respublikada yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət; hakim dairələrdə qarşıdurmalar; "sovet cəmiyyəti" qurulmasında Azərbaycan neftinin rolu; "acınacaqlı" kollektivləşdirmə prosesi; Azərbaycanda kənd təsərrüfatı siyasəti; "milli dövlət quruculuğunun" mahiyyəti - "müstəqilliyin" gerçək və dekorativ tərəfi; "xəyalı hüquqlar"; "beşillik təsərrüfat planlarının" yerinə yetirilməsində, "sovet" neft rayonlarının yaradılması və inkişafında Azərbaycan fəhlə sinfinin rolu; mədəni quruculuğun xüsusiyyətləri, "bolşevik ideologiyasının" hakimliyi; dinə münasibətin özünəməxsusluğu; respublikada totalitar rejimə keçid; bürokratiyanın güclənməsi, idarəetmədə inzibati-amirlik sisteminin bərqərar olması; Azərbaycanda qanunçuluğun pozulması, repressiyalar və sair məşəqqətlərin analitik təhlili və düzgün, obyektiv qiymətləndirilməsi həmin problemlər sırasına daxildir.

Kitabda 20-30-cu illərdə sosializmin "Stalin eksperimenti"nin, bütün keçmiş sovet ölkəsində olduğu kimi, Azərbaycanda necə həyata keçirildiyini aşkarlamaq üçün bütün bacarıqlarını sərf etməyə çalışan müəllif heyəti

stereotiplərdən, "üstüörtülü təqdimatdan" uzaqlaşmış və həmin müddət çərçivəsində Azərbaycanda mövcud olan cəmiyyətin tarixi inkişafını obyektiv şərh etməyə səy göstərmişdir. Müəlliflər tarixi prosesi araşdırarkən, ilk növbədə tarixilik prinsipini əsas tutaraq, obyektiv və subyektiv amillərin qarşılıqlı əlaqələrini hərtərəfli təhlil etmək mövqeyindən çıxış etmişlər.

Müəllif heyəti hesab edir ki, bu cild əhatə etdiyi dövrün analitik, hərtərəfli, tam elmi tarixini yaratmaq üçün görülməli böyük, çox diqqət və zəhmət tələb edən məsul bir işin ancaq başlanğıcıdır. Bu istiqamətdə yeni axtarışlar və dərin analitik tədqiqatlar Azərbaycan tarixçilərinin müqəddəs vətəndaşlığı, alim borcudur.

Əsərin müxtəlif fəsillərinin mövzuları tədqiq edilib işıqlandırılarkən vaxtilə Moskva, Sankt-Peterburq, Tbilisi və respublikamızın arxivlərindən götürülmüş sənəd və materiallara üstünlük verilmişdir. Bu sənəd və materiallar əsərin mənbəşünaslıq bazasını təşkil edir. Bir çox aktual problemlər araşdırılarkən dövrü mətbuatdan, alimlərin, tarixi şəxsiyyətlərin bərpa olunmuş nəşrlərindən, kitab və xatirələrindən istifadə edilmişdir.

VI cild 20-30-cu illər Azərbaycan tarixinin əsas problemlərinin kompleks halında elmi araşdırılmasına doğru ilk addımdır. Bu iş müəyyən mənada, hələ 50-60-cı illərdə müəllif kollektivi tərəfindən başlanıb, üçcildlik "Azərbaycan tarixi" ilə başa çatan çox dəyərli işin davamıdır. Həmin nəşrin respublikanın aparıcı tarixçiləri O.S.Sumbatzadə, İ.A.Hüseynov, Z.İ.İbrahimov, Ə.N.Quliyev, Y.A.Tokarjevskinin redaktəsi ilə 1963-cü ildə iki hissədə buraxılmış üçüncü cildi, oradakı ayrı-ayrı səhv və mübahisəli məsələlərə, bəzən də müasir tarixi proseslərlə səsleşməyən konseptual yayımlara baxmayaraq, ilk ümumiləşdirici kitab kimi, bu gün də öz əhəmiyyətini tam itirməmişdir. Kitabın müəllif kollektivi bu entuziastların - ilk yol açanların nəhəng əqli gücləri ilə, həqiqətən də mürəkkəb, çətin bir şəraitdə, ilk dəfə, zəmanəsinin tarix elminin uğurlarına əsaslanıb Azərbaycan tarixini ibtidai icma quruluşundan başlayaraq XX əsrin 60-cı illərindəki işıqlandıran kompleks elmi əsər yaradanların xatirəsini dərin ehtiramla yad edir.

Bu cildə verilən illüstrasiya materialları Azərbaycan Respublikası fotofono-kino sənədləri və Mərkəzi Dövlət Arxivinin fondlarından, müxtəlif muzeylər, nazirlik və idarələrdən, həmçinin müxtəlif dövrü nəşrlərdən götürülmüşdür.

Müəllif kollektivi və redaksiya heyəti cildin hazırlanması və nəşri zamanı göstərdikləri köməyə görə təşkilat və müəssisələrə, elmi işçi və mütəxəssislərə təşəkkürünü bildirir. Onlar VI cild yazılarkən hazırlanması 1977-ci ildə planlaşdırılan çoxcildliyin nəzərdə tutulan müəlliflərindən tarix e.d., prof. Z.B.Şıxlınskinin, tarix e.d., prof. E.İ.Məmmədovun, filologiya e.d., prof.

Q.X.Qasımzadənin, sənətsünaslıq doktoru, prof. N.D.Həbibovun, sənətsünaslıq namizədi, prof. E.Ə.Abasovanın, sənətsünaslıq namizədi Ə.Ə.Əliyevanın təqdim etdikləri bəzi materiallardan da istifadə olunduğunu minnətdarlıqla qeyd edirlər.

VI cildin mətnlərini aşağıdakı müəlliflər yazmışlar:

Giriş, I, II və IV fəsillər, nəticə - tarix elmləri doktoru, professor, akademik C.B.Quliyev; III fəsil - tarix elmləri doktoru, professor Y.A.Tokarjevski, tarix elmləri doktoru A.Ə.Məmmədov, tarix elmləri namizədləri A.İ.Xəlilov, T.Ə.Novruzov, Ə.C.Rəhimov, V və VIII fəsillər - tarix elmləri doktoru, professor T. H. Musayeva; VI fəsil - tarix elmləri doktoru A. Ə. Məmmədov, tarix elmləri namizədləri Z.M.İsayev, A.C.Muradova; VII fəsil - A.Ə.Məmmədov, Z.M.İsayev; IX fəsil - C.B.Quliyev, A.Ə.Məmmədov; X fəsil - Y.A.Tokarjevski, A.Ə.Məmmədov, T.Musayeva, A.C.Muradova, tarix elmləri doktoru R.E.Zeynalov; xronoloji cədvəl - Ə.C.Rəhimov; Xülasə (rus dilində) - T.H.Musayeva; Bibliografiya - C.B.Quliyev, A.Ə.Məmmədov, Ə.C.Rəhimov.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN SOVET SOSIALİST RESPUBLİKASININ YARANMASI

§ 1. SOVET QURUCULUĞUNUN BAŞLANMASI

Sovet hakimiyyəti Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasını ancaq elan etmişdi, qarşıda hələ çətin vəzifə - onu həqiqətə çevirmək tələb olunurdu. Labüd sual doğur: bütün Azərbaycan bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün hazır idimi? Ümumən sosialist dəyişikliklər üçün Azərbaycan iqtisadiyyatda, siyasətdə, sosial-maddi sahədə, mədəniyyət və ideologiyada lazımi ilkin şərtlərə və əsas amillərə malik idimi? Bakı ilə Azərbaycan ərazisinin qalan hissəsinin inkişaf səviyyəsi arasında keçmişdən irs qalmış fərqi yeni respublika quruculuğu prosesində necə aradan qaldırılması problemi də obyektiv surətdə aydınlaşdırılmalıdır!

Qərəzsiz elmi araşdırma göstərir ki, Azərbaycanın timsalında sovet respublikası quruculuğu, əslində, onun maddi, elmi-texniki və insan potensialını hakim Mərkəzin məqsəd və mənafeyinə tabe etməklə aparılırdı. Mərkəzin sosializm quruculuğu siyasətində Azərbaycanın yeri əsasən onun öz "beynəlmilçilik borcunu" yerinə yetirməsi dəlili ilə əsaslandırılırdı. Həmin siyasətin ümdə istiqaməti bunlar idi: Bakı ölkənin başlıca neft xəzinəsi və Azərbaycan Sovet İttifaqının İkinci pambıq bazasıdır. "Ümumi sosialist vətəninin" mənafehləri ilə pərdələnən, əslində isə, "sosializm" bayrağı altında əsarətə almaq siyasətinin incə formada davamı olan siyasət belə idi. Prinsip etibarilə, Azərbaycanda sosializm quruculuğu bu cür intişar edirdi. Başlıcası isə bunu obyektiv surətdə izah etməyə və işıqlandırmağa çalışmaq lazımdır. Çünki inkar etmək olmaz ki, Azərbaycan öz tarixinin sovet dövründə də mühüm iqtisadi, sosial-mədəni dəyişikliklərə nail olmuşdur. Azərbaycan xalqı əməksevər xalqdır, qarşısına çıxan böyük çətinlikləri və səhvləri aradan qaldıraraq, ədalətsizliyə tab gətirərək yeni həyat quruculuğu naminə fədakarlıqla çalışmışdır.

* * *

Sovet hakimiyyətinin qurulması. 1920-ci il aprelin 28-də Müvəqqəti İnqilab Komitəsi yeni hökumətin - Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin aşağıdakı tərkibini təsdiq etdi: N.Nərimanov - XKS-nin sədri və xalq xarici işlər komissarı; Ç.İldırım - xalq hərbi-dəniz işləri komissarı; H.H.Sultanov - xalq daxili işlər komissarı; Ə.H.Qarayev - xalq əmək və ədliyyə komissarı;

Q.M.Musabəyov - xalq əkinçilik, ticarət, sənaye və ərzaq komissarı; M.D.Hüseynov - xalq maliyyə komissarı; D.X.Bünyadzadə - xalq maarif və dövlət nəzarəti komissarı; C.Vəzirov - xalq poçt, teleqraf və yollar komissarı; A.Ə.Əlimov - xalq səhiyyə və himayə komissarı.

Bu, Azərbaycanın sovet hökumətinin ilk kabineti idi. Sonralar onun tərkibi dəfələrlə dəyişmişdir. 1920-ci ilin avqustunda isə Kiçik Xalq Komissarları Soveti yaradıldı. Onun əsas vəzifəsi Azərbaycan İnqilab Komitəsinin səlahiyyətinə aid olan məsələləri ətraflı müzakirə etmək və hazırlamaq idi. Xalq komissarlarının hamısı, Xalq Təsərrüfatı Şurasının və Fövqəladə Komissiyasının, Hərbi İnqilabi Səhra Tribunalının nümayəndələri Kiçik Xalq Komissarları Sovetinin üzvü idilər.

Aprelin 29-dan etibarən Ə.H.Qarayev başda olmaqla Bakı İnqilab Komitəsi də işləyirdi. Bakıda şəhər Soveti ilə yanaşı, Bakı Qəza İnqilab Komitəsi də fəaliyyət göstərirdi². Şəhərin bütün rayonlarında yerli hakimiyyət orqanları yaradılmışdı. Təşkil edilmiş Mərkəzi Komissiya bütün fəhlələrə müraciət edərək, onları mədənlərin, zavodların, anbarların, onlarda olan qiymətli əşyaların, avadanlığının mühafizəsinə ciddi nəzarət etməyə, xalq mülkiyyəti kimi qoru mağa çağırmışdı.

1920-ci il aprelin 28-də Gəncədə də hakimiyyət İnqilab Komitəsinin əlinə keçdi. Gəncə İnqilab Komitəsinə İ.M.Əliyev (sədr), F.T.Əliyev, İ.A.Əminbəyli (məvavilər) və başqaları daxil idilər. Bakıya Gəncə şəhərinin fəhlə-kəndli nümayəndə heyəti göndərildi³. Elə həmin gün Quba qəzasında da inqilab komitələri yaradıldı, Lənkəran şəhərində və qəzasında hərbi inqilab komitəsi təşkil edildi. Aprelin axırında Şamaxıda, Cavanşir qəzasında, Şamaxıda, Gədəbəy rayonunda inqilab komitələri fəaliyyət göstərirdi. Həmin vaxt Azərbaycan İnqilab Komitəsi sovet işini təşkil etmək üçün bütün qəzalara məsul işçilər, təlimatçılar göndərmişdi⁴.

İlk vaxtlar respublikada ali qanunvericilik və icra hakimiyyətini Azərbaycan İnqilab Komitəsi həyata keçirirdi. Yerlərdə sovet hakimiyyəti qəza, məntəqə və kənd inqilab komitələrinin əlində idi.

İnqilab komitələrinin təşkili prinsipləri və vəzifələri qəzalarda sinfi təbəqələşmənin dərəcəsi və milli tərkib, kəndlilərin siyasi şüuru və mütəşəkkilliyinin səviyyəsi nəzərə alınmaqla müəyyən olunurdu. Çox vaxt inqilab komitələrinin üzvləri sırasına digər partiyaların və cərəyanların nümayəndələri də düşürdü. Qəza inqilab komitələrinin rəhbərliyini daxili işlər komissarlığı təyin edirdi. İnqilab komitələrinin yaradılmasına kömək göstərmək üçün rəhbər partiya və sovet işçiləri, inqilabi hərəkatın fəal iştirakçıları, respublikanın müxtəlif millətlərinin nümayəndələri qəzalara göndərilmişdi. Onların bir çoxu yerli inqilab komitələrinə başçılıq edirdi.

İri dəmiryol stansiyalarında da inqilab komitələri təşkil olunmuşdu. Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi aprelin 29-da respublika adından xüsusi müraciətlə çıxış edərək RSFSR ilə qarşılıqlı etimada və tanımağa əsaslanan, sıx ittifaq bağlamağı təklif etdi.

1920-ci il mayın 5-də V.İ.Lenin RSFSR Xalq Komissarları Soveti adından Azərbaycanın Sovet hökumətinə teleqram göndərdi. Teleqramda deyilirdi: "Xalq Komissarları Soveti *müstəqil Azərbaycan Respublikası* (kursiv - məsul red.) zəhmətkeş kütlələrinin azadlığa çıxmasını alqışlayır və möhkəm əmin olduğunu bildirir ki, müstəqil Azərbaycan Respublikası öz sovet hökumətinin rəhbərliyi altında, RSFSR ilə birgə öz azadlıq və istiqlaliyyətini Şərqi məzlum xalqlarının qəddar düşməni olan imperalizmdən qoruyub saxlayacaqdır.

Yaşasın müstəqil Azərbaycan Sovet Respublikası!

Yaşasın Azərbaycan fəhlə və kəndliləri!

Yaşasın Azərbaycan və Rusiya fəhlələrinin və kəndlilərinin ittifaqı"⁵.

Azərbaycanda Leninin teleqramı Azərbaycan SSR-in RSFSR tərəfindən tanınmasını bildirən tarixi sənəd kimi qarşılandı və bu münasibətlə 1920-ci il mayın 9-u istirahət günü elan edildi. Bakı bayraqlarla bəzədilmişdi, Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti binasının eyvanında isə teleqramın mətninin Azərbaycan və rus dillərində yazıldığı böyük qırmızı plakat asılmışdı. V.İ.Lenin və N.Nərimanovun portretlərinin dərc edildiyi bir saydan ibarət xüsusi "Qırmızı Azərbaycan" qəzeti çap olunmuşdu. "Müstəqil Azərbaycan Respublikası" bəyannaməsini rəğbətlə qarşılayan ictimaiyyət və xalq kütlələri, əlbəttə, məsələnin əslindən xəbərsiz idi. Stalin hələ 1920-ci il 28 apreldən bir gün qabaq məktubunda aşağıdakı məsləhəti vermişdi: "Bakının zəbt edilməsi faktını Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında notaya uyğunlaşdırmaq, mənə elə gəlir ki, gələcək (fərz edilən) müstəqillik heç bir ciddi praktik əhəmiyyət kəsb etməyən deklarasiya ola bilər". Tarixin sonrakı gedışı suveren dövlət kimi Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasının deklarativ xarakter daşdığını təsdiq etdi. Q.K.Orconikidze və S.M.Kirovun 1920-ci il mayın 2-də Bakıdan V.İ.Leninə göndərdikləri məlum birgə teleqramın 1969-cu ildə şifrəsi açılmış sonuncu hissəsi bunu aşkar təsdiqləyir: "Sizin Azərbaycana təbrikiniz və onu ümumi şəkildə tanımağınız zəruridir. Sovet Rusiyası ilə hərbi-təsərrüfat, iqtisadi cəhətdən birləşməni həyata keçirəcəyik. Təcrübə bütün Qafqaz üçün bizə bundan sonra da Xalq Komissarları Sovetinin səlahiyyətlərinin verilməsini tələb edir. Bunları bizə radio ilə verin, yaxud kimisə göndərin, ancaq tezliklə. Nərimanova belə səlahiyyətlər verməyin"⁶.

Sovet Azərbaycanının elan edilməsi rəsmi Sovet Rusiyası tərəfindən ilk növbədə onun əmin-amanlığı, iqtisadi mənbələrindən biri kimi razılıqla qarşılandı. Təsadüfi deyil ki, V.İ.Lenin Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulmasının ertəsi

günü bəyan etmişdi: "Dünən Bakıdan aldığımız xəbər göstərir ki, Sovet Rusiyasının vəziyyəti yaxşılaşmaqdadır... İndi bizim elə bir iqtisadi bazamız vardır ki, bu bizim bütün sənayemizi canlandırma bilər"⁷.

Q. K. Orconikidze, S. M. Kirov artıq mayın 2-də V.İ.Leninə bildirdilər ki, Həştərxana bir milyon yarım pud neft məhsulları göndərilmişdir⁸.

1920-ci il mayın birinci yarısında Sovet hakimiyyəti Naxçıvan qəzasından başqa, demək olar, bütün Azərbaycanda qurulmuşdu. Əhalinin zəhmətkeş təbəqələri və liberal hissəsi bu hakimiyyəti əsasən qəbul edir və dəstəkləyirdi. Azərbaycan kəndliləri Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması gününü hər il bayram kimi qeyd etməyi qərara aldılar⁹. Bakı şəhəri və onun rayonlarının zəhmətkeş müsəlman ziyalıları ittifaqının fəvqəladə yığıncağı 1920-ci il aprelin 29-da Azərbaycan SSR İnkilab Komitəsinə münasibət haqqında məsələni müzakirə edərək, qayda-qanunun saxlanması, fəhlələr və kəndlilər arasında təşviqat işinin təşkilində fəal iştirak etmək məqsədilə İnkilab Komitəsi ilə tam ünsiyyət yaratmaq məsələləri barədə onunla danışıqlar aparmaq üçün on iki nəfərdən ibarət nümayəndə heyəti seçdi¹⁰. Elə həmin gün sol müsavətçilərin (zəhmətkeş ziyalıların, fəhlələrin və kəndlilərin) yığıncağında İnkilab Komitəsi ilə birgə iş və yeni həyat quruculuğunda iştirak etmək haqqında məsələ müzakirə olundu. Yığıncaq cari vəziyyət haqqında məsələ barədə kommunistlərin taktikası ilə razı olduğunu bildirdi və ölkənin idarə edilməsinin yeni qaydasını bütün gücü ilə dəstəkləməyi, Azərbaycan Sovet Respublikasının müstəqillik prinsiplərini qorumağı qərara aldı¹¹.

1920-ci ilin aprelinə yaradılmış Azərbaycan sosial-demokrat partiyası da sovet hakimiyyətinə xeyirxah münasibət bəslədiyini bildirdi. "İttihad" partiyası da sovet hakimiyyətini, kommunistləri dəstəklədiyini bəyan etdi.

Digər partiyaların və siyasi cərəyanların nümayəndələri sovet hökumətinin tərkibinə daxil oldular, dövlət və təsərrüfat orqanlarında rəhbər vəzifələr tutdular.

Sovet hakimiyyətinin ilk günlərində cəza orqanları - XI qızıl ordunun xüsusi şöbəsi, fəvqəladə komissiya Müsavat partiyasının, digər siyasi cərəyanların və qrupların üzvlərinə qarşı dərhal təqiblərə başladılar. Sovet hakimiyyəti hələ 1920-ci il aprelin sonunda sovet hakimiyyəti qurulana qədər Azərbaycanda mövcud olan partiyalarla saziş bağlamışdı. Bu saziş əsasən ilk vaxtlar Müsavat partiyası açıq fəaliyyətini davam etdirirdi. Müsavətçilərin sol qanadı partiyadan ayrılaraq öz Mərkəzi Komitəsini seçdi. 1923-cü il avqustun 14-də mətbuatda "Müsavətçilərin bəyannaməsi" dərc olundu. Bəyannamədə göstərilirdi ki, müsavətçilər bu məsul dövrdə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti ilə mübarizə cəbhəsi açarsa, onların hamısını qətiyyətlə pisləyərək.

Bəyannamənin sonunda deyilirdi ki, "müsavatçıların qeyri-leqal şəkildə mövcud olan təşkilatı buraxılmış sayılır".

Lakin hakimiyyətin kommunistlərə təhvilə zəmanə hökumət və parlament üzvlərinin həyatının və əmlakının qorunmasının təminatı haqqında verilmiş öhdəliklər, habelə partiyalara münasibətə dair sazişlər pozuldu.

N.Nərimanov 1921-ci il mayın 8-də Birinci Azərbaycan sovetlər qurultayında Bakıda sovet hakimiyyətinin ilk faciəli günlərini xarakterizə edərək demişdi: "Bolşeviklər hakimiyyəti ələ alırlar. Mən daha demirəm ki, ələ keçirirlər, alırlar və sonra öz proqramlarını inkişaf etdirməyə başlayırlar. Bax, burada bəzi sui-istifadə halları baş verir. Bu yerdə Rusiya şablonu ilə yenidənqurma başlayır"¹².

Bakıda təqiblər, Azərbaycan Demokratik Respublikası liderlərinin, görkəmli nümayəndələrinin, digər partiyaların, siyasi qrupların və cərəyanların rəhbərlərinin, Azərbaycan ordusunun, müdafiə nazirliyinin xadimlərinin həbsləri intişar edir. Onların bir çoxu Nargin adasında güllələndi, Rusiyanın müxtəlif həbs düşərgələrinə sürgün edildi. Bütün bunlar Azərbaycan İnqilab Komitəsinin icazəsi olmadan, millətçi rus şovinistlərinin və erməni daşnaklarının başçılıq etdikləri XI qızıl ordunun xüsusi şöbəsi tərəfindən özbaşınalıqla edilirdi. Daşnak terrorçuları 1920-1921-ci illərdə F.Xoyskini və H.Ağayevi Tiflisdə; Behbudğa Cavanşiri isə Malta adasında vəhşicəsinə qətlə yetirdilər. General Süleyman Sulkeviç, hökumət üzvləri X.Rəfibəyov, İ.Ziyadxanov, tanınmış pedaqoq və alim F.Köçərli, professor Zimin və başqaları həlak oldular.

Bir fərziyyəyə görə, Usubbəyov Azərbaycanın Gürcüstanla sərhədini keçərkən qarətçi quldurlar tərəfindən öldürülmüşdü. Xoş təsadüf həbs olunmuş M.Ə.Rəsulzadəni ölümdən xilas etdi. İ.V.Stalin Bakıda olarkən M.Ə.Rəsulzadənin həbs edildiyini bildikdə, özünün keçmiş inqilabçı tanışı kimi onun buraxılması barədə göstəriş verdi və Moskvaya işə dəvət etdi. Sonra o, Türkiyəyə gedə bildi. Sonralar Türkiyədə onun təşəbbüsü ilə Azərbaycan Milli Mühacirət Mərkəzi yaradıldı. ADR-in və Azərbaycan ziyalılarının bir çox görkəmli xadimi (Ə.M.Topçubaşov, Ə.Ağayev, A.Şeyxülislamov, C.Hacıbəyli, M.B.Məmmədzadə, Mustafə Vəkilov, Mirzə Əsədullayev, Əbdüləli bəy Əmircanov və b.) mühacirətdə olduqlarına görə, vətəndə qalmış həmfikirələrinin faciəli aqibəti onların başına gəlmədi.

Azərbaycan xalqının qatı düşməni V.A.Pankratov başda olmaqla XI qızıl ordunun xüsusi şöbəsi, digər cəza orqanları Azərbaycandakı partiyaların, müxtəlif siyasi təşkilatların rəhbərlərinin, üzvlərinin təqib və həbs olunmasını getdikcə gücləndirirdilər. Onlar Azərbaycan ziyalılarının nümayəndələrini təcrid edir və qırırdılar, yüzlərlə adam Solovetsk adalarına, Suzdala, Novqoroda və digər ucqar yerlərdəki həbs düşərgələrinə göndərildi.

N.Nərimanov qanunsuz repressiyaya məruz qalmış vətəndaşları hər vəchlə azad etməyə çalışdı. 1920-ci il mayın 27-də onun imzası ilə "Kifayət qədər əsas olmadan tutulub saxlananların hamısını" həbsdən buraxmaq üçün xüsusi komissiya yaradılması haqqında dekret dərc olunmuşdu. 1920-ci il iyulun 12-də isə N.Nərimanov həbs yerlərində olan fəhlə, kəndli və əsgərlərin geniş şəkildə amnistiyası haqqında dekret verdi. Dekret sovet hakimiyyətinə qarşı sui-qəsdlərdə iştirak etməyə görə mühakimə olunanlara şamil edilmirdi. Avqustun 12-də N.Nərimanovun imzaladığı əmr idarə müdiriyyətinin icazəsi olmadan qulluqçuların xidməti hərəkətlərinə görə FK orqanları tərəfindən həbs olunmasını qadağan edirdi¹³. Oktyabr inqilabının 3-cü ildönümü münasibətilə Azərbaycan İnkilab Komitəsi 1920-ci il noyabrın 6-da "özlərinin şüursuzluğu və siyasi yetkinliyinin çatışmazlığı ucbatından istər ümumi, istərsə də siyasi xarakterli cinayətlər törətmiş bütün şəxslər" barəsində amnistiya tətbiq olunması haqqında dekret vermişdi¹⁴.

Birinci Ümumazərbaycan sovetlər qurultayının qərarına əsasən N.Nərimanov 1921-ci il mayın 26-da "Azərbaycanın sovetləşməsi dövründə (1920-ci il aprelin 28-dən indiyədək) Azərbaycanın hüduqlarından kənara sürgün edilmiş istər mülki, istərsə də hərbi idarələrdə çalışan bütün şəxslərin RSFSR-in bütün həbs düşərgələrindən, həbsxanalarından və həbs yerlərindən" azad olunması və qaytarılması haqqında məktubla V.İ.Leninə müraciət etmişdi¹⁵.

Sovet hakimiyyəti hər cür milli imtiyazların ləğv olduğunu, Azərbaycanda yaşayan bütün millətlərin hüquq bərabərliyini elan etdi. Azərbaycan İnkilab Komitəsi bəyan etdi ki, "o, milliyyətindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşların tam toxunulmazlığına və azadlığına... təminat verir"¹⁶.

Azərbaycan İnkilab Komitəsi RSFSR ilə dostluq ittifaqı bağlamağı, digər qonşu respublikalarla mehriban münasibətlər yaratmağı özünün başlıca vəzifələrindən biri kimi qarşıya qoymuşdu.

1920-ci ilin ilk aylarında Zaqafqaziyada mürəkkəb bir siyasi vəziyyət yaranmışdı. Əslində üç "müstəqil respublika" dörd xarici dövlətin - Türkiyə, Rusiya, İngiltərə və ABŞ-in geosiyasətinin düyün nöqtəsinə çevrilmişdi. "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyası ilə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyədən torpaq qoparmaq iddiasında olan daşnak Ermənistanı faktiki olaraq bu üç ölkə ilə müharibə vəziyyətində idi. Rusiya isə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti elan olunanandan sonra, Gürcüstan və Ermənistanı Türkiyəyə qarşı müharibəyə təhrik etmək (daşnak Ermənistanının "müstəqilliyini" tanımaq, onun ərazisinə qoşun yeritməmək) siyasəti yeridirdi. Türkiyə Rusiyanın və Qərb ölkələrinin niyyətlərinə qarşı çıxdı, Sevr müqaviləsini rədd edərək, daşnak Ermənistanına qarşı hərbi əməliyyatı genişləndirdi və onu Aleksandropol sazişi bağlamağa məcbur etdi. Türkiyə-Ermənistan sərhədləri tənzimləndi.

Antanta ölkələri "bolşevizmin" Azərbaycanda möhkəmlənməsindən, bütün Cənubi Qafqaz regionuna sahib olmasından narahat olaraq, Gürcüstan və Ermənistan burjuva hökumətlərinə hər bir vəclə kömək göstərirdilər. ABŞ hətta Ermənistan üzərində mandat almaq niyyətində idi. Sovet Azərbaycanına qarşı diplomatik yolla təzyiq göstərir və ona qarşı olan qüvvələrə yardım edirdilər.

Lakin qızıl ordunun köməyi ilə Ermənistanda və Gürcüstanda sovet hakimiyyətinin bərqərarlaşması nəticəsində Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyət dəyişildi. Azərbaycanın, Ermənistanın, Gürcüstanın, Şimali Qafqazın milli hökumətlərinin mühacirətdə olan liderləri toplanaraq Parisdə "demokratik respublikaların" bərpası uğrunda "Sovetlər"ə qarşı mübarizə aparacaqları haqqında bəyannamə imzaladılar.

1920-ci il 28 aprel - 1921-ci il 21 fevral ayına qədərki dövrdə Azərbaycan SSR ilə Gürcüstan Respublikası arasında diplomatik danışıqlar, əsasən "Tiflisdə və Batumda Azərbaycan nümayəndəliyi və konsulluqları" ətrafında gedirdi. Həmin dövrdə "məşəvik Gürcüstanı ilə" "Sovet Azərbaycanı" arasında münasibətlərdə baş verən münaqişə və sair mübahisələr RSFSR-in diplomatik nümayəndələrinin vasitəçiliyi və iştirakı ilə tənzimləniirdi. Çünki əslində RSFSR ilə Gürcüstan Respublikası arasında 1920-ci il may ayında bağlanan sülh müqaviləsinə əsasən, Sovet Rusiyası Gürcüstanın müstəqilliyini tanıyırdı. 1920-ci il iyunun 12-də Azərbaycan SSR ilə Gürcüstan Demokratik Respublikası arasında Ağstafada sülh və dostluq müqaviləsi bağlansa da, bu iki respublika arasındakı mübahisəli məsələlər, ələlxüsus ərazi, sərhəd problemi həll olunmamışdı. Bunun bir səbəbi isə "Sovet Azərbaycanı"nın "müstəqil xarici siyasəti"ni RSFSR XİK-in Rusiyanın mənafeyi naminə daim məhdudlaşdırması idi.

Gürcüstanda sovet hakimiyyətinin qurulması ilə Azərbaycan və Gürcüstanın qədim tarixi olan münasibətlərində yeni səhifələr açıldı.

Azərbaycan SSR və İran hökumətləri öz aralarında diplomatik münasibətlər qurmaq razılığına gəldilər. Əliheydər Şirvani Azərbaycanın İranda səlahiyyətli nümayəndəsi təsdiq edildi. Bu dövrdə İran ərazisindən müxtəlif dəstələr tez-tez sərhədi keçib, Lənkəranda və Muğanda əhalini talan edir, ağır cinayətlər törədirdilər. Azərbaycan Xarici İşlər Komissarlığının 1920-ci il avqustun 6-da İran hökumətinə verdiyi notada İrandan Azərbaycana edilən daimi hücumların qarşısının alınması tələb edilirdi. M.D.Hüseynov surətini G.Çiçerinə göndərdiyi həmin notada Azərbaycana qarşı təxribatçılıqda yalnız İranı deyil, Antantanı, xüsusilə İngiltərəni də təqsirləndirir, onların dəstəklədikləri "İrannın ərazisində yerləşən əksinqıləbçi bəy və xanların fəaliyyətini qadağan etməyi Tehrandan tələb edirdi". Sovet Azərbaycanına qarşı müxalifətçi, təxribatçı qüvvələrin mərkəzi bir müddət Ərdəbildə yerləşirdi. Hətta Moskvadan birbaşa

Tehrana dəfələrlə nota verilməsinə baxmayaraq, Azərbaycanca qarşı hücumlar genişlənir və yeni-yeni sərhəd rayonlarını əhatə edirdi.

1920-1922-ci illər arasında Zaqafqaziyada yaranmış yeni ictimai-siyasi məkanda, Avropa və Şərqi ölkələrinin geosiyasəti kontekstində, Azərbaycanın birinci növbədə qonşu Türkiyə və İran dövlətləri ilə münasibəti, buna RSFSR-in yeni Zaqafqaziya ilə qarşılıqlı əlaqələri prizmasından baxış maraqlıdır. Etiraf etmək olar ki, bu konkret tarixi çərçivədə, mürəkkəb spektrdə, Qərbi ölkələri dominant (əsas və ya həlledici amil) rolu oynayırdı. Bu siyasi rəngarənglikdə Türkiyə və RSFSR-in Azərbaycan Respublikasına münasibətləri müstəsnaqlıq təşkil edirdi. Türkiyə ilə, ələlxüsus kamalçılıq hakimiyyətə gəldikləri dövrdən Sovet Rusiyası arasında dostluq münasibətləri yaranmışdı. Türkiyə eyni zamanda qardaş Azərbaycan xalqının tam müstəqil, azad yaşamasını istəyirdi. Lakin Türkiyə rəsmiləri Rusiya tərəfini qıcıqlandırmamaq, RSFSR-lə ixtilaf törədəcək məqamlara yol verməmək siyasətini həyata keçirirdi. Hadisələrin gedişatı isə göstərirdi ki, Moskva heç vaxt Azərbaycanın müstəqil, tam azad bir dövlət kimi bərqərar olmasına yol verməz, çünki bu Rusiyanın iqtisadi-siyasi marağına uyğun deyildi.

Bununla belə Türkiyə və Azərbaycan respublikaları arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətləri 1921-ci il 13 oktyabrda Zaqafqaziya respublikaları və RSFSR-in iştirakı ilə bağlanmış Kars müqaviləsindən sonra daha da inkişaf etməyə başladı. Türkiyənin Bakıdakı səfiri Mahmud Şövkət bəy 1921-ci ilin aprelində Azərbaycan XİK-dən inqilabi Türkiyəyə iqtisadiyyat, neft sahəsində yardım göstərilməsini xahiş etdi. Tezliklə Azərbaycandan Türkiyəyə neft məhsulları göndərildi.

1921-ci ilin iyunundan Azərbaycan SSR-in Ankarada səlahiyyətli səfiri təyin edilmiş İ. Əbilov oktyabrın 22-də Mustafa Kamal Paşaya etimadnaməsini təqdim etdi, səfirliyin binası üstündə Azərbaycan SSR-in bayrağı qaldırıldı. Bu münasibətlə verilən ziyafətdə M. K. Atatürk də iştirak etmişdi.

Dekretlər. Azərbaycan zəhmətkeşləri yeni cəmiyyət quruculuğuna çətin şəraitdə başladılar. Sovet dövlət maşını, yerli hakimiyyət orqanları yaratmaq vəzifələri ilə yanaşı, vətəndaş müharibəsinin vurduğu yaraları sağaltmaq üçün qarşıda ciddi və gərgin iş dururdu. Ölkədə ilk növbədə həqiqi milli sülh yaratmaq lazım idi. Erməni təcavüzü, minlərlə adamın həlak olması, bütöv kəndlərin, təsərrüfatların dağıdılması, evlərin viran qoyulması ilə nəticələnən daşnak qırğını Azərbaycanda ağır millət lərarası düşmənçilik mühiti yaratmışdı.

Azərbaycanın əhalisi çoxmillətli idi. "1917-ci il üçün Qafqaz təqvimini"nin məlumatları əsasında "Azərbaycan Respublikasının 1920-ci il üçün ünvan təqvimini"nin dərc etdiyi cədvələ görə, respublika əhalisinin 68,2 faizini azərbaycanlılar və digər müsəlman xalqları, 21,7 faizini ermənilər, 7,5 faizini

ruslar və ukraynalılar, 0,54 faizini gürcülər, 0,97 faizini yəhudilər, 7,09 faizini başqa xalqlar təşkil edirdi¹⁷. Bakı şəhərində müsəlmanlar 43,8 faiz, ruslar 26 faiz, ermənilər 19 faiz, gürcülər 2,2 faiz, digərləri 4 faiz idi.

Azərbaycanın kənd əhalisinin tərkibindəki müxtəlif millətlər müəyyən qəzalarda əsasən yığcam halda yaşayırdılar. Ermənilər əsasən Şuşa, Gəncə, Cavanşir, Qaryagin, Şamaxı, Göyçay; gürcülər Zaqatala; kürdlər Cavanşir; ruslar Gəncə, Cavad, Lənkəran və Şamaxı; talışlar Lənkəran; tatlar isə Bakı və Quba qəzalarının bəzi ərazilərində cəmləşmişdilər, şəhər əhalisinin milli tərkibi isə qarışıq idi.

Beləliklə, Azərbaycanda milli sülh yaratmaq, çoxmillətli Bakı fəhlə sinfinin çoxsaylı əməkçi kəndlilərlə əlaqələrini və yeni hakimiyyəti möhkəmləndirmək "sosializm" quruculuğu uğrunda mübarizənin əsas vəzifələrindən biri kimi qarşıda dururdu.

Azərbaycanın gələcəyi üçün aqrar məsələni həll etməyin əhəmiyyəti böyük idi, belə ki, 1921-ci il siyahıyaalmasına görə, əhalinin əksəriyyətini - 77,6 faizini kənd əhalisi təşkil edirdi. Azərbaycan İnqilab Komitəsi 1920-ci il mayın 5-də torpağın əməkçi "kəndlilərə" verilməsi haqqında dekret verdi. Dekretə deyilirdi: "Xanların, bəylərin, habelə mülkədarların bütün torpaqları, habelə bütün monastır, kilsə, vəqf və məscid torpaqları bütün iş heyvanları və avadanlığı ilə birlikdə ödəncəsiz (açıq və ya gizli ödəncəsiz) olaraq, torpaqdan bərabər istifadə əsasında zəhmətkeş xalqa verilir"¹⁸.

Azərbaycan SSR-in xalq torpaq komissarı mayın 20-də əməkçi kəndlilərə aşağıdakı çağırışla müraciət etmişdi: "Yoldaşlar və qardaşlar, Azərbaycan kəndliləri - azərbaycanlılar, gürcülər və qantər içində özlərinə halal çörək qazananların hamısı! Öz əməyinizin tam ağası, sevdiyiniz və səcdə etdiyiniz, sizə xoşbəxtlik və bədbəxtlik, gülüş və kədər, göz yaşı gətirən torpağınızın tam sahibi olduğunuz vaxt gəlib çatmışdır"¹⁹.

Dövlət əhəmiyyəti olan təsərrüfatların toxunulmazlığını, torpağın və inventarın planlı şəkildə bölüşdürülməsini təmin etmək məqsədi ilə torpaq haqqında dekreti həyata keçirmək üçün yerlərdə qəza və kənd torpaq komitələri təşkil olunurdu.

Torpaq haqqında dekretin həyata keçirilməsi Azərbaycan kəndində, əslində sinfi təbəqələşməni dərinləşdirmək və siyasi vəziyyəti kəskinləşdirməklə kəndli kütlələrinin fəallığını artırırdı.

İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 12 may tarixli dekreti ilə bütün meşələr, sular və yeraltı sərəvətlər respublika dövlətinin mülkiyyəti elan olundu. Bunların və təbiətin canlı qüvvələri üzərində sərəncam hüququ mərkəzi sovet hakimiyyətinin nəzarəti altında yerli sovetlərə verilirdi. Kəndlilər pay

torpaqlarından istifadəyə görə xəzinəyə ödəncdən və mülkədar torpağından istifadəyə görə isə natural vergidən azad edildilər.

1920-ci il mayın 27-də dərc edilmiş dekret əsasında neft sənayesi milliləşdirildi. İyunun 1-də Xəzər ticarət donanması, iyunun 12-də isə zavodlar, fabriklər və digər sənaye müəssisələri dövlət mülkiyyəti elan edildi. Bunun ardınca balıq sənayesi, banklar da milliləşdirildi. Azərbaycan xalq bankı yaradıldı.

Xalq təsərrüfatını və nəqliyyatı planlı şəkildə tənzimləmək məqsədilə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 16 may tarixli dekretinə əsasən istehsal, xammal materiallarının alınması, emalı və saxlanması, habelə müəssisələrin maliyyə fəaliyyəti üzərində fəhlə nəzarəti tətbiq edildi.

Respublika xalq təsərrüfatının əsas sahəsi olan neft sənayesinin milliləşdirilmiş müəssisələrinin idarə olunması və milliləşdirmənin qaydasının müəyyən edilməsi Azərbaycan Neft Komitəsi tərəfindən həyata keçirilirdi.

1920-ci il iyunun 3-də N.Nərimanov ticarət azadlığı haqqında xüsusi qərar imzaladı. Qərar da deyilirdi: "Daxili ticarətin təşkili işində hökumət yalnız aşkar məhətəkirliklə, qiymətlərin həddən artıq qaldırılması və malların gizlədilməsi ilə mübarizə aparır. Azərbaycan Sovet Respublikasının hüdudları daxilində xüsusi ticarət məhdudlaşdırılmır"²⁰.

Azərbaycan SSR daxilində bütün istehsal və bölgünün idarə olunması və təşkilinə rəhbərlik edən ali təsərrüfat orqanı - Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurası (AXTŞ) idi. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1920-ci il mayın 29-da AXTŞ haqqında dərc olunmuş əsasnaməsində deyilirdi: "Xalq Təsərrüfatı Şurasının həyata keçirdiyi ümumi iqtisadi siyasət Azərbaycan MİK (Azərbaycan İnqilab Komitəsi), Xalq Komissarları Soveti və Xalq Təsərrüfatı Şurasının qurultayı tərəfindən müəyyən olunur. Onlar iqtisadi siyasətin başlıca istiqamətlərini müəyyənləşdirirlər"²¹.

Sovet hakimiyyəti silkləri və dini imtiyazları, qadınların hüquq bərabərsizliyini, milli məhdudiyətləri ləğv etdi və söz, mətbuat və vicdan azadlığı elan etdi, məktəbləri məsciddən və kilsədən ayırdı, ana dilində təhsilin tətbiq olduğunu bəyan etdi. Sosial təminat və pensiyalar haqqında dekretlər verildi.

Silklərin və mülki rütbələrin ləğvi haqqında 1920-ci il 32 may tarixli dekretdə deyilir ki, indən belə "Azərbaycanın bütün əhalisi üçün ümumi bir ad - Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı adı müəyyən olunur"²².

Sovet hakimiyyəti general-qubernatorluqları, Bakı şəhər rəisliyini, quberniya idarələrini, şəhər və qəza polis idarələrini, habelə keçmiş məhkəmə qaydalarını və təsisatlarını ləğv etdi. Xalq məhkəmələri yaradıldı. Fəhlə və əsgər deputatları sovetləri yaradılana qədər bunların sayı yerli inqilab komitələri tərəfindən müəyyən olunurdu. Xalq məhkəməsi haqqında dekretə (1920-ci il 12

may) elan olunurdu ki; Azərbaycan SSR-də "məhkəmədə işlərə bütün yerli dillərdə baxılmasına yol verilir"²³. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin Xalq Daxili İşlər Komissarlığı haqqında 1920-ci il 9 iyun tarixli dekretində göstərilirdi ki, Azərbaycan SSR-in Konstitusiyası işlənib hazırlanana qədər o, respublikanın ali inzibati orqanıdır və Azərbaycan İnqilab Komitəsi onun vasitəsilə ölkənin inzibati idarəçiliyini həyata keçirir. Xalq Daxili İşlər Komissarlığı aşağıdakı vəzifələri həyata keçirirdi: yerlərdə hakimiyyətin təşkili; ölkənin bütün idarəetmə aparatının mərkəzləşdirilməsi; bürün yerli idarəetmə orqanlarına inzibati nəzarət edilməsi. Respublikanın həm qəzalarında, həm də şəhərlərində bütün yerli icraiyyə komitələri və inqilab komitələri inzibati idarəçilik baxımından Xalq Daxili İşlər Komissarlığına tabe idilər²⁴.

İstehsal üzərində fəhlə nəzarətinin yerli orqanları, fəhlə-kəndli milisi, Azərbaycan SSR-in Fəhlə-Kəndli Müdafiə Şurası təşkil edildi.

Azərbaycan milli qoşun hissələrinin, ana dilində komandirlik etməklə yaradılması böyük hadisə idi. Respublikanın sərhədlərini gürcü və erməni qoşunlarının hücumlarından qorumaq və Qarabağ-Zəngəzur məsələsinə son qoymaq üçün 1920-ci il aprelin 29-da İnqilabi Komitə qərara almışdı: "Azərbaycan ordusunun hissələri operativ baxımdan XI sovet ordusunun komandanına tabe edilir.

XI ordunun hərbi inqilab şurasına və Hərbi-Dəniz Komissarlığına Azərbaycan ordusunu yenidən təşkil etmək, "Azərbaycan" adını saxlayaraq onu fəhlə-kəndli Qızıl ordusu təməlinə say tərkibinə uyğun gələn hissələrə çevirmək tapşırılır.

Hərbi-Dəniz Komissarlığı Respublikanın müdafiəsi üçün təcili olaraq zəhmətkeşlərin səfərbərliyə alınması planını işləyib hazırlasın, Azərbaycan SSR-in Fəhlə-Kəndli Qızıl Ordusunu dərhal komplektləşdirmək məqsədilə 1920-ci il iyunun 6-da Azərbaycan İnqilab Komitəsi keçmiş zabitlərin, hərbi məmurların Xalq Hərbi-Dəniz Komissarlığının sərəncamına keçirilməsi haqqında dekret qəbul etdi²⁶.

1920-ci il mayın 7-də Azərbaycan SSR Qızıl Ordusunun və Qızıl Donanmasının yaradıldığı elan olunmuşdu. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin bu barədəki qərarında deyilirdi ki, "Azərbaycan SSR-in yaradılmaqda olan Fəhlə-Kəndli Qızıl Ordusu və Qızıl Donanması bu il mayın 2-dən etibarən təminat, məvacib və ailələrin təchizatı mənasında Sovet Rusiyasının Fəhlə-Kəndli qızıl ordusunun vəziyyətinə keçirilir".

Əksinqilab sabotaj və möhtəkirliyə qarşı mübarizə üzrə Fövqəladə Komissiya (FK) təşkil edildi və Ali İnqilabi Tribunal yaradıldı. Dövlət təşkilatlarının və ictimai təşkilatların fəaliyyətinə nəzarət etmək üçün iyunun 9-da Fəhlə-Kəndli Müfəttişliyi (F.K.M) təsis edildi.

"Sənayeni, əkinçiliyi, nəqliyyatı və xalq təsərrüfatının digər sahələrini tezliklə və planlı şəkildə işçi qüvvəsi ilə təmin etmək üçün" 1920-ci il avqustun 8-də Azərbaycan Xalq Hərbi-Dəniz Komissarlığı üzrə "Ümumi əmək mükəlləfiyyəti haqqında" əmr verildi. Həmin əmrə əsasən, əhali daimi işindən asılı olmayaraq, əslində məcburi surətdə birdəfəlik və ya vaxtaşırı olaraq bir sıra peşələr üzrə müxtəlif növ əmək mükəlləfiyyətlərini yerinə yetirməyə cəlb edilirdi. Eyni zamanda "dövlət müəssisələri, idarələri və təsərrüfatlarında Qızıl Ordu və Donanma hissələrinin işçi qüvvəsindən də istifadə etmək tapşırılırdı"²⁷.

Azərbaycanın qəzaları və kəndlərində birinci növbədə partiya təşkilatları möhkəmləndirilirdi, hazırlıqlı partiya və sovet qüvvələri qəzalarda işləməyə göndərilmişdi. D.X.Bünyadzadə, H.H.Sultanov, S.M.Əfəndiyev, Ə.H.Qarayev, Q.M.Musabəyov və digər dövlət xadimləri qəzaların səlahiyyətli komissarları təyin edilmişdilər. Sovet hakimiyyətinin ilk aylarında kəndlərin bir çoxunda yeni partiya özləri yaradılmış, təşviqat məktəbi, savad məktəbi açılmışdı. Qəzalarda partiya-təşkilat və təşviqat-təbliğat işi gücləndirilirdi, təşviqatçılar hazırlayan həftəlik kurslarla yanaşı, klublar və partiya məktəbləri yaradılırdı.

Beləliklə, Azərbaycanda şəhər və kəndlərdə sosial-iqtisadi və mədəni həyatın bütün sahələrində ideologiyalaşdırma başladı. RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsinin üzvləri, Moskvadan Bakıya ezam olunan görkəmli partiya xadimləri bu işdə fəal iştirak edirdilər. Azərbaycanda partiya və sovet quruculuğunun başlıca istiqamətini onlar müəyyənləşdirirdilər. Buna görə də bütün hakimiyyət əslində onların əlində idi. Azərbaycanın ilk sovet hökumətinin başçısı N.Nərimanov Moskvadan Bakıya yalnız 1920-ci il mayın 16-da gəlmişdi. Hələ onun Azərbaycana gəlişindən əvvəl S.M.Kirov və Q.K.Orconikidze V.İ.Leninə göndərdikləri teleqramda N.Nərimanova siyasi etimad göstərməməyi xahiş etmişdilər.

İlk iqtisadi siyasət. Sovet hakimiyyəti Azərbaycanda özünün iqtisadi siyasətini spesifik, mürəkkəb və çətin şəraitdə həyata keçirməyə başladı. İri sənaye mərkəzi olan Bakını çıxmaqla, Azərbaycan iqtisadi baxımdan əsasən geridə qalmış, kəndli ölkəsi idi. Burada yarım-patriarxal -yarımfeodal məişətin qalıqları ilə çulğasmış kapitalist və yarımfeodal münasibətləri mövcud idi. Azərbaycanın iqtisadiyyatı çoxukladlı xarakter daşıyırdı. Onda müxtəlif ictimai-iqtisadi ukladların ünsürləri var idi. Regionda baş verən müharibələr zamanı Azərbaycanın iqtisadiyyatı dağılmış və əldən düşmüşdü.

Azərbaycan əhalisinin təqribən $\frac{3}{4}$ dən çoxunu kəndlilər təşkil edirdi. Ölkə əhalisinin 90 faizi savadsız idi. Xüsusən kənddə mədəni həyat səviyyəsi aşağı idi. Azərbaycanın milli, etnik qrupları özlərinin tarixi keçmişinə, dilinə və dini etiqadına, məişətinə və adətlərinə, mədəni və siyasi inkişaf dərəcəsinə görə bir-birindən xeyli fərqlənirdilər.

Belə şəraitdə sovet hakimiyyəti özünün iqtisadi siyasətini həyata keçirməyə başladı. Bu, zaman etibarilə Sovet Rusiyasında vətəndaş müharibəsi və dağınıq şəraitində məcburiyyət qarşısında tətbiq edilən "hərbi kommunizm" siyasəti ilə eyni vaxta təsadüf edirdi. Həmin siyasətin əsas hissəsi ərzaq sapalağı idi. Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Rusiyası arasında siyasi və iqtisadi sahədə əməkdaşlıq münasibətləri əksər hallarda qeyri-bərabər idi və Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi pozulurdu. Azərbaycan SSR-in, ümumiyyətlə digər müttəfiq respublikaların da suverenliyi faktiki olaraq kommunist partiyasının "ümumi vahid beynəlmiləçilik" siyasəti ilə, sosializm cəmiyyəti quruculuğunun ümumi qanunauyğunluqları deyilən prinsiplərlə əvəz olunmuşdu. Halbuki gerçəklik, real həyat sovet milli respublikalarının, o cümlədən də Azərbaycan SSR-in konkret özünəməxsus şəraitinin daim nəzərə alınmasını tələb edirdi. Lakin məlqara və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının tedarüku ilə əlaqədar qəzalarda müxtəlif ərzaq agentlikləri, tedarük komissiyaları və vəzifəli şəxslər tərəfindən sui-istifadə hallarına və qanunsuz hərəkətlərə yol verilir, ümumiyyətlə özgəninkiləşdirilməli olmayan ev əşyalarının, pal-paltarın və sairənin zorla alınması halları təkrar edilirdi. Belə özbəşməliğin respublikada fəhlə-kəndli hakimiyyətinin əsaslarını sarsıtdığını nəzərə alaraq, N.Nərimanov Moskvadan gələn kimi xüsusi əmr verərək bütün qəza inqilab komitələrinə, məntəqə və kənd yoxsul komitələrinə, ərzaq orqanlarına tapşırırdı ki, sovet ölkəsində bu cür yolverilməz halların qarşısını birdəfəlik almaq üçün qəti tədbirlər görsünlər²⁸.

Əyalət fəvqəladə komissarları qəzalarda torpaq məsələsinə qanunsuz olaraq müdaxilə edir, Azərbaycan İnqilab Komitəsinin torpaq haqqında dekretinə əsasən həyata keçirilən siyasəti pozurdular. Azərbaycan İnqilab Komitəsi 1920-ci il iyulun 28-də hökumət başçısı N.Nərimanovun xüsusi əmri ilə bu cür hərəkətləri pisləmişdi²⁹.

İqtisadi fəaliyyət sahəsində Sovet Rusiyasının təcrübəsini mənimsəməyin və nəzərə almağın zəruri olduğunu bildirən AK(b)P-nin II qurultayı (1920-ci il, oktyabr) öz qətnaməsində göstərirdi: "RKP-nin (Rusiya Kommunist Partiyasının - məsul red.) rəhbər qərarları yalnız o dərəcədə dəyişdirilə bilər ki, bunlar Azərbaycanda, məsələn, aqrar münasibətlər və ya sovet quruculuğunun ayrı-ayrı sahələrində yaranmış şəraitdən fərqli şəraitdə qəbul edilmişdir, yaxud bunları daha çox konkretləşdirilməyə və dəqiqləşdirilməyə ehtiyac var"³⁰.

"Hərbi kommunizm" siyasəti sisteminə aid tədbirlərdən Azərbaycanda bəziləri, özü də daha məhdud formada və qısa müddət ərzində həyata keçirilirdi. Əgər "hərbi kommunizm" zamanı Sovet Rusiyasında xüsusi ticarətə yol verilmirdisə, sovet hakimiyyətinin ilk aylarında Azərbaycanda azad ticarət mövcud idi və yalnız 1920-ci il avqustun 26-da Azərbaycan İnqilab Komitəsi taxıl ticarəti inhisarı haqqında dekret qəbul etmiş, bir sıra qəzalarda taxılın və başqa kənd

təsərrüfatı məhsullarının dövlət tədarükü tətbiq olunmuşdu. Həmin dekret Mərkəzin təzyiqi altında RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun himayəsi ilə AK(b)P MK vasitəsilə qəbul edilmişdi. 1920-ci il avqustun 6-da onların birgə iclasında RSFSR xalq ərzaq komissarının müavini M.İ.Frumkinin Azərbaycanda iqtisadi siyasət haqqında məruzəsi müzakirə olundu. İlk vaxtlar bütün mallar, ərzaq və zəruri tələbat şeyləri ilə azad ticarətin elan olunmasının möhtəkirliyin yayılmasına, sovet orqanları, habelə maliyyə sisteminin pozulmasına xeyli dərəcədə şərait yaratdığını qeyd edərək AK(b)P MK qərara almışdı: "RSFSR-in iqtisadi siyasəti Azərbaycanda dönmədən, lakin kifayət qədər ehtiyatla həyata keçirilməlidir və tədbirlər sovet aparatının nizamına salınmasına uyğun olaraq görülsün"³¹. Qərar daha sonra deyilirdi ki, kəndlilərə münasibətdə tədbirlərin hamısı onların bütün dövlət tapşırıqlarını yerinə yetirməsi ilə yanaşı görülməlidir; qolçomaq ünsürlər bunları yerinə yetirməkdən boyun qaçırdıqda dövlət tərəfindən məcburiyyət tədbirləri tətbiq edilsin; yer quruluşunun yeni əsaslarını və möhkəm ərzaq siyasəti və iqtisadi siyasəti həyata keçirmək zəminində yoxsulları maddi cəhətdən maraqlandırmaq la, onları "proletariat diktaturasının" kənddə sosial bazası kimi öz tərəfimizə çəkməyə çalışmaq lazımdır.

Bütün taxıl məhsulları, habelə ən mühüm xammal növlərinin tədarükü üzərində inhisar elan edilirdi. "... Mal-qaranın tədarükü yalnız sapalaq qaydasınca, inhisarsız aparılmalıdır. İnhisara alınan ərzaq və xammalla ümumrusiya qiymətlərinə uyğun möhkəm qiymətlər qoyulmalıdır..."³².

Tədarükü yalnız Xalq ərzaq Komissarlığı aparırdı. Bütün əsas sənaye məhsulları (parça, çay, şəkər, kibrit, dəmir, şüşə, kənd təsərrüfatı maşınları, avadanlığı, ağ neft və s.) dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən bölüşdürülür, qalan məhsullar isə sərbəst dövriyyədə idi. Yalnız kiçik kустar müəssisələri dövlətin ixtiyarına verilmirdi.

1920-ci il sentyabrın axırında Azərbaycanda ərzaq sapalağı və ümumi əmək mükəlləfiyyəti tətbiq edildi.

1920-ci ilin oktyabrından etibarən fəvqəladə səlahiyyətlərə malik olan sovet təsərrüfat orqanlarının nümayəndələrindən ibarət "Azərbaycan SSR-in ərzaq müşavirəsi" bütün ərzaq işini birləşdirmək, mərkəzləşdirmək və ona rəhbərlik etmək sahəsində fəaliyyətə başladı. Ancaq onun köməyi ilə tədarük olunan ərzaq Bakının və qəza şəhərlərinin ehtiyaclarını ödəmirdi. ərzaq müşavirəsinin məlumatına görə, Azərbaycanda taxıl çatışmazlığı 9 milyon pud miqdarında idi³³.

Azərbaycan SSR əhalisi həmin vaxt öz ərazisində yerləşən "Qızıl ordu" hissələrinin və fəhlələrin ehtiyaclarını "hərbi kommunizm" siyasəti tədbirləri ilə ödəmək iqtidarında deyildi.

Azərbaycanda yerləşən "Qızıl ordu" hissələrindən bəzilərinin komandirləri Azərbaycan hökumətinin yerli orqanları ilə əsla hesablaşmır, özlərinə

özbaşına və sərbəst, əslində müstəmləkəçilər kimi aparırdılar. hədsiz rekvizisiyalar, müsadirələr, mənzillərin sıxlaşdırılması, mürtəcə əhval-ruhiyyəli hərbiçilərin təhqiramiz hərəkətləri, şəriətin, milli adət və ənənələrin təhqir olunması əhalini ümitsiz vəziyyətə salmışdı. Ordunu ərzaq, paltar və ayaqqabı ilə təchiz etmək xalqın çiyində ağır yük olmuşdu. Tağıyev fabriki parça ilə yalnız ordunu təchiz edirdi, istehsal olunan ayaqqabının 75 faizi orduya verilirdi. İş o yerə gəlib çatmışdı ki, təcili surətdə "bütün mağazalardan və istər açıq, istərsə də gizli surətdə ayaqqabı alveri edən şəxslərdən ordu üçün yararlı olan ayaqqabının hamısını müsadirə etmək" tapşırılmışdı.

Gürcüstanda sovet hakimiyyəti elan olunduqdan sonra XI Qızıl ordunun oraya köçürülmüş hissələrini bir aydan sonra Azərbaycana qaytarmaq planlaşdırılırdı. N.Nərimanov, D.Bünyadzadə və A.Serebrovski bundan xəbər tutaraq, Moskvaya həyəcanlı teleqram göndərdilər: "Azərbaycan kəndliləri və fəhlələri on ay ərzində 11-ci ordunun yerləşdirilməsinin bütün ağırlığını çəkmişlər. Kəndlilər və fəhlələr pis qidalanırlar, pis geyinirlər və onların vəziyyəti ümitsizdir, belə ki, kiçik Azərbaycan 11-ci orduya çox böyük miqdarda ərzaq və paltar vermişdir".

"On birinci ordunun ac və qarət edilmiş Azərbaycana qaytarılmasının tamamilə qeyri-mümkünlüyü" barədə məlumatı ədalətli sayan V.İ.Lenin 1921-ci il martın 29-da RK(b)P MK Siyasi bürosunun tapşırığı ilə (V.İ.Lenin, M.İ.Kalinin, M.B.Kamenev, V.M.Molotov lehinə səs vermiş, L.D.Trotski bitərəf qalmışdı) Q.K.Orconikidzeyə teleqram göndərmişdi; "Bu ordunu Gürcüstanda saxlamaq və xaricdən taxıl gətirilməsini necə olursa-olsun sürətləndirmək üçün ən ciddi tədbirlər görün"³⁴.

Ona görə də Azərbaycana ərzaq gətirilməsini gücləndirməyin və əslində Sovet Rusiyasını yanacaq təminatı üçün işləyən Bakı fəhlələrinin paltar, şəkər və digər ilkin tələbat malları üzrə RSFSR-in ümumi tapşırığına daxil etməyin zəruriliyi barədə məsələ qarşıya çıxdı. Azərbaycan kəndliləri tam müflislik həddində olduqlarına görə RSFSR tərəfindən kömək xüsusilə zəruri idi. Gənc respublikanın vəziyyətini yüngülləşdirmək məqsədilə ona yardım göstərmək üçün bir sıra tədbirlər görüldü. İlk növbədə Azərbaycan kəndlilərinə ehtiyatla yanaşmaq nəzərdə tutulurdu və Azərbaycanda ərzaq siyasəti bir qədər yumşaldıldı. Qolçomaqlardan alınan artıq mal-qara, taxıl və digər kənd təsərrüfatı məhsulları sovet təsərrüfat orqanlarının ixtiyarına verilmir, ən yoxsul kəndlilər arasında bölüşdürülürdü. Hökumət ciddi surətdə xəbərdarlıq etmişdi ki, Azərbaycan əhalisi arasında adi hal sayılan, müzdlü əməkdən istifadə etmədən öz iş qüvvəsi hesabına saxladıqları geniş təsərrüfata malik olan böyük ailələri qolçomaqlar sırasına aid etməsinlər. Qəbilə məişətini saxlamış icmalardan artıq mal-qaranı və digər məhsulları almaq da qadağan olunmuşdu. Qəzalarında bir çoxunda taxıl ehtiyatının tükənməsi nəzərə alınaraq, Lənkəran və Quba

qəzalarından başqa, Azərbaycanın bütün ərazisində hər cür taxıl tədarükü dayandırılmışdı. Kəndi parça, ağ neft və duzla təchiz etmək üçün tədbirlər görülür, bunlar kəndlilərə yerinə yetirilmiş sapalaq üçün mükafat olaraq verilir.

Azərbaycanın özünəməxsus şəraiti nəzərə alınmaqla burada iqtisadi siyasətin, o cümlədən ərzaq siyasətinin həyata keçirilməsi rəsmi idarələr və ictimaiyyət tərəfindən geniş müzakirə olunurdu. Sovet Rusiyasından fərqli olaraq, Sovet Azərbaycanında proletariətlə yoxsul kəndlilərin ittifaqını möhkəmləndirmək və inkişaf etdirmək üçün torpaq məsələsinin düzgün qoyulması və tənzimlənməsi birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edirdi. Ərzaq məsələsinin həlli də əsasən bundan asılı idi.

Azərbaycan kəndlisinə və onun sosializm quruculuğuna cəlb olunması ilə bağlı bütün məsələlərə düzgün yanaşılmasının, çoxmillətli Bakı proletariəti ilə onun ittifaqının yeni zəmində möhkəmləndirilməsinin o vaxt böyük siyasi əhəmiyyəti var idi. RK(b)P MK Siyasi Bürosunun V.I.Lenin tərəfindən hazırlanmış və 1920-ci il noyabrın 27-də Siyasi Büronun qəbul etdiyi qərara Sovet Azərbaycanında ərzaq siyasətini yumşaltmağın zəruriliyi barədə bəndin daxil olunması təsadüfi deyildi. Qərarla deyilirdi: "Azərbaycanda ərzaq siyasəti yumşaldılsın, yəni: Azərbaycanda, Muğandan kənarda kəndlilərdən taxıl heç alınmasın. Muğanda isə son dərəcə ehtiyatla alınsın"³⁵.

Bu qərarla əlaqədar olaraq 1920-ci ilin dekabrında Azərbaycanda ərzaq tədarükünü dayandırmaq qərara alındı³⁶.

Azərbaycan İnkilab Komitəsi kəndlilərə yardım göstərilməsi üzrə komissiya yaratdı. D.X.Bünyadzadənin, H.H.Sultanovun və başqa məsul işçilərin daxil olduqları komissiyanın əsas vəzifəsi qəzalara maddi, təsərrüfat yardımını təşkil etmək idi³⁷. 1920-ci ilin dekabrında Azərbaycan İnkilab Komitəsinin qərarı ilə yoxsul kəndlilərə yardım göstərmək üçün də xüsusi komissiya yaradıldı. Bu məqsədlə komissiyanın sərəncamına 10 milyon manat ayrılışdı³⁸.

Respublikanın bütün partiya, sovet və təsərrüfat təşkilatlarına tapşırılmışdı ki, kəndlilərin, qəza orqanlarının işlə əlaqədar Bakıya gələn nümayəndələrinə xüsusi qayğı göstərsinlər.

N.Nərimanovun təklifinə əsasən kəndliləri H.Z.Tağıyev fabrikinin buraxdığı parça ilə təchiz etmək qərarı alınmış, Xalq Ərzaq Komissarlığına isə kəndə ərzaq göndərmək tapşırılmışdı³⁹.

1921-ci ilin yanvarında M.D.Hüseynov başda olmaqla Azərbaycan SSR-in Ali İqtisadi Şurasının (AİŞ) yaradılması haqqında qərar qəbul edildi⁴⁰. AİŞ respublikada mövcud olan bütün təsərrüfat orqanlarının fəaliyyətini birləşdirir və Azərbaycanın təsərrüfat quruculuğuna rəhbərlik edirdi⁴¹. Lakin o,

RSFSR-in müvafiq komissarlıqlarından asılı idi. Respublikanın bütün iqtisadi komissarlıqları özlərinin təsərrüfat planlarını RSFSR-in müvafiq komissarlıqlarının təsərrüfat planları ilə ciddi surətdə əlaqələndirməklə işləyib hazırlayırdı və bu planları razılaşdırmaq üçün Azərbaycan AİŞ-ə və RSFSR Xalq Komissarları Sovetinə təqdim edirdilər⁴².

Beləliklə, sovet hakimiyyəti Azərbaycanda özünün iqtisadi siyasətini həyata keçirərkən, onun konkret sosial-siyasi şəraitini və ehtiyaclarını nəzərə alsada, bu zaman ilk növbədə Mərkəzin ümumi maraqlarını əsas götürür, Azərbaycan iqtisadiyyatının vaxtı çatmış bütün məsələlərini Sovet Rusiyasının siyasətindən asılı olaraq həll edirdi.

§ 2. İCTİMAİ-SİYASİ TƏŞKİLATLAR

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ictimai-siyasi təşkilatların, xüsusən hələ bundan əvvəl Azərbaycanda mövcud olan kommunist partiyasının, həmkarlar ittifaqları və komsomol təşkilatlarının fəaliyyəti genişləndi.

1920-ci ilin fevralında "Hümmət" in, RK(b)P Bakı təşkilatının və "Ədalət" in birləşməsi əsasında yaradılmış Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası (30-cu illərədək "Azərbaycanın KP" yox, "AK(b)P" adlanırdı) əslində hökumət partiyası olmuşdu və tədricən nəinki dövlət hakimiyyəti ilə qovuşur, həm də "proletariat diktaturası" sisteminin özəyinə çevrilirdi. O, müstəqil, sərbəst partiya deyil, RK(b)P-nin tərkib hissəsi idi və onun Mərkəzi Komitəsinin Qafqaz Bürosunun rəhbərliyi altında işləyir, Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Proqram və Nizamnaməsini həyata keçirirdi. Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və hətta mədəni həyatının bütün sahələri üzrə Mərkəzin göstərişlərinin hamısı "beynəlmilçilik" prinsipləri bayrağı altında partiya üzvlərinin nizamnamə vəzifəsi kimi sözsüz yerinə yetirilirdi.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan partiya təşkilatının fəaliyyətində azad fikirlilik, plüralizm və tənqid ünsürləri hələ də özünü göstərirdi. Partiyada, xüsusən Bakı təşkilatında azərbaycanlılar bütövlükdə götürdükdə ruslar, ermənilər və respublikada yaşayan digər xalqların nümayəndələrindən az idilər. Rəhbər partiya orqanlarında qatı millətçi, ələltından anti-azərbaycan siyasəti yeridən erməni-daşnak kommunistlərinin güclü təsiri var idi.

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra qəzalarda partiya təşkilatlarının fəaliyyəti xeyli gücləndi, onların sıralarında Azərbaycanlıların sayı çox-çox artdı. 1920-ci ildə AK(b)P-nin 6 min nəfərdən çox üzvü var idi.

1920-ci il mayın 5-də RK(b)P MK Qafqaz Bürosu üzvlərinin iştirakı ilə keçirilmiş birinci (leqal) Ümumbakı partiya konfransı faktiki olaraq kommunist

partiyasının siyasətinin Azərbaycanda partiya və sovet quruculuğu üzrə əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirdi. Konfransın qəbul etdiyi tezislərdə deyilirdi: "AK(b)P sıralarında RK(b)P proqramından və taktikasından, onun rəhbər orqanlarının qərarlarından, direktivlərindən və təlimatlarından heç bir kənara çıxma halları, istər sazışçılıya, istərsə də millətçiliyə heç bir yolvermə halları olmamışdır və ola da bilməz"⁴³.

AK(b)P-nin tərkibi çoxmillətli idi, o zaman onun üzvlərinin, demək olar, yarısını başqa millətlərin nümayəndələri təşkil edirdi. Rəhbər partiya orqanlarında azərbaycanlılar az idi. Azərbaycanda Moskvanın partiya xəttini yeritmək üçün buraya "görməli bolşeviklər" - Q.K.Orconikidze, S.M.Kirov, Q.N.Kaminski, N.N.Kolesnikova, Y.L.Stasova göndərilmişdilər. Q.N.Kaminskidən sonra təxminən beş il S.M.Kirov AK(b)P MK-nın birinci katibi olmuşdur. 1926-cı ildə MK-nın birinci katibi vəzifəsinin icrası Ə.H.Qarayev, H.A.Ağaverdiyev və L.Mirzoyandan ibarət katibliyə həvalə edilmişdi. 1929-cu ildən 1934-cü ilədək qısa bir dövrdə, M.C.Bağırov birinci katib təsdiq edilənə qədər, üç birinci katibi - N.Gikalov, V.Polonski və Rubeni (Rubenovu) Mərkəz kənar şəxslərdən təyin etmişdi.

Azərbaycanın iqtisadiyyatını əsasən Sovet Rusiyasının ehtiyaclarını ödəməyə doğru istiqamətləndirməyə dair tədbirləri həyata keçirmək üçün Mərkəzin mandatları ilə Bakıya təsərrüfat işçiləri göndərilirdi. O zaman neft sənayesinin vəziyyətini öyrənmək üçün Əmək və Müdafiə Şurasının səlahiyyətli komissiyası da Bakıya gəlmişdi. Azərbaycana İ.M.Qubkin, D.V.Qolubiyatnikov, P.N.Pototski kimi yüksək ixtisaslı mütəxəssislər və alimlər də gəlirdi. A.P.Serebrovski, N.Barinov bir çox illər Bakı neft sənayesinə, N.İ.Solovyov və başqaları xalq təsərrüfatına rəhbərlik etmişlər. Onların silahdaşları əksər hallarda Azərbaycanlılar deyil, başqa millətlərin, xüsusən ermənilərin nümayəndələri olurdu. Bakı partiya, həmkarlar ittifaqları təşkilatlarında və digər ictimai təşkilatlarda erməni millətçilərin təsiri güclü idi. Belə bir mühitdə kommunistlərin bir hissəsinin arasında qarşılıqlı milli etimadsızlıq qalırdı. Moskvanın Azərbaycan üzərində hökmü həmin partiya özəyi vasitəsilə həyata keçirilirdi. Bu özək Mərkəzin "imperiya niyyətlərini" pərdələmək üçün kommunist partiyasının ali prinsipi sayılan - "beynəlmilətlilik prinsipindən" istifadə edirdi. Bu, əslində ekspansiyaçılığın incə formasının tilsimli mexanizmi idi.

Partiya həyatının yaranmaqda olan bu cür forması həqiqi sosializm cəmiyyəti quruculuğuna mənfi təsir göstərirdi, tədricən onun deformasiyaya uğramasını şərtləndirirdi. Azərbaycan kommunistlərinin bəziləri belə vəziyyətə qarşı çıxır və narazılıqlarını bildirirdilər. N.N.Nərimanov Moskvadan yola düşməzdən əvvəl V.İ.Leninin qəbulunda olmuş və Sovet Azərbaycanı

quruculuğu barədə öz baxışlarını şərh etmişdi. O, Azərbaycanda sovet dekretlərini həyata keçirərkən yerli şəraiti, azərbaycanlı əhalinin adətlərini və məişətini, habelə onun dini baxışlarını nəzərə almağın zəruriliyini vurğulamışdı. N.N.Nərimanov mətbuat nümayəndəsinə verdiyi müsahibəsində demişdi: "Lenin yoldaş bütün bunlarla razı idi"⁴⁴.

N.N.Nərimanov 1921-ci ilin fevralında V.İ.Leninə məktubunda bir daha yazırdı: "Mən qabaqcadan dəhşətli vaxt görürəm, ona görə də Sizdən heç nəyi gizlətməməyi zəruri hesab edirəm. Mənə inanırlar və hamısını deyirlər: mən bütün ucqar muxtar respublikaların vəziyyəti və Sizə münasibəti haqqında şifahi və yazılı məruzələrə malikəm. Bütün məruzələrdə Sovet Rusiyasının müstəmləkə siyasətindən danışırırlar..."⁴⁵. Azərbaycan sovet respublikası quruculuğunda yerli xüsusiyyətləri, dövlətçiliyi və müstəqilliyini nəzərə almaq şərti ilə siyasət yeridilməsinin elə ilk günlərindən, tədricən, addımbaaddım üzə çıxan diktatorluq, müstəmləkəçilik meyilləri gözə çarpırdı.

Bunlar RK(b) P MK Qafqaz Bürosunun rəhbəri Q.K.Orconikidzenin, Bakı partiya təşkilatının, Bakı İcraiyyə Komitəsinin, onu dəstəkləyən liderlərinin fəaliyyətində özünü xüsusilə göstərirdi. Kommunistlərin bir çoxu Moskvaya göndərdikləri müraciətlərdə, məktublarda Q.K.Orconikidzeni açıq-aşkar müstəmləkəçi adlandırırdılar. N.N.Nərimanov Zaqafqaziya kommunist təşkilatlarının II qurultayında (1923-cü il mart) Q.K.Orconikidzenin düzgün olmayan hərəkətləri barədə RK(b)P MK-ya yazdığı məktubunda və sonra, onu bir dəfə "Stalinin yanındakı general-qubernator" adlandırdığını xatırlayaraq yazmışdı: "İndi Orconikidze Zaqafqaziyada Mərkəzin açıq müstəmləkə siyasəti yeridən nümayəndəsi kimi məşhurdur"⁴⁶.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin üçüncü ayında Q.K.Orconikidze Azərbaycan Respublikasının RSFSR ilə birləşməsi haqqında məsələ qaldırdı. Mərkəzi Komitənin üzvü olan ermənilər, ruslar onu dəstəklədilər, digər partiyalardan kommunist partiyasına keçmiş cavan azərbaycanlı partiya üzvləri də onlara qoşuldular. N.N.Nərimanov və onun həmfikirləri birləşmənin əleyhinə çıxdılar. Respublikanın müstəqilliyinin qorunub saxlanması tərəfdar çıxanları "millətçi təmayülçülükdə" günahlandırırdılar. Beləliklə, partiya təşkilatında fikir ayrılığı, rəhbərlər, məsul partiya işçiləri arasında çəkişmələr başladı. Azərbaycanda hakim Mərkəzin hansı siyasətini yeritmək prinsiplərinə münasibətdə qütbləşmə dərinləşir, orta təbəqədə, dəstədə hakimiyyət uğrunda mübarizə güclənirdi. Partiya üzvləri arasında bir-birini izləmək, təqib etmək, çuğulluq, intriqa sistemi yaranır və bəzən kəskin, açıq ixtilaflara çevrilirdi.

Partiya təşkilatındakı belə vəziyyət gənc Azərbaycan respublikasının taleyi üçün böyük təhlükə doğururdu. N.N.Nərimanov deyirdi: "Mən hələ yayda (1923-cü ildə - məsul red.) Mərkəzi Komitəyə yazmışdım ki, partiya günbəgün

deyil, saatbasaat parçalanır: o vaxt mən Azərbaycanda partiyadakı vəziyyət haqqında yazmışdım. Görünür, MK Serqodan məlumat alaraq arxayınlaşıb, çünki heç bir tədbir görülməyib. Ancaq indi bütün Zaqafqaziyada partiyanın vəziyyəti haqqında düşünmək lazım gəlir... Mən bəyan edirəm... hazırda Zaqafqaziyada bizim hakimiyyətimiz yalnız süngü gücünə yaşayır. Lakin belə məsuliyyətli dövrdə onu süngü gücünə çoxmu saxlamaq olar"⁴⁷.

Bakı sənaye mərkəzi tərəqqi edib regionda seçilməyə başladığı vaxt rəsmi Rusiyada, onun hakim elitasında Bakının Azərbaycanın bütün qalan hissəsindən ayrı olması barədə qəti fikir formalaşdırılmışdı. Bu da Bakını və onun neft rayonunu Rusiya imperiyasının ərazisi elan etmək üçün əsas olmuşdu. Bakı daşnak-bolşevik özü də 1918-ci ildə Bakıya, ümumən Azərbaycana münasibətdə eyni siyasəti yeridirdi. Bu o vaxt Bakı Xalq Komissarları Sovetinin yaradılması və Azərbaycanın şərq hissəsinin ələ keçirilməsi, onun əslində Sovet Rusiyasının təsir dairəsinə düşməsi ilə nəticələnmişdi. Hətta müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikası elan edildikdən sonra və onun müvəqqəti olaraq Gəncədə yerləşən hökuməti Bakının azad edilməsi uğrunda mübarizəyə başlayanda da Sovet Rusiyası hökumətinin rəsmi sənədlərində Bakı və onun mədəni rayonları "Rusiyanın ərazisi" kimi vurğulanırdı. Həmin siyasət Azərbaycan SSR elan olunandan sonra da, lakin daha incə formada davam etdirilirdi.

1920-ci illərdə Bakıda idarəçilik əsasən Bakı partiya təşkilatının və Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin daşnak-bolşevik rəhbərlərinin əlində idi. Onlar AK(b)P Mərkəzi Komitəsini, Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetini əslində tanıyırdılar. Hətta ilk vaxtlar qərara alınmışdı ki, Azərbaycan Sovet hökumətinin üzvləri Bakı Soveti, İcraiyyə Komitəsi qarşısında hesabat versinlər. Bakının hakimiyyət orqanları partiya Mərkəzi Komitəsinin bəzi üzvlərinin - ermənilərin, habelə XI Qızıl ordunun xüsusi şöbəsindən olan hakim millətçi şovinistlərin dəstəyi ilə sovet hakimiyyətinin ələ ilk günlərindən etibarən, azərbaycanlı əhali arasında qızğın təqib və müsadirə fəaliyyətinə başladılar. Onlar qanunsuzluq, soyğunçuluq törədirdi, varlı ailələrin evlərinə soxulur, burjuva qadınlarının qulaqlarından sığaları çıxarır, ev əşyalarını aparır, müsəlman ailələrinin adətlərini, məişət ənənələrini ələ salırdılar. N.N.Nərimanov Azərbaycanda "inqilabi hakimiyyət" bayrağı altında, partiyanın adından törədilən biabırılıqlara qarşı dəfələrlə və qətiyyətlə çıxış etmişdi. Azərbaycan İnkilab Komitəsi avqustun 19-da müsadirə işinin nizamına salınması haqqında dekret dərc etdirərək, hakimiyyət orqanlarına tapşırırdı ki, "müsadirə zəhmətkeşlərin mənafeyinə mümkün qədər az toxunsun". 1921 -ci il fevralın 22-də isə özbaşına axtarışlar keçirilməsinin və ev əmlakının müsadirəsinin qarşısını almaq tədbirləri haqqında N.N.Nərimanovun imzası ilə əmr verildi"⁴⁸.

N.N.Nərimanov RK(b)P MK-nın Qafqaz Bürosuna, AK(b)P MK-ya müraciətlərindən birində Azərbaycanda yaranmış ağır vəziyyəti təsvir edərək, 1920-ci ilin yayında yazmışdı: "Buna görə də aydındır ki, mən hökumətin başında duraraq işimi daha davam etdirə bilmərəm. Həm də təkcə bu deyil, mənə bu barədə danışmağa məcbur edən bir sıra başqa məsələlər var: əgər İcraiyyə Komitəsi və partiya bu zəmində dayanırlarsa, ali hakimiyyət ilə İcraiyyə Komitəsi arasında daimi ixtilaf olacaq ki, bu da belə bir məsuliyyətli dövrdə arzu edilməzdir. Mən isə pərdə rolunu oynamaq istəmirəm"⁴⁹.

Ölkədəki özünəməxsus və mürəkkəb şəraitdə ümumi kommunist siyasətinin həyata keçirilməsində mövqelərin ziddiyyətli olması milli tərkibcə müxtəlif partiya və sovet işçiləri arasında çəkişmə və ixtilaf doğurdu. Azərbaycanın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla milli siyasətin həyata keçirilməsinin forma və metodlarının mahiyyətini dərk etmək, müstəqil, suveren dövlət kimi Azərbaycan SSR-in tanınmasının həqiqiliyi məsələlərində ciddi fikir ayrılıqları var idi. Çoxmillətli Bakı fəhlə sinfi ilə Azərbaycan kəndliləri arasında iqtisadi və mədəni əlaqələr yaratmaq, müti ziyalılara, xırda burjuaziyaya, Azərbaycan əhalisinin milli-məişət xüsusiyyətlərinə münasibət və s. məsələlər ətrafında səhvlər, mübahisələr törəyir və bir sıra mürəkkəb problemləri düzgün həll etmək yolundan sapdırmalar meydana çıxırdı.

Partiya və sovet işçiləri arasındakı çəkişmələri, ixtilafı böyük çətinliklə aradan qaldırmaq lazımgəlirdi.

RK(b)P MK Qafqaz Bürosu və AK(b)P MK üzvlərinin partiya və sovet quruculuğu prosesində milli məqamları düzgün qiymətləndirməməklərinin ciddi təhlükə doğurduğuna əmin olan N.Nərimanov tez-tez məktublarla, məruzələrlə V.İ.Leninə, Mərkəzi orqanlara müraciət edirdi. O, 1921-ci ildə V.İ.Leninə göndərdiyi məktubda yazırdı: "Mərkəzin bizi dəhşətli vəziyyətdə qoyan başqa bir münasibəti: Mərkəzdən hər gün nümayəndələr gəlib əllərində olan mandatları əsasən bu və ya digər səbəbə görə tanınmış xalq komissarına tabe olmaq haqqında bizə göstəriş verirlər.

Əziz Vladimir İliç, məgər "müstəqil Azərbaycan" Sizin dilinizdən çıxmamışdır mı?..."⁵⁰.

Bakı təşkilatı ilə AK(b)P, onların rəhbər orqanları arasında, Bakı Soveti ilə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti arasında qarşılıqlı münasibətlər haqqında məsələlərin həlli ilə əlaqədar partiya və sovet işçiləri arasında ixtilaf xüsusilə kəskinləşməkdə idi. AK(b)P II qurultayının "Bakı Soveti ali kütləvi nəzarət orqanıdır və bütün xalq komissarları öz işləri barədə onun qarşısında vaxtaşırı hesabat verirlər" qərarı antidemokratik, səhv qərar idi⁵¹.

N.Nərimanovun, onun silahdaşlarının təkidi ilə nəhayət 1921-ci il iyunun 3-də RK(b)P MK-nın Qafqaz Bürosu Bakı Soveti ilə Xalq Komissarları

Soveti arasında qarşılıqlı münasibətlər haqqında məsələni müzakirə edərək qərara aldı. "Bakı Soveti ilə Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti arasında qarşılıqlı münasibətlər eynən Moskva Soveti ilə Xalq Komissarları arasında mövcud olan qarşılıqlı münasibətlər kimi müəyyən edilsin"⁵².

Respublika quruculuğunda ictimai təşkilatlar fəal iştirak edirdilər, bunların arasında komsomol və həmkarlar ittifaqı təşkilatları xüsusilə fərqlənirdi. Lakin bunlar partiya təşkilatlarından asılı idilər, onların iradəsini və qərarlarını yerinə yetirirdilər. 1920-ci ilin mayında Bakıda Rusiya Kommunist Gənclər İttifaqının (RKGİ) Qafqaz Diyar Komitəsi yaradıldı. Respublika komsomol təşkilatı ona tabe idi.

Komsomolçular könüllü surətdə ordu hissələrinə yazılır, iməciliklərdə, "kəndli həftəsi"nin keçirilməsində iştirak edirdilər. Qəzalarda və kəndlərdə komsomol özləkləri yaradırılır, bunlar kəndlilər arasında kütləvi-siyasi işi təşkil edir, məhsul yığımında onlara kömək göstərirdilər.

Üç ay ərzində Azərbaycanda komsomolçuların sayı 2 min nəfərdən 10 min nəfərə çatmışdı. 1920-ci il iyulun 16-19-da Bakıda komsomolun 1-ci qurultayı keçirildi. Qurultay cari vəziyyət və Azərbaycan fəhlə-kəndli gənclərinin vəzifələri haqqında, xalq təhsili, torpaq və gənclərin kənddə işi haqqında məsələləri müzakirə etdi. Qurultay Azərbaycan Kommunist Gənclər İttifaqını (AKGİ) təsis etdi. Lakin partiyanın diktəsi altında qurultay təsdiq etdi ki, Azərbaycan komsomolu Rusiya komsomolunun ayrılmaz tərkib hissəsidir, onun taktikasını və ali orqanının qərarlarını qəbul edir. Beləliklə, respublikanın gənclər təşkilatı, əslində lap əvvəldən müstəqil, sərbəst yaradıcı vətənpərvərlik fəaliyyətindən məhrum olub, təcridən özünün milli mənə və ruhunu itirirdi.

Təsərrüfatçılığın və mədəni quruculuğun həyata keçirilməsində tarixi inqilabi təcrübəyə malik olan həmkarlar təşkilatları mühüm rol oynayırdılar. Onlar da partiya təşkilatlarının "rəhbərliyi" altında işləyir və istehsalın bütün sahələrində yalnız partiya direktivlərinə və xəttinə uyğun olaraq zəhmətkeşlərin mənafeyinin müdafiəçisi vəzifələrini yerinə yetirməli idilər.

1920-ci ilin iyunundan respublika həmkarlar ittifaqlarının orqanı olan "Vestnik profsoyuznoqo dvijeniya" ("Həmkarlar ittifaqı hərəkatı xəbərləri") jurnalı çıxmğa başladı, mədənçilərin, metalçıların və elektriklərin, tikinti və ağac emalı fəhlələrinin həmkarlar ittifaqları yaradıldı. Həkimlərin, əczaçıların, feldşerlərin, şəfəqət bacılarının, xəstəxana xidmətçilərinin ittifaqları tibb-sanitar işçilərinin həmkarlar ittifaqında birləşdirildi. Orta və ali təhsil müəssisələri nüəllimləri, uşaq bağçaları əməkdaşları maarif və sosialist mədəniyyəti işçilərinin həmkarlar ittifaqına daxil oldular. Eyni zamanda yeni həmkarlar ittifaqları yaradılması sahəsində də iş görülürdü. 1920-ci ilin iyununda həmkarlar ittifaqlarının sayı 24-ə çatmışdı. pigər şəhərlərdə və qəzalarda da həmkarlar ittifaqlarının şöbələri təşkil

edilirdi. 1920-ci ilin iyununda həmkarlar ittifaqlarının Birinci Ümumbakı konfransı keçirildi. 70 min nəfər üzvü təmsil edən konfrans respublika həmkarlar ittifaqlarının vəzifələrini müəyyənləşdirdi, habelə Azərbaycanın həmkarlar ittifaqı hərəkatının fəaliyyətinin ümumrusiya həmkarlar ittifaqı hərəkatı ilə sıx birliyini bəyan etdi. Konfrans ÜRHİMŞ-nin müəyyənləşdirdiyi sxemə uyğun olaraq respublika həmkarlar ittifaqlarını təşkilat baxımından istehsal prinsipi üzrə yenidən qurmağı qərara aldı. O, respublikada vahid mərkəzi həmkarlar ittifaqı orqanı - Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Şurası (AHİŞ) və ümumrusiya həmkarlar ittifaqlarının müvafiq respublika şöbələrini yaratmaq qərarına gəldi. Qəzalarda isə həmkarlar ittifaqlarının qəza şöbələrini və bunları birləşdirən orqanlar-qəza büroları yaratmaq qərara alındı⁵³. Bakı partiya təşkilatının antiəzərbaycan özəyi A.İ.Mikoyanın AHİŞ-in sədri seçilməsinə nail oldu.

Respublikanın digər şəhərlərində, habelə qəzalarda da həmkarlar ittifaqları orqanları yaradılırdı.

1920-ci il avqustun 9-u sentyabrın 6-da Bakıda həmkarlar ittifaqlarının I-ci qurultayı oldu. Qurultayda 120 min üzvü təmsil edən 400-dək nümayəndə iştirak edirdi. "Hər şey istehsal üçün!", "Hər şey əmək cəbhəsinə!" şüarları altında keçən qurultay həmkarlar ittifaqlarının üzvlərini əmək məhsuldarlığını yüksəltməyə, şüurlü intizamı möhkəmləndirməyə, yeni həyat quruculuğunda fəal iştirak etməyə çağırırdı. Qurultay mədən, zavod və fabriklərdə əməyin mühafizəsinə, texniki-peşə təhsilinə, ərzaq məsələsinə, həmkarlar ittifaqlarının kooperativ və mədəni-maarif işində iştirakına xüsusi diqqət yetirdi.

Qurultayda L. İ. Mirzəyan AHİŞ-in sədri seçildi. A.İ.Mikoyan və L.İ.Mirzəyan respublika həmkarlar ittifaqlarına "liderlik" edərək azərbaycanlıların mənafeələrinə zidd, hər vasitə ilə onların əmək fəaliyyətini məhdudlaşdıran tədbirlərin həyata keçirilməsinə məkrli zəmin yaradırdılar.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN SSR-in BEYNƏLXALQ VƏ DAXİLİ VƏZİYYƏTİ

(1920-1922-ci illər)

Ermənistan və Gürcüstan Respublikaları ilə münasibət.

Azərbaycan SSR-in elan edilməsi qonşu ölkə və xalqların inqilabi, liberal-demokratik, ictimai-siyasi təşkilatları tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. Yaxın və Orta Şərqi sərəhdində sovet respublikasının yaranmasına Qərbi dövlətlərinin paytaxtlarında düşmənçilik bəslənir, imperialist dairələri ciddi narahatlıq keçirir və bu mühüm strateji regionda "sovet hakimiyyətinin" möhkəmlənməsinə hər vaxt mane olmağa çalışırdılar. Qərbi imperialistləri həmişə olduğu kimi, indi də bu məqsədlə daşnak Ermənistanından istifadə edərək onu Sovet Azərbaycanına qarşı müharibəyə təhrik etdilər. Sovet hakimiyyətinin elə ilk günlərindən etibarən nizami daşnak hissələri Qazax qəzasında, Qarabağda, Zəngəzurdə meydana oldular. Bütün daşnak ordusu özünün təcavüzkar əməllərini gücləndirdi. Ermənistan hökuməti şayiə yaymışdı ki, "Azərbaycanda olan Qızıl ordu deyil, Denikin in qoşunlarıdır"¹.

1920-ci il aprelin 28-də isə menşevik Gürcüstanının qoşunları Poylu körpüsünü və stansiyasını, habelə Tiflis-Qazax yolundakı körpünü ələ keçirib, Ağstafaya doğru irəlilədilər və Şıxlı kəndini atəşə tutmağa başladılar. Menşeviklərin zirehli qatari Ağstafa stansiyası yaxınlığına gəlib çıxmışdı. Gürcüstanda Azərbaycan SSR-ə qarşı fitnəkarlıq kampaniyası, azərbaycanlılara qarşı təqiblər başlandı. Azərbaycanın Tiflisdəki missiyası həbs olundu. Gegeçkori Azərbaycan hökumətinə Zaqatala qəzasından qoşunların dərhal çıxarılması haqqında nota göndərdi²...

Azərbaycan hökuməti Gürcüstan və Ermənistana təklif etdi ki, tutduqları ərazilərdən dərhal çıxsınlar. Azərbaycanın sərəhdlərini daşnak və menşevik qoşunlarının basqınlarından qorumaq üçün 1920-ci il aprelin 29-da Azərbaycan İnkilab Komitəsi Azərbaycan ordusunu fəhlə-kəndli ordusu zəminində yenidən təşkil etməyə başlamağı qərara aldı, hərbi-dəniz komissarı Ç.İ.İldınma tapşırıldı ki respublikanın müdafiəsi üçün zəhmətkeşlərin səfərbərliyə alınmasını elan etsin³.

Azərbaycan SSR hökuməti aprelin 30-da Gürcüstan və Ermənistan hökumətlərinə nota göndərərək, onlardan qoşunlarını öz sərəhdləri daxilinə çəkməyi tələb etdi⁴.

1920-ci il mayın 9-da 2000 nəfərlik nizami gürcü qoşunu Qabaqçöl kəndi yaxınlığında Azərbaycan sərhədini keçdi. Gürcüstan hökuməti Zaqatala dairəsi rayonunda çoxlu qoşun hissələri və yaxşı silahlanmış milli qvardiya cəmləşdirmişdi. XI ordunun xüsusi süvari korpusuna Azərbaycanın Gürcüstanla sərhədini qorumaq əmri verildi. XI Qızıl ordunun komandanlığı yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Gürcüstanla qarşı hərbi əməliyyata başladı. Lakin qızıl ordunun ön xətdəki hissələri gürcü qoşunlarının ciddi müqavimətinə rast gəldi. 1920-ci il mayın 13-də Sovet Rusiyası ilə Gürcüstan arasında tələsik sülh müqaviləsi bağlandı, Rusiya Gürcüstanın müstəqilliyini tanıdı. Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan Respublikası arasında fəal silahlı münaqişələr dayandırıldı və sülh bağlanması haqqında danışıqlara başlandı⁵.

Sülh danışıqları 1920-ci il iyunun 12-də Ağstafa stansiyasında, Azərbaycan İncilab Komitəsi sədrinin müavini, Azərbaycan Respublikasının xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov ilə Gürcüstan Respublikasının hərbi naziri Q.S.Lordkipanidze arasında başlandı. Danışıqlarda Gürcüstan Müəssislər Məclisi sədrinin müavini S.Q.Mdivani də iştirak edirdi. Sülh və dostluq haqqında 18 bölmədən ibarət müqavilə imzalandı. VI bölmədə göstərilirdi ki, "Zaqatala dairəsi haqqında məsələnin həlli 1920-ci il mayın 12-də RSFSR ilə Gürcüstan Demokratik Respublikası arasında bağlanmış əlavə sazişdə nəzərdə tutulan arbitraj komissiyasına verilir".

Bu məsələ arbitraj komissiyasında həll edilənə qədər, 1920-ci il 12 may tarixli əlavə Moskva sazişinin II bəndinə uyğun olaraq, "razılığa gələn tərəflərdən heç birinin Zaqatala dairəsinə yeni qoşun hissələri yeritməyə ixtiyarı yoxdur" qənaəti qəbul edilsə də, əslində mübahisənin mahiyyəti barədə saziş əldə olunmadı.

Müqaviləyə əsasən, hər iki respublika bir-birinin müstəqilliyini və suverenliyini qarşılıqlı surətdə tanıdı⁶.

1920-ci il iyulun da AK(b) P MK-da RSFSR hökuməti nümayəndəsinin Şərqdə, o cümlədən Qafqazda siyasət haqqında məruzəsi dillənildi⁷. 1920-ci il iyulun 12-də MK Gürcüstan və Ermənistanla münasibətlər haqqında məsələni müzakirə edərək, onlarla danışıqları davam etdirməyi, lakin Gürcüstanla neft verməməyi, Ermənistanla danışıqlarda isə RSFSR və Azərbaycan SSR missiyalarını birləşdirməyi qərara aldı⁸. Elə həmin vaxt Türkiyə qoşunlarının hələ də qaldığı Naxçıvan haqqında məsələ müzakirə olundu. Hər cür münaqişənin qarşısını almaq üçün və Türkiyə qoşunlarının qalması haqqında məsələni nizamlamaq məqsədilə Türkiyə ilə danışıqlar aparmaq üçün nümayəndə heyətinin tərkibi təsdiq edildi.

RSFSR hökuməti Azərbaycan və Ermənistan arasındakı münaqişələrin həllində, habelə Türkiyəyə münasibətdə ikili siyasət yeridirdi. XI Qızıl ordu

komandanlığının 1920-ci ilin iyulunda Bakıdan Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumətinin şərq cəbhəsi komandanına göndərdiyi məktubda deyilirdi: "Sovet hökuməti dəst ölkələrə: sovet respublikasına - Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasına və inqilabi Türkiyənin Böyük Millət Məclisi hökumətinə münasibətdə Ermənistan tərəfindən hər hansı düşmənçilik hərəkətlərinin dayandırılmasını Ermənistanda mövcud olan hökumətin RSFSR tərəfindən tanınmasının və Ermənistanla sülh müqaviləsi bağlanmasının ləbü şərti kimi irəli sürür"⁹.

Lakin XI Qızıl ordu komandanının əmrində (1920-ci il iyul-avqust) isə deyilirdi: "Qızıl Orduya erməni ordusuna hücum etmək vəzifəsi tapşırılmayıb. O, yalnız general Dron və ya erməni ordusunun digər hissələri tərəfindən düşmənçilik hərəkətləri olduğu halda banditləri və quldurları məhv edəcək. Qızıl ordu qəti hərəkətə başlayacaq və hər bir zərbəyə on qat güclü zərbə ilə cavab verəcək"¹⁰.

Daşnak hökumətinin göstərişi ilə erməni qoşun hissələrinin Azərbaycanın Ermənistanla bütün sərhəd rayonlarında təcavüzkar hərəkətləri isə 1920-ci ilin noyabrınadək davam edirdi. Onların azğın təcavüzü Qarabağ, Zəngəzur ərazilərində daha şiddətli idi. Həmin ərazilərdə artıq XI Qızıl ordunun hissələri yerləşirdi və onun tərkibində çoxlu erməni var idi. Hətta XI Qızıl ordunun ehtiyat polkunun tərkibində erməni batalyonu mövcud idi¹¹. 1920-ci ilin iyul-avqustunda general Dronun 400 süvari, 400 piyadadan ibarət 4 topu və 30 pulemyotu olan qoşunu Qarabağa hücum edərək Bazarkəndi tutdu. Onlar Njdenin quldur dəstəsi ilə birləşməyə və Naxçıvan-Şuşa yolunu ələ keçirməyə çalışırdılar. İyulun axırında general Məlik Muratovun daşnak hissələri Pəys kəndini tutdular. "Ümumi taktikaya əməl edən ermənilər müsəlman kəndlərini ələ keçirərkən taxılı yandırırılar"¹².

Erməni daşnakları Naxçıvanda, Zəngəzurdə, Qarabağda, Azərbaycanın başqa rayonlarında dinc əhaliyə qarşı təcavüzkarlıq edir, vahimə salır, qarətçilik, zorakılıqla məşğul olur, bütöv kəndləri yandırır, cinayətkar təbliğat aparır, yerli ermənilər və azərbaycanlılar arasında qanlı toqquşmalar törədirdilər. Onların əsas məqsədi Azərbaycanın əzəli ərazilərini, ilk növbədə Qarabağı, Naxçıvanı, Zəngəzurü ələ keçirmək idi. Q. K. Orconikidze 1920-ci il iyunun 11-də XI ordunun komandanı Levandovskiyə göndərdiyi teleqramda yazırdı ki, "daşnaklar Godəbəy rayonunda müsəlmanları və erməniləri qırırlar. Əksinqilabçı erməni kəndi Çardaxlı var. Onu tərkisilah etmək lazımdır"^{12a}.

Ermənistan Kommunist Partiyasının nümayəndəsi 1920-ci il iyunun 19-da Kominternin II konqresində çıxış edərək demişdi: "Müstəqil və birləşmiş Ermənistan" indi Ermənistan hökuməti əraziləri müsəlmanlardan təmizləməklə, müsəlman kəndlərini oda qalamaq və qılıncdan keçirməklə bu müqəddəs arzunu praktiki olaraq həyata keçirir"^{12b}.

Erməni qoşunları 1920-ci ilin iyulnadək Türkiyənin şərq vilayətlərini zəbt edərək, Dərələyəz və Zəngilan bölgələrinin müsəlman kəndlərini viranəyə çevirərək, Naxçıvan diyarını ələ keçirməyə və naxçıvanlıların Azərbaycanla əlaqəsini birdəfəlik kəsməyə çalışdılar. 1920-ci il iyulun 11-də səhər saat 5-də onlar Vedibasar tərəfindən Naxçıvan diyarına hücumə başladılar. Hələ 1920-ci ilin mayında buraya göndərilmiş Türkiyə qoşun hissələri erməni təcavüzkarlarına qarşı mübarizədə naxçıvanlılara imkan daxilində kömək edirdi. Kazım Qarabəkir paşa hələ Ərzurum konqresində (1919-cu il) bəyan etmişdi: "Azərbaycana açılan pəncərə yalnız Naxçıvandır, onun bağlanması istəmirəm"¹³.

General Veysəl bəyin rəhbərlik etdiyi Türkiyə qoşunu Azərbaycanın əsas ərazisindən Naxçıvan diyarına çəkilməmiş süvari polku, piyada batalyonu və bir dağ batareyası ilə birlikdə ermənilərin üstün qüvvələrinə qarşı ağır döyüşlər aparırdı. Türkiyə nümayəndələri ətrafındakı siyasi intriqaqlar (varlı naxçıvanlılar onları ruslarla əməkdaşlıqda təqsirləndirir və "ermənilərlə birlikdə bolşeviklərə qarşı çıxmağa" təəffər idilər) düşmənin xeyrinə idi. Diviziya komandiri Cavad paşa Naxçıvan Milli Şurasına teleqramında yazırdı: "Naxçıvanlılar bu son ayda intriqaqlara uymuşlar, onların türklərin əleyhinə dedikləri sözlər və gördükləri işlər bizim qəlbimizi incitmişdir"¹⁴.

Belə mürəkkəb şəraitdə Naxçıvanın nümayəndə heyəti İrəvana yollandı. Ermənilər aşığıdakı bərişiq şərtini irəli sürdülər: "Naxçıvan diyarının bütün ərazisi Ermənistan dövlətinə birləşdirilir, kim Ermənistan vətəndaşlığını istəmirsə, arzu etdiyi yerə çıxıb getməlidir". Bundan əlavə, onlar silahı, atları, taxılı, 200 baş qaramalı təhvil verməyi tələb edirdilər. Nümayəndə heyəti bu tələblərlə iyulun 19-da Naxçıvana qayıtdı.

Ertəsi gün Ermənistanın tələbləri Milli Şurada müzakirə olundu və ermənilərə cavab hazırlandı. Cavabda deyilirdi ki, əgər Dəhnə dərəsindən Ordubada qədər ərazidə müsəlmanlara müstəqillik verilirsə, müsəlman əhalisi tələbləri qəbul edər və bu məsələni həll etmək üçün Naxçıvan və Şərur müsəlmanlarının iştirakı ilə İrəvanda ikitərəfli danışıqlar aparmaq lazımdır. Bunun cavabında ermənilər iyulun 24-də 2 min piyada, 200 atlı və 8 topla yeni hücumə başladılar. Ertəsi gün Şahtaxtıyadək gəlib çıxdılar.

Əhali vahiməyə düşmüşdü, hərbi hissələr erməni təcavüzünə qarşı dayana biləcəklərinə əmin deyildilər. 1920-ci il iyulun 28-də qızıl ordunun süvari polku Naxçıvana girdi. Naxçıvanda sovet hakimiyyəti quruldu. Yenidən danışıqlar aparmaq üçün İrəvana getmiş Naxçıvan İnqilab Komitəsinin nümayəndə heyəti 1920-ci il iyulun 29-da yeni şərtlərlə qayıtdı: "Naxçıvan qəzasının Ermənistan hökumətinə tabe olması, qəzanın əhalisinin Ermənistan hökumətinə şərtsiz itaət etməsi, 7 min ədəd tüfəng və hər bir tüfəng üçün 80 patron, bütün pulemyotların, topların, 300 min pud buğda, yəhərli 300 at, 200 baş qoşqu heyvanı və s.

verilməsi. Ermənistan hökuməti bəyan etdi ki, "sovet qoşunları əvvəllər göstərilən müddətdən əvvəl Naxçıvana gəlmiş təqdirə erməni komandanlığına bolşevikləri Naxçıvandan vurub çıxarmaq barədə əmr veriləcək"¹⁵.

Lakin avqustun 1 -də Naxçıvan İnqilab Komitəsi, Qızıl ordu və Türkiyə qoşunları komandanlığı nümayəndələrinin iştirakı ilə Naxçıvanda beynəlmiləl və türk marşlarının sədələri altında təntənələr keçirdi. General Veysəl bəy öz qeydlərində yazmışdır: "Bizim Naxçıvanda olmağımızın əsas məqsədi ermənilərin təcavüzünə mane olmaq idi"¹⁶. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Rusiyanın hakim dairələri Türkiyə nümayəndələrini sıxışdırmaq və Naxçıvandan çıxarmaq siyasətinə başladı. Onlarla əlaqə saxlayan yerli adamları təqib edirdilər. Bu regionda Rusiyanın ikili mövqeyi onun əbədi imperiya maraqlarından irəli gəlirdi. B.Şahtaxtinski Qars konfransında (1921) demişdi: "Azərbaycan Türkiyə ilə Rusiya arasında bir əlaqə vəsiləsidir. Şərqi oyanması üçün gələcək bəşər məqsədinin körpüsüdür. İki tərəfdən dartılan sallaq vəsilədir. Rusların at oynatmaq istədikləri körpüdür". Eyni zamanda xristian Ermənistan meyil etmək Rusiya diplomatiyası üçün həmişə üstün istiqamət olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, G.V.Çiçerin 1920-ci il iyulun 19-da Ermənistanın xarici işlər nazirinə göndərdiyi teleqramda Rusiya qoşun hissələrinin Azərbaycan torpaqlarını tutmasını onunla izah edirdi ki, guya bu ərazilər "qonşu xalqlar arasında mübarizə prosesində Ermənistan ilə Azərbaycan arasında mübahisəli xarakter almışdır və indi məqsəd qanlı toqquşmalara yol verməməkdir". Daha sonra o, erməni naziri Ohancyanı əmin edirdi: "Ermənilər onun dəyşməz dostluq münasibətinə və erməni xalqını ona qorxu törədən yeni qanlı fəlakətlərdən uzaq etmək üçün öz imkanını daxilində onun köməyinə ümid bəsləyə bilərlər"¹⁷. Rusların ermənipərəst əhvali-ruhiyyəsi ermənilərin ərazi iddiaları ətrafında Azərbaycan ilə Ermənistan arasında münaqişələrin həllindəki konkret hərəkətlərində, o cümlədən 1920-1921-ci illərdə Naxçıvan diyarına münasibətdə özünü xüsusilə aydın göstərirdi. Bu baxımdan Naxçıvanda baş vermiş hadisələrin bilavasitə iştirakçısı, həmin illərdə bolşeviklərin yeritdiyi siyasətin şahidi, türk generalı Veysəl Nüvarın məlumatı çox böyük maraq doğurur"¹⁸.

Şərqi cəbhəsi komandanlığının əmri ilə general Veysəl Naxçıvan diyarının müdafiəsinə köməyi təşkil etmək üçün 1920-ci ilin mayından etibarən təqribən səkkiz ay orada olmuşdu. O, qeyd edirdi ki, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ruslar ikiüzlü siyasət yeridirdilər. Ermənilərə xoş olsun deyə ruslar imkan daxilində bütün vasitələrdən istifadə edirdilər"¹⁹. General yazır ki, şüurlu xalq bolşeviklərin şüarları ilə əməlləri arasındakı fərqi tezliklə dərk etməyə başlamışdı. "Bolşeviklərin faktiki işləri və davranışı onların ilkin təbliğatının yaratdığı mühiti bütövlüklə korladı, əsil kommunistlər alçaldılmış vəziyyətə düşdülər. Ölkənin zorakılıqla ələ keçirilməsində kommunist

planlarının İkinci səhifəsi başladı... Dörd ay ərzində bolşevik "incə" ustahqlarını dərk etdilər... xalq müqavimətə başladı..."²⁰.

Bəzi rus əsgərləri tərəfmindən edilən özbaşınalıq və pozğunluq (qadın hamamına soxulmuş iki rus əsgərinin döyülməsi ilə bağlı münafiqə) əhali arasında narazılıq doğururdu. Naxçıvanda üsyan ab-havası hiss edilirdi. 1921-ci ilin yanvarında Naxçıvan milisinin batalyonu bolşevik idarəçiliyinə qarşı çıxaraq müstəqillik tələb etdi. General Veysəl mitinqdə çıxış edərək "qan tökülməsinə yol verməməyə, diyarın müstəqillik məsələsinin Moskva konfransı tərəfindən həlli ümidi ilə gözləməyə" çağırırdı²¹.

1921-ci ilin fevralında Naxçıvana XI Qızıl ordunun yeni hissələri gəldi. Daşnak Ermənistanı ilə Azərbaycan Respublikası arasında xüsusilə Qarabağ məsələsində münasibətlərin kəskinləşməsində ingilis imperialistlərinin agentləri səylə fitnəkar rol oynayır, menşevik Gürcüstanının və Qotsinskinin nümayəndələri onlarla əlbir işləyirdilər²¹³.

Salyan qəza inqilab komitəsi 1920-ci ilin mayından başlayaraq quldur dəstələrinin fitnəkar fəaliyyətinin gücləndiyini və onları "Antantanın İranda agentlərinin patron və tufənglərlə təchiz etdiyini" xəbər verirdi²².

Azərbaycan SSR hökuməti daşnak Ermənistanı və menşevik Gürcüstanına münasibətdə sülh siyasəti yeridirdi. Onun təşəbbüsü ilə Sovet Azərbaycanının diplomatik nümayəndələrinin erməni və gürcü nümayəndələri ilə tərəfləri maraqlandıran məsələlərə dair görüşləri keçirilmişdi. Danışıqlara məhəl qoymayan daşnaklar Azərbaycana qarşı fitnəkar fəaliyyətlərini dayandırmırdılar. Onlar şayiə yayırdılar ki, guya "müsəlmanlar keçmiş denikinçilərlə birlikdə Ermənistana hərəkət edirlər"²³ və "Azərbaycanda inqilab panislamist xarakter daşıyır"²⁴. Belə bəyanatlarla pərdələnərək, erməni dəstələri Azərbaycanın Ermənistanla bütün sərhəd rayonları boyunca sərhədi keçir, dinc müsəlman əhalisinə basqın edirdilər. Daşnak agentləri Gəncə qəzasında erməniləri və müsəlmanları qanlı qırğına təhrik etməyə çalışırdılar²⁵. Şuşadan xəbər verirdilər ki, daşnak quldur dəstələri yeni hakimiyyətə tərəfdar olan Qarabağ kəndlilərini vahimədə saxlayırlar²⁶.

Antisovet üsyanları. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Qərb dövlətləri uzaq məqsədlər güdən ekspansiyaçılıq fikirlərindən əl çəkməmişdilər. Onlar Böyük Britaniyadan asılı olan "İran-Azərbaycan Federasiyası" yaratmaq ideyası ilə yaşayırdılar. İngiltərənin Bakıdakı nümayəndəsi Stoks Zaqafqaziya və Orta Asiya müsəlmanlarından "sünni" Türkiyəyə düşmən ola biləcək müsəlman dövləti yaratmağı təklif edirdi.

İmperialistlər sıxaqdan çıxardıqları fitnə-fəsad və ayrı-ayrı xalqları bir-birinə qarşı qaldırmaq sistemini Qafqaza tətbiq etməyə çalışırdılar. Bu məqsədlə Qərb dövlətləri özlərinin agentlərini-erməni daşnaklarını silahlandırır və lazım

olan hər şeylə təchiz edirdilər. 1920-ci ilin yazında onlar Sovet Rusiyasına qarşı yeni yürüş təşkil etməklə ilk növbədə Bakı neftini ələ keçirmək ümidində idilər. O vaxt Antanta imperialistləri təyyarə meydanları yaratmaqla İran ərazisindən Bakıya hava basqınları etmək barədə düşünürdülər. Bakını və onun mədən rayonlarını ingilis təyyarələrinin basqınlarından qorumaq üçün XI Qızıl ordunun komandanlığı şəhərin müdafiəsini üç növə (hava, artilleriya və pulemyot müdafiəsi) ayırmış və qırıcı dəstə yaratmışdı²⁷.

İngilis imperialistləri müxtəlif hiylələrə də əl atırdılar. Onlar Azərbaycan barədə böhtan yayırdılar ki, guya "Azərbaycan hökuməti ingilisləri incitməklə, onlara işgəncə verməklə məşğul olur". Bu iftiranı ifşa etmək üçün Azərbaycanın hakimiyyət orqanları İngiltərə nümayəndəsinin Gürcüstan nümayəndəsi Alishaba ilə görüşünü təşkil etmişdi və o, "xaricilər xüsusi diqqət göstərdiyi üçün görüşdən sonra Azərbaycan hökumətinə minnətdarlığını bildirmişdi". Hökumətin başçısı N.N.Nərimanov İngiltərənin fitnələrinə qarşı qəti etirazını bildirmiş və 1920-ci il avqustun 8-də RSFSR-in xarici işlər komissarı G.V.Çiçerinə bəyanat göndərərək, "imperialist dövlətlərin fitnələrinə son qoymaq üçün" onu geniş yaymağı xahiş etmişdi.

Qərb dövlətləri antisovet çıxışlar təşkil etmək üçün Sovet Azərbaycanına agentlər, böyük miqdarda silah göndərdilər. Britaniya ali komissarı Lük 1920-ci il iyunun 9-da Tiflisdən Kerzona xəbər verirdi ki, "bolşevikləri Bakıdan çıxarmaq məqsədilə tatarların (azərbaycanlıların - *məsul red.*) üsyanı onlar bizim dəstəyimizə əmin olanadək davam edəcəkdir. Əgər qəbul edilmişsə ki, Bakıdakı bolşevik hakimiyyəti Britaniya və İran üçün çox böyük təhlükə doğurur və buna görə də devrilməlidir, onda biz tatarları (azərbaycanlıları - *məsul red.*) pulla təmin etməliyik". Yeri gəlmişkən həmin vaxt Bakıda 53 nəfər Britaniya hərbi qulluqçusundan ibarət dəstə tutulmuşdu. Bu istiqamətdə Tiflisdə təşkil olunmuş "Azərbaycanda qurtuluş komitəsi" işləyirdi. Həmin komitə ilə əlaqə saxlayan "İttihad" partiyası öz fəaliyyətini gücləndirmişdi. İttihadçılardan Bakı qəzasında, Lənkəranda, Zaqatalada üsyanlar qaldırmaq üçün nəzərdə tutulan çoxlu silah aşkar edilmişdi.

Antisovet qüvvələr əhali arasında XI Qızıl ordu əleyhinə iş görür, "müsəlman kommunistlərinin xəyanətkarlığı", "ümummillî fəlakət" və s. haqqında fikirlər yayırdılar. Torpaqların müsadirəsi haqqında dekret verilməsindən xəbər tutan mülkədarlar Qarabağda və Azərbaycanın başqa qəzalarında cidd-cəhdlə şayiələr yaymağa başlamışdılar ki, Qızıl ordu "müsəlmanları bütünlüklə qırmaq üçün gəlir"²⁸.

RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığı və daşnak Ermənistanı nümayəndələri arasında danışıqlar zamanı Azərbaycanın bəzi ərazilərinin mübahisəli elan edilməsi də əhalinin əhvali-ruhiyyəsinin sovet hakimiyyəti

əleyhinə dəyişməsində müəyyən rol oynamışdı. Qızıl ordu hissələrinin bəzilərinin nümayəndələrinin yerlərdə özlərini çox vaxt işğalçı kimi aparmaları da əhalidə sovet hakimiyyətinə qarşı məyusluq doğururdu. Xalq kütləvi rekvizisiyadan, ərzaq və malların zorla müsadirəsindən, Qızıl ordu komandanlığı xüsusi şöbəsi nümayəndələrinin özbaşnalığından hiddətləndiyini bildirirdi. Yeni hakimiyyətin din əleyhinə davakar hərəkətlərindən istifadə edən dindarlar, fanatiklər qızğın antisovet fəaliyyətə başlayaraq əhalini silahlı çıxışlara səsləyirdilər²⁹.

M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "İstiqaldan bir ay sonra artıq bütün Azərbaycan məmləkətinin müdhiş bir istilaya məruz qaldığını acı bir surətdə dərk etmişdi... Xalq təhəmmül eləmədi. Üsyan etdi"³⁰.

Üsyanların təşəbbüscüləri Gəncədəki milli qüvvələr oldu. Onlar mayın 25-də sovet hakimiyyətinə və Qızıl ordu qarnizonuna qarşı fəal silahlı çıxışlara başladılar. Azərbaycan ordusunun yenidən təşkilinin, milli zabitlərin xidmətdən çıxarılmasının doğurduğu güclü narazılıq silahlı toqquşmaların kəskinləşməsinə kömək edirdi. Gəncə qarnizonu komandirinin və zabitlərinin Qızıl ordu nümayəndələri ilə əvəz olunması ona gətirib çıxardı ki, 1800 nəfərlik Gəncə qarnizonu mayın 28-dən 29-na keçən gecə üsyan qaldırdı və şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsini tutdu. Üsyanın yatırıldığı bir neçə gün ərzində minlərlə üsyançı həlak oldu. Onların arasında görkəmli ictimai-siyasi xadimlər var idi. Generallar, yüksək rütbəli zabitlər, o cümlədən general-mayor Məmməd Mirzə Qacar, general-mayor Cavad bəy Şıxlinski, polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyov qətlə yetirildilər, bir çoxları isə Nargin adasına sürgün edilib orada güllələndi. Həbs edilmiş məşhur generallar Ə. Şıxlinski və S. Mehmandarov N.N.Nərimanovun təkidi sayəsində azad edildilər və onun V.İ.Leninə məktubu ilə hərbi xidmətdə istifadə olunmaq üçün Moskvaya göndərildilər.

General Nuru paşanın rəhbərliyi ilə Qarabağda başlayan üsyan Şuşa, Ağdam və Bərdəni əhatə etmişdi. Üsyanda Azərbaycan piyada polku və yerli bəylərin silahlı dəstələri iştirak edirdilər. XI Qızıl ordunun 2-ci süvari korpusunun və 32-ci atıcı diviziyasının hissələri Qarabağ üsyanın üçüncü günündə - 1920-ci il iyunun 15-də tamamilə yatırdılar³¹.

Qarabağ üsyanının yatırıldığı vaxt Zaqatala dairəsində üsyan qalxdı və Şəki bölgəsinin bir hissəsini də bürüdü. 1920-ci ilin iyununda Gürcüstan parlamentinin üzvləri Zaqatala bölgəsində sovet hakimiyyətinə qarşı təşviqatı gücləndirmişdilər. Onlar əhali arasında şayiə dolu intibahnamələr yayırdılar ki, guya "əgər Zaqatala dairəsini Gürcüstana verməsələr, Gürcüstan zor gücünə tabe olmağa məcbur edəcək"³².

Zaqatalada sovet hakimiyyətinə qarşı üsyan 1920-ci il iyunun 6-da belə bir bəhanə ilə başlandı ki, guya "Gürcüstan Azərbaycana müharibə elan

etmişdir". Könüllü partizan dəstələrinin təşkili də bu yozumla aparılırdı. Çıxış üçün bəhanə əhalinin silahı təhvil verməsi barədə əmr oldu. Molla Hafiz Əfəndinin başçılıq etdiyi üsyançılar (1000 nəfərdən çox adam) və onlara qoşulmuş Azərbaycan qoşunlarının qarovul batalyonunun bütün zabitləri iyunun 9-da Zaqatala qalasını, teleqrafı tutdular və inqilab komitəsinin üzvlərini, sovet işçilərinin hamsını həbs etməyə başladılar. Qızıl ordu komandirləri etiraf edirdilər ki, Zaqataladakı üsyan da "Qarabağdakı üsyan zamanı olduğu kimi, əksinqilabçılara münasibətdə eyni amansızlıqla yatırıldı və əhalinin tərksilah edilməsinə başlandı... Bütünlükdə üsyançılardan 6 mindən çox xarici və rus tüfəngi, karabini, berdankası, 8 pulemyot və böyük miqdarda tapança, müxtəlif pistolet və digər döyüş sursatı alındı"³³. Başqa bir sənəddə - hərbi məlumatda isə deyilirdi: "Zaqatalanın ən yoxsul sinfi tərəfindən ruh yüksəkliyi və "Yaşasın sovet hakimiyyəti!" sədələri ilə qarşılanan Qızıl ordu hissələri iyunun 18-də şəhərə daxil oldular və qalanı tutdular"³⁴.

Azərbaycan ordusu hissələrinin (8 min adam, 24 pulemyot, 8 dağ topu, 2 səhra topu və külli miqdarda ləvazimat) dayandığı Xankəndində sovet qoşunları gələndək, dörd səhra topu istisna olmaqla, general C. Şixlinskiyin və digər zabitlərin köməyi ilə Kürdüstan -Sultan bəy Sultanovun sərəncamına göndərilmişdi. Sultan bəy Sultanovun əhatəsindəki adamlar kürdlər arasında güclü dini-şovinst təbliğat aparır, onları sovet hakimiyyətinə qarşı çıxış etməyə hazırlayırdılar³⁵. Yaranmış vəziyyət barədə S. Sultanov Azərbaycan İnkilab Komitəsinə dəfələrlə məlumat vermiş, lakin müsbət cavab almayıb Türkiyəyə mühacirət etmişdi.

1920-ci il iyunun 23-25-də 32-ci atıcı diviziyanın kəşfiyyət rəisi Kürdüstanda oldu, Piçanis rayonunda kürdlərin başçısı Sultan bəy Sultanov ilə görüşdü və XI Qızıl ordunun qərargahı üçün məruzə hazırladı. Böyük maraq doğuran həmin məruzədə deyilirdi ki, Kürdüstan Azərbaycanda bu ərazini əhatə edir: Zəngəzur qəzasının Zubuq (Zabux) kəndində şimal ucqarının dağlı hissəsində, Ağoğlan çayının, Çiftlik gölünün şimal sahilində və Tərtər çayının mənsəbinədək, habelə Tərtər çayının cənub sahilində əsasən kürdlər və azərbaycanlılar məskunlaşmışlar. Onlar heyvandarlıq və arıçılıqla məşğul olurlar, əla atıcı və süvarilərdir. Daha sonra burada məktəblərin, xəstəxanaların, istehsal müəssisələrinin olmadığı göstərilirdi. Həmin sənəddə Sultan bəyə verilən xarakteristika da maraqlıdır: "Çoxsaylı qaramal naxırları və at ilxılarına malik, 3-4 qış malikanəsi və Piçanis rayonunda bir yay malikanəsi olan Sultan bəy Sultanov orta təhsil alıb, kürdlər böyük zəkaya malik adam kimi ona hörmət edirlər. Kasıblara qarşı xeyirxahlığı, öz xalqına sədaqəti və ermənilərin Kürdüstan ərazilərinə soxulmasının qarşısını almış silahlı kürdlərə (2000 nəfər - məsul red.)

bacarıqla rəhbərlik etməsinə görə onun şəxsiyyəti təkcə kürdlər arasında deyil, köçəri müsəlmanlar arasında da məşhurdur...

Andronikin, Hamazaspın və Dronun ən yaxşı erməni dəstələri böyük itkilər vermiş və Ermənistanın planı yarımçıq qalmışdır...³⁶.

Sovet hakimiyyətinin və Qızıl ordunun prinsipləri izah olunduqdan sonra, kürdlər bütün prinsipləri ürəkdən bəyəndiklərini və Kürdüstanda da belə prinsiplərin həyata keçirilməsini arzuladıqlarını bildirdilər, hətta Qızıl ordunun sıralarını artırmaq üçün 5000 kürd ayırmağı vəd etdilər³⁷.

Qutqaşəndə yerli ruhanilərin başçısı əhalini sovet hakimiyyətinə və Qızıl orduya qarşı müqəddəs müharibə elan etməyə çağırırdı.

Xaçmaz rayonunun ətraf kəndlərində devrilmiş Azərbaycan hökuməti nümayəndələrinin rəhbərliyi altında silahlı qüvvələr cəmləşdirilirdi. General C.Şixlinski təxminən 800 nəfərlik dəstə, 2 top və 8 pulemyotla Dardoqqaz kəndində (Zaqatala) idi. General Q.Səlimov varlı sinfin nümayəndələrinin köməyi ilə Naxçıvan, Qaradonlu əhalisi arasında sovet hakimiyyətinə qarşı fəaliyyətə başlamışdı. Azərbaycanın Araz boyunca bütün sərhəd rayonu Qaryagin (Cəbrayıl) və Cavad qəzaları, Muğan düzünün bir hissəsi və Lənkəran qəzasının bütün dağlıq hissəsi sovet hakimiyyətinə zidd adamlarla dolu idi, onlar silahlı basqınlar edir, mal-qaranı və külli miqdarda taxılı İrana aparırdılar. İrandakı quldur dəstələri onlara kömək edirdilər. Təkcə Lənkəran qəzasında 3 min nəfərədək İran və Ərçivan quldurları var idi³⁸.

Sovet hakimiyyətinin ilk aylarında (1920-ci il, may-noyabr) Azərbaycan üzrə kəşfiyyət məlumatına aid xəbərlər qəzalarda, xüsusən Ermənistan və İrana, qismən də Gürcüstanla sərhəd rayonlarında bir-biri ilə düşmənçilik edən dəstələrin olduğunu göstərir. 8 avqust tarixli məlumatda deyilirdi ki, ataman Ramazanovun dəstəsi, habelə Fəttə və Əhmədin bir-birilə düşmənçilik edən qrupları sovet hakimiyyətinə tabe olmaq istəmirlər³⁹.

1920-ci ilin iyununda XI Qızıl ordunun qoşun hissələri Azərbaycan ərazisi, xüsusən Qutqaşen-Nuxa-Qax-Zaqatala və Qarabağ marşrutu ilə döyüş-döyüşə, silahlı hissələri tərksilah edərək, əhalinin bir hissəsinin müqavimətini qıraraq irəliləyirdi⁴⁰.

XI Qızıl ordu komandanlığının Zaqafqaziyanın üç respublikasındakı vəziyyət haqqında 1921-ci il 25 mart tarixli gizli təlimnaməsində etiraf olunurdu ki, kommunistlərin keçirdikləri uğursuz təcrübələr, batalyon komandirlərinin səhvləri, torpaq siyasətindəki əyintilər, "kəndlilərin dini mərasimlərinə qayğı ilə yanaşılmaması onların etirazlarına, bütün Azərbaycanı bürüyən üsyanlara səbəb olmuşdur"⁴¹.

Sovet hakimiyyətinin ilk aylarında təkcə Bakının deyil, bütün Azərbaycanın partiya rəhbərliyində erməni-gürcü-rus təbəqəsi hakim rol oynayırdı

və sovet hakimiyyəti adı altında əsasən antiAzərbaycan siyasəti yeridir, Azərbaycanın milli mənafeyini nəzərə almırdı. Bu, mülkiyyətdən məhrum etmək, müsadirə aparmaq siyasətində, ərazi mübahisələrinin həllində özünü xüsusilə göstərirdi. Şübhəsiz ki, belə siyasət Gəncədə, Qarabağda, Zaqatalada və Azərbaycanın başqa rayonlarında antisovet üsyanların səbəblərindən biri idi. Daşnak Ermənistanının və mənşevik Gürcüstanının sovet Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan bəzi ərazilərə iddia etməsi bu bölgədə düşmənçilik mühitini daha da gərginləşdirirdi. Q.K.Orconikidze guya bu "mübahisəli" məsələləri göstərərək, 1920-ci il iyunun 8-də V.İ.Leninə və İ.V.Stalinə göndərdiyi teleqramda yazırdı: "Bu məsələləri diqqət yetirərsən məsələlər saymayın, belə ki, əks inqilab bunlarla möhtəkirlik edir"⁴². V.İ.Lenin həmin teleqramın üzərində belə bir qeyd yazmışdı: "Bu barədə Çiçerin ilə danışmağı yadıma salın". Teleqramın üzərində İ.V.Stalinin də qeydi var: "Artıq danışmışdır"⁴³.

Ermənistanda müxtəlif silahlı dəstələr Azərbaycan SSR-in sərhədini keçərək əhalini qarət etmək və qırmaqla məşğul olur, bütöv kəndləri yandırırılar. Daşnak quldurlarının vəhşiliklərinin yalnız bir məqsədi var idi - azərbaycanlıları əzəli torpaqlarından qovmaq, Ermənistan Azərbaycana qarşı müharibə təhlükəsi ilə üzübüz dayanmışdı. Daşnaklar kütlələri hər vaxtlə inandırmağa çalışırdılar ki, Azərbaycanda əsil sovet hakimiyyəti yoxdur və xalqı "Azərbaycana qarşı son damla qanadək mübarizə aparmağa" çağırırdılar⁴⁴.

1920-ci il iyunun 19-da Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədri N.N.Nərimanovun və RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun bəzi üzvlərinin imzası ilə Q.K.Orconikidzeyə və G.V.Çiçerinə teleqrafla məktub göndərildi. Məktubda deyilirdi ki, daşnak hökuməti dəmir yolunu ələ keçirmək məqsədilə Qazax rayonunda Azərbaycana qarşı hücumu davam etdirir, "bizim hissələrin yaxınlaşması ilə daşnak hissələri Qarabağdan çıxmış və İran sərhədinə geri çəkilmişlər."⁴⁵. Daha sonra məktubda göstərilirdi ki, Dağlıq Qarabağda və Zəngəzurda sovet hakimiyyəti elan olunmuşdur. Q.K.Orconikidze məktubun məzmununu elə həmin gün teleqrafla V.İ.Leninə və G.V.Çiçerinə çatdırmışdı. Bununla yanaşı, Q.K.Orconikidze yazırdı: "Əksinqilabi çıxışla əlaqədar Zaqatala dairəsinə qoşun yeridilməsi labüdlüyə çevrilir"⁴⁶. G.V.Çiçerin bu məlumatı alaraq, 1920-ci il iyunun 22-də RK(b)P MK Siyasi Bürosuna məktubla müraciət edib toxunulan məsələlərə özünün ermənipərəst münasibətini şərh etdi. Həmin gün RK(b)P MK-nın Siyasi Bürosu V.İ.Leninin iştirakı ilə "Qafqazda siyasət haqqında" məsələni müzakirə edərək qərara aldı: "Xalq Xarici İşlər Komissarlığına təklif edilsin ki, Siyasi Büronun indiyədək olan qərarları və bunlardan irəli gələn nəticələr əsasında Şərqdəki ən məsul işçilərimiz üçün tamamilə dəqiq təlimat hazırlasın. Hərbi idarəyə tapşırılsın ki, Siyasi Büro tərəfindən bəyənildikdən sonra bu təlimatı rəhbər tutulmaq üçün bütün məsul hərbi işçilərə versin və xəbərdarlıq

etsin ki, onlar özlərinin bütün fəaliyyətini bu göstərişlərə ən ciddi uyğunlaşdırmağa borcludurlar, MK Qafqaz Bürosu üzvlərinin də hamısını a belə göstərişlər verilsin"⁴⁷.

G.V.Çiçerin 1920-ci il iyunun 29-da V.İ.Leninə məktub göndərərək əsasən sovet Azərbaycanına aid və daşnak Ermənistanının, mənşevik Gürcüstanının siyasətinə münasibət barədə məsələlərə dair baxışlarını ətraflı şərh etdi. Həmçinin o, bu məktubunda boynuna alırdı ki, "Azərbaycanın daxili siyasəti haqqında" kifayət qədər məlumatı yoxdur. İyunun 30-da RK(b)P MK-nın Siyasi Bürosu fitnələrə yol verməmək məqsədilə qafqazlı yoldaşlara sırf ehtiyatlı siyasət yeritməyi tapşıraraq qərar çıxardı.

1920-ci il iyulun 7-də RK(b)P MK-nın Siyasi Bürosu G.V.Çiçerinin təqdim etdiyi "Qafqaz cəbhəsi HİŞ üzvlərinə və Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyədəki diplomatik nümayəndələrimizə təlimat"ın layihəsini təsdiq etdi. Təlimatda hərbi vəziyyəti nəzərə alaraq, XI Qızıl ordu hissələrini mübahisəli ərazilərə yeritməkdən çəkinməyin zəruriliyi göstərilirdi. Eyni zamanda tapşırırdı ki, Qızıl ordu hissələri indiyədək tutduqları yerlərdə qalmaqla, "bu və ya başqa qonşu respublikanın qoşunlarının müdaxiləsinin aradan qaldırılması ilə məhdudlaşmalıdırlar"⁴⁸. Təlimatda deyilirdi ki, "RSFSR-in Gürcüstan ilə bağladığı müqavilə dönmədən icra edilməli və həyata keçirilməlidir".

Sovet Rusiyası hökuməti Gürcüstan və Ermənistan missiyaları ilə ərazi məsələlərindən söhbət gedən danışıqları azərbaycanlılardan gizli aparırdı. Təhqiramiz fakt o idi ki, hətta Gürcüstan və Ermənistanla danışıqlarda Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində müvafiq olaraq gürcülər və ermənilər iştirak edirdilər. Gürcüstan tərəfdən isə yalnız gürcülər, Ermənistan tərəfdən ancaq ermənilər vardı, Azərbaycanlılar iştirak etmirdilər.

RSFSR ilə Ermənistanın daşnak hökuməti arasında Azərbaycana birbaşa dəxli olan 4-ü mübahisəli ərazi məsələlərinə aid 6 bənddən ibarət müqavilə 1920-ci il avqustun 10-dan Azərbaycan SSR nümayəndələrinin xəbəri və iştirakı olmadan bağlandı. Yeri gəlmişkən müqavilənin İkinci bəndində deyilirdi: "Ermənistan Respublikası qoşunlarının yerləşdirilməsi üçün bu sazişlə müəyyən edilmiş zolaqlar istisna olmaqla mübahisəli vilayətlər Qarabağ, Zəngəzur qəzası və Naxçıvan diyarı RSFSR qoşunları tərəfindən tutulur"⁴⁹.

Şərq xalqları Fəaliyyət və Təbliğat Şurasının Rəyasət Heyəti 1920-ci il sentyabrın 17-də RK(b)P MK-ya göndərdiyi rəyində bildirdi ki, barışıq haqqında Ermənistanla imzalanmış müqavilə daşnak hökumətinə "öz mövqeyini möhkəmləndirmək və müdafiə planlarına keçmək" imkanı vermişdir⁵⁰.

İngilislərdən hərbi yardım alan daşnak hökuməti Azərbaycana qarşı hərbi əməliyyatları genişləndirir, müqaviləyə əsasən ona verilmiş Culfa dəmir yolunu artıq hərbi qüvvələr vasitəsilə ələ keçirməyə, beləliklə də İrandan ərzac

gətirilməsini və ingilis-şah qoşunları ilə əlaqə yaradılmasını təmin etməyə cəhd göstərirdi.

Şuranın Rəyasət heyətinin rəyində deyilirdi: "Daşnak hökumətinin Azərbaycanda kommunist pərdəsi altında işləyən agentləri xüsusən Qarabağda, Zəngəzurdə və Qazaxda daşnakların hücumuna zəmin yaratmaq üçün fəal hazırlıq görür, yerlərdə sovet hakimiyyətini öz əllərinə keçirir və yerli müsəlman əhalisini çaşdırmağa çalışırlar"⁵¹.

Çiçerinin hazırladığı təlimatın nüsxələri N.N.Nərimanova, S.M.Mrova, Ş.E.Eliavaya göndərilmişdi. Həmin vaxt N.N.Nərimanov bu məsələ barədə V.İ.Leninə xüsusi teleqram yolladı. Ərazi məsələləri ilə bağlı mürəkkəb vəziyyət yarandığını bildirən M.Nərimanov sovet Azərbaycanı nümayəndəsinin Moskvaya yola düşdüyünü xəbər verir və Azərbaycana daxil olan məsələlərin həllini müvəqqəti dayandırmağı xahiş edirdi⁵². Tezliklə N.N.Nərimanov V.İ.Leninə daha bir teleqram göndərərək, Azərbaycandakı vəziyyəti xarakterizə etmişdi⁵³.

Bu baxımdan Azərbaycan SSR Xalq Təsərrüfatı Şurasının sədri N.İ.Solovyovun V.İ.Leninə göndərdiyi "Çevrilişdən sonrakı iki ayda (may-iyun) Azərbaycanda bizim siyasətimiz" adlı məlumat məktubu maraqlıdır. Burada sovet Azərbaycanının beynəlxalq və daxili vəziyyətinin xarakteristikası verilmişdi⁵⁴. Müəllifin 1900-cü ildən partiya üzvü, Mərkəzin nümayəndəsi olduğunu nəzərə alsaq, sovet hakimiyyətinin ilk iki ayında Azərbaycanda yaranmış vəziyyəti qiymətləndirməsi və bu barədəki rəyi diqqəti cəlb edir. O yazır ki, "çevrilişə qədər Azərbaycanda Sovet Rusiyası ilə yaxınlaşmağa olan meyil nisbətən güclü idi... Bu meyil müsəlman ziyalıların xeyli hissəsi arasında da müşahidə edilirdi... bolşevizmdən böyük bələlər gözlənilirdi". Yeni hökumətin inqilab komitəsinin azərbaycanlılardan ibarət olması faktını müsbət qiymətləndirən müəllif eyni zamanda bildirir ki, "heç kimə sır deyil ki, inqilab komitəsinin başı üstündə AzKP MK durur ki, burada rəhbər rol gürcü-erməni qrupuna məxsusdur, bu isə pis idi". Bu rəhbər qrup MK-nın vasitəsilə Azərbaycan xalqını başsız qoymağı, kütləvi həbslər və güllələnmək yolu ilə onun ən yaxşı nümayəndələrini məhv etməyi qərara almışdı. N.İ.Solovyov yazırdı: "Ziyalılar və burjuaziyanın nümayəndələri həbs olunur və güllələnirdi, bunlar demək olar yalnız müsəlmanlar idilər"⁵⁵. Həbs edilmiş müsəlmanların dəstə ilə küçələrlə aparılması "ermənilərdə açıq-aşkar bəd xalqı sevinc doğururdu ki,.. sovet hakimiyyətinin təntənəsinin müsəlmanların düşmənlərinin təntənəsi, ümummilli fəlakət olacağı barədə xəbərdarlıq edən müsəlman millətçilərinin (müsavatçıların) irəliləmədən dedikləri doğru çıxmağa başlayır"⁵⁶.

Qızıl ordunun Gəncədə üsyanı yatırmasında ermənilər də iştirak edirdilər. Gəncə ermənilərinin kömək göstərməsi Qızıl ordu əsgərlərində

ermənilərə rəğbət doğurdu. "Erməni millətçiləri və sadəcə olaraq yaramazlar bundan istifadə edərək, qızıl ordu əsgərlərini qarətçiliyə və müsəlmanlara qarşı digər hər cür zorakılığa uğurla təhrik etməyə başlamışdılar. XI ordunun ərzaq dəstələri də elə bu yöndə fəaliyyət göstərir, ordunun yerləşdiyi rayonlarda işğalçıların metodu ilə ərzaq tədarük edirdilər"⁵⁷.

Şərq xalqları Fəaliyyət və Təbliğat Şurası Rəyasət Heyətinin rəyi ilə də Azərbaycan kəndlilərinə münasibətdə müstəmləkəçilik siyasətinin, ordunun mərkəzi və yerli ərzaq orqanlarının kənddən bütün ərzaq ehtiyatlarının daşyıp aparması, bunun sovet hakimiyyətinə çox böyük narazılıq doğurması və bir sıra yerlərdə artıq kəndli üsyanlarına səbəb olması barədə xəbər verilir⁵⁸.

N.İ.Solovyov yazırdı ki, ən kədərli təsir bağışlayan Ermənistanla sərhəd rayonlarında Azərbaycanlılardan silahların alınması - bu, müsəlmanların ermənilər tərəfindən qırılmağa məhkum edilməsi demək idi - və ermənilərin Qızıl ordu tərkibinə və dəmir yollarının mühafizəsinə qəbul olunması idi. N.İ.Solovyov xəbər verirdi ki, Ermənistan Respublikası yaranarkən onun hüduudlarında 250 müsəlman kəndi var idi, onlar hamısı məhv edilmişdir, indi orada bir nəfər də müsəlman yoxdur.

Qeyri-azərbaycanlıların nümayəndələrinin daxil edilməsi hesabına iki ay ərzində (may-iyun) tərkibi üç dəfə dəyişmiş "mənzil komissiyası"nın adı altında Bakıda evləri qanunsuz müsadirə edir, sahiblərini çıxarıb başqalarına verirdilər. Varlıların evlərinə əsasən erməni və rus fəhlələrini köçürürdülər. Varlıların evlərinin, əmlakının müsadirəsi zamanı əxlaqı, etikanı, şəhərin müsəlman əhalisinin adətlərini sayə salmırdılar. Yerli əhalinin milli hissələrinə toxunan bu zorakılıq və özbaşnalığın dəhşətli günlərinin qərəzsiz şahidi olan N.İ.Solovyov yazırdı: "Göz yaşları içində olan müsəlman qadınları İnkilab Komitəsinin sədri Nərimanovu hər gün dəstə ilə əhatəyə alırdılar, lakin onun MK-nın götürdüyü xətti dəyişdirmək cəhdi onunla nəticələndi ki, millətçi və həddən artıq sağ inqilabçı kimi ona etinasızlıq göstərməyə başladılar"⁵⁹.

Beriyanın məhkəmə prosesi zamanı arxivdən N.N.Nərimanovun iki sərəncamı tapılmışdır. Bunlar o vaxt Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası sədrinin müavini işləyən L.P.Beriyanın yerli əhaliyə qarşı xuliqanlıqlarına görə dərhal cəzalandırılması barədə idi. Bakı Partiya Komitəsi iki dəfə 1922-ci ilin aprel və noyabrında Beriyanın qanuna zidd hərəkətlərini müzakirə etmişdi. Bakı Komitəsinin qərarlarından birində deyilirdi: "Əşidildi: Beriyanın hərəkətləri haqqında. Qərara alındı: Bakı komitəsinin, onun katibliyinin və Rəyasət Heyətinin razılığı olmadan siyasi həbslər keçirmək, xüsusilə fəhlələri həbs etmək yolverilməz sayılsın. Bu məsələ AKP MK-da qaldırılsın".

İ.V.Stalin N. İ. Solovyovun məruzəsi ilə tanış olduqdan sonra 1920-ci il sentyabrın 17-də V.İ.Leninə qaytararkən ona yazmışdı ki, xarakteristika "(zənnimcə) ümumən düzdür"⁶⁰.

Azərbaycan SSR-in müdafiəsi tədbirləri. 1920-ci il iyulun 26-da Moskvaya gələn Azərbaycan SSR-in xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynovu Azərbaycan SSR-in daimi nümayəndəsi B.A.Şahtaxtinski ilə birlikdə V.İ.Lenin və G.V.Çiçerin qəbul etdilər. Azərbaycan Respublikası hökumətinin səlahiyyətli nümayəndəsi B.A.Şahtaxtinskinin sovet Azərbaycanın vəziyyəti haqqında gətirdiyi materiallarla ətraflı tanışlıqdan sonra G.V.Çiçerin 1920-ci il avqustun 4-də RK(b)P MK Siyasi Bürosuna məktubla müraciət etdi. Məktubda "Bizim Qızıl ordu hissələrinin yerli komandirləri Azərbaycan hökuməti ilə əsla hesablaşmırlar... və onların himayədarlığı altında sırf müstəmləkəçilik siyasəti yeridilir" - yazan G.V.Çiçerin "müstəmləkəçiləri cilovlamaq məqsədi ilə" təcili tədbirlər görməkdən ötrü bu məsələni öyrənmək üçün xüsusi komissiya yaratmağı təklif etmişdi.

1920-ci il sentyabrın 20-də B.A.Şahtaxtinski bilavasitə V.İ.Leninin adına Azərbaycan haqqında və bununla əlaqədar Qafqazda, Türkiyə və İranda vəziyyət barədə ətraflı məruzə təqdim etdi. B.A.Şahtaxtinski məruzədə yazırdı ki, "ilk vaxtlar Qızıl ordu özünü əla aparırdı, indi isə mürtəcə aparır".

Çətinlikləri aradan qaldırmaq, sovet hakimiyyətini möhkəmləndirmək və yerlərdə milli siyasəti dəqiq aparmaq məqsədilə 1920-ci ilin oktyabrında RK(b)P MK "Cənub partiya təşkilatlarına məktub" göndərdi. Burjuaziyanın mülkiyyətdən məhrum olunmasında bir sıra cənub şəhərlərinin, o cümlədən Bakının partiya və sovet orqanlarının lənglik və qətiyyətsizlik göstərdiyini qeyd edən RK(b)P MK eyni zamanda bildirdi ki, "bu işin həyata keçirilməsində maksimum mütəşəkkilliyə və maksimum qayda-qanuna əməl olunmalıdır". Məktubda deyilirdi: "Mərkəzi Komitə təkid edir ki, əhalinin milli tərkibi qarışıq olan şəhərlərdə bu iş son dərəcə" ehtiyatlı həyata keçirilsin. Çalışmaq lazımdır ki, müsəlman burjuaziyasını müsəlman fəhlələri, erməni burjuaziyasını erməni fəhlələri mülkiyyətdən məhrum etsinlər və s. Başqa sözlə, hər cür səy göstərmək lazımdır ki, bu işin sinfi mənası aydın olsun, milli cəhətlə kölgələnməsin və heç bir halda milli münaqişələrə və toqquşmalara səbəb olmasın"⁶¹.

Məktub vəziyyətin normal hala salınmasında müsbət rol oynadı, bununla belə yol verilmiş antiəzərbaycan hərəkatları Azərbaycanda ilk sosialist dəyişikliklərinin həyata keçirilməsini xeyli çətinləşdirdi. Bu çətinlikləri mürəkkəbləşdirən bir də o idi ki, Antanta imperialistlərinin Azərbaycana qarşı yenidən silahlı müdaxiləyə başlamaq cəhdləri ilə əlaqədar Azərbaycanın beynəlxalq və daxili vəziyyəti yenə də olduqca mürəkkəb idi.

Şərq xalqları Fəaliyyət və Təbliğat Şurası Rəyasət Heyətinin 1920-ci il 17 sentyabr tarixli rəyində də göstərilirdi: "Aydındır ki, İngiltərə hökuməti ingilis-

İran qoşunlarının, Ermənistanın, ola bilsin, həm də Gürcüstanın birləşmiş qüvvələri ilə Azərbaycanı "bolşevik əsarətindən azad etmək" adı altında sovet Azərbaycanına qarşı zərbə hazırlayır"⁶².

Bu baxımdan İngiltərənin "Deyli Herald" qəzetinin 1920-ci il 13 noyabr tarixli nömrəsindəki etiraf marağ doğurur: "İlkin plan (Antantanın - məsul red.) Bakının işğalı üçün Gürcüstan və Ermənistandan istifadə etməkdən ibarət idi"⁶³. Dekabrda isə Fransanın Gürcüstandakı ali komissarı A. Şevalye bəyan etmişdi ki, "sülhün mənafeyi Azərbaycanda və Ermənistanda sovet hakimiyyətinin devrilməsini tələb edir". O, Gürcüstanın mənşevik hökumətinə silahlı yardım vəd etmişdi.

RSFSR-in İran və Türkiyədəki fəvqəladə və səlahiyyətli nümayəndəsi Ş.Z.Eliava 1920-ci il sentyabrın 18-də V.İ.Leninə, RK(b) P MK-ya, G.V.Çiçerinə teleqram göndərmişdi. Əsas müddəaları RK(b)P MK-nın Qafqaz bürosu və AK(b)P MK tərəfindən bəyənilmiş teleqramda deyilirdi ki, İngiltərə ən yaxın vaxtda sovet ölkəsinə qarşı Qafqazdan ta Türküstan qədər yeni cəbhə təşkil etmək istəyir. "İndiki anda İngiltərənin bütün diqqəti Anadoluya və onun İranla, Ermənistanla, sovet Azərbaycanı ilə qovuşuğuna yönəlmişdir. Məqsəd Bakını tutmaq, bizi Qafqazdan ayırmaqdır... Azərbaycanda Antantanın, xəlifənin agentləri dolaşır, qiyamlar ara vermir, Gürcüstan və Vrangel Dağıstan əksinqilabını təchiz edir, qiyamlara təhrik edirlər"⁶⁴.

Antanta imperialistlərinin təhrikilə 1920-ci ilin payızında daşnak Ermənistanı ilə kamalçı Türkiyə arasında müharibənin başlanması da Zaqafqaziyada vəziyyəti mürəkkəbləşdirirdi.

Qafqazda yaranmış beynəlxalq və daxili vəziyyətlə əlaqədar RK(b)P MK 1920-ci il sentyabrın 20-21-də keçirilmiş plenumda "Qafqazda və Şərqdə" partiyanın siyasətini "qaydaya salmaq" barədə tapşırıqla İ.V.Stalin i Qafqaza göndərmək haqqında qərar çıxardı"⁶⁵. 1920-ci il oktyabrın 16-da İ.V.Stalin Şimali Qafqaza və Azərbaycana yola düşdü"⁶⁶. Şimali Qafqaza gəldikdən bir həftə sonra, oktyabrın 26-da İ.V.Stalin Qafqazda vəziyyət barədə V.İ.Leninə teleqram göndərdi. Teleqramda Gürcüstan mənşevik hökumətinin Batumu Antantaya təslim etməsinin və müdaxiləçilərin Bakıya yürüşə başlaması cəhdlərinin mümkünlüyü güman olunurdu"⁶⁷. Teleqramda sovet Azərbaycanın müdafiəsinə dair tədbirlər görülməsinin zəruriliyindən də bəhs edilirdi.

V.İ.Lenin 1920-ci il oktyabrın 29-da İ.V.Stalinin teleqramına cavabında yazırdı: "Şübhəsiz hesab edirəm ki, Gürcüstan Batumu yaqın ki gizlicə Antantaya verəcək və Antanta Bakının üzərinə gələcək. Qurudan və dənizdən Bakının ətrafını möhkəmlətmək ağır toplar gətirmək və sairə üçün təcili surətdə tədbirlər düşünüb hazırlayın. Sizin qərarınızı xəbər verin"⁶⁸.

1920-ci il oktyabrın 30-da İ.V.Stalin Bakıya yola düşdü və burada noyabrın 4-də AK(b)P MK Siyasi Bürosu, RK(b)P MK Qafqaz bürosu üzvlərinin iştirakı ilə Gürcüstanla danışıqlar və Ermənistanda vəziyyət haqqında məsələləri müzakirə etdi. Ermənistan, Azərbaycan və kamalçı Türkiyənin qarşılıqlı münasibətləri məsələlərinin həllində İ.V.Stalin Rusiyanın mənafeələrindən çıxış edərək həmişə Ermənistanın mövqeyini müdafiə edirdi. O deyirdi: "Əgər bilmək istəyirlərsə ki, Zəngəzur və Naxçıvan kimə məxsus olmalıdır, onları Ermənistanın indiki hökumətinə vermək olmaz, sovet hökuməti olanda vermək olar"⁶⁹.

Noyabrın 8-də AK(b)P MK-nın, RK(b)P MK Qafqaz bürosu və AK(b)P Bakı Komitəsinin üzvləri ilə birgə, İ.V.Stalinin iştirakı ilə plenumu keçirildi. Plenumda əsasən haqqında fikir ayrılığı olan məsələlər müzakirə edilmişdi. Məsələn, iri və xırda burjuaziyanın mülkiyyətdən məhrum olunması məsələsində iki xətt nəzərə çarpırdı. "Sol" xəttin tərəfdarları iri və xırda burjuaziyanın mülkiyyətdən dərhal məhrum olunmasını tələb edirdi, "sağ" xətt isə yerli milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla xırda burjuaziya barəsində mülayim siyasət yeritməyi təklif edirdi. Plenumda kənddə aparılan "sərt siyasət" tənqid olundu. Mənzillərin müsadirəsi, azad ticarət haqqında məsələlər ətrafında da mübahisələr getdi.

Ertəsi gün AK(b)P MK, AK(b)P Bakı Komitəsi, RK(b)P MK Qafqaz bürosu, Azərbaycan İnqilab Komitəsi, Bakı şəhər İcraiyyə Komitəsi, xalq komissarları, rayon icraiyyə komitələri və rəyasət heyətləri üzvlərinin birləşmiş iclası keçirildi. "Azərbaycanda yaxın dövrdə partiya və sovet işi haqqında" məruzə söyləyən İ.V.Stalin qeyd etdi ki, indi bu məsələni qaldırarkən, aşağıdakı ümdə amilləri əsas götürmək lazımdır - birincisi: "Qafqazın başı üstünü qara buludlar almışdır. Antanta hərbi əməliyyatlar meydanını Qafqazın cənubuna keçirməyə çalışır... Ola bilsin, Azərbaycan öz azadlığını silahla müdafiə etmək faktı qarşısında durur"; İkincisi - gözəl ifadələrə uyulması, işgüzarlığın olmamasıdır; üçüncüsü isə - proletariətlə kəndlilər arasında ittifaqı möhkəmləndirmək üçün real surətdə çox az iş görülmüşdür"⁷⁰.

Həmin iclasda sovet Azərbaycanının müstəqilliyi haqqında məsələ barədə Stalin açıq demişdi: "Mən Azərbaycanın müstəqilliyinə tərəfdar deyiləm. Kommunistlərin bir hissəsinin digərindən müstəqilliyi ola bilməz". O, tezisini belə əsaslandırır: "Sovet Rusiyası Bakının yanacağı olmadan keçinə bilməz. Sovet Rusiyasının köməyi, mütəşəkkilliyi, ordusu və s. olmadan Azərbaycan da məhv olar. Burada tam ittifaq ləbəddür. Bütün dövlətlər ya sovet Rusiyasına, ya da Antantaya tay olmalıdırlar, üçüncü vəziyyət yoxdur. Zənnimcə, yoldaşların hamısı - müsəlmanlar da, ruslar da bunu bilirlər. Bununla belə, burjuaziyanın agentləri dedi-qodu yayırlar ki, rus gəldi və Azərbaycanı uddu, onlar ziyalıları bizim əleyhimizə qaldırırlar"⁷¹.

Ziyalıları bu "silahdan" məhrum etmək üçün Stalin utanmadan, məsləhət görürdü ki, "biz deməliyə ki, Azərbaycan müstəqil ölkədir, xoş məramla Rusiya ilə ittifaqa girmişdir. Bu ittifaq olmadan Rusiya zəifləyər, Azərbaycan Antantanın hakimiyyəti altına düşər. Zahirî müstəqillik bizim strateji siyasətimizin məsələsidir"⁷². Burada şərhə ehtiyac yoxdur!

Stalinin 1920-ci ilin noyabrında Bakıda olarkən, məsul partiya və sovet işçilərinin fəallar yığıncağında çıxışında iştirakçıları narahat edən suallara verdiyi cavablar maraqlıdır. Ordu və donanmanın xüsusi şöbələri, habelə repressiyalar haqqında suallara cavabında o etiraf etmişdi ki, ordunun "Xüsusi şöbə"si Azərbaycanda öz səlahiyyətini almışdır, halbuki partiya təşkilatları "xüsusi şöbə"dən yüksəkdə dayanmalıdır. "Xüsusi şöbələr, FK partiyadan qidalanırlar; onlar partiyaya yox, partiya onlara nəzarət edir". Stalin bildirmişdi ki, vəziyyəti yumşaltmaq üçün "xüsusi şöbə"lərə yeni rəis təyin olunmuşdur. İ.V.Stalin Azərbaycanda "Xüsusi şöbələrin və FK-nın yolverilməz ifratçılığ" haqqında V.İ.Leninə də yazmış və bu barədə "ətraflı məlumatı şəxsən" çatdıracağını vəd etmişdi. Sovet Azərbaycanının vəziyyəti ilə maraqlanan V.İ.Lenin Qafqazda olan İ.V.Stalindən 1920-ci il noyabrın 13-də teleqramla yenidən soruşmuşdu: "Bakının ətrafını möhkəmləndirmək üçün tam ciddiyyətlə iş görülmür?"⁷³.

Stalinin 1920-ci il noyabrın 16-da göndərdiyi cavab məktubunda deyilirdi: "Bakının fəal müdafiə yolu ilə təsadüflərdən qorunmasını təmin etmək üçün ən azı beş diviziya lazımdır. "Şübhəsiz, düşmən elə ilk hücumdaca Yelizavetpolu (Gəncəni - *məsul red.*) tutacaq, bu işə ona on səkkizinci ildəkinə bənzər Azərbaycan burjuva hökuməti yaratmağa və Bakının ələ keçirilməsini təmin etməyə imkan verəcək"⁷⁴.

V.İ.Lenin İ.V.Stalinə cavabında Siyasi Büronu çağırmadan heç bir cavab verə bilməyəcəyini deyir və ona məsləhət görürdü ki, ya dərhal konkret təklif irəli sürüb yubanmadan Siyasi Büroya bildirsən, ya da dəqiq surətdə öz səlahiyyətləri daxilində hərəkət etsin, yaxud bütünlükdə Qafqaz məsələsini həll etmək üçün Moskvaya qayıtmasını tezləşdirsin. V.İ.Lenin bildirirdi ki, hər halda əlavə qüvvələrin hazırlanması işini gücləndirmək və sürətləndirmək lazımdır. V.İ.Lenin məktubun axırında Stalinə xahiş edirdi ki, məhz öz qərarının nədən ibarət olduğunu bildirsən⁷⁵. İ.V.Stalin V.İ.Leninə cavab göndərmişdi ki, o bu gecə Moskvaya yola düşür və Q. K. Orconikidzeyo tapşırıq verilib ki, hazırlıq işi görsün və Moskvadan göstərişlər gözləsin"⁷⁶.

İ.V.Stalin Qafqazdan qayıtdıqdan sonra 1920-ci il noyabrın 27-də V.İ.Leninin sədrliyi ilə keçirilən RK(b)P MK Siyasi Bürosu iclasında "Qafqaz işləri haqqında" onun məruzəsini dinləyərək xüsusi qərar qəbul etdi. V.İ.Lenin tərəfindən yazılmış və cüzi əlavələr edilmiş həmin qərarla İ.V.Stalinə tapşınılırdı ki, Q.K.Orconikidzedən istifadə olunmaqla Qafqazla həmsərhəd dövlətlərlə daha

düzgün xarici siyasəti təmin etməyə dair əlavə tədbirlər haqqında yol. Çiçerinlə razılığa gəlsin"⁷⁷.

RK(b)P MK Siyasi Bürosunun qərarında deyilirdi: "Azərbaycanın qorunması və bütün Xəzər dənizinin möhkəm surətdə olda saxlanılması başlıca vəzifə sayılsın"⁷⁸. Bu məqsədlə Siyasi Büro Azərbaycanın müdafiəsini möhkəmləndirmək üçün bir neçə diviziyanın oraya göndərilməsini sürətləndirməyi tapşırırdı və eyni zamanda Gürcüstan, Ermənistan, Türkiyə barəsində ilk növbədə müharibəyə yol verməməyə yönəldilən siyasət yeritməyin zəruriliyini təsdiq etdi.

Sovet hakimiyyətinin ilk aylarında Azərbaycanda yeridilən daxili və xarici siyasətin qısaca xarakteristikası belə idi. Bu onu təsdiq edir ki, "müstəqil sovet Azərbaycanının" elan edilməsi əslində sırf deklarativ "bəyannamə" idi, onun bütün daxili və xarici həyatının "hakimi" RK(b)P-nin rəhbərlik etdiyi Mərkəz Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi və rifahı haqqında deyil, neft Bakısını, Avropa və Asiyanın qovuşuğunda - Yaxın və Orta Şərqi qapısında müstəsna dərəcədə böyük strateji əhəmiyyəti olan bütün Azərbaycanı itirməmək barədə düşündürdü.

* * *

Azərbaycanın 1920-ci il 28 aprel və 1922-ci il 30 dekabr dövrü, həm daxili və həm də xarici vəziyyət baxımından, ictimai iqtisadi, siyasi münasibətlərin qeyri-müəyyən və ziddiyyətli olması ilə xarakterizə olunurdu - "Müstəqil sovet Azərbaycanı" əhvali-ruhiyyəsi, eyni zamanda yavaş-yavaş sönməkdə idi. "Azərbaycan Sovet Cümhuriyyəti"nin bayrağı, gerbi, pulu və poçt markasının milli naxışları, ornamentlərlə ilk siluətləri ictimai həyatda görünürdü.

Azərbaycan Sovet Respublikasının rəhbərləri, xalq komissarları RSFSR hökuməti başçısı V.İ.Leninlə, başqa dövlət xadimləri ilə (Çiçerin, Dzerjinski və b.) məktubla, teleqramla şəxsən əlaqə saxlayırdılar. N.Nərimanov, Azərbaycan İcraiyyə Komitəsinin sədri S Ağaməlioğlu, xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov, B.Şahmurov və b. Leninin qəbulunda olmuş, onunla Azərbaycandakı ictimai, siyasi və mədəni məsələlər barəsində söhbətlər aparmışdılar.

Azərbaycan SSR-in ilk çağlarda, hətta Litva, Latviya, Ermənistan, Türkmənistan, Gürcüstan, Əfqanıstan, Buxara, Dağıstan və b. dövlət qurumları ilə də "diplomatik" əlaqələri var idi. Hər iki tərəfi maraqlandıran məsələlər barəsində danışıqlar da aparılırdı. Bir neçə xarici ölkələrin Bakıda nümayəndəlikləri, Azərbaycanın da həmin ölkələrdə nümayəndəlikləri, konsulluqları mövcud idi. Qonşu ölkələrlə siyasi və iqtisadi sazişlər razılaşırdılar, ticarət haqqında danışıqlar aparılırdı. Hətta Birinci Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında M.D.Hüseynov respublikanın xarici siyasəti haqqında məruzə etmişdi.

Lakin tezliklə "müstəqil sovet respublikasının keçid dövründən", ələlxüsus Stalinin 1920-ci ilin noyabrında Bakıda mötəbər partiya müşavirəsində bəyan etdiyi "Kommunist partiyasından müstəqil olmaq olmaz" tezisindən sonra, təcridən "yeni sovet respublikalarının müstəqilliyi defenisiyası" məhdudlaşdırılır və onlar gətirdikə dərinləşən inzibati-amirlik səviyyəsində idarə olunur, birinci növbədə onların xarici siyasəti sovet Rusiyası rəsmi şəxsləri tərəfindən tənzimləndirdi. RSFSR hökuməti yanında akkreditə olunmuş diplomatik konsulluq nümayəndəlikləri və başqa diplomatik heyətlər bütün sovet respublikaları ilə əlaqələri birbaşa deyil, yalnız RSFSR Xarici İşlər Komissarlığı vasitəsilə həyata keçirə bilirdilər. Müstəqil respublikalar nəinki Sovet Rusiyasının şəhərlərində, hətta bir-birində öz konsulluqlarını yalnız RSFSR Xarici İşlər Komissarlığının icazəsi ilə açə bilirdilər.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının vaxtilə Gürcüstanda, Ermənistanda, İranda, İstanbulda, Ukraynada, Kırmda, Kuban və Donda, Petrovskidə, İrkutskidə və b. yerlərdə açdığı diplomatik qurumlarının fəaliyyəti dayandırıldı. 28 apreldən sonra Azərbaycanın Təbrizdə, Ənzəlidə, Qarsda və Batumdakı konsulluqları, Ankara, Tiflis və Moskvadakı səlahiyyətli nümayəndəlikləri bağlandı və RSFSR nümayəndəliklərinə tabe edildi. 1921-ci ilin noyabrında isə Azərbaycanın İranda ki nümayəndəliyinin fəaliyyətinə son qoyuldu.

28 aprel ərəfəsində Bakıda xarici dövlətlərdən İngiltərə, Belçika, Yunanistan, Danimarka, İtaliya, Litva, İran, Polşa, ABŞ, Ukrayna, Finlandiya, Fransa, İsveçrə, İsveç, Hollandiya, Almaniya və Estoniyanın konsulluqları işləyirdi. 28 apreldən sonra da Bakıda Türkiyənin diplomatik nümayəndəliyi, İranın Böyük Milli Məclisinin fəvqəladə nümayəndəliyi, Rusiyanın Baş konsulluğu, İtaliyanın siyasi agentliyinin nümayəndəsi, Ermənistanın diplomatik nümayəndəliyi, Gürcüstanın səlahiyyətli nümayəndəliyi, Buxara Sovet Respublikasının nümayəndəliyi, RSFSR-in Cənubi Qafqazda nümayəndəsi Leqran fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Azərbaycan hökuməti 1920-ci il sentyabrın 19-da İtaliya, Gürcüstan, Ermənistan diplomatik nümayəndəliklərini və konsulluqlarını tanıdığı bəyan etmişdi. İngiltərənin Bakıdakı vitsekonsulu isə həbs edilmişdi. Bəzi məlumatlara görə, 28 apreldən sonra ingilis dairələrinin müsavətcilərlə sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizəyə kömək məqsədilə görüşləri olmuşdu. İngilis mətbuatı Azərbaycanın daxili vəziyyətini izləyir, üsyanlar haqqında şişirdilmiş, düzgün olmayan məlumatlar yayırdı.

Fransanın rəsmi dairələrində də Sovet Azərbaycanına mənfi münasibət bəsləyənlər var idi, onlar Tiflisdəki Fransa nümayəndəliyi vasitəsilə sovet hökumətinə qarşı çıxan üsyançılara kömək göstəridilər. İ.Əbilov 1922-ci il martın 1-də M.D.Hüseynova "bizim əksinqiləbcilərin Paris təşkilatı Fransa hökumətindən 3,3 mln frank pul aldığı barədə məlumat göndərmişdi. Hətta

Fransa diplomatı Ankarada Millət Məclisində keçmiş Zaqafqaziya respublikalarının bərpası barədə təklif vermişdi, ancaq bu təklif rədd edilmişdi. Fransa hakim dairələri, birinci növbədə "Bakı nefti" naminə Türkiyə ilə yaxşı münasibətdə olmaq "arzusunda idi". Beləliklə, Puankare yazırdı: "Biz Bakıya neft nüfuzlu neft siyasətimizi yeridə bilərik".

ABŞ-ın da sovet Azərbaycanına loyallıq münasibətdə olmasına baxmayaraq Bakıda müəyyən mənada marağı var idi.

Türkiyədə də bir qrup siyasətçilər Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmasını belə şərh edirdilər: "Guya M.Kamal Leninlə birləşərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini Rusiyaya bəxş etmişdi".

1921-ci il mayın 6-da Q.Orconikidze və G.Çiçerin Leqranın Zaqafqaziya respublikalarında RSFSR-in səlahiyyətli nümayəndəsi təyin edilməsi haqqında N.Nərimanova xəbər verdilər. RSFSR-in digər sovet respublikaları ilə qarşılıqlı münasibətləri haqqında RK(b)P MK-da 1922-ci ilin fevralında məsələ müzakirə edildi və xüsusi qərar qəbul olundu. Bu qərara görə, xarici nümayəndələr sovet respublikalarının ərazisinə yalnız müvafiq dövlətin müqaviləsi olduqda buraxılır, əks halda isə RSFSR XİK-in razılığı olmalı idi. Konsulluqlar da müqavilə münasibətləri olduqda, konsul konvensiyası imzalandıqda respublikaya buraxıla bilərlər və RSFSR qaydalarına uyğun təsis edilirdilər. Hər hansı bir konkret halda RSFSR XİK-ə məlumat verməli idi. Sovet respublikaları isə bir-birində nümayəndəliklər saxlaya bilərdilər.

1922-ci il iyunun 13-də Zaqafqaziya respublikalarının xarici siyasəti birləşdirildi - onların "xarici siyasət komissarlıqları" ləğv edildi. Bu respublikaların "xarici siyasətinə" ümumi rəhbərlik "İttifaq Şurası Rəyasət Heyəti" tərəfindən həyata keçirilməli idi. İttifaq Şurasında Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndəsi Əliheydər Şirvaninin (Mustafabəyovun) rəhbərliyi altında həmin ilin avqustunda Azərbaycanda "Xarici Əlaqələr" üzrə katiblik yaradıldı.

Beləliklə, Azərbaycan SSR, suveren dövlət subyekti kimi, müstəqil xarici siyasət aparmaq səlahiyyətindən faktiki olaraq məhrum edildi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk vaxtı daxili və xarici siyasətdə üzləşdiyi problemlərdən biri də əcnəbi vətəndaşların - diplomatik əməkdaşların, ticarətlə məşğul olanların, jurnalistlərin, hərbi əsirlərin, Birinci dünya müharibəsində Azərbaycana gələn mühacirlərin, qaçqınların vəziyyəti idi. Britaniya hökumətinin 1920-ci il oktyabrın 9-da RSFSR-ə notasında sovet ərazisində 72 nəfər ingilisin əsir olduğu göstərilmişdi.

Məlumdur ki, bu vaxtı Maltada ingilislərin 1919-cu ildə sürgün etdiyi 70-ə yaxın kəmalçılar (Atatürk tərəfdarları) ilə birlikdə Əhməd bəy Ağayev (Ağa oğlu) də saxlanılırdı. Maraqlıdır ki, RSFSR Xarici İşlər Komissarı G.Çiçerin

N.Nərimanova 1920-ci il avqustun 20-də göndərdiyi xüsusi teleqramda "İstanbulda həbs edilmiş müsəlman millətçilərinin azad edilməsini" tələb edərək bilmələrini bir daha xatırlatmışdı. M.D.Hüseynov 1920-ci il avqustun 29-da RSFSR-in Tiflisdəki səlahiyyətli nümayəndəsi S.M.Kirova teleqramda Bakıda həbs edilmiş ingilisləri İstanbulda həbsdə saxlanan kamalçılarla dəyişməyə Azərbaycan hökumətinin razı olduğunu, əsirlərin dəyişdirilməsinə səlahiyyəti olan RSFSR Xarici İşlər Komissarının müavini M. M. Litvinova çatdırmağı xahiş etmişdi.

İngiltərə-Fransa tərəfi bu təklifi əvvəlcədən qəbul etməmiş, lakin N.Nərimanovun qərarı ilə ingilis-fransız əsirlərin 1920-ci ilin noyabrında azad edilib Tiflisdən Odessaya göndərildikdən sonra sövdələşmə baş tutmuşdu. Sovet hökuməti Bakıda həbs olunmuş 50 nəfər Türkiyə zabiti və əsgərini də tezliklə azad etmişdi.

Azərbaycanda məskunlaşmış üç mindən çox polyak olduğundan, Azərbaycan KP MK yanında 1921-ci il avqustun 25-dən polyak bölməsi ilə yanaşı alman, yunan bölmələri də fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan yeni tarixi dövrdə də, ələlxüsus Azərbaycan Demokratik Respublikası zamanı Baltikyanı respublikaların diqqətini cəlb etmişdi, 1920-ci il sentyabrın 25-də Tiflisdə Azərbaycan SSR və Litva Demokratik hökumətləri arasında (RSFSR-lə Litva arasında 1920-ci il iyulun 12-də bağlanmış sülh müqaviləsinə uyğun olaraq) bir-birlərinin ərazilərində yaşayan vətəndaşlarının hüquqlarını tənzimləyən saziş imzalandı. Ancaq bu iki ölkənin daimi ticarət əlaqəsi qurmaq təşəbbüsü RSFSR-in əngəl törətməsi nəticəsində baş tutmadı.

Latviya sovet hökumətini tanımadığından, Bakıda onun konsulluğuna və vətəndaşlarına Fövqəladə Komissiya tərəfindən sərt münasibət və təzyiq göstərilirdi. Tezliklə Latviya konsulluğu bağlandı, çoxdan Bakıda mövcud olan latş cəmiyyətinin fəaliyyəti isə məhdudlaşdırıldı. Yalnız 1921-ci ilin fevralında latş kommunistlərin mühacir bölməsi fəaliyyət göstərirdi.

Estoniya Respublikası Azərbaycanla diplomatik, siyasi münasibətlər və ticarət əlaqələri qurmaq niyyətində idi. Lakin Azərbaycan tərəfi müəyyən bəhanələrlə hətta layihəsi müzakirə olunmuş sazişi imzalamadı və Estoniya konsulu Bakıya buraxılmadı.

Azərbaycanın RSFSR hökuməti adından "Müstəqil sovet respublikası" elan olunmasına baxmayaraq, bu iki respublika arasında diplomatik əlaqələr sahəsində qeyri-müəyyənlik var idi. Bir müddət - 1920-ci ilin aprelindən 1921-ci ilin axırına kimi ikitərəfli münasibətlərin tənzimlənməsində səlahiyyətli nümayəndəlik rolunu Solovyov və İbrahim İsmayilzadə oynayırdılar. Bu dövrdə nümayəndəliklər əsasən təsərrüfat, təşkilat, xarici siyasət, vətəndaşlıq və pasport sahəsindəki işlərlə, Moskva-Bakı əlaqələrinin qurulması ilə məşğul olurdular. İlk

vaxtlar ayrı-ayrı komissarlıqla-məsələn, səhiyyə və məarifə aid səlahiyyət mandati olan nümayəndələri müstəqil fəaliyyət göstərirdilər. Azərbaycan SSR-in komissarları birbaşa RSFSR-in nəinki müvafiq komissarları ilə, hətta Leninlə, Kalininlə birbaşa məktub və telefonla əlaqə saxlayır, onların Moskvada qəbulunda olurdular. Çox çəkmədi ki, komissarların səlahiyyət mandati ləğv edildi.

N.Nərimanovun 1921-ci il 12 dekabr sərəncamı ilə Əliheydər Şirvani (Mustafabəyov) Azərbaycan SSR-in RSFSR hökuməti yanında səlahiyyətli nümayəndəsi təyin olundu. Onun Azərbaycanın bayrağını yalnız öz otağında asmağa ixtiyarı var idi! RSFSR XİK çox vaxt nümayəndəliyi saymır, hətta onun ləğvini istəyirdi. Nümayəndəlik yeddi şöbədə 75 işçisi ilə beş otaqda yerləşirdi. Tərkibində tez-tez kadr dəyişiklikləri və ixtisarlar baş verirdi, onların içərisində azərbaycanlılar ermənilərdən də az, bəlkə də 5-10 faiz idi.

Sibirdə minlərlə Azərbaycanlı yaşadığından, İrkutskidə Azərbaycan Respublikasının konsulluğu bir müddət fəaliyyətdə idi. 1921-ci ilin noyabrından RSFSR-in Baş konsulluğu Bakıda işə başladı və təqribən bir ildən sonra bağlandı. B.V.Leqran Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikalarında RSFSR-in səlahiyyətli nümayəndəsi təyin edildi.

Maraqlıdır ki, İrəvanda sovet hakimiyyəti elan olunandan iki gün sonra, 1920-ci il dekabrın 2-də, RSFSR ilə Ermənistan arasında səkkiz maddədən ibarət müqavilə bağlandı. Birinci maddədə Ermənistan müstəqil sovet respublikası elan olunurdu. Üçüncü maddədə isə göstərilirdi ki, Rusiya Sovet hökuməti Ermənistanın 1920-ci il oktyabrın 23-nə kimi sahib olduğu aşağıdakı ərazilərini - İrəvan quberniyasının, Qars vilayəti hissəsinin, Zəngəzur qəzasının, Qazax qəzası hissəsinin, Tiflis quberniyası hissəsinin "Sovet Erməni Respublikasının" tərkibinə daxil olduğunu mübahisəsiz təsdiq edir. Müqavilənin xüsusi bir müddəasında isə regionda ağır cinayətlər törətmiş "erməni ordusu"nun komanda heyətinin sovet hakimiyyəti Ermənistanda elan edilənədək göstərdikləri fəaliyyətə görə məsuliyyətdən azad olduqları (heç bir məsuliyyət daşmadıqları) həyasızcasına qeyd edilirdi.

RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında müqavilə. Gənc respublikanın gərgin daxili və xarici vəziyyəti bütün sovet respublikaları ilə, ilk növbədə RSFSR-lə dostluq münasibətləri və iqtisadi əlaqələr yaradılmasını tələb edirdi.

Keçmiş çar Rusiyasının ucqarlarında yaşayan bütün xalqlar kimi, Azərbaycan xalqı da ümid edirdi ki, təzə quruluş şəraitində onların arasında tamamilə yeni münasibətlərin başlanğıcı qoyulacaq, rus xalqı ilə keçmişdə Rusiyanın əsarətində olan xalqlar arasında tam azadlıq və müstəqillik zəminində bərabər hüquqlu münasibətlər yaranacaq. V.İ.Lenin yazırdı: "Rus olmayan millətlərin hamısına biz onların özünə məxsus respublikalar və ya muxtar

vilayətlər vermişik"⁷⁹. Ancaq bu "qeyri-rus millətlər" əslində "öz respublikalarının" yalnız "sovet" atributlarının sahibi olaraq qaldılar.

1920-ci il mayın 20-də RK(b)P MK-nın qəbul etdiyi qərarla deyilirdi: G.Çiçerinə tapşırılsın ki, qarşılıqlı münasibətləri müəyyənləşdirmək üçün danışıqlara başlamaq təklifi ilə Azərbaycan sovet hökumətinə müraciət etsin. Cavab alındıqdan sonra Krestinski, Çiçerin yoldaşlardan, AXTŞ-nin və hərbi idarənin nümayəndələrindən ibarət komissiya təyin olunsun. Xalq Milli İşlər Komissarlığının nümayəndəsi yol. Kaminskiyə komissiyada iştirak etməyə icazə verilsin.

RSFSR hökuməti Xalq Xarici İşlər Komissarı G.V.Çiçerin öz imzası ilə Azərbaycan SSR hökumətinin başçısı N.N.Nərimanova xüsusi nota göndərərək, "ümumi məqsədlərə nail olmaq naminə öz müntəzəm əməkdaşlığı yolunda hər iki Respublikanın birgə fəaliyyətini asanlaşdıran daimi qarşılıqlı münasibət formaları yaratmaq haqqında" danışıqlara başlamağı təklif etdi⁸⁰. Notada danışıqlar aparmaq üçün Moskvaya respublikadan daimi nümayəndə göndərməyin vacibliyi göstərilirdi. Notada deyilirdi: "Rusiyanın sovet hökuməti zənn edir ki, məqsədlərimizin birliyi və fəhlə-kəndli quruluşunun həmrəyliyi, təbii, hər iki qardaş respublikanı - Rusiya və Azərbaycan respublikalarını rəsmiləşdirilmiş sarsılmaz əlaqələr yaradılmasına gətirib çıxara bilər və bu əlaqələr ümumi sovet siyasəti yolunda daimi əməkdaşlığı asanlaşdırır"⁸¹.

G.V.Çiçerinin notası tezliklə qəzetlər vasitəsilə bəyan edildi. 1920-ci il iyulun 13-də isə AK(b)P MK bürosu siyasi, hərbi və iqtisadi xarakterli bir sıra məsələləri aydınlaşdırmaq üçün Azərbaycan SSR-in nümayəndəsi kimi Moskvaya - RSFSR Xalq Komissarları Sovetinə gedəcək B.A.Şahtaxtınskinin məruzəsi haqqında məsələni müzakirə etdi. Azərbaycan SSR ilə RSFSR arasında qarşılıqlı münasibətlər və B.A.Şahtaxtinskiyə veriləcək direktivlər barəsində məsələlər iyulun 15-də AK(b)P MK bürosunda yenidən müzakirə olundu və büro xüsusi komissiyaya təklif etdi ki, Azərbaycan SSR-in RSFSR-dəki nümayəndəsi B.A.Şahtaxtinski üçün direktivlərin müddəalarını işləyib hazırlasın⁸².

1920-ci il iyulun 15-də Azərbaycan İnqilab Komitəsi xalq adliyyə komissarı B.A.Şahtaxtınskinin fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndə təyin etdi və ona "RSFSR hökuməti ilə bütün məsələlər, istər siyasi, istərsə də iqtisadi məsələlər barədə danışıqlar aparmaq və sonradan təsdiq olunmaq şərti ilə, Azərbaycan SSR adından hər cür müqavilə və öhdəliklər imzalamaq üçün" mandat verdi.

1920-ci il iyunun axırında Azərbaycan SSR-in xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov da Sovet Rusiyası və Sovet Azərbaycanının qarşılıqlı münasibətləri məsələlərini aydınlaşdırmaq, onların arasında sıx ittifaq yaratmaq, habelə beynəlxalq məsələlər barədə fəaliyyət planını razılaşdırmaq və işləyib

hazırlamaq məqsədilə Moskvaya getdi. M.D.Hüseynov bütün bu məsələlər barəsində V.İ.Lenin və G.V.Çiçerinlə ətraflı söhbət etmişdi⁸³.

V.İ.Leninin iştirakı ilə 1920-ci il avqustun 5-də RK(b)P MK plenumu Azərbaycan SSR və RSFSR arasında qarşılıqlı münasibətlər haqqında məsələni müzakirə etdi və G.V.Çiçerin başda olmaqla komissiyaya müvafiq layihə hazırlamağı tapşırıdı⁸⁴.

Azərbaycan SSR ilə RSFSR arasında qarşılıqlı münasibətlər haqqında məsələ sentyabrın 6-da AK(b)P MK və BK-nın birləşmiş iclasında, məsul işçilərin iştirakı ilə həmkarlar ittifaqlarının rəyasət heyətlərində də müzakirə olundu⁸⁵.

V.İ.Leninin rəhbərliyi və A.A.Andreyevin, F.E.Dzerjinskiyin, M.İ.Kalininin, İ.V.Stalinin iştirakı ilə 1920-ci il sentyabrın 20-də RK(b)P MK plenumu Azərbaycan SSR-lə müqavilənin Xalq Xarici İşlər Komissarlığının təqdim etdiyi layihəsini müzakirə etdi. Plenum "Azərbaycan Respublikası ilə müqavilə XKS-yə təqdim edilənə qədər gözdən keçirilmək və Azərbaycan haqqında bizim siyasətimizin xarakterinə dair partiya qərarını həmin müqaviləyə əlavə etmək üçün" komissiya yaratmağı qərara aldı⁸⁶.

Azərbaycan SSR-in fəvqəladə və səlahiyyətli nümayəndəsi B.A.Şaxtaxtinski müqavilənin hazırlanmasında fəal iştirak edirdi. Müqavilənin layihəsi Azərbaycanda da müzakirə olunmuşdu.

RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında müqavilə haqqında məsələnin həlli prosesi bilavasitə partiya rəhbərliyi altında gedirdi. 1920-ci il sentyabrın 29-da V.İ.Leninin sədrliyi ilə RK(b)P MK plenumu Azərbaycan SSR ilə RSFSR arasında bağlanacaq müqaviləni təsdiq etdi.

Müqavilə 1920-ci il sentyabrın 30-da Moskvada imzalandı.

Ümumən sovet respublikaları arasında qarşılıqlı münasibətlərin yaranması prosesinə, o cümlədən RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında bağlanan müqavilə layihəsinin hazırlanmasına Stalinin, Q.K.Orconikidze və A.İ.Mikoyanın müdaxiləsi nəticəsində əsil beynəlxalq müqavilə deyil, zahirən ona oxşar olan yarımqıq bir müqavilə imzalandı.

Müqavilədə göstərilirdi ki, bir tərəfdən, Azərbaycan SSR hökuməti və digər tərəfdən isə RSFSR hökuməti "Azərbaycan və Rusiyanın zəhmətkeş kütlələrinin tam mənafə birliyinin dərk olunmasını əsas tutaraq və ancaq hər iki respublikanın bütün qüvvələrini tam birləşdirməklə ümumi düşməne - imperialist burjuaziyaya qarşı ağır mübarizədə onların müvəffəqiyyət qazanmalarının təmin oluna biləcəyini nəzərə alaraq, bu müqaviləni bağlamağı qərara almışlar".

Müqavilənin birinci maddəsində deyilirdi: "Azərbaycan və Rusiya öz aralarında sıx hərbi və maliyyə-iqtisadi ittifaq bağlayırlar"⁸⁷.

İkinci maddədə göstərilirdi ki, hər iki respublika hərbi orqanlarını, xalq təsərrüfatı, xarici ticarət, təchizat, dəmiryol və su nəqliyyatı, maliyyə, poçt və teleqraf orqanlarını ən qısa müddətdə birləşdirməlidirlər.

RSFSR və Azərbaycan SSR eyni zamanda, müqaviləyə əlavə olaraq, ərzaq siyasətinin, poçtun, teleqrafın birləşdirilməsinə və maliyyə, xarici ticarət, iqtisadi siyasət məsələlərinə dair sazişlər bağladılar. Azərbaycan SSR-in dəmir yollarının "Azərbaycan dəmir yolları" adı altında RSFSR-in dəmiryol şəbəkəsinə daxil edilməsi haqqında saziş isə hələ 1920-ci ilin avqustunadək imzalanmışdı.

Ərzaq siyasətinin birləşdirilməsinə dair sazişdə göstərilirdi ki, "Azərbaycan SSR-in ərzaq siyasətinin əsasını RSFSR-də həyata keçirilən başlıca prinsiplər təşkil edir. RSFSR Xalq Ərzaq Komissarlığı ASSR əhalisini fasiləsiz surətdə və tam vaxtında təchiz etmək üçün özündən asılı olan bütün tədbirləri görür"⁸⁸.

Poçt və teleqrafın idarə olunmasının birləşdirilməsi haqqında saziş RSFSR-də çıxmış müvafiq qanun və qərarların Azərbaycan SSR ərazisində tətbiq edilməsinə nəzərdə tuturdu. Sazişdə xalq poçt və teleqraf komissarlıqlarının birbaşa birləşdirilməsi göstərilir, yalnız bildirilirdi ki, Rusiya Respublikasından gedən əsas rabitələr, Azərbaycan ərazisindəki güclü radiostansiyalar, habelə beynəlxalq poçt-teleqraf rabitəsi bilavasitə RSFSR Xalq Poçt və Teleqraf Komissarlığının tabeliyindədir⁸⁹.

Maliyyə məsələləri haqqında sazişdə deyilirdi ki, RSFSR Xalq Maliyyə Komissarlığı Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti yanında özünün həlledici səsə malik səlahiyyətli nümayəndəsini təyin edir. Sazişdə birləşmiş və birləşdirilmiş xalq komissarlıqları üzrə smetaların təsdiqolunma qaydası da müəyyənləşdirilmişdi.

Xarici ticarət məsələlərinə dair sazişə əsasən, Azərbaycan SSR başqa ölkələrlə iqtisadi əlaqələr yaratmağı və onlarla müqavilələr bağlamağı yalnız RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığı vasitəsilə həll edə bilərdi. Bu baxımdan aşağıdakı fakt maraq doğurur: 1920-ci il iyulun 15-də AK(b)P MK bürosu məl mübadiləsi barədə müqavilə bağlamaq haqqında Gürcüstanın menşevik hökumətinin təklifini (neftlə mübadilə etmək üçün parça, ayaqqabı, kağız və s. təklif olunurdu) müzakirə edərək, belə bir ticarət müqaviləsi bağlamağı qərara almış və bunu onunla əsaslandırılmışdı ki, Azərbaycanın Rusiya ilə ümumi iqtisadi siyasəti var (neft məsələsi ümumi məsələdir, onu birgə həll etmək lazımdır); siyasi məsələ iqtisadi məsələ ilə sıx bağlıdır.

1920-ci il noyabrın 5-də AK(b)P MK Siyasi Bürosu xarici ticarət haqqında məsələni müzakirə edərək qərara aldı: "Azərbaycanın xarici ticarətini Rusiyanın Azərbaycanında, İranda və Türkiyədəki xarici ticarət idarələri ilə birləşdirmək prinsip etibarilə zəruri sayılır"⁹⁰.

1920-ci ilin dekabrında RSFSR Xalq Poçt və Teleqraf Komissarlığı ilə Azərbaycan SSR Xalq Poçt və Teleqraf Komissarlığı arasında rəhbərlik bütünü nəvlərinin inkişaf etdirilməsi və istismarı haqqında sənəd təsdiq olundu⁹¹.

RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında vahid iqtisadi siyasət yeridilməsi haqqında sənəd əsasən, Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurası özünün istehsal planını RSFSR-in ümumi istehsal planı ilə uzlaşdırmaqla təsdiq etdi. "Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurası ilə sənəd əsasən Ümumrusiya XTS Azərbaycanın sənayesini və ayrı-ayrı müəssisələrini maliyyələşdirmək vəzifəsini öz üzərinə götürürdü"⁹².

1921-ci ilin noyabrında Azərbaycan SSR-də RSFSR-in baş konsulluğu fəaliyyətə başladı⁹³.

Beləliklə, 1920-1921 -ci illərdə iki respublika - RSFSR və Azərbaycan SSR arasında müqavilə münasibətlərinə əsaslanan federativ əlaqələr yarandı.

RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında yaranmış münasibətlər federasiyanın müxtəlif növlərindən biri idi. V.İ.Lenin Kominternin II konqresinə milli və müstəmləkəçilik məsələləri üzrə tezislərində müxtəlif millətlərin zəhmətkeşlərinin tam birliyinə keçid kimi federasiyanın əhəmiyyətini vurğulayaraq yazırdı: "Federasiya həm RSFSR-in başqa sovet respublikalarına (keçmişdə Macarıstan, Finlandiya, Latviya respublikalarına, hazırda isə Azərbaycan, Ukrayna respublikalarına) münasibətlərində, həm də RSFSR daxilində... öz məqsəd uyğunluğunu əməli işdə göstərmişdir"⁹⁴.

Azərbaycan SSR-in və RSFSR-in hərbi-iqtisadi əməkdaşlığı əhali tərəfindən razılıqla qarşılandı. Xalq bunda öz gələcək iqtisadi və mədəni inkişafı üçün təminat görürdü. O vaxt "Azərbaycan fəqərəsi" qəzeti yazırdı: "Biz öz qardaşlarımızla - Rusiya fəhlələri və kəndliləri ilə birlikdə dünya fəhlələrinin işi uğrunda çarpışacaq və birlikdə, yalnız birlikdə qalib gələcəyik"⁹⁵.

1920-ci ilin dekabrında Azərbaycan SSR VIII Ümumrusiya Sovetlər qurultayının işində iştirak etmək üçün partiya və dövlət xadimlərindən, fəhlə və kəndlilərin nümayəndələrindən ibarət böyük heyət göndərdi.

Ancaq Azərbaycan zəhmətkeşlərinin ümidləri özünü doğrultmadı. Hətta 1920-ci ildə RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında bağlanmış yarımçıq müqavilə də əslində Mərkəzin Azərbaycana münasibətdə imperiya siyasətini pərdələmək vasitəsi oldu.

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, əməkçi Rusiya gənc Azərbaycan Respublikasına iqtisadi və mədəni kömək göstərirdi. Şübhəsiz ki, bu kömək ilk növbədə bütün sovet ölkəsinin iqtisadiyyatını dirçəltmək üçün çox böyük əhəmiyyəti olan neft sənayesinə daha çox göstərilirdi. Əmək və Müdafiə Şurası neft mədənlərinin ərzaqla təchizatı haqqında məsələni dəfələrlə müzakirə etmişdi. 1920-ci il mayın 21-də ƏMŞ "adamların sayını, oraya ərzaq

göndərilməsi və bunun yoxlanılması qaydasını dərhal aydınlaşdırmaq üçün" ⁹⁶ xüsusi komissiya yaratmışdı. Elə həmin gün ƏMŞ V.İ.Leninin imzası ilə qərar qəbul etmişdi: "RHİŞ və Qafqaz Əmək Ordusu Şurasına tapşırılsın ki, Petrovskə gedən ərzaq yüklərinin qorunması üçün təcili tədbirlər görünl"⁹⁷. May ayı ərzində Petrovskə Bakıya aparılmaq üçün 306 vaqon taxıl göndərilmiş, iyunun birinci yarısında bunun 273 vaqonu Bakıya gətirilmişdi⁹⁸.

Azərbaycanın istehsal etdiyi taxıl heç vaxt özünə bəs etmirdi və ona görə də həmişə, əsasən, Şimali Qafqazdan taxıl alırdı. Taxılçılıq rayonlarında orta səviyyədə məhsuldarlıq zamanı Azərbaycana kənddən gətirilən taxıla illik tələbat təxminən 6-8 milyon pud olurdu.

N.N.Nərimanov 1920-ci il mayın 25-də V.İ.Leninə məktubla müraciət etmişdi: "Əziz Lenin yoldaş! İşlərimiz yaxşı gedir, lakin ərzaq məsələsi çox çətinlik törədir. Hazırda biz düzgün ərzaq siyasəti yeridə bilmirik. Olmazmı ki, ərzaq toplamaq üçün Şimali Qafqazda bizdən ötrü müəyyən sahə ayırasınız. O zaman hər bir işi möhkəm surətdə yerinə yetirmək olar. Vəziyyət haqqında kuryerlə ətraflı məruzə göndərəcəyəm"⁹⁹.

V.İ.Leninin sədrliyi ilə RSFSR Xalq Komissarları Soveti 1920-ci il avqustun 3-də Bakı mədənləri fəhlələrinin ərzaqla təchizatı haqqında məsələni xüsusi olaraq müzakirə etmişdi¹⁰⁰. RK(b)P MK Siyasi Bürosuna 1920-ci il 27 noyabr tarixli qərarında deyilirdi: "Bakımı normanın 100% -i həcmində hökmən və müntəzəm surətdə ərzaqla təchiz etmək, on mühüm siyasi və iqtisadi vəzifə olaraq, Xalq Ərzaq Komissarlığına tapşırılsın"¹⁰¹.

Sovet Rusiyasının sənayesinə, nəqliyyatına yanacaq son dərəcə lazım idi. Ona görə də RSFSR hökuməti yanında Azərbaycan SSR-i bütün zəruri şeylərlə təchiz etməyə dair xüsusi idarə yaradılmışdı. RSFSR hökuməti qızıl pulla 150 min manatlıq müxtəlif mallar göndərilməsini təsdiq etmişdi. Bu məbləğdən Azərbaycan SSR 1920-ci ilin sentyabrından 1922-ci ilin aprelindək təxminən 100 min manatlıq müxtəlif mallar almışdı ki, bunların da çoxu kənd təsərrüfatı üçün nəzərdə tutulmuşdu^{101a}. Respublikanın Xalq Maarif Komissarlığı sovet Rusiyasından pulsuz olaraq mədəni quruculuq məqsədləri üçün mallar, habelə paltar, ayaqqabı, məktəblər üçün parta və stollar alırdı¹⁰².

Təkcə 1920-ci ilin sentyabrından 1921-ci ilin aprelindək Azərbaycan SSR RSFSR Xalq Ərzaq Komissarlığından 1 milyon 750 min pud taxıl, 34 min pud yağ, 63 min pud şəkər, 43 min puddan çox tütün və 2 milyon 500 min metr parça almışdı¹⁰³.

Azərbaycan neftçiləri isə heç nəyin müqabilində borclu qalma mış, dövrün məşəqqətlərlə dolu çətin şəraitində həqiqətən əzablı və gərgin əmək sayəsində əldə etdikləri 3 milyon tonadək nefti 1920-ci ilin sonundak sovet Rusiyasına

göndərmiş¹⁰⁴, beləliklə, onun iqtisadiyyatının dirçəlməsinə, müdafiəsinin təmin edilməsinə əsaslı zəmin yaratmışdır.

Azərbaycandan gəlmiş böyük nümayəndə heyətinin hərərlə qarşılandığı VIII Ümumrusiya Sovetlər qurultayında V.İ.Lenin demişdi: "İndi, Azərbaycan respublikasında fəhlələrin göstərdiyi böyük coşğunluq şəraitində bizdə yaranmış olan dostluq münasibətləri şəraitində, Xalq Təsərrüfatı Şurasının verdiyi bacarıqlı rəhbərlərlə neft işi yaxşı gedir və yanacaq məsələsində də işimiz yaxşılaşmağa başlayır"¹⁰⁵.

VIII Ümumrusiya Sovetlər qurultayı əmək hünərinə görə Azərbaycan neftçilərini ilk Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif etməyi qərara aldı.

Sovet Rusiyasının fəhlə və kəndlilərinə Azərbaycan özünün ənənəvi istehlak məhsullarını göndərirdi. Yalnız 1920-ci il mayın 1 -dən sentyabrın 1-dək sovet Rusiyasına 3 milyon puda qədər quru yük göndərilmişdi¹⁰⁶.

Azərbaycan zəhmətkeşləri vətəndaş müharibəsi illərində Rusiya fəhlə və kəndliləri kimi arxada çalışarkən və cəbhələrdə döyüşərkən hesab edirdilər ki, özlərinin "sosialist inqilabı" nailiyyətlərini qoruyurlar. Antanta imperialistləri Polşa panlarından və general Vrangeldən istifadə edərək 1920-ci ilin yazında "sovetlər ölkəsinə" qarşı daha bir müdaxilə cəhdi göstərdikdə, sovet Azərbaycanı cəbhəyə göndərmək üçün döyüş dəstələri yaratmağa, ölkəni və ordunu yanacaq təchiz etməkdən ötrü özünün qüvvələrini səylə səfərbərliyə almağa başladı.

Tarixin bu faktları Azərbaycan və Rusiya arasında münasibətlərin, əməkdaşlığın və qarşılıqlı əlaqələrin keçmiş sovet dövrünün ilk səhifələrinə şəhadət verir.

Şərq xalqlarının birinci qurultayı. Yaxın və Orta Şərqlin qovuşuğunda yeni bir dövlətin - əhalisi əsasən müsəlmanlardan ibarət olan Azərbaycan SSR-in yaranması bu regiondakı ölkələrin qarşılıqlı münasibətlərinə və ictimai-siyasi vəziyyətə təsir göstərməyə bilməzdi.

İran xalqlarının ingilis imperialistlərinə qarşı mübarizəsi gücləndi. Bu mübarizənin mərkəzi Cənubi Azərbaycan idi. Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin rəhbərliyi altında Demokrat partiyasının başçılıq etdiyi demokratik milli azadlıq hərəkatı təhqiramiz İngiltərə - İran müqaviləsinin ləğvini, azad seçkilər keçirilməsini və respublika quruluşunun yaradılmasını tələb edirdi. Güclənərkən olan demokratik milli azadlıq hərəkatının təzyiqi altında 1920-ci ilin iyununda İranın ingilispərəst hökuməti istefa verməyə məcbur oldu. 1920-ci il iyunun 24-də Təbrizdə Xiyabaninin başçılığı ilə milli-demokratik hökumət təşkil edildi.

Elə həmin vaxt Gilan Respublikası elan olundu. Bu münasibətlə 1920-ci il iyunun 4-də Rəştdə böyük mitinq keçirildi. Cənubi Azərbaycandakı, Gilan və Mazandarandakı üsyanların təsiri altında Tehranda, İsfahanda, Xorasanda və İranın başqa vilayətlərində ingilis imperialistlərinə qarşı mübarizə gücləndi. 1920-ci ilin

axırında Ənzəlidə keçirilən təsis qurultayı "Ədalət" təşkilatlarını İran Kommunist Partiyası bayrağı altında birləşirdi.

1920-ci ildə Türkiyə xalqı öz vətəninə müstəqilliyi uğrunda, imperialist qəsbkarlara qarşı qəhrəmancasına mübarizə aparırdı. Mustafa Kamal başda olmaqla Türkiyənin inqilabi hökuməti sovet Rusiyası ilə dostluq əlaqələri yaratmışdı. 1920-ci il aprelin 26-da Türkiyə Böyük Millət Məclisi, Mustafa Kamalın imzası ilə V.İ.Leninə məktub göndərərək, imperialist qüvvələrə qarşı mübarizəyə yardım göstərilməsini xahiş etdi. Xüsusən Azərbaycan SSR elan olunduqdan sonra Sovet Rusiyasının yardımı gücləndi, hətta bəyan edildi ki, Azərbaycana gələn Qızıl ordu Türkiyə xalqının milli azadlıq hərəkatına yardım üçün gedir. Həmin dövrdə Bakıda öz orqanını - "Yeni dünya" qəzetini nəşr edən Türkiyə kommunistləri bu işdə xüsusi rol oynayırdılar. Onların 1920-ci il sentyabrın 10-da Bakıda keçirilən birinci qurultayı qətnamə qəbul edərək Türkiyə xalqının imperializmə qarşı milli azadlıq mübarizəsini gücləndirməyə çağırırdı.

Kamalçılar hökumətinin nümayəndələri, müxtəlif diplomatik missiyaları Moskvaya Bakıdan keçib gətirdilər. Onlar bir qayda olaraq burada Azərbaycanın hökumət başçısı, digər dövlət, ictimai-siyasi xadimləri ilə qardaşcasına görüşür, dövrün mürəkkəb coğrafi-siyasi şəraitində ikitərəfli münasibətlərə dair ümdə məsələlər barəsində məsləhətləşmələr, fikir mübadiləsi aparırdılar.

Atatürk Azərbaycan Respublikasının səfirini qəbul edərkən demişdi: "Rum eli və Anadolu xalqı azəri qardaşlarının qəlblərinin öz qəlbləri kimi çırpındığını bilirlər. Bunun üçün gətirdiyiniz salam töhfəsinin nə qədər dərin və ali hissdən xəlq olduğunu qiymətləndirir və bu salamları alarkən Azərbaycan türklərinin də bir daha əsarətə düşməmələri və hüquqlarının paymal edilməməsi istəyini və arzusunu izhar edirlər. Azərbaycan türklərinin dərdləri öz dərdlərimiz və sevincləri öz sevinclərimiz olduğu üçün, onların muradlarına nail olmaları, azad və müstəqil olaraq yaşamaları bizi artıq dərəcədə sevindirir"¹⁰⁷.

V.İ.Lenin Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasına böyük əhəmiyyət verirdi. O, ölkənin beynəlxalq və daxili vəziyyətinin möhkəmlənməsində, Şərqdə sosialist ideyalarının yayılmasında sovet Azərbaycanının rolunu dəfələrlə vurğulamışdı. Əlamətdar haldır ki, Azərbaycan SSR-in yaranmasından dərhal sonra Əfqanıstan, İran, Türkiyə və digər müsəlman ölkələrinin nümayəndələri Bakıya gəlməyə başlamışdı. Tezliklə Bakıda hind bölməsi təşkil edildi və o, yerli mətbəədə urdu dilində "Azad Hindistan Əxbarı" qəzetinin nəşrinə başladı.

RK(b)P MK Şərq xalqlarının qurultayını çağırmaq barədə Komintərinin icraiyə komitəsinin təklifini¹⁰⁸ müzakirə edərək, Şərq xalqlarının birinci qurultayını Bakıda - ilk müsəlman sovet respublikasının paytaxtında çağırmağı qərara aldı. 1920-ci il iyunun 18-də RK(b)P MK Siyasi Bürosu III

İnternasionalın Bakıda "Şərq xalqlarının qurultayını" keçirməsini prinsip etibarilə bəyəndi və qərara aldı ki, bu məsələ barədə N.N.Nərimanovun və İ.V.Stalinin rəyləri soruşulsun¹⁰⁹. Müsbət cavab alan Siyasi Büro Bakıda qurultayın çağırılması haqqında məsələni iyunun 29-da müzakirə etdi və qurultayın təşkili üzrə büro yaratdı¹¹⁰. Komintemin icraiyyə komitəsi II konqresdən sonra "İran, Ermənistan və Türkiyənin əsarətdə qalan xalq kütlələrinə" məktubla müraciət etdi".

Kominternin icraiyyə komitəsi Şərqin fəhlə və kəndlilərinə müraciətində bildirdi ki, o, Bakıda qurultayı ümumi düşmənlə-İmperializmlə mübarizədə Şərq zəhmətkeşləri və Avropa proletariatının səylərinin birləşdirilməsi məsələlərini birlikdə müzakirə etmək üçün çağırır.

Şərq ölkələrinin kommunist, demokratik və mütərəqqi təşkilatları III İnternasionalın icraiyyə komitəsinin müraciətinə cavab olaraq, Bakıda Şərq xalqları qurultayının çağırılması uğrunda təşviqata başladılar¹¹². 1920-ci ilin avqustundan etibarən Azərbaycanda bütün əməkçi əhalinin iştirakı ilə Şərq xalqlarının birinci qurultayına seçkilər başlanmışdı¹¹³.

Partiya işini gücləndirmək, əmək haqqının bir hissəsini Avropa və Şərq ölkələrində tətillənən proletariata yardım üçün köçürmək və müsəlman fəhlələri partiya sıralarına cəlb etmək məqsədilə Bakıda qurultay çağırılması münasibətilə "Şərq İnternasionalı" təşkil etmək qərara alındı.

Azərbaycanın partiya, sovet və ictimai təşkilatları Şərq xalqlarının birinci qurultayının çağırılması, nümayəndələrin işinin təşkili ilə bağlı böyük hazırlıq görmüşdülər. 1920-ci il avqustun 30-da Dövlət opera teatrının binasında qurultay nümayəndələri üçün konsert-mitinq oldu, ertəsi gün isə Bakı fəhlə, qızıl əsgər və matros deputatları sovetinin və Azərbaycan həmkarlar ittifaqlarının qurultay nümayəndələrinin iştirakı ilə təntənəli iclası keçirildi. Həmin iclasda N.N.Nərimanov, habelə Bela Kun (Macarıstan), Tomas Kvelç (İngiltərə), Con Rid (ABŞ), Q. Zinoviyev, K. Radek və b. Şərq xalqlarına təbriklə müraciət etdilər¹¹⁴.

V.İ.Leninin dediyi kimi, "Şərq xalqlarının Bakı qurultayı" 1920-ci il sentyabrın 1-7-də keçirildi. Bakıya, qurultaya 1891 nümayəndə - Qafqaz, Orta Asiya, Əfqanıstan, Misir, Hindistan, Çin, Koreya, Suriya, Türkiyə, Yaponiya və digər ölkələrdən 37 millətin nümayəndəsi gəlmişdi¹¹⁵. Qurultayda bir sıra Avropa ölkələrinin və Amerika kommunist partiyalarının nümayəndələri - Bela Kun, Tomas Kvelç, Con Rid və başqaları da iştirak edirdilər. Nümayəndələrin 55 nəfəri qadın idi.

Şərq xalqlarının birinci qurultayı aşağıdakı məsələləri müzakirə etdi: beynəlxalq vəziyyət və Şərqin zəhmətkeş kütlələrinin vəzifələri, milli məsələ, müstəmləkə məsələsi, aqrar məsələ, Şərq ölkələrində sovet quruculuğu haqqında və s.

Qurultayı Kominternin icraiyyə komitəsi adından N.N.Nərimanov açdı. 18 nəfərdən ibarət Rəyasət Heyətinə partiyanın və bitərəf fraksiyaların nümayəndələri seçildi, habelə katiblik təşkil olundu. Şərq qadınlarının azadlıq uğrunda mübarizə ilə həmrəylik timsalı kimi daha üç qadın, o cümlədən Azərbaycandan X.Ş.Şabanova da Rəyasət Heyətinə seçildi. İngiltərə, Fransa, ABŞ, Bolqarıstan, Avstriya, Macarıstan və b. ölkələrin nümayəndələri Rəyasət Heyətinin üzvü idilər.

Qurultayda aqrar məsələyə, milli məsələyə və müstəmləkə məsələsinə, sovet quruculuğu məsələsinə və təşkilat məsələsinə dair bölmələr təşkil edildi.

Azərbaycanın nümayəndəsi D.X.Bünyadzadə qurultayda beynəlxalq vəziyyət və Şərqiin zəhmətkeş kütlələrinin vəzifələri haqqında çıxış etdi. O, Azərbaycanı "Şərqiin sovet siyasətinin astanası" adlandırdı¹¹⁶. Müzakirələrdə Dağıstan, Türkiyə, İran, Türkiistan, İngiltərə, Fransa, Hindistan nümayəndələri və başqaları da çıxış etdilər. Amerika, Yaponiya, İspaniya, Hollandiya və Avstriya nümayəndələri öz nitqlərini dərc olunmaq üçün yazılı şəkildə təqdim etdilər. Con Rid (ABŞ) yazılı şəkildə təqdim olunmuş məruzəsində Şərq xalqlarına, xüsusən Amerika imperializminin hakimiyyətini hələ öz üzərində hiss etməyənlərə müraciətlə xəbərdarlıq edirdi ki, qoy düşünməsinlər ki, "Azad Amerika" ingilis, yaxud fransız imperialistlərindən yaxşıdır"⁷.

Qurultay nümayəndələri Leninin milli məsələyə və müstəmləkə məsələsinə dair Kominternin II konqresində təsdiq olunmuş tezislərini müzakirə etdilər. Tezislərdə "millətləri zülmkar və məzlum millətlərə bölmək, onları fərqləndirmək", müstəmləkə ölkələrindəki milli azadlıq hərəkatlarını dəstəkləmək ideyası¹¹⁸ əsas yer tuturdu. Qurultay tezislərlə həmrəy olduğunu bildirdi, lakin onlara dair xüsusi qətnamə qəbul etmədi.

Milli məsələ və müstəmləkə məsələsi barədə məruzə edən M. Pavloviç demişdi: " III İnternasional məzlum xalqların inqilabi hərəkatı ilə sözdə deyil, işdə həmrəy olur və bütün ölkələrin, xüsusən əsarətdə olanların kommunist partiyalarının qarşısında vəzifə qoyur - milli-inqilabi hərəkata ən fəal yardım göstərsinlər"¹¹⁹.

Bela Kun Şərqiin sovet quruculuğu haqqında məruzə etdi və Şərqiin sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizəni dəstəklədi¹²⁰.

Aqrar məsələyə dair məruzədə deyilirdi ki, "torpaq alınıb, heç bir ödəncsiz, keçmiş sahiblərinə heç bir haqq verilmədən, zəhmətkeş kəndlilərə paylanmalıdır"¹²¹.

Şərq xalqlarının birinci qurultayı Kominternin II konqresinin qərarlarına qoşuldu və Şərqiin sovet hakimiyyəti və aqrar məsələ haqqında tezisləri təsdiq etdi. Qurultay iki müraciətnamə qəbul etdi: "Şərq xalqlarını müstəmləkəçilərə qarşı mübarizəyə çağırış" və "Şərq xalqlarının azadlıq hərəkatını dəstəkləmək"

barədə Avropa, Amerika və Yaponiya zəhmətkeşlərinə müraciət. Qurultayda ilk dəfə belə bir şüar elan edildi: "Bütün ölkələrin proletarları və bütün dünyanın məzlum xalqları, birləşin!" Beləliklə, vurğulandı ki, kommunistlər "yalnız bütün ölkələrin proletarlarının nümayəndələri kimi deyil, həm də məzlum xalqların nümayəndələri kimi çıxış edirlər".

Qurultayın son iclasında Şərq qadınlarının nümayəndələri alovlu nitqlər söyləyərək öz tələblərini irəli sürdülər. Onlar bildirdilər ki, qadın hərəkatını bütün dünyanın məruz qaldığı inqilabi hərəkatın mühüm və zəruri nəticəsi kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Şərq xalqlarının qurultayı 48 nəfərdən ibarət (35 kommunist və 13 bitərəf) Şərq xalqlarının "Təbliğət və Fəaliyyət Şurasını" seçdi. Şura daimi fəaliyyət göstərən icra orqanı idi və "Kommunist İnternasionalı icraiyə komitəsi"nin rəhbərliyi altında işləməli idi. Şura Şərq xalqları arasında inqilabi təbliğət aparmağı, onların azadlıq hərəkatını dəstəkləməyi və birləşdirməyi qarşısına vəzifə qoydu. Şuranın daimi məkanı Bakı şəhəri idi.

Şübhəsiz, Şərq xalqlarının birinci qurultayı Şərq ölkələrində imperalizmə və müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə aparan inqilabi qüvvələrin yüksəlişini, onların həmrəyliyinin artmasını nümayiş etdirdi. Təsədüfi deyil ki, Şərq xalqlarının Bakıda keçirilən qurultayı Antanta imperialistlərini kərkəş etmişdi. Onlar Şərq ölkələrindən qurultaya nümayəndələr gölməsinə hər vasitə ilə mane olmağa çalışdılar. Nümayəndələri həbs etmək və Bakıya gəlmələrinə imkan verməmək üçün İngiltərə gəmiləri Trabzon sahillərində daim qarovul çəkirdilər. Onlar Hindistanın sərhədlərində və limanlarında da bu cür əngəllər yaratmışdılar. İrandakı ingilis müdaxiləçiləri Ənzəli limanına basqın edərək, qurultay nümayəndələrinin olduğu "Kursk" gəmisini bombardman etmişdilər. Nəticədə iki nəfər ölmüş və bir neçə adam yaralanmışdı. Onlarca nümayəndə imperialistlərin təşkil etdiyi blokadan keçə bilməmişdi.

İngiltərənin nüfuzlu burjua qəzeti "Mançester Qardian"ın aşağıdakı etirafı Şərq xalqları qurultayının imperialistləri, müstəmləkəçiləri necə narahat etdiyini göstərir: "İndi Rusiya Şərqdə həmişəkindən daha güclüdür... Bolşeviklər Azərbaycanda möhkəmlənmişlər, onun paytaxtı Bakı İranda və Xəzər dənizindən şərqə doğru vilayətlərdə siyasi təbliğatın mərkəzi olmuşdur. Nəhayət, lap bu yaxınlarda Bakıda bolşeviklərin rəhbərliyi altında Şərq xalqlarının birinci qurultayı keçirilmiş və o, Qərbi Avropaya müqəddəs müharibə elan etmişdir. Bütün Şərq partlayış ərəfəsindədir, İranda bolşevik hərəkatı inkişaf edir. Mesopotamiyada üsyan qalxmışdır, bütün şəhərlərdə qarşısı çətinliklə saxlanılan inqilabi hərəkat alovlanır"¹²².

Hətta Gürcüstanın menşevik qəzetləri də Bakıda Şərq xalqlarının birinci qurultayının işlədiyi vaxt Qərb mətbuatının avazı ilə qurultay barədə təhrif olunmuş

hesabatlar dərc edirdi. Gürcüstanın mənşəvik hökuməti Şərq xalqlarının qurultayında iştirak etmiş gürcü nümayəndələrinin Gürcüstana qayıtmasını qadağan etmişdi¹²³.

Şərq xalqları qurultayının İrandan olan nümayəndələri sərhədi keçəndə həbs edilib jandarmar tərəfindən öldürülmüşdülər¹²⁴.

1920-ci il sentyabrın 17-də Şərq xalqları birinci qurultayının İran, Hindistan, Türkünstan, Xivə, Buxara, Qafqaz və s. yerlərdən olan 27 nəfərlik nümayəndə heyəti Bakıdan Moskvaya yola düşdü¹²⁵.

1920-ci il oktyabrın 9-da RK(b)P MK Siyasi Bürosu V.İ. Leninin iştirakı ilə Şərq xalqları birinci qurultayı iştirakçıların nümayəndə heyəti haqqında məsələ müzakirə etdi. RK(b)P MK Siyasi Bürosunun iclasında məruzələr və məlumatlar Şərq xalqlarının birinci qurultayının 27 nəfər nümayəndəsi ilə müzakirə olunduqdan sonra, V.İ. Lenin (oktyabrın 13 və ya 14-də) Şərq xalqlarının yaşadıkları yerlərdə RK(b)P-nin vəzifələri haqqında partiya MK-sı Siyasi bürosunun qərar layihəsini yazdı. 1920-ci il oktyabrın 14-də RK(b)P MK Siyasi bürosu Leninin yazdığı qərar layihəsini əlavələrlə birlikdə qəbul etdi.

1920-ci ilin oktyabrında Bakıda Şərq xalqları "Təbliğat və Fəaliyyət Şurası"nın rus, türk, fars və ərəb dillərində "Şərq xalqları" jurnalı çıxdı.

V.İ. Lenin Kominternin İkinci konqresinin və Şərq xalqlarının birinci qurultayının əhəmiyyətini qiymətləndirərək deyirdi: "Moskvada kommunistlər qurultayının və Bakıda Şərq xalqlarının kommunist nümayəndələri qurultayının nə iş gördüyünü birdən-birə ölçmək olmaz, bunu bilavasitə hesaba almaq mümkün deyildir, lakin bu, başqa hərbi qələbələrdən daha böyük əhəmiyyəti olan bir nailiyyətdir, çünki bu bizə göstərir ki, bolşeviklərin təcrübəsi, onların fəaliyyəti, onların proqramı, onların kapitalistlərə və imperalistlərə qarşı inqilabi mübarizəyə çağırması bütün dünyada rəğbət qazanmışdır və iyulda Moskvada, sentyabrda isə Bakıda görülən işi dünyanın bütün ölkələrində fəhlələr və kəndlilər hələ uzun aylar boyunca mənimsəyəcək və dərk edəcəklər"¹²⁶.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, V.İ. Leninin proqnozu özünü doğrultmadı. Şərq xalqları qurultayının çağırılması dünya inqilabı, kommunizm ideallarının bütün dünyada qələbəsinin labüdlüyü haqqında "bolşevik konsepsiyası" ilə şərtlənmişdi. Bolşeviklərin məqsədi o zaman Şərq ölkələrini bürümüş milli azadlıq hərəkatını qurultayın köməyi ilə beynəlxalq imperalizmə qarşı proletar inqilabı ilə birləşdirməyə nail olmaq idi. Əslində bu, Şərq ölkələri barəsində Rusiyanın ənənəvi imperiya siyasətinin davamı idi, ancaq inqilabi şüarlarla, İnternasional pərdəsi altında ört-basdır edilirdi.

Qurultay nümayəndələrinin tərkibi müxtəlif idi və bütünlükdə Şərq xalqlarının əsl inqilabi qüvvələrini təmsil etmirdi. Buna baxmayaraq, qurultay tarixdə ilk toplantı idi ki, istismar olunan və istismar edən millətlərin nümayəndələri burada görüşərək yeni şüar "Bütün ölkələrin proletarları və məzlum xalqları,

birleşin!" şüarı altında beynəlxalq imperializmə qarşı mübarizəni davam etdirməyi qərara almışdılar. Lakin bu, dünya inqilabı uğrunda mübarizə apararı "boşeviklərin ekspansiyaçı" siyasətinin ifadəsi və "boşevizm" ideyalarını Şərqlə xalqların əməkçi təbəqələrinin şüuruna süni surətdə yeritmək, islamın yaşıl bayrağını "internasionalın" qırmızı bayrağı ilə əvəz etmək cəhdi idi.

Ermənistanda və Gürcüstanda sovet hakimiyyətinin qurulması. Azərbaycan SSR-in elan olunması Ermənistanda və Gürcüstanda siyasi vəziyyətə güclü təsir göstərdi. Ermənistan və Gürcüstanın şəhərlərində Sovet Azərbaycanı ilə həmrəylik nümayişləri və mitinqləri keçirilirdi. Erməni və gürcü fəhlələri Bir may nümayişlərinə "Yaşasın Sovet Rusiyası", "Yaşasın Sovet Azərbaycanı", "indiki hökumət rədd olsun!", "Hakimiyyət Sovetlərə", "Yaşasın Sovet Ermənistanı", "Yaşasın Sovet Gürcüstan" şüarları ilə çıxmışdılar. Aleksandropol zəhmətkeşlərinin Bir may mitinqi Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədri N. N.Nərimanova təbrik teleqramı qəbul etmişdi¹²⁷.

Ermənistan və Gürcüstan zəhmətkeşlərinin Bir may çıxışları silahlı üsyanlara çevrildi. Sovet Azərbaycanı onlara kömək göstərirdi. Azərbaycan İnkilab Komitəsi Qazax-Şəmşəddin qəzasının erməni partizan dəstələri üçün pul və ərzaq göndərmişdi. Lakin Qərb imperialistlərinin dəstəklədikləri daşnakların və menşeviklərin üstün qüvvələri Ermənistanda və Gürcüstanda may üsyanlarını amansızlıqla yatırdılar. Üsyanlarda iştirak edən kommunistlərin bir çoxu daşnakların və menşeviklərin ağ tenorundan xilas olaraq sovet Azərbaycanda sığınacaq tapdılar. Azərbaycanın sovet hökuməti erməni daşnaklarının və gürcü menşeviklərinin ağ terroruna qarşı qəti etirazını bildirdi¹²⁸.

1920-ci il iyulun 2-də Tiflisdə RSFSR-in səlahiyyətli nümayəndəsinin iştirakı ilə sovet Azərbaycanı və Ermənistan arasında yaxın vaxtlarda Qazax şəhərində hər iki tərəfin nümayəndələrinin sülh konfransını çağırmaq haqqında saziş imzalandı¹²⁹.

Daşnak terroru ilə əlaqədar AK(b)P MK Siyasi Bürosu 1920-ci il avqustun 27-də Azərbaycan SSR-in İrəvandakı fəvqəladə nümayəndəsi İ.İ.Dovlatovun Ermənistanda vəziyyət haqqında məruzəsini dinlədi. Qərara alındı ki, Ermənistan KP MK-nın nümayəndələri ilə birlikdə aparat yaradılsın və daşnaklarla mübarizə planı hazırlansın, habelə Ermənistanda həbs edilmiş kommunistlərin əvəzinə Azərbaycanda daşnakların girov elan olunmaları barədə G.V.Çiçerinlə əlaqə saxlansın¹³⁰. Azərbaycan sovet hökuməti etiraz əlaməti olaraq, Ermənistanə öz missiyasını göndərməkdən imtina 1920-ci ilin noyabrda Gürcüstanda olan Azərbaycan SSR-in xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov N.Jordaniya ilə görüşmüş və Gürcüstanda kommunistlərin həbs edilməsi ilə əlaqədar ona qəti etirazını bildirmişdi¹³¹.

Bakıda Ermənistan K(b)P MK-nın xarici bürosu və RK(b)P MK Qafqaz bürosu yanında Gürcüstan K(b)P MK-nın xarici bürosu var idi. Onlar Ermənistanda və Gürcüstanda kommunistlərin fəaliyyətinin güclənməsində mühüm rol oynayırdılar. Bakıda "Ermənistan KP MK-nın əxbarı" nəşr edilirdi. Ermənistanın xarici Ölkələrdəki kommunist təşkilatlarının sentyabrın 10-da Bakıda keçirilən konfransı sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizəyə hazırlıq məsələlərini müzakirə etdi¹³².

1920-ci il sentyabrın 30-da Bakıda Gürcüstan kommunistlərinin müşavirəsi keçirildi. Müşavirə gizli partiya aparatının, partiya sıralarının möhkəmləndirilməsinə, kənddə və orduda partiya işinin, partiya mətbuatının gücləndirilməsinə dair konkret tədbirlər qəbul etdi¹³³.

Sovet Azərbaycanı Ermənistan və Gürcüstan kommunistlərinə, zəhmətkeşlərinə pulla, müxtəlif şeylərlə kömək edirdi. Bakıdan Ermənistana milliyətcə erməni olan çoxlu məsul işçi göndərilmişdi¹³⁴.

Sovet Azərbaycanı ərazisində yaradılan erməni üsyançı polku Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulması və möhkəmləndirilməsində iştirak etmişdi¹³⁵.

1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda daşnak hökuməti devrildi və sovet hakimiyyəti quruldu. Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulması Ermənistan və Azərbaycan xalqları arasında yeni əlaqələrin yaranacağından xəbər verirdi. Azərbaycan hökuməti erməni xalqına lazımı yardım etmək üçün konkret tədbirlər görürdü. Bakının bir sıra müəssisələrinin fəhlələri bir günlük əmək haqqını qaçqın ermənilər üçün ayırmağı qərara almışdılar¹³⁶.

Azərbaycan İnqilab Komitəsinin qərarı ilə sovet Ermənistanına qırx sistem neft, avtomaşınlar¹³⁷, 35 vaqon taxıl məhsulları, 5 vaqon ağ neft¹³⁸ göndərilmişdi.

1921-ci ilin əvvəlində Qızıl ordu hissələrinin köməyi ilə Gürcüstanda başlayan silahlı çıxışlar həmin il fevralın 25-də menşevik hökumətinin sovet hakimiyyəti ilə əvəz olunması ilə nəticələndi.

Elə həmin gün Azərbaycan fəhlələri gürcü menşeviklərinin dağıtdıqları Poylu körpüsünü qısa müddətdə bərpa etdilər, Gürcüstanda sovet hakimiyyəti qurulması münasibətilə Bakı sovetinin bütün fəhlə təşkilatları ilə birgə keçirdiyi iclasda bəyannamə qəbul olundu. Bəyannamədə deyilirdi: "Bakı proletariatı... gənc Gürcüstan Sovet Respublikasına hər cür yardım göstərəcəyini vəd edir"¹³⁹. Sovet Azərbaycanı hökumətinin başçısı N.N.Nərimanov Gürcüstanda sovet hakimiyyətinə həsr olunmuş nitqində "Gürcüstanın fəhlə və kəndlilərinə ən geniş yardım göstərməyə" çağırılmışdı¹⁴⁰.

Sovet Azərbaycanı gürcü fəhlə və kəndlilərinə yardım olaraq ərzaq, neft məhsulları göndərirdi. Təkcə 1921-ci il fevralın 25-dən martın 15-dək Gürcüstana 140 min pududan çox neft və təxminən 1600 pud ağ neft¹⁴¹, habelə 40 vaqon taxıl¹⁴²

yollanmışdı. 1921-ci il martın 25-də Tiflisə gələn Bakı fəhlələrinin nümayəndə heyəti Gürcüstan fəhlələrinə kömək olaraq 45 sistem ağ neft və benzin gətirmişdi¹⁴³.

Gürcüstanda sovet hakimiyyətinin qurulması ilə Zaqafqaziyanın "bolşevik bayrağı" altında istilasına sona yetdi və onun xalqları qarşısında tarixin yeni mərhələsi başlandı.

Azərbaycan siyasi mühacirəti. Azərbaycan xalqının görkəmli şəxsiyyətləri: dövlət məmurları və ictimai-siyasi xadimlər, nüfuzlu sahibkarlar, ədəbiyyat, mədəniyyət və elm adamları doğma Vətənlərini tərk edib mühacir həyatına düçar oldular. Onların əksəriyyəti "Qızıl ordu"nun qəddar "Xüsusi siyasi şöbəsi"nin qanlı təqiblərindən xilas olmaq üçün dərhal qonşu Gürcüstana keçib gizlənmək məcburiyyətində qaldılar.

Fətəli Xan Xoyski, Mustafa Vəkilov, Şəfi Rüstəmbəyli, Nağı Şeyxzamanlı aprelin ortalarından Zaqafqaziya Respublikalarının Konfransına gəlmiş, lakin vətənə qayıtmağa imkanı qalmayan nümayəndə heyətinin rəhbəri, ADR Parlamentinin sədr müavini Həsən bəy Ağayev və digər nümayəndələri Azərbaycan xalqının Gürcüstandakı ilk mühacir dəstəsini təmsil etdilər. Onlar Azərbaycan Qurtuluş Komitəsi təşkil edərək, "Qızıl ordu"nun işğalına qarşı öz qəti etirazlarını dünyaya bəyan etdilər. H. Ağayevin imzası ilə yayılan "Bəyannamədə" deyilirdi: "... Öz istiqlaliyyəti naminə böyük qurbanlar verən, qazandığı azadlığı iki il ərzində bütün qüvvəsilə qoruyan və əziz bilən Azərbaycan xalqı ona zorakı yolla qəbul etdirilən yeni qayda-qanun ilə barışa bilməz"¹⁴⁴.

Dərhal Azərbaycan siyasi mühacirətinin ilk faciəsi başladı. Artıq 1920-ci ilin iyununda Azərbaycan dövlətçiliyinin liderlərindən Fətəli Xan Xoyski və H. Ağayev Tiflisdə erməni terrorunun qurbanı oldular. N. Usubbəyov Gürcüstana gedərkən Quruçay dərəsində, "Müsavət" partiyasının Bakı komitəsinin üzvü Yusif İbrahimi isə Gürcüstanın Siqnaş şəhərində qətlə yetirildilər¹⁴⁵.

Azərbaycan mühacirləri "Qızıl ordu"nun gəlməsilə tezliklə Gürcüstanı tərk etməli və Türkiyəyə keçib orada cəmləşməli oldular. Çünki Azərbaycandan xaricə, ələlxüsus Avropa ölkələrinə getmək üçün Türkiyə daha əlverişli idi. Həmçinin burada hələ XX əsrin əvvəllərində məskunlaşmış xeyli Azərbaycan mühaciri, şəxsi və qohumluq əlaqələri olan azərbaycanlı ailələr yaşayırdı. Odur ki, Azərbaycandan gedən mühacirlərin çoxu Türkiyədə nəinki mənəvi, eləcə də maddi yardım ala bilirdilər. Əli bəy Hüseynzadə ilə ailəsi siyasi mühacirlərin ümid yeri və arxası olmuşdu. Azərbaycan Cümhuriyyətində daxili işlər nazirinin müavini işləmiş, keçmiş Rusiya generalı, sonralar məşhur şərqşünas olmuş Məmməd Sadıq bəy Ağazadə 1920-1921-ci illərdə qohumları Əli bəy Hüseynzadənin ailəsində yaşamışdı¹⁴⁶.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin sabiq daxili işlər naziri Behbud bəy Cavanşir 1921-ci ilin yayında N.Nərimanovun məsləhəti ilə Almaniyaya gedərkən, yolüstü İstanbulda zövcəsi ilə Əhməd bəy Ağayevin evində qalmışdı. Ermənilərin qara siyahısında olan Behbud bəy milliyətçə rus olan arvadının təkidi ilə "Perepalas" hotelinə köçən gecə - iyulun 19-da alçaq erməni daşnakı tərəfindən öldürülmüşdü¹⁴⁷.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin təhlükəsizlik orqanına rəhbərlik etmiş Nağı bəy Şeyxzamanlı xatirələrində yazırdı: "Azərbaycanımızın işğalı ilə əlaqədar qarabağlı balaları kimi bütün dünyaya səpələndik. Biz ana vətən hesab edərək Türkiyəyə mühacirət etdikdə özümüzü vətənsiz hesab etmədik. Türkiyə vətəndaşı olduq"¹⁴⁸.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti elan olunandan sonra ona qarşı çıxan və onu qəbul etməyənlərdən, fəvqəladə komissiyanın qanlı təqiblərindən canını qutaran milli ziyalılardan, görkəmli xadimlərdən, qaçqınlardan ibarət Azərbaycan mühacirəti Türkiyədə yarandı. Türkiyədə məskunlaşmış Xosrov Sultanov əsasən Samsunda, trabzonda yerləşmiş azərbaycanlı qaçqınlara yardım göstərən cəmiyyətə başçılıq edirdi. Müsavat, İttihad və s. siyasi partiyaların Azərbaycan Demokratik Respublikasının sabiq rəsmi xadimləri İstanbulda qaldılar. Azərbaycan mühacir təşkilatlarına ilk vaxtlar Xəlil bəy Xasməmmədov rəhbərlik edirdi. Azərbaycan zabitlərindən çoxu Türkiyə təbəəliyini qəbul edərək, Əhməd bəy Ağayevin (Ağaoğlunun) köməyi ilə orduda xidmətə götürüldülər.

Azərbaycan siyasi mühacirlərinin digər bir qrupunu isə hələ 1919-cu ildə parlament tərəfindən Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi ilə Paris sülh konfransına göndərilmiş nümayəndə heyəti (Mir Yaqub Mehdiyev, Ceyhun Hacıbəyli, Məmməd Məhərrəmov, Əkbərağa Şeyxülislamov, Abbas bəy Ataməliyev) təşkil edirdi.

Bu vətənpərvərlər xaricdə qalıb xalqa xidmətlərini davam etdirmək qərarına gəldilər və Azərbaycan Cümhuriyyətinin sovet Rusiyası silahlı qüvvələri tərəfindən işğalını beynəlxalq aləmə çatdırmaq üçün çoxlu səy göstərdilər. 1920-ci il sentyabrın 8-də Millətlər Cəmiyyətinə müraciətdə deyilirdi: "Azərbaycan milləti... Cenevrədə birləşmiş olan millətlərin təmsilçilərinə müraciət edərək, Azərbaycan xalqının məruz qaldığı ələm və nəqabilə nəzəri-diqqətinizi cəlb etmək istəyir.

... 1920-ci ilin aprelində rus bolşevikləri Azərbaycanı istila etdi və qeyri-bərabər həbdən sonra Qızıl ordu məmləkəti əsgəri işğalı altına aldı. O vaxtdan bəri Azərbaycanda üsyanlar davam edir.

... Millətlər Cəmiyyəti Ali Məclisinin Azərbaycan millətinə və onun haqlı tələblərinə mənəvi himayə göstərəcəyinə ümid edirik"¹⁴⁹.

Parisdə olan siyasi mühacirlər, xüsusilə Əlimərdan bəy Topçubaşov Azərbaycan həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün ardıcıl və ciddi çalışmışdı. O, 1920-ci ilin noyabrında Cenevrədə Millətlər Cəmiyyətində, 1922-ci ildə London, Genüya, 1923-cü ildə Lozanna konfranslarında çıxış edərək, Azərbaycanın milli hüquqlarının pozulması və dövlət müstəqilliyinə olan təcavüzü aşkarlamağa nail olmuşdu.

Ə.Topçubaşov, X. Xasməmmədov və Paris Sülh Konfransında iştirak etmiş digər nümayəndələr Gürcüstanın, Ermənistanın, Şimali Qafqaz respublikalarının keçmiş hökumətlərinin nümayəndələri ilə Qafqaz respublikalarının federasiyasını yaratmaq, Qafqaz xalqlarının müstəqilliyi uğrunda "boşevik" rejiminə qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə öz aralarında danışıqlar aparmış, müqavilə bağlamışdılar⁵⁰. 1922-ci ildə Genüya konfransı ərəfəsində Ə. Topçubaşov, Gürcüstan və Ermənistan nümayəndələri Parisdən Londona getdilər və qarşıdakı beynəlxalq forumda Qafqazın mənafeyinin qorunması barədə ingilislərin nazirlər kabinetinin üzvləri ilə danışıqlar apardılar⁵¹.

Ə.Topçubaşov Parisdə və başqa yerlərdə yerləşən bütün mühacirləri bir Mərkəzdə birləşdirmək ideyasını, Qafqaz Konfederasiyası mövqeyini dəstəkləyirdi.

M.Ə.Rəsulzadənin İstanbula gəlişindən sonra onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Müsavat partiyasının Xarici Bürosu təşkil olundu. O, Türkiyədə olan siyasi mühacirlərin fəaliyyətini məqsədyönlü istiqamətləndirir, eləcə də Azərbaycandakı təşkilatlarla əlaqə yaradırdı. 1923-cü ildən "Yeni Qafqaziya", "Azəri-Türk", "Odlu yurd", "Bildiriş", "İstiqlal", "Azərbaycan Yurd Bilgisi", "Qurtuluş", "Azərbaycan" adlı və b. qəzet, dərgi və jurnallar nəşr olunmuşdu.

1923-cü ildə İstanbulda M. Ə. Rəsulzadənin "Azərbaycan Cümhuriyyəti", 1927-ci ildə Mirzə Bala Məmmədzadənin "Azərbaycan misaqi millisi; 28 mayis istiqlal Bəyannaməsinin təhlili", 1938-ci ildə isə Berlində "Milli Azərbaycan hərəkatı, "Milli Az. "Müsavat" Halq Firqəsi Tarixi" kitabları çapdan çıxmışdı.

M.Ə.Rəsulzadə İstanbulda nəşr olunmuş "Əsrimizin Səyavuşu" publisistik əsərində demokratiya və sosial islahatlar ideyasını əsaslandırır. 20-ci illərin sonu - 30-cu illərin əvvəllərində o, Azərbaycan xalqının və Qafqazın digər xalqlarının müstəqillik uğrunda mübarizə problemlərinə həsr olunmuş yeni publisistik məqalələr yazmışdı.

M.Ə.Rəsulzadə "Rusiya köləliyi"ni, onun məkrli, yaltaq erməni havadarlarını ifşa edərək qeyd edirdi: "Biz rus xalqına bir xalq kimi heç bir ədavət bəsləmirik, əksinə biz ona münasibətdə ən yaxşı arzular diləyirik. Lakin bununla belə biz həqiqətən də zor və qəsbkarlıqla bizi öz cəng arabasına bağlayıb, həyatımızı qurmağa və mədəniyyətimizi öz istədiyimiz formada inkişaf etdirməyə mane olacaq rus imperializminin də düşməniyə".

M.Ə.Rəsulzadə "ağ rus" mühacirlərinə xas olan hakimiyyətçi Şovinizm ideologiyasına qarşı da çıxış edirdi. O, "Odlu yurd" qəzetində "Kerenskilərə cavab" məqaləsində Sovet İttifaqında türk respublikalarına, ələlxüsus Azərbaycana zidd mövqə tutan "kerenski" qrupunu kəskin tənqid atəşinə tutmuşdu.

Qafqaz Konfederasiyası ideyasını müdafiə edən M.Ə.Rəsulzadə demişdi: "Müstəqil Qafqaz təkcə onun xalqlarının səadətinin təminatı deyil, həm də xalqlararası sülhün ciddi amilidir. Şübhə yoxdur ki, Ümumqafqaz dövlətçiliyi sahəsində bizim həqiqətən real fəaliyyətimizdə əldə etdiyimiz nailiyyətlər bizim cənub qonşularımızda bizə və bizim işimizə lazımi hörmət və inam yaradar".

Xaricdəki Azərbaycan mühacir nümayəndələrinin publisist və təbliğat fəaliyyəti, onların liderlərinin siyasi çıxışları "Sovetlər ölkəsinin" rəhbərliyini çox narahat edirdi. M.Ə.Rəsulzadənin 1923-cü ildə çapdan çıxan "Azərbaycan Cümhuriyyəti" kitabı barədə Stalin 1923-cü il sentyabrın 16-da "R.Zadənin mürtəcə kitabçası barədə" başlığı altında "Yol. Musabəyova, Mirzəyana, Axundova, Kirova və Orixelaşviliyə mənim məsləhətim" qeydi ilə məktub göndərmişdi. Q.Musabəyov dərhəl inqilab muzeyinin rəhbərliyində (Rotqauzerə) "Yol. Stalinin tezislərinə uyğun broşür (kitabça) tərtib etmək üçün" lazımi materialların ona təqdim edilməsi göstərişini vermişdi.

Stalin M.Ə.Rəsulzadəni "reneqatçılıqda (o, əvvəl bolşevik olub)", "Türkiyə xalqının mənafeyinə xəyanətçilikdə" (o və onun partiyası Türkiyə xalqına köməyə gedən Qızıl ordunun Azərbaycana gəlməsinə müqavimət göstərirdilər...) "Azərbaycan xalqının mənafeyinə..." və başqa sahələrdə cəmi altı tezisində uyğun "Rəsulzadəyə hücumə keçməyə, onu "ittiham etməyə" çağırırdı. Bundan sonra SSRİ Xalq Xarici İşlər Komissarı G.V.Çiçerinin IV Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayındakı (1925-ci il mart) çıxışı da təsadüfi deyildi. O göstərir ki, "Son zamanlar müsavətçilərin Türkiyədəki fəaliyyəti xüsusilə artmışdır. Biz dəfələrlə Türkiyə hökumətinə müraciət edərək Sovet hökuməti əleyhinə aparılan intriqaalara protest etmiş və buna son qoyulmasını tələb etmişik. Müsavətçilərin tələbatı xüsusilə bu son günlərdə tüğyan edir. Müsəlmanlara Azərbaycanda təzyiq göstərildiyinə dair köhnə fəryadlar təkrar olunur, müsəlman əhalisi tərəfindən təkrar şikayətlər gəlir, güzəştlər tələb olunur"¹⁵².

Hətta Çiçerin Azərbaycana müsavətçilərə cavab verməklə, "nümünə olacaq bir Sovet Cümhuriyyəti" etməyə çağırırdı.

Partiya və dövlət rəhbərliyindən M.D.Hüseynov, Ə.H.Qarayev, D.Bünyadzadə, M.Quliyev, S.M.Əfəndiyev və tədqiqatçılardan A.Rayevski, Y.A.Ratqauzer, N.Pçelin, S.Sef, A.Steklov və b. siyasi mühacirlərin fəaliyyətini "ifşa" edən kitabçalar və müxtəlif yazılarla çıxış etməyə başladılar. Əlbəttə, başqa cür də ola bilməzdi.

"Azərbaycan fəvqəladə komissiyası"nın sədri M.C.Bağirov "ÇK"-nin yaranmasının beşilliyi münasibətilə "Kommunist" qəzetinin 1925-ci il 3 iyul tarixli sayında yazırdı: "... Düşmənlərimizin başında, şübhəsiz, "Müsavat" partiyası durur. M.Ə.Rəsulzadə Avropaya qaçdıqdan sonra Azərbaycan inqilabının əleyhdarları onun ətrafına toplanaraq öz irtica fəaliyyətlərinə başladılar. Fürsət tapdıqca fəhlə-kəndli hökumətinə zərbə endirməyə çalışırlar. Xaricdə M.Ə.Rəsulzadənin başına toplanan milliyətçilərin içəridəki tərəfdarlarını əzmək lazımdır". İzaha ehtiyac qalmır!

Azərbaycan siyasi mühacirəti 1920-ci ildən - 1930-cu illərə kimi, əsasən Türkiyədə, İkinci dünya müharibəsi və ondan sonrakı dövrdə Qərbi Avropanın və Asiyanın başqa ölkələrində qərarlaşıb fəaliyyət göstərmək məcburiyyətində qalmışdı. Ancaq azərbaycanlı soydaşlarımız bəzi çətinliklərlə, məhrumiyyətlərlə üzləşsələr də, ictimai-siyasi, elmi və mədəni sahələrdə işlərini davam etdirirdilər.

Azərbaycan mühacirlərinin ilk Assosiasiyası Fransada meydana gəlmişdi. Onun əsas nüvəsi Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan diplomatları: Əkbər Şeyxülislamov, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Miryaqub Mehdiyev, Məmməd bəy Məhərrəmov və b. idi. Onlar 1919-cu ilin mayından 1920-ci ilin aprelinə kimi "Azərbaycan" bülleteninə on bir nömrəsini, üç kitab, Azərbaycanın ilk rəngli xəritəsini və onlarca məqalələr çap etdirmişdilər¹⁵³.

Azərbaycan dövlətçiliyi və müstəqilliyinin kəşiyində durmuş, 1967-ci ildə Türkiyədə vəfat etmiş Gəncəli Nağı Keykur (Şeyxzamanlı) xatirələrində yazırdı: "Mühacirət həyatının min bir məhrumiyyət və iztirabı içində səfalət və zərurətlərin pəncəsində inlərkən öz maddi imkanlarımız daxilində nəşr etdiyimiz qəzetlər, dərgilər, kitabçalar və kitablar sayəsində mübarizəmizi dimdik ayaqda tutduq.

İstiqlal mübarizəsinin dastanlarını əbədiləşdirmiş olan mühacirətdəki bu nəşriyyat Azərbaycanın istilasından iki il sonra başlamış - 1932-ci ilə qədər İstanbulda və 1932-1939-cu illərdə isə Berlin və Parisdə öz fəaliyyətini davam etdirmişdir. Azərbaycan Milli Mübarizəsinin böyük lideri mərhum Məmmədəmin Rəsulzadənin qurduğu bu nəşr sistemi günümüzdə qədər davam etməkdədir. Bu mətbuat mübarizəsinin arasında "Yeni Qafqasiya", "Azəri-Türk", "Odlu yurdu", "Bildiriş", "İstiqlal" və "Azərbaycan" kimi qəzet və dərgilərindən başqa türkcə, farsca, almanca, polyakca, fransızca, ingiliscə və rusca çap olunan çoxlu sayda kitabça və kitablar böyük bir kitabxana təşkil edir".

Azərbaycan mühacirləri Qafqazdan və Türkünstandan, Rusiyadan, xüsusilə tatar-başqırd mühacirlərlə, Ukraynadan olan mühacirlərlə, onların təşkilatları, mətbuat orqanları ilə sıx əlaqədə olmuşdular.

Türkiyədə yaşayan Azərbaycan mühacirləri onun daxilində gedən ictimai-siyasi, mədəni proseslərdə yaxından iştirak etmiş və qardaş Türkiyə xalqının tərəqqisində ələnətdar rol oynamışlar.

Türkiyədə mühacirətdə olan azərbaycanlı ailələrinin üzvləşdikləri məhrumiyyətləri təsəvvür etmək üçün valideynlərini itirib yetim qalan, pansionata verilən Dilşad adlı bir çocuğun "Türkiyə taleyi" səciyyəvi bir faktıdır. Dilşad yaxşı oxuyur, daha çox təbiət elmlərinə maraqlıdır. 30-cu illərin bir günündə ölkənin prezidenti M. K. Atatürk pansionata gəlir və Respublikanın ilk prezidentini təbrik etmək Dilşada nəşib olur. Qızcağazın cəsərinə heyran qalan prezident onun azərbaycanlı yetim olduğunu biləndə ona öz adından təqaüd təyin edir. Sonralar da daim onunla maraqlanır və onu xaricə oxumağa göndərir. Təhsilini müvəffəqiyyətlə başa vuran Dilşad atom fizikasından dissertasiya müdafiə edib, alim olur və bir müddət məxfi laboratoriyada tədqiqat aparır.

Daha sonra müəllim işləyən Dilşad qohumlarını axtarmağa başlayır. O, yarmarkada SSRİ pavilyonunda İstanbulda təsadüfən tanış olduğu bakılı bir soydaşının köməyi ilə qohumları ilə əlaqə yarada bilir. Onun Bakıya gəlmək üçün dəfələrlə göstərdiyi təşəbbüslər baş tutmur. Görünür hakimiyyət atomçu alimi buraxmayıb. Sonralar məlum olur ki, Dilşad həsrətində olduğu vətəni və qohumlarını görmədən yetmişinci illərin əvvəllərində dünyasını dəyişmişdir.

Azərbaycan mühacirlərindən çoxlu dəyərlı insanlar Türkiyə torpağında əbədiyyətə qovuşmuşlar.

1931-ci ildə azərbaycanlı siyasi mühacirlər, "Sovet İttifaqının" təzyiqi nəticəsində, Türkiyəni tərək etməli oldular. Onların mühacirlik həyatının ağır dövrü başladı. Azərbaycan siyasi mühacirətində bu illərdə daxildə kəskin ziddiyyətlər, "liderlik" uğrunda çekişmələr, ciddi ixtilafılar da müşahidə olunurdu. Hətta mühacirətin daxilində bir-birinə müxalif mövqedə dayanan açıq qruplar peyda olmuşdu.

1936-cı ilin avqustunda Varşavada "Müsavat" partiyasının qurultay səlahiyyətli konfransı oldu. M. Ə. Rəsulzadə konfransı açarkən söylədiyi nitqində müsavatın keçdiyi tarixi yolu xarakterizə etdi, Nizamnaməyə bir sıra düzəlişlər və əlavələr edildi, yeddi nəfərdən ibarət partiya Divanı formalaşdırıldı, Azərbaycandakı vəziyyətlə bağlı firqənin taktikası müəyyənləşdirildi və müsavatın Yeni Proqramının əsasları qəbul edildi.

III FƏSİL

AZƏRBAYCANIN İQTİSADI VƏ SOSİAL HƏYATI 1921-1927-ci illərdə

§ 1. YENİ İQTİSADI SİYASƏT

İqtisadi və siyasi vəziyyət. Sovet respublikalarında vətəndaş müharibəsi əsasən 1922-ci ilin payızında başa çatdı. Dinc quruculuq mürəkkəb beynəlxalq vəziyyətdə, sovet ölkəsinin iqtisadi mühasirəyə alınmasını təşkil edən Qərb imperialist qüvvələrinin müqaviməti şəraitində başlandı.

Sovet Azərbaycanında dinc quruculuğa keçid müharibə, xarici müdaxilə və vətəndaş müharibəsi nəticəsində yaranmış ən ağır təsərrüfat dağıntısı şəraitində baş verirdi. İqtisadi təcridolunma, Ermənistanla sərhəddə tez-tez baş verən hərbi münaqişələr, Qarabağda daşnakların təxribatları, daxili çəkişmələr respublikanı var-yoxdan çıxarırdı. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra "daşnak hökuməti" İrana qaçaraq Təbrizdə yerləşdi. 1922-ci il oktyabrın 22-də RSFSR hökuməti nota ilə İrana müraciət edərək, onu öz ərazisindən çıxarmasını tələb etdi. Maraqlısı budur ki, o hökumətin üzvü, notada adı çəkilən Xondakaryan sonralar mühacirətdə olan Kerenskinin müavini olmuşdu.

1921-1922-ci illərdə RSFSR və Ermənistan SSR-in İranda olan səfirləri öz notalarında İran hökumətinin nəzərinə çatdırırdılar ki, İranda "daşnaksutyun" təşkilatının olması qonşuluq əlaqələrinin yaradılması və inkişafı üçün təhlükədir. "Daşnaksutyun" Rusiyadan qaçmış əksinqilabçıları və ağıqvardiyaçıları pulla ələ alıb öz ətrafında cəmləşdirərək sovet respublikalarına basqınlar təşkil edirdi. Onların 1922-ci ilin aprelində İranın xarici işlər naziri Hakim əl-Mülkə göndərdikləri notada deyilirdi: "Təbrizdə daşnaklar əvvəllərdə olduğu kimi, qayduq dəstəsini təşkil etmək və silahlandırmaqla məşğuldurlar, həm də onlar eyni zamanda, Mujdubər anbarından silahları Zəngəzura daşıyır, orada üsyan qaldıracaqlarına ümid edirlər"¹. Notada eyni zamanda qeyd olunurdu ki, Rəştdə daşnak komitəsinin sədri dr Terteryan sovet respublikalarına qarşı ən cinayətkar fəaliyyət göstərir. "Daşnaksutyunun" şərq bürosunun sədri Ruben paşa öz mauzerçiləri ilə birlikdə İranın müxtəlif şəhərlərini sərbəst surətdə gəzir və hər yerdə sovetlər əleyhinə qruplar yaradırdı².

Ərdəbil dairəsi, 1922-ci ilin ilk aylarında sovet Azərbaycanına böyük basqınlar təşkil olunan meydana çevrilmişdi. Dairənin ərazisində Azərbaycan SSR-ə qarşı silahlı basqınçıların və qarətçilərin mərkəzləri var idi. RSFSR-in İranda olan səlahiyyətli nümayəndəsinin 1922-ci il avqustun 9-da İranın xarici işlər naziri Qavam-əs-Səltənəyə göndərdiyi notada qeyd olunurdu ki, Astara və

başqa rayonlarda quldur Şahverən bəyin 150 nəfərlik dəstəsi, əksinqilabçılar Əhməd Rəsulov və Xalıq bəyin hər birində 50-dən 150-yə qədər adam olan quldur dəstələri fəaliyyət göstərirlər. Onlar müntəzəm olaraq sovet Azərbaycanının ərazisinə silahlı basqınlar edir, sərhədyanı kəndləri qarət edir, sərhəddçiləri və kəndliləri qətlə yetirirlər.

Azərbaycanın iqtisadi həyatının bütün sahələri - sənayesi, kənd təsərrüfatı və nəqliyyatı dərin böhran içində idi. 1921-ci ildə respublikanın sənaye istehsalı 1913-cü ilin istehsal səviyyəsinin 43 faizini təşkil edirdi³. Bakı neft sənayesi xüsusilə ağır vəziyyətdə idi. Neft istehsalı üç dəfə azalmışdı, 1913-cü ildə istehsal edilmiş 7,3 milyon tondan 1920/21-ci təsərrüfat ilində 2,4 milyon tona enmişdi ki, bu da müharibədən əvvəlki səviyyənin 33,4 faizini təşkil edirdi⁴. Yeni neft quyularının qazılması demək olar ki, tamamilə dayanmışdı. 1920/21-ci ildə qazılan quyuların sayı 1913-cü ildə qazılmış quyuların cəmi 2 faizini təşkil edirdi⁵. Qazma işində Bakı neft sənayesi 1878-ci ilin səviyyəsinə enmişdi⁶.

40 neft emalı zavodundan yalnız 18-i fəaliyyətdə idi, onlar da lazımı avadanlıq və xammal çatışmazlığı üzündən fasilə ilə işləyirdi⁷. Neft emalı 3,5 dəfəyə qədər azalmışdı.

Bakıda H. Z. Tağiyevin toxuculuq fabrikində (ona Leninin adı verilmişdi) 1921-ci ildə dəzgahların yalnız üçdə biri işləyirdi. Gədəbəy misəritmə zavodu, Tovuz və Keşlə sement zavodları, kərpic zavodlarının 98 faizi dayanmışdı. Şəkildə olan 69 baramaaçan fabrikdən yalnız üçü, 1914-cü ildən Ordubadda fəaliyyət göstərən on iki baramaaçan fabrikdən yeddisi, Azərbaycan qəzalarında olan pambıqtəmizləmə zavodlarının yalnız ikisi işləyirdi.

Azərbaycanın balıq sənayesi tam tənəzzülə uğramışdı. 1920-ci ildə balıq ovu 1913-cü ilə nisbətən on yeddi dəfə azalmışdı. Naxçıvan qəzasında duz istehsalı 1913-cü il səviyyəsinin 52 faizini təşkil edirdi⁸.

Azərbaycan dəmir yolu çox zərər çəkmişdi, parovoz və vaqonlar çatışmırdı. 1920-ci ilin sonuna yaxın 54 paravozun əsaslı təmirə ehtiyacı var idi. Bakıda əsas dəmir yol emalatxanalarının yalnız iyirmi faizi əvvəlki istehsal gücü ilə işləyirdi.

Zəhmətkeş xalq, əsasən şəhərlərdə fəhlələr çox ağır maddi ehtiyac içərisində yaşayırdı, paltar, ayaqqabı, ərzaq çatışmırdı. Bakıda əhalini təmin etmək üçün kartoçka sistemi tətbiq olunmuşdu⁹. Çörəklə təchizatın çətinləşməsi bütün neft sənayesinin işi üçün təhlükə doğurdu. Fəhlələrin mənzillə təminatı da olduqca pis idi. Müəssisələrdə əmək intizamı pozulmuşdu. Çətinliklərlə üzləşən fəhlələr tez-tez işə çıxmaq məcburiyyətində qalırdılar, onların arasında tətilliklə meylli artırdı. Əmək məhsuldarlığı 1921 -ci ildə 1913-cü ilə nisbətən buruq qazma işində 6,5, neft istehsalında 1,2 dəfə azalmışdı¹⁰.

İxtisaslı fəhlələrin çoxu əmək haqqı yüksək olan kustar emalatxanalara, yaxud da kəndlərə gədirdilər. 1918-ci ildən 1921-ci ilə qədər Bakıda neftçi fəhlələrin sayı azalaraq 52 mindən 23 minə enmişdi. Neft sənayesi təhlükə qarşısında idi.

Respublikanın kənd təsərrüfatı da ağır böhran keçirirdi. Suvarma sisteminin dağılması nəticəsində Azərbaycanda iki yüz min desyatınə qədər suvarılan torpaq istifadəsiz qalmışdı. Kənd təsərrüfatı üçün yararlı olan torpaqların sahəsi 1921-ci ildə, 1914-cü ilə nisbətən 42 faiz azalmışdı¹¹.

Azərbaycanda pambıq becərməsi, demək olar ki, tamamilə dayandırılmışdı: 1921-ci ildə pambıq əkini sahəsi müharibədən əvvəlki səviyyənin 2,3 faizini təşkil edirdi. Bütün əkin sahələrinin 1914-cü ildə on iki faizi, 1921-ci ildə isə 0,7 faizi pambıqçılığa aid idi¹². Bu, qismən də onunla izah olunurdu ki, aclıq pambıqçı kəndlilərin çoxunu taxıl məhsulları əkməyə məcbur edirdi.

İpəkçilik də tənəzzülə uğramışdı. Azərbaycanda tut bağlarının sahəsi yarıya qədər azalmışdı. 1921-ci ildə barama istehsalı cəmisə altı min puda çatırdı, halbuki 1913-cü ildə bu rəqəm 180 min pud idi¹³. Bağçılıq və üzümçülük güclü zərər çəkmiş, bağ və üzümlüklərin sahəsi 1921-ci ildə 1913-cü ilə nisbətən 9 min desyatın azalmışdı¹⁴.

Azərbaycanda əkinçilik çəyirtkə basqımından da tez-tez zərər çəkirdi. Təkcə 1920-ci ildə respublikada iki yüz min desyatınə bərabər kənd təsərrüfatı sahələrinin məhsulları çəyirtkə basqını nəticəsində məhv olmuşdu.

Maldarlığa da ciddi ziyan dəymişdi. Azərbaycanda 1921-ci ildə mal-qaranın sayı, 1913-cü ilə nisbətən qırx faiz azalmışdı¹⁵.

Kəndli təsərrüfatlarının məhsuldarlığı xeyli aşağı düşmüşdü. Kəndlilərin 26 faizi iflasa uğrayaraq əkin sahəsindən məhrum olmuş¹⁶, 25 faizi isə əkin sahəsi 1 desyatından çox olmayan kəsib təsərrüfat sahibinə çevrilmişdi¹⁷. Kəndlilərin iş heyvanı və kənd təsərrüfatı alətləri çatışmırdı. Onlar öz torpaqlarını primitiv alətlərlə, əsasən ağac xışla becərdilər. 1921-ci ildə Azərbaycanda hər yüz kəndli təsərrüfatına cəmisə 9 dəmir kotan düşürdü¹⁸.

Azərbaycan kəndliləri təkcə öz təsərrüfatlarının dağılmasına görə deyil, eyni zamanda sənaye istehsalının fəlakətli dərəcədə tənəzzülə uğramasına görə də ağır maddi vəziyyətə düşmüşdülər. Kəndlilər, əhalinin digər zəhmətkeş hissəsi kimi, ən vacib olan şeylərdən korluq çəkirdilər. Sənaye malları fonduna malik olmayan dövlət o zaman kənd təsərrüfatı məhsullarını sənaye mallarına dəyişmək yolu ilə onların istehsal marağını artırma bilmirdi. Məsələn, 1921-ci ilin fevralında Şamaxı qəzasının vəziyyəti barədə belə məlumat verilirdi: "Hazırda kəndlilərin ağ nefti, kibriti, ayaqqabısı, arşınmalı, sabunu və kənd təsərrüfatı alətləri yoxdur. Kotanları təmir etmək üçün dəmir də yoxdur. Bir girvənkə ağ neft burada min manat, bir qutu kibrit 400 manatdır"¹⁹.

Respublikanın iqtisadi vəziyyətini maliyyə böhranı da mürəkkəbləşdirirdi. Xalq təsərrüfatının əsas sahələri üzrə gəlirin azlığı ayda 250-300 milyard manat olan dövlət büdcəsində ciddi çatışmazlığa səbəb olurdu ²⁰.

Manatın çatışmaması və dəyərini aşağı düşməsi tez-tez yeni pullar buraxmağa məcbur edirdi. Təkcə 1921-ci ildə Azərbaycan SSR-də 149 milyard manat pul buraxılmışdı. Tez-tez pul buraxılması və bununla əlaqədar olaraq onun qiymətdən düşməsi təsərrüfat həyatını mürəkkəbləşdirir, xalqın maddi vəziyyətini pisləşdirirdi.

1921-ci ilin başlanğıcında respublikada davam etməkdə olan "hərbi kommunizm" siyasəti ilə bağlı tətbiq edilən ərzaq sapalağının ağır təsiri özünü xüsusilə göstərirdi. Əvvəllərdə olduğu kimi ərzaq sapalağı qaydasına uyğun olaraq, kəndlilər bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının qalıqlarını dövlətə verirdilər. Buna görə də onlarda öz təsərrüfatlarını genişləndirmək və yaxşılaşdırmaq həvəsi olmurdu. Kəndlilərin çoxu əkin sahələrini genişləndirmək bəzində fikirləşmiş, əksinə onu ailə tələbatına uyğunlaşdıraraq azaltmaq istəyirdilər.

1921-ci ilin əvvəlində Azərbaycanda həyata keçirilən ərzaq siyasətinin öz xüsusiyyətləri var idi. Sovet Rusiyasında olan vəziyyətdən fərqli olaraq, Azərbaycanda 1921-ci ilin başlanğıcında ərzaq sapalağı qismən tətbiq olunurdu. Bu vaxt respublikanın bütün qəzalarında ət, mal-qara və yem tədarükü həyata keçirilirdi. Taxıl tədarükü yalnız Lənkəran və Cavad qəzalarında aparılırdı. 1920-ci ilin sonu - 1921-ci ilin əvvəllərində ərzaq siyasəti Azərbaycan kəndlilərinin vəziyyətini nisbətən yüngülləşdirdi. Lakin ehtiyatla həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan siyasətin yerlərdə pozulması kəndlərdəki ciddi təsərrüfat çətinliklərini aradan qaldırmağa mane olurdu. Kəndlilərin yoxsul, qismən də ortabab təbəqəsi iflas səviyyəsində idi. Bütün bunlar Azərbaycan kəndlilərinin əhvali-ruhiyyəsinə təsir edir, onların narazılığına, hətta kəndlərdə sinfi mübarizənin kəskinləşməsinə səbəb olurdu.

Varlılar, hakimlikdən, mülkündən məhrum olmuş təbəqələr, sovet hakimiyyətinə qarşı olan qüvvələr hələ də sovet üsuli-idarəsini devirmək ümidində idilər. Onlar ağır təsərrüfat pozuntusu, əhalinin maddi vəziyyətinin ağırlaşması və 1921-ci ilin əvvəlində inzibati-amirlik orqanlarının fəaliyyəti ilə bağlı ölkənin daxili vəziyyətində yaranmış siyasi böhrandan istifadə edərək, öz arzu və məqsədlərini həyata keçirməyə cəhd göstərirdilər.

Petroqradda və Moskvada olduğu kimi, 1921-ci ilin yazında Bakıda bir sıra müəssisədə tətillər oldu. Buna səbəb Bakıda tez-tez baş verən ərzaq qıtlığı, çörək normasının azaldılması idi²¹. 1921-c ilin apreliyində Balaxanıda fəhlələr tətil etdilər. Tətildə əsasən Cənubi Azərbaycandan gəlmiş, kəndlə bağlı olan İran təbəələri iştirak edirdilər²². "Çörək verin, yoxsa evə qayıdırıq"²³ - bu onların əsas

tələbi idi. 1921-ci ilin payızında isə əmək haqqının gecikdirilməsi ilə əlaqədar Xəzər nəqliyyatçıları tətill etdilər²⁴.

1921-ci ilin iyununda sovet hökumətinin vergi siyasətindən narazı olan Bakı dükənciləri tətill çıxıdılar²⁵.

Bir sıra qəzalarda kəndli həyəcanları baş verirdi. Bu çıxışlar rəsmi hakimiyyət orqanları tərəfindən "əksinqilab" kimi qiymətləndirilir və ya "siyasi quldurluq" hesab olunurdu.

Belə bir şəraitdə bəzi antibolşevik qüvvələrin və təşkilatların fəaliyyətləri nəzərə çarpırdı. İttihadçı gizli "Azərbaycan milli müdafiə islam partiyası"nın qəzalarda şəbəkələri var idi. Onun mərkəzi komitəsi Gəncədə yerləşirdi, sədri Cəfər Qaşqarov, katibi isə A.Usubbəyov idi. Bakıda bu təşkilatın şəhər komitəsi var idi, onun özləri ayrı-ayrı məhəllə və müəssisələrdə fəaliyyət göstərirdi²⁶. 1921-ci ilin yazında ittihadçıların fəaliyyəti daha da gücləndi, onlar xalqı silahlı üsyana hazırlamaq fikrində idilər.

1921-ci ilin iyununda hökumət orqanları tərəfindən aşkara çıxarılan "İttihad" təşkilatı ləğv olundu, onun 234 üzvü isə həbs edildi²⁷.

Bakıda və onun ətrafındakı neft rayonlarında eserlər gizli fəaliyyətdə idilər. Onların əsasən rus millətindən olan Bakı fəhlələrinin bəzi xırda burjuva əhvali-ruhiyyəli qruplarına təsiri var idi. Bakıdakı eser təşkilatında rəhbər rol M.N.Osintsov, Y.Şterin, R.M.Terohanyan və başqaları oynayırdılar. Onlar V.Çernovun şəxsində özlərinin xaricdə olan mərkəzi komitəsi və Tiflisdə olan Zaqafqaziya komitəsi ilə əlaqə saxlayırdılar²⁸.

Bakıdakı eserlər də 1921-ci ilin başlanğıcında silahlı üsyan vasitəsilə sovet hakimiyyətini devirmək fikrinə düşmüşdülər²⁹. 1921-ci ilin yanvarın 25-də eserlər partiyasının MK-sı yerli təşkilatlara "bolşevik diktaturasını qətiyyətlə aradan qaldırmaq" şüarını irəli sürmək göstərişini vermişdi³⁰. Lakin Kronştad qiyamının darmadağın edilməsi eserlərin sovetlər əleyhinə fəaliyyətini müəyyən müddətə zəiflətdi. 1921-ci ilin İkinci yarısında onların gizli fəaliyyəti yenidən canlandı. Eserlər proletariatin "bolşevik diktaturasına qarşı silahlı mübarizəsini təşkil etməyə cəhd göstərir və xarici hərbi müdaxiləyə ümid bəsləyirdilər.

Bakıda və respublikanın bəzi qəzalarında, o cümlədən Lənkəranda əslində eserlər partiyasının filialı olan Azərbaycan eser təşkilatı - "Xalqçı" fəaliyyət göstərirdi. Onun başçıları A.A.Səfikürdski və C.S.Hacmski idilər³¹. "Xalqçı" təşkilatının üzvləri Balı eserləri ilə birlikdə bolşeviklər əleyhinə təbliğat aparırdılar.

Daşnaklar özlərinin azərbaycanlılara qarşı azğın millətçi fəaliyyətlərini dayandırmamışdılar. Qarabağda Azərbaycan xalqına düşmən münasibət bəsləyən qüvvələrə arxalanaraq, daşnakların mauzerçi quldur dəstələri 1921-ci ildə Şuşanı ələ keçirməyə cəhd göstərdilər, lakin həmin ilin sonunda darmadağın edildilər.

Amiranə birpartiyalı sistem, insanın tam azadlıq hüququna təminatın olmaması, onun hakim "ideologiyadan" asılılığı, siyasi hakimiyyət hərisliyi ona gətirdi ki, azad fikirli insanlar, "proletariat diktaturasının cəzalandıran əli" adlanan FK-nın (Fövqəladə Komissiya) təqiblərinə, repressiyalarına məruz qaldılar. Bu ziddiyyətli dövrün faciəsi onda idi ki, M.C.Bağirovun (sədr) və L.P.Beriyanın (onun müavini) başçılıq etdiyi Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası daha amansız diktatorçu və zorakı hərəkətləri ilə respublikada çox ağır, dözülməz vəziyyət yaratmışdı.

Özbaşmalıq, hakimiyyətdən sui-istifadə, amansızlıq, təxribatçılıq Bağirovun, Beriyanın və onların əlaltılarının iş üsulunun səciyyəvi cəhəti idi. Onlar elə o dövrdə görkəmli Azərbaycan xadimlərini - inqilabçıları, ziyalıları böhtan və saxtakarlıq vasitələri ilə ləkələyərək həyatdan yox etməyə çalışırdılar. Onların çoxu 1937-1938-ci illərdə "Bağirov cinayətkarlığının" qurbanı oldu. 1956-cı ildəki məhkəmə prosesində o, həyasızcasına elan etdi ki, guya "onlar onun şəxsi düşmənləri idilər".

"Siyasi düşmənlər" divan tutmaqda "fövqəladə üçlük" adlanan komissiya xüsusilə məkrli rol oynayırdı. Onun tərkibinə FK-nın yerli orqanlarının başçıları ilə birlikdə qəza partiya komitələrinin və icra komitələrinin nümayəndələri daxil olurdular. Onların cinayətkar təqibləri nəticəsində yüzlərcə təqsirsiz, namuslu insanlar həbsxanalarda, düşərgələrdə, sürgünlərdə əzab çəkir və məhv edilirdilər.

Beləliklə, digər müttəfiq respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycanda da inzibati-amirlik sisteminin elementləri bürokratizm, totalitarizm rejimi kök salırdı.

Yeni iqtisadi siyasətə keçid. 1921-ci il ərəfəsində kəndlilərin fəhlələrin bir hissəsini əhatə etmiş narazılıq göstərirdi ki, "hər kommünizm" siyasəti əsasında xalq təsərrüfatını bərpa etmək mükün deyil. Ərzaq sapalağı siyasəti, sosializmin quruculuğunun kommunist üsulu sistemi bütün kəndlilərin mənafeləri ilə toqquşmağa başlamışdı. Belə bir şərait fəhlə sinfi ilə kəndlilərin ittifaqını, sosialist quruculuğunun taleyini təhlükə altına alırdı. Yeni iqtisadi siyasətə keçmək zəruriyyəti meydana çıxdı. Onun əsas məqsədi iqtisadi və sosial böhranın qarşısını almaq, sovet hakimiyyətinin sosial bazası sayılan fəhlə və kəndli ittifaqını möhkəmləndirmək idi.

1921-ci ilin martında RK(b)P X qurultayı ərzaq sapalağını ləğv etmək, natural ərzaq vergisinə keçmək barəsində qərar qəbul etdi. Ərzaq vergisinin miqdarı ərzaq sapalağından az idi. Ərzaq vergisi ödənildikdən sonra qalan məhsul kəndlilin ixtiyarında qalırdı və o, bu məhsulu azad surətdə sata da bilirdi. Şəhərlə kəndin, sənaye ilə kənd təsərrüfatının iqtisadi əlaqələrini qoruyub saxlamaq üçün, bir müddət əmtəə istehsalını (ağlı-satqı vasitəsi ilə mübadiləni)

saxlamaq nəzərdə tutulurdu, müəssisələr öz məhsulunun bir hissəsindən istədiyi kimi istifadə edə bilirdi ki, bu da fəhlələri maddi cəhətdən həvəsləndirirdi. Kiçik və kустar sənaye, xüsusi ticarət şəbəkəsi genişləndi, YİS-in tətbiqi ilə torpağı icarəyə götürməyə, muzdlu əmək tətbiq etməyə icazə verildi, sənaye müəssisələri təsərrüfat hesabına keçirildi, onların bir çoxu kooperativlərə, şirkətlərə, yaxud xüsusi şəxslərə icarəyə verildi. O vaxt V.İ.Lenin etiraf etmişdi: "Biz müəyyən dərəcədə yenidən kapitalizm yaratdıq". YİS hər şeydən əvvəl ölkəni iqtisadi və siyasi böhrandan çıxarmaq, fəhlə sinfi ilə kəndlilərin ittifaqını möhkəmləndirmək məqsədini daşısa da, onu "ciddi və uzun müddətə", "lakin... həmişəlik yox", həyata keçirmək fikrində idi. İqtisadiyyatın hakim mövqeləri "bolşevik" dövlətinin əlində qalırdı ki, bu, qüvvələri yenidən qruplaşdırmaq, proletariat diktaturasının" iqtisadi hakimiyyətini gücləndirmək məkanı yaradırdı. Beləliklə, V.İ.Lenin və onun həmfikirləri təsərrüfatın sosialist formasının inkişaf etdiriləcəyinə, "kim-kimi" məsələsinin "sosializmin" xeyrinə həll olunacağına ümid edirdilər.

1921-ci ilin yazından başlayaraq, başqa sovet respublikalarında olduğu kimi, Azərbaycan SSR-də də "hərbi kommunizm" siyasətindən YİS-ə keçid əməli olaraq həyata keçirilirdi. Bu istiqamətdə atılan ilk addımlardan biri Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1921-ci il mayın 17-də "Ərzaq inhisarlarının bütün formalarının ləğv edilməsi barədə" dekreti oldu. Bu dekretlə ərzaq sapalağının qalıqları ləğv edildi, müəyyən çərçivədə, ticarətdə müstəqilliyə icazə verildi.

YİS həyata keçirilərkən Azərbaycanda və digər milli respublikalarda iqtisadi vəziyyəti, tarixi keçmişi, məişət və mədəniyyət xüsusiyyətlərini nəzərə almaq tələb olunurdu. Bu xüsusiyyətlər sırasına iqtisadi gerilik, milli proletariatin azsaylılığı, yerli kadrların çatışmaması daxil idi. Bunlardan başqa, demək olar ki, milli rayonlar üçün eyni olan xüsusiyyətlərlə bərabər, Azərbaycanda çoxmillətli fəhlə sinfinin xeyli hissəsi Azərbaycan kəndi ilə bilavasitə bağlı olmadığından vəziyyət mürəkkəbləşirdi. Bu, Bakı fəhlələri ilə Azərbaycan kəndlilərinin əlaqəsini çətinləşdirirdi. Millətlərarası münasibətlər də mürəkkəb idi. Millətlər arasında düşmənçiliyin təzahürünü, hakim şovinist-millətçiliyi, mərkəzin diktatorluğunu ləğv etmək lazım idi.

Azərbaycan neft Bakısı kimi çox böyük sənaye mərkəzi, bir çox şəhərlərdə və qəzalarda da kiçik sənaye ocaqları olmasına baxmayaraq, əsasən aqrar ölkə olaraq qalırdı.

1921-ci ildə respublika əhalisinin 77,6 faizini kənd əhalisi təşkil edirdi³². Fəhlə və qulluqçular əsasən Bakı rayonunda cəmləmişdi, qəzalarda əhalinin əksəriyyətini kəndlilər, az bir hissəsini fəhlələr təşkil edirdi.

İctimai-iqtisadi ukladlar. Yeni cəmiyyətin - sosializmin iqtisadi bünövrəsini yaratmağı nəzərdə tutan keçid dövründə, əksər müttəfiq respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycanda da xalq təsərrüfatına çoxukladlılıq xas idi. Azərbaycanda beş müxtəlif ictimai-iqtisadi uklad: patriarxal təsərrüfat, xırda əmtəə istehsalı, xüsusi kapitalist təsərrüfatı, dövlət kapitalizmi və sosializm ukladları mövcud idi.

Artıq sovet hakimiyyətinin ilk illərində, respublikada əsas istehsal vasitələrində bərqərar olmuş ictimai sosialist mülkiyyəti xalq təsərrüfatında aparıcı rol oynamağa başladı. Qarşıda Azərbaycanda sosialist ukladını hakim iqtisadi uklad etmək vəzifəsi dururdu. Burada ukladların xüsusi çəkisi arasında nisbət olduqca fərqli idi. Milliləşdirilmiş iri neft sənayesinin təmsil etdiyi sosialist ukladı əsasən Bakıda hakim mövqe tuturdu. Qəzalardakı milliləşdirilmiş bəzi sənaye müəssisələri də sosialist ukladına aid idi.

Azərbaycan kəndində sosialist ukladının ilk cürcətiləri hakimiyyətin yuxarıdan tələsik yaratdığı sovxozlar və ilk kollektiv təsərrüfatlar idi. Lakin qəzalardakı sosialist təsərrüfat formaları olan bu ilk nümunələr çox zəif idilər. 1920-ci ilin sonunda respublikada yüzə qədər sovxoz var idi³³. Sonralar gəlirli olmayan və əksəriyyəti xırda təsərrüfatlardan ibarət olan bu sovxozların çox hissəsi ləğv edildi, onların ixtiyarında olan torpaqlar isə kəndlilər arasında bölüşdürüldü. Beləliklə, 1921-ci ilin aprelində torpaq sahəsi 12,5 min desyatin olan 17 sovxoz qalmışdır³⁴.

Sosialist sənayesi ilə kəndli iqtisadiyyatı arasında əlaqələri möhkəmləndirmək uğrunda mübarizə prosesində kənd əhalisinin kooperativlərdə birləşdirilməsi zəruriyyəti meydana çıxdı. Beləliklə, Azərbaycan SSR-də xırda kəndli təsərrüfatlarını sosialist inkişafı yoluna salmaq üçün dayaq olan sosialist kənd təsərrüfatı kooperasiyaları yaratmaq işləri görüldü.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafının başlanğıc mərhələsi üçün onun aşağıdakı formaları xarakterik idi: kənd təsərrüfatı kommunaları, artellər və şirkətlər. 1921 -ci ilin mayında respublikada 137 kənd təsərrüfatı arteli, 37 kommuna və bir şirkət var idi. On minə kimi adamı özündə birləşdirən bu təsərrüfatların sərəncamında on bir min des. torpaq var idi. Lakin 1920-1921-ci illərdə yaradılmış kollektiv təsərrüfatların çoxu o dövrdə respublikada onlar üçün zəruri olan texniki-iqtisadi və siyasi zəmin olmadığından fəaliyyətini dayandırdı.

Respublika qəzalarında da bazarlarla əlaqədar olan kəndli təsərrüfatlarının çoxunu əhatə edən xırda əmtəə istehsalı üstünlük təşkil edirdi. O, texniki bitkilər əkilən rayonlarda xüsusilə güclü idi. İstehsal olan əsas məhsul (pambıq, ipək) tamamilə bazara çıxarılırdı.

Eyni zamanda Azərbaycanda əmtəə məhsulu çox az olan patriarxal uklad da var idi. Bu, köçəri maldarlıq təsərrüfatının mövcud olması ilə bağlı idi.

Azərbaycanda YİS-in başlanğıcında xüsusi kapitalın ələlxüsus ticarətdə canlanması müşahidə olunurdu. 1921-ci il ərzində respublikada 602 xüsusi ticarət müəssisəsi yaranmışdı. İyul ayı ərəfəsində onlar bütün ticarət müəssisələrinin 90 faizdən çoxunu təşkil edirdi. 1922-ci ilin üç ayında təkə Bakıda 3496 xüsusi ticarət müəssisəsi açıldı³⁵.

YİS-in başladığı dövrdə dövlət ticarəti, kooperativlər geniş ticarət əməliyyatlarına və bazarda kütləvi istehlakçını əhatə etməyə hazır deyildi. Dövlətin kooperativ ticarətinin zəifliyindən istifadə edən xüsusi kapital bazarları, xüsusən də kənddə, ələ keçirməyə nail oldu. 1922-ci ilin sonunda Azərbaycanda ümumi mal dövriyyəsinin 70 faizi xüsusi alverçilərin, 11 faizi dövlət ticarət orqanlarının, 19 faizi kooperasiyalarını əlində idi³⁶.

Respublikanın kənd təsərrüfatında xüsusi təsərrüfat kapitalını təmsil edən varlı kəndlilərin, qolçomaqların da müəyyən mövqeləri var idi. 1921-ci ildə qolçomaq təsərrüfatları kəndli təsərrüfatlarının altı faizini təşkil edirdi.

YİS-lə bağlı kəndlərdə yaranmış şəraitlə uyğunlaşan qolçomaqlar öz təsərrüfatlarını genişləndirməyə çalışırdılar. Yoxsul kəndlilərin torpaq paylarını becərmək imkanında olmamasından istifadə edən qolçomaqlar Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Şurasının müvəqqəti olaraq zəhmətkeş əhali arasında bölünməmiş, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların icarəyə verilməsinə icazə verən 1922-ci il 1 mart tarixli qərarına arxalanaraq, onların pay torpaqlarını, həmçinin fəaliyyətsiz qalmış su nasoslarını icarəyə götürürdülər.

Azərbaycanda dövlət kapitalizmi konsessiyalarda deyil, çox məhdud da olsa, yalnız icarə yolu ilə, əsasən neft sənayesində mövqe tuturdu.

1921-ci ilin əvvəllərində neft sənayesi ağır vəziyyətdə idi, vəsait çatışmazlığı üzündən, hətta Mərkəzi sovet dövlətinin gücü ilə də onun yaxın zamanda bərpası mümkün olmadığından neft mədənlərini xarici kapitalistlərə konsessiyaya vermək məsələsi ortaya çıxdı. Azərbaycan neftinin taleyi əsasən "Mərkəzi hakimiyyətin" əlində idi. 1921-ci il fevralın 1-də RSFSR Xalq Komissarları Soveti qərar çıxardı: Bakının və Qroznının ayrı-ayrı neft rayonlarının, həmçinin başqa mədənlərin konsessiyaya verilməsi əsas etibarilə bəyənilsin. Rusiya XKS-i Ümumrusiya Xalq Təsərrüfatı Şurasına tapşırı ki, neft çıxarmağı təmin etmək və mədənlərin indiki istismarı zamanı yarana biləcək fəlakətlərin səbəblərini öyrənmək üçün Bakıya və Qroznıya komissiyalar göndərsin³⁷.

Lakin Bakı fəhlələri arasında belə bir inam var idi ki, onlar öz mədənlərini konsessiyaya vermədən özləri bərpa edə bilirlər. Bu məsələ 1921-ci ilin ortalarında Moskvada keçirilmiş müşavirədə Bakı neftçilərinin nümayəndəsi

– Mədən Fəhlələri Hərkarlar İttifaqı MK-nın sədr müavini M.E.Sapunovun məruzəsində qaldırılmışdı. Bu fikirlə tanış olan V.İ.Lenin onu kifayət qədər inandırıcı hesab etməmişdi³⁸. V.İ.Lenin RK(b)P-nin X qurultayı öz işini qurtaran gün (1921-ci il 16 mart) öz mövqeyini əsaslandıraraq demişdi: "Konsessiyalar olmasa, biz yüksək dərəcədə təchiz edilmiş müasir kapitalist texnikasından yardım görəcəyimizə ümid edə bilmərik. Bu texnikadan istifadə etmədən isə biz bütün dünya təsərrüfatı üçün müstəsna əhəmiyyəti olan neft çıxarılması kimi sahələrdə öz iri istehsalımızın əsasını düzgün qura bilmərik... . Bu, dünya bazarına çıxmağa imkan verər"³⁹.

RK(b)P X qurultayının qəbul etdiyi qətnamədə göstərilirdi ki, Azərbaycan Respublikasının partiya və hökumət dairələrinin razılığı olduğundan Bakı neft mədənlərinin bir hissəsi konsessiya obyektinə ola bilər⁴⁰. Lakin məsul işçilər, həmçinin Bakı fəhlələri arasında mədənlərin konsessiyaya verilməsinə mənfəi münasibət bəsləyənlər də var idi. 1921-ci il aprelin 11-də Ümumrusiya Hərkarlar İttifaqının Mərkəzi Şurasının fraksiyasındakı məruzəsində V.İ.Lenin Bakı və Qroznı da əhatə edən konsessiya barədə dekreti təsdiq edən partiya qurultayının qərarını şərh edərkən bəkililərin etirazına toxunaraq demişdi: "Mən bu fikirlə tam qətiyyətlə mübarizə aparmışam.. ", V.İ.Lenin onu "yerliçilik vətənpərvərliyi", "sex vətənpərvərliyi" kimi səciyyələndirmişdi⁴¹.

Bununla belə 1921-ci ilin oktyabrında rəhbər dövlət orqanlarının, Dövlət Plan Komissiyasının və RSFSR ÜXTŞ-nin Rəyasət Heyətinin yığıncağında bu məsələnin müzakirəsi zamanı Əmək və Müdafiə Şurasının Bakıda olmuş komissiyasının məruzəsi dinlənilmişdi. Komissiya da mədənlərin konsessiyaya verilməsi əleyhinə çıxmışdı. Onun bu təklifi yığıncağın qərarı ilə bəyənilmişdi⁴².

Bununla belə Bibiheybət və Suraxanı mədənlərinin konsessiyaya verilməsi artıq həll olunmuş hesab edildi. Buna görə Bakı neftçiləri öz nümayəndəsini — AHİŞ Rəyasət Heyətinin üzvü A.Nikişini V.İ.Leninin görüşünə göndərərək, konsessiyalar haqqında müqavilənin bağlanmasını ləngitməyi xahiş etmiş və mədənləri öz qüvvələri ilə bərpa etməyə söz vermişdilər⁴³. Onlar verdikləri sözə əməl etdilər. 1921-1922-ci illərdə Bakı fəhlələrinin istehsalat uğurları göstərdi ki, o zaman xarici kapitalın iştirakı olmadan da neft sənayesini dirçəltmək mümkündür. Bakı fəhlələrinin qəhrəmancasına əməyi nəticəsində 1922-ci ildə neft hasilatı artmağa başladı.

Azərbaycanda YİS-in başlanğıcında, təsərrüfat dağılıqlığı şəraitində fəaliyyətdən qalmış kiçik sənaye müəssisələrinin icarəyə verilməsinə, onların tezliklə bərpası üçün xüsusi kapitaldan istifadə etməyə icazə var idi. Azərbaycan XKS-nin 1921-ci il 5 avqust tarixli dekretinə müvafiq olaraq, respublikanın XTŞ gəlirli olmayan, dayanmış kiçik və kустar müəssisələrdən yaxa qurtarmaq imkanı

qazandı⁴⁴. Həmin ildən xüsusi şəxslərin də balıq vətəgələrini icarəyə götürmələrinə icazə verilmişdi⁴⁵.

1922-ci il 24 fevral tarixli dekretlə dövlət dəyirmanlarının, on kiçik ipəkəyirmə və pambıq emalı zavodlarının, həmçinin un üyüdən müəssisələrin də icarəyə verilməsi qanuniləşdirildi⁴⁶.

1922-ci ilin mart ayına qədər Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurası iyirmi müəssisəni, o cümlədən Bakıda dörd, Gəncə qəzasında dörd, Lənkəranda beş, Salyanda bir və s. keçmiş sahiblərinə qaytardı, yaxud icarəyə verdi⁴⁷. Onların arasında iki qənnadı, iki kəlbasa fabriki, iki gön-dəri zavodu, rəng fabriki, Gəncə tütün fabriki, doqquz dəyirman və s. var idi⁴⁸. Ümumiyyətlə, 1922-ci ilin yazında 13 pambıqtəməzləyən zavod, 71 balıq vətəgəsi, 37 kimyəvi müəssisə, Şəkinin 37 xırda baramaaçan müəssisəsi icarəyə verildi⁴⁹. Beləliklə, YİS şəraitində Azərbaycanda neqmanların (neqman burjuaziyasının) formalaşması prosesi başlandı. İnsanlar yaradıcılıq, təşəbbüskarlıq və işgüzarlıq azadlığı aldılar.

Çanaq. Ərzaq vergisinin tətbiqi. YİS-in Azərbaycanda tətbiqi kəndlilərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını və əmək fəallığını artırmaq üçün maraqlı oyaıdı. Ərzaq siyasəti sahəsində də köklü dəyişikliklər baş verdi. 1921-ci ildə Azərbaycan kəndlilərinə öz məhsullarından istədikləri kimi sərbəst istifadə etmək imkanı yaradıldı. Bununla yanaşı, Azərbaycanın dənli bitkilər ixrac edən yox, əksinə taxıl idxal edən respublika olması da nəzərə alınırıldı. 1921-ci ildə kəndlilərin ərzaq vergisindən azad edilməsi Azərbaycan kəndinə böyük yüngüllük gətirsə də, o, respublika şəhərlərini taxılla təmin etmək iqtidarında deyildi. Sovet Rusiyası özünün ərzaq çətinliklərinə baxmayaraq, neftin naminə Bakını çörəklə təmin etməyi öz üzərinə götürmüşdü.

Ərzaq vergisinin tətbiq olunmasının təxirə salınması o dövrdə Azərbaycanda YİS-in tətbiqinin xüsusiyyətlərindən biri idi. 1921-ci ilin başlanğıcında yaranmış ümumi iqtisadi böhran və kənd təsərrüfatının olduqca ağır vəziyyəti şəraitində Respublikanın öz daxili ehtiyatları hesabına Bakı fəhlələrini təmin etmək üçün imkanlar axtarmaq, fərdi kəndli təsərrüfatlarına necə yanaşmağı müəyyənləşdirmək zəruri idi. Azərbaycan şəraitində kəndlilərə yeni münasibət N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə irəli sürülmüş və həyata keçirilmiş "çanağın" toplanması oldu. 1921-ci ilin mayında Birinci Sovetlər qurultayı Azərbaycanda ərzaq vergisi əvəzinə "çanaq" adlanan könüllü natural rüsum tətbiq etmək barədə qərar qəbul etdi. Bu rüsum hər təsərrüfatdan kəndlilərin özlərinin müəyyən etdiyi 20 girvənkə taxıldan ibarət idi. "Çanağ"ın əsasını bərabərçilik prinsipi ilə "evlər" arasında bölüşdürülməsi təşkil edirdi, həm də kəndli təsərrüfatlarının bir-birindən fərqlənməsi nəzərə alınmırıldı⁵⁰.

Zəhmətkeş kəndlilər "çanaq" toplanması çağırışını rəğbətə qarşıladılar. Bəzi qəzalarda kəndlilər 20 girvənkə əvəzinə bir pud, hətta beş pud taxıl

verməyə hazır olduqlarını bəyan edirdilər. Qazax qəzasının bir çox kəndlərində "çanaq" toplanmasını kəndlilər "Biz Bakı fəhlələri üçün hər şeyi etməyə borclu yuq!"⁵¹ şüarı ilə qarşıladılar.

Çanaq hesabına kəndlilər yüz min puddan çox ərzaq topladılar. Lakin respublika üzrə yığılan "çanaq" bütövlükdə nəzərdə tutulduğundan xeyli az oldu. Qəzalarında çoxundakı məhsul qıtlığı, yığımın təşkilində yol verilən nöqsanlar, nəqliyyat çatışmazlığı "çanaq"ın kifayət qədər səmərəli olmamasının əsas səbəbləri idi⁵².

Buna baxmayaraq, "çanaq" kampaniyası mühüm siyasi əhəmiyyət kəsb edirdi. Kampaniya zamanı kəndlərə göndərilən fəhlələr xeyli ictimai-mədəni, məarif və təşkilat işləri görür, kəndlilərə istehsalatda kömək göstərir, kənd təsərrüfatı alətlərini təmir edirdilər. Bakı fəhlələri ilə birlikdə qəzalarda olan hökumət başçısı N.Nərimanov "çanaq" toplanmasında fəhlə sinfi ilə kəndlilərin nail olduqları ittifaqı yüksək qiymətləndirərək demişdi: "Mən təsdiq edirəm ki, indi fəhlələrlə kəndlilər arasında əlaqə yaranmışdır.

Fəhlələr başa düşürlər ki, müəyyən güzəştlərə getmək, kəndlilərə kömək etmək lazımdır. Kəndlilər də başa düşürlər ki, fəhlələrə kömək etmək lazımdır"⁵³.

Azərbaycan kəndlilərinin ərzaq vergisindən azad edilməsi respublikada əkin sahəsinin artmasına, kəndli kütlələrinin kənd təsərrüfatının bərpası işində daha da fəallaşmasına səbəb oldu. Kəndlilər kəndli konfranslarında və qəza sovetləri qurultaylarında kənd təsərrüfatı ilə bağlı məsələlərin müzakirəsində fəal iştirak edirdilər. Məsələn, Tovuz qəza fəvqəladə sovetlər qurultayı "torpaqlardan istifadəni gücləndirmək, əkin sahələrini genişləndirmək, məldarlığın artmasına nail olmaq" barəsində xüsusi qərar qəbul etmişdi⁵⁴.

Lakin Azərbaycanda ərzaq vergisini 1922-ci ildə yenidən tətbiq etmək zəruriyyəti meydana çıxdı. Bu, respublikanı ərzaqla təmin edən Ukrayna və Rusiyanın taxıl rayonlarında həmin il baş verən quraqlıq nəticəsində 90 milyon əhalisi olan 40 quberniyanın qıtlıq və aclıq çəkməsi ilə şərtlənirdi. 1922-ci ilin martında Azərbaycan MİK-in 111 sessiyası ərzaq vergisinin tətbiqini qanunlaşdırdı. Aprelin 13-də Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti "1922-ci ildə kənd təsərrüfatı məhsulları üzərinə ərzaq vergisi qoyulması haqqında" dekret verdi⁵⁵.

1922-ci il mayın 3-də Azərbaycanın II Sovetlər qurultayı ərzaq vergisi haqqında dekreti təsdiqlədi⁵⁶. Qurultayın Xalq Torpaq komissarı S. M. Əfəndiyevin məruzəsi üzrə qəbul etdiyi qətnamədə "kənd təsərrüfatında məhsuldar qüvvələrin artması və inkisafi təsərrüfat quruculuğunda birinci vəzifə kimi qeyd olundu. Kənd təsərrüfatını qaldırmadan sənayenin bərpasının mümkün olmadığını vurğulayıb, sovet hakimiyyəti orqanlarına Azərbaycanın kənd

təsərrüfatını dirçəltmək üçün konkret tədbirlər görməyi təklif edən qurultay suvarmanı və əkinə yararlı torpaq sahələrini genişləndirməyi, dövlət toxum fondu və kəndlərdə aqronom məntəqələri şəbəkəsi yaratmağı, həmçinin kənd təsərrüfatına verilən krediti artırmağı zəruri saydı.

Azərbaycanda ərzaq vergisinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var idi: pambıq əkinləri və tut bağlarının sahibləri bu vergidən azad olunmuş, üzümçülük və bostançılığa azaldılmış vergi norması müəyyənləşdirilmişdi⁵⁷.

"Çanaq"dan fərqli olaraq ərzaq vergisinin əsasını hər kəndli təsərrüfatının məhsuldarlığından və həcmindən asılı olan mütərəqqi vergi prinsipi təşkil edirdi⁵⁸.

Beləliklə, 1922-ci ildə Azərbaycan üzrə nəzərdə tutulan bir milyon pud əvəzinə iki milyon pud ərzaq vergisi toplandı, ərzaq vergisi planı 200 faiz yerinə yetirildi⁵⁹ ki, bu da ümumi taxıl yığımının 6,74 faizi qədər idi. Ərzaq vergisindən əldə edilən, inqilabdan əvvəl kəndlilərin verdiyi vergidən 7,5 dəfə az olsa da, yeni şəraitdə qazanılan əhəmiyyətli müvəffəqiyyət idi. Azərbaycan MİK Rəyasət heyəti 1922-ci ilin oktyabrında xüsusi müraciətlə zəhmətkeş kəndlilərə vətəndaşlıq borclarını nümunəvi surətdə yerinə yetirdiklərinə görə təşəkkür etdi.

YİS-in ilk müsbət nəticələrindən biri də Azərbaycanda kənd təsərrüfatı əkin sahələrinin fəlakətli şəkildə azalmasının 1922-ci ildə nəinki dayandırılması, hətta artmasında dönüş yaradılması oldu. Əgər buğda əkin sahəsi 1920/ 21 -ci ildə 288 min desyatin idisə, 1921/22-ci ildə 514 min desyatınə çatdı⁶⁰. Ərzaq sapalağından ərzaq vergisinə keçildi. Ərzaq vergisinin ərzaq sapalağından həcmcə az olması kəndlilərə xeyli yüngüllük gətirdi. Ərzaq vergiləri ödənildikdən sonra qalan məhsul kəndlinin tam ixtiyarına keçdi, onu bazarda satmaq imkanı yaratdı.

Dövlət orqanlarının nizama saldığı azad ticarətə icazə verildi. Ərzaq vergisinə keçid fəhlələr ilə kəndlilərin iqtisadi əlaqəsinin inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyətə malik idi.

Kooperasiya. Yeni iqtisadi siyasətə keçid kooperasiyanın fəaliyyətində əsaslı dəyişikliklərə səbəb oldu. 1921-ci il aprelin 15-17-də Azərbaycan kooperativçilərinin birinci qurultayı oldu. Qurultay YİS-i bəyəndi və Q.M.Musabəyovun məruzəsi üzrə qətnaməsində vurğuladı ki, Azərkooperasiya ona həvalə olunmuş vəzifəni şərtlə yerinə yetirəcək və Azərbaycanın şəhər sənayesi ilə kəndli təsərrüfatı arasında ittifaqın tam möhkəmlənməsi yoluna körpü olacaq⁶¹.

1921-ci il iyunun 27-də Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti xüsusi dekretlə istehlak kooperasiyasını özünü idarə edən müstəqil ictimai təşkilat elan etdi⁶². Fəhlə kooperativləri haqqında əsasnamə təsdiq olundu. Onlar bilavasitə sənayedə, nəqliyyatda və başqa müəssisələrdə fəaliyyət göstərir, kooperativ

üzvlərinin ümumi yığıncağında seçilən idarə heyətləri tərəfindən idarə olunurdular⁶³. Fəhlə kooperativlərinə daxil olmaq və çıxmaq könüllü idi. Fəhlə kooperasiyası tezliklə Bakıda iri fəhlə kooperativləri şəbəkəsinin güclü təşkilatına çevrildi. Bakıda üç kooperativ ittifaqı var idi: Azərneft sistemi fəhlələrinə və qulluqçularını özündə birləşdirmiş "Qornyak", Bakının digər müəssisə və təşkilatlarının öz sisteminə daxil olmuş "Bakısoyuz" ("Bakı ittifaqı"), əsasən su nəqliyyatı fəhlə və qulluqçularına xidmət edən "KasTPO"⁶⁴. Dəmiryolçu fəhlələrin kooperativləri Gəncə, Hacıqabul, Biləcəri, Kürdəmir və Yevlaxda idi⁶⁵. O vaxt hərbi kooperasiya da formalaşdı. Könüllü hərbi istehlak cəmiyyətləri üzvləri qızıl əsgərlərdən, komanda heyəti ailələri, hərbi və dəniz idarələri qulluqçularından ibarət idi⁶⁶. Xəzər donanmasının hərbi-dəniz kooperativi⁶⁷ Türküstanda, RSFSR-in Həştərxan vilayətində və İranda özünün geniş alqı-satqı və əmtəə mübadiləsi əməliyyatlarını həyata keçirirdi.

Azərbaycan Kooperasiya İttifaqı (sonralar Azərítettifaq) nəzdindəki fəhlə kooperasiyasının fəaliyyətinə rəhbərlik etmək üçün 1922-ci ilin əvvəllərində 104 min payçını özündə birləşdirən fəhlə kooperasiyası mərkəzi - "Fəhlə Kooperasiyası MK" yaradıldı. Fəhlə kooperativləri öz üzvlərinə paylamaq üçün taxıl, tərəvəz, düyü, qond, arşınmalı və başqa zəruri mallar tədarük edirdi⁶⁸.

Azərítettifaq taxılı sərbəst qiymətə satın almaqla tədarük edirdi. Bundan başqa, qəzalarda mütəxəssislər və fəhlə nümayəndələrindən ibarət satınalma komissiyaları yaradılmışdı⁶⁹. Azərítettifaq tədarük və mal mübadiləsi əməliyyatlarını özünün yerli şöbələri, satınalma məntəqələri və agentlikləri vasitəsilə həyata keçirirdi⁷⁰. Nəhayət, Azərítettifaq bütün qüvvələri səfərbər edib, ağır çətinlikləri - nəqliyyat yoxluğu, ağır iqlim şəraiti, aclıq, manatın kursunun fəlakətli surətdə aşağı düşməsi hallarını aradan qaldıraraq, dövlətin 1921-ci il iyulun birinədək 100 min pud taxıl tədarük etmək tapşırığını 100, ət tədarükünü isə 234 faiz yerinə yetirdi⁷¹.

Bakı neftçiləri isə kənd üçün ağ neft və başqa neft məhsulları, şüşə zavodu fəhlələri 125 min ədəd stəkan və 35 min ədəd lampa şüşəsi⁷², toxucular 10,5 min arşından artıq lampa piltəsi, on minlərlə arşın tikiş sapı, corab, cilov və s. istehsal etdilər⁷³. Bakıdakı "İnşaatçı" fəhlə kooperativi kürək, dırmıq, çəkiç, qifil, çapacaq, vedrə və kənd əhalisinin ehtiyacı olan başqa əşyaları hazırlamaq üçün xüsusi istehsal sahəsi yaratdı⁷⁴.

Kooperativlər vasitəsilə qonşu respublikalarla, xüsusilə Şimali Qafqaz respublikaları və Ukrayna ilə əmtəə mübadiləsi inkişaf edirdi. 1921-ci ilin yayında bakılılar 11 min pud balığı 31,2 min pud Ukrayna qəndinə dəyişmişdilər⁷⁵. 1921-1922-ci illərdə Azərítettifaq Moskva, Kiyev, Rostov, Krasnodar və Türküstanda ticarət və əmtəə mübadiləsi əməliyyatları həyata keçirirdi⁷⁶. Ümumtürküstən istehlakçıları cəmiyyətləri ittifaqı ilə Azərítettifaq

arasında müqavilə bağlanmışdı. Türkmənittifaq 1921-1922-ci illərdə 15 min pud ağ neft və başqa mallarla dəyişmək üçün 100 min pud taxıl tədarük etməyi öhdəsinə götürmüşdü⁷⁷. Azərbaycan nümayəndələri Kiyev quberniyasından neft, neft məhsulları və başqa mallar müqabilində taxıl, yem taxılı, yağ, bitki yağları, qənd, şimiyat məmulatı, ət və s. ala bilirdilər.

Xarici ölkələrlə də müəyyən əmtəə mübadiləsi inkişaf edirdi. Bu məsələ ilə hətta V.İ. Lenin də 1921-ci il iyulun 4-də maraqlanmış və "Bakı üçün və xarici ticarətin inkişafı üçün nə etdiyinizi bildirin"⁷⁸ - tələbini vermişdi.

1921-ci ilin yazında İrana ekspedisiya göndərildi və Ənzəlidə Azərıtifaqın kontorunu açıldı. Bu kontor qısa müddətdə 98,5 min pud düyü, 10 min puddan artıq səbzə, düyü unu və s. satın alaraq Bakıya göndərdi⁷⁹.

1921-ci ilin avqustunda Azərıtifaq xarici bazarla bilavasitə əlaqə yaratmaq üçün Batumda öz şöbəsini açmışdı⁸⁰. Azərbaycan şəraitində kooperasiyanın ən sabit növü istehlak kooperasiyası olmuşdu. Azərbaycan istehlak kooperasiyası 1921-1922-ci illərdə, YİS şəraitində öz işlərini yenidən quraraq, xeyli müvəffəqiyyətlərə nail olmuşdu.

§ 2. YENİ İQTİSADİ SİYASƏTİN İLK ADDIMLARI

Xalq təsərrüfatının idarə olunmasının yenidən qurulması. YİS-ə uyğun olaraq bütün dövlət sənayesinin işini yenidən qurmaq tələb edilirdi. Belə ki, sənayenin idarə olunmasında mərkəzi orqanların bəzi vəzifələrini yerli orqanlara vermək zəruri idi. Vətəndaş müharibəsi dövrünün olduqca mərkəzləşdirilmiş idarəetmə metodu dinc quruculuq şəraitində özünü doğrultmur, eyni iqtisadi rayona aid olan, lakin müxtəlif baş idarələrin təbəçiliyindəki eynitipli müəssisələr arasında əlaqələrin pozulmasına gətirib çıxarırdı. Təsərrüfat hesabına keçmək, maya dəyərini aşağı salmaq, müəssisənin səmərəliliyini təmin etmək tələb olunurdu.

Sənayenin təsərrüfat hesabına keçirilməsi onun trestləşdirilməsi ilə əlaqədar idi. Təsərrüfat hesabına keçməklə trestlər sənaye istehsalını on iri və texniki cəhətdən daha yaxşı təchiz edilmiş müəssisələrdə cəmləşdirmək imkanı əldə etdilər. Trestlərin əsas vəzifəsi geniş təkrar istehsalı təmin edən yığım mənbələrini artırmaq idi.

YİS şəraitində neft sənayesinin idarə olunmasının yenidən qurulması xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. AK(b)P MK-nın və Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin qərarına uyğun olaraq 1921-ci ilin sentyabrında köhnə "Azərneftkom" müstəqil "Azərneft" trestinə çevrilərək təsərrüfat hesabına keçirildi. Bu yenidənqurma neft sənayesini təsərrüfatın təşkili cəhətdən

möhkəmləndirməyi, onun maddi-texniki təchizatını və neftçi fəhlələrin əməyinin ödənilməsini yaxşılaşdırmağı təmin etdi.

Eyni zamanda Mərkəzi hökumət Azərbaycan xalqının "suveren" respublikasının maraqlarını nəzərə almadan bütün neft işini tamamilə öz əlində cəmləşdirmişdi. Azərneftin Azərbaycan XTŞ-nin tərkibindən çıxarılıb, RSFSR ÜXTŞ-yə verilməsi buna xidmət edirdi. RSFSR ÜXTŞ-si 1921-ci ilin noyabrında neft sənayesi müəssisələrinə 600 milyon manat həcmində dövrüyyə vəsaiti ayırmışdı⁸¹. Neft sənayesinin ümumittifaq əhəmiyyətli olması amili pərdəsi altında Mərkəzin hökmü ilə Azərbaycan xalqının əsas təbii sərvətini - "qara qızılı" amansızcasına istismar edir, əvəzində isə respublikaya öz məqsədləri üçün, xalqın maddi-mədəni tərəqqisi üçün olduqca az pay verirdilər.

Ancaq cəsarətli azərbaycanlı xadimlərinin təkidi ilə 1921-ci ilin yazında Azərneftə neft və ağ neftin xaricdə avadanlığa mübadilə edilməsi üzrə xaricə ticarət məsələlərində əhəmiyyətli dərəcədə sərbəstlik verildi. Bir qədər sonra Azərneftdə Zaqafqaziya, Orta Asiya və Yaxın Şərq (Türkiyə, İran) ölkələrində neft məhsulları ticarətini təşkil edən ticarət idarəsi yaradıldı⁸².

Azərbaycan SSR XKS-nin tabeçiliyində isə yüngül, yeyinti, kimya, dağ-mədən və tikinti materialları sənayeləri, bəzi metal emalı sahələri və başqa xırda müəssisələr qalırdı.

Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurası aparatının yenidən qurulmasına başlandı. YİS ərəfəsində XTŞ sisteminə, əsasən, azsaylı fəhləyə malik dövlət təminatında olan iki yüzdən artıq kiçik müəssisə daxil idi. XTŞ aparatının işi kollegiallıq əsasında qurulmuşdu. Müəssisələrin özünəxidmətə keçirilməsi və dövlətin əlində yalnız gəlirli, xüsusilə ümumdövlət əhəmiyyətli müəssisələrin saxlanması məqbul idi. Şəxsi əllərə verilən müəssisələrə nəzarət edilirdi. Müəssisələrdəki kollegiyalar ləğv edildi və təkbaşına rəhbərlik prinsipi ilə işləmək metoduna keçildi.

Azərbaycan XTŞ sənayesinin təsərrüfat hesabına keçməsi nəticəsində onun tabeliyindəki altmışa qədər kiçik müəssisə 1921-ci ilin axırlarında icarəyə verildi. Bunlar əsasən dəri emalı, kimya, poliqrafiya, metal məmulatı, toxuculuq, tikiş, ipəkçilik və dağ-mədən sənayesi müəssisələri idi.⁸³ Tağiyevin toxuculuq fabriki, tütün fabrikləri, şüşə və sement zavodları, Ləki yağ zavodu, mexaniki zavodlar, dəri məmulatları zavodları onların sırasında idi.

Azərbaycan XTŞ-nin bütün müəssisələri dövlət təminatından çıxarılıb təsərrüfat hesabına keçirilərək "kommersiya rəlsəri" üzrinə qoyulmuşdu⁸⁴.

Azərbaycan XTŞ-nin aparatı da yenidən qurulmuşdu: kollegiyalar, şöbələr ləğv edilmiş, vahid rəhbərlik tətbiq edilmiş, qulluqçular ixtisar olunmuşdu. Eyni zamanda bu müəssisələrin sahələr üzrə trestləşdirilməsinə başlanmış, Azəripək, Azərtoxuculuq, Azərduz, Azəruntrest və s. kimi böyük

təsərrüfat birlikləri - trestləri yaradılmışdı. 1922-ci ilin martında XTŞ tabeliyində on trest var idi⁸⁵. Trestlərin yaradılması ilə XTŞ-nin iqtisadiyyat orqanı kimi funksiyaları da dəyişdi. XTŞ bütün müəssisələri bilavasitə idarə edən orqandan trestlərin təsərrüfat fəaliyyətini tənzimləyən orqana çevrildi. 1921-ci ilin iyununda XTŞ dövlət müəssisələri idarəsinə çevrildi və yeni yaradılmış Azərbaycan SSR Sənaye və Ticarət Xalq Komissarlığına tabe edildi.

1921-ci ilin payızından sənaye istehsalının əsas sahələri tədricən dövlət təchizatından çıxarılır və təsərrüfat hesabına keçməklə trestləşdirilirdi. Belə ki, 1922-ci ilin axırlarına kimi balıqçılıq, ipək emalı sənayeləri və Gədəbəy misəritmə zavodu trestləşdirilmiş və təsərrüfat hesabına keçirilmişdi⁸⁶.

Azərbaycanın iqtisadi həyatının planlaşdırılması məqsədilə 1921-ci ildə Dövlət Plan Komitəsi və tərkibinə XTŞ-nin sədri ayrı-ayrı Xalq komissarlıqlarının nümayəndələri daxil olan Azərbaycan Ali İqtisadi Şurası (AİŞ) yaradıldı. Ali İqtisadi Şura respublikanın vahid təsərrüfat planını mütləq RSFSR-in planı ilə uzlaşdırmalı idi. Təsdiqdən sonra AİŞ maddi və təsərrüfat ehtiyatlarının qeydiyyatına, bölüşdürülməsinə və məqsəduyğun istifadəsinə nəzarət edirdi.

Sənaye müəssisələrinin, respublikanın bütün təsərrüfatının maliyyələşdirilməsini yaxşılaşdırmaq üçün 1921-ci il oktyabrın 16-da Azərbaycan MİK Azərbaycan Dövlət Bankının yaradılması haqqında dekret verdi. Dövlət bankına ancaq respublikada pul dövriyyəsinə nizamlaşdırmaq və qısamüddətli kreditlərin köməyi ilə kooperativlər, artellər və başqa birliklərin təsərrüfat fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına kömək etmək tapşırılmışdı⁸⁷.

1924-cü ilin aprelində keçirilmiş pul islahatı da xalq təsərrüfatının bərpasına kömək etmək məqsədi daşıyırdı. Qiymətdən düşmüş kağız pullar sabit valyuta - sovet çervonu ilə əvəz edildi.

Siyasi və iqtisadi çətinliklər. YİS tətbiq edilərkən bütün müttəfiq respublikaların daxili ictimai-siyasi vəziyyəti, xüsusən 1923-1924-cü illərdə olduqca mürəkkəb və ziddiyyətli olmuşdu.

V.İ.Leninin xəstəliyi kəskinləşəndə, xüsusilə onun vəfatından sonra "silahdaşları" İ.V.Stalin, L.Trotski, Q.Zinovyev, L.Kamenev və başqaları arasında partiyada liderlik, hakimiyyət uğrunda mübarizə qızışdı. Hələ 1922-ci ildən partiya MK-nın katibi olan İ.V.Stalin təkbaşına hakimiyyətə yiyələnməyə, kollegial rəhbərlikdən imtina etməyə çalışırdı. O, bu məqsədinə çatmaq üçün bəzən liderliyə can atanlarla itifaq yaradır, onlardan siyasi mübarizədə istifadə edirdi. Partiya daxilində yaranmış belə gərgin vəziyyət hər şeyə, o cümlədən bütün müttəfiq respublikaların, həmçinin Azərbaycan SSR-in iqtisadi həyatına təsir göstərirdi.

Azərbaycan partiya təşkilatı daxilində də mübarizə gedirdi. Partiyada hakimiyyət uğrunda, respublika həyatının bütün sahələrinə təsirli nüfuzə nail olmaq cəhdləri, kəskin "millətçilik" və "hakim şovinist dövlətçilik" təzahürləri inkişaf

edirdi. Azərbaycanda rəhbərlikdə, partiya və hökumət işçiləri arasında da belə intriqa, çəkişmə dərinləşirdi, millətçilik və şovinizm meyilləri özünü göstərirdi.

Azərbaycan Kommunist Partiyasında yaranmış belə vəziyyət Azərbaycanın milli maraqlarına etinasızlıq göstərən Mərkəzin amiranə-inzibatçı cəhdləri ilə də əsaslı surətdə bağlı idi. Milli siyasət prinsiplərini təhrif edən Stalin direktivlərinin Zaqafqaziyada həyata keçirilməsində canfəşanlıq edən S.M.Kirov, Q.K.Orconikidze və onların başqa həmləçiləri burada Mərkəzin direktivlərini Azərbaycanın ictimai-siyasi xüsusiyyətlərini nəzərə almadan icra edirdilər. RNərimanov və onun həmfikirləri partiyanın elan olunmuş milli siyasət prinsiplərini təhrif edənlərə qarşı qətiyyətlə çıxış edirdilər.

M.Nərimanovun bu məsələ üzrə baxışları, etirazları, onun 1923-cü ilin dekabrında RK(b)P MK-ya şəxsən İ.V.Stalinə, surəti L.D.Trotskiyə, K.B.Radekə göndərdiyi "Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair" məktubunda şərh olunmuşdu⁸⁸. Bu sənəddə, həmçinin onun bir sıra məktub və şifahi müraciətlərində Stalinin, Orconikidzenin ölkədə həddən artıq "mərkəzləşdirməyə", milli sovet Azərbaycanının "müttəfiq respublika" bayrağı altında simasızlaşdırılmasına yönəlmiş, onun milli dövlət müstəqilliyini heçə endirən "diktatorluq" siyasətinə etirazı öz əksini tapmışdı⁸⁹. N.Nərimanov məktubda Azərbaycanda yerli şəraitin özünəməxsusluğunun nəzərə alınması zərurətini qeyd etməklə, eyni zamanda müttəfiq respublikaların bərabərhüquqlu olmalarına riayət edilməsini tələb edir, Zaqafqaziyada iqtisadi siyasəti həyata keçirərkən Azərbaycan xalqının mənafeələrinin pozulmasını qətiyyətlə pisləyirdi. O, Azərbaycanın Zaqafqaziya Federasiyası tərkibində, həmçinin bütün SSRİ daxilində ölkəyə Gürcüstan və Ermənistandan daha çox maddi nemətlər verməsini nəzərə almayaraq büdcə bölgüsündə Azərbaycan Respublikasına ədalətsiz olaraq az vəsait ayrılması hallarını açıqlayırdı. Bu ümumittifaq xəzinəsinə böyük gəlir gətirən Azərbaycan neft sənayesinin timsalında özünü xüsusilə nümayiş etdirirdi. Bəzən iş o yerə çatırdı ki, Azərbaycan kəndlərində ağ neftə qonşu respublikalardakına nisbətən daha yüksək dövlət qiyməti müəyyənləşdirilirdi⁹⁰. N.Nərimanov yüksək ixtisaslı milli kadrlar hazırlanmasının, respublika həyatının bütün sahələrində Azərbaycan dövlət dilinin rolunun yüksəldilməsinin, kəndlərdə mədəni-maarif işlərini genişləndirməyin vacibliyini xüsusi nəzərə almağı qeyd edirdi.

N.Nərimanov partiya daxilində dərinləşən dramın dəhşətli təhlükəsini, "bolşevizmin" məhkumluğunu qabaqcadan hiss edərək, 1925-ci il yanvarın 28-də oğlu Nəcəfə ünvanladığı tamamlanmamış məktubunda yazmışdı: "Mən sosial-demokrat idim, lakin bu təşkilat getdikcə daha çox idealdan uzaqlaşır. Mən bolşeviklərin proqramını xüsusi inamla qəbul etmişəm, belə ki, mən bunda öz məramımın - dünyada köləliyin məhvini həyata keçməsinə gürüdü m.

Bəlkə də sən bu sətirləri oxuyan vaxt bolşevizm olmayacaq (o vaxt oğlu Nəcəf 5 yaşında idi və o, 1943-cü ildə Vətən müharibəsində həlak olub - *məsul red.*). Ancaq bu o demək deyil ki, bolşevizm lazım deyil. Bu ona dəlalət edəcək ki, biz onu qoruya bilməmiş, ona lazımı qiymət verməmiş, işimizə pis yanaşmışıq. Açıq demək lazımdır: biz əldə etdiyimiz hakimiyyətdən o qədər tələbbürlü olmuşuq ki, boş işlərlə və çəkişmələrlə məşğul olaraq, əsil işi əldən buraxmışıq. Hakimiyyət çoxlarını korlayır"⁹¹.

N.Nərimanov öz həmfikiriləri ilə AK(b)P və BK-nın rəhbərliyində çox vaxt Azərbaycan xalqının özünəməxsusluğunu, milli xüsusiyyətlərini, əhalisinin etnik tərkibini nəzərə almayan, fraksiyaçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olan "sol qrup" adlananlarla və "gənc kommunistlər"lə (əvvəllər başqa partiyalarda olmuş - *məsul red.*) R.Ə.Axundov, Ə.H.Qarayev, M.D.Hüseynov və başqaları ilə də ixtilafda idi.

N.Nərimanov və onun silahdaşları eyni zamanda, daşnak xilqətli "erməni kommunistlərinə", o vaxt Bakı Partiya Komitəsində katib vəzifəsinə soxula bilməmiş Sarkis və Mirzoyanın şəxsində daşnakçı "erməni kommunistləri"nə qarşı barışmaz mübarizə aparırdılar. Bu vəzifədə onlar maskalanmış antiAzərbaycan siyasəti yürüdür, fitnəkarlıqla məşğul olur, partiya üzvləri sıralarında "qatı millətçilik" ehtiraslarını, siyasi münafişə və intriqa meyillərini qızıdırırdılar.

N.Nərimanov V.İ.Leninə müraciətlərində "daşnak kommunistlərin bütün Zaqafqaziyada, həmçinin Azərbaycanda bu murdar hərəkətlərinə son qoymağı" dəfələrlə xahiş edirdi"⁹².

Zaqafqaziyada mövcud gərgin ictimai-siyasi vəziyyəti obyektiv təhlil edib həqiqəti deyən N.Nərimanovun siyasi düşmənləri onu "milli təmayülçülükdə" günahlandırmağa və onun xalq arasındakı yüksək nüfuzunu ləkələməyə çalışırdılar. Sarkis, Şarunovskaya və onların əlaltıları onun respublika rəhbərliyindən uzaqlaşdırılmasına nail oldular. Bu xainlər N.Nərimanovun 1922-ci ilin axırı - 1923-cü ilin əvvəlində SSRİ MİK sədrilərindən biri seçilməsi şansından hiyləgərcəsinə istifadə etdilər və o, bu vəzifədə ömrünün axırına kimi Moskvada işləməli oldu.

1923-cü ildə ölkədə müəyyən nailiyyətlər qazanılmasına baxmayaraq, iqtisadi-sosial vəziyyət ağır olaraq qalırdı. Sənayedə və kənd təsərrüfatında müharibədən əvvəlki istehsal səviyyəsinə hələ nail olunmamışdı. Zəhmətkeşlər iqtisadi çətinliklərlə üzləşirdilər. İşsizlik tam ləğv edilməmişdi, bunun bir səbəbi fəhlələrin şəhərlərə qayıtması prosesinin sənayenin bərpaşısından daha sürətlə getməsi idi. Kənd əhalisinin artıqlığı da özünü göstərirdi. 1924-cü ilin yazında Bakı, Gəncə və Şəki şəhərlərində əsasən ixtisasız fəhlələrdən ibarət 22,6 min nəfər işsiz var idi"⁹³.

Bazar iqtisadiyyatı relslərinə keçid şəraitində xalq təsərrüfatında müxtəlif sahələrin bərpa prosesi bərabər sürətdə getmirdi. Azad əmtəə mübadiləsi şəraitində kəndli təsərrüfatı ilə dövlət sənayesinin bərpa olunması sürəti arasında

uyğunsuzluq 1923-cü ildə müvəqqəti satış böhranı ilə nəticələndi. Bu böhran isə sənaye məmulatlarının yüksək qiymətləri ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının aşağı qiymətləri arasındakı fərqdə özünü göstərirdi. Qiymətlər arasındakı bu uyğunsuzluq "qayçı" adı aldı və o qədər kəskinləşdi ki, sənaye malları almaq kəndli üçün sərfəli olmadı. Respublikalarda ticarət münasibətlərinin kifayət qədər inkişaf etməməsi, pul təsərrüfatının zəifliyi, sənayedə və xüsusilə ticarətdə yüksək əlavə xərclər buna şərait yaradırdı. Təsərrüfat aparatını saxlamağın baha başa gəlməsi və başqa böyük əlavə xərclər nəticəsində sənaye mallarının qiyməti çox yüksək idi. Həm də ticarət mallarını öz əllərində cəmləşdirmiş bəzi orqanlar, təsərrüfatlar, sənaye trestləri özlərinin bazarda inhisarçı vəziyyətlərindən istifadə edərək, qiymət siyasətini pozurdular. Satış böhranının əsas səbəblərindən biri də ondan ibarət idi ki, dövlət sənayesi və ticarəti hələ özü üçün kütləvi kəndli bazarına yol açə bilməmişdi. Dövlət sənayesi ilə kəndli təsərrüfatı arasında tacirlər və sələmçilər girmişdilər, bu isə sənaye və kəndlilər arasında bilavasitə əlaqə yaranmasına mane olurdu. Xüsusi kapital dövlət ticarətinin və kooperasiyanın lazımı səviyyədə olmasından istifadə edərək, bütün ölkə üzrə kənddə ticarət dövriyyəsinin 90 faizə qədərini öz əlində cəmləmişdi.

Əvvəllər çarizmin müstəmləkə siyasətindən ziyan görmüş Zaqafqaziyada və başqa milli rayonlarda yuxarıda göstərilən çətinliklərin öz xüsusiyyətləri var idi. Bu xüsusiyyətlər ölkənin sosial-iqtisadi geriliyindən və kənd təsərrüfatı istehsalının inkişaf səviyyəsinin aşağı olmasından irəli gəlirdi.

"Qayçı" özünü Azərbaycanda xüsusi kəskinliklə göstərirdi. Məsələn, Azərbaycan kəndlisi bir pud buğda əvəzinə 1923-cü ildə cəmi 3 parça sabun və ya 2,5 arşın çit alırdı, ancaq 1922-ci ildə isə 5,7 girvənkə sabun və ya 5 arşın çit ala bilirdi⁹⁴. Kənd təsərrüfatı məhsulları və sənaye mallarının qiymətləri arasında kəskin fərqin güclənməsi barəsində qəzalardan narazılıq məlumatları gəlirdi.

Dövlətin qarşısında bazar qanunları ilə hesablaşaraq, onları ələ almaq və tənzimləmək, sosialist sənayesi və kəndli təsərrüfatı arasında qarşılıqlı münasibətdə xüsusi kapitalın vasitəçiliyini məhdudlaşdırmaq vəzifəsi dururdu. Xüsusi kapitalı bazardan sıxışdırmağın əsas metodu; inzibati tədbirlər deyil, geniş istehlakçı kütləsinin tələbləri üçün zəruri olan əsas ərzaqları öz əlində cəmləşdirmək zəminində dövlət ticarəti və kooperasiyaların iqtisadi mövqeyini möhkəmləndirmək idi.

İqtisadiyyatda sosialist ukladının mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, kooperasiyanın və dövlət ticarətinin xüsusi kapital üzərində qələbəsi bir sıra şərtlərin olması ilə təmin oluna bilərdi. Onlardan ən əsasları aşağıdakılar idi: dövlət sənayesi ilə ehtəsə münasibətlər yaratmaq ki, bu əlaqələrdə kooperativ və dövlət təşkilatları xüsusiyyətçi tacirlərə nisbətən daha əlverişli vəziyyətdə olsunlar; sosialist ukladı dövlət kredit idarələrindən sözsüz olaraq maliyyə

yardımlı olsun; elə qiymət siyasəti aparmaq ki, əmtəə istehlakçısı bütün vəziyyətlərdə bazar qiymətindən ucuz mal alsın; kooperativ aparatı kütləvi istehlakçının mənafeələrinə uyğunlaşdırılsın və genişləndirilsin.

Bu şərtlərin yerinə yetirilməsi sayəsində 1923-cü ilin sonu kooperativ həyatında istehlak cəmiyyətlərinin könüllü üzvlüyə keçməsi kimi vacib hadisə ilə əlamətdar oldu. İstehlak kooperativlərinin təcrübəsinə qəti olaraq daxil edilmiş könüllü üzvlük prinsipini sosialist ukladının möhkəmləndirilməsində fəvqəladə dərəcədə mühüm rol oynadı və kütlələrdə kooperativ ticarətin üstünlüyünə inam yaratdı.

1924-cü il yanvarın 19-da Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti ən zəruri mallar olan ağ neft, parça, qənd, şüşə məmulatı və sairənin qiymətini ucuzlaşdırmaq barəsində qərar qəbul etdi⁹⁵. Qiymətlərin aşağı salınması əlavə xərclərin yenidən xeyli dərəcədə azaldılması və ticarət sistemində qoyulan əlavələrin məhdudlaşdırılması yolu ilə mümkün olmuşdu. Azərbaycan kəndinin ağ neftlə təmin edilməsi onu müqavilə üzrə satanların əlindən alıb qəza orqanlarına vermək yolu ilə həyata keçirilirdi.

Dövlət bazar qiymətlərini qaydaya salmaq məqsədilə 1924-cü ildə Azərbaycan Ali İqtisadi Şurası nəzdində "Daxili ticarəti tənzimləyən komissiya" (Azdaxticom) yaradıldı. Qəzalara parça, qənd, duz, ağ neft kimi sənaye malları göndərmək üçün tədbirlər görüldü, onlara sabit qiymətlər qoyuldu⁹⁶. Ət satışı ilə məşğul olan tacirlərlə Azdaxticomda keçirilmiş xüsusi müşavirədə ətin qiymətini 10-15 faiz azaltmaq barədə razılıq əldə edildi. Xalq Komissarları Soveti bahalıqla mübarizə üzrə səlahiyyətli şəxslərdən ibarət xüsusi təsisat – qəza icraiyyə komitələri nəzdində qiymətləri azaltmaq üzrə komissiyalar yaradılması barədə qərar qəbul etdi⁹⁷.

1924-cü ildən xüsusi kapitalı əmtəə mübadiləsindən sıxışdırmaq məqsədilə onun üzərinə hücum başlandı. Bunun üçün dövlət ticarətini və kooperativləri gücləndirmək lazım idi. 1924-cü ildə paylara əsaslanan və 500 min manat səmərəsi olan Azərbaycan ticarət şirkəti (Azdövtic) təsis edildi⁹⁸. Təsisçisi respublika hökuməti, əsas iştirakçılar isə səhmlərin çoxunu öz əllərində cəmləşdirmiş AXTŞ, Xalq Torpaq Komissarlığı, Xalq Ərzaq Komissarlığı, Azərbaycan Xarici Ticarət Şirkəti idi. Ticarət dövrüyəsini tənzimləmək üçün Bakı ticarət birjası yaradılmışdı.

Ölkədə təsərrüfat dövrüyəsinin genişlənməsi və möhkəmlənməsi baş verirdi. Bu, sənaye və kənd təsərrüfatının bərpa edilib möhkəmləndirilməsi nəticəsində ərzağın artması, sənaye mallarının qiymətinin aşağı düşməsi, kənd təsərrüfatı istehsalında əmtəə mallarının çoxalması və kəndlilərin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlməsi ilə bağlı idi.

1924-cü ildə ticarət müəssisələri sayının 4,8 mindən 12 minə çatması Azərbaycan şəraitində bu prosesin göstəricisi idi, lakin onların 11,5 mini xüsusi kapitalist bölməsinə aid idi".

1924-cü ildə xüsusi kapitalla yuxarıdan təzyiqlə ciddi zərbə endirilsə də, o hələ də əmtəə mübadiləsində və güclü mövqelərini qoruyub saxlayırdı. 1924-ci ildə respublikada ümumi əmtəə mübadiləsinin 45 faizi onun payına düşürdü¹⁰⁰. 1925-ci ildə isə əhali əmtəələrin dəyərini, demək olar ki, yəni qədərini inkişaf etməkdə olan xüsusi ticarətdən əldə etmişdi¹⁰¹.

Ticarətdə xüsusi kapitalın həlledici rolu onun xırda pərakəndə mübadiləyə və kənd istehlakçılarına xidmət etməyə tez uyğunlaşması ilə izah edilir. Topdansatış ticarətindən sıxışdırılıb çıxarılan xüsusi kapital pərakəndə ticarətdə mövqeyini saxlamışdı. 1923-1924-cü illərdə Azərbaycanın pərakəndə ticarətinin 80 faizi xüsusi kapital sahiblərinin əllərində cəmləşmişdi. 1924/25-ci ildə onun payı 50 faizə¹⁰² ənsə də, hələ də çox böyük idi. Xüsusi kapital istehlak kooperasiyasının hələ də zəif olmasından istifadə edirdi.

1923/24-cü ildə kooperasiya Azərbaycan kənd əhalisinin 16,5 faizini, 1924/25-ci ildə isə 25 faizini təchiz etmişdi; bunun çox hissəsi xüsusi alverçilərin payına düşürdü.

Azərbaycanda kooperasiya və dövlət ticarət orqanları bazarı ələ keçirmək üçün xüsusi kapitalla mübarizə apararaq, 1925/26-cı ildə istehlakçı təşkilatların ehtiyaclarını təmin etməklə, kəndli kütlələrini öz nüfuz dairəsinə cəlb etmək işində ciddi nailiyyət qazandı. Məsələn, 1925-ci ilin əvvəllərində Nuxa qəzasında kooperasiya əhali arasında böyük nüfuzə malik idi. Xüsusi sahibkarlar onlarla rəqabət apara bilmədiyi üçün bir çox kəndlərdə öz dükanlarını bağladılar¹⁰³.

Kənd təsərrüfatını bərpa və inkişaf etdirmək üçün yeni orqanlar yaradılırdı. 1923-cü ildə zəhmətkeş kəndlilərə kredit vermək üçün kənd təsərrüfatı bankı və "Kənd təsərrüfatına və kənd təsərrüfatı sənayesinə Azərbaycan yardım komitəsi" təşkil olundu¹⁰⁴.

Mərkəzin Azərbaycandan daha çox pambıq almağa xüsusi marağı var idi. SSRİ pambıq komitəsi bu məqsədlə 1923-cü ildə Azərbaycan pambıq komitəsi ilə birlikdə "Rusiya - Azərbaycan pambıq şirkətini yaratdı. Hakim Mərkəzin əsas niyyəti Rusiya toxuculuq sənayesini ucuz xammalla təmin etmək üçün Azərbaycanı özünün pambıq bazalarından birinə çevirmək idi. Beləliklə, kəndliləri əkin üçün zəruri olan toxumla təmin etməkdən ötrü sovet dövləti təkcə, 1923-cü ildə Azərbaycana toxum borcu kimi 331 min pud taxıl verdi¹⁰⁵. RSFSR-dən Azərbaycana kotanların və başqa kənd təsərrüfatı alətlərinin gətirilməsi xeyli artdı. Respublika kəndliləri 1923-cü ildən 1925-ci ilə qədər 18 min yeni dəmir kotan aldılar¹⁰⁶.

Təsərrüfat çətinliklərini aradan qaldırmaq tədbirləri vergi sisteminə yenidən baxmağı vacib etdi. 1923-cü ildə ərzaq vergisi müəyyənləşdirildi. RSFSR-ə nisbətən Azərbaycanda vahid kənd təsərrüfatı vergisi on faiz aşağı qoyulmuşdu.

1924-cü ildə təbiiq olunmuş pul islahatı xalq təsərrüfatının bərpasında qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılmasına kömək etdi. Qiymətdən düşmüş kağız pulun əvəzinə sabit pul - sovet çervonu təbiiq olundu. Bu islahat ölkənin maliyyə vəziyyətini möhkəmləndirdi. Zaqafqaziya pul nişanlarının buraxılışı ləğv olundu. O, Ümumittifaq pulu ilə əvəz edildi.

1923-1924-cü illərdə kənd təsərrüfatı və sənaye mallarının qiymətləri arasındakı fərqi aradan qaldırmaq üçün həyata keçirilən tədbirlər uğurlu oldu və öz nəticələrini verdi. 1924-cü ilin ortalarına yaxın satış böhranı aradan qaldırıldı və iqtisadi vəziyyət yaxşılaşdı. 1924-cü ildə Azərbaycan qəzalarında kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin nizama salınması və təsərrüfat həyatının sağlamlaşması prosesi başlamışdı¹⁰⁷.

Azərbaycanda yeni iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi kəndlilərin öz əkinlərini genişləndirmək, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını artırmaq və onun əmtəə xarakterini yüksəltmək marağını artırdı.

Neft və başqa sənaye sahələrinin bərpası. YİS sənaye və nəqliyyatı dirçəltmək işinin güclənməsini təmin etdi. Ən vacib təsərrüfat vəzifələrindən biri ilk növbədə neft sənayesini bərpa etmək idi. 1921-ci il iyunun 15-də RSFSR Əmək və Müdafiə Şurası neft sənayesi haqqında geniş qərar qəbul etdi. Qərarla neft sənayesinin ölkənin yanacaq bazasının əsas sahəsi olduğunu nəzərə alaraq, təchizatla məşğul olan bütün təşkilatlara Baş Neft idarəsinin avadanlıq və pula olan ehtiyacının təmin edilməsi işi tapşırılırdı. Neft sənayesi fəhlələri və qulluqçuları üçün 62,5 min dəst paltar, 50 min cüt çəkmə və başqa zəruri mallar buraxıldı, geniş tələbat mallarının natura fondu xeyli gücləndirildi.

1921-ci il sentyabrın 30-da RSFSR Əmək və Müdafiə Şurası Azərbaycan neft sənayesini bərpa etmək üzrə xüsusi tədbirləri təsdiq etdi, oktyabrın 19-da isə Baş Yanacaq İdarəsinə Azərbaycan neft sənayesinin ehtiyacları üçün əlavə 500 min qızıl manat buraxmaq qərarına alındı¹⁰⁸. Müttəfiq respublikalar da Azərbaycan neft sənayesini avadanlıq və texniki materiallarla təmin edirdi. Məsələn, Sormovodan Bakıya fırlanma qazıma dəzgahları, Petroqraddan qazıma alətləri, Taqanroqdan dəmir gətirilməsi artdı. Azərbaycan neft sənayesinin təchiz edilməsində Ukraynanın ağır sənayesi xüsusi rol oynayırdı. Nikopol-Mariupol metallurjiya zavodu yalnız neft sənayesi üçün jelonka dəmiri və borular hazırlayırdı. Xarkov elektrik texnikası zavodu neft sənayesinin elektricləşməsinə kömək edirdi, Odessa maşınqayırma zavodları dərinlik nasosları və onlara lazım olan alətlər istehsal edirdi¹⁰⁹.

1921-ci ilin payızından Sovet Rusiyasından Bakıya ərzaq gətirilməsi artdı. 1921-ci il sentyabrın 9-da RSFSR hökuməti Azərbaycanca təcili olaraq 600 min pud buğda göndərilməsi barədə sərəncam verdi¹¹⁰.

Beləliklə, Bakıya avadanlıq və ərzaq mallarının gətirilməsi istehsalatı möhkəmləndirmək, fəhlələrin maddi-məişət vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün şərait yaradır, neft uğrunda mübarizə getdikcə geniş miqyas alır. Şəhərin müəssisələrində qabaqcıl fəhlələr nümunəvi zərbəçi əmək qrupları yaradırdılar. 1921-ci ildə Bakıda kütləvi iməciliklər genişləndi. Həmin ilin birinci yarısında Bakıda 379 min nəfərin iştirak etdiyi iki yüzdən çox iməcilik keçirilmişdi. Bu iməciliklər zamanı 400 min pud neft çıxarılmışdı". İməciliyin yeni forması - "Avral həftəsi" adlanan iməciliklər bəzən bir neçə gün davam edirdi. Neftayırma zavodlarının təmirində əmək rəşadəti göstərmiş 132 nəfərə "Əmək qəhrəmanı" fəxri adı verildi". Lakin Mərkəzin hakim şovinist siyasəti neft sənayesinin bərpa olunmasında tərribat xarakterli nəticələrə səbəb olurdu. 1921-ci ilin əvvəlində neft sənayesində işləmək üçün neft komitəsinin Moskvadan göndərdiyi rəhbərliyin təşəbbüsü ilə general Vrangelin 7,5 min keçmiş əsgəri İstanbuldan Bakıya gətirildi. Onların sırasında müxtəlif ünsürlər, gizli əksinqilabçılar ağıqvardiyaçı zabitlər də var idi. Zaqafqaziya eserləri və müsəlman qrupları ilə əlaqəsi olan polkovnik Qaydukovun başçılığı ilə 1921-ci ilin apreliyində onlar Ramana terror aktları keçirməyə başladılar. Gizli eser təşkilatı isə 1922-ci ildə Bakının neft sənayesi müəssisələrində yanğınlar törətdi. 1922-ci il aprelin 10-da bir gün ərzində Ramana, Suraxanı və Balaxanı mədənlərində tərribatçılar üç yanğın törətmişdilər. Balaxanı və Ramana yanğınlarını fəhlə dəstələri çox çətin, sərt xəzrinin tüğyan etdiyi mürəkkəb vəziyyətdə əzmkarlıqla tez söndürdülər¹¹³.

Ən qorxulu yanğın Suraxanıda, gündə 160 min pud neft verən beşinci mədəndə olmuşdu və onun alovları güclü əsən küləklə bütün neft mədəni rayonuna tamamilə sıradan çıxmaq təhlükəsi yaratmışdı. Bu yanğın mühəndislərdən F.Rüstəmbəyov, İ.S.Sorokin və Kusminskinin başçılıq etdiyi fəhlə dəstələrinin səyi nəticəsində aprelin 11-də səhərə yaxın ləğv edilmişdi¹¹⁴. Ümumittifaq MİK 1922-ci ilin avqustunda yanğınla mübarizədə fədakarlıq göstərmiş Bakı fəhlələrini Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif etdi¹¹⁵.

Bakı fəhlələrinin fədakar əməyi sayəsində artıq 1923-cü ilin martında istismarda olan neft quyularının sayı 1510-a çatdırıldı¹¹⁶. 1923/24-cü ildə 1920/21-ci ildəki 2,1 milyon tona qarşı 4,1 milyon ton neft çıxarıldı. Lakin bu, 1913-cü ildə çıxarılmış neftin yalnız 56,1 faizi idi. Azərbaycan neft sənayesinin bərpasının birinci mərhələsi ərzində - 1921-1923-cü illərdə istehsalın əvvəlki səviyyəsi bərpa olunmadı, ancaq neft çıxarılmasının artırılmasına doğru addımlar atıldı. Belə ki, az da olsa valyuta qazanmaq üçün neftin ixrac edilməsinə şərait yaranırdı. 1921/22-ci əməliyyat ilində xaricə ixrac olunmuş neft məhsulları

6,200 min pud idisə, 1924-cü ilin birinci yarısında 13364 min pud oldu. 1923/24-cü ildə Batum vasitəsilə ixrac olunan neft 1913-cü il səviyyəsinin 81 faizini təşkil edirdi.

Azərbaycanın neft sənayesində və başqa regionlarda əmələ gəlmiş canlanma Qərbin neft inhisarçılarının ona yol tapmaq istəklərini qızışdırdı. Xarici kapitalistlər SSRİ-dən çar Rusiyasının borclarını tələb etməklə yanaşı, Azərbaycan neft mədənlərinin keçmiş neft firmalarına qaytarılmasını da istəyirdilər. Bu, 1922-ci ildə Genuyada keçirilmiş beynəlxalq konfransda da özünü göstərdi.

N.Nərimanov Azərbaycan SSR-in nümayəndəsi kimi sovet nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil edilmişdi. Genuya konfransına getmək ərəfəsində Bakı Soveti 1922-ci il fevralın 14-də ona öz tapşırığını verdi: "Genuya konfransında beynəlxalq burjuaziyanın Sovet respublikalarının zəhmətkeş kütlələrini iqtisadi əsarət altına almaq və qarət etmək məqsədilə təzyiq etməyə cəhd göstərəcəklərini nəzərə alaraq, Bakı Soveti sənə tapşırır ki, imperialist dövlətlərin birləşmiş cəbhəsinə qarşı, birləşmiş Sovet nümayəndəliyinin şəxsində zəhmətkeş kütlələrə və fəhlə-kəndli Qızıl ordusuna arxalanan birləşmiş ölkələrin Sovet İttifaqını qoyasan"¹¹⁸.

Bakı Soveti eyni zamanda N.Nərimanova imperialist müdaxiləsi və vətəndaş müharibəsi dövründə Azərbaycanda yaratdıqları çox böyük dağıntıları beynəlxalq burjuaziyanın yadına salmağı, vurulmuş ziyanın əvəzini tələb etməyi də tapşırırdı.

Genuya konfransında, həqiqətən, Qərb dövlətlərinin nümayəndələri sovet ölkəsinə milliləşdirilmiş müəssisələri xarici kapitalistlərə qaytarmaq və çar borclarını ödəmək tələbini irəli sürdülər, lakin sovet nümayəndəliyinin müqaviməti ilə rastlaşdılar. Sovet nümayəndəliyi 1922-ci il mayın əvvəllərində konfrans iştirakçıları arasında "Rusiyanın müdaxilə və blokadaya məsul olan dövlətlərə iddiaları" adlanan sənəd yaymışdı. Orada göstərilirdi ki, Azərbaycan neft sənayesinə 71 milyard 548 milyon manatlıq ziyan dəymişdir ¹¹⁹. N.Nərimanov sovet nümayəndəliyinin üzvü kimi konfransda Azərbaycanın, bütün sovet respublikalarının mənafeyini müdafiə etdi.

N.Nərimanovun 1922-ci il iyunun 1-də Bakı Sovetinin iclasında Genuya konfransının nəticələri haqqında məruzəsindən sonra sovet nümayəndəliyinin fəaliyyətinin bəyənilməsi, eyni zamanda N.Nərimanovun Bakı fəhlələrinin tapşırığını yüksək səviyyədə yerinə yetirməsi barədə qəbul edilmiş qətnamədə deyilirdi: "Sovet nümayəndəliyi Genuya konfransında əsil ümumi sülh və ümumi tərksilahlın zəruriliyinə aid özünün təklifi ilə çıxış edərək, Sovet Federasiyasının və dost sovet respublikalarının, o cümlədən bizim ASSR-in fəhlə-kəndli kütlələrinin arzularını tamamilə ifadə etmişdir"¹²⁰.

Yeni iqtisadi siyasətə keçiddən sonra aparılmış yenidənqurma işləri nəticəsində neft sənayesində əsaslı dönüş yarandı. 1921-ci ilin sentyabr ayından etibarən Azərbaycanın neft komitəsi (Azneftkom) təsərrüfat hesabına keçirilən müstəqil Azərneft trestinə çevrildi. Bu dəyişiklik neft sənayesinin təşkilat-təsərrüfat cəhətdən möhkəmlənməsinə, onun maddi-texniki təchizatının yaxşılaşmasına kömək edirdi. Azərneftə xarici ticarət, neftin və ağ neftin xaricdə adanlığa mübadilə edilməsi məsələlərində müəyyən müstəqillik verilmişdi.

1920-ci ildə Bakı rayonunda geoloji-kəşfiyyat bürosu yaradılması sayəsində Abşeronda yeni neft yataqları axtarışları başlandı. 1922-ci ildə Balaxanı-Sabunçu rayonunda Kirməki və Kirməkialtı laylarda zəngin neft yataqları aşkara çıxarıldı. Geoloji-kəşfiyyat işlərinə görkəmli alimlər D.V.Qolubyatnikov və İ.M.Qubkin rəhbərlik edirdilər.

1922-ci ildə Bibiheybət rayonunda yeni mədən yaradılmağa başlandı. Bu işə artıq o zaman görmək qabiliyyətini itirmiş çox təcrübəli mütəxəssis P.N.Pototski cəlb edilmişdi. Bakı neftçiləri dünyada ilk dəfə buxtanı qurutmaqla dəniz neft yatağını fəth etdilər.

Neft sənayesinin bərpa etdirilməsindəki müvəffəqiyyətlərə görə 1922-ci ilin dekabr ayında Zaqafqaziyanın I Sovetlər qurultayı Bakı fəhlələrini Qırmızı Bayraq ordeni ilə təltif etməyi qərara aldı.

Yeni iqtisadi siyasətin ilk ilində neft hasilatının artımı çox da yüksək olmadı, lakin istehsalın tənəzzülü dayandırıldı və dirçəliş başladı.

Neft sənayesi ilə yanaşı, başqa sahələrdə də canlanma hiss olunurdu. Yeni iqtisadi siyasətə keçdikdən sonra Xalq Təsərrüfatı Şurasında köklü dəyişikliklər baş verdi. Xalq Təsərrüfatı Şurasının tabeliyində olan müəssisələr təsərrüfat hesabına keçildilər. Eyni zamanda müəssisələrin ayrı-ayrı sahələr üzrə trestləşdirilməsi başlandı. "Azəripək", "Azərtəxucu", "Azərtütün", "Azərduz", "Azoruntrest" və digər təsərrüfat hesablı iri birliklər yaradıldı. Respublikanın iqtisadi həyatını planlı şəkildə tənzimləmək üçün Dövlət Plan Komitəsi və Ali İqtisadi Şura kimi səlahiyyətli orqanlar yaradıldı. Xalq təsərrüfatını və ilk növbədə sənaye müəssisələrinin maliyyələşdirilməsini yaxşılaşdırmaq məqsədilə 1921-ci il oktyabrın 16-da Azərbaycan Dövlət Bankı təsis edildi.

Lenin adına (keçmişdə H. Z. Tağıyevin) toxuculuq fabrikinin vəziyyəti təsərrüfat hesabına keçməklə yaxşılaşdı. 1921-ci ilin dekabrında parça istehsalı üç ay əvvəlki 12 mindən 24 min arşına çatdı. Əgər 1921-ci ilin sentyabrında fabrikdə 258 toxucu dəzgahı var idisə, 1924-ci ilin birinci yarısında onların sayı 758-ə, həmin də Azərbaycanda pambıq parça istehsalı isə müharibədən əvvəlki səviyyəyə çatmışdı. 1923/24-cü ildə 5,3 min metr pambıq parça istehsal olunmuşdu¹²¹.

YİS-in həyata keçirilməsi prosesində baramaaçma və pambıq təmizləmə müəssisələrinin fəaliyyəti canlandı. 1918-ci ildən dayandırılmış Naxçıvan duz mədəni 1921-ci ilin yazından yenidən işə başladı¹²². 1922-ci ilin sonu - 1923-cü ilin əvvəllərində Nuxada dövlət baramaaçma fabrikləri işə düşdü¹²³. 1923-cü ildə Şərur rayonunda və Ucar stansiyasında pambıqtəmizləmə zavodlarının fəaliyyəti bərpa olundu¹²⁴.

Tikinti materialları sənayesinin, o cümlədən Tovuz sement zavodunun bərpasına başlandı. Zavodun fəhlələri 1921-ci ilin yayında əlavə ərzaq əldə etmək üçün tarla işlərindən imtina edib, gündə 12 saat işləməklə zavodun təmirini tezliklə başa çatdırmaq məqsədilə ixtisaslı fəhlələrdən zərbə qrupu yaratdılar¹²⁵ və 1922-ci ilin aprelində zavod istismara verildi¹²⁶. Çiragidzor kükürd kolçedanı mədəninə də bərpa işləri görüldü. Zəylik zəy zavodu, Ləkidəki yağ zavodu işə başladı. 1922-ci ilin əvvəlində Nuxada üç dövlət baramaaçma fabriki işə düşdü¹²⁷.

Balıq sənayesinin dirçəldilməsini sürətləndirmək üçün 111 kiçik balıq vətəgəsi icarəyə verildi, dövlətin bilavasitə ixtiyarında isə cəmi 11 ən iri balıq vətəgəsi qalmışdı¹²⁸: Balıqçılıq avadanlığı almaq üçün xaricə nümayəndə göndərildi. Balıq komitəsi Xalq Ərzaq Komissarlığının yanında xüsusi idarəyə çevrildi və təsərrüfat hesabına keçdi. 1922-ci ildə balıq tutmaq planı artıqlaması ilə yerinə yetirildi, balıq sənayesi gəlir gətirməyə başladı. Balıq vətəgələri fəhlələrinin hər birinin məhsuldarlığı 1924-cü ildə 1923-cü ildəki 173 pudadan 230 puda çatdı¹²⁹.

Kənd təsərrüfatının dirçəlməsi. Mühəribələr, Ermənistanla sərhəd rayonlarında erməni hərbi qüvvələrilə toqquşmalar nəticəsində Azərbaycanın yüzlərlə kəndi xarabaya çevrilmiş, minlərlə sakini qaçqın olmuş və ağır sınaqlara məruz qalmış, kənd təsərrüfatı tənəzzülə uğramışdı. Hərbi əməliyyatlar nəticəsində və eləcə də sovet hakimiyyətinin kəndlilərin mənafeyinə uyğun olmayan bir sıra tədbirləri - ərzaq sapalağının, at-araba mükəlləfiyyətinin tətbiqi 1920-ci ildə iş heyvanlarının azalmasına, əkin sahələrinin 35 faiz ixtisara düşməsinə səbəb olmuşdu¹³⁰.

Kənd təsərrüfatı istehsalındakı tənəzzülü dayandırmadan şəhər əhalisini çörək və başqa yeyinti məhsulları ilə, sənayeni isə xammal, yanacaq və işçi qüvvəsi ilə təmin etmək mümkün olmayacaqdı. Buna görə də kənd təsərrüfatını təcili bərpa etmək lazım idi.

Yoxsul və aztavanlı kəndli ailələrinin əksəriyyətinin torpaqla, kənd təsərrüfatı alətləri və iş heyvanı ilə təmin olunması, suvarma sisteminin bərpa edilməsi kənd təsərrüfatının dirçəlməsinin əsas məsələsi idi. Taxılçılığı bərpa etmək vəzifəsi birinci növbədə dururdu. Məhz buna görə də 1921-ci ildə payız

əkin kampaniyası zamanı nəzərdə tutulan 47,4 min desyatin əvəzinə 550 min desyatin sahədə taxıl səpini aparıldı¹³¹.

Dövlət tərəfindən 1921-ci ildə kəndlilərə borc olaraq (puldən əlavə) 47 min 601 pud payızlıq, 1922-ci ildə isə 58 min 400 pud yazlıq toxum buraxıldı¹³².

Azərbaycan Kommunist partiyasının IV qurultayı (fevral 1922-ci il) kənd təsərrüfatını müharibədən əvvəlki səviyyəyə çatdırmağı birinci dərəcəli vəzifə kimi irəli sürdü. Pambıqçılığın inkişafına, köhnə suvarma arxlarının bərpaşına, Muğan, Mil və Şirvan düzənliklərində yenilərinin inşasına böyük əhəmiyyət verilir. Pambıqçı kəndlilərdən toplanan vergiləri azaltmaq, onlara səpin üçün borc toxum vermək lazım idi¹³³.

Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri Q.M.Musabəyov respublika hökumətinin fəaliyyəti haqqında İkinci Ümuməzərbaycan Sovetlər qurultayındakı (28 aprel 1922-ci il) məruzəsində qeyd etmişdi: "Şəhər sənayemizin böyük əhəmiyyətinə baxmayaraq, belə bir faktı inkar etmək olmaz ki, Azərbaycan əkinçilik ölkəsidir və bizim kənd təsərrüfatımıza qayğı ön planda olmalıdır"¹³⁴.

Azərbaycan hökuməti 1922-1923-cü illərdə kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətində vacib qərarlar qəbul etdi¹³⁵. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi, torpaq məsələsinin həllində irəliləyiş və dövlətin köməyi təcridən öz bəhrəsini verirdi. Kənd təsərrüfatı dirçəliş yoluna düşürdü. 1922-ci ildə payızlıq taxıl üzrə dövlət planı 125 faiz yerinə yetirildi. Həmin il buğda əkinini sahəsi 320 min desyatino çatdı. Ümumiyyətlə, 1922-ci ildə taxıl əkinini sahəsi 1914-cü ildəkinin 96 faizi qədər idi¹³⁷.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatında ən mühüm sahələrdən biri Pambıqçılıq idi. Pambıqçılığın səviyyəsi xeyli aşağı düşmüş və demək olar ki, tam məhv olma həddinə çatmışdı.

Bütün sovet ölkəsi üçün də pambıqçılığın inkişafı prinsipial əhəmiyyət kəsb edirdi. Təsədüfi deyildi ki, Mərkəzi hakimiyyət Azərbaycanı bu qiymətli, ancaq on ağır zəhmət tələb edən bitkinin istehsal bazalarından birinə çevirməyə çalışırdı.

1920-ci il noyabrın 2-də RSFSR Xalq Komissarları Şurası V.İ.Leninin imzası ilə Türkiyəstan və Azərbaycanda pambıqçılığı bərpa etmək haqqında qərar qəbul etdi. RSFSR Xalq Torpaq Komissarlığına pambıqçılıqla məşğul olan sovxoz və kolxozlarda pambıq əkininə üsrün yer verilməsi, köhnə təcrübə tarlalarını, seleksiya stansiyalarını bərpa etmək və yenilərinin əldə etmək mühüm vəzifə olaraq tapşırıldı. Pambıq əkinini ilə məşğul olan kollektiv və fərdi təsərrüfatlara torpaq və sudan istifadədə imtiyazlar verildi, Müvafiq komissarlıqlara və idarələrə tapşırıldı ki, pambıq əkinini ilə məşğul olan təsərrüfatları kənd təsərrüfatı alətləri və gübrə ilə ilk növbədə təmin etsin,

suvarma qurğularını qaydaya salsın. Pambıqçı mütəxəssisləri səfərbər edərək Ali Xalq Təsərrüfatı Şurasının və Xalq Torpaq Komissarlığının sərəncamına vermək qərarı alındı. AXTS, Türkmənistan və Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şuraları müqavilələr əsasında təhvil verilmiş xəm pambıqla mal mübadiləsi aparıb əhalini zəruri şeylərlə təmin etməli idilər¹³⁸.

Pambıqçılığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə pambıq inhisarı ləğv olundu. Pambıq ticarəti azad elan edildi, pambıqçılara vergi güzəştləri verildi.

Pambıqçılığa və pambığın emalına rəhbərlik bir təşkilatda - Respublika Xalq Torpaq Komissarlığı nəzdində Pambıq Sənayesi İdarəsində cəmləşdirildi¹³⁹.

Pambıqçılara kömək məqsədilə 1921-ci ilin əvvəlində qəzalara 150 çiyidsəpən məşın göndərildi. 1921-ci ildə RSFSR hökuməti Azərbaycan pambıqçılarına 20 min pud çiyid göndərdi¹⁴⁰.

Pambıqçılığın bərpasını başa çatdırmaqdan ötrü pambıqçı kəndlilərin maddi məraqlarına xüsusi diqqət yetirildi. Dövlətə təhvil verilmiş hər pud pambığın müqabilində puldan başqa iki arşın bez, hər desyatin sahədən toplanmış pambığa görə 2 girvənkə çay, iki stəkan, 4 çıraç şüşəsi¹⁴¹, həmçinin qənd, duz, parça, sabun, ağ neft və s. verilir, məişətdə işlədilən mallar pambıqçılara 25 faiz ucuz qiymətə satılırdı.

1922-ci ildə pambıqçı kəndlilər ərzaq vergisindən azad olundular və onlar daha bir çox başqa güzəştlər aldılar. Bu tədbirlər nəticəsində 1923-cü ildə pambıqçılıqda irəliləyiş baş verdi - 21 min desyatin sahədə pambıq əkildi¹⁴². Pambıq istehsalında dirçəliş pambıqçılığı müharibədən qabaqkı səviyyəyə çatdırmağı və onun yeni inkişafına nail olmağı ümumdövlət vəzifəsi kimi qoymağa əsas verdi. Azərbaycanın ittifaqın mühüm pambıq bazasına çevrilməsi məsələsi əslində pambıqçı kəndlilərin əməyinin istismarının dərinləşməsi zəminində həll olunurdu. Pambıq mühüm gəlir mənbəyi idi, lakin onu becərmək və məhsulunu toplamaq ağır, gərgin fiziki zəhmət tələb edirdi. Zəruri aqrətexniki məşınların və suvarma mexanizminin olmadığı bir şəraitdə işləmək Azərbaycan kəndlilərinin sağlamlığına, millətin genofonduna böyük ziyan gətirirdi. Azərbaycan xalqı Mərkəzin "beynəlmiləçilik vəzifələri" şüarı altında ağır sınaqlara düçar olurdu.

Azərbaycan kənd təsərrüfatının mühüm əhəmiyyəti sahələrindən biri də maldarlıq idi. Maldarlıq da xarici müdaxilə, vətəndaş müharibəsi, xüsusən millətlərarası toqquşmalardan xeyli ziyan çəkmişdi. 1921-ci ildə 1913-cü ilə nisbətən iribuynuzlu heyvanların sayı iki dəfə xırda buynuzlu heyvanların sayı 46,4 faiz, donuzlar 63,2 faiz, dəvələr 45,8 faiz, atlar və qatırlar 40 faiz azalmışdı¹⁴³.

İri sahibkar maldarların dövlət tədbirlərinə müqavimət göstərməsi heyvandarlıq təsərrüfatının bərpasına mane olurdu. Onların çoxu sovet hakimiyyətinin qanunlarına tabe olmayaraq, öz mal-qaralarını xarici Ölkələrə keçirməyə çalışırdılar, kontrabandaçıların köməyi ilə sərhəd yaxınlığında yaşayan kəndlilərin mal-qarasını sərhədin o biri tərəfinə qovurdular¹⁴⁴. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanı yerləşdirilmiş Qızıl ordu hissələrini ət və ət məhsulları ilə təmin etmək də Azərbaycan heyvandarlığına böyük ziyan vururdu. Bu məqsədlə kəndli mal-qarasının, atların tez-tez müsadirə olunması da respublikada maldarlığın vəziyyətinə çox mənfi təsir göstərirdi.

YİS-ə keçid Azərbaycanda maldarlığın dirçəlməsi və inkişafı üçün qismən əlverişli şərait yaratdı. Maddi maraq prinsipinin tətbiqi möhkəm yem bazasının yaranmasında da müsbət rol oynadı. RSFSR-dən fərqli olaraq, Azərbaycanda xırdabuynuzlu heyvanlar və ev quşları üçün vergi alınmırdı. Bundan əlavə, beş başa qədər iribuynuzlu və on başa qədər xırdabuynuzlu heyvanları olan kəndlilər vergidən azad idilər¹⁴⁵.

Hökumət 1923-cü ildə yaradılmış Azərbaycan Dövlət Kənd Təsərrüfatı Bankı vasitəsilə kiçik kəndli təsərrüfatlarına maliyyə yardımı edirdi. Bu bankın köməyi ilə qəzalarda kənd təsərrüfat, krediti cəmiyyətləri təşkil edilir və onlara zəhmətkeş kəndlilər cəlb olunurdu¹⁴⁶. Respublika Torpaq Komissarlığı Bakıda, Gəncədə və bir çox qəzalarda maldarlar hazırlamaq üçün qısamüddətli kurslar açır. Maldarlıq üçün bəla olan taun xəstəliyinə qarşı tədbirlər görülürdü. Zurnabadda taun əleyhinə stansiya fəaliyyət göstərirdi İranla sərhəd boyu 20 səhiyyə mühafizə məntəqəsi yaradılmışdı.

Bərpa dövründə maldarlıqda müəyyən irəliləyiş başlamış 1925-ci ilin axırlarına yaxın mal-qara 53,6 faiz artmış¹⁴⁷, 22 min təsərrüfat iş heyvanı əldə etmiş, 1921-ci ildə mal-qarası olmayan kəndlilərin sayı 41,1 faizdən 1926-cı ildə 34,58 faizə enmişdi. Lakin bütövlükdə mal-qaranın sayı müharibədən əvvəlki səviyyəyə hələ çatmamışdı.

İpəkçilik də ağır vəziyyətdə idi. Tut bağları yarıbayarı azalmışdı. 1913-cü ildə toplanan barama 180 min pud olduğu halda, bu rəqəm 1921-ci ildə cəmi 6 min pud idi¹⁴⁸.

Əmək və Müdafiə Şurasının 29 aprel 1921-ci il tarixli qərarına uyğun olaraq Azərbaycan ipəkçiliyinin bərpası üçün tədbirlər görüldü. Azərbaycan XTS nəzdində təsərrüfat hesabı ilə fəaliyyət göstərən xüsusi İpək Sənayesi İdarəsi yaradıldı, onun köməyi ilə 30 min qutu barama toxumu kəndlilərə paylandı. Zaqatalada ilk barama toxumu tədarükü stansiyası açıldı¹⁴⁹. Bu tədbirlər nəticəsində 1923-cü ildə Azərbaycanda 60 min pud barama toplandı¹⁵⁰.

Bağçılıq və üzümçülük sahələrinin azalmasına baxmayaraq, xalq təsərrüfatının bərpası illərində bu sahədə də irəliləyiş əldə edildi, 1925-ci ildə

üzümlüklərin sahəsi 24 min desyatınə çatdı və müharibədən qabaqkı səviyyəyə yaxınlaşdı¹⁵¹.

Aclıq keçirən əhaliyə kömək. İqtisadi dağıntıları aradan qaldırmağa çalışan gənc sovet ölkəsinin əhalisi aclıq kimi dəhşətli düşmənlə üzləşmişdi. 1921-ci ildə taxıl rayonları olan Volqaboyunu, Ukraynanı, Kırımı, Qafqazı quraqlıq bürümüşdü. 1921-1922-cil illərdə 90 milyon əhalisi olan 40 quberniya aclıq keçirirdi. Ölkədə 40 milyon adam aclıqdan ölmək həddinə çatmışdı.

Aclıq Azərbaycanda 620 min əhalisi olan 8 qəzaya da toxunmuşdu. Şuşa, Qazax, Cavanşir və Qubadlı qəzalarının əhalisi daha ağır vəziyyətdə idi. Aclıqla ümumxalq mübarizəsi başladı. 1921-ci il iyulun 29-da Azərbaycan MİK respublika zəhmətkeşlərinə müraciət etdi¹⁵³. N.Nərimanov (sədr), M.Hacıyev, S.M.Əfəndiyev, D.Bünyadzadə, H. Sultanov və başqa görkəmli xadimlərdən ibarət heyətdə "Aclara kömək" Komitəsi yaradıldı¹⁵⁴. "Aclara kömək" Komitəsi qəzalarda, müəssisə və idarələrdə də yaradılmışdı. Azərbaycan fəhlələri kəndliləri "Öz aclığıyla mübarizə etməli və Volqaboyu aclarına kömək etməli" çağırışına yekdilliklə səs verdi. İncəsənət işçiləri Volqaboyu əhalisinə kömək üçün "həftə"liklər təşkil edir, teatr və sirk tamaşalarından, xalq gəzintisindən, kino-teatr və klublardan toplanan vəsaiti acların fonduna keçirirdilər¹⁵⁵. "Kommunist" və "Bakinskiy raboçiy" qəzetlərinin işçiləri 1921-ci il iyulun 1-dən başlayaraq hər ay öz maaşlarının 10 faizini Volqaboyu aclarına ayırmışdılar. Bayıl-Bibiheybət rayonunda bütün məsul işçilər bir aylıq maaşlarını və üç günlük çörək paylarını acların xeyrinə ayırmağı qərara aldılar¹⁵⁶.

1922-ci ildə aclıq daha da gücləndi, on üç milyon adam aclıq içində idi. "On nəfər təminatlı bir acı yedizdirir" şüarı irəli sürüldü. Fəhlələr hər ay çörək paylarından könüllü surətdə 3 girvənkə ayırırdı ki, hər otuz fəhlə və qulluqçu bir uşağı himayə etsin; hər bir kəndli ayda aclara 3 girvənkədən az olmayaraq taxıl verməli; hər on həyət bir uşağı himayəyə götürməli idi.

Azərbaycanda da aclıq kəskinləşdiyindən, 1922-ci il martın 17-də Azərbaycan MİK-in qərarı ilə o da aclıq çəkən rayon elan edildi. Respublikanın "Aclara kömək" MK-sı 200 min acları payı müəyyənləşdirdi¹⁵⁷. Hələ 1922-ci il yanvarın 12-də Bakı Partiya Komitəsinin aclara kömək barəsində qəbul etdiyi qərar üzrə partiya üzvləri üzvlük haqqının bir, Bakı Soveti vasitəsilə bütün təsərrüfat hesabına keçən müəssisələr, kooperativlər gəlirinin bir, gömrükxanaların hamısı gəlirinin 2, dəyirmanlar un üyütmək müqabilində aldığı taxılın 2, dövlət dəyirmanları isə 7 faizini aclara kömək fonduna keçirməli idilər. Bu məqsədlə də zinət şeylərinə və əyləndirici müəssisələrə 3 faiz vergi qoyulmuşdu¹⁵⁸.

1922-ci il aprelin 4-də AK(b)P MK bütün kilsələrdə olan qiymətli şeylərin aclıq keçirənlərin xeyrinə müsadirə edilməsini zəruri hesab edən qərar qəbul etdi¹⁵⁹. 1922-ci il mayın 23-də Azərbaycan din xadimlərinin başçıları: Şeyxülislam axund Ağa Əlizadə, Qazı axund Əbdül Rəhim Hacızadə və başqa ruhanilər aclıqla

əlaqədar "Bütün dünya müsəlmanlarına müraciət" etdilər¹⁶⁰. Müraciətdə deyilirdi: "Müsəlman qardaşlar! Siz yaxşı bilirsiniz ki, bizim islam dininin əsaslarından biri əziyyət çəkənlərə, ilk növbədə aclara və lütlərə kömək etməkdir. Krımdan, Volqaboyundan və başqa vilayətlərdən gələn ürək dağlayan fəryadı eşidin...".

Bakı üləmaları bütün dünyanın islam ruhanilərinin rəhbərlrinə xüsusən İran, Türkünstan, Türkiyə, Hindistan və Əfqanıstan ruhanilərinə müraciət edərək, onları aclara fəal kömək etməyə çağırırdılar. Hətta, maraqlıdır ki, S.M.Kirovun Mərkəzi partiya rəhbərliyinə, şəxsən İ.V.Stalinə bu müraciət barəsində verdiyi xəbər ümumi dövlət radiosu vasitəsilə elan olunmuşdu¹⁶¹.

Azərbaycan MİK "Aclara kömək" MK-sına 50 min qızıl manat yardım vermişdi. Bundan əlavə, aclara kömək üçün gümüş qablar, papiros qutusu, vaza kimi başqa qiymətli şeylər də verilmişdi.

"Aclara kömək" MK-sının bu qiymətli şeyləri hərəclərdə sataraq əldə etdiyi 6 milyard 723 milyon manat, fəhlələrin və qulluqçuların aylıq əmək haqqından tutulan iki faiz hesabına toplanan 13 milyard 216,5 milyon manat¹⁶², Bakı gömrükxanasının idxal və ixrac olunan mallar və onların satışından gələn gəlirlərinin 50 faizi "Aclara kömək" MK-nın kassasına keçirilmişdi. Bu kömək 1922-ci ilin mart-noyabr aylarında 104 milyard 996 milyon 971 min manata çatmışdı. Ümumiyyətlə, Azərbaycan MİK nəzdindəki "Aclara kömək" MK-sı öz varlığı dövründə fonduna qızıl pulla 61582 manat, Azərbaycan SSR və RSFSR bon pulu ilə 287 milyard 744 milyon 486 min manat yığmışdı¹⁶³.

"Aclara kömək" komitəsi 620 min əhalisi olan və aclıq çəkən Azərbaycan qəzalarına da kömək göstərmişdi. Azərbaycan zəhmətkeşləri ərzaq cəhətdən çətinlik çəkməsinə baxmayaraq Saratov, Saritsın və Həştərxan quberniyalarının aclıq çəkən əhalisi üçün 13 min pud düyü və taxıl, 3 min arşın parça, 400 milyon manata qədər pul göndərmişdilər¹⁶⁴. Saritsın quberniyasının IV Sovetlər qurultayı göstərilən yardım üçün Azərbaycan xalqına böyük minnətdarlığını, qızğın təşəkkürünü bildirmişdir.

Azərbaycan Xalq Ərzaq Komissarlığı, Azərneft, Bakı şəhər Soveti Saritsın və Həştərxan hospitallarına, Saratov, Kazan və Mahaçqala şəhərlərindəki uşaq evlərinə hamilik edirdi. 1922-ci ilin oktyabrında Azərbaycan MİK nəzdindəki "Aclara kömək" komitəsi ləğv olundu və "Aclığın nəticələri ilə mübarizə missiyası" yaradıldı¹⁶⁵. Bu komissiyanın başlıca vəzifəsi aclıq nəticəsində ziyan çəkənlərə, baxımsız uşaqlara, müharibə və əmək əlillərinə pulla, kənd təsərrüfatı məhsulları və s. ilə kömək göstərməkdən və dağıdılmış kəndli təsərrüfatlarını bərpa etməkdən ibarət idi.

1922-ci il noyabrın 18-də Azərbaycan MİK Rəyasət Heyəti qərar qəbul etdi ki, "Azərbaycan SSR-də aclığın olması və artması etiraf edilsin və bu məsələ üzrə tədbirlər hazırlansın"¹⁶⁷. Baxımsızsaqlara kömək göstərilməsi məsələsi ön

plana çəkildi, həmin ilin noyabrında "Azərbaycan SSR-də aclığın nəticələri ilə mübarizə komissiyası" küçələrdən 400 uşaq götürüb Keşlədəki yataqxanada yerləşdirdi. Qəza icra hakimiyyətləri vasitəsilə respublikanın bir sıra qəzalarında da uşaq evləri açılmışdı və onlarda 1500 nəfər uşaq var idi¹⁶⁸.

1923-cü il fevralın 6-da AK(b)P MK katibliyi Ümumazərbaycan miqyasında uşaq baxımsızlığına qarşı mübarizə aparmaq həftəsi keçirmək, bu işi fevralın 12-də Bakıda başlamaq, sonra isə qəzalarda davam etdirmək haqqında qərar qəbul etdi. Kampaniyaya ümumi rəhbərlik üçün XKS-nin sədri Q.Musabəyovun sədrliyi ilə komissiya təsdiq edildi¹⁶⁹. "Azərbaycan aclığın nəticələri ilə mübarizə komissiyası"nın öhdəsindəki 32 uşaq evində 3110 uşaq yaşayırdı¹⁷⁰.

Azərbaycanda əhalinin ağır vəziyyətini nəzərə alaraq, "Aclığın nəticələri ilə mübarizə komissiyası" öz qəza komissiyalarına ehtiyat taxıl məhsulları hesabına iki həftəlik keçirmək yolu ilə aclara müvəqqəti kömək göstərmək¹⁷¹; yuxarı təşkilatlar qarşısında dövlət fondu ayrılması barədə vəsədət qaldırmaq; qaçqınları işə cəlb etməkdən ötrü emalatxanalar təşkil etmək üçün bina ayırmaq; əkinlər və bostanlar üçün sahələr ayırmaq; bütün xüsusi müəssisələrin, telefondan istifadə edən bütün şəxslər və təsərrüfat orqanları üzərinə vergi qoyulması və s. barəsində sərəncam göndərdi¹⁷². Hətta Bakıda fəaliyyət göstərən kazinoda hər gecə orta hesabla 170 milyondan 200 milyon manata qədər pul gətirən loto oyunu açıldı, əldə edilən gəlir hesabına taxıl məhsulları almaraq qəzalar üzrə bölünürdü.

Aclıqla mübarizə üçün əsas vəsaiti dövlət təmin edirdi. 1924-ci il fevralın 28-də Azərbaycan MİK-in sədr müavini M. B. Qasımov bildirdi ki, Naxçıvan MSSR-in aclıq keçirənləri üçün 2 min çervon manatı ayrılmışdır və bu kömək sonralar da ediləcək¹⁷³. RSFSR-də olan qaçqınlara və onların köçürülməsinə böyük kömək göstərilirdi. 1923-cü il aprelin 21-də Azərbaycan MİK-in Rəyasət heyəti Ali İqtisadi Şuraya Dağıstan aclarına kömək üçün dövlət fondundan beş min pud taxıl ayırmağı təklif etdi¹⁷⁴.

Tarixdə ilk dəfə "sosialist quruculuğu" yoluna keçmiş, müdaxilə və vətəndaş müharibəsi nəticəsində dağıdılmış, taqətdən salınmış iqtisadi və siyasi cəhətdən təcrid olunmuş, ölümcül təhlükə ilə - aclıqla üz-üzə gəlmiş mərd Azərbaycan xalqı dözümlüyü sayəsində XX əsrin əvvəllərində düçar olduğu növbəti ağır imtahandan çıxma bildi.

Fəhlə sinfinin təmərküzləşməsi və əmək fəallığı. Azərbaycan xalq təsərrüfatının bərpası prosesində fəhlə sinfi təmərküzləşirdi. Sənayenin dirçəlişi fəhlə sinfinin tənəzzülü və dağılmasının qarşısının alınmasında maddi zəmin oldu. İxtisaslı fəhlə kadrlar müəssisələrə qayıtmağa başladılar. Fəhlə sinfinin gənc nəsli artır, kənddən yeni gələnlər də onun sıralarına qoşulurdular. Rusiya və

Ukrayna şəhərlərindən Bakıya xeyli fəhlə gəlirdi. Azərbaycan fəhlə sinfinin sayı artırdı. Əgər 1920-ci ilin oktyabrında Azərbaycanın müəssisələrində və su nəqliyyatında 30,7 min fəhlə çalışırdısa¹⁷⁵, 1923-cü il oktyabrın 1-də onların sayı 62 minə çatdı¹⁷⁶, 1925-ci ilin oktyabrında isə 83 mindən çox idi¹⁷⁷. 8,6 min dəmiryolçu¹⁷⁸ ilə birlikdə respublikanın fəhlə sinfi özündə 90 mindən çox adamı birləşdirirdi.

Azərbaycan fəhlə sinfinin ən iri dəstəsini neftçilər təşkil edirdilər. 1920-ci ildə neft sənayesinin fəhlələri sayca azalaraq 14,2 min nəfər idisə, 1925-ci ildə 39,5 minə çatdı¹⁷⁹. Mexaniki zavodlarda, yüngül və yeyinti sənayesi müəssisələrində, tikinti işlərində, su və dəmir yol nəqliyyatında böyük fəhlə dəstələri cəmlənmişdi. Məsələn, metal emalı istehsal sahəsində iki mindən çox, tikintidə yeddi min beş yüz, toxuculuqda üç min altı yüz, yeyinti sənayesində dörd mindən artıq, çapçılıq işində isə minə yaxın fəhlə çalışırdı¹⁸⁰. Dəmir yol və su nəqliyyatlarında 14 minə qədər fəhlə var idi¹⁸¹. Fəhlə sinfinin əsas kütləsi Bakıda idi, 1925-ci ildə onun sayı 70 minə keçmişdi.¹⁸²

Azərbaycan fəhlə sinfi kəmiyyətcə dəyişdikcə onun tərkibində vəziyyət dəyişiklikləri baş verir, maddi həyatı, sosial və mədəni-texniki həyatı da yeniləşirdi. Qadınların istehsalata cəlb olunması hissəsində görülən tədbirlər nəticəsində 1925-ci ildə Azərbaycan SSR sənayesində 15,6 min qadın işləyirdi¹⁸³. Onlar toxuculuq, yüngül və yeyinti sənayesində bütün işçilərin 11,7-24,5 faizə qədərini təşkil edirdi. 1925-ci ildə neft sənayesi sahəsində cəmiyyəti iki min qadın işləyirdi¹⁸⁴ ki, onlar da əsasən qulluqçu idilər.

Azərbaycan fəhlə sinfinin mədəni-texniki səviyyəsini qaldırmaq, ixtisaslı fəhlə kadrları hazırlamaq üçün fabriklərdə və zavodlarda xüsusi kurslar açılırdı. Respublikada birinci FZŞ məktəbi - "Qırmızı gənclik" 1921-ci ilin dekabrında mədəncilər həmkarlar ittifaqının təşəbbüsü ilə leytenant Şmidt adına (indiki Səttərhan adına) zavodda açılmışdı. 1922-1925-ci illər ərzində Azərbaycanda FZŞ məktəblərinin sayı 6-dan 11-ə, onlarda təhsil alanların sayı isə 337-dən 1900 nəfərə qədər artdı. Onlarda ixtisaslı qazmaçı, neft emal edənlər, tökməçi, modelçi, çilingər, elektrik və b. hazırlanırdı¹⁸⁵. Dəmir yol və su nəqliyyatı üçün də xüsusi FZŞ məktəbləri, həmçinin Əli Bayramov adına qadınlar klubu nəzdində toxuculuq, tikmə və poliqrafiya sənayesi üçün Azərbaycan dilində ixtisaslı qadın işçilər hazırlayan peşə məktəbi fəaliyyət göstərirdi¹⁸⁶.

Yaşlı fəhlələrin ixtisasını artırmaq üçün müəssisələrdə sənət-texniki dərəcələr və kurslar şəbəkəsi təşkil edilirdi. 1922-1925-ci illərdə neft sənayesinin sənət-texniki kurslarında 2199 ixtisaslı fəhlə kadrları hazırlanmışdı¹⁸⁷. Neft sənayesində ixtisaslı fəhlələrin xüsusi çəkisi 1920-ci ildə 13 faiz idisə¹⁸⁸, 1925-ci ildə 27, 2 faizə çatdı¹⁸⁹.

Lakin Azərbaycanda milli kadrların xüsusi çəkisi yenə də aşağı idi. Çünki neft istehsalını tez artırmaq naminə kənardan işçi qüvvəsi gətirilir və əvvəllərdəki kimi, "hakim şovinist siyasəti" nəticəsində milli fəhlə kadrlarının hazırlanmasına əhəmiyyət verilmirdi. Xüsusilə iri mexaniki zavodlarda, istehsalat aparatında ixtisaslı azərbaycanlı kadrlar hazırlanması yaramaz vəziyyətdə idi. Belə vəziyyətin konkret səbəblərindən biri kadr məsələsində hakim millətçilik dəst-xəttini tutmuş Mərkəzin göndərdiyi partiya və təsərrüfat rəhbərlərinin, xüsusən də Azərneftin rəisi A.P.Serebrovskinin inzibati-amirlik siyasəti idi. Onlar istehsalata Azərbaycan qəzalarında yeni fəhlələr, cəlb etmək və onlara müxtəlif ixtisaslar öyrətmək əvəzinə, asan yolla getməyə - ölkənin müxtəlif yerlərindən gəlməkə ucuz fəhlə qüvvəsinə, hətta hərbi sürgündən qayıtmış Vrangel əsgərlərinə üstünlük verirdilər. Digər səbəb respublikanın kənd əhalisinin topağa bağlılığı, cavanların əsasən savadsız olması, zamanın ümumi inkişafından geridə qalması idi. Yeni fabriklər və zavod məktəbində təhsil alanlar sırasında da azərbaycanlı gənclər çox az idi. N.Nərimanov və həmfikirləri Azərbaycanlı fəhlələrin yeni həyatda, respublika təsərrüfatının idarə olunmasında fəal iştirakını təmin etmək üçün onların təhsil səviyyəsini yüksəltmək, ixtisas və həm də siyasi səviyyələrini qaldırmaq yolunda böyük səylər və konkret tədbirlər həyata keçirirdilər¹⁹⁰. N.Nərimanov hər bir yüksək ixtisaslı fəhləni on müsəlman fəhlə hazırlamağa çağırırdı¹⁹¹. Azərneftin, dağ-mədən işçilərinin və dənizçilərin həmkarlar ittifaqları təşkilatları qarşısında belə bir vəzifə qoyulmuşdu ki, 1924-cü ildə FZŞ məktəblərinə bir mindən az olmayaraq azərbaycanlı şagirdlər cəlb etsinlər, qarşıdakı üç il ərzində isə azərbaycanlılardan min beş yüz ixtisaslı fəhlə hazırlasınlar¹⁹².

1924-cü ilin mayında FZŞ məktəblərində təhsil alanların 40 faizini azərbaycanlı gənclər təşkil edirdi¹⁹³. Bir il ərzində Bakı dəmir yol texniki kurslarında 455 ixtisaslı fəhlə - azərbaycanlı dəmiryolçu hazırlandı¹⁹⁴.

Azərbaycandakı fəhlə sinfi xüsusən Bakıda əvvəllərdə olduğu kimi, Özü'nün çoxmillətli, beynəlmillət xarakterini qoruyub saxlayırdı. 1926-cı il oktyabrın 1-nə olan məlumata görə, Azərneftdə işləyənlərin 27,4 faizi azərbaycanlılar (Cənubi azərbaycanlılarla birlikdə) idi. Azərbaycanlılar fəhlələrin 31,4, kiçik xidmət işçilərinin 30,3, qulluqçuların isə 6,8 faizini təşkil edirdi^{194a}.

Fəhlə sinfində kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri, qüvvələrin təmərküzləşməsi ilə yanaşı, əmək fəallığı da artdı. 1922-1923-cü illərdə Bibiheybət neftçiləri mədənləri bəpə etmək üçün iş gününü könüllü surətdə uzatmağı qərara aldılar. Onlar səhər 5-7-də işə başlayır və axşam 5-9-da qurtarırdılar¹⁹⁵. Ramana fəhlə briqadası 52 saat müddətində yeni buruq qurdu. Bu, müharibədən əvvəlki səviyyəni ötən rekord sürət¹⁹⁶ hökumət tərəfindən xüsusi qeyd olundu. V.İ.Lenin adına (indiki H. Z. Tağıyev adına) toxuculuq fabrikin

qabaqcıl fəhlələri arasında toxucu Ənvər Quliyev eyni zamanda üç dəzğahda işləyərək, aylıq normadan əlavə, həm də yüksək keyfiyyətli 400 arşın parça toxumuşdu. Fəhlələr arasında ixtiraçılar və səmərləşdiricilər hərəkəti meydana çıxdı. Bakı müəssisələrində ixtiraçılığa yardım edən xüsusi komissiyalar¹⁹⁹, 1923-cü ildə isə Azərbaycanın nəzdindəki texniki büro yanında ixtiraçılıq üzrə komissiya yaradıldı²⁰⁰. Elə o zaman da Azərbaycan SSR AXTŞ-nin Rəyasət Heyəti yanında fəhlə ixtiraçılıq bürosu (FİB) fəaliyyətə başladı²⁰¹. İxtiraçı fəhlələr mükafat alır²⁰² və Azərbaycan SSR-in Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni²⁰³ və respublika göstərici Sərgisinin diplomu ilə təltif olunurdular²⁰⁴.

Xalq təsərrüfatının bəpəsi dövründə fəhlələrin istehsalatın idarə olunmasına cəlb edilməsi məqsədilə "sosialist demokratiya"nın təzahürü sayılan istehsalat müşavirələri təşkil olunurdu. Bakıda ilk istehsalat müşavirələri 1922-ci ilin fevralında fabrik-zavod rayonu müəssisələrində, mayda Bibiheybət müəssisələrində yaranmışdı.

1924-cü ilin başlanğıcında Bakı müəssisələrində 52 istehsalat müşavirəsi fəaliyyət göstərirdi²⁰⁵. 1925-ci ildə isə bütün Azərbaycanda onların sayı 145-ə çatmışdı²⁰⁶. İstehsalat müşavirələrində fəhlələrin özləri istehsal məsələlərinə baxır, onları müzakirə edir və birgə qərar qəbul edirdilər. İstehsalat müşavirələri yığıncaqlarında əsasən əmək məhsuldarlığını artırmaq, məhsulun maya dəyərini aşağı salmaq, xammala və materiallara qənaət etmək diqqət mərkəzində dururdu.

Həmin ildə artıq qəzalarda olan müəssisələrdə, o cümlədən Tovuz sement zavodunda²⁰⁷, Gəncə yağ-piy kombinatında²⁰⁸ istehsalat müşavirələri fəaliyyətdə idilər. 1926-1927-ci ildə təkcə Bakıda 206 ümumzavod, 20 sex istehsalat müşavirəsi fəaliyyət göstərirdi. 1927-1928-ci ildə onların sayı 337-yə çatmışdı²⁰⁹. Qəzalarda da istehsalat müşavirələrinin fəaliyyəti ildən-ilə genişləndirdi. Məsələn, Gəncə qəzasında onların sayı 1927-ci ilin iyununda 30-a²¹⁰, respublika üzrə isə 487-yə çatmışdı²¹¹. İstehsalat müşavirələri neftçi fəhlələrin 70-75 faizini əhatə edirdi²¹². Başqa sənaye sahələrinin istehsalat müşavirələrində isə fəhlələrin iştirakı xeyli aşağı, məsələn, toxuculuq sənayesində iyirmi yeddi faiz, metal emalı sənayesində on üç faiz, tamlı məhsullar sənayesində səkkiz faiz idi²¹³.

Kütlələrin əmək fəallığının artırılmasına nail olmaq üçün müxtəlif müsabiqələr və baxışlardan da istifadə olunurdu. Azərbaycanın müəssisələri 1927-ci ilin sonu - 1928-ci ilin əvvəllərində SSRİ AXTŞ-nin keçirdiyi ən yaxşı müəssisələrin Ümumittifaq müsabiqəsində iştirak etmişdi. SSRİ dağ-mədən və yanacaq sənayesi üzrə beş mükafatın ikisini Azərbaycanın müəssisələri - birinci mükafatı Balaxanı, üçüncüsünü isə Suraxanı mədənləri qrupu almışdı²¹⁴.

Azərbaycan müəssisələri 1928-ci ilin dekabrında istehsalat müşavirələrinin Ümumittifaq baxışında da fəal iştirak etmişdi. Baxışın

nəticəsində respublikadan neftayırma zavodu, Xəzordənizgəmiçiliyi baş emalatxanası, Krasin adına elektrik stansiyası və Lenin (indiki Sabunçu) rayonunun beşinci mədəninə fəaliyyət göstərən istehsalat müşavirələri ən yaxşılardan hesab edilmişdi²¹⁵.

Qəza müəssisələrində də əmək məhsuldarlığı yüksəlirdi. 1927-ci ildə Şəkiddə ipəkaçma müəssisələrində əlavə xərclər 18 faiz azalmış və məhsulun keyfiyyəti artmışdı. 1927/28-ci ildə Gəncə tikiş fabrikində əmək məhsuldarlığı 1926/27-ci ilə nisbətən 57 faiz, məhud fabrikində isə iyirmi faiz çoxalmışdı²¹⁶.

Azərbaycan fəhlələrinin sənayeni inkişaf etdirmək uğrunda əmək qəhrəmanlığı dövlət mükafatları ilə qeyd olunurdu. 1926-cı ildə Dağ-mədən İttifaqının 20 illiyi münasibətilə on nəfər neftçi əmək veteranı Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni aldı²¹⁷. Respublikada əmək fəaliyyətində fərqlənənlərə "Əmək qəhrəmanı" fəxri adı verilirdi. 1927-ci ildə Azərbaycan SSR MİK və AHİŞ-in təqdimatı ilə ilk dəfə olaraq bir sıra fəhlə və ziyalı nümayəndələrinə "Əmək qəhrəmanı" adı verilmişdi. Gədəbəy, Gəncə, Şəki müəssisələrinin, Salyan balıq vətəgələrinin və Naçıvan duz mədənlərinin on fəhləsi də "Əmək qəhrəmanı" adı almışdı²¹⁸.

İstehsalatda və idarələrdə təşkilatçılıq bacarığı göstərən qabaqcıl fəhlələr məsul və rəhbər vəzifələrə irəli çəkilirdilər. Təkcə 1921—1926-cı illərdə 331 nəfər fəhlə rəhbər işə keçirilmiş 1927-ci ilin sentyabrından 1928-ci ilin iyununa qədər olan müddətdə isə Bakıda 240 fəhlə istehsalatdan həmkarlar ittifaqına, kooperativ, sovet və təsərrüfat orqanlarında rəhbər vəzifələrə irəli çəkilmişdi²²⁰.

§ 3. XALQ TƏSƏRRÜFATININ BƏRPASININ BAŞA ÇATDIRILMASI

Neft sənayesinin texniki cəhətdən yenidən qurulması. Neft sənayesinin bərpası prosesində başlıca amil texniki cəhətdən yenidənqurma, ən qabaqcıl texnikanın tətbiqi olmuşdu. Texniki cəhətdən yenidənqurma neft sənayesinin əsas sahələrini, o cümlədən qazıma işini də əhatə etmişdi. Köhnəlmiş zərbə ştanq qazıma üsulu fırlama-qazıma üsulu ilə əvəz olundu. Azəneftin rəhbərlərindən biri F.A.Rüstəmbəyov qeyd etmişdi ki, "biz neft sənayemizin inkişafını fırlama-qazımanın inkişafında görürdük". Hələ 1922-ci ildə Bakıda mühəndis M.A.Kapelyuşnikov fırlama-qazıma üçün ilk səmərəli mühərrik yaratdı (Kapelyuşnikov turboburu). Bu yenilik 1924-cü ildən neft sənayesində tətbiq olundu²²¹. O vaxt F.A.Rüstəmbəyovun rəhbərliyi altında Suraxanıda turbobur üsulu ilə dünyada ilk neft quyusu qazıldı. Fırlama üsulu ilə qazımanın xüsusi çəkisi 1927/28-ci ildə 81,8 faizə çatdı²²². Qazımada turbin

üsulu da tətbiq edildi və artıq 1927/28-ci ildə bütün qazıma işlərinin 90 faizi fırlama və turbin üsulları ilə görülürdü. Bu üsulların mənimlənməsi sayəsində qazıma işinin həcmi 1927/28-ci ildə 1923-cü ildəki 171,3 min metrədən 260,6 min metrə çatmışdı²²³.

Neft quyularının istismarı sahəsində dartayçının ağır, az məhsuldar əməyini əvəz edən dərinlik nasosu və kompressorlar tətbiqilə neft quyularının yeni üsulla istismarına Bibiheybət, Suraxanı və Sabunçu neft mədənlərində başlandı²²⁴. İlk dəfə 1923-cü ilin iyununda Bibiheybətdə tətbiq olunan bu üsulla oktyabr ayında 7 quyudan 25,5 min pud, 1925-ci ilin mayında isə 332 quyudan 3 milyon 812 min pud neft çıxarılmışdı²²⁵.

Dərinlik nasoslarının tətbiqi neft hasilatı prosesinin geniş mexanikləşdirilməsinin başlanğıcı oldu, minlərlə dartayçının ağır əl əməyindən azad edilib işçi qüvvəsinə tələbat olan başqa sahələrə göndərilməsinə imkan yaratdı.

Neft emalı istehsalı sahəsində yenidənqurma işinə 1927-ci ildə başlandı. Sənayenin bu sahəsi həm yeni müəssisələrin tikilməsi, "əm də köhnə zavodların yeni avadanlıqla tamamilə təchiz edilməsi ilə inkişaf etdirilirdi. SSRİ-də ilk böyük borulu ağ neft-benzin zavodu, kükürd turşusu, karbit, yağ və krekinq zavodları 1927- 1928-ci illərdə Bakıda tikildi.

Neftayırma sənayesi əvvəllər başlıca olaraq işıqlandırıcı ağ neft emalına yönəlmişdisə, artıq 1926-cı ildən etibarən benzin istehsalına daha çox diqqət verilir. Neftayırma istehsalı sahəsinə benzinin yerli mühəndislərin işləyib-hazırladıkları fasiləsiz təmizlənməsi üsulu tətbiq olundu. Bu, benzinin duru neft məhsullarından ayrılmasını xeyli artırmağa imkan verdi.

Bunun üçün ölkənin özündə istehsal olunan müasir avadanlıqla təmin edilmiş ilk borulu ağ neft-benzin zavodunun işə salınmasının böyük əhəmiyyəti oldu. İlk sovet trubçatkası (neft ayırmaq üçün müxtəlif boru sistemindən qurğu - *məsul red.*) Montin adına zavodda (indiki Bakı neft sənayesi maşınqayırma zavodu - *məsul red.*) hazırlanmışdı. Kub (destillə etmək və ya maye qaynatmaq üçün iri qazan - *məsul red.*) sisteminin trubçatka ilə əvəz edilməsi yanacağa xeyli qənaət etməyə imkan yaratdı. 1920-ci ilə nisbətən neftayırma sənayesinin məhsulu 1928-ci ildə 2,8 dəfə, o cümlədən sürtkü yağları istehsalı üç dəfədən çox artmışdı²²⁶.

Texniki yenidənqurma Azərbaycan neftçilərinin xarici ölkələrdəki texniki yeniliklərlə tanış olmalarına imkan yaratdı. O vaxt Azərbaycanın mütəxəssisləri və ixtisaslı fəhlələrdən ibarət bir qrup 1924-cü ildə tanınmış neft ustası Quliyev Pirinin başçılığı ilə ABŞ-a - Pensilvaniya və Kaliforniya ştatlarına ezam edildi. Onların arasında buruq ustası, yeddi mədən maşinisti, həmçinin çilingər, tikinti fəhlələri və başqaları var idi²²⁷.

Sənayenin elektriklişdirilməsi zamanı mədənlərə xüsusi diqqət yetirildi. Bibiheybət, Suraxanı, Sabunçu mədənlərində yeni elektrik motorları quruldu. Mədənlər 1920/21 -ci ildə 765 ədəd²²⁸, 1925/26-cı I il sentyabrın sonunda isə 3371 ədəd elektrik motoru almışdı²²⁹ və beləliklə, mədənlərdə işlənən buxar enerjisi ucuz elektrik enerjisi ilə əvəz edildi. Artıq 1925-ci ilin sentyabrında Azərbaycanda hasil edilmiş bütün neftin 87,1 faizi elektrik enerjisi ilə çıxarılmışdı. 1928-ci ilin əvvəllərində istismarda olan neft quyularının 96,1 faizində elektrik motorları işləyirdi²³¹.

Səmərələşdirmənin gedişində Azərneftin təsərrüfatı inkişaf edir, qaz istehsalı və istifadəsi artırdı. Neftin buxarlanması və qaz axınının qarşısını almaq üçün neft quyularının qapalı istismarına başlandı. İnqilaba qədər qaz ancaq qaz quyularından hasil edilirdi, sovet dövründə isə əsas yeri fontan quyularından püskürən qaz tuturdu. Bunun sayəsində qaz istehsalı 1920/21-ci ilə nisbətən 1925/26- cı ildə yeddi dəfədən çox artırdı. Texniki yenidənqurma neft hasilatını da 1927/28-ci ildə xeyli artıraraq onu 7 milyon 573,8 tona, başqa sözlə 1913-cü il səviyyəsinin 102,6 faizinə çatdırmağa imkan verdi²³².

Neft hasilatının sürətlə çoxalması onun emalını 1928/29-cu ildə 76 mln tona qaldırdı²³³.

Neft sənayesinin bərpa edilməsində xidmətlərinə görə 1925-ci ilin mayında Azərbaycan MİK Rəyasət Heyəti 16 nəfər Bakı neftçi - fəhlə və mühəndisini Azərbaycan SSR-in Qırmızı Bayraq ordeni ilə təltif etdi. Onların arasında Sabunçu çilingəri Dadaş Dəmir oğlu, Bibiheybət tormozçusu Qara Mirzə Sadiq, Suraxanı qazmaçısı Qaflın, neftayırma fəhlələri Oskokin və Əli Xudat, Ramana dülgəri Vavilov, Binəqədi maşinisti Rakov, mühəndis MA.Kapelyuşnikov var idilər²³⁴. Eyni zamanda SSRİ MİK-in qərarı ilə Azərneftin 11 rəhbər işçisi, o cümlədən Azərneftin rəisi A.P.Serebrovski, onun müavini M.V.Barinov və F.A.Rüstəmbəyov da Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif olundular²³⁵.

SSRİ MİK F.A.Rüstəmbəyova xüsusi müraciətlə qeyd edirdi ki, o, "Respublikalar İttifaqının neft təsərrüfatının xeyli yaxşılaşdırılmasına səbəb olmuş buruq qazıma, neft çıxarılması və emalının səmərələşdirilməsi işinin yorulmaz rəhbəri, dövlət maraqlarının və Azərneftin maliyyə qüdrətinin dəyanətli və ardıcıl qoruyucusudur"²³⁶.

Azərbaycan neft sənayesinin bərpası bütövlükdə Zaqafqaziya və SSRİ-nin xalq təsərrüfatı üçün çox əhəmiyyətli idi. 1925-ci ildə neft sənayesinin məhsulu ZSFSR sənayesinin bütün ümumi məhsulunun yarısını təşkil edirdi. Ölkənin başlıca yanacaq bazası olan Bakı bütün İttifaqda istehsal olunan neftin 67 faizini verirdi²³⁷.

Bakı neft mədənlərinin dirçəldilməsi nəinki bütün ölkəni duru yanacaq təmin etməyə, eyni zamanda külli miqdarda gəlir gətirən neftin ixracının fasiləsiz artmasına imkan yaratdı. 1924/25-ci ildə Bakı neftinin ixracı 1913-cü ildəki səviyyəni ötdü. Neft məhsullarının ixracı öz xüsusi çəkisinə görə SSRİ-nin ümumi ixracatında birinci yeri tuturdu²³⁸. Yalnız 1924/25-ci ildə neft ixracından əldə edilən 65,4 mln manat xalis gəlirin²³⁹ 38,5 mln manatı Azərbaycan neftinin payına düşürdü²⁴⁰.

Ancaq ağır zəhmətlə çıxarılan milli sərvətdən, - "qara qızıl"dan respublikanın ehtiyacı üçün cüzi "pay" ayrılırdı. Belə ki, 1923-3 ildə Azərbaycan SSR XKS-nin sərəncamında qalan və respublika büdcəsinə daxil olan neft fondu neft istehsalının cəmi on faizini təşkil edirdi²⁴¹. Azərbaycanın neft məhsullarının satışından əldə edilən gəlirdən respublika büdcəsinə ayrılan payın azlığı onun xalqına qarşı ədalətsizlik idi.

N.Nərimanov Moskvaya göndərdiyi məktub və teleqramlarında dəfələrlə belə vəziyyətin dəyişməsinə tələb etmiş, hər vasitə ilə respublika büdcəsinə ayrılan məbləğin artırılmasına çalışmışdı²⁴², Lakin bu məsələlərin həllinə Azərneftin şovinst ruhlu rəhbərliyi heç bir maraq göstərmir, əksinə bir növ mane olurdu. N.Nərimanov A.P.Serebrovskinin diktator, amirlik hərəkətlərini tənqid edərək göstərirdi ki, o, "Azərnefti monarxiyaya çevirmişdir"²⁴³. A.Serebrovskinin və onun silahdaşlarının ayrı-seçkilik yaradan rəhbərlik xətti Azərbaycan neftçilərinin çox vaxt haqlı narazılığına səbəb olsa da, Mərkəzi də təmin etdiyi üçün dəyişməz qalırdı.

Sənayenin digər sahələrinin bərpaası. Azərbaycan SSR AXTŞ-nin ixtiyarında olan sənaye sahələrinin bərpaası 1926/27-ci ildə əsasən başa çatmışdı. Dağ-mədən sənayesi həyata qaytarılmış, Gədəbəy mis-eritmə zavodu, Çirakidzor kükürd-kolçedanı mədəninin fəaliyyəti genişlənmişdi²⁴⁴. Naxçıvan duz mədənlərində istehsal prosesi mexanikləşdirilmiş²⁴⁵, duz çıxarılmasının 1921-ci ildəki 222,8 min pud göstəricisi 1926-cı ildə 1 milyon 800 min puda qədər artmışdı²⁴⁶.

1924-cü ildə fəaliyyətini 1917-ci ildən dayandıran Qaradağ dövlət sement zavodu bərpa olunmuş, hər ay neft sənayesi üçün zəruri olan 20 min çəllək sement verməyə başlamışdı²⁴⁷.

İpəkəyirmə istehsalı da artdı. 1925/26-cı ildə Şəkiddə və Dağlıq Qarabağda beş baramaaçma zavodu işləyirdi²⁴⁸.

Eyni zamanda 1925/26-cı ildə 33 min adamın çalışdığı xırda kустar istehsalı da bərpa olunurdu. Kустar sənaye məhsulu artaraq 30 milyon manat dəyərində çatdı²⁴⁹. Bununla belə xırda kустar istehsalının kooperativləşdirilməsi üçün görülən tədbirlərin əhəmiyyəti də az olmadı. 1924-cü il iyunun 17-də hökumətin dekreti ilə xırda kустar istehsalçılara birlik, şirkət və artellərdə birləşmək hüququ verildi²⁵⁰. 1925-ci il sentyabrın 30-da Azərbaycan SSR Ali İqtisadi AXTŞ yanında

kustar kooperasiya birliyi yaratdı. Kooperayanın məqsədi kustar istehsalını inkişaf etdirmək və sosialist bölməsinə qoşmaq idi. Beləliklə, 1925/26-cı ildə Azərbaycanda 5 milyon manatlıq məhsul istehsal edən 4 min kustar kooperativləşdirildi.²⁵¹

Kustar istehsalın mühüm sahələrindən biri olan xalçaçılıq xeyli zəifləmişdi. 1913-cü ildə toxunmuş xalçaların sayı 108 mindən çox olmuşdu. Bu rəqəm 1924-1925-ci ildə isə 161-ə enib 670 dəfədən çox azalmışdı. Çünki Azərbaycanın bütün qəzalarında kütləvi xarakter daşıyan bu xalq sənətinin tam bərpasına şərait yaradılmırdı²⁵².

Bəzi sənaye sahələri müharibədən əvvəlki səviyyəni ötüb-keçmişdi. Məsələn, daş duz çıxarılması 1913-cü il səviyyəsinin 315 faizini, kükürd kolçedanı 354 faizini, bütün məhsulları 325 faizini, pambıq ipliyi 146 faizini, bez parça 150 faizini təşkil edirdi²⁵³. Azərbaycanda bir çox sahələr isə 1925/26-cı ildə 1913-cü il səviyyəsinə yaxınlaşmaqda idi. Sement istehsalı 1913-cü il istehsalının 91 faizini; pambıq təmizlənməsi 80 faizini təşkil edirdi²⁵⁴.

Lakin bəzi sənaye sahələri isə müharibədən əvvəlki səviyyədən xeyli geri qalırdı. Barama toxumu tədarükü 1913-cü ildəkinin 30,6 faizini, ipəkəyirmə 27,4 faizini təşkil edirdi.

Xalq təsərrüfatı dirçəldikcə Azərbaycanın senzli sənayesinin ümumi məhsulu da artaraq 1925/26-cı ildə 86,6 faiz²⁵⁵ təşkil etdi. 1924/25-ci ildə respublikanın senzli sənaye sahəsində olan 121 dövlət müəssisəsinin istehsal etdiyi məhsulun dəyəri 231,5 mln manat, 1925/26-cı ildə isə 323 mln manat idi²⁵⁶.

Artıq 1923-cü ildə Azərbaycan SSR-də bərpa prosesi üçün səciiyyəvi hal sənayedə ümumi məhsul artımının kənd təsərrüfatında ümumi məhsul artımının üstələməsi idi²⁵⁷. 1927/28-ci ildə respublikanın bütün xalq təsərrüfatı məhsulunda sənayenin payı 70,7 faiz, kənd təsərrüfatının payı isə 29,3 faiz olmuşdu²⁵⁸.

Kənd təsərrüfatı. Azərbaycanın kənd təsərrüfatının bərpasında irəliləyiş əldə olundu. 1921-1925-ci illərdə əkin sahəsi 500 min desyatindən 966 min desyatınə çatdırıldı²⁵⁹. 1925/26-cı ildə respublika kənd təsərrüfatında məhsuldarlıq müharibədən əvvəlki səviyyənin 80,2 faizi²⁶⁰, 1926/27-ci ildə isə 105 faizi²⁶¹ qədər oldu. Ümumi əkin sahəsində pambıqçılığın keçmiş xüsusi çəkisinin bərpasının mühüm xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti var idi, 1925/26-cı ildə pambıq əkini sahəsi 1913-cü il səviyyəsinin 97,2 faizini²⁶², toplanmış məhsulun isə 80,2 faizini²⁶³ təşkil edirdi. Pambıq əkini sahəsi 1921 -ci ildə ümumi əkin sahəsinin 0,9 faizini təşkil edirdisə, 1926- ci ildə 9,7 faizə çatdı²⁶⁴.

Azərbaycanda pambıqçılığın sürətlə bərpası, sərfəli qiymət, pambıqçı kəndlilərin taxıl və zəruri sənaye malları ilə təchiz edilməsi və aqrotexniki tədbirlər onun gəlirli sahəyə çevrilməsinə səbəb olmuşdu²⁶⁵. 1924-cü ildə respublika pambıq istehsalı və xam pambıq tədarükünə rəhbərlik etmək üçün

xüsusi "Azdövlətpambıq" idarəsi yaradıldı²⁶⁶. Bu idarə əslində pambıq istehsalını hər vaxtlə qaldırmaq üçün pambıqçı kəndliləri həddindən artıq inzibati-amirlik metodları ilə səfərbər edən ağır istismar orqanı rolunu oynayırdı.

Üzümlüklük də yenidən bərpa olundu. 1925-1926-cı ildə üzümlüklərin sahəsi 1913-cü ilin səviyyəsinə çatdı²⁶⁷.

Lakin əkinçiliyin bütün sahələri eyni səviyyədə bərpa olunmurdu. Baramaçılıq geri qalırdı, 1926/27-ci ildə əldə edilmiş barama 1913-cü ildə yetişdirilmiş baramanın 60 faizini təşkil edirdi²⁶⁸.

Heyvandarlıq da çox çətinliklə dirçəlirdi 1925/26-cı ildə heyvandarlıq məhsulu müharibədən əvvəlki səviyyənin 85,4 faizini, mal-qaranın sayı isə 83,6 faizini təşkil edirdi²⁶⁹. Atların, qoyun və keçilərin sayı 1914-cü ildəkindən bir qədər çox idi. Lakin iribuynuzlu mal-qaranın sayının artması müharibədən əvvəlki səviyyədən hələ də çox geri qalırdı²⁷⁰.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı üçün geniş suvarma sistemində böyük ehtiyac var idi. 1924-cü ilin sentyabrında Azərbaycan SSR Ali İqtisadi Şurası kəhrizlərin bərpası üçün 12 mln manat ayırdı. 1925-ci ildə suvarma arxlarının bərpası və bir çoxunun tikintisi başa çatdırıldı. 1922-1925-ci illərdə Mil və Muğan düzlərində Govur arxının, Əzizbəyov (keçmiş Yuxarı Vərontsevski) adına kanalın, keçmiş Qolitsin arxının və başqalarının bərpası üçün işlər görüldü. Naxçıvanda Fərhad və Xanulyar arxları təmir edildi. 1925-ci ildə Samux düzündə Qarasaqqal arxının çəkilməsinə başlandı²⁷¹.

Suvarma işlərini respublikada 34 meliorasiya şirkəti təşkil edirdi. Onların qüvvəsi ilə on iki suvarma məntəqəsi və 370 kəhriz təmir olunmuşdu²⁷². Meliorasiyanın inkişafı yeni torpaq sahələrinin mənimsənilməsi üçün imkan yaradırdı.

Kənd təsərrüfatının bərpası və inkişafı üçün hökumət tərəfindən buraxılan borc mühüm rol oynayırdı. Azərbaycan kənd təsərrüfatı bankı kəndli təsərrüfatlarına və kənd təsərrüfatı kooperativlərinə müntəzəm borc verir, toxuma olan ehtiyacı ödəmək üçün böyük məbləğdə vəsait ayırırdı. 1922-1924-cü illərdə kəndlilərə borc olaraq 700 min pud toxumluq taxıl, 1923-1925-ci illərdə isə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün 11 milyon manatdan artıq pul buraxılmışdı. Kəndli təsərrüfatları müasir alətlərlə təmin edilirdi, 1923-1926-cı illərdə Azərbaycan kəndliləri 18 minə qədər dəmir kotan və xeyli başqa kənd təsərrüfatı alətləri aldılar²⁷³. Əkinçiliyin mexanikləşdirilməsinə başlanmışdı. 1926-cı ildə Azərbaycanın çöllərində artıq 250 traktor işləyirdi²⁷⁴.

Suvarma şəbəkəsinin genişlənməsində, elmi-tədqiqat üsullarının əkinçilik aqrotexnikası və mexanikləşdirilməsinə tətbiqində də irəliləyiş baş verdi. Kəndli təsərrüfatlarına dövlət tərəfindən yardım göstərməkdən ötrü

1923/24-cü ildə yerlərdə təcübə məntəqələri və onların 62 sayda təcübə-nümunə təsərrüfatları yaradıldı²⁷⁵.

Kənd təsərrüfatının vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün kəndlilərin torpaqla təmin olunması, yer quruculuğu işlərinin həyata keçirilməsi, torpaq qanununun yaradılması da mühüm şərt idi. 1923-cü ildən başlayaraq Azərbaycan SSR-in torpaq kodeksi tətbiq olundu²⁷⁶. Yerli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla yaradılmış bu kodeks (məcəllə) respublikada yer quruluşu işlərinin plana uyğun aparılması, torpaqdan istifadəni nizamlamaq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi, kodeksdə deyilirdi: "Azərbaycan SSR hüdudlarında olan bütün torpaqlar, kimin ixtiyarında olmasından asılı olmayaraq, Fəhlə-Kəndli Dövlətinin mülkiyyəti hesab olunur"²⁷⁷.

Kodeksdə qeyd olunurdu ki, torpağı öz zəhməti ilə becərmək istəyən Azərbaycan SSR-in bütün vətəndaşları bu hüquqdan, ya torpaq cəmiyyətinin tərkibində cəmiyyətin müəyyən etdiyi qaydalara tabe olmaqla, ya da ayrılıqda - torpaq cəmiyyətinin tərkibinə daxil olmadan istifadə edə bilərlər²⁷⁸. Qanunları pozan hər cür sövdə - almaq, satmaq, bağışlamaq, vəsiyyət etmək, yaxud girov qoymaq qadağan idi. 1920-ci il mayın 5-dən sonra bağlanmış bu cür razılaşmaların hamısı kodeksə görə qeyri-qanuni hesab olunurdu. Kodeksin tələbini pozanlar sovet hakimiyyətinin dekretinə tabe olmaqdan imtina edən kimi məsuliyyət daşıyır, eyni zamanda istifadələrində olan torpaqlardan da məhrum edilirdilər²⁷⁹.

Yoxsulların və ortababların mənafeələrini müdafiə edən torpaq kodeksi torpaqdan istifadədə sabitlik ideyasını ardıcıl həyata keçirirdi²⁸⁰. Yoxsul kəndlilər üçün yer quruculuğu işlərinin mühüm əhəmiyyətini nəzərə alan hökumət torpaq quruluşu üzrə bütün xərcləri öz üzərinə götürməyi qərar etdi və qərara aldı ki, kənddaxili torpaq bölgüsü işlərini məcburi qaydada həyata keçirsin.

YİS şəraitində dövlət tərəfindən kasıb kəndlilərə göstərilən kömək kəndli təsərrüfatlarının əsas kütləsinin ortabablaşmasına səbəb oldu, 70 minə qədər kəndli təsərrüfatı ortabab qrupuna keçdi. 1925-ci ildə ortabablar respublika kəndlilərinin 54, varlı kəndlilər və ya qolçomaq adlandırılanlar 3 faizə qədərini, qalan 43 faizi muzdurlar, atsız və aztavanlılar təşkil edirdi. Əkinçilikdə mərkəzi simaya çevrilmiş ortabab kəndlilər istehsal olunmuş pambıq və buğda məhsulunun 63 faizini verirdilər²⁸¹.

YİS-in təsərrüfat sistemi ölkənin iqtisadiyyatını bərpa etmək üçün şərait yaratmasına baxmayaraq, ziddiyyətli və dəyişkən idi, əsasən iri dövlət sənayesi və xırda əmtəə kəndli təsərrüfatına əsaslanırdı. Belə şəraitdə böhran ləbüd idi və onlardan biri 1925-ci ilin sonunda oldu. "Əmtəə aclığının" - kəndlilər üçün zəruri olan sənaye malları qıtlığının meydana çıxması kənd təsərrüfatına mənfi təsir göstərdi və taxıl tədarükü çətinliklərə düşər oldu.

Müxtəlif partiya qrupları V.İ.Leninin vəfatından sonra hakimiyyət uğrunda mübarizənin kəskinləşdiyi şəraitdə yarana biləcək iqtisadi, siyasi və partiyadaxili böhran məsələlərini həll etmək üçün müxtəlif variantlar təklif edirdilər. 1927-ci ilin İkinci yarısında Stalinin təkbəşmə hakimiyyəti YİS-i, demokratik prosesləri güclü inzibati-amirlik təzyiqləri ilə əvəz etdi. 1927-1928-ci illərdə kəndlilərə qarşı fəvqəladə antidemokratik tədbirlər başlandı və bununla da hələ imkanları qalan YİS-i həyata keçirməkdən əslində tam imtina edildi.

İctimai-iqtisadi ukladlar nisbətində dəyişikliklər. Xalq təsərrüfatının bərpası prosesində, YİS-in həyata keçirildiyi şəraitdə Azərbaycanda ictimai-iqtisadi ukladların nisbəti də dəyişdi.

Bərpa dövrünün sonlarında respublikada yüngül və yeyinti sənayesinin bir sıra kiçik və orta müəssisələri xüsusi kapital nümayəndələrinin əlində idi. Bakıda xüsusi sahibkarlar səkkiz müəssisəni - dəyirmanları, pivə zavodunu və s. icarəyə götürmüşdü. Dağlıq Qarabağda onların ixtiyarında 16 baramaaçma zavodu var idi, Lənkəran qəzasında iki xüsusi baramaaçma zavodu işləyirdi vəs.

İpək emalı sənayesində xüsusi kapitalın çəkisi daha böyük idi. 1925-ci ildə istehsal olunan məhsulun 29,2, işçi qüvvəsinin isə 29,6 faizi onun payına düşürdü²⁸².

1923-cü ildə Azərbaycan SSR-də 47,5 min sənaye fəhləsindən altı min²⁸³ (təxminən 1/8 hissəsi) xüsusi şəxslərə məxsus sənaye müəssisələrində çalışırdı. 1925-ci ilin ortalarında isə təkcə Bakıda xüsusi kapitalist bölməsində təqribən beş min fəhlə işləyirdi²⁸⁴.

Azərbaycan SSR-in bütün senzli sənaye müəssisələrinin yalnız 6,2 faizi xüsusi şəxslərin ixtiyarında idi²⁸⁵, onların məhsulunun xüsusi çəkisi isə ümumi məhsulun 1,4 faizindən artıq deyildi²⁸⁶. 1923-cü ildə əsasən azsaylı fəhləsi olan bu kiçik müəssisələrin hər birinə orta hesabla 1,7 fəhlə düşdüyü halda, dövlət neft müəssisələrinin hər birinə 429, başqa dövlət və kooperativ sənaye sahələrində isə 8,3 fəhlə düşürdü²⁸⁷.

Xüsusi kapitalist sənayesi fəhlələrinin əksəriyyəti Balaxanı-Sabunçu yaxınlığında kustar neft quyularında, kiçik müəssisələrdə, Nuxanın baramaaçan zavodlarında işləyirdi. Məsələn, 1925-ci ilin əvvəllərində kustar üsulla neft çıxarmaqla 900 nəfər məşğul olurdu²⁸⁸.

Dövlət sənayesi fəhlələri ilə müqayisədə xüsusi şəxslərin müəssisələrində fəhlələrin vəziyyəti və iş şəraiti başqa cür idi. Kapitalistlər hər cür metodla əməyi intensivləşdirməyə çalışır, çox vaxt əmək qanunlarından yan keçərək, həddi-büluğa çatmamışların əməyindən istifadə edir, qanunla müəyyənləşdirilmiş 8 saatlıq iş gününü 10-12 saatadək uzadır, həmkarlar ittifaqı üzvlərini işə qəbul etməkdən boyun qaçırdılar. Onlar əmək mühafizəsi qaydalarını pozaraq dartayçıları quyuları

təmizləmək üçün onun dibinə düşməyə məcbur edirdilər²⁸⁹, bu da çox hallarda bədbəxt hadisələrin baş verməsinə səbəb olurdu.

Bakıda xüsusi sənayenin başqa sahələrində, məsələn, tənəkə fabrikində, Xalyatovun tikəş emalatxanasında, Qara şəhərdəki xüsusi dəyirmə fəhlələrə məzuniyyət verilmir, xəstələnmiş fəhlələri işdən çıxarırdılar²⁹⁰. Həmkarlar ittifaqlarının əmək mühafizəsi orqanlarının nəzarətindən yayınmaq üçün sahibkarlar müxtəlif hiylələrə əl atır, saxta artel-mədənər və kollektiv podrat tikinti müəssisələri adı altında fəhlələrin mızdu əməyindən geniş istifadə edirdilər. Belə ki, 1923-cü ildən Azərbaycanda da saxta artellərin sayı xüsusən yeyinti və tikinti sənayesi sahələrində artdı²⁹¹.

Xüsusi kapitalist sənaye bölməsində sahibkarlarla fəhlələr arasında da mübarizə şəraiti kapitalist dövlətlərdən fərqlənirdi. YİS dövründə burjuaziya tərəfindən istismar olunan xüsusi müəssisələrin fəhlələri sovet orqanları tərəfindən müdafiə olunurdular. Fəhlələrin hüquqları əmək haqqında sovet qanunları kodeksi ilə qorunurdu. Bu kodeksə əlavə olaraq, Azərbaycan SSR XKS 1922-ci il fevralın 24-də xüsusi müəssisələrdə əmək şəraiti və əmək haqqının nızamlanması, onlarda münafişələrin həll olunması qaydası haqqında qərar qəbul etdi²⁹².

Xüsusi şəxslərə məxsus müəssisədə fəhlələrin mənafeyini müdafiə məqsədilə Azərbaycan hökuməti 1922-ci il mayın 17-də əmək haqqında işçi qanunvericiliyinin pozulmasına görə cəza tədbirləri haqqında dekret verdi²⁹³. 1922-ci ildə respublika Xalq Əmək Komissarlığı müfəttişliyi əmək qanunları kodeksinin pozulmasına görə xüsusi sahibkarlardan 910 cərimə almışdı²⁹⁴. 1923-cü ildə Xalq Əmək Komissarlığı yanında əmək qanunları kodeksini pozanları cinayət məsuliyyətinə cəlb edən əmək məhkəməsi yaradıldı. 1924-cü ildə əmək məhkəməsinin baxdığı 1646 işdən 90 faizi xüsusi müəssisələr üzrə idi, sonrakı illərdə bu xarakterli işlərin sayı xeyli azaldı²⁹⁵.

Xüsusi kapitalın istismar ənənələrini məhdudlaşdırmaq uğrunda mübarizədə mühüm rol oynayan Azərbaycan həmkarlar ittifaqları müntəzəm olaraq fəhlələrin mənafeyinin müdafiəsinə qalxır, xüsusi müəssisələrin fəhlələrini öz sıralarına cəlb edir, orada öz təşkilatlarını yaradırdılar²⁹⁶.

Xüsusi müəssisələrin fəhlələrinin mənafelərini müdafiə etməkdə kollektiv müqavilələr ciddi vasitə oldu. Fəhlələr həmkarlar ittifaqlarının rəhbərliyi altında kollektiv müqavilələrin bağlanmasına nail olur, kapitalistlərin onlara riayət etməkdən boyun qaçırmaqlarına yol vermir, əmək haqqının artırılmasını və normal əmək şəraiti yaradılmasını tələb edirdilər.

Xüsusi müəssisələrdə fəhlələr kapitalistlərə son təsir vasitəsi kimi bəzən tətillə əl atırdılar. Xankəndindəki baramaçan fabrikin fəhlələrinin 1925-ci ilin mayında elan etdikləri tətillin səbəbi həmkarlar təşkilatı üzvlərinin işdən çıxarılması, onların yerinə həmkarlar təşkilatı üzvü olmayanların qəbul edilməsi olmuşdu.

Tətilçilər isdən çıxarılanları işə bərpa etməyi və qeyri-qanuni qəbul olunanları isdən çıxarmağı, kollektiv müqavilənin şərtlərinə əməl olunmasını, tətil günləri üçün əmək haqqı ödənilməsinə tələb edirdilər. Üç gün davam edən tətil fəhlələrin tələblərinin yerinə yetirilməsi ilə başa çatdı.

1923-cü ildə respublikanın ümumi sənaye məhsulunun dəyərinin 80,9 faizi dövlət, 4,6 faizi kooperativ, 14,5 faizi isə xüsusi müəssisələrin, bütövlükdə isə bütün ümumi sənaye məhsulunun 85,5 faizi²⁹⁸ sosialist bölməsinin payına düşürdü. 1924/25-ci ildə isə dövlət və kooperativ sənayesinin (neft sənayesi istisna olmaqla) payı ümumi məhsulun 93,5 faizini, xüsusi sənayenin isə 6,5 faizini təşkil edirdi²⁹⁹.

Kənd təsərrüfatında da təcridən sosialist elementləri inkişaf edirdi. Azərbaycan kəndində kənd təsərrüfatı kooperasiyaları nəzərə cərpacaq dərəcədə artırdı. Onların əsas formaları kənd təsərrüfatı artelləri, kredit, maşın-tractor və meliorasiya şirkətləri idi. 1924-1927-ci illərdə kənd təsərrüfatı kooperativlərinin sayı artaraq 67-dən 186-ya, onların üzvlərinin sayı isə 14,2 mindən 73,5 minə çatdı. Kəndlilərin kooperasiya ilə əhatə olunması dörd faizdən 21 faizə qalxdı³⁰⁰.

Sovxozlara gəldikdə isə sosialist təsərrüfatlarının bu forması zəif inkişaf edirdi. 1924-cü ildə respublikada 29 min desyatin torpağı olan cəmi on bir sovxoz var idi³⁰¹.

Kənd təsərrüfatı istehsalında xüsusi kapitalist ukladı da müəyyən yer tuturdu. Bu təsərrüfatları kənd təsərrüfatı fəhlələri - müzdurların əməyindən istifadə edən qolçomaq təsərrüfatları təmsil edirdilər. 1925-ci ilin yanvarında qeydiyyatda olan müzdurların sayı qırx min nəfərə çatırdı³⁰².

Cəmisi üç faiz təşkil edən, azsaylı, lakin müzdü əməyə əsaslanan güclü qolçomaq təsərrüfatları bütün pambıq və taxıl məhsullarının 12-13 faizini verirdilər³⁰³.

Sovet dövləti qolçomaqların artmasını məhdudlaşdırmağa çalışır, bunun üçün vergi təzyiqinə, hətta inzibati xarakterli tədbirlərə əl atırdı. 1925-ci ildə bütün kəndli təsərrüfatlarının on beş faizini təşkil edən qolçomaq və daha varlı kəndli təsərrüfatları Azərbaycan kəndində bütün kəndli təsərrüfatı vergisinin 47 faizini ödəyirdi³⁰⁴.

Xalq təsərrüfatının bərpasının sonlarına yaxın əmtəə mübadiləsi sahəsində sosialist və kapitalist elementləri arasında mübarizə kəskinləşdi.

1925/26-cı illərdə respublika əhalisinin ehtiyaclarının ödənilməsində istehlak kooperasiyasının rolu artdı. O öz dövriyyəsinə 343 faiz artıraraq ticarətdə mühüm mövqə tutdu. Ümumi mal dövriyyəsinə onun xüsusi çəkisi artaraq 1923/24-cü ildəki 12,1 faizdən 1925/26-cı ildə 25,1 faizə çatdı³⁰⁵.

Lakin xüsusi kapital ticarətdə güclü tərəf olaraq qalırdı. 1925-ci ildə əhali əmtəələrin ümumi dəyərinin təqribən yarısını xüsusi alverçilərdən alırdı. Ticarət sahəsində bütün əmtəə mübadiləsinin təqribən yarısı, Azərbaycan kəndində isə 75

faizə qədəri onların əlində cəmləşmişdi³⁰⁶. 1928-ci ildə xüsusi kapital pərakəndə əmtəə mübadiləsinin 45 faizinə sahib idi³⁰⁷.

Çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycanın əmtəə mübadiləsində sosialist bölməsi tədricən üstün mövqə tuturdu. 1925/26-cı ildə onun sayı ümumi ticarət dövriyyəsinə 63,3 faiz təşkil edirdi³⁰⁸.

Sosialist bölməsi inkişaf etdikcə, onun təsir dairəsi genişlənirdi, 1926-cı ildə respublikanın bu təsərrüfat bölməsində əhalinin 27,3 faizi işləyirdi. Onların sırasına dövlət müəssisələri və kooperativlərin fəhlə və qulluqçuları (26,7 faiz), kənd təsərrüfatı artellərinin üzvləri və kooperativ kустarları (0,6 faiz) daxil idilər. Əhalinin beş faizi isə kapitalist bölməsində çalışırdı³⁰⁹.

Sənayələşdirmə xətti. 1925-ci ilin sonlarına yaxın müttəfiq respublikalarda, o cümlədən Azərbaycan SSR-də əsasən müharibədən qabaqkı səviyyə bərpa olundu. YİS azad iqtisadiyyatın, işgüzarlığın və təsərrüfat təşəbbüsçülüğünün inkişafına şərait yaratdı. Buna baxmayaraq, ölkə texniki və iqtisadi cəhətcə olduqca geri qalırdı. Sənayenin müasir sahələrini yaratmaq, ölkənin elmi-texniki potensialını yüksəltmək lazım idi. Beləliklə, ölkənin sənayələşdirilməsini inkişaf etdirmək zəruriyyəti meydana çıxmışdı. Cəmiyyətin ictimai-iqtisadi, maddi həyatının obyektiv tələblərinə uyğun yeniləşdirilməsi zərurəti ilə əlaqədar olaraq, 1925-ci ilin dekabrında ÜK(b) P XIV qurultayı SSRİ-də sənayələşdirmə xəttini götürdü. Lakin bunun üçün öz yığımı olmayan ölkə "sosialist sənayələşdirməsinə" iqtisadiyyatı inzibati-amirlik yolu ilə nizamlamaq, kəndi istismar etmək, fəhlə əksəriyyətinin "inqilaba və sosializmə" həd-siz inamı və ruh yüksəkliyi hesabına gedirdi.

Sənayələşdirmə bütün xalq təsərrüfatının "sosialistcəsinə" yenidən qurulması, fəhlə sinfinin artmasına şərait yaranması, onun zəhmətkeş kəndlilərlə ittifaqının möhkəmlənməsi və şəhərlə kəndin istehsal əlaqəsi üçün əsas açar hesab olunurdu.

Bütün müttəfiq respublikalarda yeni sənaye müəssisələrinin tikintisinə başlandı. Sosialist sənayesinin yeni nəhəngləri, Dnepr su-elektrik stansiyası, qüdrətli maşınqayırma və avtomobil zavodları, Türkünstan-Sibir dəmir yolu ("Türksib") və s. meydana çıxdı.

Sənayələşdirmə, keçmiş çar Rusiyasının müstəmləkələri olmuş digər milli respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycanda da iqtisadi-texniki geriliyi aradan qaldırmaqda həlledici rol oynamalı idi.

Bir çox sənaye sahələrinin tam bərpası əlində 1927-ci ilə qədər uzanır və onlarla yanaşı, yeni sənaye müəssisələri, ilk növbədə neft sənayesi müəssisələri yaradılması prosesi gedirdi.

Neft sənayesinin sonrakı inkişafı üçün Azərneftin yanında ilk dəfə geoloji-kəşfiyyat bürosu yaradıldı. Neftli sahələrin ardıcıl olaraq öyrənilməsinə

başlandı. Balaxanı-Sabunçu rayonunda kəşfiyyat quyuları qazmaqla Kirməki və Kirməkialtı laylarda zəngin neft yataqları aşkar edildi. Yeni neft yataqlarının mənimsənilməsinə başlandı. Təcrübəli fəhlələrin təşəbbüsü ilə (buruq ustası İsadə və N.Buniyadov)³¹⁰ Balaxanı-Sabunçu rayonunda, "Sakdat bazarı" adlanan yerdə ilk sovet mədəni yaradıldı. Onun yaradılmasında buruq ustaları A.Səlimov və Q.Səlimov, dartayçılar Seyfulla Oruc və İsmayıl Əli və b. fərqləndilər. Əgər 1922-ci ilin mayında birinci sovet mədəninə cəmisi iki neft quyusu varda və ayda 15 min pud neft verirdisə, üç ildən sonra onlar 66 olub, 1,5 milyon pud neft verirdi³¹¹.

Hələ 1922-ci ildə Bibiheybət buxtasında dənizdən fəth edilmiş sahədə yeni mədən - "İliç buxtası"nı yaratmaq üçün başlanmış iş daha da sürətləndi. 1923-cü ilin mayında orada ayda 49 min pud neft verən iki neft buruğu var idisə, 1925-ci ilin mayında hasilatı 912 min pud neft olan 19 quyu işləyirdi. Beləliklə, Bakı ətrafında yeni neft buruqları meşəsi salınmağa başladı.

1926-cı il fevralın 3-də Q.Musabəyov (sədr), H.Sultanov D.Bünyadzadə və başqalarından ibarət respublikanın sənayeləşdirilməsi komissiyası yaradıldı³¹². Komissiyanın yanında xammal və fəhlə qüvvəsi, sənaye, elektrik stansiyaları və sairənin təşkili şöbələri yaradıldı. Komissiyaya təcili surətdə sənayeləşdirmə planı hazırlamaq tapşırıldı. 1926-cı ilin mayında Azərbaycan SSR-in sənayeləşdirilməsinin beşillik inkişaf proqramı məsələsi AK(b)P MK plenumunda müzakirə edildi. Həmin planda, hər şeydən əvvəl, neft sənayesinin gələcəkdə daha güclü inkişafı və texniki cəhətcə yenidən qurulmasının başa çatdırılması, eləcə də yeni toxuculuq kimya və sənayenin başqa sahələri üzrə yeni müəssisələrin tikilməsi nəzərdə tutulurdu. Azərbaycan qəzalarında yeni sənaye ocaqlarının yaradılmasına xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Onlar gələcəkdə Azərbaycanın simasını dəyişdirməli və onu qabaqcıl sənaye respublikasına çevirməli idi.

1926-cı ilin sentyabrında Azərbaycan MİK-nin IV sessiyası Gəncədə yeni güclü toxuculuq fabrikinin, Zurnabadda su-elektrik stansiyasının və yeni suvarma kanallarının tikilməsini nəzərdə tutan inkişaf planını təsdiq etdi³¹³. Sessiya hökumətə respublikanın elektricləşdirilməsi planını hazırlamağı tapşırıldı.

Azərbaycanın sənayeləşdirilməsinin özünəməxsusluğu ondan ibarət idi ki, burada onun əsas və aparıcı sahəsi tarixən yaradılmış neft sənayesi idi. Əsas sərəncam verən Mərkəz Azərbaycanda "qara qızıl" çıxarılması sürətinin artırılmasında daha çox maraqlı idi. Çünki neft sənayesi Sovet İttifaqının sosialist sənayeləşdirilməsi planının ən mühüm tərkib hissəsi idi. O, ölkənin xalq təsərrüfatının bütövlükdə inkişafı üçün həlledici əhəmiyyətə malik olub, iqtisadi cəhətcə xeyirli və effektiv idi. Buna görə də sənayeləşdirmənin ilk illərində əsas diqqət Azərbaycanda neft sahəsinin inkişafına verilmişdi. Digər tərəfdən bu

onunla əlaqədar idi ki, ölkənin eyni zamanda bütün sənaye sahələrini inkişaf etdirmək üçün kifayət qədər vəsait yox idi, ona görə də ən tez gəlir verən sahələrə seçmək lazım gəlirdi.

Beləliklə, Azərbaycan qəzalarının sənayeləşdirilməsi məhdud idi və ləng gedirdi. Sənayenin inkişafında respublikanın mərkəzi ilə rayonları arasında ənənəvi uyğunsuzluq hələ də qalmaqda idi.

Azərbaycan neftinin Ümumittifaq, "beynəlmiləl" əhəmiyyətini daim vurğulayan sovet hökuməti, ilk növbədə neft sənayesini maliyyələşdirirdi. Sənaye cəhətdən geri qalmış Azərbaycan qəzaları onu maraqlandırmırdı. 1926/27-ci ildə SSRİ neft sənayesi üçün nəzərdə tutulmuş 150,5 milyon manat ümumi məbləğin yarısından çoxu (83 milyon man.) SSRİ Əmək və Müdafiə Şurasının 24 dekabr 1926-cı il tarixli qərarı ilə Azəneft üçün ayrıldı.

Neft sənayesini yeni sahələrdə neft yataqları ilə təmin etmək üçün Abşeronun müxtəlif yerlərində - Zığda, Qaradağda, Putada kəşfiyyat quyularının qazılması genişləndirildi. 1926/27-ci ildə qazıma 1925-ci il səviyyəsini iki dəfə ötürək 225,5 min metrə çatdı³¹⁴. Artıq 1926-cı ildə Putada, 1928-ci ildə isə Neftçalada ilk qıryu istismara buraxıldı. 1928-ci ildə isə Qaraçuxurda birinci neft quyusu qazılmışdı.

Azəneftin yeni neft emalı müəssisələri yaradılırdı. 1926-cı ildə Bakıda ilk krekinq zavodun tikintisinə başlandı, 1927-ci ildə Vano Sturua adına neftayırma zavodu (indiki Azərbaycan Neft-Yağ İstehsalı Birliyi), yeni borulu ağ neft-benzin zavodu, Zığda karbid zavodu istismara verildi³¹⁵.

Neft sənayesinin istehsal bazasının yenidən qurularaq fırlama üsulu ilə quyu qazımağa keçilməsi, neftin qapalı, dərinlik nasoslari ilə çıxarılması müxtəlif sənaye avadanlıqlarına böyük tələbat yaratdı. Ağır sənayenin mühüm sahələrindən biri olan maşınqayırmanı texniki cəhətcə yenidən qurmaq tələbi meydana çıxdı. Respublikanın L.Şmidt (indiki Səttərhan - *məsul red.*), Dzerjinski (indiki Suraxanı maşınqayırma zavodu - *məsul red.*), "Bakı fəhləsi" adına əsasən neft avadanlıqları hazırlayan maşınqayırma müəssisələri xeyli müvəffəqiyyət qazandılar. Onlar texnikanın yenilikləri ilə təchiz olunmuş güclü dəzgahlar və aqreqatlara məlik idi. Levinson və Xatisəv zavodları əsasında yaradılmış L. Şmidt adına zavodda (indiki Səttərhan adına zavod - *məsul red.*) ontonluq marten sobası 1924-cü ildə işə salındı. Alət və prokat sexləri yenidən quruldu. Fəhlələrin sayı 1920-ci ildə 30 nəfərdən, beş ilə 1172-yə çatdı³¹⁶.

Zavod fırlama-qazıma dəzgahları və dərinlik nasoslari istehsalına yiyələndi. 1923-cü ildə SSRİ-də ilk dəfə burada bucurqad (ağırlıq qaldıran mexanizm) hazırlandı³¹⁷. 1924-cü ildə ölkədə ilk dəfə dərinlik nasoslari buraxıldı və onların ardıcıl istehsalına başlandı. Bunun zavoddakı bir günlük istehsal həcmi 1925-ci

ilin avqustunda 8-10 ədədə çatdırıldı, 1927-ci ildə isə burada SSRİ-də ilk poladəridən qövsvari elektrik sobası işləməyə başladı.

1926-cı ildə Suraxanıda işə düşən³¹⁸ Dzerjinski adına mexaniki zavod (indiki Suraxanı maşınqayırma zavodu) sovet mühəndislərinin yaratdığı yeni dərinlik nasosu buraxmağa başladı³¹⁹.

Bu nailiyyətlərin nəticəsində xaricdən gətirilən neft sənayesi avadanlığının xüsusi çəkisi xeyli azaldı. Əgər 1924-cü ilin mayında Bakının bütün neft sənayesi avadanlığının 54 faizi xaricdən gətirilirdisə, 1927-ci ildə bu, 27 faizə endi, qalan 73 faizi isə SSRİ-nin neft avadanlığı istehsal edən zavodlarından gətirilirdi. Bunun 33 faizi Bakı neft maşınqayırma müəssisələrinin payına düşürdü³²⁰. Bakı maşınqayıranlarının fədakar əməyi artıq 1929-cu ildə dərinlik nasoslarının xaricdən gətirilməsinə son qoydu³²¹.

Azərbaycan SSR AXTŞ-yə tabe olan sənayedə də texniki cəhətdən yenidənqurma prosesi gedirdi. Buna səbəb respublika sənayesinin inkişafı üçün kapital qoyuluşunun artması idi. 1926/27-ci ildə ona qoyulan xərclər 631,1 min manatdan 7 milyon 370 minə qalxmışdı³²². Həmin ildə sənayenin digər sahələrini də inkişaf etdirmək planına başlanılmışdı. 1926-cı il oktyabrın 20-də AK(b)P MK-sı sənayeləşdirmə üzrə komissiyanın bu sahədə əməli təkliflərini təsdiq etdi. Azərbaycan SSR AXTŞ-yə Gəncə toxuculuq fabrikinin tikintisini başa çatdırmaq, elektrik, baramaaçan və balıqçılıq sahələrinin inkişafını təmin etdirmək tapşırığı verildi³²³.

Güclü sənaye yaratmaq böyük kapital qoyuluşu tələb edirdi. Sosialist yığınının əsas mənbələri milliləşdirilmiş sənaye və dövlət ticarəti, nəqliyyat, bank sistemi, kəndlilərin əmək məhsuldarlığının artırılması, eləcə də əhalinin vəsaiti hesabına dövlət istiqrazından gələn gəlirlər idi. Sənayeləşdirməyə yönəldilən lazımi vəsaitin yığılması üçün ölkədə çox ciddi qənaət rejimi qurmaq, möhkəm istehsalat nizam-intizamı yaratmaq, səmərələşdirməni yaymaq, məhsulun maya dəyərini azaltmaq, səmərəli olmayan xərcləri ləğv etmək lazım idi. Bunların əvəzində isə bütün istehsal vasitələrinin Mərkəzin əlində cəmləşməsinə əsaslanan inzibati-amirlik sistemi güclənirdi.

1926-cı ilin apreliyində UIK(b)P MK və MIK bütün partiya təşkilatlarına, nəzarət komissiyalarına, partiyanın bütün üzvlərinə "Qənaət üsulu uğrunda mübarizə haqqında" müraciət qəbul etdi. Azərbaycanda da qənaət üsulu uğrunda mübarizə başlandı. 1926-cı ilin mayında partiya aparatında respublikanın dövlət idarələrində və sənaye müəssisələrində səmərələşdirmə işi aparən Mərkəzi komissiya yaradıldı³²⁴. Bakı Partiya Komitəsi 1926-cı ilin avqustunda sentyabrın 1-dən qənaət üsulu kampaniyası keçirməyi qərara aldı. Həmin ilin axırına yaxın artıq Bakının müəssisə və idarələri üzrə ümumi qənaət 2 milyon 500 min manata çatmışdı. Azərneft müəssisələri 1,828 min manat, Xəzər gəmiçiliyi 64 min manat, Bakı

soveti 300 min manat, Azərbaycan SSR AXTŞ və onun müəssisələri 247 min manat qənaət etmişdi³²⁵.

Rayonlarda qənaət üsulu üzrə qəza komissiyaları iş aparırdı. 1926-cı ilin birinci yarısında Gəncədə qənaət üsulu üzrə 26 komissiya fəaliyyət göstərirdi. Onlardan ancaq altısının aylıq qənaəti 13 min manata qədər olmuşdu. 1926-cı ilin İkinci yarısında Naxçıvan MSSR, Nuxa, Quba, Salyan və Cəbrayıl qəzalarında 300 min manata qədər qənaət əldə edilmişdi³²⁶.

Bərpa dövrünün sonuna yaxın respublikanın AXTŞ-nin ixtiyarında olan dövlət sənayesi də müasir texnika əsasında yenidənqurma mərhələsinə daxil oldu. Bakıda yeni yüngül və yeyinti sənayesi müəssisələri fəaliyyətə başladı. 1927-ci ildə çörək zavodu, bir il sonra isə Əli Bayramov adına tikiş fabriki, kiçik tikiş emalatxanalarının birləşdirilməsi əsasında Volodarski adına fabrik (indiki A.Bakıxanov adına tikiş kombinatı) yaradıldı ki, bununla da Azərbaycanda iri tikiş sənayesinin əsası qoyuldu. 1924-cü ildə Bakı "Qırmızı Oktyabr" və "III İnternasiona"l" bütün fabrikləri bir böyük müəssisədə birləşdirildi. Böyüdülmüş "Qırmızı Oktyabr" fabriki yenidən təchiz olundu və elektrikləşdirildi.

İstehsalın səmərələşdirilməsi məhsulun artmasını təmin edirdi. Belə ki, əgər Azərbaycanda pambıq parça istehsalı üzrə yerli sənayenin ümumi məhsulu 1920/21-ci ildə cəmi 2,2 milyon manat idisə, 1925/26-cı ildə 7,3 milyon manat oldu³²⁷.

Azərbaycanda keçmişdən irs qalmış iqtisadi geriliyi ləğv etmək üçün qəzalarda sənaye ocaqlarının yaradılmasının mühüm rolu var idi. 1924-cü ildə tikilməyə başlayan və 1925-ci ilin aprelində başa çatdırılan, Azərbaycanda yun sənayesinin özülünü təşkil edən məhud fabriki Gəncədə 350 fəhləsi və aylıq istehsal gücü 30 min arşın məhud olan ilk iri sənaye müəssisəsi idi. Tambovun "Muravey" məhud fabrikinin köhnə, 1906-cı ildə hazırlanmış avadanlığı əsasında qurulan bu müəssisə getdikcə müasir texnika əsasında qurularaq öz istehsal gücünü artırırdı. 1926/27-ci ildə fabrikin avadanlığının yenidən qurulması üçün xaricdən, başlıca olaraq Almaniyadan 194 min alman markası dəyərində avadanlıq alınmışdı. 1925-ci il avqustun 1-də Azərbaycan SSR MİK-in qərarı ilə "Qırmızı Azərbaycan" adlanan Gəncə məhud fabriki 1926-cı ildə 1,4 milyon manatlıq məhsul istehsal edirdi³²⁸. 1926-cı ildə Gəncədə dəyəri 4 milyon manat olan yağ-piy zavodu tikildi. Elə həmin vaxt iki min dəzqah və 66 min iyi olan yeni Gəncə ayirici toxucu fabrikinin tikintisinə başlandı. 1925-ci il martın 30-da Azərbaycan XKS inşaatına üç milyon manat ayrılmış bu müəssisənin tikilməsi üzrə xüsusi komitə yaratmağı qərara aldı³²⁹. Bu kombinatın birinci növbəsi və pambıqtəmizləmə zavodu 1928-ci ildə işə düşdü.

Gəncədə əksəriyyəti yerli əhalidən olan respublika toxucu fəhlələrinin milli dəstəsinin təşəkkülü başlandı. 1924/25-ci ildə Gəncə və baramaaçma

istehsalının köhnə mərkəzi olan Nuxanın fəhlələri respublikanın bütün fəhlələrinin 2,7 faizini təşkil edirdilər³³⁰. Bakının payına isə Azərbaycanın sənaye fəhlələrinin 96,1 faizi düşürdü³³¹. Lakin qəzalarda sənaye müəssisələrinin işə salınması sayəsində 1927/28-ci ildə bu, 6 faiz azaldı. Gəncə qəzasında isə artaraq 0,7 faizdən 2,5 faizə çatdı³³².

Nuxada baramaaçan fabriklər yenidən quruldu. 1927-ci ilin sonlarında kiçik fabriklər əsasında altı iri müəssisə işləyirdi³³³. Burada yeni iri ipək emalı fabriki tikilirdi³³⁴, bu tikintiyə rəhbərlik etmək üçün hökumət tərəfindən xüsusi tikinti komitəsi yaradılmışdı³³⁵. Xankəndində baramaaçma fabriki tikilirdi.

1926/27-ci ildə Ucarda və Yevlaxda pambıqtəmizləmə zavodları tikildi³³⁶. Lənkəranda (1927-ci il) və Ordubadda (1928-ci 1 konserv zavodları fəaliyyətə başladı³³⁷.

Elektrikləşdirmə sahəsində də yeni işlər görülürdü. 1923-1924-cü illərdə Gəncədə³³⁸, Qubada³³⁹, Zaqatalada³⁴⁰ yeni elektrik stansiyaları işə salınmışdı. Naxçıvanda³⁴¹, Göyçayda³⁴², Xankəndində³⁴³ isə onların tikilməsinə başlanmışdı. O vaxt qəzalarda artıq 11 elektrik stansiyası var idi. 1924-cü ilin iyununda, hətta Zaqatala qəzasının Qax kəndində də xüsusi elektrik stansiyası işə düşdü və o, Azərbaycanda elektrikləşdirilmiş ilk kənd oldu. İlk elektrik işığı 1922-ci il sentyabrın 15-də Qazaxda, dörd aydan sonra isə Ağdaşda yandı³⁴⁴. 1924-1927-ci illərdə Şuşa, Lənkəran, Naxçıvan, Nuxa və digər yerlərdə 19 elektrik stansiyası tikilmiş və yenidən bərpa olunmuşdu³⁴⁵.

Sənayeləşdirmənin gedişində Azərbaycan zəhmətkeşləri çox çətinlikləri dəf etməli olurdular. Zəruri vəsait və kadrlar çatışmırdı. Planlaşdırma işində inzibətçilik, inzibati-amirlik və müxtəlif əyintilər, tikintilərin tez-tez vaxtında başa çatdırılmaması halları doğururdu ki, bu da əlavə vəsait tələb edirdi. Respublika AXTŞ Mərkəzdən asılı idi, müstəqil fəaliyyət göstərə bilmirdi, əsaslı tikintilərə bilavasitə rəhbərlikdən məhrum idi.

Belə ki, AK(b)P IV qurultayının (fevral, 1922-ci il) Azərbaycan qəzalarından sənayeləşdirilməsi barəsində qəbul etdiyi qəran nəzərdə tutulan səviyyədə yerinə yetirilməmiş qaldı. Bununla belə sənayeləşdirmədə müsbət nəticələr də əldə olunurdu ki, bunu sənayenin xüsusi çəkisinin kənd təsərrüfatına nisbətində üstünlüyü göstərirdi. 1927/28-ci ildə sənaye məhsullarının xüsusi çəkisi respublikanın xalq təsərrüfatının ümumi məhsulunun 70,7 faizini, kənd təsərrüfatı məhsulları isə 29,3 faizini təşkil edirdi³⁴⁶.

Beləliklə, Azərbaycanda "sosialist" sənayeləşdirmənin əsas istiqamətinin ancaq ümumittifaq əhəmiyyətli sahənin - neft sənayesinin inkişafına yönələn xətti özünü tam aşkarlığı ilə nümayiş etdirirdi. Təbii ki, bu siyasət sənayenin Azərbaycanda tarixən yaranmış birtərəfli inkişafında dəyişiklik etməyə köklü şərait yaratmırdı. Bu isə respublikanın bütün regionlarında

iqtisadi-mədəni problemlərin və eləcə də ictimai-siyasi məsələlərin bərabər və yüksək səviyyədə həllinə imkan verməyən əsas səbəblərdən idi.

IV FƏSİL

AZƏRBAYCANDA YENİ DÖVLƏT QURUCULUĞU

§ 1. HAKİMİYYƏT ORQANLARI

İnqilab komitələrindən yoxsul komitələrinə keçilməsi. Azərbaycanca sovet milli dövlət quruculuğu özünəməxsus şəraitdə gedirdi. Bu, sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi inkişafın konkret tarixi xüsusiyyətlərindən irəli gəlirdi. Lakin kommunist partiyasının rəhbərliyi Azərbaycanda sosialist dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi sahəsindəki fəaliyyətində bu xüsusiyyəti əslində heç də həmişə ardıcıl nəzərə almırdı.

Azərbaycanlı kadrların çatışmaması milli dövlət quruculuğunu çətinləşdirirdi. Yeni milli partiya və sovet kadrları hazırlamaq məqsədi ilə məktəblər, kurslar şəbəkəsi yaradılmışdı. Moskvaya, Sverdlov Universiteti nəzdindəki Şərqi Şöbəsinə 50 nəfər göndərilmişdi, onların 35-i qəzaların nümayəndələri idi¹.

Azərbaycanlılardan təcrübəli partiya işçiləri hazırlamaq üçün AKP-nin II qurultayı (1920-ci il oktyabr) ali tipli partiya məktəbi yaratmağı qərara aldı və digər millətlərdən olan məsul işçilərə Azərbaycan dilini öyrənməyi tövsiyə etdi². Kəndlilər arasında iş aparmaq üçün Bakı partiya təşkilatı öz sıralarından təşkilatçılar ayırırdı.

Azərbaycanlı fəhlələrdən partiya və sovet işçiləri hazırlamaq üçün Bakının rayonlarında sahə siyasi savad məktəbləri fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan zəhmətkeşlərini dövlətin idarə olunmasına, milli dövlət quruculuğunda iştirak etməyə cəlb etmək üçün yerli milli kadrlar yaradılmasının böyük əhəmiyyəti var idi. Bundan məqsəd partiya və sovet aparatının yerli millətin zəhmətkeş əhalisi yaxınlaşmasına imkan yaratmaq idi.

Azərbaycanda sovet milli dövlət quruculuğunun başlanğıc mərhələsi sovetlərin deyil, İnqilab komitələrinin yaradılması olmuşdu. Sovetlər yalnız Bakıda var idi.

1920-ci ilin iyununda Bakıda bir sıra qəzaların inqilab komitələrinin qurultayı keçirildi. Qurultay Azərbaycanda dövlət quruculuğunun ilk nəticələrinə yekun vurdu.

Azərbaycanda yeni dövlət quruculuğu çoxmillətli fəhlə sinfinin çoxmillətli zəhmətkeş kəndlilərlə və müxtəlif millətlərin digər əməkçi nümayəndələri ilə İttifaqını genişləndirmək yolu ilə həyata keçirilməli idi. Xalq kütlələrinin dövlət idarəçiliyinə cəlb olunması milli siyasəti həyata keçirməyin mühüm şərtlərindən idi. Ona görə də hakimiyyət orqanları bu məsələyə xüsusi

diqqət yetirirdilər. Onlar qəza kəndli qurultayları, bitərəf kəndli konfransları, "kəndli həftəsi", geniş fəhlə konfransları keçirməklə Bakının çoxmillətli fəhlə sinfinin Azərbaycan kəndlilərinə hərtərəfli köməyini təşkil edirdilər.

Azərbaycanda sovet dövlət quruculuğunun İkinci mərhələsi yoxsul komitələrinin yaradılması oldu. Azərbaycanda da yoxsul komitələrinin yaradılmasını şərtləndirən əsas səbəblər Sovet Rusiyasında olanlarla eyni idi, lakin bəzi fərqli xüsusiyyətləri vardı. Əgər Sovet Rusiyasında yoxsul komitələri volost və kənd sovetlərinin mövcud olduğu bir vaxtda yerli hakimiyyət orqanları kimi təşkil olunmuşdusa, Azərbaycanda isə sovetlərdən əvvəl kənddə sovet hakimiyyətinin orqanları kimi yaradılırdı. Yoxsul komitələri həmin dövrdə öz rolunu yerinə yetirmiş kənd və məntəqə inqilab komitələrini əvəz edirdi.

Azərbaycan İnkilab Komitəsinin 1920-ci il 23 sentyabr tarixli dekretində göstərilirdi ki, əsil əməkçi kəndliləri təşkil etmək və zəhmətkeş hakimiyyətinin seçkil orqanları kənd deputatları sovetləri seçilənə qədər fəhlə-kəndli hökumətinin siyasi, ərzaq və torpaq programını həyata keçirməyə qadir olan orqanlar yaratmaq məqsədilə kəndlərdə sədrdən və dörd nəfər üzvdən ibarət kənd yoxsulları komitələri (yoxsul komitələri) seçilməlidir³.

Yoxsul komitələrinə seçib-seçilmək hüququ yaşı 18-dən yuxarı olan yalnız yoxsul və ortabab kəndli qadın və kişilərə verilirdi. Elə ciddi siyasi münasibət digər əhali təbəqələri nümayəndələrinin iştirakı ilə dövlət idarəçiliyini demokratik əsasda formalaşdırmaq prinsiplərinə zidd idi. Qolçomaqlar, varlılar, sələmçilər, artıq taxılı və ya digər ərzaq məhsulları olan şəxslər, ticarət və sənaye müəssisələrinin sahibləri, muzzdlu əməkdən müntəzəm istifadə edən, zəhmətsiz gəlirlə, əmlakdan götürülən gəlirlə, kapitaldan aldığı faizlə dolanan, keçmiş polis nəfərləri və başqa şəxslər, məhkəmə tərəfindən mühakimə olunmuşlar seçkilərə buraxılmırdılar. Aralarında çoxlu savadlı adamların olduğu imkanlı əhali təbəqələri nümayəndələrinin siyasi fəaliyyətdən bu cür ucdantutma təcrid olunması - xüsusənədə yoxsullar arasında belə adamlar olmayan halda - real gerçəkliyin özünə zidd idi, kənddə sinfi düşmənçiliyi dərinləşdirib kəskinləşdirirdi.

Dekretə göstərilirdi ki, Azərbaycan SSR-də yoxsul komitələri öz səlahiyyətləri daxilində və xidmət etdikləri ərazinin sərhədləri çərçivəsində ali hakimiyyət orqanlarıdır. Kənd yoxsul komitələri bilavasitə qəza inqilab komitələrinə və xalq daxili işlər komissarlığına tabe idilər. Müxtəlif vəzifələri yerinə yetirdikdə isə idarəçilik aidiyyəti ilə müvafiq xalq komissarlıqlarına, nahiyə və qəza inqilab komitələrinin şöbələrinə tabe idilər, halbuki dekretə deyilirdi ki, "yoxsul komitəsi kollegial şəkildə fəaliyyət göstərir"⁴.

Kənd yoxsul komitələri haqqında əsasnamədə onların təşkilinin formaları, idarəetmə, kənd təsərrüfatı, yer quruluşu sahəsində, kəndin iqtisadi,

siyasi və mədəni həyatının başqa sahələrində vəzifələri müəyyənləşdirilmişdi. Əsasnamə yoxsul komitələrinin seçilməsi qaydasını izah edir, üzvlərin məsuliyyəti və digər idarələrlə qarşılıqlı münasibətləri müəyyən edirdi⁵.

Yoxsul komitələrinin təşkilinə əməkçi kəndli kütlələrinin cəlb olunmasında "kəndli həftəsi" mühüm rol oynamışdı. Onun məqsədi kəndli kütlələrinə hökumətin siyasəti ilə tanış etmək və kəndə parça, ağ neft, duz və sair lazımı şeylər göndərmək yolu ilə kənd əhalisinin maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq idi. 1920-ci ilin sentyabrında qəbul olunmuş "Kəndli həftəsi və ərzaq kampaniyası haqqında"⁶ təlimat əsasında xüsusi komissiya "kəndli həftəsi" keçirilməsinin planını işləyib hazırladı⁷. Ərzaq kampaniyası keçirməkdə məqsəd artıq taxılı qolçomaqların əlindən alaraq kənd yoxsulları arasında bölüşdürmək idi. Bu kampaniya əslində Azərbaycan kəndində qarşısını almaq gücləndirdi, siyasi vəziyyətin kəskinləşməsinə zəmin yaratdı.

Bakı fəhlələri bu kampaniyaların təşkilində və keçirilməsində bilavasitə iştirak edirdilər. Bakıdan kəndə partiya, sovet və həmkar İttifaqı işçiləri, qabaqcıl neftçilər, maşınqayıranlar, dəmiryolçular göndərilmişdi və onlardan bəziləri uzun müddət qəzalarda qalıb işləyirdi⁸. Təkcə 1920-ci ilin oktyabrında 1500-dən çox Bakı fəhləsi Azərbaycan kəndlərinə getmişdi⁹.

Qəzalardakı yerli fəhlələr də Bakıdan gələn fəhlələrin dəstələrinə qoşulurdular. "Kəndli həftəsi"nin hazırlanması və keçirilməsinə rəhbərlik edən komissiyalara partiya orqanları, fəhlə dəstələri və Qızıl Ordu hissələrinin nümayəndələri daxil idilər. Fəhlələr bir neçə ay ərzində minlərlə kənd təsərrüfatı aləti, onlarla dəyirman, körpü, yaşayış binası, yüzlərlə nəqliyyat vasitəsi, 20 minədək kiçik kustar və ev əşyası təmir etmiş, tikmiş və hazırlamışdılar. Fəhlələr özləri ilə ağ neft, duz, parça, müxtəlif əkinçilik alətləri, ilkin tələbat malları gətirir və kəndlilərə paylayırdılar. Onlar klubların, məktəblərin, hamamların, xalq evlərinin, yeməxanaların, çörəxanaların tikintisinə kömək göstərirdilər. Bakı fəhlələri iməciliklər keçirir, tamaşalar, konsertlər və s. təşkil edirdilər¹⁰.

Bütün bu proseslərdə partiya təşkilatları əsasən qolçomaqlar əleyhinə yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsinə çalışırdılar. "Kommunist" qəzeti yazırdı: "Yoxsul komitələrinin təşkili, qolçomaqların inqilab komitələrindən kənar edilməsi və hakimiyyətin əməkçilərin özlərinə verilməsi kənddə bizim işimizin ümumi xətti olmuşdur"¹¹. Beləliklə, həmin kampaniyalar Azərbaycan kəndində sinfi mübarizəni süni surətdə gücləndirir, kəndlilərin müxtəlif təbəqələri arasında antaqonizmə gətirib çıxarır, bu isə öz növbəsində kənd təsərrüfatı istehsalının və kəndlilərin maddi vəziyyətinin daha da pisləşməsinə səbəb olurdu.

AKP-nin 11 qurultayı da (1920-ci il oktyabr) qolçomaqların iqtisadi qüdrətinə qarşı mübarizəni gücləndirməyi, kənddə sinfi təbəqələşməni qətiyyətlə

dərinləşdirməyi, Bakı fəhlələrinin köməyi ilə kənd yoxsullarının hərəkətini formalaşdırmağı, bütün Azərbaycanda onun rolunu və təsirini gücləndirməyi partiya təşkilatının ən başlıca siyasi vəzifəsi kimi irəli sürmüşdü. Qurultay belə hesab edirdi ki, yalnız bu vəzifəni yerinə yetirməklə "Azərbaycanda sovet tipli dövləti həqiqətən tətbiq etmək mümkündür"¹².

Kənddə xanların, bəylərin, mülkədarların və qolçomaqların iqtisadi və siyasi gücünü qəti şəkildə məhv etmək və inqilabi yoxsul komitələrinin həqiqi hakimiyyətini qurmaq məqsədilə 1920-ci il noyabrın 20-də "Yoxsul komitələri haqqında" yeni dekret qəbul olundu. Həmin dekretə yoxsul komitələrinin konkret, təxirəsalınmaz mübariz vəzifələri göstərilmişdi. "Qolçomaqların və əksinqilabi ünsürlərin yoxsul komitələrinə soxulmasına yol verməmək məqsədi daşıyan" xüsusi komissiyalar yaradılırdı¹³. Beləliklə, elə bu dekretin təmsalında demək olar ki, hələ o zaman Mərkəzin göstərişi ilə Azərbaycan kəndində yeni dövlət hakimiyyətinin tətbiqinə yuxarıdan təzyiqlə başlanmışdı.

Azərbaycan kəndinin sinfi, siyasi baxımdan birdən-birə kəndli sovetlərinin təşkilinə keçməyə (o zaman kənd sovetləri təkcə Bakı qəzasında var idi) hələ hazır olmadığını nəzərə alaraq, AKP-nin II qurultayı kənddə hakimiyyət orqanları kimi yoxsul komitələrinin təşkili vasitəsilə kəndliləri dərinədən təbəqələşdirmək məqsədilə inqilab komitələri və sovetlər arasında aralıq keçid dövrünün olmasının zəruriliyini göstərdi.

Kənd yoxsul komitələri kəndlilərdə kütləvi yığıncaqlarda, nahiyə yoxsul komitələri isə bu və ya başqa nahiyənin yoxsul komitələrinin konfranslarında seçilirdi. Yoxsul komitələrinin seçilməsi ilə kənd və nahiyə inqilab komitələri ləğv edilirdi. Qəza inqilab komitələri qalır və bunlara yoxsul komitələrinin ümumqəza qurultaylarında seçilmiş nümayəndələr daxil edilirdi.

Qəzalarda yoxsul komitələri yaradılması kampaniyasının keçirilməsində iştirak etmək üçün Bakı partiya komitəsi yenidən yerlərə kommunistlər və fəal fəhlələr göndərməyə başladı. Yerlərdəki fəhlə dəstələri ilə birlikdə ərzaq sapalağına və yoxsul komitələrinin təşkilinə dair ümumi iş aparmaq üçün Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Şurası qəzalara qabaqcıl fəhlələr də göndərirdi¹⁴. Bəzi qəzalarda Bakı fəhlələrinin nümayəndələri yoxsul komitələrinin sədri təyin olunurdular¹⁵.

Yoxsul komitələrinin təşkili kampaniyasına kömək məqsədilə 1920-ci ilin dekabrında Bakı-Poylu marşrutu ilə bir sıra xalq komissarlıqlarının, həmkarlar İttifaqlarının, gənclər İttifaqının və s. nümayəndələrindən ibarət xüsusi təlimat-təbliğat qatanı göndərilmişdi-Azərbaycanda dövlət quruculuğu məsələləri RKP MK-nın nəzarət mərkəzində idi. RKP MK Siyasi Bürosunun V.İ.Lenin tərəfindən hazırlanmış və 1920-ci il noyabrın 27-də qəbul edilmiş qərarında deyilirdi: "Azərbaycanda təbliğatın, təşviqatın və yoxsul komitələrinin

inkışaf etdirilməsi və ümumiyyətlə, sovet quruculuğu hər vasitə ilə gücləndirilsin. Bundan ötrü yol Stalinə tapşırıldı ki, Azərbaycanda işləmək üçün, Təşkilat bürosu vasitəsilə hər yerdən maksimum miqdarda müsəlman kommunisti tapsın”¹⁶.

Yoxsul komitələrinin yaradılmasında böyük çətinliklər və əyintilər var idi. Yoxsul komitələrinə tavanalı kəndlilərin nümayəndələrini seçən əhalinin istəyinin əksinə olaraq, bəzi yoxsul komitələri işi elə təşkil edirdi ki, onların vasitəsilə qolçəmaqlar sovetlərə daxil ola bilməsinlər.

Beləliklə, hakimiyyətin yerlərdəki nümayəndələrinin gərgin işi sayəsində 1921-ci ilin əvvəlində nahiyə yoxsul komitələrinin təşkili əslində yerlərdə başa çatdı və qəzaların bir çoxunda qəza inqilab komitələrinə yoxsul komitələri nümayəndələrinin seçilməsinə başlandı¹⁷.

Bakıda yoxsul komitələrinin Birinci Ümumazərbaycan qurultayına hazırlıqla əlaqədar keçirilən nahiyə, qəza yoxsul komitələri qurultaylarında yoxsul komitələrinin yaradılmasına dair görülmüş işlərin ilk nəticələrinə yekun vurulur, hər nahiyədən 10 nəfər olmaqla nümayəndələr seçilirdi.

Qəza yoxsul komitələri qurultaylarını uğurla keçirmək üçün bütün qəzalardakı üçlüklərə və inqilab komitələrinə ətraflı təlimat göndərilmişdi. Təlimatda deyilirdi: "Qəza yoxsul komitələri qurultaylarının çox böyük əhəmiyyəti ondadır ki, kampaniyanın başlanmasından bəri yoxsul komitələrinin qəzalarda gördükləri bütün iş aydın şəkildə bəlli olmalıdır"¹⁸.

Texniki və siyasi şəraitinə görə nahiyə qurultayları keçirmək mümkün olmayan qəzalarda nahiyə yoxsul komitələrinin hər birinin respublika qurultayına beş nümayəndə göndərməyə ixtiyarı var idi¹⁹.

Azərbaycan yoxsul komitələri qurultayı kənd əhalisinin qəzalarda sovetlərə seçkilər sisteminə keçmək üçün hazırlanmasında mühüm addım olmalı idi. Lakin partiya rəhbərliyi bu siyasi tədbiri sürətləndirmək xətti götürdü. AKP Mərkəzi Komitəsi bütün partiya təşkilatlarına xüsusi məktub göndərərək, "göstərilən işi mübariz kampaniya kimi zərbəçi şəkildə aparmağı, qurultayda kəndlilərin ən geniş kütlələrini maraqlandırmağa çalışmağı"²⁰ təklif edirdi.

Mərkəzi Komitə qəzalardakı bu məsul iş üçün komissarlıqların işçilərindən 50 faizini - yerli şəraiti bilənləri səfərbərliyə aldı. AKP MK Siyasi Bürosu və Təşkilat bürosu Azərbaycan yoxsul komitələrinin çağırılmasına və təşkilinə rəhbərlik etmək üçün H.H.Sultanov, D.X.Bünyadzadə, M.B.Qasımov və başqalarından ibarət xüsusi komissiya yaratdılar. Sovetlərə seçkilərə hazırlıq üçün sonrakı proses partiyanın bu cür əsassız təzyiqinin səhv olduğunu göstərdi.

Digər tərəfdən isə nahiyə yoxsul komitələri qurultaylarının hazırlanması və keçirilməsi, əslində, bütün respublikada yoxsul komitələri şəbəkəsinin qəti şəkildə formalaşdırılması idi.

Kənd sovetlərinin fəaliyyət göstərdiyi Bakı qəzasında 1921-ci il yanvarın əvvəllərində bütün qəza kəndlilərinin qurultayı keçirildi. Qurultay sovet quruculuğu haqqındakı qərarında qeyd etdi ki, kənd yoxsullarının Bakı proletariatı ilə birləşməsi yalnız vahid mütəşəkkil Bakı soveti vasitəsilə mümkündür²¹.

1921-ci il fevralın 20-23-də Bakıda yoxsul komitələrinin Birinci Ümumazərbaycan qurultayı oldu. Hazırlanması və keçirilməsindəki bir sıra çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan kəndlilərinin ictimai-siyasi həyatında qurultayın mühüm əhəmiyyəti var idi. Qurultay zəhmətkeş ünsürlərin - yoxsulların və ortababların simasında kəndlilərin ümumi kütləsindən ictimai qüvvənin ayrılmasına, onların bütün respublikada sovetlərin təşkili kampaniyasına keçilməsinə fəal cəlb olunması üçün obyektiv şərait yaradılmasına müəyyən dərəcədə kömək etdi. N.N.Nərimanov demişdi: "Yoxsul komitələri öz işlərini gördü, əhali arasında müəyyən təbəqələşmə apardı. Buna şübhə yoxdur və indi sovet quruculuğu asan gedəcək, çünki artıq kəndlilərin şüurunda şəxsiz inqilab baş verib, indi yoxsul kəndlilin beyni işləyir"²².

Yoxsul komitələrinin Birinci Ümumazərbaycan qurultayı qarşdakı Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı üçün bir növ məşq oldu.

Azərbaycanın Birinci Sovetlər qurultayı. Azərbaycan SSR-in ilk Konstitusiyası. 1921-ci ilin yanvarından etibarən sovetlərə seçkilər keçirilməsinə və Birinci Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayının çağırılmasına hazırlıq başlandı. Bütünlükdə Azərbaycanda yoxsul komitələrindən sovetlərə keçilməsinə əməkçi kəndlilərin qurultaylarında seçilən kənd və nahiyə sovetlərinin yaradılmasından qəza inqilab komitələrinin ləğvindən və qəza sovetlər qurultaylarında seçilən icraiyyə komitələrinin yaradılmasından başlanmalı idi.

Naxçıvan qəzası və Kürdüstan istisna olmaqla, 1921 -ci ilin yazından Azərbaycanın bütün qəzalarında sovetlərə seçkilərin təşkili və keçirilməsi kampaniyası genişlənir. Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayının çağırılması üzrə komissiya yaradıldı. Sovetlərə seçkilər keçirilməsinə kömək göstərmək üçün 1921-ci il yanvarın axırınadək Bakıdan qəzalara 700-dək azərbaycanlı nümayəndə göndərildi²³. Qəzalardakı (fövqaladə) üçlüklər və beşliklər kənd sovetlərinin təşkilinə kömək edirdilər.

Seçkilərdə əməkçi kütlələrin fəal iştirakını təmin etmək məqsədilə bitərəflərin konfransları keçirilirdi. Yerlərdə seçkilərin keçirilməsinə rəhbərlik etmək üçün bütün qəza təşkilatlarına qanun göndərilmişdi. Qanuna əsasən seçki kampaniyası başa çatandan sonra hər bir qəza şəhərində qəza kəndli, fəhlə və əsgər deputatları soveti fəaliyyət göstərməli idi. O, kənd sovetlərinin (500 sakinə bir deputat) və şəhər sovetlərinin (200 seçiciyə bir deputat) nümayəndələrindən,

özü də qəza üzrə 300 deputatdan çox olmamaq şərtilə seçilməli idi. Daimi icra orqanları kimi, qəza icraiyyə komitələri 15 nəfərdən çox olmamaqla qəza sovetlər qurultayı tərəfindən altı ay müddətinə seçilirdi²⁴. Onlar öz aralarında üç və ya beş nəfərdən ibarət Rəyasət Heyəti seçirdilər. Dinindən, milliyətindən, oturaqlığından və sairədən asılı olmayaraq, 18 yaşından yuxarı, məhsuldar və ümumi faydalı əməklə özünə dolanacaq qazanan şəxslərin, gəlir götürmək məqsədilə müzdlü əməkdən istifadə etməyən kəndlilərin sovetlərə seçmək və seçilmək hüququ var idi. 1920-ci il aprelin 28-dək, eləcə də ondan sonra müzdlü əməkdən istifadə edənlər, zəhmətsiz gəlirlə yaşayanlar, tacirlər, vasitəçilər, möllələr, monaxlar, din xadimləri, polis və onun orqanlarının keçmiş agentlərinin seçmək və seçilmək hüququ yox idi²⁵.

Beləliklə, respublika əhalisinin müəyyən nüfuzlu, inkişaf etmiş hissəsini demokratik hüquqlardan məhrum edir və əslində dövlət quruculuğunda iştirakdan kənarlaşdırırdılar. Bununla da geniş demokratiya prinsipləri pozulur, siyasi alternativ və bütün xalqa iradəsini sərbəst şəkildə bildirmək imkanı vermədən cəmiyyət üzərində totalitar rejimin - diktator təkhakimiyyətliyinin meydana çıxmasına zəmin yaradılırdı.

Azərbaycanda "fəhlə-kəndli hökuməti"nin bərqərarlaşdırılması prosesində cəmiyyətdəki marqinal təbəqə - küncü, daldanacağı sığınacağı, kifayət qədər mədəniyyəti olmayan, yoxsullaşmış dünənki kəndlilər, səfilləşmiş fəhlələr inzibati-amirlik rejimini təmin etdiyi üçün yeni hakimiyyət onlara arxalanırdı. Çünki marqinallar komfortlu yaşayış iddiasında olmur, dövlətin verdiyi sədəqədən məmnun qalırlar. İnsanlarda kütləvi bərabərçilik psixologiyası, dövlətdən asılılıq, onun iradəsinə tabelik psixologiyası əmələ gəlirdi.

1921-ci il aprelin ortalarında qəzaların əksəriyyətində Sovetlərə seçkilər qurtardı, qalan yerlərdə isə başa çatmaqda idi. AKP III qurultayının (1921-ci il mart) qərarına uyğun olaraq, partiya rəhbərliyi sovetlər qurultayının çağırılmasını Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin birinci ildönümü gününə salmaq istəyirdi. MK-nın bəzi üzvləri qurultayın may ayına keçirilməsini tələb edirdilər. Hər halda seçki kampaniyasını sürətləndirmək üçün qəzalara partiya və dövlət xadimləri göndərildi. Aydın məsələ idi ki, qarşıya belə "zərbəçi vəzifə" qoyulduqda seçkilər geniş xalq kütlələrinin iradəsinin ifadəsinə çevrilə bilməzdi, bəzi yerlərdə, xüsusən bu cür seçkilərin ilk dəfə keçirildiyi kəndlərdə sırf deklarativ xarakter daşıyırdı. Seçkilərin keçirilməsini çətinləşdirən başqa səbəblər də var idi: əvvəla, sovetlərə seçki respublikalarının iqtisadi həyatında digər həlledici bir məqamla - yeni iqtisadi siyasətə keçilməsi ilə eyni vaxta təsadüf edirdi; ikincisi, qəzaların heç də hamısında yoxsul komitələri öz rolunu

hələ axıradək oynamamışdı; ən nəhayət isə, partiya təşkilatında müxtəlif fraksiyalar arasında barışmaz mübarizə gedirdi.

Bütün bu çətinliyə baxmayaraq, qəza partiya təşkilatları mürəkkəb siyasi və iqtisadi şəraitdə, Bakıdan gələn məsul işçilərin köməyi ilə bütövlükdə sovetlərə seçkiləri "zərbəçi" qaydada başa çatdırma bildilər. Əvvəlcə kənd və nahiyə sovetləri, sonra isə, qəza sovetləri seçildi. Kənd və nahiyə sovetləri deputatlarının yarısından çoxu yoxsulların və ortababların nümayəndələri idi. Sovetlərin bir çoxunda deputatların əksəriyyətini kommunistlər təşkil edirdi. Əlamətdar o idi ki, azərbaycanlı qadınlar nəinki seçkilərdə fəal iştirak etmişdi, həm də qəzaların bir çoxunda sovetlərə deputat seçilmişdilər. Respublikada yaşayan milli azlıq və qrupların demək olar, hamısının nümayəndələri sovetlərin tərkibinə daxil olmuşdu.

Bakı qəzasında kənd və nahiyə sovetlərinə seçkilər əvvəl aparılmışdı. Bakı fəhlə, qızıl əsgər və matros deputatları sovetinə seçkilər 1920-ci il mayın axırında keçirilmişdi. 1920-ci ilin dekabrında Bakı sovetinin və rayon sovetlərinin yenidən seçilməsi ilə əlaqədar Bakı qəzasının kəndlərində də seçkilər keçirmək qərarı alındı. Bu seçkilər Bakı sovetinə və rayon sovetlərinə seçkilərdən sonra başladı²⁶.

Beləliklə, 1921-ci il aprel axırı və mayın əvvəlində Azərbaycanada 30 minə qədər deputatı olan təxminən 1400 kənd soveti seçilmişdi²⁷.

1921-ci il mayın 6-19-da Bakıda Birinci Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı keçirildi. Seçilmiş 601 nümayəndədən 590-nı qurultaya gəlmişdi (mayın 13-dək 445 nümayəndə anket və rəqəsi almışdı), onlardan 392-si kommunist, 3 nəfəri qadın idi. Nümayəndələrin sosial və milli tərkibi belə idi: fəhlələr - 140 nəfər, kəndlilər - 189, qulluqçu və ziyalıların nümayəndələri - 116, azərbaycanlılar - 325, ruslar - 75, ermənilər - 21, digər millətlərin nümayəndələri 24 nəfər^{27a}.

Qurultay əslində kommunist nümayəndələrdən ibarət idi ki, bu da onun işinin bütün məhiyyətini irəlicədən müəyyən edirdi. Bu qanunverici orqanın bütün fəaliyyəti təkcə kommunist partiyasının siyasətinə xidmət edirdi, çünki qurultayda heç bir başqa partiya və ya siyasi müxalifət təmsil olunmamışdı.

Qurultayın gündəliyinə N.N.Nərimanovun Azərbaycan SSR hökumətinin fəaliyyəti və beynəlxalq vəziyyəti haqqında, M.D.Hüseynovun respublikanın xarici siyasəti, D.X. Bünyadzadənin xalq maarifi, Ə.H.Qarayevin Azərbaycan Qızıl ordusunun təşkili, H.Sultanovun yeni iqtisadi siyasət şəraitində sovet quruculuğunun vəzifələri, XTŞ-nin, xalq ərzaq və xarici ticarət komissarlıqlarının fəaliyyəti haqqında məruzələri, qəza nümayəndələrinin çıxışları daxil idi.

Qurultayın mayın 13-də keçirilən iclasında V.I. Leninin 1921-ci il aprelin 14-də yazdığı "Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Dağıstan və Dağlılar respublikasındakı kommunist yoldaşlara" məktubu nümayəndələrin xahişi ilə Azərbaycan və rus dillərində elan edildi. V.İ.Lenin bu məktubda Qafqaz kommunistlərinə sosializm quruculuğunda öz respublikalarının xüsusiyyətini nəzərə almağı partiyanın siyasətini bacarıqla həyata keçirməyi məsləhət görür tövsiyə edirdi ki, onlar "RSFSR-in vəziyyəti və şəraitindən fərqli olaraq, öz vəziyyətlərinin və öz respublikalarının xüsusiyyətini başa düşsünlər, bizim taktikamızı eyni ilə təqlid etmək lazım deyil, konkret şəraitin müxtəlifliyinə uyğun olaraq onu düşünülmüş surətdə dəyişdirmək lazım gəldiyini başa düşsünlər"²⁸.

Qurultay Leninin məktubunun surətini bütün qəzalara göndərməyi qərara aldı²⁹. Ancaq təəssüf ki, bu məsləhətlər sosializm quruculuğu praktikasında tam şəkildə nəzərə alınmadı və ardıcıl həyata keçirilmədi.

Lenin partiyasının konsepsiyasına və müsəlman dünyasına münasibətdə Azərbaycanın rolu və yeri barədə siyasətinə aydınlıq gətirmək üçün Q.K. Orconikidzenin RKP MK və RSFSR MİK adından qurultaya təbriki diqqəti cəlb edir. O, Azərbaycanın Şərqi tarixində sovet respublikası bünövrəsinin qoyulduğu yeganə müsəlman ölkəsi olduğunu vurğulayaraq demişdi: "Azərbaycan burada, Şərqdə nümunəvi sovet respublikası olmalıdır. Azərbaycan Şərqdə dünya inqilabının bayraqdan olmalıdır. Azərbaycan bütün Şərqi öz şəfəqləri ilə işıqlandıran, onun gözünü açan və inandıran yanar məşəl olmalıdır"²⁹.

Tarixin gedişi isə göstərdi ki, bu o vaxtın "inqilabi eyforiyasından" başqa bir şey deyildi. Elə həmin vaxt qurultay Azərbaycan SSR əməkçiləri adından yekdilliklə "Şərqi bütün fəhlə və kəndlərinə" xüsusi müraciətnamə qəbul etmişdi³⁰.

RSFSR-in Zaqafqaziya respublikalarındakı səlahiyyətli nümayəndəsi Q.V. Leqran, Gürcüstan SSR hökuməti adından M.D.Oraxelaşvili Birinci Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayının təbrik nitqi ilə salamladılar. Bir sıra xarici təşkilatların və Şərqdə Təbliğ və Fəaliyyət Şurasının nümayəndələri də təbrik sözü ilə çıxış etdilər. N.Nərimanov öz məruzəsində respublikanın daxili və beynəlxalq vəziyyətini səciyyələndirdi. O, ərzaq məsələsi, iqtisadi məsələ konsepsiyalar, xarici ticarət problemləri barədə də danışdı. Qurultay "bütün fəhlə-kəndli hökumətinin siyasətini və uğurlarını" bəyəndi³¹.

D.Hüseynov Azərbaycan sovet hökumətinin xarici siyasətinin əsas məhiyyətini ifadə edərək, demişdi: "Biz inqilab uğrunda, Sovet Rusiyası uğrunda, Kommunist İnternasionalı uğrunda hərəkət edirik və Antantaya və hər cür imperialistlərə amansız mübarizə elan edirik"^{31a}. Göründüyü kimi,

Azərbaycan SSR də Sovet Rusiyası və Komintern ilə birlikdə "dünya inqilabı" uğrunda "qətiyyətlə mübarizə" aparmağa hazır olduğunu bəyan edirdi.

Qurultay 16 qəzanın nümayəndələrinin məruzələri üzrə qəzalarda sovet, təsərrüfat və mədəni quruculuğu genişləndirməyə yönəldilmiş qətnamə qəbul etdi.

D.X.Bünyadzadənin məruzəsi üzrə qurultay Azərbaycanda xalq maarifinin inkişafı üçün vacib olan qərar qəbul etdi. Qərarla məktəblərin maddi-texniki bazasının yaradılması vəzifəsi xüsusi vurğulanmışdı.

Azərbaycan SSR-in ilk Konstitusiyasının qəbul edilməsi qurultayın işində əhəmiyyətli yer tutmuşdu. Konstitusiyanın layihəsi AKP MK-nin 1921-ci il mayın 11-də açılan plenumunda müzakirə olunarkən SA.Danielyan (Sarkis) sovetlər qurultayına nümayəndəlik nominasını - hər 5000 kəndlidən və hər 1000 nəfər fəhlədən 1 deputat göndərilməsini müəyyən edən maddənin əleyhinə çıxdı, hər 5000 kəndlidən və hər 500 fəhlədən 1 deputat göndərilməsi təklifini irəli sürdü. Plenum üzvlərinin əksəriyyəti (H.H.Sultanov, S.M.Əfəndiyev, M.H.Hacıyev, D.X.Bünyadzadə, N.N.Nərimanov və b.) onun təklifini rədd etdi və Konstitusiyanın həmin maddəsinin heç bir dəyişiklik olunmadan saxlanmasına tərəfdar çıxdı.

Əslində bu təkliflərin arxasında Azərbaycan kəndlilərinə, Azərbaycanda fəhlə-kəndli hakimiyyətinin ali orqanında onların təmsil olunmasına münasibət məsələsi dayanırdı. Ona görə də bu təkliflərlə əlaqədar dəfələrlə qızğın müzakirələr getdi. Mayın 14-də AKP MK-nin plenumunda məsələ yenidən müzakirə olundu və onun həllinin Azərbaycan MİK-ə verilməsi barədə M.D.Hüseynovun təklifi qəbul edildi³².

Sarkisin və onun tərəfdarlarının təklifi fitnəkar xarakter daşıyırdı və məhiyyətə Azərbaycanın əleyhinə çevrilmişdi. Çünki qəzalarda əhalinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi, qanunvericilik orqanlarında onların nümayəndələrinin fəhlə sinfinin nümayəndələri ilə ağılabatan tarazlığını təmin etməklə kəndliləri sovet dövləti quruculuğuna geniş cəlb etmək lazım idi. Ona görə də kəskin müzakirələrdən sonra həmin təklif rədd olundu.

Birinci Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı 1921-ci il mayın 19-da Azərbaycan SSR-in ilk Konstitusiyasını (Əsas qanununu) təsdiq etdi. Fəhlələrdən nümayəndəlik norması respublikanın dövlət idarəçiliyində fəhlə sinfinin rəhbər rolunu təmin etməli idi. Əgər qəza sovetlər qurultayları respublika sovetlər qurultayına 5 min seçicidən bir deputat göndərirdisə, şəhər sovetləri min seçicidən bir deputat göndərirdi. Qəza sovetlər qurultaylarına 500 seçicidən bir deputat, şəhər sovetlərinə isə 100 seçicidən 1 deputat seçilirdi.

Məhiyyətə Azərbaycan SSR-in ilk Konstitusiyası müstəqil, suveren dövlətin Əsas qanunu deyildi. Onun başlıca prinsipləri RSFSR-in

birinci Konstitusiyasının əsində təkrarı idi. Konstitusiya Azərbaycanda yeni, sovet quruluşunun yarandığını, əməkçilərin mənafeələrinin və hüquqlarının qorunduğunu təsbit etdi. Konstitusiya bəyan edirdi ki, Azərbaycanda ali hakimiyyət fəhlələrə və əməkçi kəndlilərə, öz əməyi ilə yaşayanların hamısına məxsusdur. Əməkçilər üçün həqiqi vicdan azadlığı təmin etmək məqsədilə məscidlər, kilsələr dövlətdən, məktəblər isə onlardan ayrılırdı. Məktəblərin dünyəvi, təhsilin isə pulsuz, ümumi və icbari olduğu elan edilirdi.

Azərbaycan SSR Konstitusiyası fəhlə və kəndli təşkilatlarına mətbuat və söz azadlığı verirdi. Ümumi hərbi mükəlləfiyyət müəyyən edilir, respublikanın müdafiəsi bütün əməkçilərin borcu sayılırdı.

Konstitusiyada deyilirdi ki, bütün millətlər sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatın hər bir sahəsində bərabər hüquqlara malikdirlər. Konstitusiyanın 13-cü maddəsinin prinsip etibarilə tarixi əhəmiyyəti var idi. Belə ki, ölkənin Əsas qanununda ilk dəfə olaraq irqindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bərabərlik təsbit edilmiş, milli azıqların mənafeələrinin qorunmasına təminat verilmişdi. Həmin maddədə deyilirdi: "ASSR dinindən, irqindən və milliyətindən asılı olmayaraq vətəndaşların bərabər hüquqlara malik olduğunu qəbul edərək, bu zəmində hansısa imtiyazlar və ya üstünlüklər müəyyən edilməsinin, yaxud bunlara yol verilməsinin, eləcə də hər hansı şəkildə milli azlıqlara zülm edilməsinin və ya onların hüquq bərabərliyinin məhdudlaşdırılmasının respublikanın əsas qanunlarına zidd olduğunu elan edir"³³.

Respublika mətbuatı fəhlə və kəndlilərə müraciət edərək, Konstitusiyayı "öyrənməyə, dərk etməyə, mənimsəməyə" çağırır, onu "proletariat diktaturasının böyük xərtiyası" elan edirdi.

Konstitusiya təsdiq edildikdən sonra, onun tələbinə uyğun olaraq, Azərbaycan İnqilab Komitəsi ləğv edildi. Qurultay Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsini - Sovetlər qurultayları arasındakı dövrdə respublikanın ali qanunvericilik orqanı seçdi. Azərbaycan MİK 73 üzvdən və 26 nəfər üzvlüyə namizəddən ibarət idi. Bunlardan 51 nəfəri azərbaycanlı, 14-ü rus, 3-ü erməni, 2-si gürcü, 1 nəfəri yəhudi idi³⁴.

Azərbaycan MİK-in mayın 21-də açılan Birinci sessiyasında 9 üzvdən (S.A.Ağamalıoğlu, Ə.H.Qarayev, M.B.Qasımov, İ.M.Konuşkin, N.N.Nərimanov, M.G.Pleşşakov, M.H.Hacıyev, T.Ə.Hüseynov, T.A.Şahbazov) və 3 nəfər namizəddən ibarət Rəyasət Heyəti seçildi³⁵. Azərbaycan kəndlilərinin nümayəndəsi M.H.Hacıyev Azərbaycan MİK-in sədri seçildi.

Azərbaycan MİK-in Birinci sessiyasında Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin tərkibi təsdiq edildi. Ali İcra hakimiyyəti olan XKS Sovetlər qurultayı və Azərbaycan MİK qarşısında məsul idi. Xalq Komissarları

Sovetinə 17 xalq komissarı daxil idi. N.N.Nərimanov Azərbaycan SSR XKS sədri seçildi.

Beləliklə, Azərbaycanda "sovet milli dövlət quruculuğunun" üçüncü mərhələsinə keçilməsi başa çatdı. XX əsrdə Azərbaycan xalqının tarixində ilk respublika ADR idi, İkincisi isə Azərbaycan SSR oldu.

Azərbaycan bütün müsəlman aləmində yeni tipli ilk dövlət Sovet respublikası oldu. Azərbaycan xalqı özünün yaxşı həyatı, əmin-amanlığı naminə yeni respublikaya böyük ümidlər bəsləyirdi. Görkəmli yazıçı, ictimai xadim C.Məmmədquluzadə 1922-ci ildə Molla Nəsrəddin" jurnalında yazırdı ki, "Molla Nəsrəddin" in ruhuna və arzularına uyğun gələn şey Sovetlər, sovet quruluşu adlanır. Mən şadam ki, bu günləri gördüm və arzum çin oldu. Sovet quruluşu, sovet hakimiyyəti bizim inam yollarımızdır. Bu bizim inamımızdır. Biz əminik ki, Vətən, Ölkə bütün zəhmətkeşlərə məxsusdur. Ölkəni, dövləti məhz bu zəhmətkeşlər idarə edirlər. Ölkənin sahibi yalnız onlardır və Sovetlər vasitəsilə dövləti yalnız onlar idarə edirlər. Sovetlər, bax, bu deməkdir"³⁶.

Xalqın əksəriyyəti ürəkdən inanırdı ki, Azərbaycanın fəhlələri bütün əməkçiləri öz milli dövlətçiliyini əldə etmişdir, onlar öz respublikasının- suveren sovet dövlətinin, Azərbaycan SSR-in bünövrəsini qoyurlar. Lakin xalq təsərrüfatının ideologiyalaşdırılmış sistemi, ictimai-siyasi həyatı hər şeyi əhatə edən "siyasiləşdirilməsi", həddən artıq inzibatçılıq və idarəetmənin totalitar üslubu, velikorus şovinizminin milli müstəqilliyə, azadlığa və hüquq bərabərliyinə təzyiqinin güclənməsi tədricən onun simasını dəyişirdi.

Milli azlıqlar arasında iş. Azərbaycanın əhalisi çoxmillətli idi. Azərbaycanlılardan əlavə, burada ermənilər, ruslar, gürcülər, ukraynalılar, ləzgilər, kürdlər, yəhudilər, talışlar və başqaları da yaşayırdılar. Zaqafqaziyada demokratik "müstəqil" dövlətlərin yaranmasından ötən dövrdə diyarda milli münasibətlər olduqca kəskinləşmişdi. Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək məqsədilə daşnak Ermənistanının başladığı təcavüz xalqımızın həyatında ağır iz buraxmışdı. Milli münasibətlərin çox mürəkkəb olduğu bir şəraitdə, ilk növbədə respublikada yaşayan xalqlar arasında milli sülh yaradılmasına dair fəaliyyətə başlamaq lazım idi.

Azərbaycanın şəhər əhalisinin milli tərkibi qarışıq idi: Bakıda, Gəncədə, Nuxada (indiki Şəkidə), Lənkəranda, Qubada, Şuşada və başqa şəhərlərdə ermənilər, yəhudilər müəyyən faiz təşkil edirdilər. Başqa millətlərdən olan kənd əhalisi əsasən yığcam halda yaşayırdılar. Məsələn, ermənilər Şuşa, Gəncə, Cavanşir, Qaryagin, Şamaxı, Göyçay qəzalarında, gürcülər Zaqatala dairəsində, kürdlər Cavanşir qəzasında və Qubadlıda, ləzgilər Zaqatala dairəsində, Quba və Nuxa qəzalarında, ruslar Gəncə, Cavad və Şamaxı qəzalarında, talışlar Lənkəran qəzasında cəmləşmişdilər.

Belə milli rəngarənglik şəraitində Azərbaycanda dövlət hakimiyyətini möhkəmləndirmək və sosial-iqtisadi dəyişiklikləri uğurla həyata keçirmək üçün milli sülh yaradılmasının mühüm əhəmiyyəti var idi. Ona görə də çoxmillətli Bakı fəhlələri ilə çoxmillətli kəndlilər arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə, bütün millətləri nümayəndələrinin yeni respublika quruculuğuna cəlb edilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Respublikanın hökumət və təsərrüfatı xalq təsərrüfatı və mədəni həyatı təzə əsaslar üzərində yenidən qurarkən, siyasi və təsərrüfat tədbirləri həyata keçirərkən bütün milli azlıqların mənafeyini və ehtiyaclarını nəzərə alırdılar.

1920-ci ilin iyulunda AKP Mərkəzi Komitəsi yanında milli azlıqlar şöbəsi yaradılmışdı. O, "Azərbaycan Kommunist Partiyası üzvlərinin çoxmillətli tərkibi arasında iş aparıldı"³⁷.

Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığında milli azlıqların xalq maarifi məsələləri və onların arasında mədəni-maarif işi aparılması ilə məşğul olan ayrıca şöbə təşkil edilmişdi. Milli azlıqlar şöbəsinin kollegiyası respublikanın milli azlıqları arasında mədəni-maarif sahəsində görülən bütün işə rəhbərlik edirdi. Milli azlıqların hər biri arasında iş görmək üçün xüsusi milli bölmələr təşkil olunmuşdu³⁸. Xalq təhsili şöbələri yanında təşkil edilmiş yardımçı şöbələr milli azlıqlar şöbəsinin yerli orqanları rolunu oynayırdı.

1920-ci ilin oktyabrında Azərbaycan SSR-də RSFSR Xalq Milli İşlər Komissarlığının nümayəndəliyi təsis olundu. O öz vəzifələrini RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında müqavilə münasibətlərinin normalarına əməl olunmaqla yerinə yetirməli idi.

Nümayəndəlik respublikada milli siyasətin həyata keçirilməsinə kömək göstərmək, millətlərin iqtisadi və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsinə və onların birgə əməyinin bərqərar olmasına yardım etmək məqsədilə təsis edilmişdi. Xalq komissarlığının başlıca vəzifəsi "RSFSR-in bütün millətləri və tayfalarının birlikdə dinc yaşamasını və qardaşcasına əməkdaşlığını təmin etmək" idi, əslində isə o, digər müstəqil sovet respublikalarının milli işlərinə fəal surətdə müdaxilə edirdi.

Milli azlıqlar şöbələri məktəblər, kitabxanalar və digər mədəni-maarif idarələri açır, yeni dərsliklər və ədəbiyyat nəşr olunurdu. Pedaqoji kadrlar hazırlamaq məqsədilə tədrisin ana dilində aparıldığı xüsusi kurslar açılmışdı^{38a}.

Xalq Milli İşlər Komissarlığının Azərbaycan SSR-dəki nümayəndəsi respublikada milli siyasətin həyata keçirilməsinin ilk yekunlarını xarakterizə edərək, öz hesabatında yazırdı: "Bu və ya digər milli qrup mədəni-maarif fəaliyyətini inkişaf etdirmək sahəsindəki bütün səylərində Respublika tərəfindən ən geniş rəğbətlə qarşılanır.

Respublikada yaşayan digər milli azlıqlara münasibətdə hökumətin milli siyasətinə gəldikdə isə, bu siyasət milli azlıqların hüquq və mənafelərinin hər vasitə ilə qorunmasına və onların əksəriyyətini təşkil edən yerli əhali ilə bircə dinc yaşayışının təmin olunmasına yönəldilmişdir"³⁹.

Azərbaycan sovet hökuməti vətəndaş müharibəsi dövründə Muğanda dağıdılmış rus kəndlilərinin bərpasına kömək göstərirdi. Bu kəndlilərin əməkçi kəndlilərinə pul, iş heyvanı və kənd təsərrüfatı inventarı verilir⁴⁰. Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılarla ermənilər arasında dinc münasibətlər bərpa olunurdu. Burada məhsul yığımında qarşılıqlı kömək üçün xüsusi erməni-azərbaycanlı dəstəsi təşkil edilmişdi⁴¹. Əhalinin qarışıq yaşadığı rayonlarda birləşmiş erməni-müsəlman inqilab komitələri və partiya komitələri⁴², habelə nahiyə və kənd komitələri⁴³ yaradılırdı.

Azərbaycan xalqı daşnakların və menşeviklərin 1920-ci il may üsyanları yatırıldıqdan sonra Azərbaycanda sığınacaq tapmış Ermənistan və Gürcüstan qaçqınlarına hər cür yardım göstərirdi. Q.K.Orconikidze daşnakların ağ terroru haqqında 1920-ci il iyunun 5-də V.İ.Leninə teleqramında yazırdı: "Daşnakların əlindən qaçan kəndlilər Sovet Azərbaycanı kəndlilərinin yanında qardaş sığınacağı tapmışlar"⁴⁴. Hətta 1920-ci ilin oktyabrında AKP-nin II qurultayı erməni qaçqınlarının yerləşdirilməsi və bütün zəruri şeylərlə təmin olunması haqqında xüsusi qətnamə qəbul etmişdi. Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.N.Nərimanov Ermənistan və Gürcüstandan olan qaçqınlara hərtərəfli yardım göstərilməsini təşkil etmək məqsədilə 1920-ci ilin oktyabrında xüsusi komissiya ilə I Ermənistan sərhədinə getmişdi. Onun göstərişi ilə qaçqınların əksəriyyəti Qazaxa köçürüldü və onlara parça, ərzaq verildi⁴⁵.

Torpağın əməkçi xalqa verilməsi haqqında dekret Azərbaycan qəzalarında normal milli münasibətlər yaradılmasında mühüm rol oynadı. Torpaq haqqında dekretin həyata keçirilməsi kəndli kütlələrinin sosial fəallığını artırır, milli qırğının, kənddə tayfa düşmənçiliyinin aradan qaldırılması prosesini sürətləndirir, müxtəlif millətlərdən olan əməkçi kəndlilər arasında məhriban qonşuluq münasibətlərinin möhkəmlənməsinə imkan yaradırdı. Torpaq haqqında dekretin tətbiqi ilə əlaqədar qəzalarda kəndli qurultayları çağırılır, sovet quruculuğu, torpaq, ərzaq məsələləri və sairə müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin iştirakı ilə müzakirə olunurdu.

Sovet hökuməti bütün silki və dini imtiyazların, milli məhdudiyətlərin ləğvinə, məktəblərdə tədrisin ana dilində aparılmasına dair zəruri tədbirlər götürdü.

§ 2. ZAQAFQAZIYA FEDERASIYASININ VƏ SSR İTTİFAQININ YARADILMASI

Zaqafqaziya respublikalarının təsərrüfat fəaliyyətinin ilkin birləşdirilməsi. Çoxmillətli ölkədə yeni cəmiyyət quruculuğu buradakı bütün millətlərin və xalqların zəhmətkeşlərinin sıx iqtisadi əməkdaşlığının təmin olunmasını tələb edirdi. Zaqafqaziya respublikaları vahid iqtisadi məkan idi. Onların arasında illərlə yaranmış təsərrüfat əməkdaşlığı və mədəni əlaqələr olmadan həmin dövrdə bu respublikalardan hər birinin ayrılıqda özünün xalq təsərrüfatını bərpa və inkişaf etdirməsi çox çətin idi. Ona görə də Zaqafqaziyanın hər yerində sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yeni respublikaların iqtisadi İttifaqı məsələsi qarşıda dururdu.

1921-ci ilin martında Azərbaycan SSR-in Moskvadakı nümayəndəliyi Zaqafqaziyanın üç respublikasının birləşməsinin zəruri olması haqqında məsələ qaldırdı⁴⁶. Martın axırında Azərbaycan və Gürcüstan inqilab komitələrinin nümayəndələri bir sıra təsərrüfat orqanlarının birləşdirilməsi ilə bağlı bəzi məsələlər barəsində ilkin danışıqlar aparırdılar. O zaman Zaqafqaziya respublikaları ərzaq sarıdan ciddi korluq çəkirdilər, xüsusən Bakı fəhlələri ağır vəziyyətdə idilər. Bu da bütün ölkənin kəskin ehtiyacı olan neft istehsalının pozulması təhlükəsini doğururdu. V.T.Lenin yardım edilməsi haqqında görülmüş tədbirlər barədə 1921-ci il aprelin 9-da Zaqafqaziya respublikalarının rəhbərlərinə xəbər verərək, "bütün Zaqafqaziya üçün vilayət təsərrüfat orqanı yaratmağı" təkidlə tələb edirdi⁴⁷. O, 1921-ci il aprelin 11-də ÜRHİMŞ-in iclasında "Qafqaz respublikalarını vahid bir təsərrüfat mərkəzi halında birləşdirmək"⁴⁸ məsələsini yenidən qaldırdı, hələ QOELRO planında Qafqaz vahid iqtisadi rayon kimi təqdim olunmuşdu⁴⁹.

İlk növbədə Zaqafqaziya respublikaları ilə RSFSR arasında təsərrüfat sahəsində qarşılıqlı münasibətlər, xalq komissarlıqlarının, respublikaların planlarının və ali iqtisadi şuraların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi məsələləri dururdu.

Bütün Zaqafqaziya üçün vahid dəmir yolu və xarici ticarət orqanları yaradılması birinci dərəcəli vəzifə kimi irəli sürüldü. Zaqafqaziya respublikalarının ərzağa, sənaye mallarına, avadanlığa, maşınlara kəskin ehtiyacı var idi.

1921-ci il aprelin 18-də V.İ.Lenin Azərbaycan Neft Komitəsinə xaricdə neft məhsullarını avadanlığa, paltar və ərzağa dəyişdirmək hüququ verilməsi barədə göstəriş verdi. Ali İqtisadi Şuranın sədri M.D.Hüseynov demişdi ki, bu qərar olmasaydı, bizim neft sənayemiz süquta uğrayardı⁵⁰.

Xariclə müvəffəqiyyətlə ticarət aparılması bütün Zaqafqaziya üçün vahid xarici ticarət orqanı yaradılmasını tələb edirdi. Məlum olduğu kimi, hər bir respublikanın öz xarici ticarət idarəsi var idi, onlar birləşdirilmədiyinə və RSFSR Xalq Xarici Ticarət Komissarlığı ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərən ümumi Zaqafqaziya orqanına tabe olmadıqlarına görə o dövrdə sərfəli ticarət edə bilmirdilər. Ancaq eyni zamanda xarici ticarətdə sanballı yer tutan və həlledici rol oynayan Azərbaycan Respublikasının mənafeləri heç də həmişə ədalətli şəkildə nəzərə alınmırdı.

Ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərən üç dəmir yolunun mövcudluğu Zaqafqaziyanın xalq təsərrüfatının bərpa və inkişafına güclü əngəl törədirdi. Onlardan hər biri, əslində öz respublikasının ərazisindən keçən dəmiryol xəttinə rəhbərlik edirdi. Hər üç respublikanın xalq təsərrüfatının inkişafı naminə dəmir yolunun normal işləməsi üçün onları necə olur-olsun birləşdirmək və bütün Zaqafqaziya üçün vahid orqana tabe etmək lazım idi.

Dəmir yollarının birləşdirilməsi ilə əlaqədar Zaqafqaziya respublikaları arasında gömrük məsələlərinin ləğvi məsələsi də həll olundu. 1921-ci il mayın 2-də RKP MK Qafqaz bürosu Zaqafqaziya respublikaları arasında gömrükxanaları və sərhəd postlarını ləğv etməyi qərara aldı. Hələ 1921-ci il aprelin 21-də Gürcüstan SSR ilə Azərbaycan SSR arasında poçt konvensiyası haqqında müqavilə imzalanmışdı⁵¹. 1921-ci ilin iyununda Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti qonşu sovet respublikaları ilə sərhəddə gömrükxanaların ləğv olunması haqqında dekret verdi⁵².

Zaqafqaziyanın üç respublikasının xalq xarici ticarət komissarlıqlarının 1921-ci il aprelin sonunda RSFSR Xalq Xarici Ticarət Komissarlığı nümayəndəsinin iştirakı ilə keçirilən müşavirəsi Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın xarici ticarət idarələrinin praktiki olaraq birləşdirilməsi məsələsini müzakirə etdi. 1921-ci il iyunun 7-də Zaqafqaziya respublikalarının xarici ticarət komissarlıqlarını birləşdirmək qərara alındı, bir neçə gündən sonra isə bunların "Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistanın xarici ticarət üçün İttifaqı" adı altında birləşdirilməsi barədə üç respublika arasında saziş imzalandı.

Dəmir yolları birləşdirildikdən az sonra - 1921-ci ilin avqustunda Tiflisdə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dəmiryolçuları həmkarlar İttifaqlarının birləşmiş qurultayı oldu. Qurultayda vahid rəhbərlik - Zaqafqaziya Dəmiryol İşçilərinin Həmkarlar İttifaqı seçildi⁵³.

Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Zaqafqaziya respublikalarının bütün həmkarlar İttifaqlarının birləşdirilməsinin təşəbbüsçüsü kimi çıxış edirdi. Hələ 1921-ci il martın əvvəlində Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Şurasının Rəyasət Heyəti Gürcüstan Həmkarlar İttifaqları Şurası ilə sıx əlaqə yaratmaq üçün oraya öz nümayəndə heyətini göndərmişdi⁵⁴. Azərbaycan Həmkarlar İttifaqlarının

İkinci qurultayı (1921-ci il, iyul) Zaqafqaziya respublikalarının tezliklə və təxirə salınmadan iqtisadi cəhətdən birləşdirilməsinin zəruri olduğunu göstərdi və birləşmə çağırışı ilə Gürcüstan və Ermənistan fəhlələrinə müraciət qəbul etdi. Gürcüstan və Ermənistanın həmkarlar İttifaqları şuraları da Zaqafqaziya həmkarlar İttifaqlarının birləşdirilməsinə tərəfdar çıxdılar. 1921-ci ilin martında keçirilən Birinci Zaqafqaziya Həmkarlar İttifaqları qurultayı üç respublikanın həmkarlar İttifaqlarının birləşdirilməsini qəti olaraq təsbit etdi. Zaqafqaziya respublikalarının birləşdirilməsində komsomol təşkilatları da fəal rol oynayırdılar. AKGİ-nin III qurultayı (1921-ci il, avqust) Qafqazın komsomol təşkilatlarının birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdi. 1921-ci il sentyabrın 1-də Bakıda Qafqaz respublikaları kommunist gənclər təşkilatlarının birinci qurultayı açıldı. Həmin qurultayda komsomol təşkilatları birləşdirildi və onların RKGİ ilə tam birləşdiyi elan edildi.

Beləliklə, partiya təşkilatları kimi həmkarlar İttifaqları və komsomol təşkilatları da Zaqafqaziya miqyasında birləşməklə özlərinin müstəqilliyini itirir, əslində Rusiya həmkarlar itifaqlarının və Rusiya Komsomolunun vilayət hüququnda yerli orqanlarına çevrilirdilər.

Zaqafqaziya respublikalarının təsərrüfat orqanlarının birləşdirilməsi prosesində, xüsusən xarici ticarət və respublikaların ərazi sərhədləri, gömrükxanaların və nəzarət məntəqələrinin ləğvi haqqında məsələlərin həlli zamanı respublikaların nümayəndələri arasında kəskin fikir ayrılığı və mübahisələr olurdu. Nümayəndələrin bir çoxu bu kampaniyaların əleyhinə çıxır, Mərkəzin həmin sahələrin idarə olunmasını öz əlinə almağa və gələcəkdə bunları tam ələ keçirməyə cəhd göstərməsindən şübhələnirdilər.

Həmin vaxt, 1921-ci il iyulun 2-3-də Tiflisdə Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan Kommunist partiyaları, Tiflis, Bakı partiya komitələri, həmkarlar İttifaqları şuraları rəyasət heyəti və Qafqaz ordusu Hərbi İnqilab Şurası üzvlərinin iştirakı ilə RKP MK Qafqaz bürosunun plenumu keçirildi. RKP MK-dan İ.V.Stalinin iştirak etdiyi, Zaqafqaziya respublikalarının təsərrüfat fəaliyyətini birləşdirməyi zəruri sayan plenum yuxarıda göstərilən fikir ayrılıqlarını "millətçiliyə doğru meyil etmək faktları" kimi qiymətləndirdi və Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan kommunist partiyaları MK-larına təklif etdi ki, "partiyanın bütün nümayəndələrinə ciddi surətdə təlqin etsinlər ki, belə məsələlərin həlli zamanı yalnız bu respublikaların əməkçi kütlələrinin qardaşlıq əlaqələrinin mənafeyini əsas tutsunlar"⁵⁵.

Buna baxmayaraq, xüsusən Gürcüstan və Azərbaycan partiya və sovet nümayəndələrinin bir çoxu Zaqafqaziya respublikalarının iqtisadi baxımdan birləşdirilməsinin tezləşdirilməsinə ehtiyatla yanaşırdılar. Onlar bildirirdilər ki, hər bir respublikaya məhz o səviyyəyədək inkişaf etmək imkanı vermək lazımdır

ki, birləşmənin praktiki baxımdan zəruri olması fikrinə onlar özləri təbii olaraq gəlsinlər. N.N.Nərimanov deyirdi: "Hazırda bu birləşmə bir qədər sünidir. Bu respublikalara əl-qol açmaq imkanı vermək lazımdır, elə etmək lazımdır ki, respublikalar bu yaxınlaşmanı həqiqətən təbii olaraq hiss etsinlər, bu yaxınlaşmanı təbii olaraq tələb etsinlər"⁵⁶.

Beləliklə, o vaxt Zaqafqaziya respublikalarının öz aralarında və digər sovet respublikaları ilə siyasi cəhətdən birləşməsi məsələsi hələ qaldırılmışdı. Zaqafqaziya respublikaları ilə RSFSR arasında könüllülük əsasında ticarət və təsərrüfat-maliyyə sazişləri bağlamağın zəruri olması göstərilirdi.

Zaqafqaziya respublikalarının təsərrüfat fəaliyyətinin birləşdirilməsi üzrə komissiya diyar iqtisadi müşavirəsinin çağırılmasını hazırladı. 1921-ci il avqustun 7-də Tiflisdə açılan müşavirə Zaqafqaziya respublikalarının iqtisadi siyasətinin əsas cəhətlərini müəyyənləşdirdi. Müşavirə Zaqafqaziya respublikalarının iqtisadi siyasətinin vəhdətinin, xalq təsərrüfatının elektrifikasişdırılmasını həyata keçirməyi və diyarda suvarma sistemini genişləndirməyin zəruriliyini təsdiq etdi. Maliyyə siyasətini birləşdirməyin və Zaqafqazianın bütün respublikaları üçün vahid pul nişanı müəyyən etməyin vacib olduğunu bildirdi. Pul islahatının hazırlanıb keçirilməsi zəruri sayıldı. Respublikaların məsələləri ilə məşğul olan xalq komissarlıqlarının fəaliyyətini əlaqələndirmək üçün mərkəzi orqan - İqtisadi büro yaradıldı⁵⁷. Zaqafqaziya respublikalarının iqtisadi cəhətdən birləşdirilməsi bu cür başlandı. 1921-ci il avqustun 12-14-də Tiflisdə keçirilən diyar partiya müşavirəsi bu təşəbbüsləri bəyanərək, partiya təşkilatlarına tapşırırdı ki, millətçiliyə doğru təmayüllərlə mübarizəni gücləndirsinlər, bütün xalqların qardaşlıq həmrəyliyini və birliyini daha da möhkəmləndirmək xəttini ardıcıl surətdə həyata keçirsinlər⁵⁸.

AKP MK-nın plenumu (1921-ci il, 13-23 avqust) dərhal, partiyanın göstərişi ilə iqtisadi müşavirə və partiya müşavirəsi haqqında S.M.Kirov və M.D.Hüseynovun məruzələrini dinləyərək qərar qəbul etdi⁵⁹. Ancaq xüsusən Gürcüstanda və müəyyən dərəcədə də Azərbaycanda bəzi partiya və sovet işçiləri bu qərarla razılaşmadılar. Erməni nümayəndələri isə özlərinin iqtisadi zəifliyini anlayaraq və iqtisadi cəhətdən birləşməyin Ermənistan üçün sərfəli olduğunu nəzərə alaraq, bunun tezliklə praktiki surətdə həll edilməsinə çalışırdılar.

Zaqafqaziya respublikalarının iqtisadi cəhətdən birləşdirilməsi haqqında məsələ partiya direktivi ilə yuxarıdan, zəhmətkeşlərin orqanlarının iştirakı olmadan həll edilirdi. Məsələnin həllinə "demokratiklik" donu geyindirmək üçün RKP MK 1921-ci il avqustun 24-də partiya təşkilatlarına təklif etdi ki, iqtisadi cəhətdən birləşməyin ümdə əhəmiyyəti olmasını "bütün partiya üzvlərinə və bitərəf əməkçi kütlələrə"^{59a} izah etsinlər. AKP MK Azərbaycanın bütün partiya

təşkilatlarına xüsusi müraciət qəbul edərək, bu məsələyə dair geniş təşviqat kampaniyasına başlamağı tapşırırdı.

İqtisadi büronun yaradılması, dəmir yollarının, xarici ticarətin həmkarlar İttifaqları və komsomol təşkilatlarının birləşdirilməsi Zaqafqaziya federasiyasının yaradılması yolunda ilk addımlar idi.

Zaqafqaziya Sovet Sosialist Respublikalarının Federativ İttifaqı (ZSSRFİ). Zaqafqaziya respublikalarının təsərrüfat səylərinin ilkin qaydada birləşdirilməsindən sonra onların tam yaxınlaşması yolunda yeni mərhələ başladı. Əslində respublikaların dövlət-siyasi birləşməsi adı altında onların müstəqilliyinin məhdudlaşdırılmasına doğru sonrakı addım üçün zəmin yaradılırdı.

RKP MK Qafqaz bürosunun 1921 -ci il noyabrın 3-də Bakıda RKP MK-nın katibi V.M.Molotovun, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan kommunist partiyaları MK üzvlərinin iştirakı ilə keçirilən plenumu Zaqafqaziya respublikalarının federasiya haqqında Q.K.Orconikidzenin və İttifaq müqaviləsinin layihəsi haqqında Ş.Z.Eliavanın məruzələrini dinləyərək, "respublikalar arasında ilk növbədə hərbi, təsərrüfat, maliyyə işi və xarici ticarət sahəsində federativ İttifaq" bağlanması barədə qərar qəbul etdi⁶⁰.

Zaqafqaziya respublikalarının inzibati-iqtisadi mərkəzini - İttifaq Soveti yaratmaq və İttifaq müqaviləsinin layihəsini işləyib hazırlamaq üçün komissiya təşkil etmək qərarı alındı⁶¹.

Bütün partiya qüvvələri və ictimai qüvvələr Zaqafqaziya Federasiyasının təşkili haqqında qərar ətrafında təbliğat-təşviqat kampaniyasına səfərbər edildi. Zaqafqaziya respublikalarının vahid iqtisadi-siyasi mərkəzə malik federasiyasını yaratmaq qərarını müdafiə məqsədilə Bakıda və başqa şəhərlərdə partiya və sovet işçilərinin iştirakı ilə mitinqlər təşkil edilirdi⁶².

1921-ci il noyabrın 15-də Azərbaycan SSR MİK-in Rəyasət Heyəti müvafiq direktiv layihələri işləyib hazırlamaq, MİK-in və Xalq Komissarları Sovetinin birləşmiş iclasına təqdim etmək üçün yerli komissiya yaratdı: İttifaq Sovet Konstitusiyası layihəsinin hazırlanması üzrə komissiyadakı Azərbaycan nümayəndələri bu direktivləri rəhbər tutmalı idilər⁶³. Noyabrın 16-da isə MİK-in Rəyasət Heyəti qərara aldı: "Zaqafqaziya respublikalarının vahid federativ İttifaqda birləşdirilməsi prinsip etibarilə təxirəsalınmaz zərurət sayılır"⁶⁴. Lakin Gürcüstanda və Azərbaycanda rəhbər işçilərin bir qrupu Zaqafqaziya respublikaları federasiyasının əleyhinə çıxırdı. Bəzi üzvlərin bu cür birləşməyə etiraz etmələrinə baxmayaraq, partiya orqanları "Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Sovet Sosialist respublikalarının İttifaq müqaviləsi layihəsini" bəyəndilər⁶⁵. Gürcüstanda P.Q.Mdivani başda olmaqla bir dəstə partiya xadimləri, Azərbaycanda R.Ə.Axundov və M.D.Hüseynov belə hesab edirdilər

ki, federasiya yaradılmasının vaxtı çatmamışdır. Diyardakı mürəkkəb şəraitdə milli siyasət yeridilməsi sahəsində qarşıya çıxan bir çox problemlərin həlli yollarının axtarışında təkcə ictimaiyyət tərəfindən deyil, hətta partiya və sovet xadimləri arasında müxtəlif rəylər səslənir, bəzən partiyanın baş xəttinin əleyhinə əsaslandırılmış dəlillər söylənirdi.

N.N.Nərimanov Zaqafqaziya respublikalarının birləşdirilməsi barədə V.İ.Leninə məktublarından birində yazırdı: "Mən Qafqaz bürosunun iclaslarında həmişə demişəm: birləşmə zəruridir, ancaq tələsmək lazım deyildir. Birləşdirilmiş xarici ticarətin və dəmir yollarının mövcudluğu məni bir daha əmin edir ki, hər halda gözəl ibarələrlə kifayətlənməkdə davam edirik"⁶⁶.

V.İ.Lenin Zaqafqaziya federasiyası haqqında məsələyə dair materialları öyrənərək özünün təkliflər layihəsini hazırladı. 1921-ci il noyabrın 21-də RKP MK Siyasi Bürosu V.İ.Leninin təklifi ilə "Zaqafqaziya respublikalarının federasiyası prinsipə tamamilə düzgün və hökmən yaradılmalı hesab edilsin..."⁶⁷ qətnaməsini qəbul etdi.

Bu birbaşa amirənə göstəriş dönmədən yerinə yetirilməli idi. N.N.Nərimanov V.İ.Leninə məktubunda yazırdı: "Şübhəsiz ki, partiya qaydasınca biz bunu ləyaqətlə həyata keçirəcəyik, ancaq bir-birimizə olan belə münasibətdə bundan nə çıxacağını qabaqcadan bilmək çətindir. Hər halda birləşmə haqqında məsələ son vaxtlar çox aludə olan və bunu hiss etməyən Q.Orconikidzenin məruzəsi əsasında artıq Mərkəz qarşısında həll edilmişsə, onda yenə də təkid etmək lazımdır ki, İttifaq Sovetinin mərkəzi Tiflis yox, Bakı olsun. Bu, vəziyyəti bir qədər yüngülləşdirər"⁶⁸.

1921-ci il dekabrın 7-də İkinci diyar partiya müşavirəsi (Birinci Zaqafqaziya partiya konfransı) federasiya ideyasının təşviqat və təbliğatından onun sovetlər vasitəsilə tez bir zamanda və əməli surətdə həyata keçirilməsinə başlamağın zəruri olduğunu bildirdi⁶⁹.

Federasiya ideyasının həyata keçirilməsi kampaniyası heç də hər yerdə rəvan getmirdi. Təkcə rəhbərlikdə deyil, yerlərdə də birləşmənin prinsipləri barədə etirazlar, fikir ayrılığı var idi və Azərbaycanın mənafeyinin tapdalandığı bildirilirdi. Təsadüfi deyil ki AKP-nin IV qurultayı (1922-ci il, 2 fevral) Zaqafqaziya respublikaları federasiyasını əməli surətdə həyata keçirməyin zəruri olması haqqında xüsusi qətnamə qəbul etmiş və MK-ya tapşırırmışdı ki, "hər cür millətçilik təmayülləri və partiya orqanlarının qərarlarına etinasızlıq göstərmək meyilləri əleyhinə bütün vasitələrlə mübarizə aparsın"⁷⁰.

Azərbaycan zəhmətkeşləri, partiya və ictimai təşkilatlar Mərkəzi Komitənin ciddi nəzarəti altında Zaqafqaziya Federasiyasının əməli surətdə yaradılması haqqında qərar çıxartdılar⁷¹.

1921-ci ilin sonu və 1922-ci ilin əvvəlində Zaqafqaziya respublikalarının hamısında sovetlərə seçkilər başa çatmışdı. Sovetlər federasiya yaradılmasına tərəfdar çıxmışdılar. Zaqafqaziya kommunistlərinin 1922-ci il fevralın 18-22-də Tiflisdə keçirilən I qurultayında Zaqafqaziya kommunist təşkilatlarının vahid partiya rəhbərliyində birləşdirilməsi "**bütün Zaqafqaziyanın idarə olunmasının Mərkəzin əlində cəmləşdirilməsi**" məqsədini güdüdü.

Zaqafqaziya respublikalarının birləşdirilməsi məsələsində, xüsusən Gürcüstan KP-də olan fikir ayrılıqlarını nəzərə alaraq, qurultay RK(b)P MK Qafqaz bürosunun milli məsələyə dair ümumi siyasi xəttini düzgün hesab etdi və yeni seçilmiş diyar komitəsinə: "a) partiyanın millətçilik təmayülləri və meyillərinə qarşı qəti mübarizə aparmasını; b) Zaqafqaziyanın birləşmiş ümumi siyasi mərkəzinin yaradılmasını (bunsuz onun iqtisadi qüdrətini dirçəltmək sahəsində müvəffəqiyyətlə iş görmək mümkün deyil) sürətləndirməyi" tapşırırdı⁷².

Zaqafqaziya kommunist təşkilatlarının birinci qurultayı Komissiyaın təqdim etdiyi "Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan SSR-in İttifaq müqaviləsi"ni, habelə, "Ali İqtisadi Şura haqqında Əsasnamə"ni təsdiq etdi.

Qurultayda S.C.Yaqubov, S.M.Kirov, S.L.Lukaşin (Srapionyan), P.Q.Mdivani, A.F.Myasnikov (Myasnikyan), N.N.Nərimanov, M.D.Oraxelaşvili, Q.K.Orconikidze, M.K.Pleşşakovdan ibarət Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi seçildi. Ə.H.Qarayev, M.Lisəvski, F.İ.Maxaradze, L.İ.Mirzoyan və N.S.Okucava ZÖK üzvlüyünə namizəd seçildilər. RK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin birinci plenumu Zaqafqaziya respublikaları MİK-ləri nümayəndələrinin səlahiyyətli konfransının çağırılması haqqında qərar qəbul etdi.

1922-ci il martın 3-də Azərbaycan MİK-in üçüncü sessiyası federasiyanı və Zaqafqaziya respublikalarının federativ İttifaqı haqqında Əsasnaməni bəyəndi⁷³. Zaqafqaziya səlahiyyətli konfransına Azərbaycan SSR MİK-dən həlledici səsə 25 və məşvərətçi səsə 3 nəfərdən ibarət nümayəndəlik təsdiq olundu. Nümayəndəliyə S.M.Əfəndiyev, M.N.İsrafilbəyov (Qədirlı), V.Q.Yeqorov, S.C.Yaqubov, N.N.Nərimanov, N.G.Poltoratski, E.İ.Rodionov, M.Ə.Şahbazov və b. daxil idilər⁷⁴.

1922-ci il martın 7-8-də AK(b)P MK-nın plenumu İttifaq hökumətinin tərkibi haqqında məsələni müzakirə edərək, onun N.N.Nərimanov, M.F.Myasnikov və Gürcüstan SSR-in bir nümayəndəsindən ibarət Rəyasət Heyətinin təsdiq olunması barədə təklifi dəstəklədi⁷⁵.

1922-ci il martın 11-də Tiflisdə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan MİK-ləri nümayəndələrinin Səlahiyyətli konfransı açıldı. Konfrans birillik səlahiyyət müddəti olan ali orqan idi və ildə üç dəfədən az olmayaraq çağırılmalı idi. Konfrans özünün icraçı orqanını - İttifaq Sovetini, onun üç nəfərdən ibarət

(hər respublikadan bir nəfər) Rəyasət Heyətini və Ali İqtisadi Şura (AİŞ) yaratdı. Habelə AİŞ sədrinin və Zaqafqaziya dəmir yolu rəisinin namizədlərini təsdiqlədi.

1922-ci il martın 12-də Səlahiyyətli konfrans İttifaq müqaviləsini qəbul etdi və Zaqafqaziya Sovet Sosialist Respublikaları Federativ İttifaqını (ZSSRFİ) yaratdı. İttifaq müqaviləsində deyilirdi ki, Səlahiyyətli konfrans xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu əsas tutaraq razılığa gələn tərəflərdən hər birinin müstəqilliyini və suverenliyini tanıyaraq, müdafiə məqsədilə və təsərrüfat quruculuğu mənafeyi naminə öz qüvvələrini birləşdirməyin zəruriliyini dərk edərək, "Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan sovet sosialist respublikaları indən belə öz aralarında sıx hərbi, siyasi və iqtisadi İttifaqa daxil olduqlarını" təsdiqlədi⁷⁶.

Müqavilədə göstərilirdi: "Respublikalar İttifaqı RSFSR ilə ittifaq müqaviləsi əsasında qarşılıqlı münasibətlər qurur"⁷⁷.

Hərbi və maliyyə işləri, xarici siyasət, xarici ticarət, yollar və rabitə, iqtisadiyyata rəhbərlik və əksinqilabla mübarizə məsələləri İttifaq Sovetinin ixtiyarına verildi. İttifaq Fövqəladə Komissiyası və İttifaq Fəhlə-Kəndli Müfəttişliyi təşkil olundu. Müqavilədə İttifaq Sovetinin və AİŞ-in hüquq və vəzifələri də müəyyən edilmişdi.

1922-ci il aprelin 28-də II Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı İttifaq müqaviləsini ratifikasiya etdi⁷⁸.

ZSSRFİ İttifaq Soveti mövcud olduğu müddətdə (mart-dekabr 1922-ci il) Zaqafqaziya respublikalarının təsərrüfat-siyasi birliyi iqtisadi və mədəni inkişafı sahəsində xeyli iş gördü. Lakin Zaqafqaziya xalq komissarlarının birləşdirilməsi, sərhəd mübahisələrinin, torpaq məsələsinin, meşələrdən, sudan, otlaqlardan istifadə məsələlərinin və diyarın normal təsərrüfat həyatının digər problemlərinin nizama salınması prosesi asan və bərabər səviyyədə getmirdi. Bu proses inzibətçiliklə və ayrı-ayrı respublikaların hüquqlarına məhəl qoyulmaması ilə müşayiət olunurdu. "Sosializm" quruculuğunun bir çox mühüm məsələlərini İttifaq müqaviləsi çərçivəsində həll etmək xeyli çətin idi, çünki federativ İttifaq respublikaların fəaliyyətinin yalnız bəzi tərəflərini birləşdirməyə imkan yaradırdı. İttifaq Soveti əslində məhdud səlahiyyətli məşvəətçi orqan idi.

Birinci Zaqafqaziya Sovetlər qurultayı və ZSFSR-in yaradılması. Sovet respublikaları arasında mövcud olan müqavilə münasibətləri Mərkəz tərəfdən xalq təsərrüfatının idarə olunması üçün kifayət etmirdi. Diyarı bütünlüklə Mərkəzin əmrinə tabe etmək məqsədi ilə Moskvadan bütün sovet respublikalarını vahid İttifaq dövlətində birləşdirmək ideyası irəli sürüldü. Zaqafqaziya şəraitində bu məsələnin həlli ZSSRFİ-ni vahid Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasına çevirməyin zəruriliyi ilə sıx əlaqələndirilirdi. Ona görə də sovet respublikalarının İttifaqını yaratmaq uğrunda mübarizə

Zaqafqaziyada ZSSRFİ-ni vahid federativ respublikaya çevirmək və Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın ZSFSR bayrağı altında SSRİ-yə daxil olması şüarı ilə gedirdi.

1922-ci ilin yayından etibarən Zaqafqaziyada ZSSRFİ-nin vahid Zaqafqaziya Federativ Respublikasına çevirməsi və bunun Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqına daxil edilməsi uğrunda kampaniya başladı. 1922-ci ilin iyulunda RK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komi təsinin plenumu Zaqafqaziya respublikalarının RSFSR ilə qarşılıqlı münasibətləri haqqında RK(b)P MK-da məsələ qaldırdı. Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın məsul işçilərinin iştirakı ilə Moskvada keçirilən müşavirədə həmin məsələ müzakirə edildi. Bütün sovet respublikalarının sıx birləşməsinin Mərkəz üçün zəruriliyini diktə edən şəraiti nəzərə alaraq, müşavirə Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının əməli surətdə yaradılmasına tərəfdar çıxdı. " RSFSR, USSR, BSSR və ZSSRFİ arasında gələcək qarşılıqlı münasibətlər məsələsini partiya MK-nın plenumunun müzakirəsinə hazırlamaq üçün RK(b)P MK Siyasi Bürosu 1922-ci il avqustun 10-da S.A.Ağamalıoğlu, V.V.Kuybışev, P.Q.Mdivani, A.F.Myasnikov, Q.K.Orconikidze, Q.İ.Petrovski, İ.V.Stalin, A.V.Çervyakov və başqalarından ibarət komissiya yaratdı. İ.V.Stalinin hazırladığı və komissiya tərəfindən qəbul olunmuş tezislərdə göstərilirdi ki, sovet sosialist respublikaları "muxtariyyətləşdirmə" yolu ilə birləşdiriləcəkdir. Bu o demək idi ki, Ukraynanı, Belorusiyanı və Zaqafqaziya respublikalarını muxtar respublikalar hüququnda RSFSR-in tərkibinə daxil etmək nəzərdə tutulurdu.

1922-ci il sentyabrın əvvəllərində İ. V. Stalinin tezisləri müttəfiq respublikaların kommunist partiyalarının mərkəzi komitələrinə göndərildi.

1922-ci il sentyabrın 11-də AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti müstəqil respublikalar ilə RSFSR arasında qarşılıqlı münasibətlər haqqında məsələyə dair komissiyada iştirak etməkdən ötrü Moskvaya göndərilən S.A.Ağamalıoğlu üçün direktivi S.M.Kirov, Q.M.Musabəyov, R.Ə.Axundov, A.M.Mirzoyan, S.A.Ağamalıoğlu və başqalarının iştirakı ilə müzakirə edərək, Sovet Azərbaycanının geniş muxtariyyət əsasında Ümumrusiya federasiyasına "dərhal daxil olmasını zəruri saydı"⁷⁹. AK(b)P MK-nın elə həmin gün keçirilən plenumu da "muxtariyyətləşdirmə" ideyasını bəyəndi⁸⁰. Ancaq plenum bu ideyanı yaymağa dair geniş təşviqat kampaniyası aparmadığı deyil, fəhlə və kəndlilərin geniş təbəqələrinin bu məsələyə münasibətini aydınlaşdırmaq məqsədilə yalnız hazırlıq işi aparmadığı məsləhət gördü.

SSR İttifaqının təşkili uğrunda birləşmə hərəkəti Azərbaycan SSR-də bir qədər əvvəl başlandı. Sentyabr ayından etibarən Respublika zəhmətkeşlərinin, partiya və sovet təşkilatlarının yığıncaqlarında SSRİ yaradılmasının zəruriliyi haqqında qətnamələr qəbul edilirdi⁸¹.

AK(b)P MK Rəyasət Heyətinin 1922-ci il 11 sentyabr qərarında olduğu kimi, bu yığıncaqda, mitinqlərdə və konfranslarda qəbul edilən qətnamələrin əksəriyyətində də səhv ideya - sovet respublikalarının birləşdirilməsi üçün əsas sayılan "muxtariyyətləşdirmə" prinsipi dəstəklənirdi. Hətta Gəncə qəzası fəhlə və kəndlilərinin 1922-ci il sentyabrın 16-da keçirilmiş ümumi yığıncağının qətnaməsində Zaqafqaziya respublikalarının "Rusiya Sovet Federasiyasının tərkibinə daxil olması" tələb edilirdi⁸².

1922-ci il sentyabrın 16-da RK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin Rəyasət Heyəti Zaqafqaziyanın RSFSR ilə birləşməsi haqqında tezislərə Zaqafqaziya respublikaları kommunist partiyalarının münasibətini müzakirə etdi. Rəyasət Heyəti Zaqafqaziya respublikalarının siyasi, hərbi və təsərrüfat cəhətdən RSFSR ilə birləşməsi tezislərini bəyəndi (Rəyasət Heyətinin üzvlərindən biri əleyhinə səs vermiş və bir nəfər bitərəf qalmışdı), Azərbaycan və Ermənistan kommunist partiyaları mərkəzi komitələrinin bu tezislərə qoşulmaları barədə məlumatlarını nəzərə aldı⁸³. Gürcüstan KP MK tezislərin əleyhinə çıxmışdı.

RK(b)P MK Təşkilat bürosunun komissiyası sovet respublikalarının partiya təşkilatları nümayəndələrinin, o cümlədən S.A. Ağamalioğlunun iştirakı ilə 1922-ci il sentyabrın 23-24-də keçirilən iclasında, "muxtariyyətləşdirmə" ideyasının səhv olmasına baxmayaraq, İ.V. Stalinin təqdim etdiyi və əsasını "muxtariyyətləşdirmə" ideyası təşkil edən "RSFSR ilə müstəqil respublikalar arasında qarşılıqlı münasibətlər haqqında" qətnaməni bir nəfər (Gürcüstan nümayəndəsi) bitərəf qalmaqqla qəbul etdi.

Komissiyanın materialları, habelə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan kommunist partiyaları mərkəzi komitələrinin qətnamələri xəstə olan V.İ. Leninə göndərildi⁸⁴. V.İ. Lenin komissiyanın materiallarını və qətnamələri diqqətlə öyrənərək, "muxtariyyətləşdirmə" ideyasının əleyhinə çıxdı. Müstəqil respublikaların "muxtariyyətləşdirilməsinin" onların hüquqlarını azaltdığını və sovet xalqlarının dostluğunu daha da möhkəmləndirmək vəzifələrinə uyğun olmadığını qeyd edərək, V.İ. Lenin bu məsələnin həllinin başqa yolunu göstərdi. O, bərabərhüquqlu müstəqil sovet respublikalarının könüllü surətdə birləşməsi əsasında Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı yaratmaq ideyasını irəli sürdü.

1922-ci il sentyabrın 26-da V.İ. Lenin RK(b)P MK Siyasi Bürosunun üzvlərinə məktub yazaraq komissiyanın "muxtariyyətləşdirilmə haqqında" qətnaməsini kəskin tənqid etdi və SSRİ-nin təşkilinə dair öz layihəsini əsaslandırdı. V.İ. Lenin qətnamənin birinci bəndini elə yazdığı təklif edirdi ki, buradan aydın görünsün ki, müstəqil sovet milli respublikaları Rusiya federasiyasına daxil olmaları RSFSR ilə birlikdə yeni dövlət qurumunda - "bərabərhüquqlu respublikalar federasiyasında" birləşirlər. V.İ. Lenin yazırdı:

"Biz özümüzi Ukrayna SSR və başqaları ilə bərabər hüquqlu hesab edirik və onlarla birlikdə, onlarla bərabər yeni İttifaqa, yeni federasiyaya daxil oluruq"⁸⁵.

Leninin layihəsi əsasında komissiya sovet respublikalarının birləşməsi haqqında yeni qətnamə hazırladı və RK(b)P MK plenumunun müzakirəsinə verdi. 1922-ci il oktyabrın 6-da RK(b)P MK plenumu yeni qətnaməni direktiv kimi qəbul etdi. Qətnamədə deyilirdi: "Ukrayna, Belorusiya, Zaqafqaziya respublikaları federasiyası və RSFSR-in "Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı" halında birləşməsi haqqında onların arasında müqavilə bağlanması zəruri hesab edilsin, bu şərtlə ki, onlardan hər birinə "İttifaqın" tərkibindən sərbəst surətdə çıxmaq hüququ verilsin"⁸⁶. İttifaqın ali orqanı RSFSR, Zaqafqaziya Federasiyası, Ukrayna və Belorusiya MİK-lərinin onların təmsil etdikləri əhaliyə mütənəssib sayda nümayəndələrdən ibarət təşkil olunan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsidir". İttifaq MİK-in icra orqanı İttifaq Xalq Komissarları Soveti olmalı idi.

RK(b)P MK plenumu, bir tərəfdən hakim millətçilik şovinizmini, digər tərəfdən isə P. Q. Mdivaninin ZSFSR-in qalmasını məqsəduyğun olmaması barədə bəyanatını və Zaqafqaziya respublikalarından hər birinin SSR İttifaqına bilavasitə girməsi təklifini pisləyərək bu respublikaların Zaqafqaziya federasiyası vasitəsilə SSR İttifaqına daxil olmasını bəyəndi. Qətnamə əsasında qanun hazırlamaq və Sovetlər qurultayından keçirmək üçün bütün sovet respublikaları nümayəndələrinin iştirakı ilə komissiya yaradıldı.

RK(b)P MK-nın 1922-ci il 6 oktyabr tarixli plenumunun qərarını Zaqafqaziya partiya təşkilatları 1922-ci il oktyabrın 10-da aldılar. AK(b)P MK Rəyasət Heyəti⁸⁷ və Bakı Komitəsinin plenumu ertəsi gün həmin qərarı müzakirə edib rəhbərlik üçün əsas götürdülər.

1922-ci il oktyabrın 18-də RK(b)P MK Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin plenumu oldu. Plenum MK Komissiyasının üzvü Q.K.Orconikidzenin məlumatını dinləyərək, RK(b)P MK-nın qərarını qəti icra üçün yekdilliklə qəbul etdi, partiya və bitərəf kütlələr arasında təşviqat kampaniyasına başlamağı tapşırırdı. Plenum Zaqafqaziya Sovetlər qurultayının çağırılmasını da bəyəndi⁸⁸.

1922-ci il oktyabrın 26-da RK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin "Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının yaradılması" tezisləri dərc olundu. SSR İttifaqının yaradılması partiya, sovet, həmkarlar təşkilatları və digər birləşmiş təşkilatlar tərəfindən dəstəkləndi. Respublikaların İttifaqının yaradılması uğrunda keçirilən kampaniya bu ideyanın Azərbaycanın qəzalarında zəhmətkeş kütlələri tərəfindən də bəyənildiyini göstərdi⁸⁹.

Azərbaycan partiya təşkilatı Azərbaycan SSR-in İttifaqa ZSFSR tərkibində daxil olmasına tərəfdar çıxdı. AK(b)P-nin İkinci konfransı (1922-ci il noyabrın 1-4-də) Zaqafqaziya federasiyasının saxlanması və möhkəmləndirilməsini və Zaqafqaziya respublikalarının vahid bir tam kimi,

Zaqafqaziya federasiyası tərkibində respublikalar İttifaqına daxil olmasının həyati zərurət olduğunu" təsdiq etdi⁹⁰. Zaqafqaziya respublikalarının vahid ZSFSR tərkibində İttifaqa daxil olması aşağıdakı amillərlə şərtləndirildi: birincisi, diyarın iqtisadi, təsərrüfat birliyi; İkincisi, Zaqafqaziya xalqları arasında dostluğu möhkəmləndirməyin və onların arasındakı milli etimadsızlığa birdəfəlik son qoymağın zəruriliyi.

AK(b) P İkinci konfransın qərarına uyğun olaraq, "Sovet Respublikaları İttifaqının yaradılması və Zaqafqaziya Sovetlər qurultayının çağırılması uğrunda kampaniya" başlandı⁹¹. Konfrans nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən partiya, həmkarlar İttifaqları təşkilatlarının, fəhlə və kəndlilərin ümumi yığıncaqları AK(b)P konfransın qərarını bəyəndilər⁹².

Beləliklə, Azərbaycan və ümumən Zaqafqaziya əhalisinin bütün təbəqələrinin əksəriyyəti tərəfindən Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqı yaradılmasının bəyənilməsi və buna razılıq ifadə edilməsi, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan SSR-lərin vahid ZSFSR tərkibində SSR İttifaqına daxil olmasının dəstəklənməsi "ideyası həyata keçirilirdi.

Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan kommunist və ictimai təşkilatlarının Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının yaradılması və Zaqafqaziya respublikalarının vahid ZSFSR halında ona daxil olması qərarını dəstəkləməsinə baxmayaraq, P.Q.Mdivaninin qrupu ZSFSR-in ləğv edilməsi və Zaqafqaziya respublikalarından hər birinin müstəqil şəkildə SSR İttifaqına daxil olması mövqeyində qalırdı. Gürcüstan partiya təşkilatında "qayda yaratmaq" üçün Moskvadan Tiflisə xüsusi komissiyalar gəlirdi. Mərkəzi partiya hakimiyyətinin müdaxiləsi nəticəsində partiya qərarlarının qatı əleyhdarları vəzifələrdən azad edilərək, Moskvaya geri çağırıldılar. Gürcüstan Kommunist Partiyası MK-nın Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi tərəfindən təqdim olunmuş yeni tərkibi təsdiq edildi.

1922-ci il noyabrın 11-12-də Tiflisdə keçirilən 11 Zaqafqaziya partiya konfransı Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı haqqında məsələni müzakirə etdi. Orconikidze öz fikrini müdafiə edərək, bildirdi ki, "Zaqafqaziya Federasiyasını yalnız burjua millətçiləri ayrı-ayrı respublikalara ayıra bilər"⁹³.

II Zaqafqaziya partiya konfransı SSR İttifaqının yaradılmasını bəyəndi və bildirdi ki, "Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan respublikalar İttifaqına bir ümumi ailə kimi, Zaqafqaziya federasiyası vasitəsilə daxil olmalıdırlar"⁹⁴. Konfrans vahid ZSFSR-in SSR İttifaqına daxil olmasının əleyhinə çıxan kommunistlərin xəttini "millətçilik təmayülü" kimi pislədi.

Üç respublikanın MİK-lərinin razılığı ilə II Zaqafqaziya partiya konfransı Zaqafqaziya Sovetlər qurultayının çağırılmasını qərara aldı. 1922-ci il

noyabrın 14-də Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın mərkəzi icraiyyə komitələri qurultayı 1922-ci il dekabrın 22-də Bakıda keçirməyə razılaşırdılar⁹⁵.

RK(b)P MK plenumunun komissiyası T. V. Stalinin sədrliyi ilə 1922-ci il noyabrın 21-də Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinə, Gürcüstan və Ermənistan kommunist partiyaları MK-larına tapşırırdı ki, Zaqafqaziya Sovetlərinin qurultayında Zaqafqaziya MİK və onun icraçı orqanı kimi Zaqafqaziya Xalq Komissarları Soveti yaratmaq Şəklində Zaqafqaziya federasiyasını dövlət qaydasında rəsmiləşdirsinslər. Maraqlıdır, eyni zamanda qeyd olunurdu ki, "Naxçıvanın vəziyyəti müəyyən edilsin"⁹⁶. Bu, Mərkəzin birbaşa göstərişi idi. Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi buna dərhal öz münasibətini bildirdi, onun komissiyası noyabrın 27-də Konstitusiyanın mətnini hazırlamağı qərara aldı⁹⁷.

Üç respublikanın mərkəzi icraiyyə komitələri qurultayın aşağıdakı gündəliyini təsdiq etdilər: 1) Sovet federasiyasının vəziyyəti. 2) Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı haqqında; 3) İttifaq Sovetinin hesabı; 4) Zaqafqaziya Federasiyasının Konstitusiyası 5) Sosialist respublikalarının Sovetlər qurultayına nümayəndələrin seçilməsi; 6) Zaqafqaziya MİK-in seçilməsi; 7) Cari işlər⁹⁸.

Seçkilərin keçirilməsi və qurultayların çağırılması üçün təşkilat komissiyası yaradıldı. Qurultaya nümayəndəliyin aşağıdakı norması müəyyənləşdirildi: Bakı, Tiflis, Yerevan, Batum, Suxum, Aleksandropol, Gəncə, Kutaisi və Potinin hər 3 min seçicisindən bir nümayəndə və digər yerlərin hər 15 mindən bir nümayəndə.

Hər yerdə - bütün qəza, nahiyə, kənd sovetlər qurultaylarında, rayon və şəhər sovetlərinin plenumlarında nümayəndələrinə tapşırıq verirdilər ki, Zaqafqaziya respublikalarının birləşməsinin və onların ümumi SSR İttifaqına daxil olmalarını hər vasitə ilə dəstəklənilməsinə nail olsunlar⁹⁹.

1922-ci il dekabrın 9-da 2-ci çağırış Azərbaycan MİK-in İkinci sessiyası Zaqafqaziya federasiyasının vahid sovet respublikaları İttifaqına daxil olmasını bəyəndi və Azərbaycan MİK-in bu istiqamətdə gördüyü bütün tədbirləri təsdiq etdi¹⁰⁰.

Zaqafqaziya Sovetlərinin birinci qurultayı 1922-ci il dekabrın 10-da Bakıda işə başladı. N. N. Nərimanov qurultayı açaraq demişdi: "Bu gün biz azadlığa, qardaşlığa və əməyin təntənəsinə yol açırıq, daha asan, daha düzgün yol açım"¹⁰¹.

Qurultayın tərkibi çoxmillətli idi. Onun iştirakçıları arasında azərbaycanlılar 175 nəfər, gürcülər 160 nəfər, ermənilər 131 nəfər, ruslar 63 nəfər, yəhudilər 12 nəfər idi.

N. Nərimanov Zaqafqaziya respublikaları İttifaq Sovetinin fəaliyyəti haqqında məruzə etdi. Qurultay İttifaq Sovetinin "Zaqafqaziya federasiyasına daxil olan respublikaların siyasi, hərbi və təsərrüfat birliyinin əsaslarının

möhkəmləndirilməsinə yönəldilən həm xarici, həm də daxili siyasətini" bəyəndi.
102

Qurultay Sovet Sosialist Respublikaları haqqında Q. K. Orconikidzenin məruzəsini dinlədi və qurultayın kommunist fraksiyasını təklif etdiyi qətnaməni qəbul etdi. Qətnamədə deyilirdi: "Qurultay aşağıdakı əsaslarla belə bir İttifaqın yaradılmasını vaxtı çatmış və zəruri sayır:

Sosialist Respublikaları İttifaqını aşağıdakı respublikalar yaratmalıdır: RSFSR, Ukrayna, Belarusiya və Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistanın daxil olduqları Zaqafqaziya federasiyası.

RSFSR, Ukrayna, Belarusiya respublikaları və Zaqafqaziya federasiyası "Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı" adı altında bir əsas dövlətdə birləşirlər, həm də bu respublikaların hər birinin İttifaqdan sərbəst şəkildə çıxmaq hüququ saxlanılır"¹⁰³.

Zaqafqaziya sovetlər qurultayı bir çox cəhətdən RSFSR Konstitusiyası ilə eyni olan ZSFSR Konstitusiyasını qəbul etdi, 150 üzvdən və namizəddən ibarət Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsini (Zaqafqaziya MİK) seçdi. O, on bir komissarlıqdan ibarət Zaqafqaziya Xalq Komissarları Soveti seçməli idi. Zaqafqaziya MİK 13 nəfərdən, o cümlədən hər respublikadan bir nəfər olmaqla üç sədri - S.A.Ağamalıoğlu, M.Q.Sxakaya və S.S.Ambarsumyanı seçdi. Onlar MİK-in iclaslarında növbə ilə sədrlik edirdilər. B.M.Talıblı Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyətinin katibi seçildi. Zaqafqaziya MİK 1923-cü il yanvarında keçirilən ilk sessiyasında ZSFSR Xalq Komissarları Sovetini təşkil etdi. M.D.Oraxelaşvili ZSFSR XKS-nin sədri, M.D.Hüseynov və A.F.Myasnikov onun müavinləri təsdiq olundular. Zaqafqaziya hökuməti qurultayın qəbul etdiyi Konstitusiya əsasında işləməli idi. Ali İqtisadi Şura (AİŞ) da yaradıldı.

Zaqafqaziya sovetlər qurultayı X Ümumrusiya qurultayına və SSRİ sovetlərinin birinci qurultayına həlledici səsə 75 və məşvərətçi səsə 11 nümayəndə seçərək, onları "respublikalar İttifaqının təşkili haqqında müqaviləni imzalamaq hüququ verən" mandatlarla təmin etdi¹⁰⁴.

Mürəkkəb, ziddiyyətli dövrün çətinliklərinə və məşəqqətlərinə baxmayaraq, Zaqafqaziya xalqları nümayəndələrinin ilk dəfə belə bir izdihamlı həmrəylik forumuna toplanması, vahid siyasi orqan seçməsi - təkcə bu faktın özü bu qədim diyarın ictimai-siyasi həyatında tarixi hadisə idi.

1923-cü il yanvarın 10-da İttifaq Soveti vahid Zaqafqaziya pul nişanının dövrüyyəyə buraxılması haqqında dekret verdi. Vahid pul nişanı ZSFSR iqtisadiyyatını inkişaf etdirməyin mühüm vasitəsi olmalı idi.

Öz dövrü üçün ZSFSR Zaqafqaziya respublikalarının SSR İttifaqına birgə daxil olmalarının mümkün və məqsədəuyğun forması idi. RSFSR-dən fərqli olaraq, ZSFSR muxtariyyət əsasında deyil bərabərhüquqlu üç müttəfiq

sovet respublikasının müqaviləsi əsasında qurulmuşdu. Bununla belə, ZSSRFİ-nin federativ respublikaya - ZSFSR-ə çevrilməsi Zaqafqaziya respublikalarının suveren mənafələrini məhdudlaşdırır, partiya tək hakimiyyətliliyinin saxlanması və genişlənməsinə imkan yaradırdı, əslində, "sosialist unitarizminin" bərqərar olması yolunda atılan addımlardan biri idi.

Azərbaycan SSR-in ZSFSR tərkibində SSR İttifaqına daxil olması.

SSRİ Konstitusiyasının qəbul edilməsi. ZSFSR, Ukrayna SSR və Belarusiya SSR nümayəndələrinin iştirakı ilə dekabrın 23-27-də X Ümumrusiya Sovetlər qurultayı keçirildi. V.İ.Lenin xəstə olduğuna görə qurultayda iştirak edə bilmədi. SSR İttifaqının təşkili haqqında məruzə ilə qurultayda İ.V.Stalin çıxış etdi. Məruzədə vahid İttifaq dövlətinin yaradılmasını şərtləndirən iqtisadi və siyasi səbəblər səciyyələndirildi. M.F.Frunze Ukrayna SSR adından qurultayı salamladı. M.Q.Sxakaya, Q.M.Musabəyov və S.L.Lukaşin (Srapiyonyan) ZSFSR adından çıxış edərək İttifaq dövləti yaradılmasının zəruriliyini bir daha təsdiq etdilər.

X Ümumrusiya Sovetlər qurultayı SSRİ-nin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi.

RSFSR, USSR, BSSR və ZSFSR-in səlahiyyətli nümayəndə heyətlərinin 1922-ci il dekabrın 29-da keçirilən konfransı qarşısındakı I Ümumİttifaq Sovetlər qurultayının iş qaydasını müzakirə etdi. Qərara alındı ki, Sovetlər qurultayı İttifaq müqaviləsinin yalnız ilkin variantını qəbul edəcək və sonra onu müttəfiq respublikaların MİK-lərinin əlavə müzakirəsinə verəcəkdir.

1922-ci il dekabrın 30-da səhər Kremldə sovet respublikalarının səlahiyyətli nümayəndə heyətləri SSRİ-nin yaradılması haqqında Bəyannamə və Müqavilə imzaladılar, axşam isə Böyük teatrda açılan Birinci Ümumİttifaq Sovetlər qurultayı yeni, çoxmillətli "sovet dövləti" - SSRİ-ni təsis etdi.

Qurultayda 2214 nümayəndə (hələdici səs 1673, məşvərətçi səs 541 nümayəndə) iştirak edirdi. Nümayəndələrin 1721-i RSFSR-dən, 364-ü Ukraynadan, 91-i ZSFSR-dən və 33-ü BSSR-dən idi. Qurultay nümayəndələri arasında fəhlələr 44,4 faiz, kəndlilər 26,8 faiz, ziyalılar 28,8 faiz təşkil edirdi. Nümayəndələrin 77 nəfəri (3,8 faiz) qadınlar idi. Qurultay iştirakçılarının 94,1 faizi kommunist partiyasının üzvləri və üzvlüyə namizədlərdən ibarət idi. Nümayəndələr arasında 188 nəfər bitərəf və digər partiyaların 5 üzvü (3-ü RSFSR-dən və 2-si ZSFSR-dən) var idi. Beləliklə, böyük çoxmillətli ölkənin nümayəndəli ali qanunverici ilk orqanı əslində "birpartiyalı sistemin" icra orqanı idi.

SSR İttifaqının Birinci Sovetlər qurultayını onun ən qoca nümayəndəsi P.G.Smidoviç açdı. V.İ.Lenin qurultayın fəxri sədri, M.İ.Kalinin sədri və onun iclaslarının aparıcısı seçilmişdilər.

İ.V.Stalin SSRİ-nin təşkili haqqında məruzə etdi, Bəyannaməni və İttifaq müqaviləsini bəyan etdi və nümayəndələri bunları qəbul etməyə çağırırdı.

Qurultayın sənədlərində SSRİ-nin təşkilinin zəruriliyini tələb edən amillər şərh olunmuş, SSR İttifaqının ali orqanlarının səlahiyyəti, onların strukturu və seçilməsi qaydası, İttifaq və respublika orqanları arasında qarşılıqlı münasibətlərin xarakteri müəyyənləşdirilmiş və vahid sovet vətəndaşlığının müəyyən olunması vurğulanmışdı.

SSRİ-nin Birinci Sovetlər qurultayı Bəyannaməni və İttifaq müqaviləsini əsasən bəyəndi və respublika MİK-lərinin sessiyalarında bəyəniləndikdən sonra, SSRİ MİK-in növbəti sessiyasında onları qəti şəkildə təsdiq etməyi qərara aldı. Qurultay 371 üzv və 138 namizəddən ibarət SSRT Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi seçdi. Onun tərkibinə Azərbaycan SSR-dən S.A. Ağamalioğlu, R.Ə.Axundov, S.M.Kirov, Q.M.Musabəyov, N.N.Nərimanov və başqaları seçilmişdilər.

İttifaqda birləşmiş respublikaların sayına görə, V.İ.Leninin təklifinə uyğun olaraq, SSR İttifaqı ali icra orqanının dörd sədri seçildi. SSRİ MİK-in ilk sessiyasında M.İ.Kalinin, Q.İ.Petrovski, N.N.Nərimanov və A.Q.Çervyakov sədr, A.S.Yenukidze katib seçildilər.

Ölkənin, o cümlədən Azərbaycan SSR-in zəhmətkeşləri SSRİ-nin təşkilini razılıqla qarşıladılar. SSRİ-nin Birinci Sovetlər qurultayının yekunlarına həsr olunmuş yığıncaqlar, mitinqlər keçirilirdi.

SSRİ-nin təşkilinə dair İttifaq müqaviləsini müzakirə etmək üçün martın 16-da S.A. Ağamalioğlunun sədrliyi ilə Azərbaycan MİK-in fəvqəladə sessiyası çağırıldı. Sessiya müqavilənin mətnini müzakirə edərək yekdilliklə qətnamə qəbul etdi: "Azərbaycan MİK-in II fəvqəladə sessiyası SSR İttifaqının təşkili haqqında bəyannamənin layihəsini, RSFSR, USSR, ZSFSR və BSSR Sovetlər qurultaylarının seçdiyi səlahiyyətli nümayəndə heyətləri tərəfindən imzalanmış İttifaq müqaviləsini müzakirə edərək qərara almışdılar: "İttifaqın təşkili haqqında Bəyannamə, habelə müttəfiq respublikaların Müqaviləsi dəyişiklik olmadan təsdiq edilsin"¹⁰⁵. İlk vaxtlar SSRİ-yə RSFSR, USSR, ZSFSR və BSSR daxil idi. SSRİ-nin Birinci Sovetlər qurultayından dərhal sonra Sovet İttifaq dövləti Əsas qanununun işlənilib hazırlanmasına başlandı, RK(b)P MK-nın və SSRİ MİK-in Konstitusiyaya komissiyaları yaradıldı. 1923-cü il aprelın 27-də SSRİ MİK Rəyasət Heyəti öz komissiyasının işinin yekunlarını müzakirə edərək, bütün müttəfiq respublikaların nümayəndələrindən ibarət yeni "geniş" Konstitusiyaya komissiyası yaratmağı qərara aldı. 1923-cü il iyunun 8-də komissiyanın ilk iclası oldu, MİK komissiyasının təklif etdiyi Konstitusiyaya mətni qəbul edildi. Konstitusiyanın layihəsi bütün respublikalara göndərildi. Həmin layihəni müzakirə üçün Azərbaycan MİK-ə Zaqafqaziyyəyə gəlmiş SSRİ MİK

sədrilərindən biri N.N.Nərimanov təqdim etmişdi. Xüsusi komissiya (S.A.Ağamalıoğlu, S.M.Əfəndiyev, İ.Vareykis, Ə.H.Qarayev və Q.M.Musaboyov daxil idilər) layihəyə dair bəzi təkliflər və düzəlişlər verdi. 1923-cü il iyunun 13-də Azərbaycan MİK-nın II sessiyası bir nəfər bitərəf qalmaqla Konstitusiyaya layihəsini qəbul etdi¹⁰⁶.

1923-cü il iyulun 6-da birinci çağırış SSRİ MİK-nın II sessiyası SSRİ-nin Əsas Qanununun (Konstitusiyasının) hazırlanmasını başa çatdırdı. Sessiya qərara aldı: 1) SSR İttifaqının Konstitusiyası təsdiq edilsin və o, dərhal qüvəyə minsin; 2) Konstitusiyanın sessiya tərəfindən qəbul olunmuş mətni qəti şəkildə təsdiq edilmək üçün SSRİ-nin II Sovetlər qurultayına təqdim olunsun¹⁰⁷.

SSR İttifaqı MİK-in II sessiyası V.İ.Lenin başda olmaqla SSR İttifaqı Xalq Komissarları Sovetinin N. N.Nərimanov tərəfindən təklif olunmuş tərkibini təsdiq etdi¹⁰⁸. Həmin vaxtdan Ümumİttifaq Sovet hökumətinin fəaliyyəti başlandı. Ümumİttifaq xalq komissarlıqları, Dövlət Plan Komissiyası, SSR İttifaqı Ali Məhkəməsi yaradıldı, ƏMŞ və XBSİ yenidən təşkil edildi, SSRİ-nin və müttəfiq respublikalarının məhkəmə quruluşunun əsasları təsdiq olundu. Millətlər Sovetinin yaradılması ilə əlaqədar RSFSR Xalq Milli İşlər komissarlığı ləğv edildi. İttifaq hökuməti xarici dövlətlərə bildirdi ki, bütün sovet respublikalarının xarici əlaqələrinin aparılmasını öz üzərinə götürür.

SSR İttifaqının Yeni Konstitusiyasını müttəfiq respublikaların Sovetlər qurultayları da bəyəndi.

1924-cü il yanvarın 26-da SSRİ-nin II Sovetlər qurultayı açıldı.

1924-cü il yanvarın 31-də qurultay hökumətin fəaliyyəti haqqında məruzəni dinlədi. Məruzə ətrafında müzakirələrdə Q.M.Musabəyov da çıxış etdi¹⁰⁹. Elə həmin gün SSR İttifaqının II Sovetlər qurultayı SSRİ Konstitusiyası haqqında A.S.Yenukidzenin məruzəsini dinlədi və SSRİ Konstitusiyasını təsdiq etdi. Bununla da Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının "qanunvericiliklə" formalaşdırılması başa çatdı.

N.N.Nərimanov yenidən ZSFSR-dən SSRİ MİK-in sədri seçildi.

Yeni Konstitusiyaya əsasən, MİK iki hissədən (palatadan) - İttifaq Sovetindən və Millətlər Sovetindən ibarət təşkil edilirdi. İttifaq Soveti (414 üzv və 220 namizəd) müttəfiq respublikaların əhalisinin sayına uyğun olaraq Sovetlər qurultayları tərəfindən seçilirdi. Azərbaycan SSR-dən üzv kimi buraya M.D.Hüseynov, S.M.Kirov, M.Məmməd xanov, L.İ.Mirzoyan, Q.M.Musabəyov, M.G.Pleşşakov, A.P.Serebrovski və b. namizəd kimi isə N.Tağıyev, V.D.Kasparov və digərləri daxil idilər. Qurultay respublikalardan nümayəndəlik norması üzrə (hər müttəfiq və muxtar respublikadan 5 nümayəndə və hər muxtar vilayətdən 1 nümayəndə) seçilmiş Millətlər Sovetinin tərkibini təsdiq etdi. Millətlər Sovetinə Azərbaycandan S.A.Ağamalıoğlu, R.Ə.Axundov,

D.X.Bünyadzadə, Q.P.Cəbiyev, Ə.H.Qarayev, o cümlədən Dağlıq Qarabağdan A.N.Karakozov, Naxçıvan MSSR-dən Y.Tahirov seçildilər¹¹⁰.

1925-ci ilin martında Azərbaycan SSR-in IV Sovetlər qurultayı da Azərbaycan SSR və ZSFSR Konstitusiyalarına dəyişikliklər və əlavələri müzakirə etdi.

1925-ci il martın əvvəllərində ZSFSR-in paytaxtında - Tiflisdə SSRİ MİK-in üçüncü sessiyası işləyirdi. Sessiya Zaqafqaziya Respublikalarının iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafına dair qərarlar qəbul etdi.

1925-ci il aprelin 10-da açılan 11 Zaqafqaziya Sovetlər qurultayında ZSFSR-in Yeni Konstitusiyası təsdiq olundu. "Bakinskiy raboçiy" qəzetinin qurultaya həsr olunmuş baş məqaləsində deyilirdi: "Başlıca məqsəd - millətlərəarası sülhün bərqərar olunması milli maneələrin aradan qaldırılması, son dərəcə rəngarəng "Zaqafqaziya beynəlmiləçiliyinin" əməkçi kütlələrinin vahid sovet işi ətrafında daimi iqtisadi və mədəni quruculuq ətrafında sıx birləşdirilməsi əldə edilmişdir"¹¹¹.

SSRİ-nin yaradılması zəhmətkeşlərin mənafeyinə, mütərəqqi qüvvələrin, keçmiş çar imperiyasının xalqları arasında milli sülh və etimad yaratmaq, onların ənənəvi iqtisadi və mədəni əlaqələrini inkişaf etdirmək səylərinə cavab verməli idi. Siyasi əhəmiyyətinə və sosial-iqtisadi nəticələrinə görə SSRİ-nin mühüm tarixi rolu oldu. SSRİ Ümumdünya tarixinin müəyyən dövründə fəvqəldövlətlərdən birinə çevrilərək, dünya birliyinin inkişafı gedisinə güclü bəşəriyyətdə bir-birinə qarşı qüvvələrin müvazinətinə xeyli dərəcədə təsir göstərirdi.

Lakin sosialist ideyalarının deformasiyaya uğraması, Kommunist partiyasının milli siyasətinin elan etdiyi əsil prinsiplərdən və məqsədlərdən geri çəkilməsi, hakim millətçilik şovinizminin, imperiya meyillərinin güclənməsi bu qüdrətli dövləti süquta gətirib çıxardı, o, on yeni tarixin çətin sınağına tab gətirmədi.

SSR İttifaqı, əsil mənada, nə federasiya idi, nə də dövlət. Çünki hər hansı bir dövlət, həqiqətən, öz milli kökündən bəhrələnir, təşəkkül edir, ona söykənir. "Sovet dövləti" isə "beynəlmiləl birləşmə" prinsipinə əsaslanan, şiddətli dərəcədə bürokratik-amiranə idarə rejiminə istinad edən "unitar" səpkili qurum idi. Hər respublikanın "federasiyadan könüllü çıxması" hüququ da formal karakter daşıyırdı, əslində fiksiya idi.

İttifaq Konstitusiyasının üçüncü maddəsində elan olunurdu ki, "hər ayrıca müttəfiq respublika öz dövlət hakimiyyətini müstəqil həyata keçirir". SSR İttifaqı müttəfiq respublikaların suveren hüquqlarını müdafiə edir. On doqquzuncu maddəsində isə elan olunurdu ki, "İttifaq MİK -in bütün dekret, qərar və sərəncamları SSR İttifaqının bütün ərazisində mütləq və bilavasitə icra

olunmalıdır". Demək, əslində SSR İttifaqı unitar dövlət idi. Zahirî federativ quruluş pərdəsi altında Kommunist partiyasının tamamilə sərəncamında olan "ÜMİK-in tam hakim diktaturası" gizlənmişdir.

"Bolşevik milli siyasətinin" kölgəli cəhətləri sosializm quruculuğunun "Stalin praktikasında" sosializm ideyalarının özünün deformasiyaya uğraması prosesində üzə çıxdı. Stalin və onun həmfikirləri "müxtariyyətləşdirmə ideyasını 1922-ci ildə həyata keçirə bilməsələr də, o, "incə" şəkildə "SSRİ" adı altında, əslində, tədricən həyata keçirildi. Bu baxımdan V.İ.Leninin 1922-ci il dekabrın 30-da dediyi sözlər diqqətəlayiqdir: "Mən, gərək ki, rəsmən sovet sosialist respublikaları İttifaqının məsələsi deyilən məlum müxtariyyətləşdirmə məsələsinə kifayət qədər ciddi və kifayət qədər kəskin qarışmadığıma görə, zənnimcə, Rusiya fəhlələri qarşısında olduqca müqəssirəm... Çox təbiidir ki, özümüzə bəraət qazandırdığımız "İttifaqdan çıxmaq azadlığı" boş bir kağız olaraq qalır ki, bu da rus olmayan xalqlarə tipik rus bürokrati olan əsil rus adamının- velikorus şovinistin, əslində əclaf və təcavüzkarın hücumundan qoruya bilməz"¹¹².

Sovet milli dövlət quruculuğuna Stalinin münasibəti sonralar Sovet İttifaqında milli münasibətləri çox ağır deformasiyaya uğratdı. "Stalinsayağı totalitar dövlət sistemi" millətlərin hüquq bərabərliyini, onların suverenliyini heçə endirdi. Əslində SSR İttifaqı sovet milli respublikalarının azad inkişafını təmin etməli olan bərabərhüquqlu dövlət vahidlərinin İttifaqına çevrilmədi. Stalinin "sovet milli dövlətçilik" sxemi addımbaaddım müttəfiq respublikaların müstəqilliyinin ləğvinə, mərkəzləşdirilmiş unitar bürokratik amirlik dövlətinin bərqərar olmasına doğru aparır, Mərkəz ilə respublikalar arasında təhlükəli siyasi meyillər yaranırdı ki, bu da son nəticədə İttifaqın dağılmasına səbəb oldu.

§ 3. AZƏRBAYCAN SSR TƏRKİBİNDƏ NAXÇIVAN MUXTAR SOVET SOSIALİST RESPUBLİKASININ YARADILMASI VƏ DAĞLIQ QARABAĞ MUXTAR VİLAYƏTİNİN TƏŞKİLİ

Azərbaycan SSR-yə keçmişdən ağır milli problem - Zaqafqaziya müstəqil milli liberal-burjua dövlətlərinin mövcudluğu dövründə xüsusilə kəskinləşmiş ərazi mübahisələri irs qalmışdı. Azərbaycan Respublikası üçün bu mübahisələri həll etməyin müxtəlif mərhələləri olmuşdu: 1918-1920-ci illərdə ADR vaxtında; 1920-ci ilin aprel-noyabr - Azərbaycan SSR-in elan olunduğu gündən Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulanadək; 1920-ci ilin noyabrından 1921-ci ilin fevralınadək, yəni Gürcüstanda sovet hakimiyyəti qurulana qədər və nəhayət, ZSFSR-in təşkilinə və onun SSR İttifaqına daxil olmasına qədər "müstəqil" Zaqafqaziya Sovet respublikalarının fəaliyyət göstərdiyi dövr. Bu

mərhələlərdən hər birinin öz xüsusiyyəti, meydana çıxan milli problemləri həll etməyin cürbəcür incəlikləri var idi.

Bu problemlərin inkişafı və həllində regionda ilk növbədə özünün hakim millətçilik niyyətlərini ardıcıl güdən Rusiya mühüm rol oynayırdı.

Bütünlükdə regionda ərazi mübahisələrinin meydana çıxması və bunların həlli yollarının axtarışı olduqca müxtəlif siyasi gerçəklik şəraitində baş verirdi. Bu qarmaqarışlıqlarda cürbəcür ictimai, sinfi qüvvələrin və cərəyanların mənafeləri çulğışırdı.

Həmin illərdə Azərbaycan ilə Ermənistan arasında mübahisəli ərazilər kimi əsasən Naxçıvan, Zəngəzur və Dağlıq Qarabağın adları çəkilirdi. Bu "ərazi mübahisələri" əslində təkcə Rusiya və Qafqazın deyil, habelə Qərb dövlətlərinin də güclü iri siyasi qüvvələri arasında diplomatik hərrac mövzusu olmuşdu və bu qüvvələrdən hər biri öz mənafeyini güdürdü. Naxçıvan, Zəngəzur, Dağlıq Qarabağ imperialist təməlləri meydanına çevrilmişdi. Konkret tarixi məqamda regionun bu və ya başqa respublikasında, xüsusən Azərbaycanda və Ermənistanda mövcud olan rejimdən asılı olaraq, qüvvələrin nisbəti, maraqları və təcavüzkar, bunlara müvafiq surətdə həm də mübahisə aparən tərəflərdən bu və ya digərinin dəstəklənməsi, tərəfkeşliyi dəyişirdi.

Daşnaklar özlərinin təcavüzkar antiAzərbaycan fəaliyyəti ilə Azərbaycan ətrafında dözülməz dərəcədə ağır mühit yaratmışdılar. Onlar əhali arasında fitnəkar şayiələr yaymışdılar ki, guya Azərbaycanın müsəlmanları, panislamistləri Ermənistanın ərazisini işğal etmək və Türkiyə ilə birləşmək istəyirlər. Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin elan edilməsi haqqında Ermənistan inqilab komitəsinin teleqramı Bakıya çatan kimi, 1920-ci il noyabrın 30-da AK(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının birləşmiş iclası (N.N.Nərimanov, Q.N.Kaminski, Y.D.Stasova, Q.K.Orconikidze, M.B.Qasımov, Ə.H.Qarayev, Sarkis (S.A.Danielyan), M.D.Hüseynov A.P.Serebrovski iştirak edirdilər) qərara aldı: "a)... Sovet və inqilab Komitəsi adından Ermənistan hökumətinə bəyannamə ilə müraciət edilsin; b) Təbrik göndərsin. Bildirilsin ki, Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Ermənistanı arasında heç bir sərhəd yoxdur". Qərərdə Zəngəzur, Qarabağın dağlıq hissəsi haqqında məsələyə də toxunulmuş, habelə qeyd edilmişdi ki, Sovet Azərbaycanı Sovet Ermənistanı ilə "qırılmaz hərbi və təsərrüfat İttifaqı" bağlamağa hazırdır. Bəyannaməni elan etmək N.N.Nərimanova tapşırılmışdı¹¹³.

Qərərdə da, N.N.Nərimanovun çıxışında da, 1920-ci il dekabrın 1-də Bakı Sovetinin iclasında onun elan etdiyi bəyannamədə də Naxçıvan haqqında məsələ qaldırılmamışdı. Lakin ertəsi gün qəzetlərdə dərc olunmuş bəyannaməyə aşağıdakı fikir əlavə edilmişdi: "Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının ərazi zəhmətçisi Sovet Ermənistanının ayrılmaz hissəsidir"(!). Şübhə yoxdur ki, N.N.Nərimanovun

rəyinin əleyhinə olaraq, bu sözlər, ola bilsin diplomatik mülahizələrə görə, Q.K.Orconikidze, S.M.Kirov və onların həmfikirləri tərəfindən ona daxil edilmişdi.

Lakin N.N.Nərimanovun və onun yaxın silahdaşlarının cəsarətli təkidi və prinsiplilliyi sayəsində, ermənilərin Q.K.Orconikidzenin və onun dəstəsinin xeyir-duası ilə Naxçıvanı Ermənistanla birləşdirmək cəhdi baş tutmadı. 1920-ci il dekabrın 2-də Aleksandropolda (Gümrüdə) Ermənistanın daşnak hökuməti ilə Türkiyə arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən sonradan Naxçıvan, Şərur və Şaxtaxtıda səsvermə yolu ilə xüsusi idarəçilik yaradılmalı idi və Ermənistan onun işinə qarışmamağı öhdəsinə götürürdü¹⁴. Həmin müqaviləyə əsasən, türk generalı Veysəl bəy özünü müvəqqəti fəvqəladə komissar elan etdi, öz dəstələri ilə Noraşen də daxil olmaqla Ermənistanla sərhəd məntəqələrini tutdu.

1920-ci il dekabrın 28-də Ermənistan SSR Hərbi İnqilab Komitəsi bəyannamə ilə çıxış edərək, Naxçıvan əhalisinə öz müqəddəratını azad surətdə təyin etmək hüququ verildiyini bildirdi.

Daşnak avantüristlərinin yuvasına çevrilmiş, onların silahlı dəstələrinin və qaçqınların - "Türkiyə ermənilərinin" cəmləşdiyi Zəngəzur ərazisi ətrafında o zaman yaranmış son dərəcə mürəkkəb siyasi şəraitdə Azərbaycan öz torpaqlarını bütünlüklə əldə saxlaya bilmədi, Zəngəzur qəzasının qərb hissəsi qondarma "Ermənistanın" əlinə keçdi.

Naxçıvan MSSR-in yaradılması. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsindən sonra da, daşnak silahlı qüvvələrinin təcavüzkar hərəkətləri nəticəsində Naxçıvan diyarında gərginlik hələ də davam edirdi. RSFSR hökumətinin daşnak hökuməti ilə danışıqlar vasitəsilə münafiqliyi həll etmək cəhdi baş tutmadı. 1920-ci ilin iyulunda Naxçıvan, Culfa və Ordubad əhalisi N.N.Nərimanova və Q.K.Orconikidzeyə məktubla müraciət etdi. Məktubda deyilirdi: "Yerli əhali öz qüvvəsi ilə daşnaklardan müdafiə olunur, Qızıl ordunun köməyi ilə bizim diyarı azad etməyi və Azərbaycanla birləşdirməyi təmin etməyi təvəqqə edirik"¹⁵. 1920-ci il iyulun 28-də AK(b)P MK Siyasi Bürosu Naxçıvandakı vəziyyəti müzakirə edərək, Azərbaycan İnqilab Komitəsinə tapşırırdı ki, Naxçıvan məsələsini prinsiplial şəkildə aydınlaşdırsın. Ermənistan ilə Azərbaycan arasında sərhədləri müəyyənləşdirdisən və Naxçıvan diyarında sovet hakimiyyəti qurulmasına kömək göstərilməsi haqqında XI Qızıl ordunun Hərbi İnqilab Şurası ilə danışıqlar aparsın"¹⁶.

XI Qızıl ordu hissələrinə Naxçıvan ərazisini erməni-daşnak işğalçılarından təmizləmək əmri verildi. XI Qızıl ordunun 1-ci Qafqaz polku Gorus, Şahbuz və Cəhridən keçərək, 1920-ci il iyulun 28-də axşamüstü Naxçıvan şəhərinə daxil oldu. Beləliklə, Naxçıvan diyarında da sovet hakimiyyəti quruldu. Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası elan edildi və

respublikanın ali hakimiyyət orqanı - Naxçıvan İnqilab Komitəsi (M.Bəktaşov, A.Kazımov, F.Mahmudbəyov, Q.Babayev və b. daxil idi) yaradıldı. Avqustun 10-da Naxçıvan İnqilab Komitəsi Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.N.Nərimanova məktub göndərdi. Məktubda deyilirdi: "Naxçıvan camaatının çox böyük əksəriyyətinin qərarı ilə Naxçıvan diyarı özünü Azərbaycan SSR-in ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etmişdir"¹¹⁷. Naxçıvan inqilab komitəsi ilk dəyişikliklər həyata keçirdi: sənaye müəssisələri və mədənlər, bəyxan torpaqları milliləşdirildi. Yerlərdə inqilab komitələri təşkil edilir, rayon və kənd yoxsul komitələri yaradılırdı.

1921-ci il yanvarın 12-də AK(b)P MK-nın Siyasi və Təşkilat bürosu B.A.Şahtaxtinskiyi HİŞ-in mandati ilə Naxçıvana komissarı göndərməyi qərara aldı. 1921-ci ilin əvvəlində Naxçıvan respublikasında onun Azərbaycan SSR tərkibinə daxil olması barədə rəy sorğusu keçirildi. Rəy sorğusu nəticəsində respublika əhalisinin 90 faizi Naxçıvan diyarının Azərbaycan SSR tərkibində qalmasına tərəfdar çıxdım.

Naxçıvan diyarı o zaman böyük çətinliklər içində, daşnak hissələrinin və İrənin şimal əyalətində fəaliyyət göstərən əksinqilabi qüvvələrin əhatəsində qalmışdı. Bu qüvvələr Naxçıvanda sovet hakimiyyətini devirməyə dəfələrlə cəhd göstərdilər. Lakin 1921-ci il martın 16-da RSFSR ilə Türkiyə arasında imzalanmış dostluq müqaviləsi sayəsində, imperialistlər tərəfindən dəstəklənən erməni daşnaklarının fitnələrinə son qoyuldu. Bu müqavilənin üçüncü bəndinə əsasən Naxçıvan vilayəti "Azərbaycanın qəyyumluğu (protektoratı) altında muxtar ərazi olurdu, bir şərtlə ki, Azərbaycan bu qəyyumluğu üçüncü dövlətə güzəştə getməyəcəkdir"¹¹⁹. V.İ.Lenin 1921-ci il aprelin 9-da Türkiyə ilə sülh sazişindən danşarkən demişdi ki, bu, "bizi Qafqazdakı daimi müharibələrdən xilas edir"¹²⁰. Lakin bu sözlər özünü doğrultmadı!

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan diyarının "milli sovet dövlət quruluşu" onun coğrafi və geosiyasi mövqeyi ilə əlaqədar tarixən yaranmış millətlərərası, həmçinin ərazi münasibətləri ilə müəyyən edilirdi. Diyarın əhalisi əsasən azərbaycanlılardan ibarət idi. 1917-ci il Qafqaz təqviminin və "1920-ci il üçün Azərbaycan Respublikasının ünvan-təqvimini"nin məlumatlarına görə, "Naxçıvan quberniyasının əhalisi 212459 nəfər idi, bunun 129586 nəfəri və ya 61 faizi azərbaycanlılar və 80530 nəfəri, yaxud 38 faizi ermənilər idi. 1925-ci ildə Naxçıvan respublikasının kənd əhalisinin 82,3 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi"¹²¹.

Sovet hakimiyyəti Naxçıvan diyarında milli sülh yaranmasının başlanğıcını qoydu. Naxçıvan İnqilab Komitəsi 1920-ci il iyulun 29-da əhaliyə müraciətində bildirirdi ki, o, xalqların hüquq bərabərliyinə, dostluq və qardaşlığına əsaslanan ardıcıl milli siyasət yeridəcək¹²².

Naxçıvan diyarının Azərbaycan SSR ilə sıx iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələrini bərpa və inkişaf etdirmək üçün əlverişli şərait yaranmışdı. Azərbaycan SSR-in partiya, sovet və təsərrüfat orqanları Naxçıvan Respublikasının əhalisinə yeni həyat quruculuğunda hərtərəfli kömək göstərirdi.

RK(b)P MK-nın Qafqaz bürosu və AK(b)P MK Naxçıvan Respublikasında partiya, sovet və təsərrüfat quruculuğu məsələləri ilə bilavasitə məşğul olurdular. Məsələn, 1921-ci il aprelin 13-də AK(b)P MK-nın Siyasi və Təşkilat büroları vəziyyəti yerində aydınlaşdırmaq üçün Naxçıvana komissiya göndərməyi qərara aldı¹²³. Elə həmin vaxt RK(b)P MK-nın Qafqaz bürosu AK(b)P MK-ya məktub göndərərək Naxçıvanda partiya və sovet işinin vəziyyəti barədə təcili məlumat verməyi təklif edirdi¹²⁴. Payızda Qafqaz bürosu diyarın kənd təsərrüfatının bərpası üçün Naxçıvana 20 min manat qızıl pul ayırmağı, 10 vaqon taxıl yollaмаğı qərara aldı¹²⁵.

1921-ci ilin oktyabrında Azərbaycan MİK-in Rəyasət Heyəti Naxçıvana təcrübəli işçilərdən ibarət qrup göndərmək haqqında sərəncam verdi.

1921-ci il dekabrın 22-də AK(b)P MK-nın Siyasi və Təşkilat bürosu Naxçıvan ölkə partiya komitəsinin quruluşu məsələlərini müzakirə edərək qərara aldı ki, ölkə komitəsi ştatlarına görə AK(b)P-nin qəza komitəsinin şöbələrinə, qəza partiya komitələrinin strukturu isə AK(b)P-nin nahiyə komitələrinin strukturuna uyğun gəlməlidir. AK(b)P-nin qurultaylarında Naxçıvan partiya təşkilatının Azərbaycanın qəza partiya təşkilatları ilə eyni hüquqda nümayəndəliyi var idi¹²⁶.

1921-ci ilin sonunda Naxçıvan respublikasında sovetlərə seçkilər keçirildi. 1922-ci il yanvarın 25-də Naxçıvan SSR-in Birinci Sovetlər qurultayı oldu. Qurultay diyarda sovet və təsərrüfat quruculuğuna, mədəni quruculuğa dair mühüm qərarlar qəbul etdi. Naxçıvan İnqilab Komitəsi ləğv olundu, Naxçıvan İcraiyyə Komitəsi və Naxçıvan SSR Xalq Komissarları Soveti yaradıldı.

1922-ci il mayın 22-də AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti Naxçıvan diyarı haqqında Əsasnamənin və Naxçıvan SSR Konstitusiyasının Azərbaycan MİK tərəfindən təqdim olunmuş layihələrini müzakirə etdi. Naxçıvan diyarı haqqında Əsasnamədə deyilirdi: "Naxçıvan diyarı ASSR-in qayyumluğu altında muxtar respublika elan edilərək Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası adlandırılın"¹²⁷. Əsasnamədə göstərilirdi ki, Naxçıvan diyarının dövlət hakimiyyəti Azərbaycan SSR Konstitusiyasına uyğun olaraq təşkil edilir.

Naxçıvan SSR Konstitusiyasının layihəsində deyilirdi: "NSSR, dinindən, irqindən və milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq vətəndaşların bərabər hüquqlara məlik olmalarını təsdiq edərək, bu zəmində hər hansı imtiyazların və ya üstünlüklərin müəyyən olunmasının, yaxud bunlara yol verilməsinin, eləcə də milli azlıqlara qarşı hər cür zülmün və va onların hüquq

bərabərliyinin məhdudlaşdırılmasının respublikanın əsas qanununa zidd olduğunu elan edir.”¹²⁸

AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti bu layihələri müzakirə edib onların son variantını tamamlamağı qərara aldı və yenidən müzakirə edərək Naxçıvan diyarının muxtariyyəti haqqında məsələni RK(b)P MK-nın müzakirəsinə verdi. 1922-ci ilin noyabrında V.İ.Leninin sədrliyi ilə RK(b)P MK Siyasi Bürosu Naxçıvan Muxtar Respublikası yaradılmasının zəruriliyi haqqında qərar qəbul etdi¹²⁹.

Zaqafqaziya sovetlərinin birinci qurultayı (1922-ci il, 12 dekabr) özünün xüsusi qərarında göstərmişdi: "Naxçıvan Respublikası Azərbaycanın muxtar vahid hüququnda ayrılmaz və tərkib hissəsi hesab edilsin"¹³⁰.

1923-cü il yanvarın 18-də RK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin Rəyasət Heyəti Zaqafqaziya sovetləri birinci qurultayının qərarı əsasında "Naxçıvanı Muxtar Respublikaya çevirməyi: Naxçıvan Xalq Komissarları Sovetini və Naxçıvan MİK-i Naxçıvan diyarının İcraiyyə Komitəsinə çevirməyi" təklif etdi¹³¹.

1923-cü il yanvarın 21-də AK(b)P Mərkəzi Komitəsi həmin qərarı müzakirə edərək Naxçıvan MİK və XKS-nin ləğv olunması və Naxçıvan diyarı İcraiyyə Komitəsinin yaradılmasını qərarlaşdırdı. Naxçıvan Diyar Komitəsi AK(b)P Naxçıvan Diyar Komitəsi adlandırıldı¹³². Ertəsi gün AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti bu məsələ ilə əlaqədar Diyar partiya konfransı çağırmağı və məsələni Naxçıvan diyarı sovetlər qurultayında müzakirə edib bəyannamə hazırlamağı tapşırırdı.

Naxçıvan SSR-in Naxçıvan diyarına çevrilməsi və onun muxtar vahid hüququnda Azərbaycan SSR tərkibinə daxil olması bölgənin əhalisi tərəfindən bəyənilirdi. 1923-cü il fevralın 27-də III Ümumnaçıvan Sovetlər qurultayı bəyannamə verdi: "Hesab edərək ki, bizim möhkəmlənməyimiz - fəhlə və kəndlilərin hakimiyyətinin möhkəmlənməsi yalnız ümumi birgə işimizlə, Sovet Azərbaycanı ilə çiyin-çiyinə işləməklə mümkündür, Sovet Azərbaycanının ayrılmaz muxtar hissəsi kimi onun tərkibinə daxil olmağımızı zəruri sayırıq". Qurultay qərara aldı: "Bütün Naxçıvan diyarı özünün bütün aparatları ilə muxtar diyar hüququnda Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxil olsun"^{132a}.

1923-cü il iyunun 16-da Azərbaycan MİK-in üçüncü sessiyası Naxçıvan diyarının Azərbaycan SSR-in muxtar hissəsi kimi onun tərkibinə daxil olması haqqında Naxçıvan Sovetlər qurultayının vəsətətini təsdiq etdi. Azərbaycan MİK Rəyasət Heyətinə tapşırıldı ki, Naxçıvan diyarının mədəni-iqtisadi dirçəlişinə xüsusi diqqət yetirilsin, abadlıq işləri haqqında məsələ ön plana çəkilsin"¹³³.

1923-cü il dekabrın 11-də AK(b)P MK Rəyasət Heyəti Naxçıvan diyarının Naxçıvan Muxtar Respublikasına çevrilməsi məsələsini müzakirə

edərək, Azərbaycan MİK-ə təklif etdi ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılması barədə məsələni Zaqafqaziya MİK qarşısında qaldırsın¹³⁴.

1923-cü il dekabrın 31-də Azərbaycan SSR MİK Naxçıvan diyarının Azərbaycan SSR tərkibində Naxçıvan MSSR-ə çevrilməsi haqqında qəti qərar qəbul etdi və Zaqafqaziya MİK-dən bu qərarın təsdiq olunmasını xahiş etdi.

1924-cü il yanvarın 8-də Zaqafqaziya MİK Q.M.Musabəyovun məruzəsini və Azərbaycan SSR MİK-in vəsətətini dinləyərək, Naxçıvan diyarının Azərbaycan SSR tərkibində Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası elan etdi¹³⁵. Azərbaycan SSR MİK-in layihəsinə əsasən Naxçıvan Respublikasının dövlət hakimiyyəti aparatı Azərbaycan SSR, ZSFSR və SSRİ Konstitusiyalarına uyğun olaraq, yerli sovetlərdən, onların qurultaylarından və icraiyyə komitələrindən, XKS və MİK-dən ibarət təşkil edilməli idi.

Layihə 1924-cü il fevralın 4-də AK(b)P MK Rəyasət Heyətində müzakirə olundu. Rəyasət Heyəti layihəyə düzəlişlər etdi və Naxçıvan Respublikası haqqında Əsasnamə hazırlamağı qərara aldı.

1924-cü il fevralın 9-da Azərbaycan SSR MİK-in Rəyasət Heyəti Naxçıvan diyarının Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikasına çevrilməsi haqqında dekret verdi. Naxçıvan SSR haqqında Əsasnamənin layihəsini hazırlamaq üçün komissiya yaradıldı¹³⁷.

Naxçıvan Respublikası haqqında Əsasnamənin layihəsi 1924-cü il fevralın 24-də AK(b)P MK Rəyasət Heyətində müzakirə olundu.

1924-cü ilin aprelində Azərbaycan SSR MİK SSRİ-nin Konstitusiyasının prinsipləri əsasında hazırlanmış Naxçıvan MSSR haqqında yeni Əsasnaməni təsdiq etdi. Əsasnamənin birinci maddəsində deyilirdi ki, "Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası azad sosialist cəmiyyətində Naxçıvan MSSR hüdudlarında bütün hakimiyyət ölkənin sovetlərdə birləşmiş bütün əməkçi əhalisinə məxsusdur"¹³⁹.

Əsasnamənin İkinci maddəsində göstərilirdi ki, Naxçıvan MSSR Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsidir və Muxtar Respublika kimi onun tərkibinə daxil olur.

1925-ci ilin martında keçirilən Azərbaycan SSR-in IV Sovetlər qurultayı Azərbaycan SSR Konstitusiyasına əlavə etdi. Əlavədə deyilirdi ki, Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxildir.

Beləliklə, Azərbaycan SSR-in tərkibində özünün ali qanunvericilik və icra orqanları olan Muxtar Sovet Respublikası - Naxçıvan MSSR yaradıldı. Naxçıvan muxtariyyətinin yaradılması diyarın özünəməxsus coğrafi mövqeyi ilə də bağlı idi: o, şimal və şərqdən Ermənistanla, cənub və cənub-qərbdən İran və Türkiyə ilə həmsərhəddir.

"Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi" statusu RSFSR-in iştirakı ilə, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyə arasında 1921-ci ilin 13 oktyabrında Qarsda bağlanmış 20 maddədən ibarət dostluq müqaviləsində təsbit edildi.

Naxçıvan diyarının çox mürəkkəb və gərgin siyasi ziddiyyətlər şəraitində muxtar dövlət statusunun 1921-ci ildə beynəlxalq müqavilələrdə "əks olunması həmin dövrdə, həm də Azərbaycanın indiki dövründə böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edən bir fakt kimi qiymətləndirilməlidir". ("Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti H.Ə.Əliyevin Fərmanı. "Respublika" qəz., № 24, 5 fevral 1999-cu il).

DQMV-nin təşkili. Sovet hakimiyyəti Azərbaycanın ərazisində yaşayan bütün xalqların sosial və milli azadlığını elan etdi. Azərbaycan ərazisində, əsasən müxtəlif vaxtlarda köçürülmüş ermənilər ölkədəki milli azlıqlar arasında faiz etibarilə çoxluq təşkil edirdi. Onların böyük əksəriyyəti özəli Azərbaycan ərazisi Qarabağın dağlıq hissəsində yığcam şəkildə, azərbaycanlılarla qonşuluqda yaşayırdı. Azərbaycanın bu guşəsinin iqtisadiyyatı, sosial-siyasi və mədəni həyatı, onun ictimai ukladı ilə tarixən sıx və dərinə bağlı idi- Hətta "parçala - hökm sür" siyasətinə uyğun olan "Qarabağ məsələsi"ni uyduran xarici müdaxiləçilərin regionda hökmranlığı zamanı da daşnakların, İrəvandan gələn cürbəcür emissarların hər cür fitnəkarlıqlarına baxmayaraq, Qarabağın dağlıq hissəsində məskunlaşdırılmış əməkçi erməni icması Azərbaycan əhalisinin bölünməzliyinə, birliyinə qətiyyətlə tərəfdar çıxırdı. A.İ.Mikoyan 1919-cu il mayın 22-də RK(b)P MK-ya, V.İ.Leninə göndərdiyi məruzəsində etiraf etmişdi: "Erməni hökumətinin agentləri olan daşnaklar Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsinə çalışırlar, lakin bu, Qarabağ əhalisi üçün özlərinin dolanacaq mənbəyindən - Bakıdan məhrum olmaq və heç vaxt heç bir əlaqələri olmayan İrəvanla bağlanmış demək olardı. Erməni kəndliləri də özlərinin beşinci qurultayında Sovet Azərbaycanını tanımağı və ona qoşulmağı qərara almışlar"¹⁴⁰.

"Volna" kommunist qəzeti hələ o zaman, 1919-cu il iyunun 17-də yazırdı ki, "müsəlman feodallarının və erməni varlılarının, həmçinin tüfeyli burjuaların istəyinin əksinə olaraq, ermənilərlə azərbaycanlıların münasibəti çox yaxşıdır"¹⁴¹.

"Azərbaycan" qəzeti 1919-cu il iyulun 8-də yazırdı: "Dinc kəndlilər siyasətdən uzaq, səmimi söhbətlərində açıq deyirlər ki, Qarabağın əsasən ermənilər yaşayan dağlıq hissəsinin güzəranı büsbütün onun düzən hissəsindən asılıdır, bu səbəbdən də onlar Qarabağın bu şəkildə bölünməsinə təsəvvür edə bilmirlər, onlar iqtisadi və deməli, həm də siyasi əlaqələri olmayan İrəvanı heç vaxt görməmişlər".

1919-cu il iyulun 29-30-da Azərbaycan Respublikasının Baş Naziri N.F.Usubbəyov və hərbi nazir S.S.Mehmandarov Gəncə general-qubernatoru X.A.Rəfibəyovun və hərbiçi dəstənin müşayiəti ilə Qarabağda olarkən ön hörmətli və əziz qonaq kimi qarşılanmışdılar. Baş Nazir N.F.Usubbəyov 29 iyulda Xankəndində qarnizon qoşunlarının paradını qəbul etdikdən sonra, 30 iyulda səhər Şuşaya təşrif gətirmişdilər. Həmin gün şəhərin qala divarları qarşısında alaqaçılar qurulmuş, evlər, bazarlar və əsas küçələr xalı-xalça, gül-çiçək və bayraqlarla bəzədilmişdi. Nümayəndə heyəti şəhər məscidinə gəlmiş, baş nazir burada söylədiyi nitqində "müsəlmanların digər millətlərlə birlikdə dinc şəraitdə yaşamalarının zəruriliyini, bunsuz Azərbaycanın əmin-amanlığının mümkün olmadığını" vurğulamışdı. Sonra nümayəndə heyəti erməni kilsəsinə yollanmış, orada onları xristian ruhanilər duz-çörəklə qarşılamışdılar. Yepiskop Azərbaycan dilində nitq söyləyərək, iki millətin dinc həyat sürməsinin zəruriliyini tarixi məlumatlarla əsaslandırmışdı. Üstündə "Yaşasın Azərbaycan Respublikası" sözləri yazılmış iki yaraşıqlı alaqaçı da erməni bazarında qurulmuşdu.

1919-cu il avqustun 15-də Qarabağın dağlıq hissəsindəki ermənilərin qurultayı məsələsi sülh Konfransında həll edilənə qədər aşağıdakı şərtlərlə Azərbaycan hökuməti ilə müvəqqəti saziş bağlamaq haqqında qərar çıxardı: Qarabağın Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarının ermənilər yaşayan dağlıq hissəsi (Dizaq, Vərəndə, Xaçın və Crabert) bütün Qarabağın ərazi muxtariyyəti və onun erməni əhalisinin milli-mədəni muxtariyyəti əsasında (Qarabağ general-qubernatorluğunun xüsusi inzibati vahidi kimi) Azərbaycan Respublikasının tərkibində qalır.

Lakin daşnaklar Qarabağ sazişini hər vasitə ilə gözdən salmağa, heç endirməyə cəhd göstərirdilər. Türk millətinə vəhşicəsinə nifrət bəsləyən azğın millətçilik partiyası regionda milli sülhün bərqərar olmasını qəbul edə bilmirdi. Qarabağ kommunistləri Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan ayrılmasını uğrunda çıxış edirdilər. Onlar hələ 1919-cu ilin avqustunda keçirdikləri müşavirədə bu barədə qərar qəbul etmişdilər¹⁴³. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra kommunistlər əməkçi erməni əhalisinə müraciət qəbul etdilər. Müraciətdə deyirdi: "Yoldaşlar! Daşnakların zülmünə dözdüyünüz bəsdir, sizin ayılmaq vaxtımız gəlib çatıb, məgər açıq-aşkar görmürsünüzmü ki, bütün qanlı qırğınları daşnaklar törədir, daşnakların terroruna əməkçilərin qırmızı terroru ilə cavab verin. Bu işdə Azərbaycan kəndliləri və proletariati sizinlə birlikdə ön cərgədə döyüşəcəklər"¹⁴⁴.

Sovet Azərbaycanının hökuməti Qarabağda, ələlxüsus onun dağlıq hissəsində sosial-siyasi vəziyyətə xüsusi diqqət yetirirdi. 1920-ci il aprelin 30-da Azərbaycan hökuməti Ermənistanın daşnak hökumətinə nota göndərərək tələb

etdi: "1. Qarabağ və Zəngəzur ərazilərindən qoşunlarınızı çıxarın. 2. Öz sərhədlərinizə çəkilin. 3. Millətlərarası ədavətə son qoyun. Əks halda Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının İncilab Komitəsi özünü Ermənistan Respublikası hökuməti ilə müharibə vəziyyətində hesab edəcək"¹⁴⁵.

Qarabağda və Zəngəzurdə yerləşən Azərbaycan qoşun hissələrinə hücumu dayandırmaq, əlverişli mövqə tutaraq müdafiə vəziyyətinə keçmək əmri verildi. Əmrdə bildirilirdi ki, Ermənistan ultimatumda göstərilən şərtləri yerinə yetirməsə, Qızıl ordu Azərbaycan hissələrinə köməyə göndəriləcəkdir.

1920-ci il mayın 9-da Bakıda yaşayan qarabağlı və zəngəzurlu azərbaycanlıların və ermənilərin həmrəylik mitinqi keçirildi. 1920-ci il iyunun ilk günlərində Qarabağda olan Q.K.Orconikidze Bakıya qayıtdıqdan sonra V.İ.Leninə, İ.V.Stalinə, G.V.Çiçerinə göndərdiyi teleqramda onu da bildirdi ki, "həm erməni, həm də müsəlman əhalisi rus Qızıl qoşunlarını sevinclə qarşılayır"¹⁴⁶. İyunun 19-da isə o, Vladıqafqazdan teleqrafla G.V.Çiçerinə xəbər verirdi: "Azərbaycan Qarabağa, Zəngəzura, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzasına iddia edir. Qarabağda və Zəngəzurdə sovet hakimiyyəti elan olunub və adı çəkilən ərazilər özünü Azərbaycan Sovet Respublikasının bir hissəsi hesab edir... Azərbaycan heç bir halda Qarabağ və Zəngəzursuz keçinə bilməz"¹⁴⁷.

Q.K.Orconikidze Ermənistanla müqavilə imzalanana qədər Azərbaycanın nümayəndəsini Moskvaya dəvət edərək Azərbaycana və Ennənistanə aid bütün məsələləri həmin nümayəndə ilə birlikdə həll etməyi təklif edirdi¹⁴⁸.

M.D.Hüseynov N. N.Nərimanovun həmin teleqramı aldığını 1920-ci il iyunun 21-də Q.K.Orconikidze və G.V.Çiçerinə bildirərək, Qarabağ və Zəngəzurun Azərbaycana birləşdirilməsi haqqında teleqramda deyilən fikrin qüvvədə qalıb-qalmadığını xəbər alırdı¹⁴. Məlum olduğu kimi, sonradan Q.K.Orconikidze fikrini dəyişdi. Mərkəz isə məsələni Azərbaycanın nümayəndəsi iştirak etmədən həll etdi. N.N.Nərimanov öz etirazlarını teleqrafla dəfələrlə V.İ.Leninə, G.V.Çiçerinə bildirdi. O, V.İ.Leninə göndərdiyi teleqramlardan birində soruşdu: "Mən bilmək istərdim ki, mərkəz biz müsəlmanlara necə baxır və o, belə məsələləri bizim iştirakımız olmadan necə həll edibdir... (Rusiya) eyni zamanda Ermənistanın və Gürcüstanın müstəqilliyini tanıyır və Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulana qədər mübahisəsiz vilayətləri indi nədənsə mübahisəli sayır. Yoldaş Çiçerin Mərkəzin siyasətinə tabe olmaqdan danışır, amma eyni zamanda Mərkəz nəzərə alırmı ki, elə həmin Mərkəz bizi şirmə olmağa məcbur edir"¹⁵⁰.

Belə bir mürəkkəb şəraitdə də erməni hərbi hissələrinin təcavüzkar əməlləri davam edirdi. Artıq XI Qızıl ordu hissələrinin yerləşdiyi Qarabağ, Zəngəzur ərazilərində ermənilər xüsusilə azğınlaşmışdılar.

Ermənistanın daşnak təcavüzkarlığının azğmlığını regiondakı ərazi mübahisələrini" özlərinin qərəzli mənafeləri üçün hiyləgərliklə istifadə edən həm Qərb imperialistlərinin, həm də Moskva siyasətçilərinin ikili siyasəti ilə izah etmək olar. Məlum olduğu kimi, hələ Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulana qədər orada RSFSR-in səlahiyyətli nümayəndəsi (B.V.Leqran) var idi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, mayda Qızıl ordu hissələri Qarabağa daxil olanda Moskvada daşnak hökumətinin və Sovet Rusiyasının nümayəndələri arasında danışıqlar başlanmışdı. Maraqlıdır ki, elə həmin vaxt Fransa Xarici İşlər Nazirliyinin Gürcüstan hökumətinə göndərdiyi məktubda bildirilirdi ki, Gürcüstan hökumətinin öz ölkəsinin müstəqilliyini qoruyub saxlamaq üçün göstərdiyi səyləri qraf Kerzon qiymətləndirir və "silah və sursat çatdırılması barədə Ermənistan respublikası ilə dostluq sazişinə gəlməsini bildikdə məmnun qalmışdır". Məktubda daha sonra deyilirdi ki, "silah təchizatı haqqında Ermənistanın hakimiyyət orqanları ilə saziş əldə olunmuşdur"¹⁵¹.

1920-ci il iyulun 10-da AK(b)P MK bürosu XI Qızıl ordu siyasi şöbəsi nümayəndələrinin və B.V.Leqranın iştirakı ilə Qarabağ partiya təşkilatının rəhbərlərindən biri olan A.N.Karakozovun məruzəsini dinlədi. Məruzəçi Qarabağ məsələsində ingilis imperialistlərinin ikili siyasət yeritdiklərini söyləyərək dedi ki, Qarabağ kommunistləri "Qarabağın Azərbaycana birləşdirilməsini zəruri" sayırlar, "erməni kəndləri Ermənistanın tərkibinə daxil olmaq istəmirlər, hazırda müsəlman və erməni hissələrinin birləşməsi baş verir"¹⁵².

Elə həmin gün Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri N.N.Nərimanov, RK(b)P Qafqaz bürosunun üzvü B.Mdiyani, AK(b)P MK üzvləri A.İ.Mikoyan, V.Naneyşvili, XI Ordu HİŞ üzvləri Vesnik, Levandovski, Mixaylov RK(b)P MK-ya müraciət göndərdilər: "Zəngəzur və Qarabağ məsələsi barəsində vahid rəyimizi biz MK-ya çatdırmağı özümü zə borc bilirik. Bu məsələnin həlli Ermənistanla danışıqlarda aralıq məsələ kimi nəzərdə tutulur və Qafqazda inqilabın mənafeyinə ziddir... Şərqdə Azərbaycandan möhkəm mərkəz və sinfi inqilab mənbəyi yaratmaq əvəzinə, onu Qızıl ordunun himayəsində olan və ermənilərə və gürcülərə paylaşdıran məzlum çevirməmək məqsədində biz Qarabağ və Zəngəzur məsələsində Mərkəzi tərəddüd etməkdən çəkindiririk"¹⁵³.

1920-ci il iyulun 15-də AK(b)P N.Nərimanovun, Q.K.Orconikidzenin, Y.D.Stasovannın, M.D.Hüseynovun, D.X.Bünyadzadənin, A.İ.Mikoyanın, XI Ordu Hərbi İnqilab Şurası nümayəndələrinin və B.V.Leqranın iştirakı ilə Ermənistanla sülh haqqında məsələni müzakirə edərək qərara aldı ki, "Qarabağ və Zəngəzur Azərbaycana birləşdirilməlidir"¹⁵⁴.

RSFSR-in xalq xarici işlər komissarı G.V.Çiçerin 1920-ci il iyulun 19-da Ermənistanın xarici işlər nazirinə göndərdiyi xüsusi teleqramda "Ermənistan

ilə Azərbaycan arasında mübahisəli yerlərin Rusiya hissələri tərəfindən tutulmasının" səbəblərini izah edərkən "dinc dostluq münasibətləri haqqında müqavilə" bağlamaq üçün B.V.Leqranın Yerevana səfər edəcəyini xəbər vermişdi¹⁵⁵.

1920-ci il avqustun 10-da Yerevanda RSFSR ilə daşnak hökuməti arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən Sovet Rusiyası Ermənistanın istiqlalıyyətini və müstəqilliyini tanıdı. Müqavilədə Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan "mübahisəli vilayətlər" elan olunur və göstərilirdi ki, "sovet qoşunlarının mübahisəli əraziləri tutması ilə Ermənistan Respublikasının və ya Azərbaycan SSR-in həmin ərazilərə hüquqları haqqında məsələ bəri başdan həll edilmir"¹⁵⁶.

Beləliklə, Qarabağ və Zəngəzur müxtəlif partiya qüvvələri və siyasi qüvvələr arasında mübarizə meydanına çevrildi ki, bu da ilk növbədə bir-biri ilə iqtisadi tellərlə bağlı olan erməni və azərbaycanlı əhalinin həyati mənafələrinə zidd idi. Belə ki, dağlıq hissədə yaşayan ermənilər yayda düzən Qarabağa enərək, taxıl biçinində işləyir, müəyyən əlavə qazanc əldə edirdilər, düzən ərazidə yaşayan maldar azərbaycanlılar isə əzəldən doğma torpaqları Qarabağın dağlıq hissəsindəki və Zəngəzurdakı yaylaqlarsız keçinə bilmirdilər. Qarabağ və Zəngəzuru, ta qədimdən, heç bir təsərrüfat əlaqələri olmayan İrəvanla deyil, Bakı ilə rahat yollar birləşdirirdi, Qarabağ və Zəngəzur kəndlilərinin böyük hissəsi Bakının neft mədənlərində özlərinə dolanışiq tapırdı. Azərbaycan ərazisinin daşnak quldurlarından və İrəvan emissarlarından təmizlənməsi ilə Qarabağın ermənilər və azərbaycanlılar yaşayan hissələrinin siyasi və iqtisadi vahidliyə çevrilməsi prosesi baş verirdi. Azərbaycanın partiya və sovet orqanları Qarabağın dağlıq hissəsinin erməni və zərbaycanlı əhalisi ilə bağlı məsələnin düzgün həll olunmasına mühüm əhəmiyyət verirdilər. Bu məsələ müxtəlif partiya və dövlət səviyyələrində dəfələrlə müzakirə edilmişdi. Həmin müzakirələrdə tez-tez cürbəcür fikirlər və təkliflər səslənirdi. Fikirlər mübarizəsinin kəskinləşməsini və məsələnin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, onun tezliklə həll olunması üçün bütün mümkün tədbirləri görməyə çalışırdılar. Zaqafqaziyada sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra üç sovet respublikasının ərazi məsələləri ilə yaxından məşğul olmaq mümkün oldu. 1921-ci ilin mayında RK(b)P MK Qafqaz bürosu Zaqafqaziya respublikaları arasında sərhədləri müəyyənləşdirmək üçün S.M.Kirovun sədrliyi ilə bu respublikaların nümayəndələrindən ibarət komissiya yaratmağı qərara aldı.

1921-ci ilin iyununda, ərazi məsələlərinin yüksək səviyyədə müzakirəsi ərəfəsində daşnaklar Ermənistan və Azərbaycanın bir sıra sərhədyanı rayonlarında, xüsusən Zəngəzurdakı, Qarabağın dağlıq hissəsində qiyam təşkil edərək "Qərbi Ermənistan" qaçqınlarını da ona cəlb etdilər. Erməni qoşunları

"Yaşasın Ermənistanın ayrılmaz hissəsi olan Sovet Zəngəzuru!" şüarı ilə guya sovet hakimiyyətini möhkəmləndirmək uğrunda mübarizə adı altında Zəngəzurun içərilərinə soxularaq çoxlu kəndi ələ keçirdilər. Bundan əvvəl, hələ 1921-ci ilin fevralında daşnaklar Zəngəzur, Naxçıvan, Böyük Vedi rayonlarında zəhmətkeşlər arasında qırğın törətmiş, Qazax rayonunun dərələrində gün əhsiz azərbaycanlı, erməni və gürcü sakinlərinin qanı tökülmüşdü. Daşnaklar Zəngəzuru Njde, Ruben paşa kimi avantürist cəlladların və digər quldur xmbapetlərin yuvasına çevirmişdilər. Bu təcavüzkar əməllər nəticəsində Qarabağın dağlıq hissəsində çox ağır vəziyyət yaranmışdı. Belə ki, N.N.Nərimanovun AK(b)P MK plenumunda (1921-ci il, 5 fevral) dediyi kimi, 1200 erməni kommunisti, onlara verilmiş tüfəng və patronları da götürüb, daşnakların tərəfinə keçmiş, demək olar, bütün inqilab komitələri ləğv edilmişdi¹⁵⁷. 1921-ci il martın 7-də Azərbaycan İnqilab Komitəsi plenumunda N. N.Nərimanov məhz o vaxt Qarabağ məsələsini Azərbaycan İnqilab Komitəsində aşağıdakı qaydada həll etməyi təklif etdi: "Azərbaycan İnqilab Komitəsi bu cəbhəni ləğv etməyi zəruri sayır və Hərbi Komissarlığa əmr verilir ki, bu istiqamətdə tədbirlər görsün"¹⁵⁸.

Azərbaycan sovet hökumətinin təkidi ilə 1921-ci il iyunun 3-də RK(b)P MK Qafqaz bürosunun plenumu daşnakların Zəngəzurdakı qruplaşmasının tezliklə ləğv olunması haqqında qərar qəbul etdi və "taktiki mülahizələri" əsas tutaraq, erməni hökumətinə bir vəzifə olaraq tapşırırdı ki, öz bəyannaməsində Dağlıq Qarabağın Ermənistanı guya məxsus olduğunu göstərsin. 1921-ci il iyunun 19-da Ermənistan SSR hökuməti XKS sədri A. Myasnikovun və XKS-nin bütün üzvlərinin imzaladıqları bəyannamə ilə mətbuatda çıxış edərək, Dağlıq Qarabağı "Ermənistanın ayrılmaz hissəsi" elan etdilər"¹⁵⁹. İyunun 30-da İrəvanda "Qərbi Ermənistanı" olan ermənilərin geniş mitinqində "Yaşasın sovet Zəngəzuru və Qarabağı! Yaşasın bütün zəhmətkeş ermənilərin sosialist respublikası!" şüarı ilə qətnamə qəbul olundu¹⁶⁰.

1921-ci il iyunun 25-27-də Tiflisdə komissiyanın iclası keçirildi. Elə ilk iclasda Ermənistanın nümayəndəsi Bekzadyan "Zaqafqaziyanın inzibati bölgüsünün ədalətsiz olduğunu" vurğulayaraq, "ümumi həmrəylik, birdəfəlik ən səmimi, dostcasına qarşılıqlı münasibətlər yaratmaq naminə, müəyyən ərazi güzəştləri etməyi, özü də erməni əhalisinin yığcam yaşadığı rayonlarda güzəştlər etməyi təklif etdi. O, eyni zamanda bildirdi ki, Stalin Moskvada onunla və Myasnikovla söhbət zamanı "bu fikrə tamamilə şərik çıxmışdır".

Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələri hər hansı ərazi güzəştlərinin yolverilməz olması barədə əks təkliflə çıxış etdilər. S.M.Kirov onları dəstəklədi. İclas qırğın keçirdi, məsələləri nizama salmaq üçün sonrakı icaslarda Q.K.Orconikidze və başqa partiya xadimləri çıxış etdilər. Bununla belə

mübahisə həll olunmadı və RK(b)P MK. Qafqaz bürosunun müzakirəsinə verildi. Bu arada Ermənistan SSR hökuməti A.Mravyanı "Dağlıq Qarabağda" özünün fəvqəladə müvəkkili təyin etdi və iyunun 25-də o, Yevlax stansiyası vasitəsilə Qarabağa gəlmək üçün Tiflisdən yola düşdü. Ancaq N.Nərimanov (Ə.H.Qarayev vasitəsilə) Mravyandan tələb etdi ki, məsələni aydınlaşdırmaq üçün Bakıya gəlsin. Mravyan Bakıya gəlməyə razı olmadı və elə həmin gün Orconikidzeyə qasidlə məktub göndərərək, "Dağlıq Qarabağ" məsələsinin həllini sürətləndirməyi xahiş etdi. İyunun 26-da Q.K.Orconikidze və S.M.Kirov Tiflisdən N.N.Nərimanova təcili teleqram göndərərək, Qarabağ haqqında məsələnin həlli üçün dərhal AK(b)P Siyasi Bürosunu və Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetini toplamağı xahiş etdilər. Eyni zamanda onlar özlərinin rəyini də bildirdilər - məsələni həll edərkən belə bir prinsipi rəhbər tutun: "Heç bir erməni kəndi Azərbaycana birləşdirilməməlidir, heç bir müsəlman kəndini də eyni şəkildə, Ermənistanla birləşdirmək olmaz"¹⁶¹.

1921-ci il iyunun 27-də N.N.Nərimanov Q.K.Orconikidzeyə və A.F.Myasnikova bu məzmununda teleqram göndərdi: "Qarabağ cəbhəsinin mövcudluğu ilə bağlı olan cürbəcür siyasi mülahizələrə görə və "Dağlıq Qarabağ" haqqında məsələ yalnız Ermənistan Hərbi İnqilab Şurası tərəfindən həll edildiyinə, bu məsələyə hələ Xalq Komissarları Sovetində baxılmadığı üçün və indi də baxılmadığına görə Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti yekdilliklə belə hesab edir ki, yol. Mravyanın "Dağlıq Qarabağda" Ermənistanın fəvqəladə müvəkkili kimi peyda olması çox böyük siyasi və taktiki səhvdir. Bunu nəzərə alaraq, Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti yol. Mravyanın tezliklə geri çağırılmasını xahiş edir"¹⁶².

İyunun 27-də Mravyan Qarabağdan geri çağırıldı. Elə həmin gün AK(b)P MK-nın Siyasi və Təşkilat bürosu Tiflisdəki komissiyanın işi ilə əlaqədar Azərbaycanın Ermənistanla sərhədləri haqqında məsələni müzakirə edərək, "Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan şəxsiz iqtisadi asılılığına görə" Dağlıq Qarabağ məsələsi haqqında Bekzadyanın təklifini qeyri-məqbul saydı. Ona görə "erməni və türk əhalisinin yaşadıkları yerləri inzibati və iqtisadi məqsəduyğunluq baxımından müvafiq surətdə Ermənistanla və Azərbaycana birləşdirmək" təklifi də hiyləgər erməni manevri kimi rədd olundu.

Qarabağın dağlıq hissəsindəki vaxtilə ermənilər məskunlaşdırılmış kəndlərin verilməsi əslinə Qarabağ ərazisinin böyük bir hissəsinin Ermənistanla birləşdirilməsi demək olardı. Görünür, bunu nəzərə alaraq AK(b)P MK "məsələnin yeganə həlli erməni və azərbaycanlı kütlələrin sovet quruculuğu işinə geniş surətdə cəlb edilməsi ola bilər" cavabını vermiş və N.N.Nərimanova bu fikri Tiflisə çatdırmağı tapşırmışdı¹⁶³.

N.N.Nərimanov Tiflisdə birbaşa xətdə M.D.Hüseynova bildirdi ki, "məsələ yalnız bu səpkidə həll edilməlidir, əks halda Xalq Komissarları Soveti məsuliyyəti öz üzərinə götürür" ¹⁶⁴.

1921-ci il iyunun 27-də RK(b)P MK Qafqaz bürosunun plenumu Dağlıq Qarabağ haqqında N. N.Nərimanovla birbaşa apardığı danışıqlar barədə M.D.Hüseynovun məlumatını dinləyərək, respublikaların sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi" məsələsinə dair RK(b)P MK Qafqaz bürosunun təcili plenumunu çağırmağı qərara alır, N.N.Nərimanov və M.F.Myasnikovun dərhal Tiflisə yola düşmələrini onlara təklif edir ¹⁶⁵.

1921-ci il iyulun 4-də RK(b)P MK Qafqaz bürosu plenumunun iclasında büronun səkkiz üzvünün (Orconikidze, Maxaradze, Nərimanov, Myasnikov, Nazaretyan, Kirov, Oraxelaşvili, Fiqatner) və RK(b)P MK üzvü Stalinin, komşomolun Qafqaz bürosunun katibi Breytmanın və Gürcüstan KP MK-nın üç üzvünün iştirakı ilə Qarabağ məsələsi müzakirə olunarkən iki fikir aşkar oldu. Bunların hər ikisi səsə qoyuldu (yalnız Qafqaz bürosunun üzvləri səs verirdilər). Qarabağ haqqında məsələyə dair səsvermədə səkkiz üzvdən yeddisi iştirak edirdi (Oraxelaşvili yox idi). Qarabağın Azərbaycanın tərkibində saxlanması üçün Nərimanov, Maxaradze, Nazaretyan, əleyhinə Orconikidze, Myasnikov, Kirov, Fiqatner səs verdilər; erməni və müsəlman əhalisinin iştirakı ilə bütün Qarabağda rəy sorğusu keçirilməsinin lehinə Nərimanov, Maxaradze, Qarabağın dağlıq hissəsinin Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsinin lehinə Orconikidze, Myasnikov, Fiqatner, Kirov, Qarabağın təkə dağlıq hissəsində, yəni ermənilər arasında rəy sorğusu keçirilməsinin lehinə Orconikidze, Myasnikov, Fiqatner, Kirov, Nazaretyan səs verdilər. Beləliklə, plenum qərara aldı: "Dağlıq Qarabağ Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilsin, rəy sorğusu yalnız Dağlıq Qarabağda keçirilsin". Belə olan halda N.N.Nərimanov bəyanatla çıxış etdi: "Qarabağ məsələsi Azərbaycan üçün mühüm məsələ olduğuna görə, onun qəti həllinin RKP MK-ya çıxarılmasını zəruri sayıram" ¹⁶⁶.

Qafqaz bürosunun plenumu bəyanatı nəzərə alaraq yeni qərar qəbul etdi: "Qarabağ haqqında məsələ ciddi fikir ayrılığı doğurduğuna görə, RK(b)P MK Qafqaz bürosu onun qəti həllini RK(b)P MK-ya çıxarmağı zəruri hesab edir" ¹⁶⁷.

Təbii olaraq sual doğur: plenumda yaranmış mürəkkəb vəziyyətdə RK(b)P MK üzvü Stalinin mövqeyi necə idi? Qarabağ məsələsi plenumda müzakirə olunarkən Stalin nə çıxış etmiş və nə də səsvermədə iştirak etmişdi. Onun bir sıra çıxışlarından da məlumdur ki, Zaqafqaziya sovet respublikaları arasında sərhədlərin müəyyən edilməsi məsələsində Stalin ikibaşlı mövqe tutur, konkret tarixi şəraitdən və regionda geosiyasi vəziyyətin dəyişməsindən asılı olaraq, onların birindən digərinə keçirdi. Lakin məlum olduğu kimi nəticədə

Stalin erməni əhalisinin yığcam yaşadığı bir sıra ərazilərin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsinə tərəfdar çıxdı. Konkret olaraq o, "Dağlıq Qarabağın" Sovet Ermənistanına verilməsinə müsbət yanaşdı. Ona görə də ermənilərin guya Stalinin "Dağlıq Qarabağı Azərbaycanla bağışlaması" haqqında "bəyanatları" əsassızdır. Dağlıq Qarabağ məsələsində Qafqaz bürosunun qərarının dəyişməsində, şübhəsiz, N.N.Nərimanovun möhkəm prinsipial mövqeyi həlledici rol oynamışdı. Görünür, məhz N.N.Nərimanovun qətiyyəti sayəsində Qafqaz bürosu məsələnin mahiyyətinə ciddi nüruz edərək və onun həllinin yüksək məsuliyyət tələb etdiyini nəzərə alaraq, Orconikidzenin və Nazaretyanın təklifi ilə ertəsi gün öz qərarına yenidən baxdı. 1921-ci il iyulun 5-də RK(b)P MK Qafqaz bürosu RK(b)P MK üzvü Stalinin və Azərbaycan SSR-in Xalq Xarici İşlər komissarı M.D.Hüseynovun iştirakı ilə tam tərkibdə toplaşaraq, üç nəfər bitərəf qalmaqla qərara aldı: "Müsəlmanlarla ermənilər arasında milli sülhün zərurətini, Yuxarı və Aşağı Qarabağın iqtisadi əlaqələrini, onun Azərbaycanla daimi əlaqəsini əsas tutaraq, Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR-in hüduqlarında saxlansın, onun tərkibinə daxil olan Şuşa şəhəri inzibati mərkəzi olmaqla geniş vilayət muxtariyyəti verilsin"¹⁶⁸. AK(b)P MK-ya tapşırıldı ki, "muxtar vilayətin sərhədlərini müəyyənləşdirsin və təsdiq olunmaq üçün RK(b)P MK Qafqaz bürosuna təqdim etsin"¹⁶⁹.

1921-ci il iyulun 19-da Azərbaycan MİK-in Rəyasət Heyəti N.N.Nərimanovun Tiflisə səfəri haqqında məruzəsini dinlədi. O, Azərbaycan MİK-ə təklif etdi ki, əhaliyə geniş məlumat versinlər: "Dağlıq Qarabağ Sovet Konstitusiyası çərçivəsində başda icraiyyə komitəsi olmaqla, daxili özünüidarə hüququ verilməklə Sovet Azərbaycanının ayrılmaz hissəsi olaraq qalır"¹⁷⁰.

Ertəsi gün AK(b)P MK-nın Siyasi və Təşkilat bürosu Qarabağ haqqında Ə.H.Qarayevin məlumatını dinləyərək, Qarabağın Konstitusiyasını hazırlamaq üçün komissiya yaratmağı qərara aldı¹⁷¹.

Dağlıq Qarabağın zəhmətkeş azərbaycanlı və erməni əhalisinin əsas kütləsi özünü illər boyu bütün Azərbaycanda yaranmış inzibati, iqtisadi və siyasi əlaqələrdən kənar təsəvvür edə bilmirdi.

Şuşa qəzası İkinci nahiyəsinin 1921-ci il avqustun 1-də keçirən fəvqəladə qurultayında L.İ.Mirzoyan Qarabağ məsələsinə dair məruzə edərək demişdi ki, iqtisadi, mənəvi, siyasi və milli baxımdan Qarabağ Azərbaycanın mərkəzi ilə sıx bağlıdır. "Bu amillərin özü məsələni irəlicədən həll edir ki, biz Qarabağı hansı siyasi quruma aid etməliyik"¹⁷². Daha sonra L.İ.Mirzoyan Azərbaycan SSR tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılması haqqında RK(b)P MK Qafqaz bürosu qərarının düzgün və məqsədəuyğun olduğunu bildirmişdi¹⁷³.

Lakin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması haqqında qərar Azərbaycanın heç də hər yerində və ictimaiyyətin nümayəndələrinin hamısı tərəfindən razılıqla birmənalı qarşılanmadı. 1921-ci il avqustun 8-də AK(b)P MK-nın Siyasi və Təşkilat bürosu Qarabağda vəziyyət haqqında L.İ.Mirzoyan və Ə.H.Qarayevin məruzələrini dinləyərək, Şuşa qəza partiya komitəsinin yeni tərkibini, habelə Ə. H. Qarayevi Qarabağ üzrə fəvqəladə müvəkkil təsdiq etdi¹⁷⁴. Sentyabrın 26-da isə səs çoxluğu ilə qərara aldı: "Qafqaz bürosundan xahiş edilsin ki, Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi haqqında qərarına yenidən baxsın: həmin vaxtadək muxtariyyət elan edilməsin". Ona görə Qarabağ məsələsinə dair yeni materialları cəlb etməklə məsələni bundan sonra da öyrənmək üçün Ə.H.Qarayev, S.M.Əfəndiyev və D.X.Bünyadzadədən ibarət xüsusi komissiya yaratmaq qərara alındı. Komissiyaya dərhal Qarabağa yola düşmək və orada olduğu müddətdə partiya və sovet işinə rəhbərlik etmək tapşırıldı¹⁷⁵.

Qarabağın hər qəzası üçün bir milyard manat pul, paltar, avadanlıq və dava-dərman ayrıldı¹⁷⁶. Bir sıra işçilər Qarabağa ezam olundu¹⁷⁷, dörd qəzada baş vermiş aclıqla əlaqədar (aclıq çəkmələrin sayı 100 min nəfər idi) hökumət oraya 6 min pud taxıl, düyü, çay və digər məhsullar, 23 min arşın parça yolladı¹⁷⁸. O vaxt bütün Azərbaycanda yarım milyonadək adam aclıq çəkirdi¹⁷⁹.

Komissiyanın uzun müddət işləməsindən və Dağlıq Qarabağın vəziyyəti haqqında müxtəlif məsələlərin dəfələrlə müzakirəsindən sonra, 1922-ci il oktyabrın 30-da AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti Qarabağın muxtariyyəti haqqında məsələnin işlənilib hazırlanması üzrə komissiyanın S.A.Ağamalioğlunun sədrliyi ilə tərkibini təsdiq etdi¹⁸⁰.

Dağlıq Qarabağın muxtariyyəti haqqında məsələ 1922-ci ilin noyabrında AK(b)P MK-nın və Bakı Komitəsinin plenumunda məsul işçilərin iştirakı ilə müzakirə olundu. Plenum AK(b)P Rəyasət Heyətinə tapşırırdı ki, Dağlıq Qarabağın müzakirəsi haqqında məsələnin işlənilib hazırlanmasına dair komissiyanın müvəqqəti tərkibini təsdiq etsin¹⁸¹.

Qarabağ haqqında məsələ 1922-ci il dekabrın əvvəlində RK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsində müzakirə edildi. ZÖK sədrdən, yeddi üzvdən və Şuşa, Cəbrayıl və Cavanşir qəzaları icraiyyə komitələrinin hərəsindən bir nümayəndədən ibarət tərkibdə Dağlıq Qarabağın işləri üzrə Mərkəzi komissiyanı təsdiq etməyi qərara aldı. Komissiyaya ali orqanlar və AK(b)P MK ilə müstəqil əlaqə saxlamaq hüququ verilir¹⁸². Bu qərara uyğun olaraq, 1922-ci il dekabrın 15-də AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti S.M.Kirov başda olmaqla Azərbaycan SSR XKS yanında Dağlıq Qarabağın işləri üzrə Mərkəzi komissiyanın və A.N.Karakozovun sədrliyi ilə Dağlıq Qarabağın işləri üzrə komitənin tərkibini təsdiq etdi¹⁸³. Komissiyaya Şuşa, Cəbrayıl və Cavanşir

qəzaları icraiyə komitələrinin sədrləri də daxil idilər. Dekabrın 17-də Rəyasət Heyətinin qərarı ilə M.M.Məmməd xanov da komissiyanın tərkibinə əlavə olundu. Komitə üç qəzada torpaq mübahisələrinin həlli ilə məşğul olur, xalq təhsili və səhiyyənin təşkilinə rəhbərlik edirdi. Elə həmin gün AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti və Xalq Komissarları Soveti Dağlıq Qarabağ haqqında Azərbaycan MİK və XKS ilə qərar layihəsini təsdiq etdilər¹⁸⁴.

Dağlıq və düzən Qarabağın otlaq, torpaq, meşə-çəmən və meşələrindən istifadə, yerli sənaye və ticarət, nəqliyyat və yol tikintisi, kooperasiya və su təsərrüfatı, maldarlıq və kənd təsərrüfatı məsələləri bir-birilə sıx çulğuşmuşdu. Bununla yanaşı, coğrafi baxımdan müxtəlif olan rayonlar etnoqrafik cəhətdən də fərqlənirdilər. Düzən hissədə əsasən azərbaycanlılar yaşayırdısa, dağlıq hissədə ermənilər üstünlük təşkil edirdi.

Bütün bunlar məsələnin hərtərəfli düşünülmüş həllini tələb edirdi. Qarabağ probleminin iqtisadi, sosial-siyasi və mədəni cəhətlərinin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, partiya və dövlət orqanları "Bunların həlli üçün böyük hazırlıq işi görməli olurdular. Ona görə də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılması məsələsinin qəti həllinin 1923-cü ilin yayınadək uzanması təsadüfi deyildi. Bu müddət ərzində partiya və sovet orqanları məsələni dəfələrlə müzakirə edirdilər və hər dəfə də müxtəlif baxışlar aşkar olur, cürbəcür təkliflər irəli sürülürdü. Məsələn, 1923-cü ilin mayında Qarabağ komitəsinin üzvləri Qarabağ məsələsinin həllinə dair aşağıdakı təkliflərdən ibarət layihə irəli sürdülər: dörd qəza ləğv edilib iki inzibati vahid (məhkəmləndirilmiş qəzalar) - Şuşa mərkəz olmaqla Kürdüstanla birlikdə Dağlıq Qarabağ və Ağdam mərkəz olmaqla Düzən Qarabağ qəzaları yaradılsın; ümumi məsələlərin həlli və bütün Qarabağa ümumi rəhbərlik etmək üçün quberniya icraiyə komitələri hüququnda vilayət partiya və sovet orqanları təşkil edilsin¹⁸⁵.

1923-cü il iyunun 1-də AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti Qarabağın muxtariyyəti barədə dekret verməyi qərara aldı¹⁸⁶. 1923-cü il iyunun 20-də Rəyasət Heyəti komissiyasının təqdim etdiyi layihəni nəzərdən keçirib "istər dağlıq, istərsə də düzən Qarabağı bir inzibati vahid saymağı zəruri bildi" və Ə.H.Qarayevin sədrliyi ilə komissiyaya tapşırı ki, bu məsələni ətraflı işləyib hazırlasın və AK(b)P MK Rəyasət Heyətinin təsdiqinə versin. Lakin AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyətində başqa rəy də söyləndi: Qarabağ məsələsinin qəti həlli üçün Dağlıq Qarabağın Muxtar vilayətə çevrilməsi haqqında Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin dekreti lazımdır¹⁸⁷. 1923-cü il iyunun 27-də Qarabağ komitəsinin məruzəsini müzakirə edən RK(b)P-nin Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin plenumu həmin rəyi təsdiq etdi¹⁸⁸.

Nəhayət, 1923-cü il iyulun 1-də AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti S.M.Kirovun sədrliyi və üzvlərinin - Ə.H.Qarayevin, L.İ. Mirzoyanın,

Q.M.Musabəyovun, R.Ə.Axundovun iştirakı ilə Qarabağ haqqında məsələni müzakirə edərək qərara aldı: "Azərbaycan MİK-ə (Rəyasət Heyətinin adından) Dağlıq Qarabağın muxtariyyəti barədə dekret verib mərkəzi Xankəndi olmaqla İcraiyyə Komitəsinin başçılıq etdiyi Qarabağ muxtar vilayəti yaradılsın". İcraiyyə Komitəsi təşkil edilənə qədər Qarabağı idarə etmək üçün beş nəfərdən ibarət İnqilab Komitəsi və yenə beş nəfərdən ibarət vilayət partiya komitəsi yaratmaq təklif olunurdu. İnqilab komitəsi iki ay ərzində sovetlər qurultayı çağırılmalı idi.

Ə.H.Qarayev (sədr), A.N.Karakozov, Ç.İ.İldırım, D.X.Bünyadzadə və Sviridovdan ibarət xüsusi komissiyaya tapşırıldı ki, Dağlıq Qarabağ muxtariyyətinin sərhədlərini, Kürdüstanın vəziyyətini və Hüzən Qarabağın inzibati hüduqlarını müəyyənləşdirib öz rəyini öz (D)PMK-nın Rəyasət Heyətinə təqdim etsin¹⁹⁰. 1923-cü il iyulun 4-də Azərbaycan MİK-in Rəyasət Heyəti də eyni məzmununda qərar qəbul etdi¹⁹¹.

1923-cü il iyulun 7-də Şuşa, Cavanşir qəzaları, Qaryagin partiya komitələri katiblərinin və icraiyyə komitələri sədrlərinin iştirakı ilə komissiyanın iclasında Qarabağın düzən hissəsində hakimiyyət orqanlarının quruluşu haqqında və Kürdüstan barədə Ə.H.Qarayevin məruzəsi dinlənildi. Komissiya Dağlıq Qarabağın ayrılmasından sonra Qarabağın düzən hissəsində qalan qəzalardan mərkəzi Ağdamda olmaqla vilayət idarəsi yaratmağı qərara aldı¹⁹².

1923-cü il iyulun 7-də Azərbaycan SSR MİK "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkili haqqında" dekret verdi. Dekretə deyilirdi: "Hansı formada təzahür edir etsin, milli zülmün və milli bərabərsizliyin aradan qaldırılması, milli düşmənçiliyin və nifrətin zəhmətkeşlərin beynəlmiləl həmrəyliyi ilə vahid İttifaq dövlətində xalqların qardaşcasına əməkdaşlığı ilə əvəz edilməsi fəhlə-kəndli inqilabının və sovet hakimiyyətinin əsas vəzifələrindən biridir"¹⁹³.

Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün Azərbaycan Sovetlərinin Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi qərara aldı:

1. Dağlıq Qarabağın ermənilər yaşayan hissəsində Xankəndi mərkəz olmaqla, Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi kimi, muxtar vilayət təşkil edilsin.

2. Muxtar vilayətin idarəetmə orqanları Vilayət İcraiyyə Komitəsi və yerli sovetlərdir.

Vilayət İcraiyyə Komitəsi təşkil edilənədək, dekretə əsasən, müvəqqəti İnqilab Komitəsi yaradılmalıdır. Muxtar vilayətin əsasnaməsini hazırlamaq və inzibati vahidləri ona faktiki surətdə vermək, habelə onun sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün Dağlıq Qarabağın, Düzən Qarabağın, Kürdüstanın və Azərbaycan SSR-in mərkəzi hökumətinin nümayəndələrindən ibarət qarışıq komissiya təşkil edildi.

Beləliklə, 1923-cü il iyulun 7-də Azərbaycan MİK-in dekreti və Azərbaycan SSR-in tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) yaradıldığı elan edildi.

Respublika əhalisinin bu dekretə münasibətinin birmənalı olmadığını nəzərə alaraq, sovet orqanları ictimai təşkilatların, mətbuatın köməyi ilə onun mahiyyətinin izah olunmasına və həyata keçirilməsinə dair böyük təbliğat işi aparmalı oldu. 1923-cü il iyulun 14-də AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti Dağlıq Qarabağ muxtariyyəti Konstitusiyasının (Əsasnaməsinin) hazırlanmasına dair komissiyanın fəaliyyətini müzakirə etdi. Komissiya yeni üzvlər hesabına genişləndirildi və Ə. H. Qarayevin əvəzinə komissiyanın sədrliyi D.X.Bünyadzadəyə həvalə olundu¹⁹⁴.

İyulun 16-da D.X.Bünyadzadə AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyətində komissiyanın məruzəsi ilə çıxış etdi. Onun məruzəsi üzrə Skobelov icmasına daxil olan boş qalmış kəndlilərinin torpaqlarını və Şuşa şəhərini Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin tərkibinə qatmaq; Qarabağın düzən hissəsindən iki qəza təşkil etmək; beş nəfərdən ibarət Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti İnkilab Komitəsi və doqquz nəfərdən ibarət Vilayət Partiya Komitəsi yaratmaq qərarı alındı¹⁹⁵. İyulun 21-də Azərbaycan MİK və Azərbaycan SSR XKS bu müddəaları təsdiq etdilər¹⁹⁶.

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında Əsasnamənin son variantını hazırlamaq komissiyaya tapşırıldı¹⁹⁷. Qarabağ qəzaları icraiyyə komitələri sədrlərinin iştirakı ilə onun mətni qəbul olundu. Əsasnamə quberniya icraiyyə komitələri haqqında əsasnamə zəminində hazırlanmışdı. Qəbul olunmuş əsasnaməyə görə, bütün kargüzarlıq, məhkəmə icraat işləri və məktəblərdə tədris ana dilində aparılmalı idi. Komissiya Dağlıq və düzən Qarabağ arasında sərhədləri, Dağlıq Qarabağ ərazisinə daxil olan kəndləri, düzən Qarabağın idarə formasını və inzibati bölgüsünü müəyyənləşdirdi¹⁹⁸.

1923-cü il iyulun 23-də AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında Əsasnaməyə baxıb ona dəyişikliklər etdi. Vilayət İnkilab komitəsinin yaradılması ilə əlaqədar Dağlıq Qarabağın işləri üzrə komitəni ləğv etmək qərarı alındı. Rəyasət Heyəti Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin işçiləri haqqında AK(b)P MK katibliyinin 21 iyul tarixli qərarını da təsdiq etdi.

Azərbaycan SSR MİK və XKS-nin 1923-cü il 24 iyul tarixli qərarına əsasən Birinci Vilayət Sovetlər qurultayı çağırılana qədər Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini idarə etmək üçün A.N.Karakozov (sədr), B.N.Bünyadov, K.Kafiyev, S.V.Manukyan və M.Çalyandan ibarət müvəqqəti inkilab komitəsi təşkil olundu²⁰⁰.

1923-cü il iyulun 30-da AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti Dağlıq Qarabağın muxtariyyətinin konkret məsələlərini müzakirə edərək, Kürdüstan, Cəbrayıl və Ağdam qəzalarının sərhədlərini təsdiqləyərək qərara aldı ki, Azərbaycan MİK və XKS muxtar vilayətin yaranması və yeni qəzaların təşkili ilə bağlı bütün tədbirləri dərhal həyata keçirsin²⁰¹. Rəyasət Heyəti ilk növbədə Dağlıq Qarabağa, Cəbrayıl, Ağdam və Kürdüstan qəzalarına kreditlər ayrılmasının zəruri olduğunu göstərdi. Elə həmin qərara əsasən Pircahan kəndi Kürdüstan qəzasının mərkəzi təsdiq olundu.

1923-cü il iyulun 7-də Ə.H.Qarayevin komissiyası muxtar Kürdüstan yaratmağı və Dağlıq Qarabağın sərhədləri təyin olunarkən onun mərkəzini və sərhədlərini müəyyənləşdirməyi də təklif etdi²⁰². Lakin 1923-cü il iyulun 16-da AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti D.X.Bünyadzadənin sədr olduğu komissiyanın Qarabağ məsələsinə dair məruzəsini müzakirə edərək, "kürdlərin yaşadığı ərazidən "Kürdüstan qəzası" yaratmağı qərara aldı"²⁰³. İyulun 21-də Azərbaycan MİK və Azərbaycan SSR XKS komissiyasının bu təklifini təsdiq etdi²⁰⁴.

Azərbaycanın rəngarəng etnoqrafik mənzərəsi bütün etnik qruplara tam muxtariyyət verilməsini, onları ərazilərin tarixi mənsubluğu prinsipi üzrə ayırmağı qeyri-mümkün edirdi. Çünki bu etnik qrupların hər biri sayca az idi və digər xalqların içərisində güclü şəkildə qayıyıb-qarışmışdı.

Hətta Dağlıq Qarabağ işləri üzrə Komissiyanın və Komitənin təşkili haqqında Azərbaycan MİK və XKS-nin dekreti 1922-ci il dekabrın 19-da mətbuatda dərc olunanda ictimaiyyətdə müxtəlif rəy doğurmuşdu. Çoxları Qarabağın tarixinə müraciət edərək, Qarabağın iki inzibati orqana - "Dağlıq" və "Düzən" Qarabağa bölünməsinin süni olduğunu isbat edirdilər. Məlum olduğu kimi, Qarabağ xanlığının ərazisi Rusiyanın istilasından sonra inzibati ərazi vahidləri olan qəzalara bölünmüşdü.

Zaqafqaziyada üç müstəqil respublika yarandıqdan sonra Qarabağ, Azərbaycan Demokratik Respublikasının bütöv tərkib hissəsi kimi, Şuşa, Qaryagin, Cavanşir, bir müddət həm də Qubadlı qəzalarını əhatə edirdi və burada Qarabağ general-qubernatorluğu təşkil olunmuşdu. Məhz o zaman Ermənistan Azərbaycanın ərazilərinə münasibətdə ilhaqçılıq siyasətini gücləndirdikcə daşnak emissarları inzibati vahid kimi "Dağlıq Qarabağ" adını uydurmuşdular və bu ərazinin hər vaxtlə Ermənistanla birləşdirilməsinə çalışırdılar. Qarabağın süni şəkildə bu cür parçalanması Azərbaycanın Ermənistanla həmsərhəd olan qərb rayonlarının, azərbaycanlı, qismən kürd əhalisinin yaşadığı Zəngəzur, Qubadlı qəzalarının və digər ərazilərin vəziyyətini son dərəcə mürəkkəbləşdirirdi. Burada ağır vəziyyət yaranmışdı - bir hissədə (Minkənd rayonu) sovet hakimiyyəti, digərində isə (Hacısamlı rayonu) iri mülkədar Sultan bəyin hakimiyyəti mövcud idi. Onların arasında saziş yaratmaq

siyasəti heç bir nəticə vermədi. 1920-ci il sentyabrın 18-də AK(b)P MK-nın Siyasi və Təşkilat bürosu Qarabağ-Kürdüstan məsələsini müzakirə etdi və Sultan bəyi öz dəstəsi ilə birlikdə təcrid etməyi, müsəlman rayonunda partiya işini qaydaya salmaq üçün məsul işçi M.B.Qasımovu oraya göndərməyi qərara aldı²⁰⁵. Zəngəzur qəzasının əhalisi müsəlmanlardan (azərbaycanlılar, kürdlər) və gəlmə ermənilərdən ibarət idi. Daşnak quldur dəstələrinin təcavüzü nəticəsində müsəlman kəndləri dağıdılmış, yandırılmış, müsəlman əhalisinin qalan hissəsinə Zəngəzurun müsəlmanlar yaşayan hissəsində, əsasən Qubadlı qəzasında sığınacaq tapmışdı. Nəticədə Zəngəzur qəzası əslində iki hissəyə - daşnakların ağalığı etdiyi "erməni" hissəsinə və sovet hakimiyyətinin təsirinin hələ zəif olduğu müsəlman hissəsinə parçalanmışdı. Daşnaklar daim müsəlman kəndlərinə basqın edib onları viran qoyurdular. Qubadlının nümayəndəsi Ç.İldırım Azərbaycanın Birinci Sovetlər qurultayındakı çıxışında Qubadlı qəzasının mənzərəsini belə səciyyələndirmişdi: "Bu, canlı əhalisi olan qəbiristanlıqdır, insanlar büsbütün çıpaq, ayaqyalın, ac-yalavac, gündən qarqara yanmış vəziyyətdə gəzirələr, onların, xüsusən qadınların görünüşü deyilməz dərəcədə dəhşətlidir. Hamı bir tikə çörək və çıpaq bədənələrini örtmək üçün parça tapmaq həsrətindədir"²⁰⁶.

1921-ci il mayın 30-da Azərbaycan MİK-in Rəyasət İleyəti Zəngəzur qəzasındakı vəziyyət və Qubadlı qəzasından olan müvəkkilin ərizəsini müzakirə edərək, Şuşa icraiyə komitəsinə Qubadlının vəziyyətini öyrənməyi, respublikanın xalq komissarlıqlarına Zəngəzur (Qubadlı) qəzasını quldur dəstələrindən təmizləmək üçün Şuşada xüsusi inzibati-təsərrüfat aparatı təşkil etməyi tapşırırdı²⁰⁷.

Kürd məsələsi yüksək partiya və sovet orqanlarında dəfələrlə müzakirə mövzusu oldu. Azərbaycan hökuməti müsibətlər çəkmiş kürd əhalisinə imkan daxilində hərtərəfli yardım göstərir, onları daim yaşadıkları rayonların sərhədlərini düzgün həll etməyə çalışırdı. Lakin bu rayonların mərkəzdən və inkişaf etmiş digər rayonlardan uzaqlığı, habelə kürdlərin yaşadıkları kəndlərin Qarabağın ayrı-ayrı qəzalarına səpələnməsi onların maddi və mədəni həyatı daha da çətinləşdirirdi.

DQMV Əsasnaməsinin işlənilib hazırlanması, dağlıq və düzən Qarabağ arasında, habelə Dağlıq Qarabağ ilə Kürdüstan arasında inzibati ərazi sərhədi, düzən Qarabağın və Kürdüstanın inzibati idarə formalarının müəyyənləşdirilməsi üzrə komissiya 1923-cü ilin iyulunda bu məsələyə dair iki təklif müzakirə etdi: "1. Kürdüstanı bilavasitə Mərkəzə tabe olan qəza hüququnda Cavanşir, Şuşa və Qubadlı rayonlarından ibarət xüsusi inzibati vahidə ayırmaq. 2. Kürdüstan düzən Qarabağa tabe olan rayon şəklində qalsın"²⁰⁸. Müzakirə zamanı bunlardan heç biri qəbul edilmədi, məsələ açıq qaldı.

Qarabağın Dağlıq hissəsində muxtar vilayət yaradılması ilə əlaqədar 1923-cü il avqustun 6-da Azərbaycan MİK qərara aldı: Qarabağın qalan hissəsində Ağdam, Cəbrayıl və Kürdüstan qəzaları yaradılsın. Eyni zamanda hər bir qəzanın mərkəzi və ərazi tərkibi müəyyənləşdirildi²⁰⁹.

1923-cü il oktyabrın 8-də AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkili haqqında AK(b)P MK qərarının həyata keçirilməsi vəziyyətini müzakirə etdi. "Muxtar vilayətin" yaradılmasına, "mərkəzin Şuşadan köçürülməsinə müsəlman əhalisinin bir hissəsinin mənfə münasibət bəslədiyini nəzərə alaraq, Rəyasət Heyəti Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkilini xüsusilə türk əhalisinin gözündə qaldırmaq üçün işi gücləndirməyi" qərara aldı və Ə.H.Qarayevə tapşırırdı ki, Dağlıq Qarabağın muxtariyyətinin mahiyyətini başa salmaq üçün geniş təbliğat Kampaniyasına başlanmasını təmin etsin²¹⁰. Kürdüstan qəzasında və düzən Qarabağ qəzalarında sovet quruculuğuna kömək göstərilməsinə dair konkret tədbirlər nəzərdə tutuldu. Rəyasət heyəti Kürdüstan qəzasında vahid kənd təsərrüfatı vergisinin ləğvi haqqında, onun əhalisinin taxıl, ağac materialları ilə təmin olunması, "bu xidmətinin təşkili və sovet idarələri, məktəblər üçün binalar tikilməsi haqqında, şose yolu və telefon şəbəkəsi barədə məsələ qaldırdı. Müvafiq binaların əsla olmamasına görə, Kürdüstanın qəza orqanlarını DQMV-nin tərkibində saxlanmış Şuşa şəhərinə keçirmək qərara alındı.

Xalq Komissarları Sovetinə Ağdam, Qaryagin qəzaları və Dağlıq Qarabağ üzrə bir sıra tədbirlər həyata keçirmək tapşırıldı. Pulsuz olaraq ağac materialları vermək, ssudaları artırmaq və DQMV-nin paytaxtı Xankəndində (1923-cü ilin sentyabrında Stepanakert adlandırıldı) elektrik stansiyasının tikintisi üçün vəsait ayırmaq, orada xəstəxana açmaq, aqroməntəqə təşkil etmək, Qaryagini, qəza təşkilatları və idarələrini, Ağdamdakı 2-ci dərəcə məktəbləri tikinti materialları ilə təmin etmək, Qaryagin və Kürdüstan qəzalarını dövlət təchizatına keçirmək barədə göstəriş verildi²¹¹.

1923-cü il noyabrın 6-7-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Birinci Sovetlər qurultayı oldu. Qurultayda iştirak edən 132 nümayəndədən 116-sı erməni, 16-sı azərbaycanlı, 12-si qadın idi. Qurultay nümayəndələrinin 80 faizini kommunistlər təşkil edirdi. Qurultayı Zaqafqaziya MİK adından H. H. Sultanov, Azərbaycan SSR XKS adından Ç.İ.İldırım və İ.İ.Dovlatov salamladılar.

A.N.Karakozov Qarabağ inqilab komitəsinin fəaliyyəti haqqında məruzə etdi. Qurultay 25 nəfərdən ibarət ilk DQMV MİK-i seçdi. MİK-in üzvləri arasında iki - bir azərbaycanlı və bir erməni qadın var idi. DQMV MİK-in A.N.Karakozov (sədr), M.Çalyan, B.N.Bünyadov, S.V.Manukyan, A.B.Ketikyan (katib), M.Arzanyan və başqalarından ibarət Rəyasət Heyətini təsdiq etdi²¹².

Qurultay Qarabağa 20 min arşın bez və 20 min pud ağ neft verməyi qərara alan Azərbaycan MİK-ə minnətdarlığını bildirdi²¹³.

Qurultaydan sonra "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Əsasnaməsi"nin tərtibinə dair iş davam etdirildi. 1923-cü il dekabrın 11-də AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti bu əsasnamə ilə tanış olub, onun yenidən işlənməsi üçün komissiya yaratdı, 9 nəfərdən ibarət Qarabağ vilayət partiya komitəsini təsdiq etdi²¹⁴.

1924-cü il aprelin 17-də AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti əvvəlki komissiyanın işini qeyri-qənaətbəxş saydı və Q.M.Musabəyovun sədrliyi ilə D.X.Bünyadzadə, A.N.Karakozov, İ.İ.Dovlatov, H.P.Cəbiyevdən ibarət yeni komissiya yaratmağı qərara aldı. Habelə "bütün Qarabağda millətlərəarası möhkəm mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaradılması ilə bağlı bütün başqa məsələləri aydınlaşdırmağı" ona həvalə etdi²¹⁵.

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Konstitusiyasını qəti şəkildə redaktə etmək üçün 1924-cü il iyulun 1-də AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti xüsusi komissiya yaratdı. İyulun 3-də AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyəti Konstitusiyanın layihəsini bəyəndi və Azərbaycan MİK-in Rəyasət Heyətinə onu təcili surətdə həyata keçirməyi tapşırıdı. Konstitusiya erməni, Azərbaycan və rus dillərində dərc olundu²¹⁶.

1924-cü il noyabrın 26-da dərc olunmuş "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında Əsasnamə"də deyilirdi ki, DQMV Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsidir, bürün kargüzarlıq, məhkəmə işləri və DQMV-nin məktəblərində tədris ana dilində aparılır. Əsasnamədə DQMV-yə daxil olan ərazi göstərilmiş, respublika və yerli hakimiyyət orqanlarının təşkilinin formaları, hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirilmişdi²¹⁷.

"Əsasnamə"yə görə, Şuşa qəzasından Şuşa şəhəri və Xankəndi, 115 kənd, Cavanşir qəzasından 52 kənd, Qaryagin qəzasından 30 kənd, Qubadlı qəzasından isə Qaladərəsi kəndi DQMV-yə verildi.

Bu "xəyanətkar səxavətlik" Azərbaycan millətinin mənafeyinə, Vətənin gələcəyinə ciddi, ağır ziyan vuran bağışlanmaz cinayət idi.

Beləliklə, qondarma "Dağlıq Qarabağ problemi şovinist rus imperiyası hakimiyyətinin Azərbaycan xalqına, onun taleyinə qarşı vaxtaşırı istifadə etmək üçün bir alət, çətin vəziyyətdə isə onu məhv etmək məqsədini güdən partlayıcı – "mina" idi.

V FƏSİL

MƏDƏNİ QURUCULUĞUN BAŞLANMASI

§ 1. XALQ TƏHSİLİ

Yeni təhsil sisteminin formalaşması. Sovet hakimiyyəti Azərbaycanda mədəni dəyişikliklərə "kommunist ideologiyasını" rəhbər tutaraq, əslində Mərkəzdən inqilabi metodlarla başladı. Cəmiyyət həyatının demokratikləşdirilməsi, xalqın mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi sahəsində onun fəaliyyəti aydın ifadə olunan partiyalı xarakter daşıyırdı. Heç bir mühüm mədəni məsələ "partiya rəhbərliyi" olmadan həll edilmirdi. Partiyanın əsas vəzifəsi mədəniyyəti öz "ideologiyası" ruhunda xalqın sərvətinə çevirmək, zəhmətkeş kütlələri bu yöndə mədəni-tarixi quruculuğa cəlb etmək idi. Ancaq əslində "böyük məqsəd" bir partiyanın diktaturasını yaratmaqdan, kütlələr içərisində proletariat diktaturası "mübarizləri" formalaşdırmaqdan ibarət idi. V.İ.Lenin etiraf edirdi: "Bəli, bir partiyanın diktaturası. Biz bunun üzərində dayanmışıq və bu dayaqdan düşə bilmərik".

Beləliklə, hər şeyə yalnız proletariat sinfinin və onun partiyasının mənafeyi ilə yanaşmaq yəqin kütlələrə avtoritar şüur aşılayırdı.

Respublika hökuməti və partiya təşkilatı Azərbaycanda yeni, sosialist mədəniyyətinin bünövrəsini qurarkən, əsasən yuxarıdakı prinsipi rəhbər tuturdu. Azərbaycanın sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi həyatında olduğu kimi, yeni tip mədəniyyət quruculuğu da partiya direktivləri, onun qərar və göstərişləri ilə istiqamətləndirilirdi.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində bütün mədəni-maarif işlərinə rəhbərlik etmək səlahiyyəti respublika Xalq Maarif Komissarlığının əlində cəmləşdirilmişdi. Yeni qurulan cəmiyyətin mənəvi həyatının əsas sahələri - təhsil, elm, ədəbiyyat və incəsənət faktiki olaraq partiya, dövlət rəhbərliyinin nəzarəti altına alınır, "mədəni inqilabın" bütün gedişində "kommunist, ideologiyası" həyata keçirməli və sovet hakimiyyətinin əsas məqsədi olmalı idi.

Sosialist mədəniyyəti quruculuğu keçmiş milli uçqarların özünəxsus şəraitində böyük çətinliklərlə üzləşirdi. Yeni xalq təhsili sistemi yaratmaq, mədəni-maarif müəssisələrinin geniş şəbəkəsini inkişaf etdirmək, elmi biliklərin əsaslarını qoymaq, əməkçiləri bədii sərvətlərə alışıdırmaq, qadınları patriarxal köləlikdən azad etmək, zərərli adət və mərasimləri aradan qaldırmaq, şəxsiyyətin mədəni, mənəvi inkişafına yeni yol açmaq lazım idi. İlk növbədə xalq təhsilini köhnə, müstəmləkəçi idarə üsulundan azad etmək, imtiyazlı, klerikal məktəblərin dayaqlarının ləğvi əsasında yeni məktəb yaratmaq, təhsil sistemini müasir

prinsiplər zəminində köklü dəyişmək vəzifəsi qarşıda dururdu. Tədris müəssisələrində təlim prosesini yeniləşdirmək, köhnə dövrün ziyalılarını təhsil şəbəkəsində sovet hakimiyyəti ilə əməkdaşlığa geniş cəlb etmək üçün cəhdlər göstərmək, milli müəllim kadrları hazırlamaq, yeni tədris vəsait və proqramları, mütərəqqi dərs metodikası tətbiq etmək tələb olunurdu. Buna görə 1920-ci ildə Azərbaycan sovet hökuməti xalq təhsilinin yeni inkişafını istiqamətləndirən bir sıra dekret və sərəncamlar verdi. Maarif nazirliyinin köhnə aparatı ləğv olundu, yeni tərkibdə xalq maarif komissarlığı orqanları fəaliyyətə başladı, həmçinin qəza inqilab komitələri nəzdində maarif şöbələri təsis edildi¹. İlk xalq maarif komissarı Dadaş Bünyadzadənin imzası ilə 1920-ci il mayın 10-da ana dilində dərs keçilən, pulsuz icbari politexnik məktəblərin təşkili haqqında dekret nəşr olundu². Həmin ilin avqustunda yeni cəmiyyət qurucuları - peşəkar işçi qüvvəsi hazırlamaq üçün N.Nərimanovun imzası ilə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin dekreti əsasında Texniki Peşə Təhsili Komitəsi təsis edildi³. Azərbaycanda yeni xalq təhsili sistemi nümunəsində vahid əmək məktəbləri⁴, tədris müəssisələrinin növlərinin demokratikləşdirilməsi, respublikada yaşayan bütün millətlərə, xalqlara öz məktəb və nişəniyyət müəssisələrini yaratmaq hüququ elan edildi. "Azərbaycan SSR-in vahid əmək məktəbi haqqında əsasnamə" (1920-ci il 26 may)⁵ əsasında məktəb iki pilləyə bölünmüşdü - I pillə beşillik, II pillə dördillik təhsil kursu idi. "Əsasnamə"də vahid əmək məktəblərinin özünüidarə prinsipləri müəyyən edilmişdi⁶. Həmçinin "uşaqların əmək məktəbində birgə təhsili haqqında" xüsusi qərar verilmişdi. Ancaq yerli şəraitin xüsusiyyətləri nəzərə alınmış, azərbaycanlı şagirdlərin oxuduğu tədris müəssisələri və qruplarda oğlan və qızların ayrıca dərs keçməsi müvəqqəti saxlanılmışdı.

1920-ci ilin mayında Azərbaycan İnqilab Komitəsinin vicdan azadlığı haqqında dekretinə görə, Xalq Maarif Komissarlığının tabeliyində olan bütün dövlət məktəblərində dini təlimlərin öyrənilməsi və hər hansı dini mərasim keçirilməsi qadağan olundu. Din nazirliyi ləğv edildi⁸. Xalq Maarif Komissarlığının xüsusi əmri ilə tədris müəssisələri və məktəb şuralarının sədri vəzifəsini tutan və ya icra edən dini dərəcəli şəxslər vəzifələrindən azad edildilər⁹. Dövlət və məktəb kilsə və məsciddən tamamilə ayrıldı.

1920-ci il sentyabrın 19-da Bakıda Azərbaycan mədəniyyət və maarif işçilərinin birinci qurultayı açıldı. Azərbaycan hökumətinin başçısı Nəriman Nərimanov qurultayda elan etmişdi: "Köhnə quruluşun ləğvi ilə məktəb də yeniləşməlidir. Tədris və tərbiyə üsulları yeni olmalıdır"¹⁰.

1920-ci ilin dekabrında Azərbaycan İnqilab Komitəsinin dekreti ilə şagirdlərin ana dilinin I və II pillə məktəblərdə tədris dili olduğu təsdiq edildi¹¹. Orta təhsil verən II pillə məktəblərdə ali təhsilli azərbaycanlı müəllimlərin çətinməsi ilə əlaqədar milli məktəb quruculuğu ciddi çətinliklər keçirdi.

1920-ci ildə bütün müəllimlərin yalnız üç faizi ali təhsil, qalanları isə orta, aşağı və evdə təhsil almışlar idi¹². Respublikada sovet hakimiyyətinin qurulması ərəfəsində cəmi 2000 pedaqoq var idi, ancaq mövcud məktəblərin normal fəaliyyət göstərməsi üçün təqribən 40 min nəfərədək müəllim tələb olunurdu¹³.

Buna görə də 1920-ci ildən Azərbaycanın müxtəlif məntəqələrində müəllimlər hazırlamaq üçün üç aylıq kursların təşkil edilməsinə başlandı. Artıq ilk mərhələdə bu kurslara min nəfərdən artıq adam cəlb edilmişdi¹⁴. 1920-1922-ci illər ərzində Bakı, Nuxa, Şuşa, Gəncə, Qazax və Naxçıvanda müəllim seminariyaları açıldı. Kütləvi şəkildə məktəb müəllimlərinin hazırlanmasında pedaqoji texnikumlar mühüm rol oynayırdılar, 1925-1926-cı illərdə Azərbaycanda iki min nəfərədək şagirdin təhsil aldığı 16 belə texnikum fəaliyyət göstərirdi. Bu texnikumların şagirdlərinin əsas hissəsini kəndli uşaqları təşkil edirdi. Hökumət kənd müəllimlərinin maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, məktəbləri yanacaq və digər vəsaitlər-təchiz etmək sahəsində tədbirlər görürdü. Xalq təhsili sistemi ilərinin maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və uşaqların yeməklə təmin edilməsini qaydaya salmaq üçün 1922-ci ilin sentyabrında Xalq Komissarları Soveti qəzalarda ərzaq vergisinin 10 faizini Xalq Maarif Komissarlığının yerli büdcələrinin sərəncamına verməyi qərara aldı¹⁷.

Azərbaycanda, xüsusilə qəzalarda kifayət sayda məktəb binaları kəndlərdə isə məktəb binası üçün yararlı olan tikili yox idi. Respublikanın ağır maliyyə çətinliklərinə baxmayaraq xalq təhsili işçilərinin inadlı və fədakar fəaliyyəti sayəsində, hökumətin köməyi ilə partiya və ictimai maarif təşkilatları şəhər və qəzalarda yeni məktəblərin tikintisini genişləndirir, məktəbə yararlı binaları təmir etdirirdi. Artıq 1923-cü ildə Zaqatala qəzasının on kəndində yeni məktəb binaları tikilmişdi¹⁸. Ağdaş qəzasında həmin ildə dörd¹⁹, 1924-cü ildə Gəncə qəzasında iki, Qazax qəzasında isə beş yeni məktəb açılmışdı²⁰. 1924/25-ci tədris ilində Azərbaycanda 34 yeni məktəb fəaliyyətə başlamış və 13-nün tikintisi isə başa çatdırılmışdı²¹. Lakin hələ 1926-cı ilin əvvəllərində məktəblər respublika əhalisi tələbatının yalnız 35 faizini ödəyirdi²².

Yerli əhalidən olan qızların məktəblərə cəlb edilməsi qadın müəllim və kadrların az olması ilə çətinləşirdi. Xalq təhsili orqanları qadınların vəziyyətinin spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlı olan çətinlikləri aradan qaldıraraq I pillə məktəblərdə azərbaycanlı qızların sayının 1920/21-ci tədris ilindəki 6148 nəfərdən 1926/27-ci tədris ilində 14189 nəfərədək artırılmasına nail oldular²³.

Azərbaycanda sovet məktəbi, hər şeydən əvvəl, yeni cəmiyyət quruculuğunun, "proletariat diktaturasının" müdafiəçiləri olan kadrların "kommunist ideologiyası" ruhunda hazırlanması vəzifələrinə xidmət etməli idi. Bu prinsip yeni dərsləklər, tədris planı və Proqramlarının tərtib edilməsinin əsasını təşkil edirdi. Bu məqsədlə 1920-ci ildə Xalq Maarif Komissarlığında

dərsləklərin hazırlanması üzrə xüsusi komissiya yaradıldı ki, o da sonradan dərsləklərin tərtibi və nəşri üzrə şöbəyə çevrildi²⁴. Ana dilində yeni dərsləklərin yaradılmasına təcrübəli pedaqoji kadrlar - Mahmud bəy Mahmudbəyov, Abdulla Şaiq, Fərhad Ağayev və başqaları cəlb edilmişdilər²⁵. 1923-cü ilin dekabrından Xalq Maarif Komissarlığında bütün vahid əmək məktəblərinin metodik işinə Ümumi rəhbərlik edən Elmi-Metodik Şura fəaliyyət göstərirdi. Faktiki olaraq Azərbaycanda dövlət və partiya nəzarəti altında vahid təhsil sistemi yaradıldı. Bu sistemdə tədris plan və proqramlarının əsasını əmək cəmiyyət və təbiət mövzuları təşkil edirdi.

Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti nəzdində xüsusi komissiya respublika məktəbləri üçün ən zəruri tədris vəsaiti və avadanlıqların istehsalına rəhbərlik edirdi²⁶. 1921-ci ilin iyunundan başlayaraq Xalq Komissarları Soveti yanında fəaliyyət göstərən kустar emalatxanalar əyani tədris vəsaitləri hazırlayırdı²⁷.

Azərbaycandakı milli azlıqlar içərisində maarifin təşkili məqsədi ilə Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində tərkibində fars, erməni gürcü, yəhudi, kürd, ləzgi və tatar bölmələri olan xüsusi şöbə işləyirdi. 1925/26-cı tədris ilində respublikada 1057 1 dərəcə Azərbaycan, 190 – erməni, 132 - rus, 5 - gürcü, 7 - alman, 2 - yəhudi 2 - yunan, 1 - aysor, 4 - tatar məktəbi və 40 qarışıq məktəb var idi. Onlar üçün ana dilində əlifba nəşrinə cəhdlər edilmiş, pedaqoji kurslar açılmışdı.

Azərbaycan müəllimləri 1925-ci il yanvarın 12-də Moskvada açılan Ümumi İttifaq müəllimlər qurultayının işində iştirak etdilər. Azərbaycan nümayəndə heyətini Məryəm xanım Bayraməlibəyova (Məlik-Yeqanova), Əli Hüseynov, Qıztəmam Şahməliyeva, Cəmilə Sultanova, Zülfüqar Ağakəşibəyov, Mirzə Məmmədov və başqaları təmsil edirdilər. Qurultayda çıxış edən Ə. Hüseynov Azərbaycan müəllimlərinin yeni məktəb quruculuğu sahəsində müvəffəqiyyətlərindən danışıdı²⁸.

Bunun ardınca 1925-ci il mayın 25-də Bakıda Azərbaycan müəllimlərinin birinci qurultayı keçirildi. Qurultayda respublikada yeni məktəb quruculuğu sahəsində qazanılmış ilk nailiyyətlərə yekun vuruldu^{28a}. Yeni məktəb quruculuğunda Azərbaycan pedaqoqları F.Ağayev, A.Əmirov, O.Cəlilbəyova, Ə.Hüseynov, F.Rzabəyli, İ.İsayev, C.Cuvarlinski fəal iştirak edirdilər. Yerlərdə xalq təhsilinin genişləndirilməsi sahəsində S.Axundov (Ağdam), Q.Musayev (Quba), A. Eyvazov (Füzuli) və başqaları böyük iş aparırdılar.

Pedaqoji kadrların hazırlanması və onların maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində görülən böyük iş sayəsində respublikada müəllimlərin sayı 1920/21-ci tədris ilindəki 2611 nəfərdən 1925/26-cı tədris ilində 5232 nəfərə çatmışdı²⁹.

Məktəblərin və orada oxuyan uşaqların sayı getdikcə artırdı. 1920/21-ci tədris ilində olan 937 I pillə məktəblərin sayı 1926/27-ci dərs ilində 1420-yə, onlardakı şagirdlərin sayı isə 74922-dən 150625 nəfərədək artdı³⁰. Respublikanın bütün məktəblərində 1926/27-ci tədris ilində 1918/19-cu tədris ilindəki 48076 nəfərə qarşı 66528 şagird təhsil alırdı³¹.

Beləliklə, 20-ci illərdə yeni Azərbaycan məktəblərinin bünövrəsi qoyuldu, zəhmətkeşlərin təhsilə kütləvi cəlb edilməsi üçün şərait yaradıldı.

Savadsızlığın ləğvi uğrunda mübarizə. Azərbaycanda xalq maarifinin ən mühüm, birinci dərəcəli vəzifəsi əhalinin savadsızlığını ləğv etmək hesab olunurdu. 1917-ci ildə Azərbaycanda bütün əhalinin cəmi 9,3 faizi³², kənd sakinləri və qadınlarınsa daha az hissəsi savadlı idi³³.

Savadsızlığın ləğv edilməsi 1920-ci ilin sentyabrında Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində xüsusi olaraq təşkil edilmiş Mərkəzi Komissiyanın rəhbərliyi altında bütün şəhər, qəza mərkəzləri və kəndlərində vahid plan üzrə həyata keçirilirdi.

1921-ci il iyulun 14-də XKS xüsusi qərarında savadsızlığın ləğv edilməsini ilin əvvəlində təşkil olunmuş Mərkəzi baş siyasi-maarif idarəsinin mühüm və təxirəsalınmaz vəzifəsi elan etdi³⁴.

Respublikada əhalinin bütün təbəqələrini əhatə edən savadsızlığı ləğv etmə məktəb və kursları açılmasına başlandı. Savadsızlığın ləğv edilməsi uğrunda mübarizədə müəllimlərlə yanaşı, bütün savadlı adamlar da fəal iştirak edirdilər. Xalq Maarif Komissarlığının bütün işçiləri və kollegiya üzvləri, yerli inqilab komitələri və başqa təşkilatlarda digər vəzifə və tapşırıqları yerinə yetirməkdən tamamilə azad olunaraq, qəzalarda xalq maarifminin təşkilinə cəlb edilmişdilər³⁵. AK(b)P-nin IV qurultayı (1922-ci ilin fevralı) Azərbaycan əhalisi içərisində savadsızlıqla mübarizəyə ilin ən ümdə vəzifəsi kimi yanaşmağı vacib bildi³⁶.

1922/23-cü tədris ilində Bakı və onun ətraf mədən rayonlarında 7517 nəfərin oxuduğu 257 savad məktəbi fəaliyyət göstərirdi³⁷, Azərbaycanın bütün qəzalarında isə ancaq 3852 nəfəri əhatə edən 189 məktəb təşkil etmək mümkün olmuşdu³⁸.

Növbə fəhlələrinə savad məktəbinə cəlb etmək məqsədilə Bakı və onun mədən rayonlarında 1922-ci ildə 20 xüsusi səyyar qrup təşkil edilmişdi³⁹. Buna oxşar səyyar savad məktəbləri qəzalarda da yaradılmışdı. Onlar kəndlilərin ən geridə qalmış təbəqələrini savadlanma işinə cəlb edirdi. Bütün Azərbaycan üzrə savadsızlığı, ləğv etmə kurs və məktəblərində 1922/23-cü tədris ilində 14336 nəfər məşğul olurdu⁴⁰. Onlardan 6954 nəfər azərbaycanlı, o cümlədən 492 nəfər qadın idi⁴¹. Növbəti tədris ilində savadsızlığın ləğvi sahəsində könüllü təşkilat və cəmiyyətlər meydana gəldi. Savadsızlığın ləğvi işini vahid orqanda

mərkəzləşdirmək üçün 1923-cü ilin dekabrında XKS-nin sədri Q. Musabəyovun başçılığı ilə "Savadsızlıqla mübarizə komitəsi" yaradıldı. Azərbaycan XKS və MİK-in 1924-cü il 18 mart tarixli "Azərbaycan SSR əhalisi içərisində savadsızlığın ləğvi haqqında" qərarında yazmaq və ya oxumaq bacarmayan 15-25 yaşda olan bütün əhaliyə savad öyrənmək bir vəzifə olaraq tapşırıldı⁴². Bu məqsəd üçün fabrik, zavod və idarələrdə boş otaqlardan, klub, xalq evi və məktəblərdən istifadə etmək hüququ verildi. Savad məktəblərində oxuyan fəhlələrin 8 saatlıq iş günü əmək haqqı saxlanılmaqla bütün təhsil müddətində 2 saat azaldıldı⁴³. 1924-cü il iyulun 17-də Azərbaycanda "Rədd olsun savadsızlıq" cəmiyyəti təsis edildi. Cəmiyyətin idarə heyətinin sədri Xalq Daxili İşləri komissarı H. Sultanov oldu⁴⁴. Cəmiyyətin Bakı və qəzalarda şöbələri açıldı. Onların fəaliyyətində rayon partiya komitələrinin xüsusi səlahiyyətli nümayəndələri bilavasitə iştirak edirdilər⁴⁵.

Fəhlə və kəndlilərin fəal iştirakı ilə "Savadsızlığın ləğv edilməsi" şüarı altında iclaslar, xüsusi kampaniyalar, "həftələr" və "günlər" keçirilirdi. Bu kampaniyalar zamanı yeni savad məntəqələri yaradılır, savadsızlığın ləğv edilməsi fonduna könüllü vəsaitlər köçürülürdü. 1925-ci ildə "Rədd olsun savadsızlıq" cəmiyyətinin Bakı və qəzalarda on min üzvü olan 16 şöbəsi⁴⁶ işləyirdi.

Partiya, gənclər və peşəkarlar təşkilatları xüsusilə öz üzvləri içərisində savadsızlıqla mübarizədə fəal iştirak edirdilər. Təkcə 1924/25-ci tədris ilində 1113 partiya üzvü və namizədinin, 3234 komsomolçunun⁴⁷ və 11418 həmkarlar üzvünün⁴⁸ savadsızlığı ləğv olunmuşdu.

Kənd əməkçiləri içərisində savadsızlığı ləğvetmə kurs və məktəblərinin təşkilinə torpaq və meşə işçiləri həmkarlar İttifaqı yardım edirdilər. Təkcə 1925-ci ildə bu İttifaq klub və qırmızı guşələrdə müzdurlar üçün 24 savadsızlığı ləğvetmə məntəqəsi və 22 savad məktəbi təşkil etmişdi⁴⁹. Xalqın təhsilə marağı ildən-ilə artırdı. Azərbaycan kəndlilərində bu həvəs xüsusilə güclü idi. Bir çox hallarda savad məntəqələri 20-25 əvəzinə 40-45 nəfərə xidmət edirdi. Bəzi qəzalarda - Quba, Qazax və başqalarında savadsızlığı ləğvetmə məntəqələrində yer üstündə kəndlilər arasında münaqişələr baş verirdi⁵⁰. Cəbrayıl, Tovuz və Quba qəzalarında Baş siyasi maarif idarəsinin məntəqələri ilə yanaşı, kəndlilərin tələbi ilə savadsızlığın ləğv edilməsi üzrə gecə kursları açılmışdı⁵¹.

Savadsızlığı ləğvetmə məntəqələrinə cəlb olunanlar durmadan artırdı. 1924/25-ci tədris ilində 1233 savadsızlığı ləğvetmə məntəqəsində 31755 nəfər təhsil alırdı⁵².

Maddi bazanın zəifliyinə, kənd çətinliyinə, lazımi binaların yoxluğuna və böyük miqdarda savadsızların olmasına baxmayaraq respublikada savadsızlığın ləğvi sahəsində ilk uğurlu addımlar atıldı. Belə ki, 1921/22-ci tədris

ilindən 1926/27-ci tədris ilinədək 102370 nəfər savadsızlığı ləğvetmə məntəqələrində ancaq əlifba savadı qazanmışdı. Onlardan 63607 nəfəri azərbaycanlı, o cümlədən 3466 nəfəri azərbaycanlı qadın idi⁵³. Azərbaycanda mədəni quruculuğun mühüm vəzifələrindən biri-əhalini təhsillə geniş əhatə etmək və onu yüksək səviyyəyə qaldırmaq sahəsində hələ də böyük zəhmət tələb olunurdu.

Əlifba problemləri. Azərbaycanda mədəni quruculuq gedişində qarşıya əlifba məsələsi çıxdı. Sovet hakimiyyəti qurulanadək Azərbaycanda ərəb əlifbasından istifadə olunurdu. Azərbaycanın görkəmli maarifçiləri əlifba islahatı məsələsi ilə məşğul olmuşdular. XIX yüzilliyin on görkəmli Azərbaycan yazıçı və filosofu, xalqın maariflənməsinin qızğın mübarizi - Mirzə Fətəli Axundov ərəb əlifbasını dəyişdirmək yolu ilə Azərbaycan əlifbası yaratmağın təşəbbüslərindən biri idi⁵⁴.

Sovet hakimiyyəti qurulmasının ilk günlərindən Azərbaycan dilində çap və nəşr işinin inkişafı məsələsi bütün kəskinliyi ilə qarşıda dururdu. Mədəni quruculuğun bu mühüm probleminin həlli yeni, daha asan əlifbanın qəbul edilməsini qəti tələb edirdi. Onun Azərbaycan fəhlə və kəndli kütlələrinin təhsili üçün vacibliyini respublika ictimaiyyətinin mütərəqqi hissəsi də etiraf edirdi⁵⁵.

Beləliklə, 1920-ci ilin noyabrında Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı yanında əlifba islahatı üzrə komissiya yaradıldı⁵⁶. Xalq Maarif Komissarlığı kollegiyasının 1921-ci il yanvarın 5-də qəbul etdiyi qərarda deyilirdi: "Bir tərəfdən, köhnə müsəlman şriftinin çox böyük çatışmazlıqlarını, (digər tərəfdən isə) geniş kütlələrin öyrənilməsi üçün müsəlman (Azərbaycan - *məsul red.*) dilini asanlaşdırmaq zəruriyyətini də nəzərə alaraq... a) köhnə müsəlman şriftini yenisi ilə əvəz etmək; b) daha mükəmməl latın şrifti üzərində dayanmaq..."⁵⁷. Dövlət, partiya və ictimai xadimlər və başqaları mətbuatda çıxış edərək yeni əlifbaya keçilməsinin vacibliyini əsaslandırıldılar. S. Ağamalıoğlu 1921-ci il dekabrın 26-da "Azərbaycan xəbərləri" qəzetində "Proletar maarifi və türk əlifbası" məqaləsində yazırdı: "Maarifin başlıca aləti əlifbadır, ancaq geniş əməkçi əhali kütləsinə asan olan əlifba ki, sonuncu az vaxt itirməklə daha çox ideya və biliklər mənimsəyə bilsin". 1922-ci il martın 6-da AK(b)P-nin plenumu Azərbaycan əlifbasını latın yazı qrafikasına keçirmək üçün S. Ağamalıoğlunun başçılığı ilə xüsusi komissiya yaratdı⁵⁸. Bu komissiyanın bazasında 1922-ci ilin mayında əlifbanın latınlaşdırılması işini aparan Yeni Türk Əlifbası (YTƏ) Daimi Komitəsi yaradıldı⁵⁹. Onun tərkibinə Səmədağa Ağamalıoğlu (sədr), Xudadat Məlik-Aslanov, Əhməd Pepinov, Əli Tağızadə, Sultan Məcid Əfəndiyev, Fərhad Ağayev, Vəli Xuluflu, Teymur Hüseynov və digər görkəmli Azərbaycan ziyahıları daxil idilər.

Komitə bütün qəzalarda şöbələrini açdı, hökumətin köməyi ilə (Ali İqtisadi Şura komitənin ehtiyacları üçün üç milyard manat məbləğində valyuta fondu ayırdı) yeni şrift, yeni əlifbada ədəbiyyat, qəzet və jurnallar nəşr etmək üçün lazımı texniki avadanlıq alındı, mütəxəssislər hazırlandı, əhali içərisində geniş izahat kampaniyasına başlandı.

YTƏ Komitəsinin sədri S.Ağamalıoğlu Azərbaycan MİK-in sədri kimi Türkünstan, Tatar, Xivə və Krım respublikalarının Xalq Maarif Komissarlıqlarına yeni əlifbanın layihəsini göndərərək "onlardan həm yeni əlifba layihəsinə, həm də ərəb əlifbasının latınla əvəz edilməsi ideyasına fikir və baxışlarımı" bildirmələrini xahiş etmişdi⁶⁰.

Yeni əlifba birdən-birə deyil, tədricən, ictimaiyyətin prinsipial fikri aşkar ediləndən, tam bir sıra mühüm tədbirlər, geniş müzakirələr keçiriləndən sonra tətbiq edildi.

Ərəb əlifbasının latınla əvəz edilməsi müsəlman dünyası ölkələrində, qonşu dövlətlərdə böyük əks-səda yaratdı. M. Qorki yeni əlifba uğrunda hərəkatı "Cəsarətlə ön cərgədə dayanmış azərbaycanlıların böyük tarixi xidməti... "⁶¹ kimi qiymətləndirmişdi.

Hələ 1922-ci ilin avqustunda V.İ.Lenin Azərbaycan MİK-in sədri S. Ağamalıoğlunu qəbul edərkən, o, Leninə respublikada latın əlifbasına keçilməsi işinə başlanması barədə məlumat vermişdi. Sonralar, 1926-cı ilin dekabrında S.Ağamalıoğlu X Ümumbakı partiya konfransında çıxışında xüsusilə qeyd edirdi ki, onun yeni əlifba barəsində məruzəsini dinləyən V.İ.Lenin demişdi: "Bu, Şərqdə inqilabdır"⁶². Ağamalıoğlu 1927-ci ildə keçirilən Ümumİttifaq Yeni Türk Əlifbası Mərkəzi Komitəsinin birinci plenumunda demişdi: "Hələ 1922-ci ildə şəxsən mənim təqdim etdiyim bu inqilabi tədbir yoldaş Lenin tərəfindən bəyənilmişdir". Təsədüfi deyil ki, hətta RK(b)P MK 1922-ci il sentyabrın 25-də latın əlifbasının tətbiq olunması məsələsini müzakirə edərək, Azərbaycan MİK-in təşəbbüsünü qəbul etməyi qərara aldı və Ümumİttifaq MİK-ə ona hər cür yardım və kömək göstərməyi təklif etdi. Əlbəttə, bu zaman mərkəzin Sovet Şərq xalqlarını müsəlman dünyasından ayırmaq məqsədi güdən siyasi marağını da nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Latın əlifbasının tətbiq olunmasına din xadimlərindən, bəzi imtiyazlı ictimai xadimlərdən, qatı millətçi əhvali-ruhiyyəli ziyalılardan, mühafizəkar partiya və sovet işçilərindən də müqavimət göstərənlər var idi.

Geniş kütlələrin içərisində savadsızlığın tezliklə ləğv edilməsi və ana dilində çap və nəşr işlərinin asanlaşdırılması üçün latın şriftinin tətbiq edilməsinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Azərbaycan SSRMİK 1923-cü ilin əvvəlində fəhlə fakültələri və II pillə məktəblərdə yeni əlifbanın tətbiqini qanunlaşdırdı⁶³, mayın 19-da isə Xalq Maarif Komissarlığı Bakı xalq təhsili

şöbəsinə növbəti tədrisindən bütün məktəblərdə tədrisi yeni əlifbaya keçirməyi tövsiyə etdi.

1923-cü il oktyabrın 20-də Azərbaycan SSR MİK-in qəbul etdiyi "Yeni Azərbaycan əlifbasının dövlət əlifbası kimi tanınması haqqında" dekretə uyğun olaraq, bütün idarə və təşkilatlara kargüzarlığı həm əski, həm də yeni əlifbada aparmaq barədə göstəriş verildi⁶⁴ 1925-ci ilin martında IV Ümumazərbaycan Sovetlər qurultay yeni əlifbanı həyata keçirmək üçün bir sıra direktivlər qəbul etdi Qurultay bütün pillə məktəblərdə yeni Azərbaycan əlifbasına keçməyə icazə verdi, səkkiz il müddətində, yəni 1932/33-cü tədris ilinədək bütün I və II pillə məktəblərdə yeni əlifbaya keçilməsinin başa çatdırılmasını, yeni əlifbaya keçməyən qruplarda isə tədrisin həmin vaxtda köhnə əlifba ilə aparılmasını qərara aldı⁶⁵.

Əlifbanın zəhmətkeşlər içərisində yayılması məqsədilə Bakıda - Qara və Ağ şəhərdə mədənlərdə neftçi fəhlələr, habelə əsgərlər və qulluqçular üçün "savadsızlığı ləğvetmə məntəqələri" açılmışdı. Azərbaycan kəndliləri yeni əlifbaya böyük maraq göstərirdilər. Yüzlərlə Azərbaycan kəndlisi savad məntəqələrində, gecə kursları və dərnlərdə yeni əlifbanı həvəslə öyrənirdilər. Təkcə 1924-cü ildə qəzalarda yeni əlifbanı öyrədən 1320 savadsızlığı ləğvetmə dərniyi açılmışdı⁶⁶.

1925-ci ildə YTƏ Komitəsi Bakıda, Salyan, Şamaxı və başqa qəzalarda yeni əlifba kursları açdı. Bu kurslarda 1539 nəfər oxuyurdu⁶⁷. Təkcə 1925/26-cı tədris ilində bu kursları 12657 nəfər bitirmişdi⁶⁸. Mətbəə işçiləri hazırlayan xüsusi məktəblərlə yanaşı, Ə.Bayramov adına klubda və Naxçıvan şəhərində qadın klubunda⁶⁹ Azərbaycanlılar üçün məkınaçı kursları təşkil olunmuşdu.

Yeni əlifba şrifti ilə əlifbalar, Azərbaycan dilində yazı və oxu qaydalarına dair material və digər vəsaitlər böyük tirajla nəşr edilirdi⁷⁰. 1925-ci ilin oktyabrınadək 32774 nəfər yeni əlifbanı öyrənib öz savadsızlığını ləğv etmişdi⁷¹.

Yeni əlifbanın tərəfdarları ilə onun əleyhdarları arasında mübahisədə yeni əlifba ilə nəşr olunan "Yeni yol" qəzeti mühüm rol oynadı. "Yeni yol" qəzeti minlərlə fəhlə və kəndli içərisində yayılır, geniş oxucu kütlələrinə yeni əlifbaya keçməyin əhəmiyyətini təbliğ edirdi.

YTƏ Komitəsinin fəaliyyəti və savadsızlığın ləğv edilməsi sahəsində əldə edilən uğurlar Sovet İttifaqının ərəb əlifbasından istifadə edən digər xalqları içərisində maraq oyadı. Müttəfiq respublika və muxtar vilayətlərdən Azərbaycan YTƏ Komitəsinin ünvanına gələn çoxlu məktublarda əlifba haqqında daim məlumat xamş edirdilər: YTƏ Komitələri Dağıstan, Qaraqalpaq Muxtar Respublikalarında və digər yerlərdə də təşkil olundu⁷². Əlifba məsələsini müzakirə etmək üçün türkdilli xalqların qurultayını çağırmaq zəruriyyəti

meydana çıxdı. Azərbaycan YTƏ Komitəsi "Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti" ilə birlikdə türkoloji qurultay çağırmaq qərarına gəldi. Hökumət onun keçirilməsinə 100 min manatadək pul ayırdı⁷³. Qurultay Şərqdə birinci olaraq ərəb əlifbasını latın qrafikası ilə əvəz etməyə təşəbbüs göstərmiş Azərbaycan paytaxtı Bakıda 1926-cı ilin fevralında açıldı. Türkdilli xalqların mədəni həyatında mühüm rol oynamış Birinci Ümumİttifaq türkoloji qurultayı böyük hadisə oldu. Fevralın 26-dan martın 5-dək davam edən qurultayda 131 nümayəndə (93 nəfəri türk dilli idi)⁷⁴ iştirak edirdi. Sovetlər Birliyində yaşayan türk dilli xalqların əksəriyyəti təmsil olunmuşdu. Azərbaycan nümayəndələri Səmədağa Ağamalıoğlu, Mustafa Quliyev, Əhməd Pepinov, Bəkir Çobanzadə, Ruhulla Axundov, Pənah Qasımov, Hənəfi Zeynalli, Əli bəy Hüseynzadə, Fərhad Ağayev, Cəlil Məmmədquluzadə, Cabbar Məmmədzadə, müəllim Aynə Sultanova və b. idilər.

Moskva və Sankt-Peterburqdan görkəmli şərqşünaslar S.R.Oldenburq, A.N.Samoyloviç, M.P.Pavloviç, P.N.Poppe və b., Berlin və Kildən Radebolt Valter, Menntsel Teodor Teodoroviç, Türkiyədən Mehmet Fuad Köprülüzadə qurultayın iştirakçıları idi.

Qurultay ərəb əlifbasının islahatı və latın əlifbasının qəbul edilməsi, milli terminologiyanın yaradılması və türk dilli xalqlar üçün ədəbi dil, ana dilinin tədris metodikası, diyarşünaslıq, türk dillərinin orfoqrafiyası haqqında məsələləri müzakirə etdi. Çıxış edənlərin əksəriyyəti türkdilli xalqlarda savadsızlığı tezliklə ləğv etməyin və onları yeni mədəniyyətə tez alışdırmağın mümkün yollarından biri kimi latın əlifbasına keçilməsinin mühüm əhəmiyyətini vurğuladılar. Ancaq nümayəndələr içərisində yeni əlifbanın tətbiq edilməsinin əleyhinə çıxış edənlər də var idi. Əleyhdarlar içərisində Baytursunovun başçılığı ilə Qazaxıstan nümayəndələri xüsusilə seçilirdilər. Ancaq qurultay Azərbaycanda, digər respublika və vilayətlərdə yeni əlifbanın tətbiqi ilə görülən işlər haqqında bəyanat verdi⁷⁵.

1926-cı il martın 7-də Azərbaycan YTƏ Komitəsi yeni əlifbanı qəbul etmiş respublika və vilayətlərin nümayəndələri ilə birlikdə müşavirə keçirdi. Müşavirədə İttifaq miqyasında bu işi tənzimləmək üçün vahid mərkəzin yaradılması məsləhət olundu. S.Ağamalıoğlu (sədr), F.Xocayev, B.Qulbəşərov, M.A.Aytakov və başqalarının daxil olduğu xüsusi komissiya 1927-ci ilin iyununda Bakıda Yeni Türk Əlifbası Ümumİttifaq Mərkəzi Komitəsinin (YTƏ ÜMK) təsis plenumu keçirilməsini təşkil etdi. Həmin plenum "Yeni türk əlifbasını həyata keçirmək üzrə Ümumİttifaq Komitəsi haqqında Əsasnamə" qəbul edərək, onun hüquq və səlahiyyətlərini, məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirdi. Ümumİttifaq Komitəsinə Azərbaycandan S.Ağamalıoğlu, T.Hüseynov, M.Quliyev, R.Axundov və H.Cəbiyevin namizədlikləri irəli

sürülmüşdü⁷⁶. Plenumda komitənin hüquq və səlahiyyətlərini, məqsəd və vəzifələrini müəyyən edən "Yeni əlifbanın tətbiq edilməsi üzrə Ümumİttifaq komitəsi haqqında Əsasnamə" qəbul edildi⁷⁷.

S.Ağamalıoğlu YTƏ ÜMK-nın sədri, müavinləri isə B.Qulbəşərov və D.Korkmasov seçildilər. Plenumda Sovet İttifaqının əvvəllər yazısı olmayan və ya ərəb əlifbasından istifadə edən bütün xalqları üçün məcburi olan vahid, yeni, təkmilləşdirilmiş əlifba qəbul edildi.

Bu illərdə Azərbaycanda yeni əlifbanın tətbiq edilməsi sahəsində həyata keçirilən işlər savadsızlığın ləğvi probleminin həllini sürətləndirdi. 1920-1927-ci illər ərzində savadsızlığımı ləğv etmiş 65607 nəfər azərbaycanlıdan 53957 nəfəri yeni, 11650 nəfəri isə əski əlifbanı öyrən məklə savadlanmışdı.

§ 2. MƏDƏNİ-MAARİF İŞİ

Mədəni-maarif müəssisələrinin yaranması. Mədəniyyət və təhsili dövrün tələbi səviyyəsində qurmaq yeni cəmiyyət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Kütlələrin ictimai şüuru bir hakim partiyalı sovet rejiminin qurulması mənafeyinə uyğun formalaşdırılmalı, onun kommunist siyasəti və ideologiyasına xidmət etməyə tabe edilməli idi. Bu məqsədlərə nail olmağın kütləvi mexanizmlərindən biri mədəni-maarif müəssisələri hesab olunduğu üçün sovet və partiya orqanları respublikanın bütün şəhər və qəzalarında mədəni-maarif müəssisələrinin geniş şəbəkəsinin təşkil və inkişaf etdirilməsinə böyük diqqət yetirirdi. Bu şəbəkə insanların düşüncə davranışlarının dövlət və partiya orqanları tərəfindən idarə edilməsi vəzifələri ilə sıx bağlı olan siyasi təbliğatda, kütlələrin siyasi cəhətdən lazımı istiqamətdə maarifləndirilməsində xüsusi rol oynamaq idi.

AK(b)P-nin II qurultayı (1920-ci ilin oktyabrı) mədəni-maarif ocaqlarının xüsusi əhəmiyyətini qeyd edərək, Azərbaycanda klub, kitabxana və qiraət komalarının geniş şəbəkəsinin yaradılmasını qərarlaşdırdı⁷⁸.

Fəhlə klubları xüsusilə Bakı şəhəri və onun mədən-zavod rayonlarında - Sabunçu, Suraxanı, Qaraşəhər, Bayü, Zabrat və Binaqədidə geniş fəaliyyətə başladılar⁷⁹. Artıq 1924-cü ilin ortalarında 54 fəhlə klubu mühüm siyasi və təsərrüfat kampaniyalarında bilavasitə iştirak edirdi⁸⁰. Qəzalarda da vəsait və avadanlıqların, təcrübə və kadrların olmadığı çətin şəraitdə mədəni-maarif ocaqlarının təşkilinə başlanmışdı. Azərbaycan kəndində siyasi-maarif fəaliyyətinin mərkəzləri 1923-cü ildən yaradılmasına başlanan qiraət komaları idi. Dövlət hesabına maliyyələşdirilən bütün maarif işi onlarda cəmləşdirilmişdi⁸¹. Qiraət komalarında kəndlilərin ibtidai siyasi-maarif

savadsızlığını ləğvetmə kursları və azsavadlılar üçün məktəblər yaradılırdı. Bundan əlavə, qiraət komalarında kənd təsərrüfatı, kooperativ, sanitar, kənd müxbirləri, dram dərnəkləri və s. fəaliyyət göstərirdi. Bu illərdə yaylaqlarda "qırmızı çadırlar"ın təşkili kimi mədəni-maarif işi formasından da istifadə edilirdi⁸². Kənd əhalisi içərisində təbliğat-təşviqat işinin genişləndirilməsində rayonlara fəhlə təşviqatçıların səfərləri də mühüm rol oynayırdı. 1920-ci ilin yayı və payızında Bakı-Ağstafa-Poylu marşrutu üzrə partiya, sovet işçiləri, mədəniyyət və incəsənət xadimlərindən ibarət təşviqat qatari təşkil olunmuşdu⁸³.

Kənd mədəniyyət ocaqlarının inkişafı, onların işinin yaxşılaşdırılmasında fəhlələrin kənd üzərində hamiliyi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu məqsədlə "Şəhərin kəndlə mədəni rabitəsi cəmiyyəti" də səmərəli fəaliyyət göstərirdi⁸⁴. Təkcə 1923-cü ilin iyulundan 1924-cü ilin aprelinədək Bakıdakı hamı təşkilatların köməyi ilə kəndlərdə 30 qiraət koması açılmışdı. 1927-ci ilin sonunda kənd Klublarının sayı 171-ə çatmışdı⁸⁵. Onlar yerli əhali içərisində böyük təşkilati iş apararaq bir çox cəhətdən kənddə mədəni-maarif idarələrinin təməlini qoydular. Bu sahədə Bakı zəhmətkeşlərinin mədəni hamilik işi şəhərlə kənd arasında rabitə yaradılması, kəndli kütlələrinin siyasi və mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malik idi.

Mədəni kütləvi və siyasi-maarif işində kitabxanalar da mühüm rol oynayırdı. Bunun üçün "Baş siyasi maarif idarəsi" nəzdində kitabxana şəbəkəsi yaradılmışdı. 1920-ci ilin əvvəlində Azərbaycanda cəmi beş kitabxana var idi. 1923-cü ildə Azərbaycan Dövlət Kitabxanasının, 1925-ci ildə isə Kitab palatasının təşkili respublikanın mədəni həyatında mühüm hadisə oldu. Kəndlərdə kitabxanaların şəbəkəsini genişləndirmək məqsədilə ÜİK(b)P MK 1925-ci ilin sentyabrında "Kənd kitabxanaları və kitabxanaların təchizi üçün populyar ədəbiyyat haqqında" qərar qəbul etdi. Savadsızlıqla mübarizə şəraitində bu qərar geniş kəndli kütlələrini populyar ədəbiyyatla tanış etmək, onların savad dərnəklərində əldə etdikləri bilikləri möhkəmləndirmək məqsədi güdüdü. Qəzalarda kitabxanaların sayı 1925-ci ildəki⁸⁵ min kitab olan 25-dən 1927-ci ilin əvvəllərində 1017 min kitab fondu olan 114-ə çatdı⁸⁶.

Beləliklə, sovet hakimiyyətinin ilk illərində şəhərlərdə fəhlə klubları, kəndlərdə isə kənd qiraət komaları, klublar, kəndli guşələri və kitabxanaları əhalinin əsas mədəniyyət, siyasi maarif və tərbiyə ocaqları oldular. Bu zaman əsas məqsəd zəhmətkeşləri dövlət və partiya təşkilatlarının irəli sürdüyü siyasi-təsərrüfat vəzifələrinin həllinə səfərbər etmək idi.

Nəşriyyat işinin inkişafı. Mədəni quruculuqda yeni siyasətin və "sosialist ideyaları"nın təbliğ və təşviqinə üstünlük verən partiya və dövlət orqanları Azərbaycan dilində çap və nəşriyyat işini qaydaya salmaq üçüncüddi say göstərildilər. 1920-ci il avqustun 18-də Azərbaycan İnkılab Komitəsi çap

işinin təşkili və mərkəzləşdirilməsi haqqında dekret verdi⁸⁷. Dekretdə nəşriyyat işinin, Azərbaycan dilində "inqilabi" ədəbiyyat nəşrinin təkcə Azərbaycan üçün deyil, habelə qonşu Şərqi ölkələri üçün də rolu qeyd edilmişdi. Bu məqam "dünya inqilabının inkişaf etdirilməsi"nə inamdan irəli gəlirdi və dekretə onunla bağlı konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi müəyyən edilmişdi. A.B.Yusifzadənin sədrliyi ilə Azərbaycan Mərkəzi mətbuat kollegiyası yaradıldı. Məşhur yazıçı M.S.Ordubadi bu kollegiyanın üzvü idi⁸⁸. Bundan sonra 1920-ci ilin axırlarında Axundovun redaktorluğu ilə Bakı Partiya Komitəsinin həftəlik "Kənd fəqərəsi", 1921-ci ilin əvvəlindən isə "Azərbaycan fəqərəsi" "Kommunist" qəzetlərinin nəşrinə başlandı^{88a}. Əsaslı 1906-cı ildən qoyulmuş "Bakinski raboçi" ("Bakı fəhləsi") qəzetinin nəşri 1922-ci ilin mayından bərpa olundu.

AK(b)P MK 1922-ci ilin fevralında marksizm-leninizm klassiklərinin əsərlərinin, marksist-leninçi ədəbiyyatın nəşrinə başlamaq məqsədilə onların Azərbaycan dilinə tərcüməsinə rəhbərlik üçün komissiya yaratdı. K.Marks və F.Engelsin "Kommunist Partiyasının manifesti" Azərbaycan dilində nəşr olunan ilk əsərlərdən idi. 1920-1925-ci illərdə V.İ.Leninin 26 əsəri 130,5 min nüsxə ümumi tirajla çap olunmuşdu⁸⁹.

1921-ci ilin mayında bütün mətbəə müəssisələri milliləşdirildi⁹⁰. Həmin ilin iyununda Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində, sonradan dövlət nəşriyyatına çevrilən nəşriyyat şöbəsi yaradıldı. Mətbəə bazasını genişləndirmək məqsədilə təkcə 1922-ci ilin sonunda partiya 80 min manat (qızıl pulla) ayırmışdı. Dövlət və partiya orqanlarının köməyi sayəsində Azərbaycan dilində 1920-ci ildə 63 min nüsxə tirajla 3, 1925-ci ildə 1 milyon 215 nüsxə tirajla 179, 1927-ci ildə isə 2 milyon 130 min nüsxə tirajla 858 adda nəşr buraxılmışdı⁹¹. Siyasi ədəbiyyatla yanaşı, sovet mətbuatı da kütlələrdə avtoritar şüurun formalaşdırılmasına və onların "sosializm" uğrunda mübarizəyə səfərbər edilməsinə xidmət edirdi. Aparıcı partiya mətbuat orqanları "Kommunist" (Azərbaycan dilində), "Bakinski raboçi", "Kommunist" (erməni dilində) idi. 1923-cü ildə "Kommunist" qəzetinin tirajı 2,5 min nüsxəyə çatdırıldı. 111 Azərbaycan Sovetlər qurultayı (1923-cü il) böyük xidmətlərinə görə "Kommunist" və "Bakinski raboçi" qəzetlərini Azərbaycan SSR-in Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif etdi⁹².

Qəzalarda da partiya mətbuat orqanlarının nəşrinə başlandı. Bu zaman Gəncədə "Yeni Gəncə", Naxçıvanda "Şərqi qapısı", Şuşada Qarabağın səsi" və başqa qəza qəzetləri çıxırdı. 1922-ci ildə Qubada "Əxbar" qəzetinin nəşrinə başlandı. Maraqlıdır ki, qəzet 1920-ci ilin dekabrında VIII Ümumrusiya Sovetlər qurultayı keçirərkən göndərilmiş alma sovqatına görə, Quba zəhmətkeşlərinə minnətdarlıq əlaməti olaraq, 1921-ci ilin aprelində V.İ.Lenin in göndərdiyi mətbəə məşinində çap olunmuşdu.

1920-1927-ci illərdə "AK(b)P MK və BK-nın Xəbərləri" (Azərbaycan və rus dillərində), "Şura quruluşu", "İqtisadi xəbər" "Azərbaycan Ali İqtisad Şurasının əxbarı", "Azərbaycan neft təsərrüfatı", "Maarif və mədəniyyət" jurnalları nəşr olunurdu.

1922-ci ildə "Molla Nəsrəddin" in nəşri Bakıda bərpa olundu müsəlman Şərqiində ilk qadın jurnalı - "Şərq qadını" 1923-cü ildə nəşrə başladı, hökumət "Əkinçi" qəzetinin 50 illiyini keçirmək barədə 1928-ci ilin oktyabrında qərar qəbul etdi. 1927-ci ilin sonunda Azərbaycanda 194 min nüsxə tirajla 35 jurnal və digər nəşrlər (onların ilk tirajı 497 min nüsxə idi) çıxırdı⁹³.

Dövrü mətbuatın əhalinin müxtəlif təbəqələri ilə əlaqələrinin genişlənməsi fəhlə-kəndli müxbirlər hərəkatına təkan verdi. 1924-cü ilin oktyabrında Bakıda fəhlə-kəndli müxbirlərdən 235 nümayəndənin iştirakı ilə bu hərəkatın əsas məsələlərini müzakirə edən birinci qurultayı oldu⁹⁴. Belə bir qurultay 1926-cı ilin iyununda Naxçıvan Respublikasında da keçirildi.

Azərbaycanda geniş radio verilişi şəbəkəsinin yaradılması xalqın ictimai-siyasi və mədəni həyatında çox mühüm hadisə oldu. Birinci radio qurğusu 1924-cü ildə Bakıda, digərləri isə az sonra yerlərdə fəaliyyətə başladı. 1926-cı ilin 6 noyabrında ilk dəfə efirdə "Danışır Bakı" sözləri səsləndi. Artıq 1927-ci ildə Azərbaycanın qəzalarında 111 radio qurğusu və 36 səyyar radiostansiya fəaliyyət göstərirdi⁹⁵.

Dinə münasibət. İslam dini Azərbaycan xalqının ən mühüm mənəvi əsaslarındandır. Məhz buna görə azərbaycanlıların həyat və düşüncə tərzinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin köklərini onları bütün müsəlman xalqları dünyası ilə doğmalaşdıran İslamın universallığı və ənənəviliyində axtarmaq lazımdır.

İslam dini Azərbaycanda çətin tarixi yol keçmişdir. Bu cəhətdən 20-ci illər xüsusi yer tutur. Bu dövr həm İslam dininə müsbət münasibətlə, həm də onun inkar və bəzən isə təqib edilməsi ilə nəzəri cəlb edir. Bu illərdə Azərbaycanda 1920-ci ilin aprelində qurulmuş rejimin ziddiyyətləri tam şəkildə üzə çıxmışdı. Odur ki, İslama münasibətdə hökumətin fəaliyyətinə birtərəfli, birmənalı yanaşmaq doğru olmaz.

Sovet hakimiyyətinin dinə münasibətinin başlıca prinsipi kilsə və məscidin dövlətdən ayrılması idi. Dini dövlətə münasibətdə xüsusi iş elan edən sovet hökuməti din əleyhinə başladığı ateist fəaliyyəti geniş kütlələrin mədəni yüksəlişi və materialistcəsinə maariflənməsi uğrunda mübarizənin tərkib hissəsi hesab edirdi. Azərbaycanda İslamın özünəməxsus xüsusiyyətləri olmuşdur. Azərbaycanda İslamla yanaşı, ən qədim dövrlərdən müxtəlif konfessiyaların - pravoslav, yəhudi, katolik, protestant və qriqoryan, müxtəlif dini icma və sektaların nümayəndələri dinc yanaşı yaşamışdılar.⁹⁶

Azərbaycanda əhali içərisində müxtəlif dini etiqad nümayəndələrinin olması, bu dinlərin, xüsusilə İslam dininin özünəməxsusluğu konkret tarixi inkişaf şəraitinin, dindarların milli xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını, onların dini hissələrinə ehtiyat və diqqətlə yanaşmağı tələb edirdi. 1920-ci ildə Azərbaycan Sovet hökumətinin başçısı N.Nərimanov İslamın müsəlman kütlələrin şüurunda tutduğu yeri, onun Şərq xalqlarının mənəviyyatında, məişətində, həmçinin həyatın müxtəlif sahələrində də ciddi təsiredici mühüm rolunu dərk edərək vurğulayırdı: "Şərqdə dinə münasibət məsələsi fəvqəladə əhəmiyyətli məsələdir"⁹⁷.

N.Nərimanov dindarların hüquqlarının pozulmasına qarşı çıxır, dinə loyallıq münasibət göstərməyə çağırırdı. N.Nərimanovun dinə aid bu göstərişləri Azərbaycan hökumətinin 1920-ci ilin mayında qəbul etdiyi dekretə öz əksini tapmışdı.

1920-ci ilin mayında Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının məktəbdə dini təlimlərin tədrisinin dayandırılması, Din Nazirliyinin ləğvi haqqında dekreti⁹⁸ respublikanın hər bir vətəndaşına istənilən dini etiqadı seçmək və ya heç bir dinə sitayiş etməmək hüququ, eyni zamanda dinin lehinə və ya əleyhinə təbliğat aparmaq azadlığı verirdi. Dini etiqadı ayrılıqda hər bir şəxsin vicdan işi hesab edilən dövlət, dinə münasibətdə bitərəf qalaraq, heç bir dini cərəyanın tərəfində durmadı, onlardan heç birini nə maddi, nə də mənəvi cəhətdən müdafiə etmədi. Dövlət böyüməkdə olan nəslin bütün təhsil və tərbiyə işini tamamilə Xalq Maarif Komissarlığının sərəncamına verdi, bütün dövlət və qeyri-dövlət məktəblərində hər hansı dini mərasim keçirilməsi qadağan edildi.

Ancaq, təəssüf ki, dinin xeyrinə olan bütün tələb və prinsiplər yerli orqanlar, ayrı-ayrı partiya məmurları tərəfindən pozulur, xalqın yüzillər boyu formalaşmış ənənəvi mənəvi dəyərlərinin köklərini dağıdan inzibati, zorakı metodlar tətbiq edilirdi. Bütün bunlar əhali içərisində "dinlərinin əllərdən alınması" barədə şayiələr yayılmasına və narazılığa gətirib çıxartdı. Kütlələr içərisində böyük izahat işi aparmaq tələb olunurdu.

Azərbaycan MİK-in sədri Ağamalıoğlu "Sadələvh adamlara açıq məktubla müraciət edərək, sovet hakimiyyətinin dinə və dindarlara münasibətini aydınlaşdırdı. Geniş kütlələr içərisində dekretin izahı işinə Respublikanın mütərəqqi ziyalıları, partiya və dövlət xadimləri cəlb olundular. Mətbuatda N.Nərimanov, B.Talibli və başqaları xüsusi məqalələrlə çıxış edirdilər. N.Nərimanov dindarların dini hissələrinin hər hansı formada təhqir olunmasına qarşı çıxır, şəriətin zərərli tələblərinə, ifrat mövhumatçılıqla mübarizədə özünü doğrultmayan tələsiklikə, məcburiyyətə yol verməməyi təkidlə məsləhət görürdü. Maraqlıdır ki, 1922-ci ilin martında RK(b)P MK-ya məktubunda G.V.Çiçerin N.Nərimanovun 1918-ci ilin dekabrında Həştərxanda kilsənin

dövlətdən ayrılması haqqında dekretin nəşri ilə əlaqədar dindarlara müraciətini dindar müsəlmanlara taktiki yanaşma nümunəsi kimi səciyyələndirmişdi. Çiçerin Leninə məktubunda yazmışdı: "Nərimanov... Şərqdə təşviqatçılara olduqca qiymətli göstərişlər vermişdi... Onun mollalara nitqi müsəlman camaatına nəzakətlə yanaşmanın nümunəsidir". Onunla razılaşan Lenin əlavə etmişdi: "... Nərimanovun nitqini bütünlüklə daxil etmək (tərtib ediləcək təlimnaməyə - *masul red.*) və ya heç olmasa onu tövsiyə etmək olmazmı - bütünlükdə daha yaxşı olar"⁹⁹. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində respublika hökuməti dindarlara qayğı göstərir, dini bayramlarda - "Qurban bayramı", "Orucluq bayramı", "Uraza", katolik və yəhudi pasxa günlərində, "Blaqoveşşeniye" günlərində müxtəlif dinə mənsub adamları işdən azad edirdi. "Novruz bayramı" günlərində məktəblərdə tətillər başlanır, küçələrdə şagirdlərin bayram nümayişləri, teatr və klublarda tamaşa və konsertlər təşkil edilirdi¹⁰⁰. AK(b)P MK 1921-ci il avqustun 30-da məhərrəmlik günlərində fəhlə rayonlarında müsəlmanlara çay və qənd verməyi qərara aldı. Bu dövrdə Azərbaycanca məscid və kilsələr, o cümlədən Bibiheybət və Əmircanda Şəmsi Əsədullayev məscidləri, Bakıda Aleksandr Nevski baş kilsəsi və Müqəddəs Mariya katolik kastyolu, sinaqoqlar, müsəlmanların onlarla sitayiş yerləri və pirləri fəaliyyət göstərirdi¹⁰¹. Bu illərdə digər şəhər və kəndlərdə, o cümlədən Şəki, Ağdam, Şuşa və digər regionlarda da məscidlər azad fəaliyyətdə idilər.

1920-ci il sentyabrın 28-də Azərbaycan İnqilab Komitəsinin dekreti əsasında Bakıda Azərbaycan SSR-ə mənsub olan qızıl, gümüş, platin, brilyant və mirvaridən ibarət qiymətli şeylərin-varidatın mərkəzləşmiş şəkildə saxlanması təmin edən Dövlət Mühafizə İdarəsi təsis edildi. Dekretə əsasən, bir ay müddətində bütün sovet idarələri və vəzifəli şəxslər sərəncamlarında olan varidatı bu idarəyə təhvil-təslim etməli idilər¹⁰². Ancaq dekretə, xüsusi olaraq qeyd edilmişdi ki, qiymətli sərvətlərin təhvil verilməsi dini icmaların ixtiyarında olan sitayiş əşyalarına aid edilmir.

1922-ci ilin noyabrında AK(b)P MK Rəyasət Heyəti Kərbəlaya ziyarətə gedən vətəndaşlar haqqında məsələni müsbət həll etdi və onlara 300 manatadək qızıl pul aparmağa icazə verdi¹⁰³.

Xalq məhkəmələri ailə və vərəsəlik hüququ sahəsində şəriət hüququnun sovet hökumətinin qərarlarına uyğun müddəalarını da rəhbər tutmaq hüququna malik idilər. Hökumətin islama, onun ənənələrinə yumşaq münasibəti yeni ictimai-siyasi şəraitdə öz yerini tapmağa can atan dindarlar tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Bu cəhət özünü 1920-1922-ci illərdə Volqaboyu, Ukrayna, Krım və Qafqazda baş verən aclıqla ümumxalq mübarizəsi günlərində parlaq şəkildə göstərdi¹⁰⁴.

20-ci illərin əvvəllərində mətbuatda, partiya dairələrində müxtəlif dini ayinlər, bayramlar, məhərrəmlik günlərində müsəlmanların mətəm mərasimi və onların qadağan edilməsi haqqında məsələlər müzakirə edilirdi. N.Nərimanov bu meyillərin intişarına kəskin müqavimət göstərirdi. Hətta o, 1922-ci ilin avqustunda məhərrəmlik təziyələrinin qadağan edilməsinə qarşı çıxmışdı. Bu hadisələrin nəticələrini nəzərə alaraq, 1923-cü ilin avqustunda AK(b)P-nin Bakı Komitəsinin Rəyasət Heyəti bütün rayon komitələrinə və məsul işçilərə "şaxsey-vaxsey" əleyhinə kampaniya aparmamaq barədə göstəriş vermişdi.

1925-ci ilin aprelində xüsusi qərarda inqilabi bayramlarla yanaşı altı xüsusi dini bayramın qeyd olunması da nəzərdə tutulmuşdu. Respublikada dini tədris müəssisələri hələ fəaliyyət göstərirdi. Bakı Partiya Komitəsinin plenumu (1926-cı ilin oktyabrı) və AK(b)P MK-nın VIII qurultayı (1927-ci ilin noyabr) bu cür tədris müəssisələrinin mövcudluğunu qeyd etmişdi.

Lakin eyni zamanda dekretin bir çox humanist maddələri açıq şəkildə pozulur, onun demokratik cəhətlərinə əməl olunmurdu. 1924-cü ildə Bakıda yaradılan "Allahsız" cəmiyyəti bu sahədə xüsusi canfəşanlıq edirdi, guya fəhlə və kəndliləri "döyüşkən ateizm" bayrağı altında birləşdirmək, zəhmətkeşləri "mənəvi köləliyindən" azad etmək məqsədi güdürdü. Din əleyhinə işə yuxarı sinif şagirdləri, tələbələr, ədəbiyyat və incəsənət xadimləri cəlb edilirdi. Dövlətin öz dekretindəki dini işdə bitərəf qalacağı, dinin hər bir şəxsin vicdan işi hesab olunacağı barədə prinsiplərindən uzaqlaşma halları baş verirdi. İnandırmaq və nəzakət metodları əvəzinə dindarlara münasibətdə inzibatçılıq metodları tətbiq olunurdu. Məhz buna görə bu illərdə "Allahsız" cəmiyyəti zəhmətkeşlərin geniş dairəsini öz tərəfinə cəlb edə bilmədi, onun kənd rayonlarında özəklər yaratmaq və orada fəal iş aparmaq cəhdləri müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. Din əleyhinə iş yerlərdə ciddi müqavimətlə, bəzən isə dindarların qızğın etirazları ilə qarşılaşır və onları qanunsuz hərəkətlərə təhrik edirdi.

Dekretin nəşri vaxtından illər keçdikcə daha çox dini hüquqlar açıq şəkildə pozulur, din xidmətçiləri təqib olunur, etiqad və vicdan azadlığı üzərinə amansız, "Ümumi hücum" küləyi əsəccəyinin kəskin əlamətləri görünürdü.

Qadın hərəkəti. Azərbaycanca yeni cəmiyyət quruculuğunun mühüm problemlərindən biri Azərbaycan qadınının ictimai-sosial, siyasi, mədəni həyatda tam azadlığının təmin olunması idi. Qadınlar və qızlar respublika əhalisinin yarısını təşkil etdiyi üçün onların kişilərlə bərabər yeni cəmiyyət quruculuğuna cəlb edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Hakimiyyətə gəlmiş kommunistlər bu məsələyə xüsusi fikir verirdilər. Partiya qərarlarında qadın məsələsi, onların vəziyyəti, əməyinin hərtərəfli öyrənilməsi, təhsil və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi daim diqqət mərkəzində dururdu.

Azərbaycanda yeni hökumətin ilk tədbirlərindən biri cəmiyyətin bütün həyat sahələrində qadınların kişilərlə bərabər hüquqlu elan edilməsi oldu. Ancaq ilk dövrdə bütün Azərbaycan qadınları sovet hakimiyyətinin verdiyi hüquqları dərindən dərk etmək, yeni quruluşun mahiyyətini hərtərəfli qavramaq səviyyəsində deyildi. Əhali içərisindəki feodal-patriarxal qalıqların çox güclü olması da bu problemin həllini çətinləşdirirdi. Mədəni quruculuqda qadının ailədə, məişətdə maddi cəhətdən asılı olması barədə köhnə anlayış və niyyətli xurafatları aradan qaldırmaq sahəsində ardıcıl fəaliyyət başlandı. Qadınlara kişilərlə bərabər hüquqlar verilməsinə baxmayaraq, onlar hələ ictimai-siyasi və mədəni həyatdan uzaq dilər, çoxarvadlılıq, erkən evlənmə və digər zərərli adətlər də aradan götürülməmişdi.

Azərbaycan qadınının spesifik həyat tərzini onların arasında xüsusi forma və metodlarla iş aparılmasını tələb edirdi. AK(b)P-nin qurultayının (1920-ci ilin oktyabr) qətnaməsində göstərilirdi: "Müsəlmanların məişət xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, qadınlar arasında iş üçün bir sıra xüsusi xarakterli tədbirlər (kustar artelləri, savad məktəbləri, klubların təşkili, kişilər içərisində təşviqat və s.) qəbul etmək lazımdır"¹⁰⁵. Şərqi qadınları içərisində işintəşkilatçıların 1921-ci ilin aprelində Moskvada keçirilən Ümumrusiya müşavirəsində qeyd olunmuşdu ki, "Şərqi milli rayonlarında qadınlar içərisində təbliğat-təşviqat işi Şərqi xalqlarının mədəni səviyyəsi və çoxcəhətli iqtisadi inkişaf formalarına uyğunlaşdırılmalıdır"¹⁰⁶. Müşavirə qadınlar üçün istehsalat artelləri təşkilinin zərurliyini də vurğulamışdı.

Azərbaycanda 1920-ci ilin noyabrından yaradılmış qadın şöbələri qadın hərəkatında böyük rol oynadılar¹⁰⁷. Qadınlar içərisində əvvəllər görünməmiş yeni təşkilatı iş forması olan qadın şöbələri tezliklə məşhurlaşaraq, qadın kütlələrinin etibarını qazandı və qabaqcıl müsəlman qadınların əsil döyüş qərargahlarına çevrildi. Onların təşkilinin tək birinci ilində 20 min qadın şöbələrə cəlb edilmiş, 75 nəfər qadın işçi hazırlanmışdı¹⁰⁸. 1921-ci ilin yanvarında qadın şöbələri müdirlərinin Bakıda toplanan birinci müşavirəsi onların fəaliyyətinə böyük qiymət verdi¹⁰⁹.

Bitərəf qadınların 1921-ci il fevralın 8-dən 11-dək Bakıda keçirilən birinci qurultayında 1188 nəfər qadın nümayəndə iştirak edirdi. Onların 500 nəfəri ucqar kəndlərdən gəlmişdilər. Nümayəndələrin milli tərkibi belə idi: Azərbaycanlılar - 41,8, ruslar - 16,7, ermənilər - 13,8, başqa millətlərdən olanlar - 7,7 faiz.

Qurultayın toplanmasında məqsəd Azərbaycanın zəhmətkeş qadın kütlələrinin hərəkatına gətirmək və qəza qadın şöbələrinin işini təmin etmək idi.

Azərbaycan tarixində qadınların ilk xüsusi qurultayı qadınların istək və arzularını müəyyənləşdirməli, onları ölkənin qarşısında duran mühüm xalq

təsərrüfatı vəzifələrinin həllinə səfərbər etmək idi. N.Nərimanov qadın nümayəndələrini salamlayaraq, onlar müraciətdə demişdi: "Gözlərimiz önündə görünməmiş iclas, eşidilməmiş xəbər baş verir, daha doğrusu indiki qurultay ona görə toplanmışdır ki, siz burada bütün acı və ehtiyaclarınızı, arzu və istəklərinizi deyəsəniz və inqilabi hökumət bütün deyilənləri nəzərə alar, bütün arzularınızı yerinə yetirər"¹¹⁰.

Sovet hakimiyyəti, qadınlar arasında iş, ərzaq siyasəti və qadınların ərzaq işində iştirakı, ana və uşaqların mühafizəsi, Zaqafqaziya qadınlarının vəziyyəti və xalq maarifi haqqında dinlənmiş məruzələr qadınlar üçün məhiyyətə tam aydın olmasa da maraqla qarşılandı. Qurultayın bəyannaməsində deyilirdi: "Biz, qurultayın iştirakçıları yalnız hökumətimizin bizə göstərdiyi yolla getməyə bir-birimizə söz veririk".

Qurultay qadınlar icərisində iş aparmaq məqsədilə təşkilatçı-təlimatçılar hazırlayan üçaylıq kurslar təşkil etməyi qərara aldı. Bu işə Mərkəzi türk sovet partiyası məktəbi böyük kömək göstərdi. İlk mərhələdə Azərbaycan qadınları icərisində işi əsasən qadın klubları və kəndli qadın guşələri aparırdı. Onlar qadınlar üçün istehsalat və sənət emalatxanaları yaradır, onlara istehsalat vərdişləri, savad öyrədir, ali və orta tədris müəssisələrinə daxil olmaq üçün hazırlayır, ekskursiyalar, maraqlı mühazirələr və məsləhətlər təşkil edirdilər. Baş siyasi maarif idarəsi müsəlman qadın klublarının təşkili üçün 1921-ci ilin noyabrında 10 mln manat ayırdı¹¹¹.

Qadın klubları sovet hakimiyyətinin qanunlarının müsəlman qadınlara izah edilməsində, əhalinin ən çox geridə qalmış qadın təbəqələrinin fəallaşdırılması və özfəaliyyətinin oyanışında, onları şüurlu yaradıcı fəaliyyətə cəlb etməkdə mühüm rol oynayırdılar. Sovet Şərqində birinci qadın klubu 1920-ci ilin mayında Bakıda yaradılan Ə.Bayramov adına klub idi. Onun işində respublikanın görkəmli qadın ictimai xadimləri Ayna Sultanova, Ceyran Bayramova, Arifə Musabəyova, Xavər Qarayeva-Şabanova, Mina Cəfərova, Gülarə Qədirbəyova, Xanımnaz Əzizbəyova, Klavdiya İşkova, Hökumə Məmmədova, Mələk-Nisə Orucova, Əminə Qasımova, Sona Cəfərova, Sara Talıbova, Bəyim Rəcəbova, Gövhər Axundova, Fatma Hacıyeva, Xədicə Babayeva, Zeynəb Rizvanova, Sona Sadıxova fəal iştirak etmişlər.

Klubda müsəlman qadınlar üçün əməli sənət məktəbi rolunu oynayan nümunəvi emalatxanalar yaradılmışdı. 1922-ci ildə klubun emalatxanasında 35, yun-sap emalatxanasında 50, toxuculuq emalatxanasında 20 müsəlman qadın, üzləmə sexində 20 şagird qadın, ayaqqabı təmirində 25, kisə arteli emalatxanasında 70 nəfər qadın işçi çalışırdı¹¹².

Klubun nəzdində kitabxana, oxu zalı, dram dərnəyi, xor və balet qrupları var idi. 1923-cü ildə burada əl işi, tətbiqi sənət, toxuculuq, xalçaçılıq

üzrə ixtisaslı azərbaycanlı qadın ustalar hazırlamaq üçün respublikada birinci sənət məktəbi açıldı. Artıq 1922-ci ilin aprelində 11 qəza və 6 rayon qadın klubu var idi və qadınlar üçün 17 istehsalat arteli təşkil edilmişdi¹¹³.

Zəhmətkeş qadınlar, xüsusilə Bakı şəhərinin fəhlə rayonlarının qadınları hökumətə Məktubla müraciət edərək, onlar üçün klublar açmağı tələb edirdilər. Balaxanı-Sabunçu rayon maarif şöbəsinin Respublika Xalq Maarif Komissarlığına göndərdiyi məktubda deyilirdi: "Rayonumuzun ən ucqar guşəsində klubun təşkilini çox mühüm fakt hesab edərək, bu təşəbbüsü hərtərəfli müdafiə etmək və dərinləşdirmək lazımdır, belə ki, biliklərə coşqun həvəs və qadınların tam müəyyən inqilabi əhvali-ruhiyyəsi vardır"¹¹⁴.

Qadın klubları bütün Azərbaycan üzrə geniş yayıldı. Artıq 1926-cı ilin əvvəllərində 42 qadın klubu var idi. Onlardan səkkizi Bakı rayonlarında, on səkkizi qəza şəhərlərində, on altısı isə kəndlərdə yerləşirdi¹¹⁵. Klub üzvlərinin sayı orta hesabla 50-dən 300 nəfərədək olurdu.

Beynəlxalq inqilabi fəhlə hərəkatının görkəmli xadimi Klara Setkin qadın klublarının fəaliyyəti ilə 1924-cü ilin sonunda Bakıda tanış olaraq, onları yüksək qiymətləndirmiş, "Şərqi inqilabçı qadın qüvvələrinin toplanış məntəqələri" adlandırmışdı"¹¹⁶.

Qadın klubları ilə eyni zamanda yerli sakinlərin təşəbbüsü ilə kəndli qadın guşələri yaradılmışdı. Birinci belə guşə 1924-cü ildə Zaqatala qəzasının Qax kəndində açılmışdı. 1926-cı ilin əvvəlində isə onların sayı 16-ya çatmışdı.¹¹⁷

Azərbaycan və eləcə də bütün Zaqafqaziya qadın hərəkatında, qadınların həmrəyliyində 1922-ci ilin mayında RK(b)P Zaqafqaziya ölkə Komitəsinin qərarı ilə Bakıda keçirilən Zaqafqaziya qadınlarının I qurultayı mühüm rol oynamışdı. Qurultay Zaqafqaziyanın bütün regionlarında qadınlar arasında işə yekun vurmali id.

Qurultayın keçirilməsi yerinin seçilməsi təsadüfi deyildi. Qurultaya qədər artıq Azərbaycanda Şərq qadınlarını arasında iş aparma sahəsində müəyyən təcrübə toplanmışdı: nümayəndə yığıncaqları aparıcı fəaliyyət göstərirdi, xüsusi qadın klubları təşkil edilmişdi. Azərbaycan qadın şöbələri ətrafında 20 mindən artıq qadın birləşmişdi. Bütün bunlar Zaqafqaziya qadınları arasında işin quruluşuna köklü təsir göstərirdi. Təsadüfi deyil ki, qurultayın çağırılmasının təşəbbüsçüsü AK(b)P MK-nın qadın şöbəsi idi.

Qurultayın çağırılması üzrə geniş təşkilati iş aparılmışdı. Onun hazırlanmasında Ayna Sultanova, Klavdiya İşkova, Viktoriya Tseytlin, Xavər Qarayeva-Şabanova fəal iştirak etmişdilər.

1922-ci il mayın 26-da Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan, Dağıstan respublikalarının ucqarlarından zəhmətkeş qadınlar I Zaqafqaziya qurultayına

toplaşmışdılar¹¹⁸. Qurultayda 262 qadın, o cümlədən Azərbaycandan 133 nümayəndə iştirak edirdi. Qurultaya gələnlərin sayı o qədər çox idi ki, onların bir hissəsi birinci sıradan qabaqda sərilmiş xalçaların üstündə oturmuşdular.

Qurultayda Kominternin beynəlxalq qadınlar katibliyinin nümayəndəsi Arborerolli "Sovet Rusiyasında və bütün dünyada qadın hərəkatının inkişafı və Beynəlxalq qadın katibliyinin vəzifələri" mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdi. Həmin mövzu üzrə əlavə məruzəçilər Həmid Sultanov, Flora Vardanyan, Mariya Oraxelaşvili idi. Elə həmin gün Genuyadan qayıdan Nəriman Nərimanov qurultayda "Genuya konfransının yekunu barədə" məruzə ilə çıxış etmişdi.

Qurultay Zaqafqaziyada qadın hərəkatının daha da genişlənməsinə, qadınların istehsalata, ölkənin ictimai-siyasi həyatına cəlb edilməsinə, Zaqafqaziya respublikalarının hamısında bu istiqamətdə işin inkişafına güclü təsir göstərdi.

Azərbaycanlı qadınlarının istehsalat fəaliyyətinə geniş cəlb edilməsi məqsədilə qadın klublarında artel və emalatxanalardan başqa milli əməllərə, müsəlman qadınlarının spesifik ailə şəraitinə uyğun olan texniki-peşə məktəbləri açılırdı. Təkcə 1924-cü ilin yazında Bakı və onun mədən rayonlarında 500 Azərbaycanlı qadını birləşdirən 16 əmək arteli, 47 emalatxana var idi¹¹⁹. Dövlət onların ehtiyacları üçün xüsusi fond - 1,5 milyard manat ayırmışdı. Qəzalarda tikiş, yun-sap, xalçatoxuma, kənd təsərrüfatı artelləri təşkil olunmuşdu. 1925-ci ilin əvvəllərində qəzalarda artellərin sayı 21-ə çatırdı və onlarda 320 işçi qadın çalışırdı¹²⁰.

Artel və emalatxanalar öz işlərini onları lazımi materiallarla təchiz edən və hazır məhsulu alan təsərrüfat və kooperativ təşkilatların ehtiyacları ilə sıx uzlaşdırırdı. Azərbaycanlı qadınlar tədricən sənaye sahəsinə də cəlb olunurdu. 1927-ci ilin əvvəllərində bu cür işçi qadınlarının sayı dörd min nəfərdən artıq idi¹²¹.

Azərbaycanlı qadınlarda təhsilə marağın artması müşahidə olunurdu. İlk dövrdə şəxsi təhsil dərəcələri, qadın savad məktəbləri yaradılırdı. 1923-cü ildə onların sayı 15-ə çatmış və burada 400 nəfərdən artıq Azərbaycanlı qadın təhsil alırdı¹²². Bunlar azərbaycanlı qadınlarının savadsızlığını ləğv etməyə, yeni məişət uğrunda mübarizəni asanlaşdırmağa imkan verirdi. Bu cəhətdən çoxarvadlılığı və erkən nikahları qadağan edən yeni nikah hüququnun tətbiqi (mart, 1923-cü il) az əhəmiyyət kəsb etmədi.

Qadınlar arasında geniş maarifçilik işinin aparılmasında Xədicə Ağayeva, Rəhilə Hacıbababəyova, Həmidə Cavanşir-Məmmədquluzadə, Gövhər Qayıbova, Şəfiqə Əfəndizadə, Mədinə Qayıbova xüsusilə fərqlənirdilər.

Qadın hərəkatında nümayəndə iclasları yeni hadisə idi. Nümayəndə iclasları Bakıda, qəza mərkəzlərində keçirilirdi. Nümayəndə iclaslarının

fəaliyyəti həm şəhərdə, həm də kənddə bütün ictimai-siyasi təşkilatların işi ilə sıx uzlaşdırılırdı. 1925-ci ildə bütün Azərbaycan üzrə 2826 nəfər qadın nümayəndə seçilmişdi. Onlar üçün sovet, təsərrüfat və mədəni quruculuq məsələlərinə dair xüsusi dərnlər təşkil edilirdi¹²³. Nümayəndə qadınlar əməli olaraq sovet işinə cəlb edilir, uşaq müəssisələrinə, məktəblərə, kooperativlərə, VVAQ idarələrinə, xalq məhkəmələrinə və s. təhkim edilirdilər. Azərbaycanlı nümayəndə qadın fəalları sovetlərdə, kooperasiya, həmkarlar orqanlarında rəhbər işə irəli çəkildilər. 1927-ci ilin sonunda Azərbaycanda 14846 nəfər qadın həmkarlar İttifaqının, 2504 nəfər isə sovetlərin üzvü idi, 3349 nəfər qadın ali və orta məktəblərdə, texnikumlarda təhsil alırdılar¹²⁴. Onlardan bir çoxu rəhbər sovet, təsərrüfat və həmkarlar İttifaqı işinə irəli çəkilmişdi. 1927-ci illər kənd soveti sədrliyinə doqquz qadın seçilmişdi, Azərbaycan MİK-in və Dairə icraiyyə komitələrinin hər birinin tərkibinə on bir qadın daxil idi¹²⁵.

Azərbaycanda qadın problemi mürəkkəb, spesifik şəraitdə həll edilirdi. Azərbaycanlı qadınların qurtuluşu sovet və partiya işçilləri içərisində gizli rəqiblərlə, mühafizəkar qüvvələrin açıq müqaviməti ilə mübarizədə əldə edilirdi. Kommunist partiyası hər cür maneələri dəf edərək, qadın məsələsini özünün "sosializm ideyalarına" sadıq olan fəal qadın kadrlar yetişdirmək və tərbiyə etmək doktrinasına uyğun şəkildə həllinə hər vaxtlə nail olurdu.

§ 3. KADRLARIN HAZIRLANMASI. ELM

Texniki peşə təhsili. Azərbaycan sənayesinin bərpası və inkişafı ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanmasını tələb edirdi. Sovet hakimiyyətinin qurulması ərəfəsində Bakıda yalnız 2 texniki-peşə və dənizçilik məktəbi¹²⁶, Gəncə və Zaqatalada isə sənət məktəbləri var idi¹²⁷. Onlarda dərslər yalnız rus dilində aparılırdı, praktiki olaraq bu məktəblər yerli əhalidən ayrı düşmüşdü. Neft işinə xidmət edən, texniki sahədə çalışan ixtisaslı azərbaycanlı fəhlələrin sayı həddindən artıq az idi. Bu cəhətdən kənd təsərrüfatında, habelə iqtisadiyyatın digər sahələrində vəziyyət daha ağır idi.

1920-ci il avqustun 5-də Azərbaycan İnqilab Komitəsi respublika xalq təsərrüfatının bərpası üçün ixtisaslı işçi kadrları hazırlamaq məqsədilə texniki-peşə təhsili Komitəsi təsis etdi¹²⁸.

Respublikada gənclər texniki-peşə təhsilini dörd tip tədris müəssisələrində - fabrik-zavod şagirdliyi (FZŞ) məktəbləri, peşə məktəbləri, peşə kursları və texnikumlarda alırdılar. Onlar müvafiq olaraq texniki-peşə təhsilinin aşağı, orta və ali pillələrini təşkil edirdi. Azərbaycan gəncləri ibtidai peşə təhsilini peşə məktəbləri və fabrik-zavod şagirdliyi məktəblərində alırdılar.

Onların sayı həddindən artıq az idi. Bakıda peşə məktəbləri, Lənkəran, Salyan və Altıağacda tədris emalatxanaları, Şuşada isə qadınlar üçün xalçaçılıq emalatxanası var idi¹²⁹.

Azərbaycanda fabrik-zavod şagirdliyi məktəbləri daha geniş yayılmışdı. Onlar 1921 -ci ildən¹³⁰ təhsil və istehsalat əməyini, ümumu və xüsusi təhsil elementlərini birləşdirərək gənc nəslə texnikum və ali texniki məktəblərə hazırlamaq məqsədilə yaradılırdı¹³¹.

Fabrik-zavod şagirdliyi məktəblərində təhsil üç-dörd il davam edirdi, onlar əsasən Bakıda və onun mədən-zavod rayonlarında fəaliyyət göstərirdi. 1922-ci ildə keçmiş Levenson zavodunda çilingərlik, xarratlıq və dəmirçilik şöbələri olan "Qızıl gənclik" fabrik-avod şagirdliyi məktəbi açıldı. 1923-cü ilin martında Suraxanıda, 1924-cü ildə isə Zabratda Azərbaycan dilində fabrik-zavod şagirdliyi məktəbi fəaliyyətə başladı¹³². Fabrik-zavod məktəblərində azərbaycanlı şagirdlərin sayını artırmaq məqsədilə belə məktəblərin qəzalarda təşkilinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Yerlərdə mütəxəssis müəllimlərin çatışmadığı (o zaman respublikada cəmi iki azərbaycanlı aqronom var idi) 1923-1924-cü illərdə Gəncə, Zaqatala, Nuxa və Qubada fabrik-zavod şagirdliyi məktəbləri açıldı¹³³. Artıq 1925-ci ildə 14 belə məktəb var idi ki, onlardan da altısı Bakı və onun mədən-zavod rayonlarında yerləşirdi. Bu məktəblərdə cəmi 1759 nəfər təhsil alırdı¹³⁴. FZŞ məktəbləri şagirdlərinin 92,8 faizi fəhlə və kəndli uşaqları idi¹³⁵.

Azərbaycanda FZŞ məktəbləri ilə eyni vaxtda texniki-sənaye, dəmir yol, su nəqliyyatı və s. müxtəlif peşə kursları geniş yayılmışdı. 1924/25-ci tədris ilində respublikada 35 peşə kursunda 2447 nəfər oxuyurdu¹³⁶. Peşə kurslarında oxuyanların 48,3 faizini fəhlələr, 29,2 faizini qulluqçular, 8 faizini isə kəndlilər təşkil edirdi. Onların içərisində azərbaycanlılar 20,4, ruslar isə 54 faiz idi¹³⁷. Şagirdlərin ümumi tərkibində qadınlar 28,2 faiz idi.

Orta ixtisas təhsili sistemində texnikumlar mühüm yer tuturdu. Onların təşkilində, hər şeydən əvvəl, fəhlə və kəndli uşaqların qəbulu, habelə azərbaycanlı şagirdlərin cəlb edilməsi yolu ilə sosial tərkibin yaxşılaşdırılması nəzərdə tutulurdu. Birinci növbədə göstərilən tədris müəssisələrinə fəhlə və kəndlilər qəbul edilirdilər. Texnikumun sərəncamına torpaq, bağ və meşə sahələri ayırmaq, onların yerli aqronom məktəblərinin tədris vasitələrindən, xalq torpaq komissarlığının meteoroloji, ipəkçilik stansiyaları və digər elmi idarələrindən istifadə etmələrinə icazə vermək vəzifəsi bütün qəza təşkilatlarına həvalə edilmişdi.

Beləliklə, bir neçə ildə texnikumlar şəbəkəsi xeyli genişləndi, onlarda azərbaycanlıların sayı üstünlük təşkil etməyə başladı. 1926/27-ci tədris ilində 39 texnikumda təhsil alan 7137 nəfərdən 67, 7 faizi azərbaycanlı, 60,1 faizi fəhlə-

kəndli uşaqları idi. Azərbaycanadakı texnikumlar pedaqoji, sənaye-iqtisadi, nəqliyyat sənaye-texniki, kустar sənətkarlıq, kənd təsərrüfatı, tibb, vokal musiqi və teatr ixtisasları üzrə qruplaşdırıldı.

Ali təhsilin inkişafı. Azərbaycanda yeni cəmiyyət qurulmasında ən mühüm vəzifələrdən biri sovet mütəxəssisləri, ələlxüsus fəhlə və kəndlilərdən ziyalı kadrlar hazırlamaq idi. Lakin bu sahədə Azərbaycanın konkret spesifik şəraitini nəzərə almadan, RSFSR-in ali məktəb təcrübəsindən istifadə edildi, orada isə təhsil xüsusi dekretlə təlimin "proletariatlaşdırılmasına" istiqamətləndirilmişdi. Həmin dekretdə göstərilirdi: "Birinci yerdə sözsüz, proletariat və yoxsul kəndlilər mühitindən şəxslər qəbul edilməlidir, onlara geniş həcmdə təqaüdlər veriləcəkdir". Fəhlə və kəndli hakimiyyəti yeni sosialist cəmiyyətinin öz qurucu kadrlarını hazırlamalı idi. Ali təhsil probleminin bu qaydada həlli onun əsil humanist, sərbəstlik tələb edən zəminini məhdudlaşdırırdı. Azərbaycanda ali məktəb quruculuğu işinə ana dilində dərs deməyi bacaran kifayət qədər yüksək ixtisaslı mütəxəssis kadrların olmaması, bina və zəruri avadanlıqların çatışmaması, təsərrüfat dağınıqlığı ilə əlaqədar maddi çətinliklər şəraitində başlandı.

Azərbaycanda yalnız 1919-cu ilin noyabrında açılmış yeganə ali təhsil müəssisəsi olan Bakı Universiteti fəaliyyət göstərirdi. Sovet hökuməti respublikada ali təhsilin inkişafında Bakı Universitetinin rolunu artırmaq üçün ciddi səy göstərirdi. Bakı Şəhər Soveti, Xalq Təsərrüfatı Şurası, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Şurası, Azərnəft və digər sovet-təsərrüfat idarələri Universitetin maddi bazasının möhkəmlənməsinə yardım göstərməyə səfərbər edilmişdi.

Fəaliyyətə başladığı vaxt Universitetin tərkibində yalnız iki fakültə (tibb və tarix-filologiya) var idi¹³⁸. 1921 -1922-ci ildə isə tarix-filologiya fakültəsi ictimai elmlər fakültəsinə çevrildi, ictimai elmlər və fizika-riyaziyyat fakültələri əsasında pedaqoji fakültə yaradıldı. Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədri N.Nərimanov respublika üçün birinci növbədə texniki ali məktəb yaradılmasının vacibliyinə nəzərə alaraq, 1920-ci ilin dekabrında keçmiş Bakı Texniki Məktəbinin ali məktəbə çevrilməsi haqqında dekret verdi. 1921-ci ilin yanvarında isə bu məktəbin, habelə RSFSR Xalq Maarif Komissarlığının qərarı ilə Petroqraddan Bakıya köçürülmüş politeknik texnikumun bazasında Azərbaycan Politeknik İnstitutu (API) açıldı¹⁴⁰.

1921-ci ilin yanvarında İnstitutda dərslər başlandı, N.Nərimanov professor-müəllim və tələbə heyətini Azərbaycan SSR XKS və MİK. adından salamlayaraq, İnstitutun milli kadrların hazırlanması işində böyük əhəmiyyətini qeyd etdi¹⁴¹. Politeknik institutunun formalaşması və inkişafında Azərnəftin rəhbərləri, uzun müddət İnstitut direktoru olmuş A.A.Nikitin, habelə müəllimlər

- İ.Q. Yes man, Y.N. Dunin, Z.B. Yelyaşev, M.V. Abramoviç, H.B. Şahtaxtinski, A.N.A. Mosov və b. fəal iştirak etdilər¹⁴².

Respublikada müəllim kadrların hazırlanması mərkəzi olan Azərbaycan Pedaqoji İnstitutu N.Nərimanovun böyük səyi sayəsində 1921-ci ilin payızında Bakıda fəaliyyətə başladı. İnstitutun təsis barədə dekretə deyilirdi: "Vahid əmək məktəbi ideyalarını həyata keçirə bilən yüksək ixtisaslı maarif işçiləri ilə respublikanı təmin etmək məqsədilə Xalq Komissarları Soveti qərara alır: Bakı şəhərində bu ilin (1921-ci il) 1 sentyabrından xüsusi olaraq ikipilləli məktəblər üçün dövlət türk dilində müəllimlər hazırlayan birinci Azərbaycan Dövlət Kişi İnstitutu təsis etmək"¹⁴³.

İnstitutun tərkibində fizika-riyaziyyat, təbiət-kimya və ədəbiyyat şöbələri var idi¹⁴⁴. Burada tədris Azərbaycan dilində aparılırdı. R.B. Rzabəyli, M.O. Əfəndiyev, K.D. Cəfərov, M.Q. Əliyev, T.A. Şahbazi, A.Məmmədov, B.T. Talıblı, Ə. Haqverdiyev, V. Xuluflu və b. İnstitutun ilk fədakar təşkilatçıları, müəllimləri idilər.

1921-ci ildə qadın Məktəbəqədər Tərbiyə İnstitutu yaradıldı. 1921-ci ilin noyabrında isə o, Ali Qadın Pedaqoji İnstitutuna çevrildi. 1921-ci ildə Respublikada Ali Bədii Məktəb və Konservatoriya yaradıldı¹⁴⁵. 1926-1927-ci tədris ilində Azərbaycanda 5351 tələbənin təhsil aldığı yeddi ali təhsil müəssisəsi var idi. Tələbələrin ancaq 27,5 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi¹⁴⁶.

Ali məktəblərə köhnə ziyalı nümayəndələrinin cəlb edilməsi, ali məktəblərin müəllim heyətinin sosial və milli tərkibinin yaxşılaşdırılması, onun fəhlə-kəndli mühitindən çıxmış kadrlarla genişləndirilməsi sayəsində onlarda Azərbaycanlı müəllimlərin və müdavimlərin sayının artması sürətləndi.

Müəllim heyətinin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə 1925-ci ildə Azərbaycan SSR XKS və MİK "Ali tədris müəssisələrinin akademik heyəti üzvlərinin pensiya təminatı haqqında" qərar qəbul edildi.

Azərbaycanın ali tədris müəssisələrinin işçilərinə elmi-tədqiqat işləri və ixtisaslarını artırmaq üçün geniş imkanlar açdı. Milli ziyalı kadrların hazırlanması və səmərəli müəllimlik fəaliyyəti üçün lazımı şərait yaradıldı. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 16 iyul tarixli dekreti ilə Bakı Universitetinin professor və müəllimləri hərbi sərbərlikdən azad edildilər¹⁴⁸. Ali tədris müəssisələri qapısının fəhlə və kəndli üzünə geniş açılmasını təmin edən bir sıra dekretlər verildi. Onlar üçün pulsuz təhsil prinsipi həyata keçirildi¹⁴⁹, dövlət təqaüdləri müəyyən edildi, ehtiyacı olan tələbələr üçün xüsusi fond ayrıldı. Beləliklə də gənclər ali təhsil almağa qeyri-adi həvəs göstərdilər: təkcə fəaliyyətə başladığı birinci ildə Politexnik İnstitutuna 1135 tələbə daxil olmuşdusa, 1924-25-ci tədris ilində onların sayı 2483-ə çatdı. Bu mənərə Bakı Universitetində və başqa ali təhsil müəssisələrində də müşahidə olunurdu.

Eyni zamanda çoxlu azərbaycanlı tələbə Moskva və Leninqradın (Sankt-Peterburq) ali tədris müəssisələrinə göndərilirdi. 1925-ci ildə RSFSR və başqa sovet respublikalarının ali məktəblərinə 120 azərbaycanlı tələbə göndərilmişdi. Həmçinin ən istedadlı tələbələrin bir hissəsinin təhsilini başa çatdırmaq üçün xarici ölkələrin ali məktəblərinə göndərilməsinə başlanmışdı. AK(b)P MK 1922-ci ilin noyabrında xarici ali məktəblərdə təhsil alan tələbələrə dövlət tərəfindən maddi yardım göstərilməsi haqqında qərar qəbul etdi¹⁵⁰. 1922/23 və 1925/26-cı tədris illərində Almaniya, Fransa, İtaliya və İstanbulda Azərbaycan Sovet Respublikasının təqaüdçüsü olan 129 tələbə təhsil alırdı¹⁵¹.

Fəhlə-kəndli gənclərin ali məktəblərə geniş axını üçün lazımi şərait yaradılmasına baxmayaraq, ali məktəb tələbələrinin sosial mənşəcə "proletariatlaşdırılması" prosesi respublikada zəif gedirdi. 1924/1925-ci tədris ilində bütün ali tədris müəssisələrində fəhlə və kəndlilər cəmi 26,3 faiz, qulluqçu və digərləri isə 73,7 faiz təşkil edirdi. Bunu nəzərə alaraq, Azərbaycanda əməkçi kəndlilərin yeni təhsil forması olan fəhlə fakültələrinin təşkil edilməsi təbiiq edildi. Hökumət fəhlə-kəndli gənclər üçün ali məktəblərin qapılarını geniş açdı. Fəhlə və kəndlilər üçün ali məktəbə qəbul imtahansız və diplomusuz həyata keçirilirdi. Fəhlə fakültələri fəhlə-kəndli gəncləri ali məktəbə daxil olmaq üçün öyrətmək və hazırlamaq məqsədi güdürdü. Maarifçilik Assosiasiyası 1920-ci ilin dekabrında Bakı Universiteti nəzdində respublikada birinci mərkəzi fəhlə fakültəsi açdı, ilk dövrdə burada təhsil rus dilində aparılırdı¹⁵². 1921-ci ilin payızında həmin fakültənin nəzdində 80 nəfər dinləyicisi olan Azərbaycan şöbəsi də açıldı. Azərbaycan fəhlə fakültəsinin dinləyiciləri hər növ mülki və hərbi səfərbərlikdən azad edilirdilər¹⁵⁴.

1923/24-cü tədris ilində Azərbaycan dilində fəhlə fakültələri Gəncə və Nuxada da açıldı. Onlarda 470 dinləyici təhsil alırdı¹⁵⁵. 1924/25-ci tədris ilində Bakı şəhər fəhlə fakültəsi nəzdində isə 85 nəfərlik erməni şöbəsi təşkil olundu¹⁵⁶.

Fəhlə fakültələrinə dövlət xüsusi qayğı göstərirdi. Təkcə 1920-ci ilin dekabrında Xalq Maarif Komissarlığı Bakı Universiteti nəzdindəki fəhlə fakültələri üçün iki milyon manat ayırmışdı¹⁵⁷.

III Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı (1923-cü ilin noyabr-dekabrı) fəhlə fakültələrinin mühüm əhəmiyyətini qeyd edərək, fabrik-zavod fəhlələri və yoxsul kəndlilərdən "mütəxəssislər, yeni sosialist həyat qurucuları hazırlamaq üçün respublikanın bütün ictimai təşkilatlarına "Azərbaycan fəhlə fakültələrinin daha da yüksəlişi, onların maddi rifahının möhkəmlənməsi üçün maksimum səy və vasitələr sərf etmək" çağırışı ilə müraciət etdi¹⁵⁸.

Müraciət təsərrüfat və sovet təşkilatlarının fəhlə fakültələri, quruculuğunda fəal iştirakına səbəb oldu. Azərneft, Bakı Şəhər Soveti, Xalq

Maarif Komissarlığı və digər təşkilatlardan alınmış vəsaitlə elmi kabinet və laboratoriyaları təchiz etmək, Qaraxəhərdə fəhlə fakültəsi üçün bina tikintisinə başlamaq mümkün oldu¹⁵⁹. Niko layevski küçəsindəki (indiki İstiqlaliyyət küçəsi) realni məktəbin köhnə binası 1923-cü ildən fəhlə fakültəsinə verildi¹⁶⁰. Fəhlə fakültəsinin iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün konkret tədbirlər görüldü. 1921-ci ilin aprelində Maarifçilik Assosiasiyası AHİŞ-in Rəyasət Heyətinə fəhlə fakültəsi dinləyicilərinin iş gününü qısaltmaq və maddi təminatının zəruriliyi barədə təkliflə müraciət etdi¹⁶¹. Həmin ilin sentyabrında AHİŞ fəhlə fakültəsi dinləyiciləri üçün güzəştlər haqqında qərar verdi; dinləyicilər təhsil müddətində hər gün iki saat işdən azad olunur, İkinci kurs dinləyiciləri isə əmək haqqı saxlanmaqla xidmətdən azad edilirdilər. Fəhlə fakültəsi tələbələri içərisində azərbaycanlıların sayı eyni artdı. Fəhlə fakültəsinin Azərbaycan şöbəsi açılan zaman 80 dinləyici var idisə, 1925/26-cı tədris ilində onların sayı artmış 1477 nəfərə çatdı¹⁶³. Bütövlükdə həmin tədris ilində respublika fəhlə fakültələrində müdavimlərin sayı birinci fəhlə fakültəsi açılan zaman olan 209-a qarşı 3046 nəfər təşkil edirdi¹⁶⁴. 1922-23 ildən 1927-ci ilədək fəhlə fakültələri respublikanın ali tədris müəssisələri üçün 907 nəfər, o cümlədən 227 azərbaycanlı müdavim hazırlamışdı¹⁶⁵.

Beləliklə, 20-ci illərdə respublikada ali məktəblərin inkişafı üçün əsas qoyuldu, fəhlə-kəndli gənclərin ali məktəblərə axını yeni "sovet ziyalı" kadrları hazırlanmasına şərait yaratdı.

Ancaq o dövrdə ali tədris müəssisələrinə fəhlə və kəndlilərin cəlb edilməsində əhəmiyyətli rol oynayan ali məktəblərin sırf "proletariatlaşdırılması" siyasətinin öz mənfəi, antidemokratik, antihumanist cəhəti də var idi. Belə ki, Azərbaycan burjuaziyası, liberal-demokratik, əhalinin varlı təbəqələri, başqa sözlə respublika əhalisinin ən çox maariflənmiş, yüksək mədəniyyətə bələd hissəsinin uşaqlarının ali məktəblərə daxil olmaq hüquqları məhdudlaşdırılmışdı. Bu vəziyyət ali tədris müəssisələrinin mikroiqliminə, ali məktəb tələbələrinin təhsil səviyyəsinə mənfəi təsir göstərməyə bilməzdi. Öz vətəninə uşaqlarına ali təhsil vermək imkanından məhrum olan, həmçinin sovet hakimiyyətinə müxalif əhvali-ruhiyyəli, "sosializm" ideyalarını qəbul etməyən bu adamlar - bir çox siyasi partiya, qrup və hərəkatların nümayəndələri təqib, inzibati təzyiq və cəzalardan qorxaraq respublikanı tərk edir, Yaxın və Uzaq xarici ölkələrə yayılararaq, mühacirlər dəstəsinə qoşulurdular.

Elm. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq dövlət səviyyəsində elmi-tədqiqat özəkləri və institutları şəbəkəsinin yaradılması işinə başlandı. 1921-ci ilin fevralında Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində "elm və təhsil sahəsində bütün işə" "Ümumi ideya rəhbərliyi üçün akademik şöbə yaradıldı"¹⁶⁶. Onun tərkibinə Azərbaycan Dövlət Universiteti, Azərbaycan Politehnik İnstitutu, Dövlət

Muzeyi, Dövlət Arxivi, Dövlət Kitabxanası və bütün digər "elmi xarakterə malik məktəblər, idarələr" daxil edildi.

1920-ci ilədək respublikada formalaşmış təbii-texniki profili elmi-tədqiqat müəssisəsi yox idi. Elmi fəaliyyətlə məşğul olan kadrların sayı çox az idi. Azərbaycanda təbiət və texnika elmlərinin inkişafına RSFSR və digər sovet respublikalarının elmi idarələri kömək göstərdilər. Bu respublikalardan Bakıya görkəmli alimlər yüksək ixtisaslı mütəxəssislər göndərilirdi. Mərkəz birinci növbədə bütün sovet ölkəsinin iqtisadiyyatı üçün vacib olan elm sahələrinə diqqət yetirərək, ən ümdə Ümumİttifaq mənafeələrindən çıxış edirdi. Sovet İttifaqının başlıca neft bazası olan Azərbaycanda elmi dairələrin qarşısında qazıma texnikası, neft kimyası, energetika, geoloji elmlərin inkişafı sahəsində tədqiqatlar əsas vəzifə kimi qoyulmuşdu. 1920-ci ildə Bakıda Azərneftin geoloji kəşfiyyat bürosu, 1923-cü ildə isə "Geoloji kəşfiyyat komitəsi" yaradıldı. Kimyaçı alim A.Q.Qurviçin rəhbərliyi altında Bakıda Azərneftin nəzdində Mərkəzi kimya laboratoriyası təşkil edildi. Akademik İ.M.Qubkin, professor D.V.Qolubyatnikov və M.V.Abramoviç Bakı neft rayonunun geoloji xəritəsini tərtib etdilər. Onlar Azərbaycan SSR neft sənayesinin bərpası və texniki cəhətdən yenidən qurulmasının elmi əsaslandırılmış planını hazırladılar¹⁶⁷.

Neft mədənlərinin təkmilləşdirilməsini həyata keçirmək və bərpa işlərinə texniki rəhbərliyi təmin etmək üçün istedadlı mühəndis F.B.Rüstəmbəyovun başçılığı ilə Azərneftin "Texniki büro"su yaradıldı¹⁶⁸. Onun işində akademik L.S.Leybenzon, bakılı mühəndislər M.A.Kapelyuşnikov, E.İ.Tağıyev (sonralar professor, Moskvada Ümumİttifaq Neft İnstitutunun kafedra müdiri), Azərneftin rəisi A.P.Serebrovski (sonralar Moskva Mədən Akademiyasının qazıma kafedrasının müdiri) və başqaları fəal iştirak etmişlər. 1924-cü ildə M.A.Kapelyuşnikov qazıma texnikasının inkişafında mühüm addım hesab edilən dünyada birinci turboboru quraşdırıldı. Böyük elmi qüvvələrin cəmləşdiyi Azərbaycan Politehnik İnstitutu texniki elmlərin mərkəzlərindən biri oldu. Neft geologiyası (M.V.Abramoviç), hidroneft (L.S.Leybenzon), hidravlika və hidravlik mühərriklər (İ.Q.Yesman), buxar mühərrikləri və istilik dinamikas (K.V.Pokrovski), fizika (K.B.Lopuxin), neft kimyası (K.A.Krassuski) kafedra və laboratoriyalarında mühüm elmi tədqiqatlar aparılırdı.

M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Politehnik İnstitutunun elektrik fizikası laboratoriyasında professor S.N.Usatın rəhbərliyi altında elektrik fizikasının ayrı-ayrı məsələləri işlənmişdi. Azərbaycan Politehnik İnstitutunun "Xəbərləri" jurnalında onun ilk məqaləsi çap edilmişdi¹⁶⁹. Laboratoriyada sonralar sovet atom elminin əsasını qoyanlardan biri olan N.V.Kurçatov bir müddət elmi fəaliyyət göstərmişdi.

Beləliklə, RSFSR və digər respublikaların alimlərinin yerli qüvvələrlə birgə fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanda çoxsahəli elmin inkişafı zəmini yaranırdı.

1922-ci ildə Azərbaycan Ali İqtisadi Şurası yanında yaradılmış respublika elektrifikasişdırma dövlət komissiyası işə başladı¹⁷⁰. Onun tərkibinə professor X.Məlik-Aslanov (sədr), İ.Q.Yesman, E.B.Yelyaşeviç, V.A. Vasilyev və digər görkəmli mütəxəssislər daxil idilər.

1920-ci ildən başlayaraq fizika-riyaziyyat elmləri məsələlərinin Azərbaycan Dövlət Universitetində tədqiqinə başlandı. Onun müvafiq kafedraları - bu sahədə elmi-tədqiqat işlərinin ilk ocaqları yarandı.

1921-ci ildə Bakı dəniz rəsədxanası işə başladı, 1923-cü ildə isə Bakı seysmik stansiyası bərpa edildi. 1924-cü ildən hidroloji və dərin sularda tədqiqatlar aparən ekspedisiyalar fəaliyyət göstərirdi.

Respublikada biologiya, kənd təsərrüfatı və tibb elmlərinin yaranması və inkişafı M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Polixənik İnstitutunun kənd təsərrüfatı fakültəsi və Azərbaycan Dövlət Universitetinin tibb fakültəsi ilə əlaqədar idi. Bu tədris müəssisələrində torpaqsünaslıq (professor V.N.Smirnov-Loqina), botanika (professor A.A.Qrossheyms), bitkilərin morfolojiya və sistematiyası, zoologiya, hidroqurğular və qiymətli bitkilərin məliorasiası (prof. X.Məlik-Aslanov), heyvanların anatomiya və fiziologiyası və digər kafedra və laboratoriyalar var idi. Burada biologiya və kənd təsərrüfatı elmlərinin o dövr üçün aktual olan problemləri işlənirdi.

1925-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Heyvandarlıq və Baytarlıq İnstitutu yerli cinslərin yaxşılaşdırılması məsələlərinin elmi həlli ilə məşğul olurdu¹⁷².

1922-ci ildə Bakıda yoluxucu xəstəliklərin epidemioloji xüsusiyyətlərini öyrənməklə məşğul olan, respublikada birinci Tibbi Virasologiya, Mikrobiologiya, Gigiyena Elmi-Tədqiqat İnstitutu yaradıldı¹⁷³. 1925-ci ildə Azərbaycan Əmək və Peşə Xəstəliklərinin Gigiyenası İnstitutu təşkil edildi. Oftalmoloqların (1922-ci il) cərrahların (1923-cü il), terapevtlərin, uşaq həkimlərinin (1924-cü il) respublika elmi cəmiyyətləri fəaliyyətə başladı.

İctimai elmlər sahəsində ilk addımlar Azərbaycan Dövlət Universitetində atılmışdı. Onun tarix-filologiya və şərq fakültələrində Azərbaycanın və Yaxın Şərq ölkələri tarixinin işlənməsinə başlanmışdı. İctimai və humanitar elmlərin formalaşması və inkişafına akademik V.V.Bartold və N.Y.Marr, professorlar İ.İ.Meşşaninov, A.N.Samoyloviç, A.O.Makovelski, Y.A.Bertels, N.K.Dmitriyev, O.Qubaydulın, Y.A.Baybakov, P.K.Juze, V.M.Sisoyev, B.Çobanzadə və b. böyük kömək göstərdilər.

1921-ci ilin yanvarında Zaqafqaziyada birinci sovet dövlət arxiv idarəsi olan Azərbaycan Dövlət Arxivi fəaliyyətə başladı¹⁷⁴. Həmin ilin sonunda "Azərbaycan Kommunist partiyasının, Bakı fəhlə hərəkatının və Yaxın Şərqdə azadlıq hərəkatının tarixinə aid olan bütün materialları toplamaq və işləməyi öz məqsədi kimi qəbul edən xüsusi Azərbaycan Partiya Tarixi" İnstitutu təsis edildi¹⁷⁵. 1922-ci ilin fevralında marksist ədəbiyyatın Azərbaycan dilinə tərcüməsi işinə rəhbərlik edən xüsusi komissiya yaradıldı. 1922-ci ilin fevralında Arxeologiya Həvəskarları Cəmiyyəti, 1923-cü ilin iyununda isə Azərbaycan Arxeologiya Komitəsi təşkil olundu¹⁷⁶. 1927-ci ildə o, tarix, incəsənət və mədəniyyət abidələrinin qorunması Komitəsinə çevrildi. Xocalı-Gədəbəy, Yaloylutəpə, Qızılövəng kimi arxeoloji mədəniyyətlər aşkar edildi.

Azərbaycanda elmin daha da inkişafı vahid elmi mərkəzin yaradılmasını tələb edirdi. Hələ 1923-cü ilin əvvəlində belə bir elmi mərkəzin yaradılmasına ilk cəhd edilmişdi. Məhz bu dövrdə bir qrup bakılı professor "Azərbaycanı tədqiq və tətəbbü cəmiyyəti"ni yaratmaq xahişi ilə Xalq Maarif Komissarlığı kollegiyasına müraciət etdilər. Komissarlığın kollegiyası 1923-cü il mayın 5-də cəmiyyətin D.Urusov, Bakı Universitetinin professoru A.R.Zifeld və "Kommunist" qəzeti redaktoru H.Cəbiyevin tərtib etdikləri nizamnaməsini təsdiq etdi.

1923-cü il noyabrın 2-də 40 nəfərə qədər görkəmli alim və mütəxəssisin iştirakı ilə Cəmiyyətin ilk təsis iclası keçirildi. 1924-cü illər SSRİ EA Diyarşünaslıq Bürosunun müxbir üzvü olan yazıçı Ə.Haqverdiyev Cəmiyyətin sədri seçildi. N.Nərimanov və S.Ağamalıoğlu isə Cəmiyyətin fəxri sədrləri, V.V.Bartold, N.Y.Marr və F. Oldenburq Cəmiyyətin fəxri üzvləri, H.Cəbiyev, M.Baharlı, R.Şabanov, prof. V.İ.Smimov-Loqinov və İ.F.Blinov Cəmiyyətin üzvləri seçildilər. Cəmiyyətin təsisçiləri və ilk həqiqi üzvləri içərisində alimlərlə yanaşı, Q.Musabəyov, R.A.xundov, D.Bünyadzadə, A.P.Serebrovski, S.M.Əfəndiyev, Ç.İldırım, Tağı Şahbazi kimi ictimai və dövlət xadimləri də var idi¹⁷⁷. İclasda A.Samoylov A.R.Zifeld, V.M.Sisiov, V.A.Ryumindən ibarət yaradılan işçi qrupu Cəmiyyətin fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən etməli idi.

Cəmiyyətin Naxçıvan, Dağlıq Qarabağ, Şamaxı, Lənkəran Gəncə, Zaqatala və Şəkiddə şöbələri açıldı. 1925-ci ildə Moskvadan sonra isə Leninqradda cəmiyyətin şöbələri işə başladı¹⁷⁸, bu isə həmin şəhərlərin elmi ictimaiyyəti ilə sıx əlaqələr yaradılmasına kömək etdi. Cəmiyyət təbiət və ictimai elmlər sahəsində çalışan respublika alimlərini birləşdirirdi. 1927-ci ilin sonunda Cəmiyyətin min nəfərdən artıq üzvü var idi. 1925-ci ildə Cəmiyyət əvvəlcə rus dilində, 1928-ci ildən isə Azərbaycan dilində "Azərbaycanı tədqiq və tətəbbü cəmiyyətinin xəbərləri"ni nəşr etməyə başladı. Hökumət 1926-cı ilin sentyabrında Azərbaycan MİK-in təbəçiliyinə verilən Cəmiyyətin fəaliyyətinə böyük diqqət yetirirdi.

Cəmiyyət Azərbaycan xalqının ədəbi irsi və folklorunun öyrənilməsi sahəsində böyük iş aparırdı. Qabaqcıl yazıçı, filoloq və bəstəkarlar bu işə cəlb edilmiş, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, A.Sübhanverdiyev, Ü.Hacıbəyov, H.Zeynallı, S.Mümtaz, Y.V.Çəmənəminli, H.Əlizadə, A.Baqiriy və başqalarından ibarət xüsusi komissiya təşkil edilmişdi.

Cəmiyyət Moskva, Leningrad və digər şəhərlərin görkəmli alimlərini mühazirə oxumaq üçün Bakıya dəvət edirdi. 1924-cü ildə görkəmli rus şərqşünası, akademik V. V. Bartold Bakı Universitetində türk-tatar xalqlarının tarixinə dair mühazirələr oxumuşdu. O, Azərbaycan xalqının mühüm tarix və mədəniyyət qaymağı, şifahi xalq ədəbiyyatımızın zirvəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının bir hissəsini rus dilinə çevirmişdi.

1924-cü ilin sentyabrında Cəmiyyət Ümumİttifaq əhəmiyyətli ÜmumAzərbaycan diyarşünaslıq qurultayı keçirdi¹⁷⁹. Qurultayda SSRİ MİK-in sədri N.Nərimanov, SSRİ EA-nın elmi katibi S.F.Oldenburq çıxış etmişdilər. Qurultayda birinci dəfə Ümumİttifaq Türkoğlu qurultayın çağırılması haqqında fikir söylənmişdi. Qurultay işində müttəfiq və muxtar respublikaların, Moskva və Leningradın alimləri iştirak etmiş və otuzdan artıq məruzə oxumuşdular¹⁸⁰.

1925-ci ildə Cəmiyyətin ikiilliyinin təntənəli qeyd edilməsi mərasimində hökumət adından çıxış edən Xalq Maarif Komissarı Mustafa Quliyev qeyd etmişdi ki, o, bu Cəmiyyətdə gələcək Azərbaycan Elmlər Akademiyasını görür¹⁸¹.

§ 4. ƏDƏBİYYAT. İNCƏSƏNƏT

Ədəbiyyat. Sovet hakimiyyəti, kommunist partiyası kütlələrin bədii sərvətlərə yiyələnməsini özlərinin ideoloji fəaliyyətlərində məqsədyönlü başlıca vəzifə kimi elan etmişdilər. "İncəsənət xalqa" şüarı nəzərdə tuturdu ki, incəsənət xalqa məxsus olmalı, "sosialist ideologiyası" qanadı altında onun mənəvi cəhətdən maariflənməsini, tərbiyələndirilməsini təmin etməlidir.

Azərbaycanda yeni bədii mədəniyyət quruculuğu yollarının axtarışı zamanı zəngin milli ənənə və yeniliklərin münasibətindən meydana çıxan ciddi problemlər kəskin mübahisə və müzakirələr törədirdi. Ancaq müzakirələr azad, demokratik şəraitdə getmirdi, partiya təzyiqi altında hakim ideologiyaya tabe ruhunda həll edilirdi. Bununla belə, qədim humanist köklərə söykənən Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin mütərəqqi cəhətləri özünə yol açır, xalq da onlara yiyələnməyə cəhd göstərirdi. Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli, dəyanətli xadimləri mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə milli irsi qoruyub saxlamağa çalışırdılar.

Demokratik mövqelərdə dayanmış bir çox yazıçılar ictimai-mədəni, ədəbi tədbirlərdə iştirak edərək, respublikada qərarlaşan yeni həyata qoşulurdular. S.S.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, A.Şaiq, Y.V.Çəmən zəminli, N.Vəzirov, C.Cabbarlı, M.S.Ordubadi, Ə.Nəzmi, T.Şahbazi, B.A.Talıblı və başqaları maarifçilik, humanizm, tərəqqi ideyalarını təbliğ edərək, gerilik və mövhumatçılığa qarşı mübarizə aparır, qəzet və jurnallarda, maarif və mədəniyyət orqanlarında çalışırdılar. Bu illərdə S.S.Axundovun fəaliyyəti xüsusilə fərqlənirdi. 1920-ci ildə Qarabağda vilayət xalq təhsili şöbəsinə başçılıq edən ədib 1921-ci ildə "Tənqid-təbliğ teatri"nın səhnəsi üçün müsabiqəyə təqdim olunmuş 32 əsər içərisində birinci yeri tutmuş "Laçın yuvası" pyesini yazmışdı¹⁸². Pyesdə Yeni həyat uğrunda mübarizə təqdir edilirdi. 1921-1923-cü illərdə S.S.Axundov "Taleyin təkəri", "Əməkdə xoşbəxtlik", "Qaranlıqdan işığa", "İki yol", "Məhəbbətin nəticələri", "Şərq diplomları", "Yeni məişət" səhnə əsərlərini qələmə almışdı¹⁸³.

1921-ci ildə C.Məmmədquluzadə Təbrizdən Bakıya qayıtdı. Artıq 1922-ci ildə "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşri bərpa edildi. C.Məmmədquluzadə 1921-ci ildə "Danabaş kəndinin məktəbi" 1927-ci ildə isə "Dəli yığıncağı" komediyasını yazdı.

Azərbaycan sovet ədəbiyyatı klassik rus və sovet ədəbiyyatının ideya-bədii təsirini azaltmağa cəhd göstərənlərə qarşı kəskin mübarizə şəraitində inkişaf edirdi. Eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatının qədim və zəngin irsini inkar etmək meyilləri də mövcud idi. Yeni hakimiyyətin qanunlarını, sovet həyatını qəbul etməyərək kənarda dayananlar, bəzən isə ona qarşı düşmən əhvali-ruhiyyədə olanlar da az deyildi.

Azərbaycanda sovet ədəbiyyatının inkişafında bütün mədəni irsin rolunu inkar edən "proletkültçuluq" mənfi rol oynadı¹⁸⁴. İş o yerə çatmışdı ki, Nizami və Sabirə abidə ucaldılmasını onlar "fəhlə işinə" xəyanət kimi qiymətləndirirdilər.

Azərbaycanda "proletar mədəniyyəti" ziyanlı ideyaların yayılmasına qarşı daim çıxış edən N.Nərimanov Azərbaycan ədəbiyyatının formalaşması və inkişafını böyük dövlətçilik fəaliyyətinin diqqət mərkəzində saxlayırdı. O, bəşəriyyətin yaratdığı mədəniyyət abidələrini, sivilisasiyanın nailiyyətlərini yüksək qiymətləndirir və zəhmətkeş kütlələri yorulmadan ona yiyələnməyə çağırırdı.

1922-ci il iyunun 15-də "Bakinski raboçi" qəzetində dərc olunan "Bir neçə yoldaşlara cavab" məqaləsində o, "proletar mədəniyyəti" ideoloqlarını ifşa edərək göstərirdi ki, əsil proletar şairi Sabirin, xalq şairləri Vaqif və Zakirin bədii irsi öyrənilməli və geniş xalqın malı olmalıdır. N.Nərimanov həmin məqaləsində yazırdı: "Türk uşaqları təkcə Puşkinin deyil, habelə Şekspir və Şillerin də

şeyrlərini bilməlidirlər. Ancaq hər halda yalnız ondan sonra, o zaman ki, onlar hər şeydən əvvəl əsil proletar, xalq şairi Sabir, Vaqif, Zakir, Vidadinin bütün zəhmli döyüşkən şeyrlərini bilirlər"¹⁸⁵.

Bu məqalə yüksək rəhbər dairələrdə bərk çaxnaşma törədir. N.Nərimanova qarşı böhtan və təqiblərə başçılıq edən, onu millətçilikdə ittiham etməyə çalışan, AK(b)P BK-nın katibi Levon Mirzoyan 1922-ci il iyunun 19-da bu məsələnin RK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsində təcili müzakirə olunması barədə Tiflisə Q.Orcokidze və M.Oraxelaşviliyə məktub göndərir. N.Nərimanovun məqaləsi 1922-ci il iyunun 22-də AK(b)P MK-nın iclasında müzakirə edilərək, partiyanın birliyinə, beynəlmiləl xəttinə xələl gətirən kimi qiymətləndirilir^{185a}. N.Nərimanov öz xalqını nəinki rus və digər xalqların mədəniyyət nümayəndələrini tanıyan, eləcə də ilk növbədə öz milli şair və yazıçılarını öyrənən savadlı, təhsilli görmək istəyinin partiya xəttinə qarşı yönəldilmiş cəhd kimi dəyərləndiriləndiyi gərgin bir ictimai-siyasi şəraitdə milli mədəniyyətin, ədəbiyyatın, incəsənətin inkişafı uğrunda dönmədən mübarizə aparırdı. 1925-ci ilin sentyabrında respublika hökuməti Nizami Gəncəviyə abidə ucaldılması haqqında qərar qəbul etdi¹⁸⁶.

20-ci illərdə Hüseyn Cavidin orijinal, ictimai fəlsəfi "Peyğəmbər" (1923), "Topal Teymur" (1925) əsərləri, Əhməd Cavadın "Göy göl" (1925) poeması, Hacı Kərim Sanılının "Aran köçü" (1925), "Namus davası" (1927) poemaları çap olunmuş, Azərbaycan dramaturgiyası da C.Cabbarlının "Aydın" (1921), "Oqtay Eloğlu" (1923) pyesləri ilə zənginləşmişdi.

Partiya orqanları və sovet hökuməti ilk günlərdən yaradıcı təşkilatların, ədəbiyyat nümayəndələrinin fəaliyyətini ciddi nəzarətində saxlayırdı.

AK(b)P MK katibi Ə.H.Qarayevin 1923-cü ilin dekabrında "Kommunist" qəzetində getmiş məqaləsində guya "yaradıcılıqlarında bədbinlik" motivlərinə üstünlük verməkdə, müasir həyata tam laqeydlik göstərməkdə günahlandırılan şairlər partiya mövqeyindən ciddi tənqid olunaraq qeyd edilirdi ki, "onların yaradıcılığı "gənclərin tərbiyəsinə mənfi təsir göstərir". O vaxt H.Cavid, H.X.Sanlı, Ə.Cavad, S.Mənsur kimi görkəmli şairlər də kəskin tənqiddə məruz qalmışdılar. Onlara qarşı real həyatdan ayrı düşmək və yeni həyatı təbliğ etmək əvəzinə, "adamları gündəlik həyatdan uzaqlaşdırmaq" ittihamı səslənirdi. Görkəmli dramaturq və şair, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq simalarından biri - Hüseyn Cavid xüsusi "bolşevik nişangahı"na hədəf idi.

Bədii sözün gənclərin tərbiyəsinə böyük təsirini nəzərə alaraq, AK.(b)P MK-nın orqanı "Maarif və mədəniyyət" jurnalı gənclərin bədii və ictimai tərbiyəsinə xüsusi nəzarətə götürdü¹⁸⁷. Partiya orqanları yaradıcı qüvvələri öz rejimində "birləşdirərək", sosialist ideyalarını təbliğ məqsədilə partiya sovet platformasında dayanan cəmiyyət və təşkilatlar yaradır, onların vasitəsi ilə yeni

ideya və baxışları amiranəliklə qəbul etdirirdilər. Yaradıcılıq azadlığı əməli olaraq partiyanın ciddi nəzarəti altında idi və hər cür özgəfikirliyin təqib edilməsi təcridən "zəruri norma"ya çevrilirdi.

Hələ 1921-ci ildə Bakı Partiya Komitəsinin təbliğat şöbəsi nəzdində təşkil olunan ədəbiyyat mərkəzi¹⁸⁸ 1922-ci ildə S.S.Axundovun sədrliyi altında ədəbi dərnək kimi fəaliyyət göstərirdi. Ona H.Cavid, H.Cəbiyev, S.Mümtaz, H.Zeynallı (müavin), M.S.Səfərov (katib) daxil idilər. Tezliklə "ədəbiyyatçılar və şairlər İttifaqına" çevrilən bu mərkəzin başlıca vəzifəsi "Kommunist" qəzetinin əlavəsi - "Həyatdan doğulmuş xalq ədəbiyyatı" vərəqəsini hazırlamaq idi. 1925-ci ilin fevralında fəal yazıçıların təşəbbüsü ilə çağırılaraq S.Ağamalıoğlunun sədrliyi altında keçirilən müşavirədə yeni - "Azərbaycan ədəbiyyat cəmiyyəti"nin əsası qoyuldu. Onun tərkibinə S.Ağamalıoğlu ilə yanaşı, başqa partiya və dövlət xadimləri - R.Axundov, Ə.H.Qarayev, M.Quliyev, B.Talıblı, T.Şahbazi-Simurq, H.Cəbiyev, M.S.Ordubadi, M.Hikmət, H.Cavid, C.Cabbarlı, F.Ağayev daxil idilər. Cəmiyyətin üzvləri yekcins ideya-bədii və siyasi mövqedə olmadıqları üçün, ədəbiyyatını həyatla əlaqələri, bədii əsərlərdə müasir problemlərin əks olunması məsələləri müzakirəsində onların arasında ideya mübarizəsi baş verirdi.

Həmin ildə "Kommunist" qəzeti yanında gənc yazıçıların ədəbiyyat qrupu bazasında tezliklə kütləvi ədəbi təşkilata çevrilən "Gənc Qızıl Qələmlər İttifaqı" yaradıldı¹⁸⁹. Ona S.Rüstəm, M.Rahim, M.Müfəqqim, S.Vurğun, A.Fövzi, Ə.Əbülhəsən, M.Hüseyn, Mir Cəlal daxil idilər. Gəncə, Naxçıvan, Xankəndi, Nuxa, Lənkəran və digər şəhərlərdə onun şöbələri açıldı. İttifaq müasir vəzifələrdən guya uzaqlaşan və köhnə ədəbi formalara üstünlük verən yazıçılara qarşı çıxırdı.

1925-ci ilin yanvarında "Bakinski raboçi", "Trud" qəzetləri və Universitetin nəzdindəki ədəbi dərnəklərin üzvləri olan rusdillli yazıçı və şairləri birləşdirən Bakı Proletar Yazıçılarının Assosiasiyası (BPYA) təşkil olundu. BPYA-nın tərkibinə M.Yurin, M.Kamski, A.Debua, həmçinin Azərbaycan və erməni dillərində nəşr olunan "Kommunist" qəzetləri nəzdindəki ədəbi dərnəklərin nümayəndələri daxil idilər¹⁹⁰.

1925-ci ildə "Kommunist" qəzeti nəşriyyatı sosialist inqilabını, fəhlə və kəndlilərin əməyini tərənnüm edən "Gənc qızıl qələmlər" başlığı altında şeirlər toplusu buraxdı, 1927-ci ildə isə S. Rüstəmin "Ələmdən nəşəyə" adlı birinci şeirlər kitabı nəşr olundu.

Ədəbi təşkilatların birləşməsində, onların "ideyaca" təkmilləşməsində RK(b)P MK-nın 18 iyun 1925-ci il tarixli "Bədii ədəbiyyat sahəsində partiya siyasəti haqqında" qərarı təsirli rol oynadı. Qərarla göstərilirdi ki, sovet cəmiyyətində bitərəf, ideyasız incəsənət ola bilməz, ədəbiyyatda burjuva

ideologiyasının təzahürləri ilə mübarizədə partiyanın "proletariatın ardınca və onunla birlikdə" gedə bilən bütün ədəbi təbəqələrə münasibətdə dözümlülük, ehtiyatlılıq, böyük fakt göstərməyi" tələb olunur. Qərarda vurğulanırdı ki, "Kommunist partiyası ədəbi amirlik üslubunu öz gündəliyindən çıxarmalıdır. Yalnız o zaman bu tənqid dərini tərbiyyəvi əhəmiyyətə malik olacaqdır. O zaman o öz ideya üstünlüyünə arxalanacaqdır"¹⁹¹.

Ancaq sovet cəmiyyətinin sonrakı inkişafı göstərdi ki, bu göstərişlər deklarativ xarakter daşıyır, həyata keçirilmir və ədəbiyyata inzibati-amirlik münasibəti isə gündən-günə daha da güclənirdi.

1926-cı il dekabrın 7-də AK(b)P MK-nın təbliğat kollegiyasında, "Gənc Qızıl Qələmlər İttifaqı" ədəbi dərnəyi və "Azərbaycan ədəbiyyatı cəmiyyəti"nin birləşdirilməsi əsasında vahid Azərbaycan ədəbiyyatı cəmiyyəti - "Qızıl qələmlər" yarandı¹⁹². Onun idarə heyətinə 15 nəfər, o cümlədən Ruhulla Axundov (sədr), Əli Səttar İbrahimov (sədr müavini), Süleyman Rüstəzadə (məsul katib), T. Hüseynov, M. Quliyev, Əjdər Süleymanzadə daxil idilər¹⁹³.

1927-ci il fevralın 5-də AK(b)P MK katibliyi ayrı-ayrı yazıçı təşkilatlarının üç bölməsi (Azərbaycan, rus və erməni) və birləşmiş idarə heyəti olan vahid Azərbaycan Proletar Yazıçıları Assosiasiyasında (APYA) birləşdirməyi qərara aldı¹⁹⁴. "Qızıl qələmlər" cəmiyyəti APYA-nın Azərbaycan bölməsinə, BPYA isə rus bölməsinə çevrildi¹⁹⁵.

1927-ci ilin iyununda Azərbaycan yazıçılarının birinci ümumi iclasında APYA-nın müvəqqəti idarə heyəti seçildi¹⁹⁶. APYA-nın idarə heyətinə 13 nəfər, o cümlədən R. Axundov, T. Hüseynov, S. Rüstəzadə, M. Yurin və M. Kamski seçildilər¹⁹⁷. "Maarif və mədəniyyət" jurnalı Azərbaycan KP MK-nın üzvü R. Axundovun rəhbərliyi altında onun orqanı təsdiq oldu¹⁹⁸.

Beləliklə, yarıdcılıq təşkilatlarının fəaliyyətini rəhbər partiya və dövlət orqanları istiqamətləndirir, Azərbaycan ədəbiyyatı isə yeni hakim ideologiyaya, rəsmi siyasətə xidmətçilik edirdi.

Bununla belə həmin dövrdə ölkənin ədəbi həyatı başqa xalqların görkəmli yazıçı, şair və ictimai xadimlərinin respublikaya səfərləri, görüş və çıxışları, o cümlədən S. Yesenin, V. Mayakovski N. Hikmət və A. Barbüsün Azərbaycana gəlişi ilə əlamətdardır¹⁹⁹.

Ədəbiyyat cəmiyyətləri ilk fəhlə yazıçı və şairlərin formalaşdığı klub ədəbi dərnəklərinə hamilik köməyi göstərirdi. Fəhlə və qadın klublarında ədəbi dərnəklər vasitəsilə zəhmətkeşlərdən ədəbiyyat kadrları hazırlanması üçün çox iş görülürdü²⁰⁰. 1927-ci ilin axırlarında Azərbaycan sovet ədəbiyyatını "proletar yazıçılar" dəstəsi təmsil edirdi. Onlardan bir çoxu sovet ədəbiyyatının görkəmli simaları oldular.

Bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatçılarını daha məqsəduyğun təşkilatlandırmaq üçün forma axtarırları ilə səciyyəvi olmuş, bu istiqamətdə müəyyən təcrübə əldə edilmişdi. Görülmüş işlər 1928-ci ilin yanvarında Birinci Ümumazərbaycan Proletar Yazıçıları qurultayını hazırlamağa və keçirməyə imkan vermişdi²⁰¹.

Teatr. 1921-ci ilin yanvarında Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində teatr, musiqi, təsviri sənət və foto-kino yarımşöbələri olan xüsusi incəsənət şöbəsi²⁰² və incəsənətlə bağlı bütün işlərə rəsmi rəhbərlik etmək üçün incəsənət şurası təsis edildi²⁰³.

N.Nərimanov respublikada keçirilən ilk mədəni tədbirlərin təşəbbüskarı və rəhbəri idi. Bədi, musiqi və teatr idarələrinin formalaşması və inkişafında Ü.Hacıbəyov, M.Maqomayev, Ə.Əzimzadə, Ə.Haqqverdiyev kimi böyük sənətkarlar fəal iştirak edirdilər. Azərbaycan İnkilab Komitəsinin 1920-ci il 18 may tarixli dekreti əsasında bütün xüsusi incəsənət idarə və təşkilatları milliləşdirildi. Mayilov teatrının bazasında Dövlət teatrı yaradıldı, o vaxt bütün dram və opera kollektivləri orada cəmləşmişdi. 1918-ci il qanlı mart hadisələri zamanı erməni daşnakları tərəfindən yandırılmış H.Z.Tağıyev teatrı binasının bərpasına başlandı²⁰⁴.

1920-ci ilin iyulunda Bakıda Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının özəyi olan ilk teatr truppası formalaşdı. Bu teatrın inkişafında Xalq Maarif Komissarlığı nəzdindəki incəsənət şöbəsində teatr yarımşöbəsinin rəhbəri, görkəmli dramaturq və ictimai xadim Ə.Haqqverdiyevin böyük rolu var idi. Respublikanın teatr həyatında "Tənqid-təbliğ" teatrının açılışı da mühüm hadisə oldu. Həmin ilin dekabrında bu teatrın rus truppası yaradıldı. Onun təşkilində rus səhnəsinin aparıcı ustaları - V.Q.Saxnovski (Nümunəvi teatrın rejissoru), V.S.Massalitinov (Kiçik teatr), T.Yakulov (Kamera teatrının rəssamı) fəal iştirak etmişdilər²⁰⁵. Yeni Azərbaycan teatrının tarixində mühüm yer tutan "Tənqid və təbliğ" teatrında Azərbaycan səhnəsinin qocaman ustaları Mirzə Ağa Əliyev, Sidqi Ruhulla və Ələkbər Süheyli də unudulmaz rollar oynadılar.

1922-ci ilin yanvarında Tağıyev teatrının bərpa olunmuş binasında Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının M.F.Axundovun "Hacı Qara" komediyasının tamaşası ilə təntənəli açılışı oldu. Dövlət Dram Teatrı, M.Ə.Əliyev, M.Davudova, İ.Hidayətəzadə, A.Qurbanov, Sidqi Ruhulla, R.Təhməsi, Ülvi Rəcəb (U.R.Şaşıxşvili), A.M.Şərifzadə, M.Sənani kimi mədəniyyət almində şöhrət qazanmış görkəmli səhnə ustalarının sayəsində yeni teatr sənəti yüksək pilləyə qaldırıldı. 1924-cü ildən teatrın baş rejissoru A.A.Tuqanov teatr sənəti üçün çox iş görmüş, onun vaxtında teatrda studiya yaradılmış, səhnə ustalığı, rəqs ritmi, psixologiya və digər fənlər üzrə məşğələlər aparılmış, teatr isə Dövlət Akademik Dram Teatrı adlandırılmışdı.

1923-cü ildə Bakıda rus fəhlə teatrı yaradıldı, bu zaman erməni teatrı da fəaliyyət göstərirdi. Teatrların səhnələrində M.Jarov, F.Ranevskaya, M. Jasmen və bir sıra istedadlı aktyorlar çıxış edirdilər. 1926-cı ildə Azərbaycan səhnəsində U. Şekspirin "Hamlet" faciəsi ilk dəfə tamaşaya qoyuldu. Baş rolda görkəmli "Azərbaycan Hamleti" A.M.Şərifzadə çıxış edirdi.

1923-cü ildə Bakıda Ş.X.Məmmədova və A.M.Şərifzadənin fəal iştirakı ilə təkcə Azərbaycan üçün deyil, habelə Orta Asiya respublikaları üçün də kadrlar hazırlayan, müsəlman Şərqində birinci teatr texnikumu açıldı.

Yeni sovet teatrının mürəkkəb və ciddi məsələlərindən biri "sosialist quruculuğu" vəzifələrinə cavab verən repertuar idi. Mətbuat səhifələrində və müzakirələrdə bəzən klassik irsi, onun milli özünəməxsusluğunu inkar edən nihilist fikirlər irəli sürülürdü. Bu zərərli meyillər N.Nərimanov və digər görkəmli ictimai xadimlər tərəfindən pislənirdi. Bu illərin teatr repertuarlarında təsadüfi, bədiilikdən uzaq, sənətə yabançı mövzular da özünə yer tapırdı, lakin onlar həm milli sənət inciləri, həm də dünya klassikası ilə zənginləşmək meyli daha səciyyəvi idi.

Musiqi. 20-ci illərdən milli musiqi incəsənətinin yeni əsaslı inkişaf bazası yaradılırdı. Musiqi fəaliyyətinin təşkilinə Xalq Maarif Komissarlığı rəhbərlik edirdi. Sovet hakimiyyətinin ilk çağlarından bütün ictimai və xüsusi musiqi məktəbləri, studiyalar, musiqi qrupları onun incəsənət şöbəsinin tabeçiliyinə və nəzarətinə verilmişdi²⁰⁶.

1920-ci il sentyabrın 16-da Azərbaycan İnqilab Komitəsinin dekreti ilə bütün musiqi və not mağazaları milliləşdirildi²⁰⁷. Musiqi təhsilini "proletar kütlələri" içərisində geniş və plana uyğun şəkildə yaymaq və bütün "proletar" təşkilatlarına xidmət etmək məqsədilə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 10 iyul və 4 oktyabr tarixli dekretləri ilə bütün musiqi alətləri dövlət mülkiyyəti elan edildi²⁰⁸. Orkestr musiqiçiləri səfərbərliyə alınaraq Xalq Maarif Komissarlığının sərəncamına verildilər.

Respublikada geniş xalq kütləsi üçün xüsusi musiqi təhsili sisteminin yaradılmasında peşəkar Azərbaycan musiqisinin əsasını qoyan dahi Üzeyir Hacıbəyovun misilsiz xidməti olmuşdu. Hələ 1920-ci ilin sentyabrında Maarif Komissarlığında musiqi bölməsinin müdiri olarkən o, musiqi akademiyasının və xalq konservatoriyasının açılması, musiqi məktəbinin binasının onlara verilməsi barədə hökumət rəhbərlərinə yazılı müraciət etmişdi²⁰⁹.

Lakin ixtisaslı musiqiçi kadrlar kifayət qədər olmadığından Xalq Maarif Komissarlığı ilk mərhələdə "geniş zəhmətkeş proletar kütləsinin musiqi savadı" alınması məqsədilə 1920-ci il iyulun 26-da Bakının səkkiz fəhlə rayonunda şöbəsi olan vahid musiqi təhsili müəssisəsi - Xalq Konservatoriyası açdı²¹⁰. Xalq konservatoriyası, xüsusilə onun Şərq şöbəsi Üzeyir Hacıbəyovun səyi sayəsində

geniş xalq kütləsinin musiqi mədəniyyətinə qovuşmasında mühüm rol oynamışdı. Lakin bir tədris müəssisəsində iki ayrı-ayrı istiqamətdə fəaliyyət musiqi təhsilini təkmilləşdirmək yolunda çətinlik yaradırdı. Ona görə 1921-ci il avqustun 26-da Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin dekreti ilə müsəlman Şərqində ilk Musiqi Akademiyası təsis olundu²¹¹.

Konservatoriyaya azərbaycanlı şagirdləri cəlb etmək məqsədilə Ü.Hacıbəyov 1922-ci ildə ilk professional Azərbaycan musiqi məktəbini yaratdı. Tezliklə texnikuma çevrilən bu məktəb 1926-cı il konservatoriyaya birləşdirilərək milli musiqiçi kadrların tərbiyəsi probleminin həllini sürətləndirdi²¹². Musiqi tədrisi müəssisələrinin hamısında xalq mahnıları və muğam sinifləri olan milli musiqi şöbəsi yaradıldı.

Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1921-ci ilin yanvarında N.Nərimanovun imzası ilə verdiyi dekretlə musiqi studiyalarında işləyən dərəcəsiz Azərbaycanlı müəllimlərə ödənilməli zəhmət-haqqı hədləri əməkhaqqı tarifinə daxil edildi²¹³.

1927-ci ildə AK(b)P-nin VIII qurultayında xüsusi olaraq zəhmətkeşlərin musiqi-bədii təhsil məsələləri müzakirə olundu, təhsil müəssisələrinin maddi bazalarının möhkəmləndirilməsi, tələbələrin qəzalardan cəlb edilməsi, onların təqaüdlə təmin olunması qərara alındı. Qarıarda qeyd olunurdu ki, partiya "kütlələrin düzgün ideoloji tərbiyəsinə bədii üsulla təsir etməyə" nail olmalı²¹⁴, "xalq yaradıcılığı və musiqisinin toplanmasına və öyrənilməsinə" xüsusi diqqət yetirməlidir.

Konservatoriyaya 1923/24-cü tədris ilindən M.L.Presman rəhbərlik etmiş, Üzeyir Hacıbəyov rektor müavini olmuş, burada müxtəlif vaxtlarda M.Çemyaxovski, D.Slavinski, S.Bretanitski, B.Semyonov, L.Rastropoviç, L.Yablönko, Q.Şaroyev, N.Speranski və bir sıra görkəmli musiqişünaslar işləmişdilər²¹⁵.

Həmin dövrdə Azərbaycanlıların konservatoriyaya cəlb olunmasında ciddi dönüş yarandı. Əgər 1921/22-ci tədris ilində Konservatoriyada təhsil alan 623 tələbə arasında tək-tük azərbaycanlı var idisə, 1926/27-ci tədris ilində 524 tələbənin 331 nəfəri azərbaycanlı, o cümlədən 163-ü qadın idi²¹⁶.

Ü.Hacıbəyov, M.Maqqomayev və digər mütərəqqi musiqi mədəniyyəti xadimləri musiqi folklorunun dərinədən və hərtərəfli öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Ü.Hacıbəyov 1921-ci ildə "Azərbaycanda musiqi maarifimin vəzifələri" barəsində mətbuatda çıxış etmişdi. O yazırdı: "Bu istiqamətdə ciddi və vicdanlı iş şübhəsiz ona gətirib çıxaracaqdır ki, Avropa musiqisi ilə yanaşı, Şərq musiqisi nəhayət layiq olduğu şərəfli yeri tutacaq və bütövlükdə bütün bəşəriyyətin inkişafını təmin edən nəhəng amillərdən biri olacaqdı.²¹⁷

Musiqi cəmiyyətinin musiqi şöbəsi komissiyasının Azərbaycan xalq musiqisinin öyrənilməsinə böyük köməyi oldu²¹⁸. Bununla birlikdə Konservatoriyada Azərbaycan xalq mahnı və nəğmələrini öyrənən və toplayan Komitə fəaliyyət göstərirdi²¹⁹. 1927-ci ildə Komitə Ü. Hacıbəyov və M. Maqomayevin redaktə etdikləri və təkmilləşdirdikləri birinci "Azərbaycan türk xalq mahnıları" məcmuəsini buraxdı. Bu sahənin inkişafında 1926-cı ilin mayında təşkil edilən Dövlət Elmi Şurasının (DEŞ) elmi-bədii bölməsinin böyük rolu oldu²²⁰. Onun başlıca vəzifələrindən biri Azərbaycan xalq mahnı və havalarını yazmaq və toplamaq, Şərqi xalq çalğı alətlərini və xalq musiqisini öyrənmək idi. Eyni zamanda geniş zəhmətkeş təbəqələr içərisində klassik, xüsusilə simfonik musiqinin təbliğinə ciddi diqqət yetirilirdi. 1920-ci ildə Bakıda ilk dəfə təşkil olunan müstəqil simfonik orkestrə uzun illər konservatoriyada işləmiş dirijor M. Çernyaxovski rəhbərlik etmiş və simfonik musiqinin təbliğində, populyarlaşdırılmasında xidmətlərinə görə ona Azərbaycan xalq artisti fəxri adı verilmişdi²²¹.

Dram teatrında fəaliyyət göstərən, opera truppası 1925-ci ildə Azərbaycan və rus bölmələri olan müstəqil Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrına çevrildi²²². Bu teatrda Ü. Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun", "Əsli və Kərəm", "O olmasın, bu olsun", "Arşın mal alan", M. Maqomayevin "Şah İsmayıl" və digər milli bəstəkarların opera və musiqili komediyaları tamaşaya qoyulmuşdu.

1920-ci illərdə hətta fransız bəstəkarı M. Delibanın "Lakme" operasını Azərbaycan dilində səhnələşdirməyə uğurlu cəhd edildi, əsas partiyaları Şövkət Məmmədova oxuyurdu. 1927-ci ildə bəstəkar Qliyerin "Şah Sənəm" operasının birinci pərdəsinin qoyuluşu həyata keçirildi. 20-ci illərdə Bakıda rus opera truppası Borodinin "Knyaz İqor", Çaykovskinin "Yevgeni Onegin", "Qaratoxmaq qadın", Musorqskinin "Boris Qodunov", Bizenin "Karmen", Qunonun "Faust", Rossinin "Sevilya bərbəri", Verdinin "Riqoletto", Puççininin "Toska" əsərlərini və s. səhnəyə qoymuşdu.

Azərbaycan xalq mahnıları Ü.Hacıbəyovun "Qızıl əsgər", "Qara qız", M.Maqomayevin "Yaz" adlı yeni mahnıları ilə zənginləşdi. Birinci çoxsəsli Azərbaycan xoru yaradıldı. Təntənəli hadisələrə həsr olunmuş, əmək iməcilikləri münasibətilə özünəməxsus münq-konsertlər keçirilirdi. Onlar çox hallarda siyasi təşviqat xarakteri daşıyır, "sosializm ideyaları" ruhunda mənəvi və bədii tərbiiyə xidmət edirdi.

Azərbaycanda sovet musiqi sənətinin inkişaf yolu da asan deyildi. İki meyil - biri Azərbaycan musiqisini Avropa musiqisinə qarşı qoyan, milli sənətə bəstəkar formalarının daxil edilməsinə, xalq çalğı alətlərində notla çalğıya qarşı çıxan mühafizəkar istiqamət və digəri isə milli musiqi irsinin bədii dəyərini,

həyatı qabiliyyətini inkar edən nihilist istiqamət var idi. Ü.Hacıbəyov milli musiqinin Avropa ölkələrindəki, o cümlədən Rusiyadakı bəstəkar yaradıcılığı nailiyyətləri ilə üzvi qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutan dərin realist, mütərəqqi estetik inkişaf prinsipini irəli sürdü. Ü.Hacıbəyov qeyd edirdi: "Bizə, Azərbaycan türklərinə Ümummusiqi incəsənətini öyrənmək, başqa cür desək, Avropa musiqisini öyrənmək üçün vaxt, enerji və vəsait sərf etmək lazımdır mı? Bəli, lazımdır və zəruridir, ona görə ki, Avropa musiqisini öyrənərkən biz... əsrlərlə inkişaf edən, özünü mədəni hesab edən heç bir millətin Ümummillii əsərlərinə biganə qala bilməyi, dünyaya bir sıra dahi yaradıcılar vermiş ümummillii incəsənəti öyrənirik"²²³. Bununla bərabər o, klassik dəyəri olan, incəsənət kimi formalaşmış və dərin tarixi köklərə malik şifahi musiqi ənənələrini, milli musiqi incəsənətini öyrənməyi də zəruri hesab edirdi. Həyat dahi bəstəkarın uzaqqörən müdrikliyini təsdiq etdi.

Kino. Sovet hökuməti xalq kütlələrinin tərbiyəsində mühüm vasitə olan kino incəsənətinin inkişafına mühüm əhəmiyyət verirdi. Azərbaycan İnkilab Komitəsinin 1920-ci il 18 may dekreti ilə bütün kinoteatr və muzeylər "milliləşdirildi"²²⁴. Həmin ilin iyununda isə bütün kinematografiya vasitələrinin müsadirəsi elan edildi. Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində təsis edilmiş foto-kino yarımşöbəsi 1921-ci ilin martında Azərbaycan foto-kino idarəsinə (AFKİ) çevrildi²²⁵. 1923-cü ildə Bakıda birinci kino-fabrik filmlərin çəkilişinə başladı²²⁶. İ.Hidayətzadə, R.Dərəblı, Kazım Ziya, Q.Gəraybəyovun iştirakı ilə birinci Azərbaycan sovet bədii filmi "Qız qalası" ekrana çıxdı. Milli kinonun görkəmli xadimlərindən biri Şamil Mahmudbəyov 1925-ci ildən AFKİ-yə başçılıq edərək, müli kadrlar hazırlamaq üçün istehsalat bazası və studiya yaratdı. C.Cabbarlı, M.Mikayılov, A.Şərifzadə, A.Quliyev kino sənətində onun tələbələri idilər. N.Pudovkin, İ.Perestiani, N.Şengelaya, M.Çiaureli və digər məşhur kinorejissorları studiyaya dəvət edir onlardan yaradıcılıq məsləhətləri və köməyi alırdılar. AFKİ ilə yanaşı, Azərbaycan kinosunun formalaşmasında 1923-cü ildə yaradılan, özündə beş kinoteatrı birləşdirən "Kino-Qoruyak" fəhlə kino təşkilatının fəaliyyəti böyük əhəmiyyət kəsb etmişdi²²⁷. Fəhlə kütlələri içərisində məşhurlaşmış "Kino-Qoruyak" 1920-1927-ci illərdə "Neftçi fəhlə istirahət və müalicədə", "Mədən-67", "Gözə göz, qaza qaz", "Bibiheybət neft fontanında yangın", "Azərneftin beş ili" filmlərini və s. çəkmişdi²²⁸.

1926-cı ildə filmlərin kirayəsi və nümayişi ilə məşğul olan Azərbaycan Dövlət Kino İdarəsi yaradıldı. Onun səyi ilə 1927-ci ildə Gilanda milli-azadlıq hərəkatına həsr olunmuş "Gilan qızı" filmi çəkildi.

Azərbaycan kino sənəti maddi çətinlik və kadr çatışmazlığını aradan qaldırmaqla, təcrübə və peşəkarlığı artırmaqla təcridən inkişaf etdirilirdi. 1927-ci ildə su və dəmiryol nəqliyyatı fəhlələrinin təşəbbüsü ilə fəhlə təşkilatı olan fəhlə

kino Şurası (FKŞ) fəaliyyətə başladı²²⁹. Bu kino təşkilatı da "Kino-Qornyak"ın üzərinə düşən eyni funksiyaları yerinə yetirərək, qəza kinoteatrlarını himayəsinə götürür, 23 qəza kino-teatrına xidmət edirdi²³⁰.

Təsviri sənət. Mədəni dəyişikliklər proqramında zəhmətkeş kütlələri onlara az tanış olan yeni bədii yaradıcılığa - təsviri sənətə alışdırmaq vəzifəsi də dururdu. Onu həyata keçirmək üçün 1920-ci ildə Xalq Maarif Komissarlığı nəzdindəki incəsənət şöbəsində bədii bölmə yaradıldı²³¹. Məşhur rəssam Ə.Əzimzadə həmin şöbənin müdiri idi. Hökumətin 1924-cü ilin martında qəbul olunmuş "Qədim abidələrin qeydə alınması və onların mühafizəsi haqqında" qərarına uyğun olaraq, memarlıq, mədəniyyət, tikinti abidələrinin, saraylar, karvansaralar, qədim evlər və mədəniyyət binalarının, bütün incəsənət abidələri, müxtəlif bədii sərəvtlərin mühafizəsi və qeydə alınması işinə başlandı²³².

"Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti"nin prof. V.M.Zummerin rəhbərlik etdiyi İncəsənət Komissiyası xüsusilə Abşeronda bir çox qədim abidələri tədqiq etmişdi²³³. Həmin cəmiyyətin yanında X.Terequlov, professorlar P.P.Fridolin, V.V.Sladkoyev, İ.S.Ayzberq, V.M.Zummer və Üzeyir Hacıbəyovun daxil olduğu İncəsənət Komissiyası rəyasət heyəti fəaliyyət göstərirdi. Eyni zamanda təsviri sənət üzrə 18 nəfərdən ibarət yardımçı komissiya da fəaliyyətdə idi.

Partiya təsviri sənətin ən kütləvi, asan anlaşılan, sürətli yerdəyişmə imkanı olan janra - siyasi plakata "sosializm uğrunda" əyani təşviqat vasitəsi kimi böyük əhəmiyyət verirdi. Buna görə rəssamlardan A.M.Lyubimov, N.M.Koçerqin və Ə.Əzimzadənin, sair və rəssam S.M.Qorodetskinin işləməsi üçün bədii emalatxanalar yaradılmışdı. 1921-ci ilin yanvarında "Türk mədəniyyəti sarayının" binasında Rusiya Teleqraf Agentliyi Qafqaz şöbəsinin bədii məhsullarının sərəgisi keçirildi²³⁵. Həmin ilin oktyabrında Bakıda 400-dək eksponatın nümayiş etdirildiyi "inqilabi plakat sərəgisi" açılmışdı²³⁶.

Azərbaycanda yeni qrafika sənətinin meydana gəlməsi və inkişafı Ə.Əzimzadənin adı ilə bağlıdır. O, təsviri sənət sahəsində təşkilatı və pedaqoji fəaliyyəti əlaqələndirərək silsilə plakatlar yaratdı. Bu plakatlarda Ə. Əzimzadə savadsızlığın ləğv edilməsinə çağırır, yeni Azərbaycan əlifbasının əhəmiyyətini izah edir, dini mövhumatçılığa qarşı çıxırdı. Onun ən yaxşı siyasi plakatları qrafika dilinin tam aydınlığı və asan başa düşülməsi, satira tərzinin kəskinliyi ilə seçilirdi. "Molla Nəsrəddin" və digər jumalların səhifələrində daim çıxış edən Ə.Əzimzadə özünün kəskin satirik şəkil və karikaturalarında daxili və beynəlxalq həyatın ən mühüm hadisələrini ustalıqla işıqlandırır. Əzimzadə satirasının başlıca hədəfi bürokratlar, alverçilər, rüşvətخورlar, irticaçı qalıqların hər cür daşıyıcıları idi. Teatr tamaşalarının bədii tərtibi işində də onun böyük xidməti olmuşdu. Ə.Əzimzadə M.F.Axundovun "Hacı Qara",

C.Məmmədquluzadənin "Ölülər" komediyalarına, Ü.Hacıbəyovun "Əsli və Kərəm", "Leyli və Məcnun" operalarına, Ə.Haqverdiyevin "Dağılan tifaq", "Ağa Məhəmməd şah Qacar", H.Cavidin "Şeyx Sənan" faciələrinə maraqlı geyim eskizləri çəkmişdi. Xalqın tarix, məişət, folklor və etnoqrafiyasını dərinlən bilmək əsasında yaradılmış bu əsərlər təkcə bədii deyil, habelə tarixi dərk etmə dəyərinə də malikdir. 1927-ci ildə təsviri sənətin inkişafında böyük xidmətlərinə görə Ə. Əzimzadəyə "xalq rəssamı" adı verildi²³⁷.

Azərbaycan dəzğah rəssamlığının inkişafında mühüm rolu olmuş istedadlı rəssam B. Kəngərli görkəmli inqilabçıların portretlərini çəkmiş, müasirlərinin surətlərini, habelə lirik lövhələr, natürmortlar yaratmışdır. B. Kəngərlinin "İlanlı dağ", "Aylı gecə" "Yamxana kəndində yol", "Şələlə", "Çinarlar" lövhələri zərifiyi ilə aşılanaşdır.

Təsviri sənət sahəsində də milli kadrlar yetişdirmək vacib idi 1920-ci ilin iyununda Bakıda təşkil edilən Mərkəzi bədii studiya bir ildən sonra Ali bədii məktəb adlandırıldı²⁵⁸. Onun nəzdində Azərbaycanlı qadınlar üçün bədii tökmə və toxuma müəllimləri ustaları hazırlayan tətbiqi sənət şöbəsi açıldı. 1924/25-ci tədris ilində Ali bədii məktəbdə 103 şagird oxuyurdu. Onların içərisində azərbaycanlılar 34,9, ruslar isə 36,9 faiz təşkil edirdi. Oxuyanların içərisində 9 nəfər azərbaycanlı qadın var idi²³⁹. 1927-ci ildə Ali bədii məktəb pedaqoji və sənaye şöbələri olan milli rəssam kadrların əsas beşiyinə - texnikuma çevrildi²⁴⁰. 1927-ci ilin mayında "Türk mədəniyyəti sarayında texnikum şagirdlərinin 600-dək rəsmi, qrafik işləri və tamaşa tərtibatı eskizlərinin yeddinci hesabat sərgisi açıldı. Texnikumun fəaliyyətinə bu ictimai baxış Azərbaycanda gənc peşəkarların yetişdiyini təsdiq edirdi. Onların öyrədilməsində, habelə Bakıda ilk heykəltəraşlıq abidələri qoyulmasında məşhur rəssamlar İ.İ.Brodski, S.D.Erzya və b. fəal iştirak etmişdilər.

Azərbaycanda dəzğah sənətinin inkişafı təcrübəli peşəkar kadrların az olması ucbatından çətinliklərlə üzləşirdi. O zaman bu sahədə də müxtəlif fikirlər toqquşurdu - bir qrup mühafizəkarlar təsdiq edirdilər ki, Azərbaycanda dəzğah rəssamlığı köhnə bədii formalar çərçivəsində inkişaf etməlidir, başqa bir qrup isə milli təsviri sənət irsini inkar edirdi. Lakin 20-ci illərdən Azərbaycan sovet heykəltəraşlığı meydana çıxdı və inkişafa başladı 1920-ci ildə Bakıda heykəltəraşlıq emalatxanası açıldı. 1922-ci ildə N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə görkəmli satirik şair Sabirə abidə qoyuldu (müəllif Y.İ.Keylixes). 1923-cü ildə Bakıda görkəmli inqilabçıların abidələri açıldı. Marks və Engelsin büstlərini, monumental dekorativ lövhələri və mədəncilər İttifaqının binasının frontonunda qoyulmuş 1925-ci ildə dostluq və əmək mövzusunda aid fəhlə fiqurlarını heykəltəraş S.D.Erzya hazırlamışdı. İlk Azərbaycanlı heykəltəraş qadın E.Məmmədova heykəltəraşlıq sənətinə Erzyanın studiyasında yiyələnmişdi.

Azərbaycanda dekorativ-tətbiqi sənətin ənənəvi növləri - xalçaçılıq, bədii tikmə, zərgərlik, ağac üzərində oyma və s. sənətlər dirçəlirdi. Kustar ustalar artel və kooperativlərdə birləşir, ictimai binaların, inqilabi bayramların tərtibatı işinə cəlb edilirdilər. Bakı, Gəncə və Şəkiddə artellər zərif parçalar, qadın baş örtükləri, kəlağayılar hazırlayırdılar. Zərgərlik sənəti inkişaf edirdi. Xalq ustaları ənənəvi qadın bəzəkləri ilə yanaşı qızıl və gümüşdən nadir məmulatlar düzəldirdilər. 1922-ci ildə neft buruğu formasında düzəldilmiş və üzərində "Bakı fəhlələri və Azərbaycanın V.İ.Leninə" sözləri yazılan mərmər lövhəyə bərkidilmiş gümüş mürəkkəbqabı Kremldə Leninin kabinet-muzeyində layiqli yer tuturdu.

Azərbaycanda dekorativ-tətbiqi sənətin inkişafında 1927-ci il fevralın 3-4-də Moskvada Türkdilli xalqların mədəniyyət və incəsənətinin öyrənilməsi ilə əlaqədar keçirilmiş Ümumİttifaq müşavirəsinin mühüm əhəmiyyəti olmuşdu. Müşavirədə "Azərbaycanı Tədqiq və Tətbiqi Cəmiyyəti" yanında İncəsənət komissiyasının üzvü, maraqlı "Müasir Quba xalçaları" məqaləsinin müəllifi prof. V.M.Zummer "Türk xalqları incəsənətinin öyrənilməsi problemləri" mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdi. Müşavirə dekorativ-tətbiqi sənətin, o cümlədən xalçaçılığın daha da inkişaf etdirilməsinin vacibliyini qeyd etmişdi²⁴¹.

İstedadlı xalça ustaları milli sənətin ənənələrini davam etdirir, eyni zamanda "sovet ideologiyasının" təsiri ilə yeni naxış və müasir bəzəklərə, həmçinin siyasi süjetlərə müraciət edirdilər. Belə ki, o zaman ilk dəfə olaraq V.İ.Lenin və N.Nərimanovun xalça portretləri meydana çıxdı. İnqilabi-siyasi motiv və süjetlər sovet dövrünün əlaməti kimi Azərbaycan xalçaçılıq sənətinə də daxil olmağa başladı.

Memarlıq. İncəsənətin bütün digər növləri kimi, memarlıq da sovet cəmiyyətinin maddi və estetik tələbatını ödəməyə istiqamətləndirilirdi. Sovet hakimiyyəti fəhlə qəsəbələri salmaq yolu ilə zəhmətkeşlər, birinci növbədə neftçi fəhlələr üçün yaşayış evlərinin geniş tikintisinə başladı. Yaşayış evləri ilə yanaşı, mədəni-məişət müəssisələri üçün binalar da tikilirdi. Razin qəsəbəsində (indiki A.Bakıxanov adına) intensiv tikinti başlandı, qısa müddətdə on min ailəni mənzillə təmin edəcək binalar inşa edildi.

Abşeronda ilk fəhlə qəsəbələri salınması Azərbaycan memarlığının öz dövrü üçün böyük nailiyyəti idi. Bu işlər sovet memarı A.P.İvanitskinin ümumi rəhbərliyi altında həyata keçirilirdi. 1924-cü ildə ona Bakı şəhərinin gələcək baş inkişaf planının tərtibi işinə başlamaq həvalə olunmuşdu. İttifaqda ilk işlərdən biri olan, Böyük Bakının inkişafını müəyyən edən bu baş planın hazırlanması 1927-ci ildə başa çatdırıldı. Hələ o vaxtdan ilk növbədə sosial-siyasi vəziyyətlərin həllinə tabe etdirilən sovet memarlığının bir sıra çatışmazlıqları da öz əksini həmin baş planda tapmışdı.

Mənzil probleminin qaydaya salınması Abşeron ərazisində nəqliyyat əlaqələrinin təşkili ilə paralel gedirdi. "Kukuşka"nın əvəzinə 1926-cı ildə Sovet İttifaqında birinci olaraq Bakıda sənaye və fəhlə rayonlarını birləşdirən elektrik dəmir yol xətti işləməyə başladı. Bakıda monumental və milli memarlıq ənənələrini təcəssüm etdirən "Sabunçu" dəmir yol vağzalının binası tikildi. Milli memarlıq ənənələri Azərbaycan SSR-in 1923-cü ildə Ümumittifaq Kənd Təsərrüfatı Sərgisinin pavilyonu və Bakı yarmarkası binalarının layihələrində də öz əksini tapmışdı.

Beləliklə, 1920-1927-ci illər Azərbaycanda əsasən mədəni həyatın bütün sahələrində partiya və dövlət nəzarətinin, sosialist ideyalarının ciddi təsirinin güclənməsi şəraitində "sovet ideologiyasına" əsaslanan dövrün başlanğıc mərhələsi idi. Bu illərin partiya forumlarında hakim ideologiyaya xidmət edən, mədəni quruculuq məsələləri ilə bağlı çoxsaylı qərarlar və tədbirlər həyata keçirilirdi. Ancaq bunlar hamısı ümdə bir məqsədə - "marksizm-leninizm məsləhətli "sovet rejimi qurucularını" tərbiyə etmək məqsədinə xidmət edirdi.

Mədəniyyət sahəsində idarəetmənin həddindən artıq mərkəzləşdirilməsi müəyyən dərəcədə mədəni quruculuq prosesindəki azad və demokratik meyilləri məhdudlaşdırır, bəzi hallarda isə milli mədəniyyətin inkişafına mane olan inzibati-amirlik üsulları, hətta cəza vasitələrindən də istifadə olunmasına zəmin yaradırdı.

Bununla belə, bu illər zəhmətkeşlərin mədəni quruculuq işlərinə səfərbər edilməsi, sovet cəmiyyəti üçün milli yaradıcı qüvvələrin meydana gəlməsi və inkişaf etməsi, zəhmətkeş kütlələrin yeni, sosialistcəsinə həyat uğrunda mədəni geriliklə mübarizəyə qoşulması dövrü idi.

VI FƏSİL

AZƏRBAYCAN XALQ TƏSƏRRÜFATININ YENİDƏN QURULMASI

§ 1. BİRİNCİ BEŞ İLLİK PLANIN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

Birinci beşilliyin vəzifələri. Sovetlər İttifaqında sənayeləşdirmənin ilk illərində əldə edilən nailiyyətlər bütün ölkə miqyasında, eləcə də respublikalarda xalq təsərrüfatının daha geniş və uzunmüddətli inkişaf planlarının tərtibinə imkan yaratdı. Sovet İttifaqında xalq təsərrüfatını planlaşdırma kapitalist ölkələrindən fərqli olaraq, dövlətin respublika, region və rayonlarda iqtisadi inkişafı tənzimləməsinə, onu nəzarətdə saxlamasına imkan verirdi. ÜİK(b)P-nin XV qurultayı (1927-ci ilin dekabrı) SSRİ xalq təsərrüfatı inkişafının birinci beşillik planının tərtib edilməsinə dair direktivlər qəbul etdi.

Birinci beşillik planın qəbulu ərəfəsində iqtisadiyyatın inkişaf templəri, xalq təsərrüfatına, o cümlədən ağır sənayeyə vəsait qoyuluşunu maksimum artırmaq imkanları barədə məsələlərin ciddi müzakirəsi gedirdi.

Həddindən artıq mərkəzləşdirmə, yerlərdə təşəbbüskarlığa təzyiq, direktiv amirlik, dövlət orqanları və partiya təşkilatlarında, xüsusilə partiya rəhbərliyində Stalinin "üslubu" üstünlük təşkil edirdi. Stalinin sənayeləşdirməni inzibati-amirlik metodları ilə məcburən yüksək sürətlə həyata keçirməsi YİS-in tənəzzülünə, insanların, ələlxüsus kəndli kütləsinin güclü istismarına, "ölkə sosializmə doğru irəlilədikcə sinfi mübarizənin kəskinləşməsi haqqında" tezisə əsaslandırılmasına, ölkədə gərgin ictimai-siyasi şərait yaranmasına gətirib çıxartdı.

Sosialist sənayeləşdirilməsinin texniki bazanı yeniləşdirmək əsasında həyata keçirilməsi siyasəti 1927-ci ilin apreliyində IV SSRİ Sovetlər qurultayında qanuniləşdirildi. Azərbaycan KP respublikanın xalq təsərrüfatının inkişaf perspektivlərini "baş kursa" uyğun müəyyən etdi. Partiya hər şeydən əvvəl, neft üzrə özünün ümumittifaq öhdəliklərinin həllində birinci dərəcəli diqqət yetirərək, AK(b) VIII qurultayının (1927-ci il noyabr) qətnaməsində deyildiyi kimi hesab edirdi ki, *"Azərbaycan Kommunist Partiyasının ən mühüm vəzifəsi neftdən sonra pambıqçılıq işini maksimum inkişaf etdirməkdir"* ¹(kursiv - məsul red.). Qurultay birinci növbədə Azərbaycanın tam inkişafını yox, mərkəzin faktiki olaraq ona diktə etdiyi ən ümdə işi - yalnız neftin və İttifaq üçün qiymətli xammal olan pambığın maksimum istehsalını "böyük dövlət vəzifəsi" kimi qərarlaşdırmışdı. Respublikanı, Azərbaycan xalqının maraqlarını nəzərə alaraq,

"təsərrüfat müstəqilliyi" xətti üzrə inkişaf etdirmək cəhdi millətçilik təzahürü kimi qiymətləndirilirdi.

Sənayenin sürəti və üstün istiqamətləri barədə partiya elitasında uzun sürən müzakirə və kəskin mübahisələr onunla nəticələndi ki, 11928/1929 - 1932/1933-cü illərdə SSRİ xalq təsərrüfatı inkişafının ÜİK(b)P-nin XV qurultayı direktivlərinə uyğun planı - birinci beşillik plan hazırlandı. O, XVI partiya konfransında (1929-cu ilin apreli) baxıldıqdan sonra V SSRİ Sovetlər qurultayında (1929-cu ilin mayı) təsdiq edildi. Birinci beşilliyin əsas vəzifəsi SSRİ-ni aqrar sənaye ölkəsindən sənaye ölkəsinə çevirmək idi.

Partiyanın ağır sənayenin üstün və sürətli inkişafını istiqamətləndirən baş xəttinə uyğun olaraq, beşillik planda bütün sənayeyə ayrılmış 16,4 milyard manatın 78 faizi onun inkişafına yönəldilmişdi². Kənd təsərrüfatı məhsullarını 1913-cü illə müqayisədə bir dəfə yarımdan çox artırmaq, dağınq xırda kəndli təsərrüfatlarını "sosialist kooperativləşdirilməsi" yoluna keçirmək üçün konkret tapşırıqlar müəyyən edilmişdi.

Beşillik planda milli respublikalarda iqtisadiyyat və mədəniyyətin əsas inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilirdi. ÜİK(b)P XV qurultayının beşillik xalq təsərrüfatı planının tərtib edilməsinə dair direktivlərində göstərilirdi: "Beşillik plan geridə qalmış milli ucqarların və geridə qalmış rayonların iqtisadiyyatını və mədəniyyətini yüksəltmək məsələlərinə xüsusi diqqət verməlidir, onların iqtisadi və mədəni geriliyini təcridən aradan qaldırmaq zəruriyyətini əsas tutmalı və onların ehtiyac və tələbatını *İttifaqın ehtiyac və tələbatı ilə uyğunlaşdırmağı nəzərdə tutmaqla*, onların iqtisadi və mədəni cəhətdən müvafiq surətdə sürətlə inkişaf etməsini əsas götürməlidir"³ (kursiv - *məsul red.*). Direktivlər respublikaların iqtisadiyyatını planlaşdırarkən İttifaqın ehtiyac və tələbatını nəzərdə tutmağın vacibliyini vurğulamaqla yerli, milli mənafeləri arxa plana keçirir, Mərkəzin diktəsinə zəmin yaradırdı.

Partiyanın XV və Zaqafqaziya partiya təşkilatlarının V (1927-ci il 9 noyabr) qurultayları direktivlərinə uyğun tərtib edilmiş ZSFSR-in beşillik planını V Zaqafqaziya Sovetlər qurultayı (6-11 may 1929-cu il) təsdiq etdi. Planda Azərbaycan neft sənayesinin yüksək inkişaf templəri nəzərdə tutulmuşdu. Neft sənayesinə kapital qoyuluşunun həcmi əvvəlki beş il ərzindəki 432,5 mln manata qarşı 750 mln manat məbləğində, başqa sözlə 1,7 dəfə çox nəzərdə tutulmuşdu⁴. Yəni Sovet İttifaqında bütün neft sənayesinin inkişafına qoyulan 1400 mln manatdan Azərbaycanın payına düşən məbləğ onun yarısından artıq idi. Azərbaycan AXTŞ tabeliyində olan sənayeyə isə cəmi 66,9 milyon manat ayrılmışdı⁵. Bu, hər şeydən əvvəl, Azərbaycanın "beynəlmiləl vəzifələri"ni yerinə yetirərək, Sovet İttifaqında 1932/33-cü təsərrüfat ilində çıxarılması nəzərdə tutulan 22 milyon ton neftin⁶ yarısından çoxunu (13384 min ton)⁷

verməsi ilə izah edilirdi. Birinci beşillikdə Azərbaycanda 50 milyon ton neft çıxarılması nəzərdə tutulmuşdu. Neftayırma zavodlarının istehsal gücü beşilliyin sonuna 10 milyon tona çatdırılmalı idi.

Beşillik planda Azərbaycanda kimya sənayesinin inkişafına mühüm yer verilmiş, elektriklişdirmə sahəsində Gəncə istilik-elektrik stansiyasının İkinci növbəsinin, Zurnabad və Nuxa su-elektrik stansiyaları tikintisinin başa çatdırılması, 26 kənd elektrik stansiyasının inşası, toxuculuq sənayesində isə Gəncə toxuculuq fabriklərinin tikintisi və yenidən qurulması nəzərdə tutulmuşdu.

Birinci beşillik planda Zaqafqaziya respublikalarının, o cümlədən Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sahələrinə aid mühüm vəzifələr qoyulmuşdu. Belə ki, kəndli təsərrüfatları 20 faizdən az olmayaraq, pambıqçılıq rayonlarında isə 50 faizədək kollektivləşdirilməli, kolxozların sayı 2150-yə çatdırılmalı idi. Əkin sahələri 1327 min hektarədək artırılmalı, cəmi 1927/28-ci təsərrüfat ilindəkinə nisbətən 27 min hektar çox olmalı idi⁸. Kənd təsərrüfatı kooperasiyası sisteminin məhsul satışı təyinatı dəyişdirilməli, yoxsul və ortabab təbələnin təsərrüfat maraqlarını ödəyən istehsalı kooperativləşdirmək vəzifəsinə yönəldilməli idi.

Beşillik ərzində ümumi ibtidai təhsilin tətbiq edilməsi, 91 o məktəb binası tikintisi⁹, 40 min radionöqtə qurulması, mədəni maarif müəssisələri şəbəkəsinin genişləndirilməsi, habelə zəhmətkeşlərin maddi rifah halının yüksəldilməsi planlaşdırılmışdı¹⁰.

Yeni sənaye müəssisələrinin tikintisi. Birinci beşillik sovet tarixinə yeni sənaye nəhənglərinin - Dnepr su-elektrik stansiyası Türkünstan - Sibir dəmir yolu (Türksib), Kuznetsk metallurgiya kombinatı, Ural və Novo-Kramatorski ağır maşınqayırma zavodları, Moskva və Qorki avtomobil zavodları, Stalinqrad (indiki Volqoqrad), Xarkov və Çelyabinsk traktor zavodlarının tikintisi ilə əlamətdar oldu. Onların tikintisində ölkədəki bütün xalqlarla yanaşı, Azərbaycan xalqı da fəal iştirak etmişdi.

Birinci beşillik illərində Azərbaycanda yeni neft yataqları - Neftçala, Qala ("Əzizbəyovneft" trest), Lökbatan, Qaraçuxur istismara verildi¹¹. Neft hasilatının artması neftayırma sənayesində mühüm irəliləyişə səbəb oldu. 1929-cu ildə SSRİ-də mühəndislər V.Q.Şuxov və M.A.Kapelyuşnikovun yaradıcılığı sayəsində birinci krekinq sisteminin tikintisinə başlandı¹². 1932-ci ildə ən yaxşı aviasiya yağı növü almaq üçün Suraxanı neftinin emal bazası olan Caparidze adına zavod (indiki A zəmeftyağ İstehsal Birliyi) istismara buraxıldı¹³.

Beşillik ərzində Stalin adına neftayırma zavodunda texnikanın son nailiyyətləri əsasında 16 ən yeni krekinq-qurğu¹⁴, cəmi isə 23 yeni neftayırma qurğusu tikildi və istifadəyə verildi¹⁵.

1930-cu ilin əvvəlində dövrü üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən 822 km uzunluğunda Bakı-Batım magistral neft kəməri istifadəyə verildi¹⁶.

Birinci beşillikdə respublikada kimya sənayesi təşəkkül tapdı. Dünya təcrübəsində ilk dəfə Azərbaycanda əvvəllər xaricdən gətirilən qiymətli xammal - yod alınması üçün mədən sularından istifadə edilməsi kimi mürəkkəb problem həll edildi. 1930-1931-ci illərdə Neftçalada yod-brom, Bakıda isə yod zavodları işləməyə başladı¹⁷.

Respublikada yeni sənaye müəssisələrinin tikintisi gedən rayonlarda su-elektrik stansiya şəbəkəsi yaradılırdı. 1929-cu ildə Gəncəçay üzərində Çıraqıdzor kükürd-kolçedan yataqlarının, habelə hava (kanat) yolunu elektrik enerjisi ilə təchiz edən Zurnabad SES-in tikintisi başa çatdırıldı¹⁸. Birinci beşillik illərində Gəncə, Xankəndi, Laçın, Zaqatala və başqa yerlərdə 16 yeni elektrik stansiyası Azərbaycan SSR-də birinci beşillik ilk sənaye sahələrinin yaradılması ilə səciyyələndi. Belə ki, Bakıda makaron fabriki, kərpic zavodu, Gəncədə əyirici-toxucu fabriki, kərpic zavodu, Xankəndində ipəkəyirmə zavodu, Lənkəran və Ordubadda konserv zavodları dörd ağac emalı zavodları²⁰, ümumiyyətlə 25 iri dövlət sənaye müəssisəsi tikilib istismara verildi²¹.

Yeni sənaye müəssisələrinin tikintisi ilə eyni vaxtda köhnə fabrik və zavodlarını yenidən qurulması və genişləndirilməsi işləri də həyata keçirilirdi. Bakıda L.Şmidt adına maşınqayırma zavodunun, Qaradağ sement zavodunun, V.İ.Lenin adına (indiki H.Z.Tağıyev adına) əyirici-toxucu fabrikin, dəri zavodunun, "Qızıl Şərq" mətbəəsinin, Çıraqıdzorda kükürd-kolçedan yataqlarının, Tovuz sement zavodunun yenidən qurulması sahəsində böyük işlər aparılmışdı²². Respublika tabeliyində olan sənaye müəssisələrinin tikintisinə yönəldilən vəsait ildən-ilə artırdı. 1920-1928-ci illərdə bu sənayenin inkişafına 17 mln manat və ya respublika xalq təsərrüfatına sərf edilən bütün kapitalın 60,6 faiz qoyulmuşdusa, təkcə birinci beşillikdə bu məbləğ müvafiq olaraq 89 mln manat və ya 63,6 faiz təşkil edirdi²³.

Fəhlə sinfinin artması. Sənayenin inkişafı və yeni sənaye ocaqlarının yaranması Azərbaycan fəhlə sinfinin tərkibində kəmiyyət artımı və keyfiyyət dəyişikliklərinə şərait yaratdı. Birinci beşillik dövründə xalq təsərrüfatında (kənd təsərrüfatı istisna olmaqla) çalışan fəhlə və qulluqçuların sayı 1932-ci ildə 1928-ci ildəki 175 min nəfərdən 325 min nəfərədək²⁴, o cümlədən sənayedə 69 min nəfərdən 107 minədək, tikintidə 18 mindən 43 minədək, nəqliyyat və rabitədə 22 mindən 40 minədək artıdı²⁵.

Azərbaycan fəhlə sinfinin əsasını neftçilər təşkil edirdi. Birinci beşillikdə onların sayı 1929-cu il yanvarın 1-nə 46794 nəfərdən 1933-cü il yanvarın 1-nə 69640 nəfərədək artıdı²⁶. Səciyyəvidir ki, Azərbaycan neft sənayesində fəhlə və qulluqçuların ümumi sayının artması ilə yanaşı, bu illərdə neft çıxarılması sahəsində fəhlələrin sayının 15,413-dən 13,670 nəfərədək azalması müşahidə edilirdi²⁷. Bu bir tərəfdən, istehsalat proseslərinin mexanikləşdirilməsi və

elektrikləşdirilməsi nəticəsində dartayıcı, yağlayıcı və ocaqçılıqın sayca xeyli azalması, digər tərəfdən isə tikinti-təsərrüfat mədənlərin tərkibindən ayrılması ilə izah edilir.

Respublikanın xalq təsərrüfatında fəhlə sinfinin xüsusi çəkisinin artması Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin inkişafında böyük rol oynadı. Fəhlə və qulluqçuların sayca artımı yalnız xalq təsərrüfatının sosialist bölməsində baş verirdi. Azərbaycanda fəhlə sinfinin əsas artım mənbəyi İttifaqın başqa rayonlarından gəlmiş şəhər əhalisi - fəhlə kontingenti idi. Birinci beşillik dövründə Bakıya Azərbaycandan kənar regionlardan 100 mindən artıq fəhlə gəlmiş və burada məskən salmışdı. Təkcə 1930-1932-ci illərdə RSFSR şəhərlərindən Bakıya 86 299 fəhlə gəlmişdi²⁹. 1928-ci ilin oktyabrından 1933-cü ilin yanvarınadək neft sənayesində çalışan rus fəhlələrinin sayı 21 833 nəfərdən 40721 nəfərədək artmışdı, bu isə Azərmeftdə işləyənlərin 58,3 faizini təşkil edirdi³⁰.

Digər artım mənbəyi kənd əhalisi idi. Kənd təsərrüfatında yeni sosial dəyişikliklər prosesində kəndin özünəməxsus aqrar əhali artıqlığı baş verirdi. Kənd əməyinin mexanikləşdirilməsi, kollektiv təsərrüfatların meydana gəlməsi kəndin ictimai-mədəni cəhətdən dəyişilməsi Azərbaycan sənayesində ciddi ehtiyac olan çoxlu sayda yeni azad işçi qüvvəsi yaradırdı.

Mərkəzin amirənə tələblərinin (ələlxüsus neft və pambıq istehsalı üzrə) artması nəticəsində beşillik plana tez-tez dəyişikliklər edilməklə sənayedə intensivliyin, kənd təsərrüfatında kollektivləşdirmə tempinin sürətləndirilməsi cəmiyyətdə əməyin təşkili və istifadəsi sahəsində yeni problemlər törədirdi. İşçi qüvvəsinin təşkil olunmuş şəkildə toplanılması 1931-ci ilədək bilavasitə ancaq əmək orqanlarının tabeliyində idi, təsərrüfat orqanları isə bu məsələyə lazımı diqqət yetirmirdi. İşçi qüvvəsinin xeyli miqdarda artıq olduğu bir sıra rayonlarda (Laçın, Astraxanbazar, Lənkəran, Masallı və b.) onların sənayeyə cəlb edilməsində fəaliyyətsizlik müşahidə olunur və ona laqeydlik göstərilirdi.

SSRİ XKS və ÜMİK-in sənaye müəssisələrinin kolxozlarla müqavilələr bağlaması yolu ilə işçi qüvvəsinin təşkil olunmuş şəkildə toplanılmasını tənzimləyən mövsümçülük haqqında 1932-ci il 30 iyul tarixli qərarı sənayenin işçi qüvvəsi ilə təmin edilməsinə mühüm təsir etdi³¹. Bu müqavilələr sayəsində 1931-ci ildə Azərbaycanda sənayeyə və digər sahələrə 54 min nəfər işçi cəlb edildi.

Xalq Əmək Komissarlığı nəzdində işçi qüvvəsinin təşkili ilə məşğul olan kadrlar idarəsi 1932-ci ilin yalnız doqquz ayı ərzində 47 min nəfərdən artıq adamı işə göndərmişdi³².

Milli fəhlə sinfi kadrlarının formalaşması xüsusən mühüm prinsipial əhəmiyyət kəsb edirdi. 1928-ci ildə respublikanın xalq təsərrüfatında 61,1 min

azərbaycanlı fəhlə və qulluqçu çalışdırsa, 1932-ci ildə onların sayı 119,7 min nəfərə çatmışdı³³. Azərbaycan kəndi tədricən milli fəhlə sinfi kadrlarının yaranması mənbələrindən biri olurdu. Bununla yanaşı, azərbaycanlı fəhlə və qulluqçuların mütləq say artımı hələ də xalq təsərrüfatında onların xüsusi çəkisinin artmasını müəyyən etmirdi. Birinci beşillik illərində azərbaycanlılar respublikanın bütün fəhlə və qulluqçularının yalnız 36,7 faizini təşkil edirdi. Onların sayı ağır sənayedə, xüsusən neft sənayesində daha az idi və 1933-cü il yanvarın 1 -də cəmi 12,1 faiz təşkil edirdi³⁴. Bunun səbəbi o idi ki, Mərkəzin yeritdiyi siyasət nəticəsində respublikada fəhlə sinfinin artımı əsasən RSFSR-in müxtəlif şəhərlərindən gələnlər hesabına baş verirdi. 1933-cü ilin 1 yanvarında Azərbaycan neft sənayesində işləyən fəhlələrin 55,7 faizini ruslar təşkil edirdi³⁵. Onlar xalq təsərrüfatının ən üstün sahələrində faktiki olaraq aparıcı yer tutur, Azərbaycan kəndindən çıxmış fəhlələr isə iqtisadiyyatın ağır əmək tələb edən sahələrində çalışırdılar.

Sənaye fəhlələrinin tərkibində azərbaycanlıların nisbi azlığı müəyyən dərəcədə Azərbaycan kəndlisinin mentaliteti, onun ənənələrə sadıqlığı, torpağa bağlılığı, məskunlaşdıqları yerləri tərk etmək istəməməsi ilə izah edilsə də, Mərkəzin gizli münasibətlərini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Əlbəttə, bu illərdə sənaye fəhlələrinin milli tərkibinə içərisində azərbaycanlıların azlıq təşkil etdiyi fəhlə sinfinin öz işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı da təsir göstərirdi.

Səbəblərdən biri də respublika rəhbərliyində bu millətin taleyüklü problemlərinə laqeyd münasibət, mövcud milli əmək ehtiyatlarından səriştəsiz və səmərəsiz istifadə edilməsi idi. Fəhlə sinfinin Azərbaycanlı özəyinin güclənməsində təsərrüfat rəhbərliyində olan şovinst ünsürlərin maneçiliyi, hakim dövlət orqanlarında sənayeyə yerli əhalinin cəlb edilməsinə qəsdən maraq göstərilməməsi halları da mövcud idi. Hətta 1930-cu ilin sonunda AK(b)P MK-nın Azərbaycan kəndindən 500 nəfər muzzuru neft sənayesinə cəlb etmək haqqında qərarı Azərneft rəhbərliyi tərəfindən yerinə yetirilməmişdi. Respublika FKM-in keçirdiyi yoxlama ilə müəyyən edilmişdi ki, Azərneftin rəhbər işçiləri bu tədbirin vacibliyini başa düşməmişdilər, əslində isə başa düşmək istəməmişdilər. Neft sənayesinin yerli əhalidən olan kadrlarla təmin edilməsi Azərneftin hətta əsas göstərici rəqəmlərində də nəzərdə tutulmamışdı³⁶.

AK(b)P Bakı Komitəsinin 1931-ci il 20 iyun tarixli xüsusi qərarda Azərneftin rəhbər aparatda bu sahədə "böyük dövlətçilik şovinizminin" təzahürü qeyd edilmişdi³⁷. Bu partiya xəbərdarlığına baxmayaraq, yenə də yerli əhalidən olan fəhlələrin sayca artması əvəzinə azalması müşahidə edilirdi. Təkcə 1929-cu il oktyabrın 1-dən 1930-cu il oktyabrın 1-dək neft sənayesində azərbaycanlı fəhlələrin sayı 4893-dən 7161 nəfərə çatsa da, 1931-ci ildən azalmağa başlayaraq 6240-a enmişdi³⁸. Təsədüfi deyil ki, 1931-ci ilin avqustunda ZSFSR Xalq Əmək

Komissarlığının kollegiyası muzdurların planlı qaydada xalq təsərrüfatına cəlb edilməsi haqqında" məsələni müzakirə edərək, 1931-ci ilin İkinci yarısında Azərbaycan sənayesinə 2500 muzdurun, o cümlədən Azərneftə 500 nəfərin cəlb edilməsi barədə kontrol rəqəmlər müəyyən etdi³⁹. Bunun ardınca AK(b)P BK-nın həmin ilin sentyabrında keçirilən plenumu bütün təşkilatların diqqətini neft planlarının yerinə yetirilməsi və yeni proletariat kadrlarının, xüsusilə azərbaycanlıların təsərrüfat və idarəetmənin bütün sahələrinə cəlb edilməsi uğrunda ən yaxın birinci dərəcəli vəzifələrə yönəltməyi qərara aldı⁴⁰.

Azərbaycanda sənayeləşdirmənin həyata keçirilməsi Azərbaycan fəhlə sinfinin coğrafiyasının genişlənməsi ilə müşahidə olunurdu. Bu dəyişiklik respublika sənayesinin ərazicə genişlənməsi - Gəncə, Nuxa, Xankəndi və digər şəhərlərdə yeni sənaye mərkəzlərinin yaradılması ilə əlaqədar idi.

Lakin respublika sənayesini yerli işçi qüvvəsi ilə təmin etmək məqsədilə görülməli tədbirlərə baxmayaraq, birinci beşillikdə problemi tam həll etmək mümkün olmadı.

"Birinci beşillik və Azərbaycan neftçiləri. Beşilliyin ilk illəri ümidverici nəticələrlə qeyd olunmuşdu. Sənaye planları yerinə yetirilir, texniki tərəqqi və ölkənin iqtisadi müstəqilliyini təmin edən maşın və avadanlıqlar buraxan sahələr inkişaf edirdi. Fəhlələrin sayının, onun milli dəstələrinin artması müşahidə edilirdi.

Stalin beşillik planı müdaxilə edirdi. O, ağır sənayenin templərini beşillik planında təsdiq olunmasıyla müqayisədə 32 faiz artırmağa məcbur etmişdi⁴¹. Yeni nəzarət göstəricilərinin təsdiq olunmuş (kontrol) rəqəmlərdən fərqi real əsasları yox idi. Beşillik plan təcridən pozulur və zorakı inzibətçilik təsiri altında dəyişdirilirdi.

YİS-də qalmış ehtiyat qüvvələrindən, zəhmətkeşlərin ruh yüksəkliyindən istifadə olunmaqla beşilliyin ilk çağında qazanılmış uğurlar kütlələrin siyasi və istehsalat fəallığını artırmışdı. Partiya bundan istifadə edərək, sosializm yarışını genişləndirmək şüarını verdi. Bu hərəkata təkan vermək məqsədilə 1929-cu ilin yanvarında "Pravda" qəzetində V.İ. Leninin "Yarış necə təşkil etməli" məqaləsi çap olundu. Yaxşı həyata ümidlərini beşillik planla bağlayan geniş fəhlə kütləsi beşilliyin sürətlə yerinə yetirilməsi kursunu müdafiə etdi. 1929-cu ilin İkinci yarısında kapitalist ölkələrini əhatə edən dünya iqtisadi böhranının başlanması sovet fəhlələrini daha da həvəsləndirdi, onlarda qəbul edilən kursun düzgünlüyünə inam yaratdı. Partiya orqanları, həmkarlar və digər ictimai təşkilatlar fəhlələrin söylərini "sosialist quruculuğunun inkişaf templərini" sürətləndirməyə istiqamətləndirdilər. Azərbaycan neftçiləri 1928/29-cu təsərrüfat ilinin və 1929/30-cu ilin birinci rübünün istehsal proqramını artıqlaması ilə yerinə yetirildilər, bu isə neft sənayesinin 1930/31-ci il iş planına

çox mühüm dəyişikliklər etməyə "əsas" oldu. Azərbaycan neftçiləri qarşısında 1930/31-ci ildə ölkəyə planda nəzərdə tutulmuş 10,20 min ton əvəzinə 14 mln ton neft vermək vəzifəsi qoyuldu⁴². Ancaq bu plana da, onun həyata keçirilməsi gedində artırmaq istiqamətində yenidən baxıldı.

1930-cu ilin yanvarında Bakı neftçiləri "beşilliyi iki il yarımda yerinə yetirməli" şüarı ilə çıxış etdilər. Azərbaycan neftçiləri içərisində bu şüar altında genişlənən hərəkatın təşəbbüsçüləri Lenin rayonunun (indiki Sabunçu rayonu) zərbəçi iş templəri uğrunda mübarizədə böyük müvəffəqiyyətlərə nail olmuş neftçiləri idilər. 1930-cu ilin yanvarın 1-dən mayın 10-dək Lenin neftdə zərbəçilərin və yarışanların sayı iki dəfədən çox artaraq, bütün işçilərin 78,4 faizini əhatə edirdi⁴³.

Azərbaycan partiya təşkilatı Bakı neftçilərinin əmək fəallığına arxalanaraq, onların beşillik planı iki il yarımda vaxtından əvvəl yerinə yetirmək uğrunda təşəbbüsünü bəyəndi. Stalin partiyarı XVI qurultayında (iyun, 1930-cu il) neft sənayesi sahəsində beşilliyin iki il yanına yerinə yetirilməsini xüsusilə qeyd etmişdi O, "sənayemizin inkişaf sürətini azaltmaq lüzumundan boşboğazlıqdan dəm vuranlar sosializmin düşmənləridirlər, sinfi düşmənlərimizin agentləridir" - demişdi⁴⁴. Bu dövr Stalinin hökmünün getdikcə daha da gücləndiyi zaman idi, onun bəyanatı sürətləndirmə planını qəbul etməmək və ya hər hansı etiraz imkanını tamamilə rədd edirdi. Stalinin qəzəbli çıxışından nəticə çıxardan Azərbaycan partiya təşkilatı artıq 1930-cu il oktyabrın 1-nə Azərneft fəhlələrindən 30052 nəfərin və ya mədənlərdə işləyənlərin 65 faizdən çoxunun zərbəçilik və sosializm yarışı ilə əhatə edilməsinə hər vəchlə nail oldu⁴⁵. Azərbaycan neft sənayesi bütün ölkə üzrə beşillik planın yerinə yetirilməsində valyuta yığımının əsas mənbələrindən biri kimi mühüm yer tuturdu, eyni zamanda sənayenin çox sahələrinin inkişafı da neftdən asılı idi. Buna görə də Mərkəzi hökumət onun inkişafına "beynəlmiləl maraq" mövqeyindən daim nəzarət edir, neft üzrə beşillik planın vaxtından əvvəl yerinə yetirilməsi naminə müxtəlif tədbirlər həyata keçirirdi. ÜİK(b)P MK 1930-cu il noyabrın 15-də "Neft sənayesinin vəziyyəti haqqında" qərar qəbul etdi⁴⁶. Qərarla yeni neft yataqlarının aşkar edilməsi, neftayırma zavodlarının yenidən qurulması və neft maşınqayırmasının yaradılmasının zəruriliyi xüsusi qeyd olunurdu. SSRİ Əmək və Müdafiə Şurasının "Neft avadanlığı istehsalının genişləndirilməsi haqqında" (16 mart 1931 -ci il) və "SSRİ-nin neft rayonlarının elektrik enerjisi ilə təmin edilməsi haqqında" (18 mart 1931-ci il) qərarları da neft sənayesinin yüksəlişinə böyük təkan verdi⁴⁷.

Azərbaycan neft sənayesi qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsində də bu qərarlar çox mühüm rol oynadı. Azərbaycan neftçilərinin yarış və zərbəçilik hərəkatı geniş fəhlə kütlələrini əhatə etdi, təsərrüfat planlarını

artıqlaması ilə yerinə yetirmək əməyin "sosialistəsinə" təşkili uğrunda mübarizəyə güclü təsir etdi. 1931-ci ilin martında neftçilərin sıralarında 40 mindən artıq zərbəçi var idi⁴⁸. Beşilliyin birinci ilində Azərbaycan 8,7 mln ton, İkinci ilində isə 10,2 mln ton neft verdi. 1931-ci il martın 31-də Azərbaycan neft sənayesində böyük siyasi və təsərrüfat əhəmiyyətli hadisə baş verdi - həmin gün orta gündəlik neft hasilatı 40,3 tona (beşillik tapşırığı 38,4 min ton idi), qazıma sürəti ayda 158 ton (beşillik tapşırığı 118 metr idi) çatdı⁴⁹. Bu, zəhmətkeş Azərbaycan xalqının gərgin, əziyyətli əməyi ilə əldə edilmiş mühüm qələbə idi. Beləliklə, Azərbaycan neftçiləri neft üzrə beşillik planı vaxtından əvvəl yerinə yetirdikləri barədə raport verdilər. 1931-ci ildə neft çıxarılması 13,4 mln ton təşkil etdi. Azərbaycan neftçilərinin əmək qələbəsini nəinki bütün sovet ölkəsində, hətta xaricdə də hərərətlə qarşıladılar. A.M.Qorki Sorrentodan (İtaliya) Bakı neftçilərinə teleqramda yazırdı: "Sizin qələbəniz sənayenin bütün sahələri üçün nümunə olacaq... qaliblərə salam"⁵⁰. 1931-ci il aprelin 13-də alman qəzeti "Rote fane"nin "Vişka" qəzetinə göndərdiyi teleqramda onun ən yaxşı zərbəçi briqada üçün Qırmızı bayraq təsis etdiyi bildirilərək vurğulanırdı: "Sizin qələbəniz bizdə böyük ruh yüksəkliyi və faşizmə qarşı mübarizədə yüksəliş əzmi doğurur"⁵¹.

Görkəmli xidmətlərinə görə Azərbaycan neft sənayesi Lenin ordeni, mədən fəhlələrinin həmkarlar İttifaqı və Bakı komsomol təşkilatı isə Azərbaycan SSR-in Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə mükafatlandırıldı. Neft sənayesinin bir çox zərbəçi fəhlələri, mühəndis və rəhbər işçiləri Lenin ordeni (55 nəfər), Azərbaycan SSR-in Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni (54 nəfər), Azərbaycan MİK-in fəxri fərmanı (64 nəfər) ilə təltif olundular. Lenin ordeni ilə təltif olunanlar içərisində neftayırma fəhləsi Əli Nağıyev, fəhlə E.Mironov, qazıma ustası Piri Nuriyev, çilingərlər Hacı Qulu Novruz oğlu, Abdulla Ramazanov, Əli Rza, Məmməd Xeyrulla, A.S.Nesterov və b. var idi. Partiya xadimləri, alimlər və neft sənayesinin təsərrüfat aparatının işçiləri, o cümlədən S.M.Kirov, A.P.Serebrovski, H.B.Ağaverdiyev, İ.M.Qubkin, M.A.Kapelyuşnikov, P.N.Pototski də mükafata layiq görülmüşdülər⁵². Respublika hökuməti ən çox fərqlənən fəhlələrə mükafatlandırmaq üçün 400 min, neftçilər üçün yaşayış evləri tikintisinə isə bir milyon manat ayırmışdı⁵³.

Azərbaycan neftçilərinin əzmkar əməyinə daha yüksək qiymət birinci növbədə sosial-ictimai, maddi-mədəni həyat tərzini yaxşılaşdırmaq sahəsində verilməli idi. Buna da Azərbaycan fəhləsinin böyük ehtiyacı var idi. Azərbaycan nefti çox mühüm iqtisadi və siyasi əhəmiyyətə malik idi. Artıq 1931-ci ildə SSRİ-də 22,4 mln ton neft çıxarılmışdı ki, onun 13450 min tonu və ya 60 faizdən çoxu Azərbaycan Respublikasının payına düşürdü⁵³. Azərbaycan neftçilərinin fədakar əməyi sayəsində SSRİ neft çıxarılması üzrə dünyada ikinci yeri tuturdu.

Lakin tək rəsmi inzibati-amirlik tələbləri zəhmətkeşlərin fəal əməyi ilə daim uğur əldə etmək mümkün deyildi, belə ki, beşilliyin yerinə yetirilməsində çətinliklər, o cümlədən sənayeləşdirməni yüksək tempə aparmaq üçün kapital qoyuluşu çatışmazlığı meydana çıxdı. İstiqraz buraxmaqla vəsaiti aqrar sektordan sənayeyə "köçürmək" ("perekaçka") isə xilasedici vasitə deyildi.

Belə vəziyyət bütün respublikalarda yaranırdı, Azərbaycan neftçilərinin bütün səylərinə baxmayaraq, Azərneft bütövlükdə 1931-ci ildə nəzərdə tutulmuş istehsal planını cəmi 88,3 faiz yerinə yetirə bildi. Düzdür, bu, 1930-cu ildəkindən 24,8 faiz çox idi, bu hal qazımda və neftayırmada da müşahidə edilirdi⁵⁵. 1932-ci ildə 12 milyon 181 min ton neft çıxarılmışdı, yəni neft çıxarılması nəinki artmış, hətta 1931-ci ilə müqayisədə bir milyon tondan çox aşağı düşmüşdü. Neft üzrə planın yerinə yetirilməməsinin "rəsmi fərziyyəsi" qazıma üçün sahələrin hazırlanmasının gecikməsi, neftçıxarmada mexanikləşdirməyə kifayət qədər diqqət verilməməsi, mədənlərin texniki cəhətdən yenidən silahlandırılması uğrunda mübarizənin zəifləməsi, təşkilati çatışmazlıqlar idi. Ancaq planın yerinə yetirilməməsinin başlıca səbəbi partiyanın qəbul etdiyi sürətləndirmə xətti ilə əlaqədar "Mərkəzin" neft planına onun artırılması istiqamətində daimi düzəlişlər verməsi oldu.

Neft beşilliyinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı məsələlər bu illərdə partiyada hakimiyyət uğrunda genişlənən kəskin mübarizədə oynanılan kartlardan biri idi. Partiya beşillik planların reallığını və üstünlüyünü təsdiq etdirmək üçün iqtisadi problemlərin həllində təkid və məcburiyyət üsullarından da istifadə edirdi. Stalin hələ 1930-cu ilin iyununda keçirilən XVI partiya qurultayında göstərirdi: "Beşilliyin ən yüksək variantının yerinə yetirilməsinin yoxlanması... beşilliyi bizim dörd ildə yerinə yetirə biləcəyimizi göstərməklə bərabər, onu da göstərir ki, biz beşilliyi bir sıra sənaye sahələrində üç ildə və hətta iki il yarımında yerinə yetirə bilərik". O, neft sənayesinin 1929/30-cu ildə 1932/33-cü il üçün nəzərdə tutulanın 83 faizi miqdarında məhsul verməsinə əsaslanaraq deyirdi: "Deməli, neft sənayesində beşillik planı biz cəmi 212 ildə yerinə yetiririk".⁵⁶

Təbii ki, bu iddialardan sonra beşillik planda nəzərdə tutulmuş kömür, çuqun və polad əridilməsi sahəsində bütövlükdə ölkədə göstəricilərin yerinə yetirilməməsinə baxmayaraq, birinci illiyin nəticələrinə yekun vuran Stalin ÜİK(b)P MK və MİK-in yanvar plenumundakı (1933-cü il) çıxışında onların üzərindən sükutla keçdi, məlumat verdi ki, "məhiyyətə" sənayedə ümumi məhsul buraxılışı üzrə (manatla) plan vaxtıdan əvvəl - 4 il 3 ayda yerinə yetirilmişdir⁵⁷. Belə bir məkrli münasibət eyni zamanda onunla izah oluna bilər ki, real vəziyyətin obyektiv qiymətləndirilməsi "Stalinin rəhbərliyi"nin nüfuzu üçün təhlükə törədirdi. Birinci beşillik illərində, sözsüz, müvəffəqiyyətlər

qazanılmışdı. Ancaq bu uğurlara iqtisadiyyatda inzibati-amirlik metodlarının kök salma gücünə, beşilliyin ilk illərində qabaran "əmək təşəbbüsçüluğu dalğasında" nail olunmuşdu. Sosializmin sürətləndirilməsi uğrunda "qaçış" faktiki olaraq dövlətin əməkçi insanı eybəcərcəsinə istismar etməsini gücləndirir, yeni cəmiyyət qurmaq arzusu ilə oyanışını, əmək coşğunluğunun azalmasına ciddi təsir göstərirdi. Həqiqətin xalqdan gizlədilməsi, birinci beşilliyin nəticələrinin saxtalaşdırılması Stalinə "təmayülçülərlə", "xalq düşmənləri" ilə mübarizədə özünün "haqlı olduğunu" sübut etmək, onun və həmfikirələrinin buraxdıqları, ağır nəticələrə gətirib çıxarmış kobud nöqsan və səhvləri gizlətmək üçün lazım idi.

§ 2. KƏND TƏSƏRRÜFAT KOLLEKTİVLƏŞDİRİLMƏSİ

Kollektivləşdirmənin başlanması. Sənayeləşdirmədə baş verən yeniliklər kəndin ictimai iqtisadi həyatında köklü dəyişikliklər keçirilməsini də şərtləndirdi. Ölkədə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı pərakəndə vəziyyətdə idi, onda xırda fərdi təsərrüfatlar üstünlük təşkil edirdi. Bu sahədə yaranmış böhrandan çıxış yolunu Stalin kənd təsərrüfatını hər vasitə ilə kollektivləşdirməkdə görürdü. XV partiya qurultayı (dekabr 1927-cı il) xırda fərdi kəndli təsərrüfatlarını birləşdirməyi və onları iri kollektivlərə çevirməyi kənddə əsas vəzifə kimi qoymuşdu.

Qurultayda kooperasiyanın bütün formalarının inkişaf etdirilməsi, yeni texnika əsasında təcridən torpağın elliklə becərilməsinə keçilməsi nəzərdə tutulurdu. Kənd təsərrüfatının kooperativləşməsi haqqında qərarda müddət, xüsusilə forma və üsulları barədə konkret vəzifələr müəyyənləşdirilməmişdi. Qurultayın qolçomaqlar haqqında qərarında iqtisadi metodlarla onların istismar imkanlarını azaltmaq tədbirləri nəzərdə tutulurdu, hətta qeyd olunurdu ki, kollektivləşmə "ancaq zəhmətkeş kəndlilər tərəfindən razılıq olması şərti ilə" ola bilər.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının kooperativləşdirmənin dinamika illər üzrə aşağıdakı kimi nəzərdə tutulurdu: 1926-cı il - 67409 - 20,2 faiz; 1927-ci il - 90273 - 26,9 faiz; 1928-ci il - 159178 - 46,9 faiz və 1929-cu il - 231199 - 68,2 faiz⁵⁸.

1927-1928-ci illərdə ölkədə taxıl hazırlığında baş vermiş çətinliklər vaxtı Stalin kollektivləşdirməni sürətləndirmək qərarını verdi. Taxıl hazırlığındakı böhranı aradan qaldırmaq tələbi ilə 1928-ci ilin fevralında yerli təşkilatlara Stalinin təlimatı göndərildi. Bu təlimatın məhiyyəti kəndli

təsərrüfatlarının kollektivləşdirilməsi sahəsində hökm və təzyiq metodunun tətbiqindən ibarət idi.

Azərbaycanda kollektiv təsərrüfatlar yaradılmasına hələ sovet hakimiyyətinin ilk illərində başlanmışdı. 1921-ci ilin may ayında respublikada sərəncamlarında 11 min desyatın torpağı olan 9,5 min adamı birləşdirən 137 kənd təsərrüfatı arteli, 37 kommuna var idi. Həmin kollektiv təsərrüfatlarının çoxu qısa bir müddətdə kəndli kütlələrinin şüurunun və mədəniyyətinin geriliyi, fərdiyyətçi münasibəti və iqtisadi-texniki amillərin kifayətləndirici səviyyədə olmaması nəticəsində dağıldı.

1926-1928-ci illərdə kollektiv təsərrüfatlar yenidən təşkil olunmağa başlandı. Respublikada 1928-ci ilin sonunda kolxozların sayı 289-a çatdı, bu da kənddəki təsərrüfatların 1,3 faizini təşkil edirdi. Bu dəfə kolxozlar kənd yoxsullarının "nisbətən şüurlu hissəsindən və bütövlükdə könüllü" yaradılırdı, heç də təsadüfi deyildi ki, bunlarda kommunistlərin sayı əvvəlkinə nisbətən iki dəfə, komsomolçuların sayı isə beş dəfə artmışdı. Kollektiv təsərrüfata cəlb olunanların ailələri isə kolxozun əmək ehtiyatını təmsil edirdi. Bundan əlavə kolxozların 88 faizi kənd təsərrüfatı maliyyə kooperasiyası ilə əhatə olunmuşdu. Bu da yeni yaranan kolxozların kənd təsərrüfatı maşınları, avadanlıq, nəqliyyat vasitələri əldə etməsinə imkan verirdi. 1929-cu ildə kolxozların 59 faizində cəmi 560 traktor idi. Texnika ilə təchizat ancaq İttifaq mərkəzindən asılı idi və ucqar rayonlara olduqca az maşın ayırırdı. 1929-cu ildə Azərbaycanda 100 min xışdan istifadə olunurdu! Ona görə də AK(b)P yaxın beş il müddətində bütün xışları kətanla əvəz etmək şüarını irəli sürmüşdü.

Azərbaycanda, demək olar ki, 1928-ci ilin ortalarına qədər kollektiv təsərrüfatların qurulması prosesi, ayrı-ayrı hallardan başqa, nisbətən mülayim, "kəskin sinfi mübarizəsiz keçir və öz müsbət nəticələrini verirdi. Həmin ildə kəndli təsərrüfatının 40 faizi, 1929-cu ildə isə 47 faizi vergidən azad edilirdi. Vergidən azad olunmuş yoxsul, zəif kəndli təsərrüfatları hesabına məhsul istehsalı çoxalır. Kolxozlara maliyyə ayrılmasına, maşın, avadanlıq və s. alınmasına getdikcə qayğı da artır. Belə ki, dövrün hesablamalarına görə, Azərbaycanda kolxozlaşma faizi başqa Zaqafqaziya respublikalarından yüksək idi.

Lakin 1928-ci ilin ortalarından başlayaraq, bütün ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da kolxoz təşkili süni "sürətləndirilir", hətta açıq zorakılıq tətbiq etmək hallarına yol verilirdi.

1929-cu ilin yayında ölkədə "bəzi dairələrin kəndli təsərrüfatları elliklə tamam kollektivləşdirilsin" şüarı irəli sürüldü.

ÜİK(b)P MK-nın noyabr (1929-cu il) plenumu təsərrüfatları elliklə tamam kollektivləşdirilməsi vəzifəsini artıq ayrı-ayrı vilayətlərin qarşısına

qoydu. Şərq respublikalarında, o cümlədən Azərbaycanda kollektivləşdirmənin başa çatdırılması ikinci illikdə nəzərdə tutulsa da, bu möhlətin 1930-cu ilin yaz əkin kampaniyası dövrünə keçirilməsi qərarlaşdırıldı.

ÜİK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin 1929-cu il 23 noyabr tarixli plenumunun kollektivləşmənin sürətləndirilməsi qərarı ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan K(b)P MK 1929-cu il 10 dekabrda respublikada kolxoz və sovxoz quruculuğu planında dəyişiklik etmək barədə qərar qəbul etdi.⁵⁹

Kollektivləşmə prosesində "sürət uğrunda" keçirilən başabəla yanaşma başlandı. Bu zaman sosial-iqtisadi, milli təsərrüfat formaları, həmçinin bəzi rayonlarda əhalinin yarımköçəri həyat tərzini, mədəniyyətin aşağı səviyyəsi, məişət və dini mövhumatın güclü üsulu kimi mühüm amillər belə nəzərə alınmırdı. İnanırmaq və təmkinlə təşkilati iş aparmaq əvəzinə, kəndli kütlələrinə inzibətçilik, kobud təzyiq, hədə, hətta fiziki zorakılıq tətbiq edilirdi. Bunun nəticəsində kolxozların sayı "sürətlə" artırdı. Yalnız 1930-cu ilin yanvar ayında Azərbaycanda 591 yeni kolxoz yaradılmış, onlara 436 kəndli təsərrüfatı daxil edilmişdi ki, bu da əvvəlki illərdəkinə nisbətən 2,5 dəfə artıq idi. Həmin ilin mart ayının axırında respublikadakı kolxozlarda artıq 102 min kəndli təsərrüfatı birləşdirilmiş pambıq əkən bir çox kəndlərdə isə artıq elliklə kollektivləşdirməyə başlanmışdı. Lakin xüsusi yerli şəraitlə əlaqədar olaraq, Azərbaycan SSR-də 1929-1930-cu illərdə fərdi təsərrüfatların kollektivləşməsi çox ləng gedirdi. Çünki kolxozlara əsasən yoxsul kəndlilər daxil olur, ortabablar isə hələ tərəddüd edirdilər.

1930-cu ilin payızında Azərbaycan SSR-də kütləvi kolxoz quruculuğu başlandı, artıq həmin il oktyabrın 1 -dək kəndli təsərrüfatlarının 15,7 faizi kollektivləşdirilmişdi. Bu iş pambıqçılıq rayonlarında daha sürətlə aparılaraq, 1930-cu ilin dekabrında kəndli təsərrüfatının 20,2 faizini əhatə etmişdi⁶⁰.

1932-ci il yanvarın 1-nə kimi Azərbaycan yoxsul və ortabab kəndli təsərrüfatlarının 46,3, o cümlədən pambıqçılıq rayonlarında isə 61,8 faizi kollektivləşdirilmişdi. Artıq pambıq əkinlərinin 64,3 və taxıl əkinlərinin isə 41 faizi kolxozların payına düşürdü.

1930-cu ildə respublikada 55304 təsərrüfatı birləşdirən 1839 kolxoz olduğu halda, 1931-ci ildə 154457 təsərrüfatı birləşdirən 3300 kolxoz var idi⁶¹. Deməli, bir ildə respublikada 1491 yeni kolxoz təşkil edilmiş, 99153 nəfər yoxsul və ortabab kəndli kolxozlara daxil olmuşdu ki, bu da 1930-cu ilə nisbətən təqribən üç dəfə çox idi. Elliklə kolxozlaşdırma prosesinin genişlənməsində, kənddə yeni ictimai quruluşun yaradılmasında dövlətin öz marağından doğan köməyin mühüm rolu olmuşdu. Birinci beşillik ərzində respublikanın kənd təsərrüfatına dövlət tərəfindən 13408 milyon manat kapital qoyulmuşdu. Həmin dövrdə respublikanın su təsərrüfatına 44 milyon 920 min manat, yəni həmin işə

1923-cü ildən 1928-cı ilədək yönəldiləndən təqribən dörd dəfə çox vəsait sərf edilmişdi

Kənddə inzibati-amirlik siyasətinin ağır nəticələri.

Kollektivləşdirmədə inzibati-amirlik siyasəti getdikcə güclənirdi, yerlilərin milli xüsusiyyətləri, kəndlilərin əhvali-ruhiyyəsi, onların çoxunun şəxsi təsərrüfatını saxlamaq istəyi nəzərə alınmır, bu işdə tələskənlik və zorakılığın yolverilməzliyi prinsipləri pozulurdu. Stalinin "elliklə kollektivləşmə" şüarını irəli sürməsi, Pravdanın 1929-cu il 7 noyabr sayında "Böyük dönüş ili" məqaləsində guya kəndlilərin bütöv kəndlərlə, nahiyələrlə, rayonlarla kolxoza getmələrini, yəni kənd təsərrüfatının sosialist quruculuğa "həllədicisi qələbə" qazanılmasını, ortababların kolxoza daxil olmasını vurğulaması həmin ildə də onun "elliklə kollektivləşdirmə əsasında qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi" siyasətinin elan edilməsini əsaslandırır.

1930-cu il yanvarın 5-də ÜİK(b)P MK "Kollektivləşdirmənin sürəti və kolxoz quruculuğuna dövlət tərəfindən yardım edilməsi tədbirləri haqqında" qərar qəbul etdi⁶². Mərkəzi Komitə ayrı-ayrı rayonlarda şəraitin müxtəlifliyini və kollektivləşməyə eyni dərəcədə hazırlıq olmadığını nəzərə alaraq, ölkədə kollektivləşdirməni sona yetirmək üçün təqribi möhletlər müəyyən etdi. Şimali Qafqaz, Aşağı və Orta Asiyada kollektivləşdirmə "1930-cu ilin payızında, yaxud 1931-ci ilin yazında"; qalan taxılçılıq rayonlarında "1931-ci ilin payızında, yaxud 1932-ci ilin yazında" başa çatdırılmalı idi. Mərkəzdən dekretlə bu cür, yuxarıdan, regionlarla məsləhətləşmədən qısaltdırılmış müddətlər müəyyənləşdirilməsi və "kolxoz təşkili üzrə sosialist yarış" aparılması vəziyyəti gərginləşdirərək çoxlu əyinti və səhvlərə səbəb oldu. Kənddə inzibati-amirlik təzyiqi altında kollektivləşməni nəinki qabaqcıl taxılçılıq rayonlarında, hətta mərkəzi qaratorpaq zonasında, Moskva vilayətində, Şərqi respublikalarda da "1930-cu ilin yaz əkin kompaniyası dövründə" başa çatdırmaq qərara alınmışdı. Yalnız qolçomaqları deyil, hələ kolxoza daxil olmaq istəməyən ortababları da sıxışdırır, bir çox rayonlarda kəndli təsərrüfatlarının 10-15 faizini "qolçomaq" sayıb təqib edirdilər, seçki hüquqlarından məhrum edilənlərin sayı da 15-20 faizə çatırdı. İstehsal vasitələrinin ictimailəşdirməkdə də kobud səhvlər buraxılır, onu artellərdə xırda heyvan və quşlar da daxil olmaqla "maksimum" a çatdırmağa cəhşirdilər.

1930-cu il fevral ayının 1-də SSRİ MİK və Xalq Komissarları Soveti "Kütləvi kollektivləşmə rayonlarında kənd təsərrüfatının yenidən qurulması və qolçomaqlarla mübarizə tədbirləri haqqında" qərar qəbul etdi. Bu qərar kütləvi kollektivləşmə rayonlarında torpaq icarəsinə və müzdlü əməkdən istifadəyə icazə verən bütün kənd qanunları ləğv etdi. Torpaq icarəsi və müzd saxlamaq hüququ qolçomaqların əlindən alındı. Lakin çox keçmədi ki, "sinfi mübarizənin"

sərt qanunlarının yaratdığı iqtisadi və siyasi böhran sovet hakimiyyətini ciddi çətinliklərlə üzləşdirdi. Yuxarının göstərişi ilə həyata keçirilən siyasi xətt yerli təşkilatların nöqsanlarını partiya xəttini öymək halları kimi qiymətləndirildiyi üçün Azərbaycan və digər respublikaların partiya təşkilatları onu öz səhvləri kimi etiraf etməli oldular. Həmin il fevralın 20-də MK-da qəbul olunmuş "iqtisadi cəhətdən geridə qalan milli rayonlarda kollektivləşmə və qolçomaqlara qarşı mübarizə haqqında" qərarda kollektivləşdirmədə rayonların milli və iqtisadi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması təklif edilirdi.

Azərbaycanın xeyli hissəsində də elliklə kollektivləşmə və qolçomaqların ləğv edilməsi məsələsini qoymaq hələ lazım deyildi.

Bu dövrdə kolxoz quruluşu sahəsində ciddi əyintilərə də yol verilmişdi - kolxoz quruculuğu prosesində könüllülük prinsipi pozulmuş, kolxoz hərəkatında ayrı-ayrı rayonların yerli xüsusiyyətləri nəzərə alınmamış və arteldən birbaşa kommunaya sıçramaq hallarında olmuşdu.

ÜİK(b)P MK 1930-cu il 14 martda "Kolxoz hərəkatında partiya xəttinin əyilməsi hallarına qarşı mübarizə haqqında" qərar qəbul etdi. Bu qərar respublikalarda, o cümlədən Azərbaycan SSR-də kolxoz quruculuğunda buraxılmış səhvlərin düzəldilməsində mühüm rol oynadı. Azərbaycanda kəndli təsərrüfatlarının kollektivləşdirilməsi yollarındakı çətinliklərdən biri də kütləvi siyasi-təşkilati və təsərrüfat işləri aparmaq üçün yerli kadrların az olması idi. Onlara böyük ehtiyac var idi, çünki kənddə milli adət və ənənələr möhkəm, xüsusən dinin nüfuzu və təsiri güclü idi.

Bütün bu tədbirlərə baxmayaraq, ölkə miqyasında, həmçinin Azərbaycanda qolçomaqlara qarşı mübarizə güclənirdi. Qolçomaq ailə başçısı antisovet, antikommunist, "əksinqilabi aktiv" adı ilə həbs olunub güllələnir, ailə üzvləri isə Sibirə, yaxud Orta Asiyaya və Qazaxıstana sürülürdü. Kolxoz hərəkatına qarşı çıxış edən varlı kəndlilər də ailəsi ilə birlikdə ölkənin ən ucqar yerlərinə sürgünlə cəzalandırılırdılar. Onları yatabla yük vaqonlarına doldurur, Uzaq Sibir və Qazaxıstana gedən dəmir yollarında həftələrlə saxlayır min bir əzaba düşür edirdilər.

Kəndlilərin digər şübhəli görünən qismi isə respublikanın daxilində xüsusi yaşayış düşərgələrində saxlanırdı. 1930-cu ilin əvvəllərində təkcə pambıqçılıq rayonlarında varlı fərdi təsərrüfatların min hektar torpaq sahəsi və iki min baş iş heyvanı müsadirə edilmişdi. Ona görə də orta və varlı təsərrüfatların sahibləri öz mal-qarasını müsadirə qorxusundan ya kəsdikləri, ya da dəyər-dəyməzinə satdıqları üçün kollektivləşdirmənin ilk illərində Azərbaycanda mal-qaranın sayı yarımbaran azalmışdı.

1930-cu ilin fevralında SSRİ MİK və XKS "Qolçomaq təsərrüfatlarının özbaşına köçməsinin və onlar tərəfindən əmlakın satılmasının qadağan edilməsi

haqqında" qərar qəbul etdi. Bu qərar yerlərdə daha çox kəndlilərin hüquqlarının pozulmasına səbəb olur, özbaşına köçən və əmlakını satan qolçomaqların əmlakı dərhal müsadirə edilirdi. Digər tərəfdən isə "fəallar" tərəfindən qızışdırılan yoxsul kəndlilər onların kəndlərdən qovulmasını tələb edirdilər. Bu, əslində qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi uğrunda başlanan müharibə demək idi, hətta çox hallarda öz fərdi təsərrüfatlarından ayrılmaq istəməyən ortabablar da "qeyd-şərtsiz" qolçomaq adı altında onun qurbanı olurdular. Mərkəz "sinfi düşməne" qarşı sayıqlıq göstərən qolçomaq "övuna" çıxan "komsomolçuları" dəstəkləyirdi. Varlı təsərrüfatlara qarşı mübarizənin gücləndirilməsi mahal və dairə partiya komitələrindən tələb edilirdi. Qolçomaq həyətləri və əmlakı üzərində nəzarət ciddi surətdə gücləndirildi. Taxıl tədarükü planını ödəməyən varlı kəndlilərə beş gün ərzində inzibati aktlar tətbiq edilirdi. Hər ay gizli və açıq surətdə varlı təsərrüfatlarının uçotu aparılırdı. 1929-cu ildə belə təsərrüfatların sayı 7954 idi, 1930-cu ilin iyulunda isə 3312-yə endirildi⁶³. Belə ki, yarım il ərzində 4662 varlı kəndli təsərrüfatı məhv edildi, bu proses sonrakı dövrdə də dayandırılmadı, hətta qolçomaqların siyahısı hər dəfə qəsdən artırılırdı. Kəndə sol "hücum" başlanmışdı, taxıl və ot tədarükü ilə bağlı "xüsusi iclasçıların", "troykaların" kəndə ayaq açması bəzi hallarda terrorla nəticələnirdi. Kollektivləşmə "düşmənlərinin" kəndlilərin gözü qarşısında əksinqilabçı kimi cəzalandırılması və güllələnməsi adi hal idi. Azərbaycanda ümumi kəndli təsərrüfatlarının 1929-1930-cu ildə 2,3 faizi qədərində 7583, 1930-1931-ci ildə 1,1 faiz qədərində 3802 qolçomaq təsərrüfatı olmuş, onların sayı 1931-1932-ci ildə 1715-ə, 1932-1933-cü ildə 280-ə, 1935-ci ildə isə 80-ə enmişdi.⁶⁴ Qolçomaqların sayca 90-100 dəfə azalması 1929-1935-ci illərdə "qolçomaqları bir sinif kimi ləğv etməyin" "parlaq" nəticəsi idi.

Respublikada kollektivləşdirmə illərinin faciəli əhvalatları həmin dövrdə respublikada yabançı partiya rəhbərliyinin Stalinin göstərişlərinə tən gələn şovinist və antihumanist fəaliyyəti ilə də bağlı idi. O vaxt Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi işləyən N.F.Gikalo 1930-cu ilin fevralında 1500 qolçomağın ləğv edilməsi faktını nəzərdə tutaraq deyib: "Hələ çox az ləğv edilmişdir"⁶⁵.

Gəncə Dairə Partiya Komitəsi 1930-cu ilin əvvəllərində qeyd edirdi ki, hələ yerlərdə kimin qolçomaq, kimin ortabab olduğunu müəyyən etmək olmur, ona görə də biz qolçomaqları ləğv etməyi dairənin hər yerində eyni zamanda başlamaq fikrindəyik. Gəncə dairəsinin qolçomaqlarını Qarabağa, Qarabağ qolçomaqlarını Salyana, Salyan qolçomaqlarını Naxçıvana göndəririk.

Respublika partiya rəhbərliyi 1930-cu il 11 avqust tarixli qərarı ilə varlı təsərrüfatlara qarşı mübarizənin gücləndirilməsini tələb edirdi. Mahal və dairə partiya komitələrindən tələb edilirdi ki, avqustun 18-dən gec olmayaraq

qolçomaq həyətləri üzərində nəzarəti ciddi surətdə gücləndirib onların artıq əmlakını müsadirə etsinlər. Dövlət taxıl tədarükü planını ödəməyən varlı kəndlilərə beş gün ərzində inzibati aktların tətbiq edilməsi Dövlət Siyasi İdarəsinə tapşırıldı.

Bəzən kənddə xalq düşməni kimi ifşa edilənin əmlakı hərraca qoyulurdu. Respublikada yüzlərlə belə sahibsiz təsərrüfat dağılmışdı. Kolxoz quruculuğunda əyintilər və səhvlər haqqında ÜİK(b)P MK-nın 14 mart tarixli qərarı, 1930-cu il aprelin 14-də "Azərbaycanda kolxoz hərəkətindəki səhvlər və əyintilər haqqında" qəbul edilmiş qərar kollektivləşdirmədəki pozuntuların, qanun əyintilərinin qarşısını yalnız nisbətən ala bildi⁶⁶. AK(b)P MK-nın qərarında kollektivləşdirmədə əyintilərə qarşı nəzərdə tutulan qəti mübarizə tədbirləri yerlərdə tam və ardıcıl həyata keçirilmirdi. 30-cu illərdə kənddə mövcud iqtisadi siyasətə etirazların qarşısı amansızlıqla alınmırdı. 1934-cü ildə Ağdaş rayonunda 540 kommunistdən 266-sı partiyadan çıxarılmış, 340 kolxozçu isə "qolçomaq-antisovet ünsürü kimi güllələnmişdi"⁶⁷.

Kollektivləşdirmə kəndin bütün təbəqələrinin mənafeyinə toxunurdu, öz əmlakını, mənliliyini və varlığını qoruyub saxlamaq uğrunda müqavimət göstərən qolçomaqlarla qəti döyüş başlandı.

Bütün ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da qolçomaqlar sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizənin bütün formalarından istifadə edirdilər.

Gəncənin Nərimanov dairəsində, Şirvanın Ucar dairəsində, Şamaxor dairəsinin Bitdili kəndində kütləvi çıxışlar olmuşdu. 1930-cu ilin yazında Naxçıvan MSSR-də, Nuxa-Zaqatala dairəsində sovet hakimiyyətinə qarşı qalxan qiyamlarda ortabablar da iştirak edirdilər. Onların iştirakçılarına divan tutuldu və qiyam yatırıldı⁶⁸.

Ümumiyyətlə, elliklə kollektivləşdirmə illərində baş verən hadisələr, çıxışlar, kəndlilərin istər fəal, istərsə də passiv müqaviməti qolçomaqların sinfi mübarizəsi kimi qələmə verilmiş, sosializmdə "sinfi mübarizənin" güclənməsi pərdəsi altında Azərbaycanın kənd rayonlarında soyqırma bənzər ağır cinayətlər törədilmişdi.

§ 3. AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ-SİYASİ HƏYAT

Yeni inzibati ərazi quruluşu. Sovetlərdə dəyişikliklər. 20-30-cu illərdə bütün ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da inzibati-amiranə rəhbərlik metodları bərqərarlaşır, "sosialist sənayeləşdirilməsi" və xüsusən "kollektivləşdirmə" prosesində "sovet inzibati-amirlik sisteminə" çevrilirdi. Bu sistem cəmiyyətin bütün sahələrinə, habelə sovetlərin fəaliyyətinə də güclü təsir göstərirdi. Sovetlərin xalq hakimiyyəti orqanları kimi funksiyaları, konstitusiya hüquqları tədricən məhdudlaşdırılır, onların dövlət və təsərrüfat idarəçiliyinin bürokratikləşdirilməsi baş verirdi. YİS-in ilk dövründə sovetlərin möhkəmləndirilməsi məqsədilə bir sıra tədbirlər, o cümlədən onların maliyyə və idarəetmə işlərində hüquqlarının genişləndirilməsi həyata keçirilirdi. 20-ci illərin əvvəllərində şəhər və rayon sovetlərinin müstəqil büdcələri var idi. Kənd sovetlərinə isə bu cür imkan sonra verilmişdi, 1929-cu ildə 19 iri kənd sovetlərində müstəqil büdcə yaradılmış, onlar öz büdcələrini genişləndirmək hüququ da əldə etmişdilər. Bunun sayəsində 1930-1931-ci maliyyə ilində yerli sovetlərin büdcəsi bir il ərzində 57,7 faiz artmışdı⁶⁹.

Azərbaycanda sovetlər ixtisaslı kadrların çatışmaması ucubətindən çətinliklərlə rəqləşirdi. 1925-ci ilin əvvəllərində sovetlərin aşağı orqanlarına yeni seçilmiş üzvlərin 36843 nəfəri və ya 75 faizi savadsız idi⁷⁰. Məktəb və kurslar vasitəsilə əməkçilərin ümumtəhsil səviyyəsini yüksəltmək üçün çox iş görmək lazım idi. 1925-ci ilin əvvəllərində bütün dairə icraiyyə komitələrində beşgünlük sonra isə biraylıq, ikiaylıq və üçaylıq kurslar təşkil edilmişdi. Kənd sovetlərinin bütün sədrləri və katibləri bu kursları keçirdilər⁷¹. 1930-cu ilin oktyabrında Bakıda sovet quruculuğu evi açıldı. Həmin il Xalq Təsərrüfatı İnstitutunun sovet quruculuğu fakültəsinin bazasında Sovet Hüququ və Quruculuğu İnstitutu, 1931-ci ildə Azərbaycan MİK yanında sonralar Kommunist Universiteti adlanan Ali Partiya və Sovet Məktəbi yaradıldı⁷².

1928-ci ilin avqustunda sovetlərin və dairə icraiyyə komitələrinin öz fəaliyyətlərini kütləvi yoxlamaları dövlət hakimiyyət orqanlarının möhkəmləndirilməsində, sovet aparatının passiv və digər ünsürlərdən təmizlənməsində mühüm rol oynadı. Sovetlərdə üç min nəfərdən çox işçi, yəni onların 9,5 faizi xaric edildi⁷³.

1928-1929-cu illərdə sovetlərə növbəti seçkilər keçirildi. Seçki kampaniyasını keçirmək üçün 1929-cu ildə kənd rayonlarına iki ay müddətində 500 könüllü fəhlə göndərilmişdi⁷⁴. Seçkilərin təşkili ilə həyata keçirilən geniş ictimai-siyasi kampaniya sovetlərin möhkəmləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynadı. Yeni sovetlərin hesabat iclaslarında mövcud nöqsanlar tənqid edilir, ilk

növbədə sosial-mədəni quruculuq və abadlıq məsələləri ilə bağlı səmərəli təkliflər irəli sürülürdü. Əvvəlki seçkilərdən fərqli olaraq, bu iclaslarda yuxarıdan təqdim edilmiş namizədlərin siyahısı yox, hər bir namizəd şəxsən müzakirə olunurdu⁷⁵. Bir çox seçki məntəqələrində 20-40 namizəd səsverməyə qoyulurdu. 722 seçki dairəsi üzrə 7628 namizəd səsə qoyulmuşdu. Müzakirələrin gedişində seçicilər bir sıra namizədləri rədd etmişdilər⁷⁶.

Bununla yanaşı, totalitar rejimin mövcudluğu şəraitində seçki sisteminin demokratik prinsipi bir sıra hallarda pozulurdu. Belə ki, imtiyazlı, əsil zadəgan təbəqələrin nümayəndələri qanunsuz seçki hüququndan məhrum edilir, onlara qarşı "antisifli siyasi" tədbirlər tətbiq edilirdi. Hətta bu qayda Azərbaycan SSR Konstitusiyasında da əks olunmuşdu⁷⁷. Bunun nəticəsində, əvvəlki illərdə olduğu kimi, 1929-cu il seçkiləri də kəskin sinfi ziddiyyətlər şəraitində keçirilirdi. Seçki hüququndan məhrum edilmişlər ciddi müqavimət göstərirdilər. Onlar seçki hüququ əldə etməyə cəhd edərək seçki iclaslarını pozur, bəzən terrora əl atır, öz növbəsində hakimiyyət orqanları da onlara qarşı cəza tədbirləri görürdülər. Dini mərasimlərə (Quran oxumaq, məsciddə çay paylamaq və s.) əməl edən kəndli, ortabab və kasıbların seçki hüququndan qeyri-qanuni məhrum edilməsi faktlarına da rast gəlinirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, 1929-cu il seçkilərində 838 min 671 seçicidən 608 min 741 nəfər və ya 73 faizi seçkilərdə iştirak etmişdi, bu isə 1927-ci ildəki seçkilərdən 13 faiz artıq idi⁷⁸.

Qadınlar seçkilərdə xeyli fəallaşmış, onların 1927-ci il seçkilərində 30 faizi, 1929-cu il seçkilərində isə 61 faizi iştirak etmişdi. Kənd sovetləri sədrlərinin 1929-cu ildə 116 nəfəri - bütün kənd sovetləri sədrlərinin 10 faizi, 1927-ci ildə isə cəmi 23 nəfəri qadın idi.

1929-cu il seçkilərində sovetlərə 45568 deputat seçilmişdi. Onlardan 26933 nəfəri - 59,1 faizi ilk dəfə seçilmiş, respublikada yaşayan bütün millət və xalqlar sovetlərdə təmsil olunmuşdu⁷⁹.

Azərbaycanda keçmişdən irs qalmış inzibati bölgüdə nöqsanlar olduğunu və onun yeni inzibati-iqtisadi rayonlaşdırma prinsiplərinə uyğun olmadığını nəzərə alaraq, respublikada yeni rayonlaşdırma həyata keçirilirdi. İlk dövrdə sovetlər kənd icmalarının ərazisində yaradılırdı. İnqilaba qədər onların sayı 466 idi⁸⁰. 1925-ci ilədək bu qədər də kənd sovetləri mövcud idi. Təbii ki, o zaman respublikada bütün kəndlərin hamısında dövlət orqanları yox idi. Bununla yanaşı, kənd sovetinin ixtiyarında olan ərazi çox geniş idi və burada yaşayan əhalinin sayı iki min-üç min nəfərə çatırdı⁸¹. Belə şəraitdə sovetlərin işini yaxşılaşdırmaq, kütlələri dövlətin idarə edilməsinə geniş şəkildə cəlb etmək, kənddə sovetlərin rolunu yüksəltmək çətin idi. 1928-ci ilin oktyabrında Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti tərəfindən çağırılmış rayonlaşdırma üzrə müşavirə qəzaların ləğv edilməsinə və yeni inzibati-ərazi vahidi olan

dairələrin təşkilinə tərəfdar olduğunu bildirdi. Əsas olaraq qəbul edilmiş layihəyə görə, ərazi rayonlaşdırılmasının əsasında üçdərəcəli bölgü qoyuldu; dairə, rayon, kənd soveti⁸². Azərbaycan SSR-in yeni inzibati-ərazi bölgüsü haqqında məsələ VI Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında (1-9 aprel 1929-cu il) xüsusi olaraq müzakirə edildi. Qurultay Naxçıvan MSSR və DQMV-nin sərhəd və hüquqlarını pozmadan, respublikanın dairə, rayon və kənd sovetləri üzrə inzibati-ərazi bölgüsünün həyata keçirilməsini qərara aldı. Qərar da dairələrin sayının azaldılması və onların ərazisinin genişləndirilməsinin məqsəduyğunluğu qeyd olunurdu⁸³.

Yeni rayonlaşdırmaya qədər respublikada 15 qəza - Ağdam Ağdaş, Gəncə, Göyçay, Cəbrayıl, Zaqatala, Qazax, Quba, Kürdüstan, Lənkəran, Nuxa, Salyan, Şamaxı, Şamaxı, Bakı qəzaları, eyni zamanda DQMV və Naxçıvan MSSR mövcud idi⁸⁴. 1929-cu ilin sonunda yeni rayonlaşdırma nəticəsində 15 qəza əvəzinə 8 məhal (Naxçıvan MSSR və DQMV-dən başqa) təşkil olundu: Qarabağ, Gəncə, Şirvan, Zaqatala, Nuxa, Lənkəran, Salyan, Bakı. Dairələrin sayı 128-dən 62-yə endi, kənd sovetlərinin sayı isə 1090 oldu⁸⁵.

Yeni rayonlaşdırma dövlət aparatını kütlələrə yaxınlaşdırdı, onların dövlət quruculuğuna daha fəal cəlb edilməsini, yerli hakimiyyət orqanlarının işinin yaxşılaşdırılmasını təmin etdi. Bu, çox vacib idi, belə ki, o dövrdə partiya orqanları tədricən sovetlərin funksiya, hüquq və vəzifələrini mənimsəyərək, onları əvəz etməyə cəhd edirdi.

Sənayeləşdirmə və kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi dövründə elliklə kollektivləşmə rayonlarında sovetlərin ləğv edilməsi haqqında çıxışlar edilirdi. Bu çıxışlar belə əsaslandırılırdı ki, guya kolxozlar özləri kənd sovetlərinin vəzifələrini icra edə bilirlər. Bu, faktiki olaraq yerlərdə dövlət orqanlarının ləğv edilməsinə gətirib çıxarırdı. SSRİ MİK-in Rəyasət Heyəti 1930-cu il yanvarın 25-də bununla əlaqədar qəbul etdiyi qərar da qeyd etdi ki, kolxozlar istehsal birlikləri olduğu üçün dövlət hakimiyyət orqanları olan kənd sovetlərinə qarşı qoyulmamalıdır⁸⁶.

1930-cu il fevralın 3-5-də Zaqafqaziya MİK yanında keçirilmiş sovet quruculuğu məsələsinə dair müşavirə Azərbaycanda dövlət aparatının fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Müşavirə kollektivləşmə dövründə sovetlərin vəzifələri haqqında məsələni müzakirə edərək, ZSFSR sovet orqanlarının, o cümlədən kənd sovetlərinin işinin əməli proqramını müəyyən etdi⁸⁷.

Sovet aparatı işinin yaxşılaşdırılması, onun zəhmətkeş kütlələrə daha da yaxınlaşdırılması mənafeyi ölkənin mövcud olan inzibati bölgüsünün yenidən qurulmasını tələb edirdi. 1929-cu ildə qəzaları əvəz etmiş dairələr, Zaqatala dairəsindən başqa, mərkəz rayonları arasında lazım olmayan ara vasitəsi

sayıyla, 1930-cu ilin avqustunda Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti və MİK-in qərarı ilə ləğv edildi⁸⁸. İnzibati-ərazi bölgüsünün əsas həlqələri olan rayonların sayı 63 oldu. Sonralar (1932-ci ildə) rayonları möhkəmləndirmək məqsədilə Azərbaycanın yeni rayonlaşdırılması həyata keçirildi, nəticədə respublika ərazisində (Naxçıvan MSSR və DQMV-dən başqa) 47 rayon saxlandı. İri şəhərlərdə, əvvəllərdə olduğu kimi, müvafiq rayon sovetləri olan rayonlar qaldı⁸⁹. Dairələrin ləğv edilməsi ilə əlaqədar hakimiyyət orqanları da dəyişikliyə məruz qaldı. Rayon sovetləri yaradıldı, icraiyyə komitələrinin təşkilati strukturu təkmilləşdirildi. İdarə və ictimai-mədəni müəssisələrin (xüsusi qərarla respublika təşkilatlarına aid edilən idarələrdən başqa) bütün maddi ehtiyatları rayon icraiyyə komitələri və şəhər sovetlərinə verildi⁹⁰. Bu, yerli hakimiyyət orqanlarının maddi bazasının möhkəmləndirilməsinə və rayonların iqtisadi və mədəni həyatında onların rolunun yüksəldilməsinə kömək etdi.

Yeni inzibati bölgü dövlət aparatını kütlələrə yaxınlaşdırdı, həmçinin respublikada sosialist quruculuğu vəzifələrinin həllini asanlaşdırdı. Dairələrin ləğvi rayon və kəndlərin sovet orqanlarını kadrlarla möhkəmləndirməyə imkan verdi. Azad edilmiş kadrlardan təkcə sovet işinə 681 nəfər rayonlara, 797 nəfər isə kəndə göndərildi⁹¹.

1930-cu ilin noyabrı - 1931-ci ilin fevralında keçirilmiş hesabat kampaniyası sovetlərin möhkəmlənməsinə, əməkçilərin dövlətin idarə edilməsinə daha geniş cəlb edilməsinə xeyli dərəcədə kömək etdi. Sovetlərə seçkiləri hazırlamaq və keçirmək məqsədilə kənd rayonlarına Bakıdan 200 sovet işçisi və 150 nəfər qabaqcıl fəhlə göndərildi⁹². Yerlərdə buraxılmış nöqsanları düzəltməklə məşğul olan xüsusi briqada seçki hüququndan qeyri-qanuni olaraq məhrum edilənləri seçki siyahılarına daxil etdilər və Azərbaycan üzrə seçki hüququndan məhrum edilənlərin faizi 6,4-dən 4-ə endi⁹³. Seçicilərin 73,6, qadınların 61, muzdur və fəhlələrin isə 79 faizi seçkilərdə iştirak etdilər⁹⁴. Lakin həqiqətən seçilməyə layiq olanların hüquqları həmişə qorunmurdu, bəzən isə adamlar seçki briqadaları üzvlərinin günahı və subyektiv mülahizələrinə görə seçki hüququnda məhrum edilirdilər.

1930-1931-ci illərin seçkiləri Azərbaycanda sovetlərin sosial tərkibində həlledici dəyişiklikləri nümayiş etdirdi. Muzdurlar, yoxsul kəndlilər və fəhlələr sovetlərin bütün üzvlərinin 75 faizini təşkil edirdi. 1929-cu ildə isə onlar 53,1 faiz idi⁹⁵. Fəhlə briqadalarının tərkibində kəndə göndərilənlərin çoxu kənd soveti sədri seçildilər. Həmin ildə kənd soveti sədrlərinin 27,1 faizi fəhlə və muzdur idi⁹⁶. Fəhlələrin dövlətin idarə edilməsində iştirakı onların aşağıdan sovet aparatı üzərində nəzarət işinə cəlb edilməsi formalarından biri fabriklər və zavodların dövlət idarələrinə hamilik etməsi oldu. 1931-ci ildə Bakı fəhlələri 33 idarəyə hamilik edirdilər⁹⁷.

Respublikada "sosialist əvəzçiliyi" adlanan metod da geniş yayılmışdı⁹⁸. Qabaqcıl fəhlələr istehsalatdakı işdən sonra ayrı-ayrı sovet idarələrinin rəhbər işçilərini əvəz edirdilər. 1932-ci ilin əvvəllərində Bakıda 149 nəfər sosialist əvəzçisi var idi⁹⁹. Bu, dövlət aparatının işinin yaxşılaşdırılmasını təmin etməklə yanaşı, aparatda işləmək üçün yeni fəhlə kadrların irəli çəkilməsinə kömək etdi.

Beləliklə, 20-30-cu illərdə sovetlərin möhkəmləndirilməsi sahəsində bir sıra əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirildi, o cümlədən maliyyə və idarəetmə işlərində onların hüquqları genişləndi, sovet aparatında işləmək üçün kadrlar hazırlandı, sovetlərə seçkilər əməkçilərin dövlətin idarə olunmasına cəlb edilməsində mühüm rol oynadı, sovetlərin tərkibində müsbət struktur dəyişiklikləri keçirildi. Ancaq həmin dövrdə idarəetmədə formalaşan inzibati-amirlik metodları, sovetlərin işinə partiya müdaxiləsinin güclənməsi onların əsil dövlət hakimiyyət orqanları kimi xalqın hüquq və mənafelərini müdafiə etmələrinə mane olur və hüquqlarını məhdudlaşdırırdı.

İctimai-siyasi təşkilatlar. 30-cu illərdə yeni cəmiyyət quruculuğu prosesində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatı əsaslı surətdə dəyişildi. Bu dövrdə ÜİK(b)P-nin tərkib hissəsi olan Azərbaycan Kommunist Partiyası təhsil, mədəniyyət, dövlət idarəçiliyi və iqtisadiyyatın bütün sahələrində, həmçinin ümumbəşəri, milli və digər sosial, ictimai münasibətlərin formalaşmasında həlledici rol oynayırdı. Bu illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyasının sıraları fəhlə, kolxozçu, muzdur və yoxsul kəndlilər hesabına artırdı. 1928-ci il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, Azərbaycan Kommunist Partiyasının tərkibində 22781 nəfər partiya üzvü və 9489 nəfər namizəd (cəmi 3227 nəfər) var idilər. Onlardan 22180 nəfəri (68,7 faiz) fəhlə, 5365 nəfəri (16,6 faiz) kəndli, 4720 nəfəri (14,7 faiz) isə qulluqçu və digər təbəqələrin nümayəndələri idi¹⁰¹. 1933-cü ilin evvəllərində isə partiya üzvlərinin sayı 47.465 nəfərə, namizədlərin sayı isə 26215 nəfərə (cəmi 73680 nəfər) çatdı¹⁰². Onların içərisində fəhlələr 47103 (63,9 faiz) nəfər, kəndlilər 20431 (27,8 faiz) nəfər, qulluqçu və digərləri isə 6146 (8,3 faiz) nəfər təşkil edirdi¹⁰³. Rəqəmlərdən göründüyü kimi, partiya üzvləri içərisində qulluqçuların sayı kəskin surətdə azalmış, kəndlilərin sayı isə xeyli artmışdı. Bu cəmiyyət dəyişikliyi Azərbaycan partiya təşkilatının keyfiyyət səviyyəsinə mənfi təsir göstərdi. Qadınların partiyaya axını zəif gedirdi. Partiya üzvlərinin milli tərkibində azərbaycanlı fəhlələrin faizi başqa millətlərin nümayəndələri ilə müqayisədə azlıq təşkil edirdi. Hətta təşkilatlarda azərbaycanlıların sayının xeyli azalması müşahidə edilirdi.

AK(b)P MK və BK-nın birləşmiş plenumu (1931-ci ilin fevralı) "türk kadrlarına xüsusi diqqət və fəhlələrin ayrı-ayrı təbəqələrinə diferensial yanaşmanı təmin etmək baxımından partiya təşkilatlarının kütləvi işində tezliklə dönüşə nail olmağı" qərara aldı¹⁰⁴. Partiya təşkilatı bu məqsəd üçün partiya-sovet

mətbuati, həmçinin partiya maarifi şəbəkəsindən istifadə etdi. 1930-cu ildə təsərrüfat quruculuğunun bütün sahələrinə partiya rəhbərliyini gücləndirmək məqsədilə AK(b)P MK, BK və rayon komitələri yenidən təşkil olundu. Partiya işinin ağırlıq mərkəzi sex, briqada və mədənə keçirildi. Kommunisti üç nəfərdən az olmayan bütün müəssisələrdə partiya qrupları yaradıldı. 1931-ci ilin əvvəlində Bakıda 1200 partiya qrupu var idisə, 1932-ci ilin aprelində onların sayı 2300-ə çatdı¹⁰⁵. Sex partiya özəklərinin də sayı artdı. 1931-ci ilin martında Bakıda 390, bir ildən sonra 590 sex özəyi var idi. Bakımm iri müəssisələrində partiya komitələri təşkil edildi. 1931-ci ilin¹⁰⁶ əvvəlində cəmi bu cür iki komitə var idisə, bir ildən sonra onların sayı 23-ə çatdı¹⁰⁷.

Kəndlərdə də partiya özəkləri yenidən quruldu. Ərazi kənd özəkləri ilə yanaşı, istehsalat prinsipi üzrə yaradılan kolxoz partiya təşkilatları təşkil edildi. 1930-cu ildə Azərbaycanda 133 kolxoz partiya özəyi, sovxoz və MTS-lərdə 11 partiya özəyi var idi. 1930-cu ilin sonunda isə kolxoz partiya özəklərinin sayı 490-a, kənd ərazi özəkləri 443-ə, sovxoz və MTS-lərdə isə onların sayı 43-ə çatdı, on iki sovxoz, on dörd MTS və qırx dörd iri kolxozda qonşu kənd və kolxozların özəklərini birləşdirən partiya komitələri yaradıldı. 200 nəfərədək rəhbər rayon işçisi partiya komitələri və özəklərinin katibi işləmək üçün kəndə göndərildi¹⁰⁸.

20-30-cu illərdə siyasi böhran, partiyadaxili mübarizə bütün ölkə və partiyanın taleyinə güclü təsir göstərirdi. Sənayeləşdirmə, kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi və "mədəni inqilabın" həyata keçirilməsi dövründə ÜİK(b)P daxilində alternativ proqramla çıxış edən sağ təmayül meydana gəldi. Sağ təmayülün liderləri sənayeləşdirmənin yüksək sürətinə qarşı çıxır, qolçomaqlara qarşı tətbiq edilən fəvqəladə tədbirləri qəti rədd edirdilər. Onlar ölkədə sinfi mübarizənin zəifləməsi və qolçomaqların dinc surətdə sosializmə qovuşması "nəzəriyyə"sinə təbliğ edir, kollektivləşməni köməkçi tədbir kimi inkar etməyərk, aqrar bölmədə fərdi kəndli təsərrüfatının onun əsası sayırdılar.

Bu dövrdə formalaşmış inzibati-amirlik sistemi partiya təşkilatlarının işində də özünü büruzə verirdi. 1929-1930-cu illərdə XVI Ümumittifaq partiya konfransının (1929-cu ilin apreli) qərarı ilə bütün respublika təşkilatlarında partiya üzvlüyünə namizədlərin və üzvlərin yoxlanılması və ümumi təmizlənməsi keçirildi. Azərbaycan Kommunist Partiyasında yoxlamadan keçən 37979 kommunistdən 4106 nəfəri və ya 10,8 faizi partiyadan xaric edildi¹⁰⁹. Lakin Azərbaycanda kommunistlərin ümumi sayı azalmadı, belə ki, təmizləmə və yoxlama dövründə partiya sıralarına 4541 nəfər, başqa sözlə xaric olunanlardan 435 nəfər artıq qəbul edilmişdi¹¹⁰. Bəzən "təmizləmə" pərdəsi altında prinsipial, vicdanlı, ancaq "partiya rejiminə" uyğun olmayan adamları partiyadan uzaqlaşdırırdılar. "Təmizləmə" Stalinin diktatorluq rejiminin ruhuna cavab

verməyən, lakin ləyaqətli kadrların əvəz edilməsi prosesini xeyli sürətləndirdi. ÜİK(b)P-nin tərkib hissəsi olan Azərbaycan Kommunist Partiyasının sıralarında da çəkişmə, qrupbazlıq, intriqa mövcud idi. Azərbaycan partiya təşkilatlarında müxtəlif qrupların mövcudluğu respublikada ümumi şəraiti xeyli mürəkkəbləşdirmişdi.

1930-cu il avqustun 3-də ÜİK(b)P MK Azərbaycanın işləri haqqında xüsusi qərar qəbul etdi. Qərarla qeyd olunurdu ki, A Y(b)P Bakı partiya təşkilatlarının rəhbər işçiləri içərisində "prinsipsiz, qrupbazlıq mübarizəsi bolşevik partiyasında tamamilə yolverilməz xarakter almışdır"¹¹¹. ÜİK(b)P MK AK(b)P MK-nın birinci katibi N.F.Gikalonu V.İ.Polonski ilə əvəz etdi¹¹².

Respublika partiya rəhbərliyində qarşıqlığın səbəblərindən biri mərkəzi partiya orqanlarının milli respublikaların partiya təşkilatlarına münasibətdə yeritdiyi düzgün olmayan kadr siyasəti idi. Azərbaycanda 1934-cü ilədək birinci katibləri Mərkəz milli spesifikasiyaları dərək etməyən qeyri-milli kadrlardan təyin edirdi. Bu isə respublikada ictimai-siyasi şəraitə mənfəət təsir göstərir və Azərbaycanın qarşısında duran mühüm problemlərin həllini mürəkkəbləşdirirdi. AK(b)P MK-nın ilk azərbaycanlı birinci katibi 1933-cü ilin dekabrında seçilmiş M.C.Bağirov oldu.

Azərbaycandakı həmkarlar təşkilatları zəngin inqilabi ənənələrə malik idilər. Onlar tarixi təcrübəyə əsaslanaraq sosializm quruculuğunda, respublikanın ictimai-siyasi və əmək həyatında fəal iştirak edirdilər. Həmkarlar İttifaqları əməkçilərin mədəni-məişət şəraitinə, onların maddi maraqlarının müdafiəsinə, həmçinin istehsalatda əmək şəraitinin yaxşılaşmasına böyük qayğı göstərirdilər. Ancaq bütün ictimai təşkilatlar, o cümlədən həmkarlar İttifaqları partiya orqanlarının nəzarəti altında idi və onların başlıca vəzifələri hər şeydən əvvəl partiya qərarlarını yerinə yetirməyə yönəldilmişdi. Sənayeləşdirmənin həyata keçirilməsi, yeni sənaye müəssisələrinin tikintisi, müasir sənaye-texnika sahələrinin yaradılması həmkarlar təşkilatları üzvlərinin sayının artmasını təmin etdi. Belə ki, onların sayı 1933-cü ilin yanvarında 1928-ci ilin iyunundakı 214670 nəfərdən 334,467 nəfərə çatdı. Azərbaycan həmkarlar İttifaqlarının milli tərkibində 1928-ci ildə azərbaycanlılar 81817 nəfər (38,1 faiz), ruslar 78259 (36,5 faiz), ermənilər 33357 (15,5 faiz), qeyriləri 21237 (9,3 faiz) idisə, 1933-cü ilin əvvəlində azərbaycanlılar 117924 (35,3 faiz), ruslar 136300 (40,8 faiz), ermənilər 47962 (14,3 faiz), qeyriləri 32281 (9,6 faiz) idi¹¹³. Göründüyü kimi, azərbaycanlıların mütləq sayının artmasına baxmayaraq, onların nisbi çəkisi xeyli azalmışdı. Bu, həmkarlar İttifaqları sırasında rusların daha sürətlə artmasına şərait yaradan şovinist münasibətlə bağlı idi. Həmkarlar İttifaqlarına əməkçi qadınlarının geniş cəlb edilməsi müşahidə edilirdi. 1926-cı ilin yanvarında Azərbaycan həmkarlar İttifaqları tərkibində qadınlar 22526 nəfər və

ya 12,1 faiz, 1933-cü ilin yanvarında isə 76454 nəfər və ya 22,9 faiz təşkil edirdi¹¹⁴. Həmkarlar İttifaqı üzvü olan azərbaycanlı qadınların sayı 1926-cı ilin yanvarında 1930 nəfər və ya 8,6 faiz, 1933-cü ilin yanvarında isə 15196 nəfər və ya 19,9 faiz təşkil edirdi¹¹⁵.

1931-ci ildə həmkarlar İttifaqının quruluşunda dəyişiklik aparıldı - 23 əvəzinə 44 həmkarlar İttifaqı yaradıldı, fabriq-zavod yerli komitələrinin hesabat-seçki kampaniyası keçirildi. Təkcə Bakıda 377 yerli və fabriq-zavod komitəsi (seçkilərə qədər mövcud olan 227 əvəzinə), ilk dəfə olaraq 1627 qrup həmkarlar təşkilatçısı seçildi. İttifaqların xırdalaşdırılması istehsalat zərbəçilərinin geniş şəkildə həmkarlar İttifaqı işinə könüllü cəlb edilməsini təmin etdi¹¹⁶. Azərbaycan həmkarlar İttifaqları kütləvi sosializm yarışını və zərbəçilər hərəkatında fəal iştirak edir, sovetlərə fəhlə hamiliyini həyata keçirməkdə, şəhərin kəndə köməyini möhkəmləndirməkdə fəallıq göstərirdilər.

Gənc nəslin tərbiyəsi sahəsində Azərbaycan komsomol təşkilatları mühüm iş aparırdı. Onlar ilk növbədə istehsalata təzə gəlmiş fəhlə gənclərin, həmçininin tələbə və şagirdlərin İttifaqa cəlb edilməsinə diqqət yetirirdilər. 1926-cı ilin əvvəllərində respublika komsomol təşkilatı öz sıralarında 48 min nəfərədək gənci birləşdirirdisə¹¹⁷, 1932-ci il yanvarın 1-nə onların sayı 162 min nəfərə çatmışdı¹¹⁸. Müəssisə, kolxoz, sovxoz, tədris ocaqları və idarələrdə yeni komsomol özəkləri yaradılırdı¹¹⁹. Neft sənayesinin yenidən qurulması dövründə gənclər və komsomolçular yeni texnikanın, xüsusilə fırlanma qazıma üsulunun tətbiqi, əmək məhsuldarlığının artırılması, istehsalın səmərələşdirilməsi uğrunda ciddi mübarizə aparırdılar. Onlar geridə qalan sahələri "yedəyə alaraq", başqa sözlə himayələrinə götürərək qabaqcıllar sırasına çıxarırdılar .

Komsomol özəkləri çox vaxt kütləvi iməciliklərin təşəbbüsçüsü və təşkilatçıları kimi çıxış edir, iş vaxtının itkisi ilə mübarizə aparırdılar. 1932-ci ilin iyununda Lenin (indiki Sabunçu) rayonunda 68626 nəfərin iştirakı ilə kütləvi iməcilik keçirildi. Onlar 430 min ton metal topladılar, onlarla mədənin işə düşməsinə təmin etdilər.

Respublika komsomol təşkilatı dövlət aparatında süründürməçiliyə qarşı fəal çıxış edirdi. Bakı komsomolunun təşəbbüsü ilə yaradılan "yüngül kavalər" briqadaları idarələrə təhkim edilərək onların işindəki nöqsanları aşkara çıxarırdılar¹²².

1928-ci ilin sonundan 1929-cu il noyabrın 1-dək Bakı komsomol təşkilatında 687 komsomolçunun iştirakı ilə 86 "yüngül kavalər" briqadası yaradılmışdı. 1930-cu il yanvarın 1-nə onların sayı 269-a, komsomolçuların sayı isə 3,569-a çatdı¹²³.

Azərbaycanda komsomolçular mədəni inkişaf, gənclərin tərbiyəsi, onların savadsızlığı və az savadlılığının ləğvi işində fəal iştirak edirdilər. 1928-ci

il mayın sonunda onlar Bakı və onun mədən rayonlarında, Zaqafqaziyada birinci olaraq, savadsızlıq, nadanlıq və mədəniyyətsizliklə, gənclərin sağlam və mədəni məişəti uğrunda mübarizə məsələlərini həll etməli olan "mədəni hücum" təşkil etdilər¹²⁴. 1930-cu ildə savadsızlığı ləğv etmə məntəqələrini təşkil etmək üçün ali məktəb, texnikum və fəhlə fakültələrindən üç min nəfərdən artıq gənc işə pambıqçılıq kolxozlarına getdi¹²⁵.

Beləliklə, 20-30-cu illərdə Azərbaycanda ictimai-siyasi təşkilatlar təşkilati cəhətdən formalaşma və möhkəmlənmə mərhələsi keçərək respublika xalq təsərrüfatının bütün sahələrində öz fəaliyyətlərini genişləndirdi. Ancaq onlar inzibati-amirlik rejimi şəraitində öz funksiyalarını müstəqil şəkildə həyata keçirə bilmirdilər, çünki partiya orqanlarının nəzarəti altında hakimiyyət aparatından asılı idilər və partiyanın "kəməkçisi" (əslində müzduru) kimi onun əsas kursunun həyata keçirilməsinə xidmət edirdilər.

Azərbaycan SSR-də birinci beşilliyin yekunları. Birinci beşillik plan Azərbaycan SSR xalq təsərrüfatının inkişafında mühüm addım oldu. Belə ki, xalq təsərrüfatına (kolxozsuz) 140 milyon manat (müqayisəli qiymətlə), o cümlədən sənaye inkişafına 89 mln manat (və ya respublika xalq təsərrüfatına yönəldilən bütün kapitalın 63,6 faizi), nəqliyyat və rabitəyə 11 mln (10,7 faiz), kənd təsərrüfatına 16 mln, (7,2 faiz), mənzil tikintisinə, elm, mədəniyyət, maarif, səhiyyə və s. 24 mln manat (21,4 faiz) vəsait qoyulmuşdu¹²⁶. Neft sənayesi xüsusilə inkişaf etmişdi. Zəngin yataqları olan Neftçala, Qala ("Əzizbəyovneft" tresti), Lökbatan, Qaraçuxur və s. istismara verildi¹²⁷. Abşeronun hüdudlarından kənarında yeni neftli sahələrin mənimlənməsinə başlandı. Qazıma sahəsində müvəffəqiyyətlər əldə edildi. Qazıma işlərinin həcmi əgər beşilliyin birincilində 320,6 min metr idisə, 1932-ci ildə 484,3 min metrə çatdı¹²⁸. Neftin çıxarılmasında kompressor üsulu və dərinlik nasoslarının tətbiqi neft sənayesində mühüm nailiyyət idi. Bu cür texniki yeniliklər və Bakı neftçilərinin fədakar əməyi sayəsində neft çıxarılması 1932-ci ildə 1928/29-cu ildəki 8,7 mln tondan 12,2 mln tona çatdı¹²⁹. Azərbaycan neft sənayesi birinci beşillik ərzində bütün ölkənin xalq təsərrüfatına 54,5 mln ton neft və 1,4 mln ton qaz verdi¹³⁰. Neft hasilatının artması respublika neftayırma sənayesinin də güclü inkişafına zəmin yaratdı. Birinci beşillikdə texnikanın son nailiyyətləri əsasında qurulmuş iyirmi üç neftayırma qurğusu tikilib istifadəyə verilmişdi¹³¹. 1932-ci ildə çıxarılan neftin 95 faizi Azərbaycanın neftayırma zavodlarında emal edilirdi, halbuki bu rəqəm 1928/29-cu ildə 75,9 faizə bərabər idi¹³². Birinci beşillik dövründə iyirmi beş iri dövlət sənaye müəssisəsi tikilib istifadəyə verildi¹³³. 1928-1932-ci illərdə Bakıda yod zavodu, soyuducular zavodu, Orconikidze adına tikiş kombinatı, Xankəndində ipəkəyirmə zavodu, Nuxa, Zaqatala və Lənkəranda kərpic zavodları istismara verilmişdi.

Respublikada bir sıra yeni sənaye sahələrinin - yod-brom istehsalını mənimsəyən kimya, tikinti materialları istehsalı və yüngül sənayenin yaradılması təbii ehtiyatlardan və kənd təsərrüfatı xammalından kompleks şəkildə istifadə etməyə imkan verdi.

Yeni sənaye müəssisələrinin tikintisi ilə yanaşı, Azərbaycan SSR-də köhnə müəssisələrin genişləndirilməsi və yenidən qurulması həyata keçirilirdi. Birinci beşillik illərində Bakıda Şmidt adına (indiki Səttarxan) neft avadanlığı zavodunun, sement zavodunun, Lenin adına (indiki H. Z. Tağıyev) ayırıcı-toxucu fabrikin, gön-dəri zavodu və "Qızıl Şərq" mətbəəsinin, Çıraqıdzorda kükürd-kolçedan mədəninin yenidən qurulması sahəsində böyük işlər görüldü. Respublikanın maşınqayırma sənayesinin inkişafında mühüm uğurlar qazanıldı. Azərneftin mexaniki zavodları yenidən quruldu və yeni neft avadanlığının kütləvi istehsalına başlandı. Azərbaycan SSR xalq təsərrüfatındakı maşın avadanlığının 40 faizdən çoxu birinci beşillik dövründə qurulmuşdu¹³⁵. Bu, neft sənayesini yerli avadanlıqla təmin etməyə və xarici ölkələrdən texniki asılılığa son qoymağa imkan verdi.

Azərbaycanda energetika sənayesi inkişaf etdi. Birinci beşillikdə rayonlarda yeni elektrik stansiyalarının tikintisinə və su ehtiyatlarından planauyğun istifadə edilməsinə başlandı. Beşillik ərzində on altı yeni, elektrik stansiyası, o cümlədən Laçın, Xankəndi, Gəncə, Zaqatala, Salyan və Qaryagində (indiki Füzuli) tikildi¹³⁶. Respublikada elektrik stansiyalarının ümumi gücü 1932-ci ildə 1928-ci ildəki 109,96 min kilovatdan 171,83 min kilovata çatdı¹³⁷.

Beşillik müddətində Azərbaycanın bütün sənayesinin ümumi məhsulu 86 faiz, o cümlədən neft çıxarılması 60 faiz, qaz istehsalı 197 faiz, elektrik enerjisi istehsalı 64 faiz, polad istehsalı 85 faiz, qara metal prokatı 19 faiz, maşınqayırma və metal emalı məhsulu 93 faiz, sement istehsalı 121 faiz, pambıq-parça istehsalı 69 faiz artıdı¹³⁸.

Sosialist sənayesi istehsalının ayrı-ayrı sahələri arasında, həmçinin Azərbaycan ərazisində sənaye müəssisələrinin keçmişdən irs qalmış qeyri-bərabər yerləşməsi nisbətində yeni əsəş dəyişikliklər etməsə də, respublikada bu sahədə ilk addımlar atılmasına səbəb oldu.

Neft sənayesində istehsalın yüksək artımı və onun qabaqcıl mövqeyini saxlaması ilə yanaşı, sənayenin digər sahələrinin əhəmiyyəti də tədricən artır, bu sahənin inkişaf sürəti neft sənayesini ötüb keçirdi. 1927/28-ci ildə Azərneftin illik məhsulunun dəyəri 359,4 mln manata bərabər idisə, 1932-ci ildə o, 683,8 mln manata çatmış və ya 190 faiz olmuşdu. Sənayenin digər sahələrinin məhsul buraxılışı beşillik ərzində 113,9-dan 284,4 mln manata çatmış və ya 248,1 faiz artmışdı¹³⁹. Bu, Azərbaycanın ümumi sənaye məhsulunun həcmində neft sənayesinin xüsusi çəkisinin bir qədər azalmasına gətirib çıxartdı. 1917-ci ildə

sənayenin ümumi məhsulunda neft sənayesinin payı 90 faiz təşkil edirdisə, bu, birinci beşilliyin sonunda 71 faizə endi. Müvafiq dövrdə respublika sənayesinin digər sahələrində ümumi məhsulunun həcmi 29 faizə çatmışdı¹⁴⁰.

Gəncə, Nuxa, Xankəndi kimi şəhərlərdə yeni sənaye ocaqları meydana gəldi. Bakıdan sonra sənaye cəhətdən ən çox inkişaf etmiş Gəncədə bütün sənayenin ümumi məhsulu 1932-ci ildə 1927/28-ci ilə nisbətən 95,5 faiz, o cümlədən yüngül sənayedə 735,6 faiz artmışdı. Beşilliyin sonunda Gəncədə 12 sənaye müəssisəsi, o cümlədən pambıq-parça kombinatı, mahud fabriki, yağ-sabunbişirmə kombinatı, pambıqtəmizləmə zavodu, tikiş fabriki və s. fəaliyyət göstərirdi. 1932-ci ildə şəhərin sənaye məhsulu dörd dəfə artdı. Gəncənin əhalisi əsasən fəhlələrin və onların ailə üzvlərinin hesabına çoxaldı. 1928-ci ildə Gəncədə 39,9 min, 1931-ci ildə isə 81 min nəfər yaşayırdı¹⁴².

Beşillik ərzində dəmir yol nəqliyyatı əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdi. Bu illərdə Ələt stansiyasından Culfaya qədər 409 km uzunluğunda dəmir yolunun çəkilməsi başa çatdırıldı. Dəmir yolu nəqliyyatının yük dövriyyəsi 1932-ci ildə 1928/29-cu ildəki 4,2 mln tondan 6,1 mln tona çatdırıldı¹⁴³.

Bu illərdə dəniz nəqliyyatı xüsusilə gücləndirildi, quru yükdaşıyan gəmilərin sayı 32-dən 42-yə, neftdaşıyan tankerlər isə 51-dən 62-dək artdı¹⁴⁴.

Birinci beşillikdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatında çətinliklər və məşəqqətlər olsa da, köklü dəyişikliklər baş verdi. Kənddə kolxoz və sovxozlar aparıcı mövqə tuturdular. 1932-ci ildə respublikanın bütün kəndli təsərrüfatlarının 50,6 faizi kolxozlarda birləşdirilmişdi. 1933-cü ilin əvvəlinə bir çox pambıqçılıq rayonları, o cümlədən Bərdə, Qasım İsmayilov (indiki Goranboy), Samux kollektivləşməni başa çatdırmaq ərəfəsində idilər. Kolxozların əkin sahəsi 1928-ci ildə 8,2 min hektar olduğu halda, 1932-ci ildə 664,2 min hektara çatmışdı. 1932-ci ildə respublikada 70 min hektardan artıq əkin sahəsi olan 88 sovxoz var idi. Kənd təsərrüfatının texniki cəhətdən təchizində irəliləyişlər əldə edildi. Birinci beşilliyin sonuna yaxın kənd təsərrüfatında 1153 traktora malik 29 MTS fəaliyyət göstərirdi. Onlardan 25-i yalnız pambıqçılıq rayonlarında 2135 kolxoza xidmət edirdi¹⁴⁵.

Birinci beşillikdə Azərbaycan kənd təsərrüfatına 32 mln manat kapital qoyulmuşdu¹⁴⁶, respublikanın sənaye potensialı güclənmiş, fəhlə sinfi və qulluqçuların sayı artmış, yeni sənaye müəssisələri meydana gəlmiş, işsizlik əsasən ləğv edilmişdi.

VII FƏSİL

AZƏRBAYCAN XALQ TƏSƏRRÜFATININ YENİDƏN QURULMASININ BAŞA ÇATDIRILMASI

§ 1. SƏNAYE VƏ NƏQLİYYAT

Sənaye və nəqliyyat sahəsində ikinci beşillik planın vəzifələri. İnzibati-amirlik metodlarının təşəkkül tapması və yeni iqtisadi siyasət (YİS) mexanizmlərinin məhdudlaşdırılması bazar münasibətlərini heçə endirərək, ölkənin bütün iqtisadiyyatının milliləşdirilməsi ilə nəticələndi. İqtisadiyyatda partiya ideologiyasının hökmü üstünlüyü öz əksini Mərkəzdə hazırlanan beşillik planlarda tapırdı. Vəzifələri ÜİK(b)P XVII qurultayı (yanvar-fevral 1934-cü il) tərəfindən qəbul olunan ikinci beşillik plan bütün ölkənin təsərrüfat həyatını dövlətin sərt müdaxilələrlə idarə etməsindən, eləcə də hər bir müttəfiq respublikada inkişafı "dəmir" reqlamentə salmasında növbəti, amma olduqca ağır bir mərhələ oldu. Partiya İkinci beşilliyin əsas siyasi vəzifəsinin kapitalist ünsürlərini tamamilə məhv etməkdən, sinfi fərqləri, iqtisadiyyatda və adamların şüurunda kapitalizmin qalıqlarını yaradan səbəbləri tam aradan qaldırmaqdan və "sinifsiz sosializm cəmiyyəti" yaratmaqdan ibarət olduğunu açıq bəyan etdi. İkinci beşilliyin başlıca təsərrüfat vəzifəsi isə iqtisadiyyatı bütünlüklə yenidən qurmağı başa çatdırmaq oldu. İnzibati-amirlik sisteminin güclənməsi, beşillik planında hər respublikanın vəzifəsinin ilk növbədə Mərkəzin mənafeələrinə uyğun müəyyənləşdirilməsi müttəfiq respublikaların iqtisadi və siyasi həyatının bütün sahələrinə güclü təsir etdi. Federasiya pərdəsi altında, bütün İttifaqın marağını nəzərə almaqla, sənayeni xammal və enerji mənbələrinə yaxınlaşdırmaq yolu ilə respublikaların iqtisadiyyatını sürətlə inkişaf etdirmək İkinci beşilliyin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edildi. Bu baxımdan ali partiya orqanı "Pravda"-nın ikinci beşillikdə Zaqafqaziyanın əhəmiyyəti haqqında qeydi maraqlıdır:

"Zaqafqaziya Sovet İttifaqının incisidir, İkinci beşilliyin incisidir. Onun tükənməz sərvətləri və çox böyük imkanları vardır. İkinci beşilliyin vəzifəsi Sovet Zaqafqaziyasının toxunulmamış sərvətlərini sosializm quruculuğuna cəlb etməkdən ibarətdir"².

Hələ 1932-ci ilin martında Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin və Zaqafqaziya Nəzarət Komissiyasının Birləşmiş Plenu mu ZSFSR Xalq təsərrüfatının İkinci beşillik üçün inkişaf planının (1933-1937-ci illər) tərtib edilməsi üzrə direktivləri təsdiq etmişdi³.

İkinci beşillik plan ZSFSR üçün ölkənin bütün xalq təsərrüfatını geniş surətdə elektricləşdirmə əsasında kökündən yenidən qurmağı ən mühüm vəzifə kimi irəli sürdü. Azərbaycana aid planda Bakı elektrik stansiyalarının gücünü 154,0 min kvt-dan 277,9 min kvt-dək artırmaq⁴, əlavə 24 min kvt-lıq Salyan-Muğan istilik stansiyası, 140 min kvt-lıq Tərtər SES, 140-150 min kvt-lıq Mingəçevir SES və 25 min kvt-lıq Şamaxor SES tikmək nəzərdə tutulurdu⁵. Lakin respublika üçün çox vacib olan bu obyektlər həmin beşillik dövründə kağız üzərində qaldı. Mingəçevir və Şamaxor su-elektrik stansiyalarının tikintisi isə yalnız Böyük Vətən müharibəsindən sonra başladı.

İkinci beşillik plana daxil olan, lakin həyata keçirilməyən tək bu obyektlər deyildi. Azərbaycanda neft sənayesinin və onun tələbatına uyğun maşınqayırmanın inkişafı respublikada metallurjiya sahəsinin də yaradılmasını zəruri edirdi. Odur ki, 1931-1936-cı illərdə Gəncədə Daşkəsən dəmir filizi ilə işlənən üç domna peçi, 13 marten peçi, metal və metal boru istehsal edən bilən güclü prokat sexi olan Zaqafqaziya metallurjiya kombinatının tikilməsi üçün layihə hazırlandı. Kombinatin tikilməsi SSRİ xalq təsərrüfatı İkinci beşillik planının əsas obyektləri siyahısına salındı⁶. O zaman bu kombinatın məhz Gəncədə tikilməsinin real olacağı heç bir şübhə doğurmurdu. Q. Musabəyov hələ 1930-cu il 28 aprelə "Kommunist" qəzetində "10 illik nailiyyətlərimiz" adlı məqaləsində yazırdı: "Gələn ildən etibarən, Daşkəsən dəmir mədənlərindən istifadə üçün Gəncə metal zavodu quruluşuna başlanır. Bu böyük zavod 130-150 milyon manata başa gələcəkdir. Bundan 20 milyon manatı gələn il üçün buraxılır. Burada yalnız Azərbaycan deyil, bütün Zaqafqaziya üçün əsas sənayeləşdirmə mərkəzi olacaqdır".

Lakin çox müəmmalı şəkildə kombinat Azərbaycanda deyil, müharibədən sonra Gürcüstanda - Rustavelidə tikildi. Beləliklə, kombinatın məhsuluna ən çox böyük ehtiyacı olan Azərbaycana bu zavoda saflaşdırılmış filiz vermək və ondan yanımfabrikat-boru istehsalı üçün metal prokatı almaq qaldı.

Bu kombinatın Tikibuli və Tkvarçeli kömüründən istifadə edəcəyi nəzərdə tutulsa da, o, əsasən, gətirilməsi baha başa gələn Donbas kömürü ilə işləyirdi.

İkinci beşillikdə əsas yerdə, təbii ki, neft sənayesinin texniki cəhətdən yenidən qurulmasının davamı - dərin qazımanın və neft hasilatının daha mükəmməl üsullarının öyrənilməsi, yeni emal sistemlərinin yaradılması dururdu. Əvvəlki kimi ittifaqda birinci olan Azərbaycan neft və qaz hasilatını 137 faiz artıraraq, bütün ölkənin neft hasilatının 1932-ci ildəki 56,7 faizi əvəzinə 1937-ci ildə 64 faizini verməli idi⁷.

Hər beşillikdə Azərbaycanın vəzifəsi, onun "beynəlmiləçi borclarını" - ölkəyə daha çox neft və pambıq vermək öhdəliklərini yerinə yetirməsinə uyğun olaraq, Mərkəz tərəfindən müəyyən edilirdi. İkinci beşillikdə neft sənayesi maşınqayırma zavodlarının genişləndirilməsi və müasir texnika ilə təchiz edilməsi, məliorasiyanın ehtiyacının ödənilməsi üçün Bakıda nasos buraxan zavodun, Gəncədə pambıq və pambıqtəmizləmə maşınları üçün pres, kənd təsərrüfatı, xüsusilə pambıq zərərvericiləri ilə mübarizə üçün preparat istehsal edən yeni hibrid zavodlarının tikintisi nəzərdə tutulurdu⁸:

Ölkənin əlvan metallurgiyaya olan ehtiyacı nəzərə alınır, Zəylik alunit yataqları əsasında alüminium sənayesini genişləndirmək vəzifəsi qarşıya qoyulurdu. Hələ 1932-ci ildə Zəylik yatağı bazasında Gəncədə təcrübə zavodu tikilmişdi. "Soyuzalüminium" Zəylik alunitindən ildə 150 min ton alüminium oksidi (bu, 75 min ton alüminiuma bərabərdir) istehsal edəcək böyük bir zavodun layihəsini tərtib etmişdi⁹.

İkinci beşillikdə neft sənayesi tullantıları əsasında kimya sənayesini genişləndirməyə xüsusi yer verilirdi. Bakıda kükürd turşusu istehsal edən iki zavodun tikintisi planlaşdırılmışdı¹⁰.

İkinci beşillik plan yüngül sənaye sahələrinin - pambıq-parça, ipək, yun, trikotaj sahələrinin genişləndirilməsi və yenidən qurulmasını nəzərdə tuturdu.

Bakıda güclü corab-trikotaj kombinatı, Şəki, Ordubad və Xankəndində müxtəlif ipək sənayesi obyektləri tikilməli idi¹¹.

Yeyinti sənayesində Lənkəran, Ordubad, Xaçmazda konserv zavodlarının, Bakıda biskvit və karamel fabriklərinin tikilməsi gözlənilirdi.

Xalq təsərrüfatının inkişafının ehtiyaclarına uyğun olaraq Ələt-Culfa, Yevlax-Xankəndi dəmir yollarının çəkilməsi planlaşdırılırdı.

İkinci beşilliyin planına daxil edilən on iri yeni magistral hava yollarından biri - Bakı - Krasnovodsk - Aşqabad - Daşkənd - Alma-Ata xətti idi¹².

İkinci beşillikdə kolxoz təsərrüfatlarının təşkilati cəhətdən də möhkəmləndirilməsi, kənd təsərrüfatında istehsalın yenidən qurulmasının davam etdirilməsi, məhsuldarlığın artırılması, ilk növbədə "respublikanın SSRİ-nin güclü pambıq bazasına çevrilməsi, heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi kimi vəzifələr qarşıya qoyulmuşdu. İkinci beşillik planla həmçinin zəhmətkeşlərin maddi və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi proqramı da müəyyənləşdirilmişdi.

Lakin ikinci beşilliyin yerinə yetirilməsi gedişində konkret planlara dəfələrlə yenidən baxılmış, vəzifələr ya tamamilə dəyişdirilmiş, ya da müharibəyə qədər onların həyata keçirilməsi mümkün olmamışdı.

Yenilikçilər hərəkətinin yaranması. Staxanov hərəkəti. Birinci beşillik ərzində yaradılmış sənaye obyektlərinin genişləndirilməsini davam

etdirmək və yeni sənaye müəssisələrini qabaqcıl texnika ilə təchiz edərək işlətmək ikinci beşilliyin kifayət qədər mürəkkəb və çətin vəzifələrindən idi.

Fəhlə və kəndliləri - sovet cəmiyyətindəki bütün zəhmətkeş qüvvələri beşilliyin yerinə yetirilməsi uğrunda mübarizəyə qaldırmaq, onların yaradıcı fəallığını səfərbər edib daha da artırmaq üçün respublika partiya təşkilatı yeni həyata ruh yüksəkliyi ilə ürəkdən ümid bəsləyən kütlələrin içərisində geniş siyasi və təşkilati-təbliğat fəaliyyətinə başladı.

İliç buxtası fəhlə və mühəndis-texniki işçiləri 1933-cü ilin yanvarında "Zərbəçilik bayrağını yeni, daha yüksək pilləyə qaldıra qəğırışı ilə respublika neftçilərinə müraciət etdilər.

Lenin rayonunun neftçiləri buna cavab olaraq öz məktub-müraciətlərində yazırdılar: "İliç buxtası zərbəçilərinin məktubuna konkret öhdəliklərlə qoşularaq və cavab verərək, "Bakinski raboçi" vasitəsilə "Qrozneft", "Maykopneft", "Uralneft", "Qruzneft" və sovet İttifaqının digər neft rayonlarının bütün neftçi fəhlələrini bizdən nümunə götürərək Bakı mədən və zavodları zərbəçilərinin yürüşünə qoşulmağa çağırırıq"¹⁴.

İkinci beşilliyin əvvəlləri sənayedə, nəqliyyatda yenilikçilər, zərbəçilər hərəkətinin başlanması ilə xarakterizə olunurdu. Artıq 1933-cü il noyabrın 20-dək 92 min nəfər zərbəçi var idi¹⁵. Sosializm yarışının yeni formaları - "ən yaxşı briqada" və "ən yaxşı peşə ustası" adları uğrunda mübarizə formaları meydana gəlir, "ən yaxşı qazmaçı" adı uğrunda müsabiqələr elan olunurdu. Müsabiqənin məğzi ondan ibarət idi ki, qazma işləri keyfiyyətli və nəzərdə tutulduğu vaxtdan əvvəl yerinə yetirilsin. Adlı-sanlı neftçi Ağa Nemətulla və Andrey Barkovun briqadaları bu müsabiqənin ilk iştirakçılarından idi¹⁶. Respublika neftçiləri 1933-cü il üçün Azərneft üzrə nəzərdə tutulan 14,4 mln ton neft hasilatına qarşı ölkəyə 15,3 mln ton neft vermiş, həmin ilin neft emalı planını 105,7 faiz yerinə yetirmişdilər¹⁷.

Bununla belə, kifayət qədər yüksəkixtisaslı fəhlələrin olmaması ucbatından yarışların artan miqdarı ilə bir sıra sahələr üzrə planların yerinə tam yetirilməsi arasında uyğunsuzluq nəzərə çarpırdı. Bu, xüsusilə dərin qazma texnikasını yaxşı bilən ustaların, qazmaçıların, eyni zamanda müasir texniki avadanlıqların çatışmadığı qazma işlərində daha kəskin hiss olunurdu.

Texniki təchizat olmadan, fəhlə əməyini ixtisaslaşdırmadan və əməyin nəticəsinə görə maddi marağı artırmadan fəhlə sinfinin əmək coşqunluğunu intensiv surətdə davam etdirmək qeyri-mümkün idi. Sosializm yarışları və zərbəçilik hərəkəti bir sıra hallarda əməli nəticəsi olmayan adi bəyanat xarakteri alırdı. İstehsalatda işburaxmalar çoxalır, bütövlükdə əmək intizamı zəifləyirdi¹⁸. Çətinliklərin müəyyən qismi onunla bağlı idi ki, sənayenin demək olar bütün sahələrinə nəinki xüsusi ixtisası, hətta adicə savadı olmayan yeni fəhlə dəstələri

gəlirdi. Təsadüfi deyildi ki, iş buraxanların 80 faizindən çoxu iş stajı bir ildən az olan fəhlələr idi¹⁹. Buna görə də çətin əmək şəraitində təkcə ruh yüksəkliyi hesabına müvəffəqiyyət ilə təmin etmək faktiki olaraq mümkün olmurdu.

İkinci beşilliyin birinci ilindən müəyyən gerilik müşahidə olunmağa başladı. 1933-cü ildə plan qazmada cəmi 78,3 faiz²⁰, respublikanın bütün ağır sənayesində 79,7 faiz, yüngül sənayedə isə 82 faiz yerinə yetirildi²¹. Bütün İttifaq üçün mühüm olan sənaye sahəsində yaranmış qeyri-qənaətbəx vəziyyət ÜİK(b)P MK-nı çox narahat etdi və o, 1934-cü il mayın 14-də "Azərneftin işi haqqında" xüsusi qərar qəbul etdi. Qərarla çatışmazlıqların aradan qaldırılması, fəhlələr arasında kütləvi partiya işinin gücləndirilməsi, bütün sayların neft sənayesi planının yerinə yetirilməsinə yönəldilməsi tələb olunurdu²².

Respublika partiya rəhbərliyi təcili tədbirlər görülmədən, maddi-mənəvi baza yaradılmadan, texniki vasitələri qüvvətləndirmədən yenə də "yarışlar" vasitəsilə fəhlə əməyini gərginləşdirmək xəttini götürdü. Artıq 1934-cü ilin birinci yarısında, demək olar ki, təsərrüfatın bütün sahələrində fəhlələrin əksəriyyəti sosializm yarışını ilə əhatə olunmuşdu. 1934-cü ilin yayına kimi neftçi fəhlələrin 73,1 faizi, ipək-yun sənayesi fəhlələrinin 66,8 faizi, maşınqayırma sənayesi fəhlələrinin isə 62,3 faizi sosializm yarışına qoşuldu²³. 1934-cü ildə neftçilər ölkəyə 19182 min ton və ya 1933-cü ildəkindən 3856,1 min ton artıq neft verdilər²⁴. 1933-1934-cü illərin neft hasilatı planını yerinə yetirən Azərbaycan neftçilərinin son dərəcə gərgin əməyi yalnız Lenin, Əmək Bayrağı ordenləri və SSRİ MİK fərmanları ilə təltif olunmaqla qeyd edildi.

Neft hasilatının artırılmasında istismar prosesinin mexanikləşdirilməsinin – dərinlik nasosları və kompressorların daha geniş tətbiq edilməsinin mühüm əhəmiyyəti var idi. 1934-cü ildə neftin bütün hasilat artımı neft sənayesində kompressor istismarının texniki cəhətdən yenidən qurulması və həmçinin zərbə qazıma üsulunun dərin qazımaya imkan verən yeni rotor üsulu ilə kütləvi surətdə əvəz edilməsi nəticəsində mümkün olmuşdu. 1934-cü ildə bir dəzqahın aylıq orta qazıma sürəti 1933-cü ildəki 173,6 metrədən 222,0 metrədək artmışdı²⁵.

1935-ci il Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmasının 15 illiyinin təntənəsilə başlandı. 1935-ci il martın 15-də SSRİ MİK Azərbaycan SSR-i neft və pambıq istehsalı sahələrində əldə etdiyi nailiyyətlərə görə Lenin ordeni ilə təltif etdi. İyun ayında isə 53 nəfər neft sənayesi və partiya işçisi müxtəlif İttifaq ordenlərinə layiq görüldülər²⁶.

Lakin bəzi irəliləyişlərə baxmayaraq, planın kəsirlə başa çatmasının qarşısını almaq mümkün olmamışdı. Bunun səbəblərindən biri əməyin maddi stimullaşdırılması mexanizmlərinin inzibati-amirlik təzyiqi ilə sıxışdırılması idi. Rəhbər kadrlar arasında böyük axıcılıq var idi, texnikanın öyrənilməsi

problemini "tələm-tələsik qaydada" həll etmək mümkün deyildi. Ona görə də əmək "qəhrəmanları"nın irəli çəkmək zərurəti meydana gəldi. Beləliklə, ölkədə Aleksey Staxanovun Donbasda əmək rekordları ilə meydana gələn kütləvi istehsalat yenilikçiləri hərəkatı başlandı. Staxanov hərəkatı yeni texnikanı öyrənmək, yüksək əmək məhsuldarlığı uğrunda ümumxalq hərəkatını genişləndirmək məqsədilə əhəmiyyətli idi.

Mərkəz Staxanov hərəkatının xalq təsərrüfatının bütün sahələrində yayılmasına xüsusi səy göstərirdi. "Pravda" qəzeti 1935-ci il 10 oktyabr tarixli nömrəsinin "Staxanov hərəkatını təşkil etmək lazımdır" adlı baş məqaləsində yazırdı: "Sosialist əməyinin yüksək məhsuldarlığı uğrunda staxanovçular hərəkatını təşkil etmək lazımdır. Bunu işgüzarlıqla, əzmlə, hər gün, boşboğazlığa və zahiri gurultuya yol vermədən etmək lazımdır. Hər bir partiya və həmkarlar İttifaqı təşkilatının başlıca vəzifəsi indi bundan ibarətdir". "Pravda" hələ ilin əvvəlindən Azərbaycan neft sənayesində olan geriliyin aradan qaldırılmasında yenilikçilər hərəkatının həlledici əhəmiyyətinə diqqəti cəlb edərək yazırdı: "Staxanovçular hərəkatının Bakı və Qroznı neft sahələrini əhatə etməsi mütləq lazımdır. Məhz bu hərəkat elə bir başlanğıc olar ki, bunun yardımı ilə bakılılar və qroznılılar neft sənayesini yenidən xalq təsərrüfatının qabaqcıl sahəsinə çıxara bilərlər"²⁷.

AK(b)P MK-nın qərarı ilə 1935-ci ilin oktyabrında Staxanov iş üsulu ilə tanış olmaq üçün qabaqcıl neftçilərdən Şişkanov, Nəcəfov, Mehrabov, Tümenko, Parfyonov Donbasa göndərildi²⁸. Həmin ilin noyabr ayında Bakıda neft sənayesi staxanovçularının Ümumbakı toplanışı keçirildi və burada staxanovçular Zaxar Parfyonov, İsmayıl Mikayıl, Mixail Şişkanov çıxış edərək, konkret faktlarla Staxanov üsulunun əməkdə yüksək göstəricilər əldə etməyə, əmək məhsuldarlığını artırmağa imkan verməsindən danışdılar. Toplantı bütün İttifaq neftçilərini bu hərəkata qoşulmağa çağırırdı.

Staxanov hərəkatı neft sənayesi fəhlələrinin texniki təliminin genişlənməsinə səbəb oldu. Əzizbəyov neft trestində 1318 nəfər dövlət texniki imtahanından keçdi.

Lakin Staxanov hərəkatının neft sənayesində zəif artması mərkəzi narahat edirdi, hətta ÜİK(b) MK Plenumu (21-25 dekabr 1935-ci il) bunu vurğulayıb diqqət mərkəzinə çəkmişdi. 1936-cı ilə kimi respublika neft sənayesində 4300 staxanovçu var idi, bu ara bütün fəhlələrin ümumi sayının 15,5 faizini təşkil edirdi²⁹.

Staxanov hərəkatı respublika xalq təsərrüfatının digər sahələrində də geriləyirdi. 1935-ci ildə altı min nəfərə yaxın fəhləsi olan Bakı dəmir yol qovşağını əsas müəssisələrində Staxanov hərəkatı ilə cəmi 180 nəfər əhatə olunmuşdu³⁰.

Bütün ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da zəhmətkeşlərin əmək fəallığının artması bir çox hallarda yaranmış əlverişli iş şəraiti və istehsal texnikasının təkmilləşdirilməsi və ondan səmərəli istifadə edilməsi ilə yox, bu və ya digər siyasi hadisələrlə və yaxud rəhbərliyin göstərişləri ilə uzlaşdırılırdı. Məsələn, 1936-cı ildə Gəncə toxuculuq kombinatında SSRİ-nin Yeni Konstitusiyası layihəsinin müzakirəsi zamanı 250 nəfərlik dörd Staxanov briqadası təşkil edilmişdi. Gəncə yağ-piy kombinatında isə SSRİ yeyinti sənayesi xalq komissarı A.Mikoyanın 1936-cı il fevralın 11-də göndərdiyi teleqram əsasında, məhz onun təyin etdiyi gündə - fevralın 12-də Staxanov dekadası keçirilməsinə başlandı³¹.

Staxanov ili adlanan 1936-cı ildə Azərbaycanda Staxanov hərəkatı partiya, həmkarlar İttifaqı və komsomol təşkilatlarının gərgin fəaliyyəti nəticəsində ayrı-ayrı adamların rekordlarından kütləvi hərəkata çevrilirdi. Məhz bu ildən neft sənayesində və eləcə də sənayenin digər sahələrində Staxanov növbələri, günləri, beşgünlükləri, ongünlükləri, iyirmigünlükləri, aylıqları və i.a. kimi yüksək məhsuldar formalardan istifadə olunurdu.

Azərbaycan neft sənayesində ilk dəfə Staxanov növbəsi Qaraçuxur mədəninin 2-ci qazıma qrupunda tətbiq olunmuşdu. Staxanov beşgünlüyü keçirilməsinin isə ilk təşəbbüsçüsü İliç buxtası mədəninin kollektivi idi. İliç buxtası fəhlələri 1936-cı il yanvarın 18-də Leninin xatirəsinin yad edilməsi şərəfinə yanvar ayının 22-26-da bütün Azərbaycan neft sənayesində Staxanov beşgünlüyünün keçirilməsini təklif etmişdilər. İliç buxtasının fəhlələri Staxanov beşgünlüyündə gündəlik neft hasilatını 440-500 tona qədər artırır, qazıma planını isə hər gün 150-200 faiz ödəyirdilər³².

1936-cı il yanvarın 20-də "Pravda" qəzetində "Staxanov beşgünlüyü" adlı baş məqalədə tək-tək staxanovçuların rekordlarına yüksək qiymət verilərək, beşgünlüyün daha böyük əhəmiyyətə malik olması göstərilirdi³³.

1936-cı ilin ilk dörd ayında isə respublika neft sənayesindəki staxanovçuların sayı üç dəfə artaraq 13 min nəfərə çatırdı³⁴.

Neft sənayesində bütün mədən və zavodlarda, trestlərdə Staxanov ongünlüyü, iyirmigünlüyü keçirilirdi ki, bu da artıq yenilikçilər hərəkatının geniş yayıldığı böyük kollektivlərdə Staxanov üsulunun tətbiqi demək idi.

1936-cı il fevral ayının 9-dan 19-dək neftayırma zavodlarında Staxanov ongünlüyü keçirilirdi.

1936-cı il iyunun 25-29-da Moskvada SSRİ Ağır Sənaye Xalq Komissarlığı yanında Şura fəaliyyətə başladı. Şuranın işində daş kömür, neft, metallurgiya və maşınqayırma sənayesinin adlı-sanlı adamları, professorlar, mühəndislər iştirak edirdilər.

Şura yalnız bir məsələni - Staxanov hərəkatının inkişafı haqqında ÜİK(b)P MK dekabr plenumu qərarlarının yerinə yetirilməsi gedişini müzakirə edirdi. Şura və eləcə də 1936-cı ilin iyul ayında keçirilən Azərbaycan neft sənayesi staxanovçularının və mühəndis-texnik işçilərinin Ümumbakı müşavirəsi neft sənayesində Staxanov hərəkatının nailiyyətlərini qeyd etməklə bərabər, onu daha da genişləndirməyin zəruriliyini göstərdi³⁵.

1936-cı il oktyabrın əvvəlində Azərbaycan neft sənayesində Staxanov iyirmigünlüyü keçirildiyi elan olundu. Bu təşəbbüs bütöv bir sənaye sahəsində Staxanov üsulunun tətbiqinə və neft sənayesində yaranmış kəsinin aradan qaldırılmasına yönəldilən əmək fədakarlığı idi.

"Pravda" qəzeti 1936-cı il oktyabrın 13-də "Neftçi yoldaşlar, bakılıların təşəbbüsünə qoşulun" adlı baş məqaləsində Bakı neftçilərinin bu nəcib təşəbbüsünü təqdirəlayiq hesab edərək, ölkənin digər neft sənayesi işçilərini də bu hərəkata qoşulmağa çağırırdı.

1936-cı il oktyabrın 15-dən noyabrın 3-dək davam edən Staxanov iyirmigünlüyü neft sənayesində ciddi nailiyyətlərlə nəticələndi. Bu müddətdə gündəlik neft istehsalı 56,2 min tondan 58 min tona qalxdı. Qazıma sahəsində isə orta dəzğah - ay sürəti 623 metrdən 633,6 metrə çatdı³⁶.

Azərbaycan neft sənayesində genişlənən Staxanov hərəkatı 1937-ci ilin axırında 15824 nəfəri əhatə edirdi. Staxanov hərəkatı fəhlələrin mədəni-texniki səviyyəsi yüksək olan sahələrdə daha geniş yayılırdı. Belə ki, əgər 1935-ci il noyabr ayının 1-də neftayırma sənayesi sahəsində çalışan fəhlələrin yalnız 9,1 faizi Staxanov hərəkatı ilə əhatə olunmuşdusa, bu faiz 1937-ci ilin əvvəlində 46,4-ə, 1937-ci ilin axırında isə 54,5-ə qalxmışdı. Halbuki, həmin vaxtda neft istehsalı sahəsində işləyən fəhlələrin 36,7 faizi, neft maşınqayırması sahəsində 41,1 faizi, neft tikintisi sahəsində isə 33 faizi Staxanov hərəkatına qoşulmuşdu³⁷.

Bütün ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da kommunistlər Staxanov hərəkatının genişlənilməsinə inkişaf etməsində böyük fəallıq göstərərək onun ön sıralarında gedirdilər. 1937-ci ilin axırında respublika neft sənayesində işləyən kommunistlərin 66 faizi staxanovçu idi³⁸.

Respublikanın partiya, təsərrüfat və həmkarlar İttifaqları təşkilatları əslinə o vaxtlar Staxanov hərəkatını əsil kütləvi fəhlə hərəkatına çevirə bilmədilər. Bu vəziyyətin səbəblərindən biri partiya və həmkarlar İttifaqları orqanlarının "süni şəkildə", deklarativ olaraq - ancaq sözdə "əmək coşğunluğu" cəhdləri, hay-küy salmaqla fəhlələrin əmək fəaliyyətini maddi maraqlandırma prinsipi əsasında qurmaları idi. Zəhmətkeş xalq şüurlu surətdə müəyyən çatışmazlıqlara dözür, üzücü zəhmət və məişət çətinliklərinə tab gətirir, ümid edirdi ki, bu çətinliklər müvəqqətidir və indi onlar "özlərinin parlaq gələcəklərini" - sosializm cəmiyyətini qururlar. Fəhlələr, mühəndislər,

mütəxəssislər bu illərdə sənayeləşdirmənin müvəffəqiyyətlərini əzmkarlıqla təmin edir, xalq təsərrüfatının inkişafında müəyyən irəliləyişlərə nail olurdular.

Azərbaycan Sovet İttifaqının baş neft bazasıdır. Birinci beşillik təzə tikintilərlə səciyyələnirdisə, İkinci beşillik əsas etibarilə yeni müəssisələrin və yeni texnikanın mənimsənilməsi beşilliyi oldu. Lakin bu, o demək deyildi ki, ikinci beşillikdə tikintinin miqyası məhdudlaşdı. Birinci beşillik illərində Azərbaycanda 25 iri dövlət sənaye müəssisəsi tikilmiş və işə salınmışdı, İkinci beşillikdə isə yeni texnikaya əsaslanan 27 müəssisə istismara verilmişdi³⁹.

İkinci beşillik xalq təsərrüfatına yüksək kapital qoyuluşu ilə səciyyələnirdi: Azərbaycan xalq təsərrüfatına (kolxozlarsız) sərf edilən 379 milyon manat (müqayisəli qiymətlə) birinci beşillikdəkindən 2,7 dəfədən, sənayeyə qoyulan 252 milyon isə 2,8 dəfədən çox idi. Respublika xalq təsərrüfatına qoyulan bütün kapitalın 66,5 faizi sənayeyə, 11,3 faizi nəqliyyat və rabitəyə, 5,8 faizi kənd təsərrüfatına, 16,1 faizi mənzil tikintisinə, elm, mədəniyyət, maarif, səhiyyə və s. yönəldilmişdi⁴⁰.

İkinci beşillikdə də Azərbaycan sənayesinin əsas sahəsi olan neft sənayesinin inkişaf etdirilməsi partiya və dövlətin ən mühüm vəzifəsi idi. 1932-ci ilə qədər respublikada neft ancaq Abşeron regionunda çıxarıldırsa, ikinci beşillikdə ölkədə neftə olan tələbatın sürətlə artması ilə əlaqədar onun coğrafiyasının genişləndirilməsi ön plana çəkildi. Abşeronda Lökbatan, Ələt, Puta, Qaraçuxur, Qala və s. yeni neft sahələrində neft çıxarılması ilə yanaşı, Neftçala və Siyəzəndə də yeni neft sənaye rayonları yaradıldı.

Açıq dəniz şəraitində neft quyularının qazılması, hasil edilməsi, onun nəqli, mədənlərin enerji və avadanlıqla təchizi, işçi qüvvəsindən istifadə qurudakına nisbətən olduqca çətin və baha başa gəlməsinə baxmayaraq, ikinci beşillikdə dənizdə də kəşfiyyat işlərinin aparılmasına başlandı. Görkəmli neftçi-mühəndis Fətulla Əsəd oğlu Rüstəmbəyovun bilavasitə söyləri və rəhbərliyi ilə ilk dəfə açıq dənizdə neft istehsalının əsası qoyuldu. 1935-ci il mayın 12-də Sovet İttifaqında ilk dəfə olaraq, Pirallahı (keçmiş Artyom) adası yaxınlığında 775 metr dərinlikdə, dövrü üçün görünməmiş qısa müddətdə - 52 gündə qazılmış, ilkin debiti 30 ton olan dəniz quyusu neft verdi. İyunun 14-də "Bakinski raboçi" ("Bakı fəhləsi") qəzeti bütün dünyaya elan etmişdi: "SSRİ-də ilk dəfə olaraq dənizdə 30 hektar neftli sahə əldə edilmişdir. Burada artıq 30 quyunun özülünü qoymaq mümkündür və onlar şübhəsiz neft verəcəkdir". Burada 1936-1937-ci illərdə qazılıb istismara verilmiş 157 sayılı quyu hələ də neft verməkdədir⁴¹.

Texniki yenidənqurma neft hasilatı üzrə istismarı da təkmilləşdirdi. Dərin qazıma, burma qazıması və turbobur qazımada mühüm müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdi. Qazıma işləri yüz faiz burma qazıması və turbin üsulu ilə

aparılırdı⁴². Eyni zamanda neft və qaz quyularının qazıma sürəti də artırdı. 1937-ci ildə ay ərzində bir dəzgahın qazıma sürəti 1933-cü ildəki 167,7 metrə qarşı 609,7 metr olmuşdu⁴³.

Respublikanın neft emalı sənayesində də mühüm dəyişiklik baş vermişdi. Qabaqcıl texnika ilə təchiz olunmuş yeni zavodlar tikilmiş, köhnələrində tam yenidənqurma işləri aparılmışdı. 1934-cü, 1937-ci illərdə ilkin neft ayrılması sahəsində yerli mütəxəssislərin qüvvəsi ilə beş güclü atmosfer qurğusu, güclü termik krekinq qurğuları layihələşdirilib inşa edilmişdi⁴⁴. Bu müddət ərzində Azərbaycan neft emalı sənayesinin məhsul istehsalı təxminən iki dəfə artmışdı⁴⁵. Beləliklə, Azərbaycanda neft çıxarılması 1932-ci ildəki 12,2 mln tondan artaraq 1937-ci ildə 21,4 mln ton olmuşdu. İkinci beşillikdə Azərbaycan neft sənayesi SSRİ-yə 96 mln ton neft vermişdi⁴⁶.

Beləliklə, hələ xalq təsərrüfatının yenidən qurulmasının başa çatması dövründə Azərbaycan neft sənayesi - Sovet İttifaqının başlıca neft bazası, ağır sənayenin əsas sahələrindən biri idi. 1937-ci ildə SSRİ-nin neft və qaz hasilatının 76 faizini Azərbaycan SSR verirdi⁴⁷.

Azərbaycanda neft hasilatının güclü artımı SSRİ-nin sürətlə sənayeləşdirilməsinə sərf olunurdu. Bakı nefti nəinki ölkədaxili tələbatın ödənilməsində, eləcə də xaricə satılan neftin əsas hissəsini təşkil edirdi. İxrac edilən neft və neft məhsullarının gətirdiyi külli miqdarda vəsaitlə ittifaq sənayesi üçün hər növ məşın və avadanlıqlar alınır.

Birinci beşillikdən fərqli olaraq, ikinci beşillikdə SSRİ-dən ixrac olunan neft və neft məhsullarının həcmi getdikcə azalmağa başladı. Belə ki, 1932-ci ildə ixrac edilən 6,1 milyon ton neft və neft məhsullarının həcmi 1937-ci ildə 1,9 milyon tona enərək üç dəfədən çox azaldı⁴⁸. Lakin bu dövrdə də SSRİ-dən ixrac olunan neft və neft məhsullarının əsasını Azərbaycan nefti təşkil edir və onun xüsusi çəkisi ilbəlil artırdı. SSRİ-dən ixrac edilən neft və neft məhsullarının 1932-ci ildə 71,1 faizi, 1933-cü ildə 78,1, 1934-cü ildə 79,6, 1935-ci ildə 84,0 faizi Azərbaycanın payına düşürdü⁴⁹.

Azərbaycan dünyanın ən qədim neft mərkəzi kimi, Sovet İttifaqının yeni neft rayonlarının təşəkkülü və inkişafında avanqard rol oynayırdı. Azərbaycan neftçiləri Uralda, Permdə, Komidə, Türkmənistanda, Qazaxıstanda, Gürcüstanda, Başqırdıstanda, Volqa və Ural arasındakı rayonda yeni neft bazası olan "İkinci Bakı"da və b. kəşfiyyat-axtarış işlərindən tutmuş ta neftin istismarı və emalına qədər bilavasitə iştirak edərək hərtərəfli yardım göstərmişdilər.

Bakı neftçiləri "İkinci Bakı" mədənlərinə bilavasitə hamilik edir, "Başneft", "Embaneft", "Sızranneft", "Prikamneft" və "İkinci Bakı"nın yeni neft trestlərinə qazıma və istismar avadanlığı verir, onlarla öz ən yaxşı qazıma

ustalarını, qazmaçıları, neftçıxarma ustalarını onlarda daimi işləməyə göndərirdilər.

Azərbaycan İttifaqa daxil olan respublikalarda neft rayonlarının yaranması və inkişafında əsas mərkəz kimi böyük fəaliyyət göstərmişdi. İkinci beşillikdə Bakı neftçilərinin iştirakı ilə Ukraynada, Özbəkistanda, Qazaxıstanda, Gürcüstanda və Türkmənistanda 36 yeni neft yatağı aşkar edilmişdi⁵⁰. Azərbaycanın başqa respublikalarda yaranan neft rayonlarını texniki avadanlıq, təcrübəli mütəxəssis və ixtisaslı fəhlələrlə təmin etməsi və digər yardım sahələrindəki fəaliyyəti əvəzəilməz olub. Nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, Azərbaycan bu yardımı özünün böyük məhrumiyyətlərlə rastlaşdığı və nəhəng bir təsərrüfatı bərpa və inkişaf etdirmək uğrunda mübarizə apardığı bir şəraitdə göstərirdi.

Sovet neftçilərinin, ilk növbədə qocaman, təcrübəli, xeyirxah Azərbaycan neftçilərinin birgə əməyi sayəsində yeni neft rayonlarının ümumittifaq neft hasilatında xüsusi çəkisi 1937-ci ildə 1932-ci ildəki 2,5 faizdən 9,1 faizədək artdı⁵¹. Əlbəttə, bu, SSRİ neft sənayesinin inkişafında böyük uğur idi. Lakin hələ də ölkə neft istehsalının üçdə birini verən Bakı neftinə olan tələb nəinki azalmır, əksinə onun hər vasitələrlə çoxaldılması üçün müxtəlif təzyiqlər artmaqda davam edirdi.

İkinci beşillikdə Azərbaycan sənayesinin inkişafında əsas yeri neft sənayesi və onunla bağlı sahələr tuturdusa da, digər sahələrdə də ciddi irəliləyişlər var idi. Bu illərdə Azərbaycanda bütün sənayenin ümumi məhsulu 103 faiz, o cümlədən neft çıxarılması 75 faiz, qaz istehsalı 281 faiz, elektrik enerjisi istehsalı 125 faiz, qara metal prokatı 45 faiz, sement 29 faiz, maşınqayırma və metal emalı məhsulu 231 faiz, pambıq-parça istehsalı 76 faiz, ipək parça 753 faiz, dəri ayaqqabı 298 faiz, qənnadı məmulatı 92 faiz, konserv hazırlanması 30 faiz artmışdı⁵².

İkinci beşillikdə Azərbaycanda sənayenin səmərəli şəkildə yerləşdirilməsi problemi müəyyən dəyişikliklərə - Gəncənin respublikanın ikinci sənaye mərkəzinə çevrilməsi və bir sıra rayonlarda yerli sənaye müəssisələrinin tikilib istifadəyə verilməsinə baxmayaraq, həll olunmamış qalırdı. 1937-ci ildə respublikanın sənaye məhsulunun 90 faizə qədəri Bakı şəhəri və onun neft-mədən rayonlarının payına düşürdü⁵³.

Azərbaycan ikinci beşilliyin sonunda ümumittifaq miqyasında yeni texnika əsasında qurulmuş güclü sənayesi olan respublika idi. Bu dövrdə onun xalq təsərrüfatında sənaye məhsullarının xüsusi çəkisi 91,7 faiz təşkil edirdi⁵⁴. Azərbaycan sənaye respublikası kimi müttəfiq respublikalar arasında qabaqcıl yerlərdən birini tuturdu. O dövrdə SSRİ-də ərazi üzrə 9-cu yeri, əhalinin sayına görə 7-ci yeri tutan Azərbaycan SSR neft istehsalında birinci, sənayenin ümumi

məhsul buraxılışı və elektrik enerjisi istehsalında İttifaqda üçüncü (RSFSR və Ukrayna SSR-dən sonra), metal emalı və maşınqayırmada dördüncü yerdə idi⁵⁵. 1937-ci ildə SSRİ-də orta hesabla hər nəfərə 215 kilovat-saat elektrik enerjisi, RSFSR-də 217 kilovat-saat, Ukraynada - 302, Azərbaycanda isə 433 kilovat-saat düşürdü⁵⁶. Hər nəfərə düşən elektrik enerjisinin miqdarına görə Azərbaycan müttəfiq respublikalar arasında birinci yeri tuturdu.

İkinci beşillik ərzində Azərbaycanın iqtisadi-ictimai həyatında mühüm əhəmiyyəti olan nəqliyyatda da əsaslı irəliləyişlər baş vermişdi. Bu dövrdə dəmir yolunun texniki cəhətdən yenidən qurulması və yeni dəmir yol xətlərinin çəkilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. 1936-cı ildə Bakı-Culfa dəmir yol xəttinin 300 km uzunluğunda olan Ələt-Mincivan sahəsi işə salındı. Bu magistral dəmir yol xətti ilə bərabər, Ermənistan SSR-in Qafan mis yataqlarından mis filizini daşımaq üçün 39 km uzunluğunda olan Mincivan-Qafan dəmir yol xətti də çəkildi. 1934-cü ildə Çırağıdızor yataqlarından kükürd -koşchedanı daşımaq üçün Gəncə-Aşıqlı, 1936-cı ildə Çovdar barıt yatağına uzanan Gəncə-Quşçu xətti də çəkilib istifadəyə verildi⁵⁷. 1932-ci ildə respublikada ümumi uzunluğu 1037 km olan dəmir yol xətti 1937-ci ildə 1193 km-dək, yaxud 156 km uzadılmışdı. 1933-1937-ci illərdə respublika dəmir yolunun yük dövriyyəsi 6,2 mln tondan 10,5 mln tonadək, yaxud 4,7 mln ton artmışdı. Səmişin daşınması isə 5 mln nəfərdən 5,7 mln nəfərədək artmışdı.

İkinci beşillikdə dəniz nəqliyyatından geniş istifadə etmək imkanları daha da artmışdı. 1936-cı ildə Xəzər gəmiçiliyinə "Azərbaycan", "Osetiya", "Kuybışev" adlı quru yük daşıyan üç yeni teploxod, "Türkmənistan" və "Dağıstan" adlı səmişin gəmiləri verildi. 1934-cü ildə Abşeron körpüsü, 1937-ci ilin martında Bakı limanında ikitonluq kranı olan ilk mexanikləşdirilmiş körpü istifadəyə verildi. 1937-ci ildə müasir Bakı limanının birinci hissəsi işə düşdü. Bakı limanının abadlaşdırılması sayəsində Xəzər dəniz nəqliyyatının yük dövriyyəsi 1937-ci ildə 1932-ci ildəki 7,5 mln tondan 14,1 mln tona çatdı⁵⁹. Bu dövrdə Bakı limanının İran, Orta Asiya və Rusiya ilə əlaqələrin genişlənməsində əhəmiyyəti daha da artmışdı.

İkinci beşillikdə digər nəqliyyat növləri arasında sürətli və geniş imkanı olan hava nəqliyyatının inkişaf etdirilməsi dövrün tələbi idi. Təsadüfi deyildi ki, ikinci beşillikdə Azərbaycanda hava yollarının genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdi.

1933-cü ilin yanvarında Bakı-Aşqabad-Daşkənd arasında hava xətti açıldı. Həmin il fevralın 18-də təntənəli şəkildə Bakı təyyarə limanının açılışı oldu⁶⁰. Vağzalın salonunda keçirilən mitinqdə Azərbaycan MİK sədri S.M.Əfəndiyev öz nitqində hava nəqliyyatının əhəmiyyəti və dəyərlərindən danışıaraq təyyarəçilərin, liman işçilərinin əməklərini yüksək qiymətləndirdi.

Yaşxı işlərinə görə fərqlənənlərdən bir qrupu Əmək qəhrəmanı adı aldılar, digər bir qrupu isə Zaqafqaziya MİK-in, eləcə də Azərbaycan MİK-in fəxri fərmanları ilə, bir çoxları da qiymətli hədiyyələrlə mükafatlandırıldılar⁶¹.

Beşillikdə respublika əhəmiyyətli iki yeni hava xətti: Hacıqabul - Mil sovxozu, Ağcabədi - Ağdam və Yevlax - Nuxa - Zaqatala istifadəyə verildi. 1935-ci ildə Bakı-Ənzəli hava xəttinin açılması ilə liman SSRİ ilə İran arasında bilavasitə əlaqə yaradan beynəlxalq əhəmiyyət kəsb etdi. Beşilliyin sonunda Azərbaycan hava xəttinin uzunluğu 1245 km-ə çatmışdı⁶².

Beləliklə, İkinci beşillikdə Azərbaycanda sənayenin inkişafı ilə yanaşı, nəqliyyat da əhəmiyyətli dərəcədə genişləndi.

§ 2. KƏND TƏSƏRRÜFATI

Kollektivləşdirmənin başa çatması. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının demək olar ki, "inzibati-hakimiyyətçilik" şəraitində Mərkəzin planına uyğun kollektivləşdirilməsi başa çatdırıldı, kənarda qalmış fərdi kəndli təsərrüfatları da kolxozlara cəlb olundu. Kolxozlar kənd təsərrüfatı mallarının istehsalçısı oldu. "Qolçomaqlar bir sinif kimi ləğv olundu", fərdi kəndli təsərrüfatı sıxışdırıldı, onun sərəncamında olan təsərrüfat imkanları isə əmtəə məhsulları istehsal etmək üçün çatışmırdı. Beləliklə, kollektivləşmənin yuxarıdan inzibati yolla həyata keçirilməsi ümumiyyətlə respublikanın kənd təsərrüfatına sonra ciddi çətinliklər yaradan zərbə oldu. 1929-1933-cü illərdə ümumi mal-qaranın sayı, o cümlədən qoyunların sayı azalmağa başladı. 1928-ci ildəki 1354 min iribuynuzlu mal-qaranın sayı 1933-cü ildə 1160 minədək, 1930-cu ildəki 509 min inək və camışın sayı 1933-cü ildə 405 minədək, qoyunların sayı isə 2598 mindən 1348 minədək azaldı⁶³. Bunun başlıca səbəblərindən biri kolxozların kollektiv heyvandarlıq sistemə hazır olmaması və həmçinin zorakılığa qarşı etiraz əlaməti olaraq kəndlilərin bir hissəsi tərəfindən heyvanların kəsilməsi idi. Ümdə səbəb isə yerli şəraiti, Azərbaycan kəndlisinin psixologiya və təsərrüfat ənənəsini nəzərə almadan bu mühüm və hədsiz dərəcədə mürəkkəb sosial prosesə inzibatçılıq metodları ilə rəhbərlik edilməsi idi. Cəmiyyətdə bu çətin ictimai prosesin bütün problemlərini ən qısa müddətdə, bir həmlə ilə həll etmək olar əhvali-ruhiyyəsi yaradılmışdı; "hətta tam kollektivləşmənin" kimin daha tez həyata keçirəcəyi uğrunda "yarış" gedirdi. Yuxarıdan real olmayan faiz tapşırıqları verilirdi. Kollektivləşmə prinsipləri hər yerdə kobudcasına pozulur, qanunsuzluğa yol verilirdi.

Kollektivləşdirmədə baş verən əyintilər - kəndli təsərrüfatlarının zorla kolxozlara daxil edilməsi, qolçomaqlara qarşı qanunsuz cəza tədbirləri, bir çox hallarda isə ortababların, bəzən yoxsul təsərrüfatların belə "qolçomaq" kimi qələmə verilməsi 30-cu illər Azərbaycan kəndində iqtisadi, ictimai-siyasi vəziyyəti gərginləşdirdi, əhalinin narazılığını artırdı. Qolçomaqların kolxoz quruluşuna, sovet hakimiyyətinə qarşı mövqeyi və apardıqları mübarizə təbii idi. Lakin xüsusilə elliklə kollektivləşdirmə illərində "sosializmdə sinfi mübarizənin kəskinləşməsi" şüarı altında respublikanın kəndlərində ağır cinayətlər törədilirdi. İsmayılı, Əli-Bayramlı, Şamaxı, Qonaqkənd, Ağdam, Nuxa-Zaqatala, Balakən və başqa rayonlarda baş verən faciəli hadisələr buna sübutdur. Yalnız İsmayılı rayonunda 300 nəfər həbs edilmiş, 63 nəfər güllələnmişdi⁶⁴. 30-cu illərdə Qazaxıstana, Orta Asiyaya, Sibirə on minlərlə Azərbaycanlı ailəsi sürgün olunmuşdu.

Mərkəzin "əmiri-iradəsi" ilə bütün respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda da kənd təsərrüfatının kollektivləşməsi süni olaraq "sürətləndirildi". 1937-ci ildə Azərbaycanda 3654 kolxoz 304 min 982 kəndli həyatını birləşdirmişdi ki, bu da bütün kəndli həyətlərinin 84,5 faizini təşkil edirdi. 1938-ci il yanvarın 1-i üçün isə kolxozların əkin sahələri ümumi əkin sahələrinin 93,2 faizini təşkil edirdi⁶⁵.

Kolxozların təşkilat-təsərrüfat cəhətdən möhkəmləndirilməsi. Xırda kolxozları iriləşdirmək tədbiri Azərbaycan K(b)P MİK-nin 1933-cü il sentyabr plenumunun qərarı əsasında həyata keçirməyə başladı. Hələ 1933-cü ilin payız əkini kampaniyası dövründə onunla bağlı geniş kütləvi izahat işləri aparılmışdı. Kolxozların iriləşdirilməsi nəticəsində 1934-cü ilin 1-ci yarısında respublikada kolxozların sayı 3729-dan 3331-ə endi. Bu azalma xırda kolxozların ən çox olduğu Bərdə, Kürdəmir, Tərtər, Ağcabədi, Ağdam, Qutqaşen (indiki Qəbələ) rayonlarında aparılmış iriləşdirmə hesabına idi. 1933-cü ilin axırında Bərdə rayonunda 167 kolxoz əvəzinə 41, Kürdəmir rayonunda 152 kolxoz əvəzinə 54 iriləşdirilmiş kolxoz təşkil edilmişdi⁶⁶.

İkinci beşillik müddətində Azərbaycanda kənd təsərrüfatının mütəxəssis kadrlarla təmin edilməsi üçün bir sıra işlər görülmüşdü. Dörd il ərzində (1932-1935-ci illərdə) Azərbaycanda 29 min traktorçu, sürücü, mexanik, kombaynçı və kolxoz-sovxoz istehsalı texnikasından başı çıxan qabaqcıl ustalar hazırlanmışdı. 1935-ci ildə Azərbaycanda aqronomların sayı 645-ə, baytar həkimlərin sayı 275-ə, yerölçənlərin sayı 294-ə çatmışdı. İnqilabdan əvvəlki Azərbaycanda ümumiyyətlə zootexnik peşəsi olmadığı halda, 1935-ci ildə respublikanın kənd təsərrüfatında 104 zootexnik çalışırdı⁶⁷.

Bu sahədə başlıca rolu Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutu (AKTİ) və orta ixtisas kadrları hazırlayan texnikumlar oynamışdı. 1931-1934-cü illərdə

yalnız AKTİ respublikanın kənd təsərrüfatına 530 nəfər aqronom, kənd təsərrüfat mexanizatoru, bitkiçi, baytar və başqa ixtisaslardan olan mütəxəssis vermişdi. Həmin müddətdə isə texnikular 1213 nəfər mütəxəssis buraxmışdı. Həminin MTS-lərin texniki heyəti başqa ixtisas məktəblərində hazırlanan kadrlar hesabına da möhkəmləndirilirdi. İl yarımına yaxın müddətdə bu məktəblərdə min nəfərdən artıq traktorçu, briqadir və texnik hazırlanmışdı. MTS və sovxozlarda traktor parkının güclənməsi və mürəkkəb kənd təsərrüfatı maşınlarının artması ilə əlaqədar olaraq 1933-cü ildə Göyçay və Alpoutda traktorçular, Prişibdə isə kombaynçılar məktəbi təşkil edilmişdi. Bir il ərzində bu məktəblərdə 490 traktorçu, 219 briqadir, 34 mexanik, 34 tornaçı briqadir və 34 kombaynçı hazırlanmışdı⁶⁸.

Kolxozlarda ictimai fondların genişlənməsi həminin onların geniş təkrar istehsal gücü olan sosialist təsərrüfat forması olduğunu təsdiq edən amillərdən biri idi. Kolxozlarda artmaqda olan ictimai fondların kəndin quruculuq işlərində maddi qüvvəyə çevrilirdi. Bu fondlar hesabına ictimai təsərrüfat tikililəri - klublar, kitabxanalar tikilir, körpülər salınırdı.

1935-ci il yanvarın 1-i üçün Azərbaycan SSR-də kolxozlar kəndli təsərrüfatlarının 59,3 və bütün kəndli əkin sahələrinin - 63,1 faizini birləşdirdi. Bu cəhətdən pambıq rayonları daha irəlində idi. 1935-ci ilin əvvəli üçün bu rayonlarda 1991 kolxoz var idi ki, onlar da bütün kəndli təsərrüfatlarının 71,9 faizini əhatə edirdi⁶⁹.

Zərbəçi kolxozçuların II Ümumittifaq qurultayında qəbul edilən kənd təsərrüfatı artelinin nümunəvi nizamnaməsi kolxozların inkişafı üçün əhəmiyyətli rol oynadı. Bu sənəd zəhmətkeş fərdi kəndli təsərrüfatları hesabına kolxozların genişlənməsinə səbəb oldu. Əgər 1933-1934-cü illərdə kolxozlara 41.764 yeni təsərrüfat daxil olmuşdusa, 1935-ci ilin üç rübü ərzində onların sayı 47490-a çatmışdı. Bu artım sonrakı illərdə də davam etmişdi.

1935-ci ildə Azərbaycanda ilk dəfə olaraq milyonçu kolxozlar meydana çıxdı. Həmin ildə respublikada doqquz belə kolxoz var idi.

Ölkədə inkişaf edən sosialist sənayenin, fəhlə sinfinin kənd təsərrüfatına maddi-texniki yardımının kolxoz istehsalının yüksəlişində çox böyük rolu olmuşdu.

Respublikada taxıl bitkiləri əkini sahələri mərkəzin maraqlı olduğu texniki bitkilər sahəsinin genişləndirilməsi hesabına 1937-cı ildə 1913-cü ildəkinə nisbətən 27,2 min hektar azalmışdı. Pambığın ümumi məhsulu 1937-ci ildə 1913-cü ilə nisbətən 3,25, tütün məhsulu isə 3,9 dəfə artmışdı. Çay plantasiyalarının sahəsi 1937-cı ildə 1934-cü ildəki 118 hektardan 2537 hektara çatmışdı⁷⁰.

Kolxozlarda heyvandarlıq sahəsində də uğurlar var idi. Kolxoz atlarının sayı 1932-ci ildəki 41,3 mindən 1938-ci il yanvarın 1-nə kimi 80,7, iribuynuzlu mal-qara 179,4 mindən 374,6, qoyun və keçilər 172,7 mindən 519,2, donuzlar 10,4 mindən 31,8 minə çatmışdı⁷¹.

Kənd təsərrüfatı, habelə heyvandarlıq sahəsində qazanılan nailiyyətlər əmək məhsuldarlığının artması və tarlalarda yüksək məhsul götürülməsi ilə yanaşı, ictimai sərvət də artır, kolxozçuların maddi-rifah halı da yaxşılaşırdı. Kolxozların pul gəliri 1937-ci ildə 1932-ci ildəki 67,7 milyona qarşı 456,6 milyon olmuşdu. Orta hesabla hər bir kolxozun gəliri 1937-ci ildə 1932-ci ildəkinə nisbətən altı dəfəyə yaxın, hər bir kolxozçu həyatına düşən pul isə 3,36 dəfədən çox, hər bir əmək gününə düşən pul 3,7, hər bir təsərrüfata düşən əmək günlərinin sayı isə 2,2 dəfə artmışdı⁷².

Azərbaycanda kənd təsərrüfatında 1937-ci ildə 3,654 kolxoz 104982 kəndli həyatını birləşdirirdi ki, bu da bütün kəndli həyətlərinin 84,5 faiz, ümumi əkin sahələrinin 93 faizini təşkil edirdi.

Böyük Vətən müharibəsi ərəfəsində Azərbaycan Respublikasının kəndli həyatında mühüm ictimai-iqtisadi, sosial-mədəni dəyişikliklər baş vermişdi, nisbətən mexanikləşdirilmiş çoxsahəli kənd təsərrüfatı yaradılmışdı, həmçinin iri dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələri (sovxozlar) fəaliyyət göstərirdi. 1940-cı ildə Azərbaycanda 3429 kolxoz və 50 sovxoz fəaliyyət göstərirdi ki, onların sərəncamında 6,1 min traktor, 0,7 min taxılbiçən kombayn, 2,4 min yük avtomobilləri və digər texnika mövcud idi. Respublikanın kənd təsərrüfatında iki mindən çox ali və orta təhsilli aqronom, zootexnik, baytar həkim və meşə mütəxəssisləri işləyirdi.

Azərbaycanın SSRİ-nin ikinci pambıq bazasına çevrilməsi. Subtropik zonanın yaradılması. Sosializm quruculuğunda Mərkəzin Azərbaycan SSR kənd təsərrüfatı qarşısında qoyduğu ən ümdə vəzifə onu ölkənin ikinci pambıq bazasına çevirmək idi. Respublikanın partiya, sovet, təsərrüfat orqanlarının bütün fəaliyyəti birinci növbədə bu vəzifənin "şərəflə" yerinə yetirilməsinə yönəldilmişdi. Kənd təsərrüfatının başqa sahələrinə zərər gətirsə də, kəndli əməyinin ağır-fiziki istismarı (pambıq əməyini klassiklər kölə əməyi" hesab edirdilər), necə olursa olsun "pambıq planını artıqlaması ilə doldurmaq" şüarı altında pambıq tədarükü ildən-ildə artırılırdı.

Pambıq əkini sahəsi 1928-ci ildə 1921-ci ildəki 5,2 min hektar dan 111,1 min hektara çatdırılmışdı, hər hektar üzrə məhsuldarlıq 1927-ci ildə 1921-ci ildəki 4,2 sentnerdən 6,15 sentnerə, ümum məhsul istehsalı isə 12 min tondan 64,7 min tona çatdırılmışdı. Ümumi məhsul istehsalında sosialist bölməsinin payına 1929-cu ildə 3,9 min ton, 1931-ci ildə 84 min ton və 1932-ci ildə 94,1 min ton xam pambıq düşmüşdü.

Pambıqçılığın inkişafında, Azərbaycan SSR-in ölkənin ikinci pambıq bazası kimi bərqərar olmasında ikinci beşillik mühüm rol oynadı. Bu illərdə respublikada pambıq uğrunda mübarizədə müxtəlif tədbirlər - yüksək aqrotexnikanın tətbiqi, yüksək pambıq məhsulu ustalarının respublika və rayon toplanışları, müşavirələri, pambıqın orta satışı qiymətinin artması, əlavə mükafat sisteminin tətbiqi kimi vasitələr həyata keçirildi. Bu amillər Azərbaycanda kolxozçu kəndlilər içərisində "əmək coşqunluğu" əhvali-ruhiyyəsi yaradırdı, əsil yenilikçilər və pambıq ustaları meydana çıxırdı. O vaxt Bəsti Bağirovanın, Qüdrət Səmədovun iş üsulları kolxozçular arasında yüksək məhsuldarlıq əldə etmək nümunəsi kimi təbliğ edilirdi.

1933-1937-ci illərdə kolxoz və sovxozlarda pambıq tədarüku əsas yer tuturdu.

1933-1937-ci illərdə nəzərdə tutulmuş 794 min ton əvəzinə Azərbaycan pambıqçılarının gərgin əməyi sayəsində 838 min ton pambıq istehsal edilərək dövlətə təhvil verilmişdi. Beləliklə, ikinci beşillikdə Azərbaycan SSR-də SSRİ-nin ikinci pambıq bazasının yaradılması vəzifəsi əsasən yerinə yetirildi.

Bu illərdə Azərbaycanın münbit torpaqlarında subtropik zona yaradılmışdı. Hələ əsrin ilk illərində "Talış malyariyası" adlı kitabda Lənkəran-Astara zonası bu cür təsvir edilmişdi: "Daimi və müvəqqəti bataqlar malyariyanın on ağır növlərinin yayılmasına səbəb olur. Ovalığın böyük sahəsi istifadə olunmur, 36,804 hektar sahə bataqlıqlara çevrilmişdir".

Azərbaycanın bu cənub regionunda 30-cu illərdə köklü dəyişikliklər baş verdi, bataqlıq və malyariya bölgəsini subtropik bazaya çevirmək vəzifəsi qarşıya qoyuldu - evkaliptlər salındı, onların ardınca kütləvi surətdə sitrus bitkiləri əkildi.

Respublikada çay və sitrus bitkilərinin istehsalı genişlənməyə başladı, bu işdə Azərbaycan KP MK və XKS-nin "Azərbaycanda sitrus bitkilərinin inkişaf etdirilməsi tədbirləri barədə" 15 avqust 1938-ci il və "Azərbaycan evkalipt bitkilərinin inkişaf etdirilməsi barədə" 16 avqust 1938-ci il tarixli qərarlarının mühüm əhəmiyyəti oldu. Görülən tədbirlər nəticəsində Lənkəran, Masallı, Zaqatala, Balakən və Qax rayonlarının kolxoz və sovxozlarında çay, sitrus, evkalipt təsərrüfatları güclənməyə başladı, 1939-cu ildə Azərbaycanda çay istehsalı ilə məşğul olan dörd sovxoz və 110 kolxoz dövlətə 123 ton yaşıl çay yarpağı təhvil vermişdi⁷⁴.

Çay plantasiyalarının sahəsi və məhsuldarlığı 1940-cı ildə 1937-ci ilə nisbətən iki dəfə artmışdı⁷⁵.

§ 3. MADDİ VƏ SOSIAL VƏZİYYƏT

İş şəraiti. Xalq təsərrüfatının texniki cəhətdən yenidən qurulması Azərbaycan zəhmətkeşlərinin maddi-rifah halına müsbət təsir etdi. Fəhlələrin maddi və mədəni yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görüldü. Sağlamlaşdırma problemlərinə, əmək rejiminin təkmilləşməsinə, texniki təhlükəsizlik və istehsalat sanitariyasının möhkəmləndirilməsinə diqqət yetirilirdi. Ancaq iş şəraitinin problemləri maddi cəhətdən kifayət qədər təmin edilmədiyi üçün ləng həll edilirdi.

Hələ birinci beşillik dövründə başlanan qısa - 7 saatlıq iş gününə və fasiləsiz istehsalat həftəsinə keçilməsi prosesi ikinci beşillikdə davam etdirilərək başa çatdırıldı. Müəssisələrin çoxu altıgünlük iş həftəsinə keçdi, fasiləsiz işləyən müəssisələrə isə beşgünlük iş həftəsi tətbiq olundu. Bunun nəticəsində fəhlə və qulluqçuların asudə vaxtları xeyli çoxaldı, onların öz ixtisasını artırmaları və ya yeni peşəyə yiyələnmələri üçün imkanlar yarandı.

Lakin bir çox müəssisə rəhbərləri fəhlələri əlavə vaxtda işlətməyə, bu və ya digər tədbirlərə cəlb etməyə meyil göstərirdilər. Azərbaycan Həmkarlar İttifaqının 1934-cü ilin birinci rübündə apardığı seçmə yoxlamalar nəticəsində Azərneft müəssisələrində, o cümlədən Orconikidze (Suraxanı) rayonunda dörd min fəhlənin əlavə iş gününə cəlb olunması, Paris Kommunası adına gəmi təmiri zavodu fəhlələrinin aprel ayının bütün istirahət günlərində kütləvi surətdə iş vaxtından əlavə işə cəlb edilmələri aşkarlandı⁷⁶.

İstehsalatda iş şəraitinin yaxşılaşdırılması və fəhlələrin hüquqlarının qorunmasında fabrik-zavod yerli komitələrinin əmək mühafizə komissiyaları mühüm rol oynadı.

ÜİHİ MŞ-nin sentyabr (1937-ci il) plenumunda bu komissiyalar üçün qəbul etdiyi "Əsasnamə" onlara geniş səlahiyyətlər verdi⁷⁷. Belə ki, komissiyalar müəssisədə texniki təhlükəsizlik və əməyin mühafizəsi tədbirlərində iştirak edir, bu məqsədə ayrılan vəsaitin xərclənməsini yoxlayır, müəssisələrdə əmək qanunlarına əməl olunmasına nəzarət edir, fəhlələrin xüsusi iş paltarları, qoruyucu vasitələrlə təmin olunmasına və iş yerində sanitariya-gigiyena tələblərinə əməl edilməsinə nail olur, istehsalat xəsərəti və peşə xəstəliklərinin səbəblərini öyrənir və onların qarşısını almaq üçün tədbirlər görür, fəhlələrə texniki təhlükəsizlik qaydalarının öyrənilməsinə və təlimatlandırılmasına nəzarət edirdi.

Azərbaycan sənaye müəssisələrində texniki təhlükəsizlik şəraitinin yaradılmasında Qafqaz Neft-Mədən İşçiləri Həmkarlar İttifaqının fəaliyyəti daha səmərəli olmuşdu. 1937-ci ilin martında neft mədənlərində aparılan kütləvi yoxlama və görülən tədbirlər nəticəsində 1937-ci ilin birinci rübündə Bakı neft sənayesi müəssisələrində 1936-cı ilin birinci rübünə nisbətən istehsalat xəsarəti 8,3 faiz, ikinci rübündə isə 13,7 faiz, məişət xəsarəti isə müvafiq olaraq 46,3 və 41,6 faiz azalmışdı⁷⁸.

Lakin yeni texnikanın geniş miqyasda tətbiq olunduğu bir vaxtda təhlükəsizlik texnikasına nail olmağın ən vacib şərti yeni texnikaya yiyələnmək idi. Odur ki, Bakı neftçiləri bu dövrdə yeni texnologiyaya yiyələnmək üçün ciddi səy göstərirdilər. 1935-ci il ərzində respublikada neft sənayesində, qazıma və istismar sahəsində çalışan fəhlələrin 17,3 faizi dövlət texnika imtahanlarda "əla", 31,6 faizi "yaxşı" 43,9 faizi "kafi", yalnız 7,2 faizi "qeyri-kafi" qiymət almışdı⁷⁹.

1936-1937-ci illərdə Azərbaycan neft sənayesi fəhlələrinin əksəriyyəti müəssisələrdə təşkil olunan texniki təhsil dərəcələrində kurs keçib dövlət texnika imtahanları verərək, mədəni-texniki səviyyələrini artırmaq imkanı əldə etmişdilər. Bu isə son nəticədə yeni texnikaya yiyələnməklə əmək məhsuldarlığını artırmağa zəmin yaratdı.

Zəhmətkeşlərin sosial-məişət vəziyyəti. İkinci beşillikdə Azərbaycan zəhmətkeşlərinin sosial-məişət səviyyəsi öz əksini onların ictimai istehsaldakı rol və mövqelərindən, məşğuliyət dairəsinin genişləndirilməsindən, milli gəlirlərdən onlara çatan payın artırılmasından asılı olaraq, əmək haqqının, mədəni-maarif, tibbi xidmətlərin artırılmasında, ictimai təminat və mənzil şəraitinin yaxşılaşmasında tapırdı.

Beşillikdə zəhmətkeşlərin maddi rifahını səciyyələndirən mühüm göstəricilərdən biri məşğuliyət dairəsinin genişlənməsi idi. Bu, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində yeni iş yerlərinin açılması sayəsində həyata keçirilmiş, fəhlə və qulluqçuların sayı 1937-ci ildə 1933-cü ildəki 352,1 mindən 407,7 minədək artmış⁸⁰, yəni əlli mindən çox adam dövlət idarə və müəssisələrində işlə təmin olunmuşdu. Bununla əlaqədar qeyd etmək vacibdir ki, o dövrdə Azərbaycanda xalq təsərrüfatı fəhlə və qulluqçularının bu say artımı əsasən qeyri-azərbaycanlıların və gəlmələrin hesabına idi. Odur ki, ənənəvi olaraq fəhlə və qulluqçuların tərkibində azərbaycanlıların nisbi sayı 1926-cı ildəki 36,7 faizdən 1933-cü ildə 34,8 faizə, 1939-cu ildə isə 27,9 faizə enmişdi⁸¹. Əhalinin mütləq əksəriyyətini təşkil edən azərbaycanlıların məşğuliyət dairəsinin hakim Mərkəzin siyasəti nəticəsində əhəmiyyətli dərəcədə daraldılıb aşağı salınması bütün xalqın sosial-məişət vəziyyətinə öz mənfi təsirini göstərməyə bilməzdi.

Zəhmətkeşlərin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş mühüm tədbirlərdən biri milli gəlirdən bu sahəyə ayrılan hissənin artması ilə müəyyənləşir. Bu baxımdan Azərbaycan SSR dövlət büdcəsindən əhalinin sosial ehtiyaclarına ayrılan məbləğin həcmnin artması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əgər 1933-cü ildə Azərbaycan SSR dövlət büdcəsindən məsarif olan 79,3 milyon ümumi xərcin 39,9 milyon manatı (30,3 faiz) ictimai-mədəni tədbirlərə, o cümlədən maarifə 33,1 milyon manat (24,8 faiz), səhiyyəyə 5,3 milyon (4,0 faiz), kommunal təsərrüfata 361 min manat (0,3 faiz), ictimai təminatla 1,4 milyon manat sərf olunmuşdusa, 1937-ci ildə dövlət büdcəsindən məsarif olan 757,8 milyon manat ümumi xərcin 486,5 milyonunu, (64,2 faiz) ictimai-mədəni tədbirlərə, o cümlədən maarifə 320,4 milyon manat (42,3 faiz), səhiyyəyə 142,8 milyon (18,8 faiz), kommunal və mənzil təsərrüfatına 68,8 milyon manat (9,1 faiz), ictimai təminata 21,6 milyon manata sərf olunmuşdu⁸². Deməli, ikinci beşilliyin axırında əvvəlinə nisbətən sosial-məişət tədbirlərinə sərf olan məsarif 19,3 dəfə artmışdı.

İkinci beşillikdə fəhlə və qulluqçuların maddi rifahını səciyyələndirən mühüm iqtisadi göstəricilərdən biri də əmək haqqının səviyyəsi idi. Hələ birinci beşillik dövründən əmək haqqının artmasına baxmayaraq, onun tənzimlənməsində xeyli çətinliklər mövcud idi.

Beşilliyin əvvəllərində əmək haqlarının vaxtlı-vaxtında ödənilməsində ciddi çatışmazlıqlar var idi, belə ki, 1933-cü ilin birinci yarısında 2 milyon manatdan çox borc yaranmışdı. Azərbaycan XKS 1934-cü il oktyabrın 29-da respublikada "Oktyabr təntənələrinədək əmək haqqı üzrə borcun ləğv edilməsi" haqqında qərar qəbul etmişdi⁸³.

Ümumiyyətlə, ikinci beşilliyin əvvəllərində bütün ölkədə əmək haqqının tənzimlənməsinə böyük ehtiyac var idi. Xalq təsərrüfatının bir çox sahələrində - dövlət, kooperativ və ictimai təşkilatlarda çalışan fəhlə və qulluqçuların xeyli hissəsinin əmək haqqı olduqca aşağı idi və dolanışığ tələbatı minimumu ödəmirdi. Odur ki, SSRİ XKS və ÜİK(b)P MK 1934-cü il mayın 27-də azmaşlı işçilərin əmək haqqının yüksəldilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Burada 125 manata qədər olan maaşların artırılmasının vacibliyi qeyd olunmuşdu⁸⁴.

Bu qərara müvafiq olaraq, Azərbaycan Dövlət Plan Komitəsi respublikada 217,6 min nəfərin əmək haqqının artırılması üçün hər ay iki milyon manatdan artıq vəsait ayırmışdı. Orta hesabla hər bir işçinin əmək haqqı 9 manat 43 qəpik, o cümlədən maarif və səhiyyədə 9-12 manat artmış, orta və aşağı səhiyyə işçilərinə verilən əlavə isə 8-14 manat olmuşdu. Əlbəttə, bu əlavələr fəhlə və qulluqçulardan aşağı əmək haqqı alanlara verilirdi. Məsələn, respublika ağır sənaye işçilərinin 9,3 faizinə, yüngül sənaye işçilərinin 13,1 faizinə və s.

Respublikada yeni sənaye ocaqlarının yaradılması, yeni texnikanın istehsalata tətbiqi, əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi fəhlə və qulluqçuların əmək haqqının artmasına səbəb oldu. Bu, əmək məhsuldarlığının yüksəlməsini stimullaşdırmış, habelə işçi qüvvəsi axıcılığını ortadan qaldırmağa kömək etmişdi.

İkinci beşillik illərində respublika fəhlə və qulluqçularının orta illik əmək haqqı 1937-ci ildə 1933-cü ildəki 1777 manatdan 3453 manatadək və ya 94,3 faiz, o cümlədən sənayedə - 94,8 faiz, tikintidə - 88,4 faiz, nəqliyyatda - 121,5 faiz, kənd təsərrüfatında (sovxozlar, MTS, meşə təsərrüfatı, kənd təsərrüfatına xidmət edən müəssisələr) - 90,7 faiz artmışdı⁸⁶.

Kəndli təsərrüfatının kollektivləşdirilməsinin başa çatdırılması ilə onların pul gəlirləri də artmışdı. Kolxozların pul gəlirləri 1937-ci ildə 1932-ci ildəki 67,7 mln manatdan, 456,6 mln manata, o cümlədən orta hesabla hər bir kolxozun gəliri 21,3 min manatdan 124,1 manata, hər kolxoz heyətinə düşən pul gəlirləri isə 436,3 manatdan 1469 manatadək artmışdı⁸⁷.

Lakin kolxozçuların gəlirinin səviyyəsi sənaye fəhlələrinin əmək haqqından xeyli aşağı idi. Məsələn, 1933-cü ildə hər bir əmək gününə pulla 0,82 qəpik, taxilla 4,7 kq məhsul çatırdı. 1937-ci ildə isə Azərbaycan kəndində bütün təsərrüfatın 87,3 faizi və əkin sahələrinin 91,8 faizi kollektivləşdirildiyi zaman bir əmək gününə 3 manat 03 qəpik və ya taxilla 3,1 kq məhsul düşürdü⁸⁸.

Buna baxmayaraq, kolxozçu kəndlilər öz zəhmətləri əvəzinə çox az fayda alırdılar. Fəhlə və kəndlilərin maddi-mədəni vəziyyətləri arasında hələ də xeyli fərq var idi.

İkinci beşillik ərzində respublikada dövlət, kooperativ müəssisə və təşkilatlar tərəfindən 656 min kv. metr və yaxud birinci beşillikdən 266 min kv. metr çox mənzil sahəsi tikilib istifadəyə verilmiş, fəhlə və qulluqçular, kolxozçular öz vəsaiti və dövlət krediti hesabına 1,2 min kv. metr mənzil sahəsi tikmişdi⁸⁹. Mənzil problemi Bakıda daha kəskin hiss olunurdu və burada vəziyyəti çətinləşdirən amillərdən ən əsası da o idi ki, ikinci beşillikdə Bakıda 72,7 min nəfər gəlmə məskunlaşdırılmışdı⁹⁰. Bu, birinci beşillikdəkindən dəfələrlə az olsa da, mənzil probleminin həllinə çox ciddi maneə törədir.

Bakıda mənzil tikintisi əsasən Azərneft, Bakı Sovetinin "Bakı tikinti tresti" tərəfindən aparılırdı. İkinci beşillikdə Bakıda 340,9 min kv. metr sahəsi olan 919 yaşayış binası tikilib istifadəyə verilmişdi. Bundan əlavə 66 məktəb, uşaq bağçası, 42 körpələr evi binası da tikilmişdi. Lakin bütün bunlar nəzərdə tutulduğundan az idi. Belə ki, Bakı tikinti tresti 1937-ci ilə planlaşdırılmış ümumi işi ancaq 89,2 faiz, o cümlədən mənzil tikintisini 92,9, xəstəxana tikintisini 75,8, uşaq bağçası tikintisini 57,6 faiz yerinə yetirmişdi⁹¹. Bununla belə ikinci beşillikdə Bakı şəhərinin özündə aparılan tikintilər, xüsusilə onun

ətrafında yaradılan yeni fəhlə qəsəbələri öz əzəmətilə müasirlərini heyran qoyurdu. Bu qəbildən köhnə Suraxanı kəndinin yanında salınan Yeni Suraxanı qəsəbəsi xüsusən fərqlənirdi. 1934-cü il noyabrın əvvəllərində Bakıda olan SSRİ xalq komissarı Q. K. Orconikidze Suraxanı neft-mədən rayonunun çox böyük inkişafı haqqında demişdi: "1907-ci ildə mən burada Əsədullayevin yanında işləyərkən bu yerdə Benkendorfə məxsus cəmi bir neçə buruq və bir o qədər də yararsız daxma var idi. Amma indi Suraxanı abad bir qəsəbəyə çevrilib. Əgər mən buraya təkliddə düşsəydim, onda bu yerləri tanımayacaqdım"⁹².

İkinci beşillikdə əhalinin sosial məişət vəziyyətini yaxşılaşdırmaqda hələ birinci beşillikdə çörək və bəzi məhsulların təchizatı işində qoyulmuş norma və kartoçka sisteminin ləğvi mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdi. Buna 1934-cü ildə SSRİ-də taxıl tədarükündə əldə olunmuş müvəffəqiyyətlər imkan yaratdı.

ÜİK(b)P MK noyabr (1934-cü il) plenumu çörək və bir sıra digər ərzaq məhsulları üzərində kartoçka sisteminin 1935-ci il yanvarın 1-dən ləğv edilməsi, onların dövlət və kooperativ mağazalarında geniş satışına keçilməsi haqqında qətnamə qəbul etdi⁹³.

Çörək, un və yarma üzərində mövcud olan müxtəlif satış qiymətləri əvəzinə vahid dövlət qiyməti müəyyən edildi. Yeni qiymətlərin əvvəlkinə nisbətən baha olduğunu nəzərə alan SSRİ XKS 1934-cü il 7 dekabr tarixli qərarı ilə 1935-ci ildə fəhlə və qulluqçuların əmək haqqının, tələbələrin təqaüdlərinin, pensiyaların artırılmasını və bu məqsədlə 4 milyard 200 milyon manat ayrıldığı mən elan etdi⁹⁴.

Ərzaq məhsulları üzərində və eləcə də 1936-cı ilin yanvarından sənaye mallarına tətbiq olunmuş kartoçka sisteminin də ləğvi dövlət ticarəti ilə yanaşı, kooperativ və kəndli-kolxoz ticarətinin inkişafına, ictimai iaşə müəssisələrinin genişlənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdi. 1937-ci ildə Azərbaycanda ictimai iaşə müəssisələrinin sayı 1390-a çatmış, onun ticarət dövriyyəsi isə 168,7 milyon manat olmuşdu⁹⁵.

Beləliklə, istehlak mallarının artması, ticarətin genişlənməsi sayəsində Azərbaycanda əmtəə dövriyyəsi 1937-ci ildə 1932-ci ildəki 741,8 milyon manatdan 2,2 milyard manata çatdı və əhalinin bir nəfərinə düşən əmtəə satışı üç dəfəyə qədər artmış oldu⁹⁶. İkinci beşillikdə Bakı şəhərinin abadlaşdırılması onun sakinlərinin sosial-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında mühüm amilə çevrildi. Bu dövrdə kommunal təsərrüfatına və onun yenidən qurulmasına 196,5 milyon manat sərf edilmişdi ki, bu da birinci beşillikdəkindən 3,3 dəfə artıq idi. 1932-ci ildə əhalinin hər bir nəfərinə 77,3 manat məsrəf olunurdu və bu rəqəm 1937-ci ildə 156,4 manata çatdı⁹⁷.

Yaşayış evlərinin qazlaşdırılmasına (1937-ci ildə qaz kəmərinin uzunluğu 53,7 km-ə bərabər idi), həm mənzillərin, həm küçələrin

elektrikləşdirilməsinə, su kəmərləri və kanalizasiya tikintisinə, tramvay xətləri və elektrik dəmir yolları şəbəkələrinin genişləndirilməsinə, küçələrin asfaltlaşdırılmasına və yaşıllaşdırılmasına, mədəniyyət və istirahət parkları salınmasına daim diqqət yetirilirdi.

Azərbaycan əhalisinə hər cür pulsuz tibbi yardım xidməti xeyli yaxşılaşdı, sanatoriya və istirahət evləri üçün verilən putyovkaların sayı artdı. Sanatoriya, istirahət evləri, birgünlük istirahət, evləri və mədəniyyət mərkəzləri şəbəkəsi də genişləndi. 1934-1937-ci illərdə Mərdəkanda və Bakının Stalin rayonunda (indiki Səbail) belə evlər açılmışdı. 1937-ci ildə respublikada 2,6 min çarpayılıq 23 sanatoriya, 3,2 min çarpayılıq 22 istirahət evi fəaliyyət göstərirdi⁹⁸.

Zəhmətkeşlər sosial sığorta hesabına pulsuz və ya güzəştli qiymətlərlə yollanışlar alırdılar. Bakının mədən rayonlarında əhaliyə ictimai işə xidmətləri göstərmək üçün fabrik-mətbəxlər tikilmişdi. Əhalinin həyatında ictimai işənin inkişafının mühüm əhəmiyyəti var idi. Bilavasitə neft mədənlərində əsasən mədə-bağırsaq xəstəliklərindən korluq çəkən fəhlələrin istifadə etdiyi pəhriz aşxanaları işləyirdi. Onlara əsasən dövlət tərəfindən vəsait ayrılırdı.

Həkimlərin sayı artmış, xəstəxana və səhiyyə məntəqələrinin xüsusən təzə avadanlıqla təchiz olunması yaxşılaşmış, əhali arasında profilaktika işləri genişlənməmişdi. Əgər 1932-ci ildə Azərbaycan SSR-də orta hesabla on min nəfər əhaliyə 6,2 həkim və 22,1 xəstəxana çarpayısı düşürdüsə, 1937-ci ildə on min nəfər əhaliyə on həkim və 57,8 xəstəxana çarpayısı düşürdü. Əhaliyə xəstəxanadan kənar sahə sistemi üzrə də yardım göstərilirdi. 1935-ci ildə neft mədənlərində 48 səhiyyə məntəqəsi, 311 həkim kabineti var idi. Gəncə yağ zavodu, ipək, məhud və toxuma-əyirmə fabriklərində Nuxa və Xankəndində baramaaçan zavodlarında da belə səhiyyə ocaqları var idi⁹⁹.

Beləliklə, zəhmətkeşlərin əmək haqqının tənzimlənməsi, respublikanın sənayesində çalışan fəhlə və qulluqçuların iş şəraitinin yaxşılaşdırılması, əhalinin məşğuliyət səviyyəsinin yüksəlməsi mənzil tikintisi, pulsuz tibbi xidmətə ayırımların artırılması Azərbaycanda əhalinin maddi rifahının müəyyən qədər yüksəldilməsinə səbəb olmuşdu. Maddi və sosial-məişət sahəsində "sovet zəhmətkeşlərinin" əldə etdikləri müvəffəqiyyətlər kapitalizm aləmində başlanmış ümumdünya böhranı kataklizmləri fonunda onlarda inam və qürur hissləri oyadır, "parlaq gələcəyə" inamı gücləndirərək çətinliklərə, müşküllərə dözməyə kömək edirdi.

VIII FƏSİL

MƏDƏNİ QURUCULUQ

§ 1. XALQ TƏHSİLİ VƏ MAARİF İŞİ

Savadlılıq uğrunda kütləvi hərəkət. Respublikada savadsızlığın ləğvi sahəsində ilk müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdi. Təhsil səviyyəsi bütövlükdə aşağı idi. Müasir həyat quruculuğu, xalq təsərrüfatının yenidən qurulması vəzifələri savadsızlığın tezliklə ləğv edilməsinin başa çatdırılmasını sürətləndirməyi, ümumi təhsilin tətbiqini tələb edirdi. Savadsızlığın ləğv edilməsi sahəsində iş sisteminin təkmilləşdirilməsində "Savadsızlığı ləğv etmək işi haqqında" 1929-cu il mayın 17-də qəbul edilmiş partiya qərarında milli respublikalarda savadsızlığın ləğv edilməsi bütün mədəni işin əsas və ən mühüm vəzifəsi kimi xüsusi qeyd olunmuşdu¹.

Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı və Dövlət Plan Komitəsi işin plana uyğun təşkili məqsədilə yarım milyona qədər adamın savadsızlığını ləğv etməyə dair beşillik plan tərtib etdilər². Xalq Komissarları Soveti yanında savadsızlığı ləğv etmək işinə rəhbərlik etmək üçün hökumət başçısı Q. Musabəyovun sədrliyi altında 1928-ci ildə xüsusi respublika komissiyası təşkil edilmişdi. Komissiyanın tərkibinə partiya, AHİŞ, Xalq Maarif Komissarlığı, Mərkəzi Kolxoz İdarəsi, Dövlət Plan Komitəsi, "Rədd olsun savadsızlıq" cəmiyyəti və "Şəhərin kəndlə rəhbərliyi cəmiyyəti"nin (ŞKRC) nümayəndələri daxil idi. Azərbaycan zəhmətkeşləri savadsızlığı tezliklə ləğv etmək çağırışını müsbət qarşıladı. Hər yerdə - şəhər rayon və kəndlərdə keçirilən toplantılarda fəhlə və kolxozçular fəal sürətdə savad qruplarına və dərnəklərinə yazılırdılar. 1928-ci ildə AHİŞ-in mədəniyyət şöbəsi "Rədd olsun savadsızlıq" Respublika Cəmiyyəti ilə birlikdə Bakı və onun rayonlarında savadsızlığı ləğv etmə qrupları yaratmışdı. Suraxanı rayonunda iyirmi belə qrup açılmışdı³. Bibi-Heybət rayonunda 29 savadsızlığı ləğv etmə kursu fəaliyyət göstərirdi⁴. Mədəni işçiləri Həmkarlar İttifaqının təşkil etdiyi dərnəklərə 5285 nəfər savadsız və altı min nəfər əzsavadlı fəhlə cəlb edilmişdi⁵. Fəhlələrin təhsilə böyük həvəsi nəzərə çarpırdı. Kəndlilərin də savada marağı güclənirdi. Xüsusilə "Kənd təsərrüfatı kollektivləri"nin üzvləri olan kəndlilər savad dərnək və kurslarına geniş cəlb edilirdi⁶. RSFSR-də nəşr edilmiş "Muzdur əlifbası" yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla təcili Azərbaycan dilinə tərcümə edildi. 1929-cu ilin avqustunda Azərbaycan istehlak kooperasiyasının Mərkəzi İdarə Heyəti bütün payçıların savad kurslarına yazılması çağırışı ilə "Azərbaycan SSR-in bütün kooperativ

fəhlələrinə, muzdurları və muzdur qadınlarına" müraciətini qəbul etdi. Təkcə həmin il Azərbaycan istehlak kooperasiyası 275-dək savad məntəqəsi açmışdı⁷.

Komsomol mədəni yürüşlərin təşkilinin təşəbbüsçüsü kimi çıxış edirdi. Birinci belə yürüş 1928-ci ilin mayında keçirildi. Həmin ilin sentyabrında Azərbaycan komsomolu ümumittifaq mədəni yürüşündə iştirak etdi. Yürüş zamanı savad məktəb və kursları 22 min nəfərədək adamı əhatə etmişdi⁸. Azərbaycanda "hər bir savadlı komsomolçu bir savadsız öyrətməlidir" - komsomolun əsas şüarı idi.

Bu tədbirlər sayəsində 1928-1930-cu illərdə 212836 nəfər savad alıb yazmaq, oxumaq öyrəndi. Bu isə 20-ci ildən sonrakı yeddi ildəkindən iki dəfə çox idi. Savadlanma hərəkəti sonrakı illərdə də davam etdi.

Savadsızlığın ləğv edilməsi uğrunda mübarizə faktiki olaraq həyati tələbat xarakteri aldı. Ancaq bu işdə çoxlu formalizm, tələsiklik, sünilik ünsürləri var idi. Qəzalarda, kənd əhalisi içərisində mövhuməti, patriarxal ünsürlərin müqavimətini aradan qaldırmaq lazım idi. Bu qüvvələrin təzyiqi altında, xüsusilə azərbaycanlı qadınların təhsildən uzaqlaşması müşahidə edilirdi. Onlar savad məntəqələrində dərsləri pozur, dərslər keçirilən binaları yandırır, böhtançı şayiələr yayır, "mədəni əsgər"ləri təqib edir, döyür, bəzən isə öldürürdülər. Ağdaş, Göyçay və digər rayonlarda belə hallar baş vermişdi⁹. Savadsızlığın ləğv edilməsinin Azərbaycan dilində həyata keçirilməsi haqqında Xalq Komissarları Sovetinin göstərişləri hər yerdə yerinə yetirilmirdi. 1930-cu ilin oktyabrında savadsızlığın ləğv edilməsinin təşkilini yaxşılaşdırmaq və nöqsanları aradan qaldırmaq məqsədilə respublika Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində xüsusi mədəni quruculuq Şurası yaradıldı. Onun birinci iclasında otuz təşkilat müqavilə imzaladı. Bu müqavilədə hər bir təşkilatın, ilk növbədə, fəhlə və kolxozçular içərisində savadsızlıqla mübarizədə iştirakı və görəcəyi işin həcmi müəyyən edildi¹⁰.

AHI və Azərbaycan kolxoz birliyi savadsızlığı ləğv etmə məktəbləri şəbəkəsinin təşkilinə maddi yardım göstərmək, savad məktəblərini dərslük, dərsləvazimatı və kadrlarla təmin etmək sahəsində konkret tədbirlər görürdülər. Xalq Maarif Komissarlığı Nuxa, Ağdaş, Quba, Qazax, Şuşa, Zaqatala, Lənkəran, Göyçay və Naxçıvanda savadsızlığın ləğv edilməsi işlərində çalışan müəllimlər üçün kurslar təşkil etdi. Ali təhsil müəssisələrinin tələbələri kənd təşkilatlarına kömək məqsədilə kəndə göndərilir, mətbuat ictimaiyyətin savadsızlığı ləğv etmək vəzifələrinin həllinə səfərbər edilməsində mühüm rol oynayırdı. Qəzetlər əlifbanı öyrənənlər üçün xüsusi səhifələr ayırır, metodiki məqalələr çap edir, qabaqcıl "mədəni əsgərlərin" iş təcrübəsini yayırdılar.

1930-cu ildən başlayaraq bir çox savad məktəb və qruplarında əlifbanı öyrətməklə yanaşı, "siyasi dərslər" keçirilir, ölkədəki vəziyyət, partiyanın

siyasəti izah edirdi. Savadsızlığın ləğv edilməsi işinin zəhmətkeşlərin siyasi maariflənməsi ilə əlaqələndirilməsi partiya və hökumətin maraqlarına tam cavab verməli idi. Çünki bu yolla hakim "siyasət və ideologiya" kütlələrin şüuruna yeridilməli, onlar "sosializm" in tərəfdarları kimi tərbiyələndirilməli idilər.

Bu illərdə Azərbaycanda geniş yayılmış savadlanma uğrunda kütləvi hərəkatın müxtəlif formaları sayəsində 980 min nəfərədək adamın savadsızlıq və azsavadlılığını ləğv etmək, bütün respublika əhalisi içərisində isə savadlılığı 18,5-dən 50,9 faizədək¹¹ qaldırmaq mümkün oldu. Lakin xalq təsərrüfatının yenidən qurulması, yeni texnikanın mənimsənilməsi zərurəti və xalqın ümumi təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi savadsızlıq və azsavadlılığı ləğv edilməsinin tezliklə başa çatdırılmasını tələb edirdi. 1933-cü ilin iyununda Azərbaycan KP MK, Xalq Maarif Komissarlığı və AHİŞ əməkçiləri bu işə daha geniş cəlb etmək məqsədilə "əlliklə savadlanma" istiqrazı buraxdılar¹². İstiqrazın yayılmasında tələbələr xüsusi fəallıq göstərirdilər. O zaman 1320 tələbə rayon, kolxoz və sovxozlarda 30100 nəfərin savadsızlığını ləğv etməyi öhdələrinə götürdülər¹³. Azərbaycanda nəinki kənd əhalisinin əksər hissəsi, hətta kənd kommunistləri və komsomolçularının bir qismi hələ də savadsız idi. Kənddə baş verən yeni proseslər kənd zəhmətkeşlərinin bilik və təhsilə yiyələnməyə can atmalarına şərait yaradırdı. Ağdam, Gəncə, Zaqatala, Qazax, Qaryagin (indiki Füzuli), Salyan, Cəbrayıl, Dəstəfur, Kəlbəcər və Laçın rayonlarında bu əhvali-ruhiyyə xüsusilə güclü idi. 1933-cü ildə bütün rayonlarda kənd sovetləri nəzdində savadsızlığı ləğv etmə qəragahları bu işə xeyli kömək göstərdi¹⁴.

Fəhlələrin də texniki savadının yüksəldilməsi zəruriyyəti onların əlilbanı tezliklə öyrənmələrini daha da ciddiləşdirirdi. 1933-cü ildə neftçi fəhlələrin 25 faizi əlifbanı bilmirdi¹⁵. Buna görə də "mədəni əsgər"lər, respublika fəhlə sinfinin əsas dəstəsinin - neftçi fəhlələrin savadsızlığının ləğv edilməsinə kömək üçün səfərbərliyə alındılar.

Kənddə mədəniyyət uğrunda mübarizə ən müxtəlif formalarda həyata keçirilirdi. Kənd sovetləri kəndin abadlaşdırılması, kəndlilər içərisində savadsızlığın ləğv edilməsi, mədəni-maarif müəssisələri, məktəb, sağlamlıq ocaqları tikintisini öhdələrinə götürürdü.

1936-cı il yanvarın 16-da ÜİK(b)P MK və SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin "savadsız və azsavadlıların təhsili işi haqqında" qərarı 16 yaşlı 50-dək olan əməkçilərin savadsızlığını iki ildə tamamilə ləğv etmək vəzifəsini qarşıya qoydu. Bu direktiv əsasında AK(b)P MK və Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti 1936-cı ilin fevralında "Azərbaycan SSR-də savadsız və azsavadlıların təhsili işi haqqında" qərar qəbul etdi¹⁷. Qərarla 1936-cı ildə respublikanın yaşlı əhalisi içərisində 216 min savadsız və 94 min azsavadlıın təhsilə cəlb edilməsi vəzifəsi müəyyənləşdirildi. Yaşlıların təlimini təkmilləşdirmək məqsədilə iki aylıq

savad məktəbləri əvəzinə onaylıq təhsil kursunu əhatə edən savad məktəblərinin yaradılmasına başlandı. Bu məktəblər müdavimlərə müəyyən istehsalat vərdişləri də verməli idi. Bu məktəblərin bazasında xüsusi və ixtisas fənləri daxil olmaqla ibtidai məktəbin tam kursu həcmində, təlim keçilən məktəblər yaradıldı. Bu məktəblərdə hər il minlərlə fəhlə təhsil alırdı. Müəssisələrdə istehsalın xüsusiyyətini nəzərə almaqla növbə məktəbləri təşkil edilirdi.

İkinci beşillikdə Azərbaycan SSR-də 1178,5 min nəfər savad məktəbləri, kursları və müxtəlif təhsil metodları ilə əhatə olunmuşdu¹⁸.

Mədəni quruculuğun bu cəbhəsində həlledici hücum 1938-1941-ci illərdə həyata keçirildi. 1938-ci ilin iyununda Kirovabad (indiki Gəncə) şəhərinin fəhlə, kolxozçu, kommunist və komsomolçuları respublika zəhmətkeşlərinə savadsızlığa son qoymaq, öz səhərlərini elliklə savadlanma şəhərinə çevirmək çağırışı ilə müraciət etdilər¹⁹. Bütöv rayon və kəndlər savadsızlığını ləğv edilməsini tezliklə başa çatdırmaq üzrə "sosializm yarışına" qoşuldular. Müəllimlər, savadlı kommunist və komsomolçular, kənd sovetləri və həmkarlar İttifaqlarının üzvləri mədəni əsgərlər sırasına qoşuldular. Bir nəfər savadlının 20-30 savadsız təhsil verməsi uğrunda "yarış" geniş vüsət aldı. Həmkarlar təşkilatları mədən və zavodlar arasında bütün fəhlələrin tezliklə savadlandırılması üzrə "sosializm yarışını" təşkil edirdilər.

Savadsızların təhsili sahəsində məktəb müəllimləri savadsızlar üçün dərnəklər yaradır, yaylaqlarda heyvandarlar içərisində savadsızlığın ləğv edilməsi işini təşkil etmək məqsədilə bütün yay mövsümündə dağlara gedirdilər. Təkcə 1940-cı ildə yaylaqlarda müəllimlərin köməyi ilə 23175 nəfər savada yiyələnmişdi²⁰.

Beləliklə, 1938-ci ildən 1940-cı ilin iyununadək 530 min nəfər savadsız və azsavadlı təhsil almışdı²¹. 1939-cu ildə bütün respublika əhalisinin savadlılığı 1926-cı ildəki 18,1 faizə qarşı 73,8 faiz təşkil edirdi²². Eyni zamanda şəhər əhalisi içərisində savadlılıq 83,2 faizə, kənd əhalisi içərisində isə 66,8 faizə bərabər idi. Azərbaycan əhalisi içərisində savadsızlığın ləğv edilməsi mədəni həyat üçün xüsusilə böyük əhəmiyyətə malik mühüm nailiyyət idi. Sovet hakimiyyəti illərində azərbaycanlılar içərisində savadlılıq 9,3 faizdən 65,5 faizə yüksəldi. 1926-cı illə müqayisədə 1939-cu ildə Azərbaycanlı qadınlar içərisində savadlılığın 3,1 faizdən 54,7 faizə yüksəlməsi diqqətəlayiq hal idi²³. Təhsilə savad dərnəklərindən başlayan bir çox azərbaycanlı qadınların taleyi maraqlıdır. Belə ki, məşhur pambıqçı, SSRİ Ali Sovetinin deputatı, pambıq tarlalarında Staxanov hərəkətinin təşəbbüsçüsü Bəsti Bağırova təhsil yolunu savad dərnəyindən başlamışdı. 15 yaşlı Xədicə Əliyeva adlı bir qız atasından gizli savad məktəbinə gedirdi. O, sürətlə savad əldə edərək digər azərbaycanlı

qadınlara savad öyrətməyə başladı. Məktəb ona Tibb institutunun tələbəsi olmaq arzusunun həyata keçirməyə yol açdı.

1941-ci ilin fevralında yaşlı əhali içərisində savadsızlığın hələ tamamilə ləğv edilmədiyini nəzərə alaraq "Savadsızlıq və azsavadlılığın ləğvinə dair tədbirlər haqqında" xüsusi qərar qəbul edildi. Qərarında göstərilirdi ki, Azərbaycanda savadsızlığın ləğvi 1942-ci ildə tam şəkildə başa çatdırılmalıdır²⁴. Lakin 1941-ci ilin iyununda başlayan Böyük Vətən müharibəsi nəzərdə tutulan planların həyata keçirilməsinə bir müddət mane oldu.

Müharibəyə qədərki illərdə savadsızlığın ləğvi sahəsində əldə edilən nailiyyətlər maarifin, xalqın ümumi təhsil səviyyəsinin yüksəlişinə, onun mədəni-yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişafına əsas yaratdı. Bu sahədə bütün işin hakim Kommunist partiyasının direktiv orqanların əlində həddindən artıq cəmləməsinə, nəticədə müəyyən amiranəliyin və məhdudluğun mövcudluğuna baxmayaraq, ictimai təşkilatların, konüllü cəmiyyətlərin və əhalinin qabaqcıl hissələrinin savadsızlığın ləğvi işində fəal iştirakı niühüm rol oynamışdı. Belə ki, savadsızlığın ləğvi prosesi, sözsüz, sovetlər dövründə Azərbaycan xalqının təhsil, mədəniyyət sahəsində qazandığı inkişadılmış uğurlarından biri idi.

Ümumi ibtidai təhsil. Xalq maarif komissarı Ruhulla Axundov 1927-ci ilin noyabrında AK(b)P-nin VIII qurultayında bəyan etdi: "Hesab edirik ki, partiyamızın ümumi icbari pulsuz təhsil məsələsini qoymaq vaxtı gəlib çatmışdır"²⁵. Xalq Maarif Komissarlığının hazırladığı ümumi təhsilə keçilməsi planı Azərbaycan MİK-in III sessiyasında (1928-ci ilin fevralı)²⁶ təsdiq edildi. Planda 1927/28-ci tədris ilindən başlayaraq on il müddətində ümumi icbari ibtidai təhsilin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bakıda və onun mədənzavod rayonunda, Salyan dairəsində²⁷ ibtidai təhsilin həyata keçirilməsinə 1928-ci ilin payızında başlandı.

VI Ümumə Azərbaycan Sovetlər qurultayı (1929-cu ilin apreli) digər şəhər və dairələrdə də ümumi təhsilin tətbiq edilməsinin zəruriliyini qeyd etdi²⁸.

30-cu il avqustun 29-da Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası ümumi ibtidai təhsilin tətbiq edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi.²⁹ 1930/31-ci ildən bütün respublika üzrə hər yerdə beşillik ibtidai məktəb kursu həcmində 8-9-10 yaşlı uşaqlar üçün ümumi məcburi ibtidai təhsilə keçilməsi nəzərdə tutulurdu. Həmin tədris ilində ümumi ibtidai təhsil Gəncə, Salyan, Zaqatala, Nuxa və Şirvan, 1932/33-cü tədris ilində isə bütün qalan rayonlarda tətbiq edildi.

Beləliklə, ümumi ibtidai təhsil qanuni oldu. Azərbaycan hökuməti ümumi təhsilin həyata keçirilməsi üçün 22 mln 508 min manat ayırdı və Q.Musabəyovun başçılığı altında respublika komitəsi yarandı. Ümumi təhsilin tətbiqini əhali rəğbətlə qarşıladı. Xalq nümayəndələrinin fəal iştirakı ilə yalnız 1928-1932-ci illərdə respublikada 214 yeni məktəb binası tikildi³⁰.

Azərbaycanda ümumi təhsilin həyata keçirilməsi yenə də kifayət qədər pedaqoji kadrların, xüsusilə qadın pedaqoqların çatışmazlığı, azərbaycanlı qızların tədris ocaqlarına zəif gəlməsi kimi çətinliklərlə rastlaşırdı, Azərbaycanda qızların oğlanlarla birlikdə təhsil alması nəzərdə tutulduğuna baxmayaraq, ilk vaxtlar bir sıra rayonlarda qızlarla dərsləri ancaq qadın pedaqoqlar aparmalı olurdular.

Ümumtəhsil məktəblərini yeni pedaqoji kadrlarla təmin etmək məqsədilə II dərəcəli məktəblərin bazasında pedaqoji texnikular açıldı. Şuşa, Gəncə və Nuxada müəllim hazırlayan yay kursları təşkil edildi³¹.

Azərbaycanda ümumi təhsilin tətbiqi hər yerdə asan getmirdi, yenə də bir sıra ucqar rayonlarda, xüsusilə kənd yerlərində bu tədbirə düşmən münasibət qalmaqda idi. Yeni quruluşdan narazı olan bəzi qüvvələr geridə qalmış ünsürlərdən istifadə edərək məktəblərdə dərsləri pozur, kəndliləri uşaqlarını məktəbə buraxmamağa təhrik edir³², kənd müəllimlərinə mane olur, bəzi hallarda isə onlara divan tuturdular, Zaqatala, Zəyəm, Nuxa və Balakəndə hətta müəllimlərin öldürülməsi halları da baş vermişdi. Kənd müəllimini təqiblərdən müdafiə etmək və ona normal iş şəraiti yaratmaq məqsədilə respublika hökuməti 1931-ci il yanvarın 25-də Azərbaycan SSR kənd müəllimləri üçün müvafiq şərait yaradılmasını, onların hüquqlarının qorunmasını təmin edən xüsusi qərar da qəbul etmişdi. Ancaq xalqın böyük əksəriyyəti ümumi təhsilin gedişinə baxış ongünlükləri və aylıqları, onun hər yerdə tezliklə başa çatdırılması üçün "sosializm yarışını" və hamilik tədbirləri keçirirdilər. Ümumi təhsilin gedişinə baxış aylığı, məktəblərin təmiri üzrə iməciliklər təşkil edilir, xeyriyyə məqsədilə keçirilən konsert və tamaşalardan toplanan vəsait ümumtəhsil ehtiyacları üçün sərf edirdi³³. Kənd əhalisinə Bakı fəhlələri hərtərəfli kömək göstərirdilər: məktəblərin tikintisi üçün vəsait toplayır, tikinti materialları hazırlayır, uşaqlara maddi yardım edirdilər. Komsomol bir çox rayonlarda ümumi təhsilə hamilik edirdi. Bu tədbirlər nəticəsində 1932/33-cü tədris ilində ibtidai məktəblərə 369536 nəfər, o cümlədən, 88933 Azərbaycanlı məktəbli cəlb olunmuşdu.

Sonrakı dövrdə Azərbaycanda ümumi ibtidai təhsil daha böyük vüsət aldı. Maarifə yeni pul vəsaiti ayrıldı. Belə ki, 1937-ci ildə maarifin ehtiyaclarına 320377 min manat, 1940-cı ildə isə bu sahəyə 484900 min manat vəsait ayrılmışdı. VIII Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı (1935-ci ilin yanvarı) zəhmətkeşlərin vəsait və qüvvələrini səfərbər edərək məktəb tikintisini genişləndirdi, məktəb binalarını tutmuş idarə və təşkilatlardan onları boşaltmağı tələb etdi.

İcraiyyə komitələri və kənd sovetləri partiya, həmkarlar, təsərrüfat qurumları və ictimai təşkilatlar maarif işinə fəal qoşuldular. Beləliklə, təkcə ikinci beşillikdə Azərbaycanda 408090 şagird yeri olan 336 yeni məktəb binası

tikildi və onlardan 260-ı kənd yerlərində idi. Pedaqoji İnstitut (APİ), Dövlət Universiteti (ADU) və pedaqoji məktəblərdə müəllim kadrlarının hazırlanması genişləndirildi. Artıq 1936/37-ci tədris ilində respublikada 15137 müəllim var idi³⁴.

SSRİ MİK və XKS-nin 1936-cı il 11 aprel tarixli qərarı əsasında əməkdar ibtidai və orta məktəb müəllimi fəxri adları təsis edildi³⁵.

Məktəb təhsilini genişləndirmək tədris-tərbiyə işinin yenidən qurulması, tədris metodlarının yaxşılaşdırılması, məktəb proqramları və dərslərlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə sıx şəkildə əlaqədar idi. Tədris metodlarının müəyyən edilməsi gedişində şagirdlərin təhsilinin humanistləşdirilməsinə, demokratik prinsiplərə ziyan vuran xeyli ciddi əyintilərə yol verilmişdi. Tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində ÜİK(b)P MK-nın 1932-ci il 25 avqust tarixi "İbtidai və orta məktəbdə rejim və tədris proqramları haqqında" və 1933-cü il 12 fevral tarixli "İbtidai və orta məktəblər üçün dərslərlər haqqında" qərarları³⁷ mühüm rol oynadı. Bu qərarlarda elmlərin əsaslarına yiyələnən savadlı adamların hazırlanmasının konkret vəzifələrinə cavab verən sabit proqram və dərslərlərin yaradılması zərurəti qeyd olunmuşdu. 1932/33-cü tədris ilinin əvvəlində Azərbaycanda ibtidai məktəblər, yeddiillik məktəblər, fabriklər-zavod və kəndli gənclər məktəbləri üçün xüsusi proqramlar tərtib edildi³⁸.

Azərbaycan dilində yeni dərslərlərin hazırlanması işində ciddi əməliyyatlar aparıldı. Məktəb proqramları və dərslərlərindən ənənəvi milli ideyaları təbliğ edən materiallar, milli mənəvi dəyərlərə dair müddəalar çıxarıldı. Proqram və dərslərlər ancaq "sosialist ideallarına" sadıq olan gənc nəsillər tərbiyə etmək məqsədinə uyğun olmalı idi. Yeni dəyişikliklər proqramları sosializm quruculuğu "beynəlmiləl" tərbiyə tələbi ilə uzlaşdırmağa xidmət edirdi. ÜİK(b)P MK və SSRİ XKS-nin 1934-cü il 16 may tarixli qərarı da bu məqsədə yönəlmişdi. Qərarda məktəblərdə tarix və coğrafiyanın öyrədilməsinə xüsusi diqqət verilmirdi. Bu fənlər güclü partiya nəzarəti altında idi və "yeni insan" - sosializm cəmiyyəti qurucusunun, hər şeydən əvvəl "SSRİ vətəndaşı" formalaşdırılması üçün ondan ideoloji silah kimi istifadə edilirdi. Milli tarix isə faktiki olaraq proqramlardan çıxarılır və ya qısaldılmış xarakter daşıyır, "SSRİ tarixi" fənninə "yamaq" edilirdi. Bütün müttəfiq respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycanda da bu qərara uyğun yeni ümumtəhsil təlim sistemi - ibtidai, natamam orta və orta məktəb yaradılırdı.

Bu illərdə partiya müəllimlərin ümumtəhsil səviyyəsinin yüksəldilməsinə, onların daha çox siyasi tərbiyəsinə, "ideya" möhkəmləyinə xüsusi diqqət yetirirdi. Ən "sədaqətli, sadıq müəllim kadrlarını" seçmək məqsədilə 1936-cı ildən başlayaraq onların attestasiyası keçirilirdi. Bu tədbir,

sözsüz ki, məktəbləri zəif hazırlıqlı müəllimlərdən azad etməyə, tədrisin keyfiyyətini yüksəltməyə kömək edirdi. Ancaq bu tədbir həmçinin keçmişdə müxalifət partiyalarının üzvü olmuş və ya "xalq düşmənləri" elan edilmişlərin yaxın qohumları olan müəllimləri məktəbdən uzaqlaşdırmaq məqsədi də güdüdü. 1937-ci il - repressiyaların zirvə mərhələsi olan il idi. 1937/38-ci tədris ilində 16392 müəllimdən 1938-ci ilin iyulunda 2525 müəllim attestasiyadan keçmədi³⁹. 1938-ci il dekabrın 30-dan 1939-cu il yanvarın 12-dək Azərbaycanın bütün rayonlarında keçirilən müəllimlərin ideya-siyasi tərbiyəsi məsələlərinə dair müşavirələr də bu məqsədə xidmət edirdi. Bakı şəhəri ibtidai və orta məktəb müəllimləri içərisində "ideya-tərbiyə" işinin vəziyyətinə dair məsələ 1941-ci ilin iyununda AK(b)P MK-da müzakirə edildi⁴⁰.

Məktəb təhsili sahəsində inzibati-amirlik metodunun güclənməsi ilə əlaqədar böyük çətinliklərə baxmayaraq, müəllimlər vicdanla, ləyaqətlə öz borclarını yerinə yetirirdilər. 1933/34-cü ildə ümumi icbari ibtidai təhsilin həyata keçirilməsi işində həlledici müvəffəqiyyətlər əldə edildi. Belə ki, ibtidai məktəblərin sayı 1930-cu ildəki 1779-dan 2383-ə çatdı. Bu məktəblərdə təhsil alan 383470 nəfərdən 249251 nəfəri azərbaycanlı idi. Azərbaycanlı qızların sayı onların içərisində 1930/31-ci tədris ilindəki 42182 nəfərə qarşı 99242 nəfər təşkil edirdi⁴¹.

Ümumtəhsil məktəblərində azərbaycanlı qızların sayının intensiv artımı (onların sayı iki dəfədən çox artmışdı) keçmiş geriliyin bu illərdə aradan qaldırılması, məişət şəraitinin dəyişməsi, bütövlükdə Azərbaycan qadınının köləlik və mövhumatçılıq buxovlarından azad edilib yeni qadın nümunəsinə çevrilməsi üçün görülən işlərin nəticəsi idi. Azərbaycanda ümumi ibtidai təhsilin həyata keçirilməsində əldə edilən nailiyyətlər ümumi icbari yeddiillik təhsilə keçmək üçün əsas oldu.

Azərbaycanda təhsilin bütün pillələrində şagirdlərin sayı ildən-ilə artırdı. Buna görə sonrakı illərdə məktəb tikintisi, pedaqoji kadr məsələsi daha böyük kəskinliklə qarşıda dururdu. Səciyyəvi haldır ki, respublikada məktəblərin tikintisi xalqın öz təşəbbüsü ilə xeyli vüsət almışdı. Kəndlilər özləri məktəblərin tikintisi üçün vəsait toplanmasını təşkil edir, lazımı miqdarda tikinti materialları hazırlayır, tikintidə bilavasitə iştirak edirdilər. Məsələn, Bərdə rayonu Xanabad kənd sovetinin kolxozçuları öz təşəbbüsləri ilə üç məktəb binası tikmişdilər⁴². Bütövlükdə, 1938-1940-cı illərdə respublikada 103 yeni məktəb binası tikilmişdi⁴³. 1939-cu il yanvarın 1-nə respublikanın məktəblərində 19 min nəfərdən çox, o cümlədən 2098 nəfər ali təhsilli müəllim çalışırdı. Sovet məktəblərində təhsil almış bu müəllimlər, sözsüz, mövcud hakimiyyətə sədaqətli, "sosialist ideologiyası" ruhunda tərbiyə almış partiya və hökumətin tələblərini yerinə yetirməyə hazır olan yeni nəslin formalaşmasına xidmət etmişlər. Onların

tərbiyə etdikləri şagirdlər içərisində faşizmə qarşı müharibənin ağır illərində köntüllü olaraq şagird partasını qoyub cəbhəyə gedən azərbaycanlı balaları az olmamışdı.

1939-cu ildə kənd məktəblərində uşaqların tərbiyəsi və tədris işinin yaxşı təşkili sahəsində böyük müvəffəqiyyətlərə, kəndin ictimai həyatında fəal iştirakına görə Azərbaycanda 400 nəfərdən çox kənd müəllimi təltif edilmişdi. Bu, müəllimlərin yeni "sovet ideallarının" intişarı naminə çəkdikləri ağır zəhmətə göstərilən diqqət və qayğının təzahürü idi.

Məktəb quruculuğu, pedaqoji kadrlar hazırlanması sahəsində görülən işlər Azərbaycan xalqının mədəniyyəti və maarifinin inkişaf perspektivləri üçün fundamental əhəmiyyətə malik idi. 1940/41-ci tədris ilində respublikanın 1668 ibtidai məktəbində 406153; 1240 yeddiillik məktəbində 192825; 3575 sayda bütün ümumtəhsil məktəbində isə 653071 şagird oxuyurdu⁴⁴. Bakı, Naxçıvan, Xankəndi, Nuxa, Kirovabad (Gəncə) şəhərlərində ümumi yeddiillik təhsilin həyata keçirilməsi mühüm nailiyyət idi. Salyan və Lənkəranda isə bu istiqamətdə nəzərəcarpacaq addımlar atılmışdı.

Latın əlifbasına keçilməsi. Rus-kiril qrafikasının tətbiqi. Azərbaycan MİK və Azərbaycan SSR XKS 1928-ci il iyulun 21-də "Azərbaycanda yeni türk əlifbasının icbari və qəti olaraq tətbiq olunması" haqqında qərar qəbul etdi⁴⁵. Zəhmətkeşlər onu rəğbətlə qarşıladılar. Bakı fəhlələri yazırdılar: "Azərbaycanın əldə edəcəyi ümumi savadlılıq yalnız yeni əlifba sayəsində mümkündür"⁴⁶.

Azərbaycan MİK-in IV sessiyası 1929-cu il oktyabrın 11-də Azərbaycan MİK və XKS-nin 1928-ci il 21 iyul tarixli qərarını təsdiq etdi və onu həyata keçirmək üçün xüsusi komissiya yaratdı. Komissiyanın tərkibinə S.Ağamalıoğlu (sədr), Q.Musabəyov, Ə.H.Qarayev, A.Məmmədov, İ.Konuşkin, Q.Hüseynov, K.İşkova və M.Quliyev daxil idilər.

1929-cu il yanvarın 1-dən Azərbaycan SSR-in yeni əlifbaya keçməsi rəsmən elan olundu. Hökumətin "Azərbaycanın bütün fəhlələri və kəndlilərinə" müraciətində qeyd edilirdi ki, yeni əlifbanın tətbiqi savadsızlığın ləğv edilməsi işini xeyli asanlaşdıracaq, kütlələrin maariflənməsinin yüksəlişinə böyük maraq yaradacaq⁴⁷.

Azərbaycanın ardınca Özbəkistan, Qazaxıstan və bir sıra digər müttəfiq və muxtar respublikalar, vilayətlər də yeni əlifbaya keçdilər. M.Qorki Azərbaycanın bu işdə qabaqcıl rolunu xarakterizə edərək yazırdı: "Azərbaycan xalqı bütün Şərq xalqlarının gözü önündə qəti addımlar atmış və əlifbanı həyata keçirməklə bütün xalqlara gələcəyin yolunu göstərmişdir"⁴⁸. Yeni əlifbaya münasibət birmənalı deyildi. Bir sıra "Müsavat", "İttihad" partiya nümayəndələri və başqa dini xadimlər, ziyalılar yeni əlifbaya qarşı çıxırdılar. Bəziləri şayiə yayırdılar ki, guya xalqa yad olan latın dilini Azərbaycana sırımaq istəyirlər.

Türkiyədə məskən salmış müsavətçilər İstanbulda nəşr etdirdikləri "Yeni Kavkasiya" qəzeti vasitəsilə Azərbaycanda ərəb əlifbasının tərəfdarlarını fəal müdafiə edirdilər"⁴⁹.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətini devirmək və onu Türkiyəyə birləşdirmək məqsədini qarşıya qoymuş "Gənc Azəri" gənclər təşkilatı yeni rejimin millətin keçmişinə qarşı yönəldilmiş tədbir kimi yeni əlifbanın tətbiqini boykot edirdi⁵⁰. 1930-cu ildə Nuxa-Zaqatala rayonunda yeni əlifba və kollektivləşməyə qarşı birgə açıq çıxışlara cəhdlər olmuş, hətta yeni əlifbanın fəal tərəfdarlarının, bir sıra müəllimlərin öldürülməsi halları da baş vermişdi⁵¹.

Əlbəttə, qədim mədəniyyət abidəsi olan ərəb əlifbasından imtina etməmək də olardı. Lakin nəzərə almaq vacibdir ki, geniş kütlələr bu əlifbanı da bilmirdi, zaman isə xalqın tezliklə savadlanmasını tələb edirdi. Demək, latın əlifbasına keçilməsi heç də müsəlman aləmində böyük bir yazılı ədəbiyyat xəzinəsi olan ərəb əlifbasına qarşı durmaq və ya onu rədd etmək deyildi, ancaq savadsız kütlələrin məarifə yiyələnməsini, əhəlinin böyük əksəriyyətinin savadsızlığın ləğv edilməsini, Azərbaycan dilində tez bir vaxtda nəşriyyat işinin qaydaya salınmasını sürətləndirmək üçün zəruri bir vasitə idi.

S.Ağamalıoğlu yeni əlifbanın həyata keçirilməsindən bəhs edərək qeyd edirdi: "Artıq Azərbaycanın təcrübəsi göstərdi ki, latın əsasında əlifba fəhlə və kəndlilər, geniş zəhmətkeş kütlələr içərisində necə böyük həyatı qiymət kəsb edir, onlar öz yeni əlifbasına necə məhəbbətlə münasibət bəsləyirlər. Əgər əhali bu yeni əlifbanın mənimsənilməsində böyük rahatlıq və vaxta böyük qənaət əldə etməsəydi, bütün bunlar baş verə bilməzdi"⁵².

Yeni əlifbanın Azərbaycanda ilkin tətbiq olunması xəbəri onun sərhədlərindən kənara çıxdı. Yeni əlifbaya keçilməsi hərəkəti Türkiyədə də başlandı. 1928-ci ilin əvvəlində "Əş-Şura" qəzeti xəbər verirdi ki, Türkiyə ictimaiyyətinin səlahiyyətli nümayəndələrinin İstanbulda keçirilən konfransı qərara almışdı ki, "türk dili latın əlifbasından istifadə etməlidir"⁵³. Həmin ilin iyununda məclisin sessiyası yeni əlifbaya keçilməsini hazırlamaq üçün xüsusi komissiya ayırdı, payızda isə Türkiyə latın əlifbasına keçdi⁵⁴. Hətta o zaman İranda çıxan "Aftabi-Şərq" ("Şərqin Günəşi") qəzeti Azərbaycanda latın əlifbasının uğurlarına istinadən İranda da əlifba islahatının zəruriliyini qeyd etmişdi⁵⁵. Hətta "Foruad" Hindistan qəzeti latın əlifbası xeyrinə başlayan hərəkət haqqında 1927-ci ildə yazırdı ki, "bütün dünya həyəcədadır, burada gizli qüvvələr gəzişirlər və parçalamaqla hədələyirlər. SSRİ bu musiqiyə yeni not verdi"⁵⁶.

Müsəlman ölkələrində latın qrafikasına keçilməsi uğrunda geniş hərəkət Qərbi ölkələrinin də diqqətini cəlb etmişdi. İngiltərə Müstəmləkələr Nazirliyinin orqanı həftəlik "Nir-İst" ("Yaxın Şərq") müsəlmanların dini hissələrinə toxunan

yazılar dərc edirdi⁵⁷. "Taym of İndia" qəzeti Türkiyədə yeni əlifbaya keçilməsi uğrunda hərəkatın başlanması ilə əlaqədar çaşqınlıqla bəyan etmişdi: "Mollaların kafirlərin bu sonuncu küfrünə qarşı çıxmamaları bizi həddən artıq təəccübləndirir"⁵⁸.

Vahid şəklə salınmış latın əlifbası Azərbaycanda 1932-ci ilin iyununda qəbul edildi. Ancaq 30-cu illərin əvvəllərində diqqətlə hazırlanmış və bir çox cəhətdən təkmilləşdirilərək vahid şəklə salınmış latın əlifbası təəssüf ki, uzun müddət davam etmədi. Artıq 30-cu illərin ortalarında Mərkəzin xüsusi müşavirə çağırış təkidli diktəsi əsasında, İttifaqın latın əlifbasını qəbul etmiş digər respublika və vilayətlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da rus-kiril yazı qrafikasına keçilməsi uğrunda "hərəkat" başlandı. Rus qrafikasına keçilməsinə heç bir zəruriyyət yox idi, ancaq o, "hakim şovinist iddiasından doğan", əslində məcburi tədbir idi.

Unitar sosialist dövlətində müxtəlif millətlər arasında əməkdaşlığın möhkəmlənməsi və inkişafında hakim rus dili və əlifbasının mühüm ünsiyyət vasitəsi olması kimi obyektiv fakt tam inkar edilməzdir. Artıq o zaman Sovet İttifaqı xalqları içərisində rus dilini öyrənməyə, rus mədəniyyətinə yiyələnməyə güclənən meylin nəzərə çarpması təəccüblü deyildi. Ancaq, təəssüf ki, bu obyektiv prosesdən "böyük şovinist millətçilik" tərəfdarları milli dillərin inkişafı mənafeyinə zidd ruslaşdırma siyasəti vasitəsi kimi istifadə edirdilər. Hətta 1938-ci ilin martında ÜİK(b)P və SSRİ XKS qeyri-rus məktəblərində rus dilini icbari qaydada öyrənmək haqqında xüsusi qərar qəbul etmişdi⁵⁹.

Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbəti sessiyası 1939-cu ilin iyulunda latın əlifbasının kirillə əvəz edilməsi haqqında qanun qəbul etdikdən sonra (bu qanun 1940-cı il yanvarın 1-dən qüvvəyə mindi) rus dilinin fəaliyyət dairəsi daha da genişləndi. Beləliklə, tarixən qısa bir zamanda Azərbaycanda iki dəfə əlifba dəyişildi.

Sonrakı illərdə Azərbaycan yazısı rus qrafikasına məcrasında inkişaf etdi. Bu, mürəkkəb mahiyyətli, çoxcəhətli proses idi. Onu da inkar etmək olmaz ki, yeni əlifba vasitəsilə rus dilinə, rus mədəniyyətinə, onun elmi potensialına, elmi-texniki fikirlərinə yol açmışdı. Bu əlifba ilə ana dilimizdə elm və mədəniyyətin bütün sahələrinə aid Azərbaycan xalqının mədəni irs xəzinəsinə daxil olan geniş sahəli elmi, texniki, müasir bədii ədəbiyyat xəzinəsi yaradılmışdır. Kiril əlifbası əsasında Azərbaycan yazısının inkişaf prosesi xalqı öz doğma dili, tarixi kökləri və milli dəyərlərindən ayıra bilmədi.

Mədəni-maarif işi. Respublikada mədəni həyatın yeniləşməsi prosesində mədəni-maarif müəssisələri, ələlxüsus klublar mühüm rol oynadılar. Şəhər və kəndlərdə fəhlə, kəndli və qadın klublarının şəbəkəsi ildən-ilə genişləndirdi, 1932-ci ildə onların sayı 228-ə çatmışdı⁶⁰. Mədəni-maarif

sistemində müxtəlif dərnək və studiyalar fəaliyyət göstərir, ölkənin daxili və beynəlxalq vəziyyətinə dair mühazirə və söhbətlər keçirilir, qəzetlər buraxılır, klub üzvlərinin iştirakı ilə konsert, görüş və gecələr təşkil edilirdi⁶¹. Onlar insanların həyatını böyük əhatə dairəsinə salıb ideologiyalaşdırmaq üçün düşünlülmüş mərkəzlər idi.

30-cu illərdə Bakıda və Azərbaycanın digər sənaye mərkəzlərində yeni klub müəssisələri – mədəniyyət saraylarının yaradılmasına başlandı. Təkcə 1932-ci ildə Bakı və onun rayonlarında altı mədəniyyət sarayı fəaliyyət göstərir⁶², kütlələrin yaradıcılıq öz-fəaliyyətinin inkişafında mühüm rol oynayırdı.

Kənddə də mədəni-siyasi iş inkişaf edirdi, yoxsul və ortabab kütlələrin mədəni və siyasi fəallıq mərkəzi o zaman qiraət komaları idi⁶³. Kəndlilər mədəniyyətə getdikcə artan meyl göstərərək, mədəni-maarif müəssisələrinin işində fəal iştirak edərək, hətta öz xərclərinə İkinci beşilliyin əvvəllərinə 500-ə qədər qiraət koması tikmişdilər⁶⁴.

Azərbaycan kəndində "qırmızı guşələr" və "kəndli qadın guşələri", yaylaqlarda isə "qırmızı çadırlar" fəaliyyət göstərirdi. Respublika fəhlələrinin köməyi ilə MTS siyasi şöbələri nəzdində nümunəvi qiraət komaları yaradılırdı. Təkcə 1933-cü ildə Bakının sənaye müəssisələrinin həmkarlar təşkilatları hamilik etdikləri MTS və kolxozlarda 124 qırmızı guşə, qiraət koması və radio nöqtəsi təşkil etmiş, Bakıdan kolxozlara 19 bədii təbliğat briqadası göndərmişdi⁶⁵. 1934-cü ildə leytenant Şmidt adına (indiki Səttarxan) məşinçayırma zavodunun fəhlə və mühəndis-texniki işçiləri (MTİ) Rakı və Gəncənin bütün müəssisələrinə "kənddə mədəniyyət uğrunda mübarizəni daha yaxşı təşkil etməkdə doğma kolxoz kəndimizə kömək etmək" çağırışı ilə müraciət etdi. Şmidtçilər konkret öhdəliklər götürərək, öz səxlərində kolxozçuların məişətdə işlətdikləri zəruri əşyaları düzəltməyi, qiraət komaları və klublar təşkil etməyi qərara aldılar. Klub müəssisələrinin sayı 1930-cu illərin sonlarında 1633-ə çatmışdı və fəhlələrə mədəni xidmət sahəsində böyük iş görürdü. Fəhlələr onlardakı dərnəklərdə texniki və istehsalat yeniliklərinə yiyələnirdilər⁶⁶. 1938-ci ildə Ə. Bayramov adına mərkəzi qadın klubunun köməyi sayəsində yeni qadın klubları, o cümlədən Naxçıvan mərkəzi qadın klubu açılmışdı⁶⁷.

Mədəni-kütləvi və siyasi maarif işində kitabxanalar mühüm rol oynayırdılar. 1932-1933-cü illərdə respublikada 135 kitabxana fəaliyyət göstərirdi⁶⁸. Fəhlələr içərisində texniki-istehsalat ədəbiyyatının təbliği ilə məşğul olan xüsusi həmkarlar kitabxanaları mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Həmkarlar İttifaqları kənd yerlərində də kitabxanaların təşkilinə ciddi kömək göstərirdilər. 1933-cü il aprelin 23-də AHİŞ MTS və sovxozlarda müstəqil və səyyar kitabxanaların yaradılması haqqında xüsusi qərar qəbul

etmişdi⁶⁹. Azərbaycan XKS və MİK-in kitabxana işi haqqında 1935-ci il 4 iyun tarixli qərarı əsasında isə bütün respublikada geniş kitabxana şəbəkəsinin yaradılmasına başlandı.

Bu illərdə şəhər və həmkarlar kitabxanalarının kənd kitabxanalarına köməyi və himayəsi daha da gücləndi. 1935-ci ildə həmkarlar kitabxanaları öz fondlarından 40 min nüsxə kitab ayıraraq kənd kitabxanalarına göndərdilər, həmçinin kolxozlarda 35 qırmızı guşə və səkkiz kitabxana yaratdılar⁷⁰.

Kənd mədəni yardımın artmasını, kənddə mədəni-maarif obyektlərinin təşkilinin vacibliyini nəzərə alaraq 1936-cı ildə partiya "Kənddə siyasi-maarif işi haqqında"⁷¹ qərar qəbul etdi. Bu qərarın respublika kənd əhalisinə mədəni xidmətin daha da canlanmasında mühüm əhəmiyyəti oldu.

1940-cı ildə Azərbaycanda 2613 min nüsxə kitab fondu olan 1838 kitabxana var idi. M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət ümumi kitabxanası on böyük kitab xəzinəsi oldu.

Bu illərdə muzeylərin də fəaliyyəti genişlənməyə başladı 1940-cı ildə onların sayı 22-yə çatmışdı, 1937-ci ilin sonuna muzeylərə gələnlərin sayı 121 min nəfər idisə, 1940-cı ilədək onların sayı 3,8 dəfə artmışdı⁷².

Mətbuat və radionun inkişafı. Nəşriyyat işi. Həyatın siyasiləşməsi, insanların ictimai fəaliyyətinin ideologiyalaşdırılması prosesində partiya mətbuat, radio vasitələri və nəşriyyata ciddi nəzarət edirdi. Müstəqil Azərbaycan partiya nəşriyyatı yaranmışdı. 1934-cü ildə R.Axundovun redaktəsi ilə V.İ.Lenin in altıncı illik seçilmiş əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşri başa çatdı.

1933-1940-cı illərdə Azərbaycan dilində Marks və Engelsin 23 əsəri, V.İ.Lenin in isə 77 əsəri böyük tirajla nəşr olunmuşdu.

1933-1934-cü illərdə Bakıda güclü mətbəəsi olan "Mətbuat sarayı", rayonlarda isə altı mətbəə fəaliyyət göstərirdi.

Qəzetlər rəsmi dövlət siyasətinin "marksist-leninçi ideyaların" yayılması, "yeni insanların - sosializm qurucularının" formalaşması üçün güclü partiya silahı idi. Bu illərdə Azərbaycanda yeni qəzetlər - "Vışka" (1928), "Xəzər bolşeviki" (1930), həmçinin "Müəllimə kömək" jurnalı nəşr olunmağa başladı. 1939-cu ildə Azərbaycan dilində 80-dən artıq qəzet çıxırdı. Bir çox müəssisə, kolxoz və sovxozların çoxtirajlı qəzetləri var idi. Kənd əhalisinə xidmət göstərən rayon qəzetlərinin də sayı artmışdı. 1937-ci ildə 834 min nüsxə tirajla 45 jurnal çıxırdı⁷³. Fəhlə-kəndli məxbirləri hərəkəti 1934-cü ildə 18 min nəfəri əhatə edirdi.

Azərbaycanda iyirmi rayonu əhatə edən radiolaşdırma xalqın həyatında yeni hadisə oldu. 1940-cı ilin axırlarında Azərbaycanda yüz minə yaxın radio nöqtəsi var idi⁷⁴.

Radio zəhmətkeşlərin həyat və məişətinə daxil oldu, kütləvi təbliğat və təşviqat, siyasi informasiya vasitəsi, siyasi tərbiyə aləti oldu.

Qadın hərəkatı. Yeni cəmiyyət quruculuğunda Azərbaycan qadınlarının hərəkatı ictimai-siyasi və iqtisadi həyata qovuşması ildən-ildə güclənirdi. Onların faktiki hüquq bərabərliyinə nail olmasında mühüm addımlar atılırdı. 1928/29-cu ildə respublika sənayesində işləyən azərbaycanlı qadının sayı artıq 870 nəfərə çatmışdı I 1930-cu ildə tək Azərneft müəssisələrində bilavasitə istehsalatda 3934 işçi çalışırdı. 900 nəfərədək qadın dəmir yolunda, 3800 Nəfərdən artıq isə Azərbaycan tikəş fabriklərində işləyirdi. Ə. Bayramov adına klubun nəzdində qadın əməyinin istehsalata tətbiqi üçün təşkil olunmuş tikəş arteli böyüyüb 1500 nəfərədək qadın işləyən mexanikləşdirilmiş fabrikə çevrilmişdi⁷⁶. Ümumiyyətlə, 1932-ci ilin sonuna yaxın respublikada istehsalatda çalışın qadınların sayı 23412 nəfər idi⁷⁷.

Kolxozların ictimai təsərrüfat bölməsində də qadınların istehsalata cəlb edilməsi genişləndirdi. 1930-cu ildə kolxozlarda işləyən qadınların ümumi sayı 37 faiz⁷⁸, 1933-cü ildə respublika xalq təsərrüfatında çalışın qadınların ümumi sayı isə 24 faiz idi⁷⁹. Qadınlardan sənayedə işləyə bilən ixtisaslı kadrlar hazırlamaq məqsədilə Sənaye Akademiyasına qadınların qəbulu genişləndirildi. 1930-cu ildə təşkil olunmuş Bakı Sənaye Akademiyasının məzunları içərisində Fatma Kərimova, Qəmər Rəhimova, Nadejda Dedulina, Kubra Mahmudova, Aliya Şərəfutdinova, Rəmziyə Əlizadə və başqaları kimi ləyaqətli istehsalat komandirləri var idi.

Əməkçi qadınların dövlət idarəçiliyinə cəlb edilməsi yollarından biri onların sovetlərin işində iştirakı idi. Bu iş çoxlu formal, rəsmiyyətçi cəhətlərinə baxmayaraq qadınların siyasi şüurunun yüksəlməsinə, sovet işçi kadrları kimi formalaşmasına kömək edirdi.

Qadınların sovet işində iştirakına mühafizəkar ünsürlərin güclü müqavimətinə baxmayaraq, seçkiqabağı kampaniyalarda onların fəallığı ildən-ildə artırdı. Bu, xüsusilə Nuxa, Göyçay və Quba qəzalarının kəndlərində daha çox nəzərə çarpırdı⁸⁰. Fəal qadınlardan sovet aparatı işçiləri formalaşır, onların bir çoxu kənd soveti sədri seçilirdilər. Məsələn, təkcə 1929-cu ildə seçilmiş 1100 nəfər kənd soveti sədrindən 116-sı qadın idi. Sovetlərin üzvü olan qadın kadrlar haqqında 1930-cu ilin martında SSRİ MİK-in qəbul etdiyi xüsusi qərarı bu işdə mühüm rol oynadı. Qərar qadınların sovetlərdə rəhbər işə irəli çəkilməsinin zəruriliyi qeyd olunmuşdu⁸¹. Artıq 1931-ci ildə sovetlərə 10360 qadın seçilmişdi. Onların 6993 nəfəri azərbaycanlı idi⁸². Azərbaycan SSR sovetlərə seçilmiş qadınların sayına görə o dövrdə digər müttəfiq respublikalar içərisində üçüncü yeri tuturdu⁸³.

Qadın klubları onların dövlət və ictimai işlərdə fəal iştirakını təmin etməyə şərait yaratmaq məqsədilə əmək və məişət komissiyaları vasitəsilə bir sıra qanunvericilik, iqtisadi və mədəni xarakterli tədbirlər keçirirdilər. Respublikada azərbaycanlı qadınların özlərinin təşəbbüsü ilə çadranı atmaq uğrunda hərəkət genişlənməyə başladı. Bu hərəkət əhalinin qabaqcıl hissəsi tərəfindən müdafiə edilirdi. Səciyyəvi haldır ki, 1928-ci ilin oktyabrında toxucuların konfransında çıxış edən nümayəndə - Nadir qızı Gülcə demişdi; "Mən çoxdan çadranı atmaq istəyirdim, ancaq qorxurdum. Mən bunu bütün həyatım boyu arzulamışam, ancaq indi qərara almışam and içirəm, bir daha onu geyməyəcəyəm"⁸⁴.

Bu şəraitdə C.Cabbarlının "Sevil" əsəri də az iş görmür, teatrların repertuarından düşmürdü, hətta film çəkilirdi. 1928-ci ilin oktyabrında Bakıda çadra məsələsinə həsr edilən yığıncaqda Azərbaycan SSR MİK-dən xahiş edilirdi ki, qadınların çadra ötməsini qadağan edən dekret versin. Ümumilikdə respublikada çadra əleyhinə aparılan mübarizə nəticəsində 1928-ci ildə 12573 nəfər, 1929-cu ildə isə 20387 nəfər qadın çadranı imtina etmişdi⁸⁵.

Azərbaycanın ucaqr kəndlərində çadranı atmaq hərəkəti ciddi maneələr, hədələr, hətta cəza və ölümlə qarşılanırdı. İrticaçı qüvvələr əhalinin geridə qalmış təbəqələrinin mövhumatçılığından istifadə edərək, onları qabaqcıl qadınları öldürməyə təhrik edirdilər. 1930-cu ilin yanvarında Ə.Bayramov adına klubun tikiş fabrikinin işçisi Səriyyə Xəlilova mövhumatçı atasının əli ilə öldürüldü. S.Xəlilovanın dəfn mərasimi qadınların köhnə, patriarxal-mövhumatçı məişətinin dayaqlarına qarşı ciddi etiraz nümayişinə çevrildi. S.Xəlilovanın öldürülməsi Azərbaycanın bütün əməkçi kütlələrini ayağa qaldırdı. Fabrik, zavod, kolxoz və sovxozlarda işçi və kəndli qadınlar S.Xəlilovanın öldürülməsi münasibətilə dərin hiddətlərini bildirir və öz hüquqları uğrunda daha inadla mübarizə aparacağına and içirdilər. Bu cür vəziyyətin səbəblərindən biri "çadranı atmaq kampaniyası" zamanı yol verilmiş kobud səhvlər idi. 1929-cu ilin fevralında Azərbaycan partiya rəhbərliyi çadra geyinməyi qadağan edən dekret hazırlamaq niyyətində idi⁸⁶. Köhnəliyin hələ güclü olduğu Azərbaycanda belə dekretin nəşri ağır nəticələrə gətirib çıxara bilərdi. ÜİK(b)P MK 1929-cu ildə Azərbaycanda qadınlarla aparılan işlə tanış olaraq, çadra kampaniyasında kobud, inzibati metodlara yol verildiyini pislədi, gələcəkdə belə səhvləri buraxmamağı tapşırıb qeyd etdi ki, ancaq inandırma metodu və azərbaycanlı qadınların həqiqətən azad olması üçün bütün zəruri şəraiti yaratmaqla bu işdə uğur qazanmaq olar.

Azərbaycan MİK yanında azərbaycanlı qadınların azad edilməsi üzrə komissiya dövlət büdcəsindən Bakı şəhəri və qəzalarda uşaq bağçalarına vəsait artırılması, tikiş, corab, həmçinin nümunəvi quşçuluq artellərinin, uşaq meydançalarının təşkili ilə bağlı daim tədbirlər keçirirdi⁸⁸.

1930-cu ilin fevralında SSRİ MİK Rəyasət Heyəti qadınların sosial müdafiəsi tədbirlərini gücləndirmək barədə qərar verdi ⁸⁹. Bunun ardınca Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyəti həmin il martın 10-da qəbul etdiyi qərarla ZSFSR-ə daxil olan respublikaların MİK-lərin qadınları öldürənlərə qarşı, əgər öldürmənin köləlikdən azadolma zəminində baş verdiyi dəqiq təsdiq olunarsa, "Dövləti cinayətlər haqqında Əsasnamə"nin 8-ci maddəsinə (bu maddəyə görə qadınların öldürülməsi əksinqilabi akta bərabər tutulurdu) tətbiq etməyi tövsiyə etdi ⁹⁰.

Qadınların respublikada ictimai-siyasi və iqtisadi həyata cəlb olunmasında "Şərq qadını" jurnalının böyük rolu olmuşdu. Bu mətbuat orqanı öz ətrafına bütün savadlı, oxumuş, mübariz qadınları toplamış, qadın publisistlərin, şair və yazıçıların yetişməsi üçün bir məktəb rolunu oynamışdı. Elmə, mədəniyyətə, incəsənətə, təbabətə marağı olan qadınların, qızların ilk məqalələri bu jurnalın səhifələrində dərc edilmişdi. Azərbaycanın ilk yazıçı və jurnalist qadınları ilə bərabər, görkəmli bədii söz ustalarının - C.Məmmədquluzadə, S.S.Axundov, A.Şaiq, S.Hüseyn, Y.V.Çəmənəminli, T.Şahbazi, H.Cavid, Qantəmir, B.Talıblı, H.Nəzərli və başqa yazıçıların öz hüquqları uğrunda mübarizəyə qoşuları qadınların həyatlarına həsr etdikləri hekayə və şeirləri də jurnalda tez-tez çap olunurdu.

İyirminci illərin sonları və otuzuncu illərin əvvəllərində "Şərq qadını" jurnalının mövzu dairəsi daha da genişləndirdi. Jurnalın kənd müxbirindən redaktoru səviyyəsinə yüksəlmiş Gülarə Göylü qızı "Şərq qadını yeni vəzifələr qarşısında" adlı məqaləsində qadınların çadradan xilas olması, savadlanması üçün jurnalın böyük xidmətlərini vurğulayaraq yazırdı ki, indi qarşıda yeni vəzifələr durur. İstehsalatda qadınların rolunun artması, ictimai-siyasi həyatda fəallaşması və onların irəli çəkilməsi, yeni uşaq bağçaları, körpələr evlərinin təşkili, qadınların mədəni-məişət işi və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması və başqa problemlərin həlli jurnalın əsas məqsədi olmalıdır.

"Şərq qadını" 1938-ci il fevral ayından başlayaraq "Azərbaycan qadını" adı ilə nəşr olunmağa başladı. Repressiya nəticəsində həbs edilib sürgünə göndərilmiş görkəmli ictimai xadim, alovlu publisist Gülarə Göylü qızından sonra 1940-cı illərdə o zaman hələ lazımı qədər bilik və təcrübəsi olmayan Zəhra Səlimova, Barat Kərimova Züleyxa Əliyeva jurnalın redaktoru təyin edildilər. Jurnalın bir çox müxbir və yazı müəllifləri həbs olundular və o, böhran vəziyyətində düşdü ⁹¹.

Klara Setkin Sovet Şərq respublikalarının qadınlarını azadlıq uğrunda geniş hərəkata başlamaları ilə əlaqədar salamlayaraq yazırdı: "Biz Sizinlə birlikdə hiss edirik, Sizin mübarizəniz necə ağırdır və Sizə necə böyük qurbanlar vermək lazım gəlir. Ancaq, biz görürük ki, Sizin azadlıq və iradəniniz və sizin bəşəriyyətin azad və mədəni nümayəndələrini tərbiyə etmək cəhdiniz bütün düşmən söylərlərdən güclüdür. Biz inanırıq ki, siz qalib gələcəksiniz" ⁹².

Beləliklə, bu dövrdə Azərbaycanda qadınların bəşəri, hüquqi azad olunması, onların ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyata cəlb edilməsi yolunda mühüm addımlar atılarkən qadın probleminin həllində, o cümlədən qadın əməyindən istifadə olunmasında tələskənliyə, əyintilərə, bayağılığa yol verilir, ənənəvi dini mənaviyyətlə şərtlənən, islam mədəniyyətindən doğan milli xüsusiyyətlər, əsrlərdən qalmış və yaşamaqda olan, adət-ənənə, milli-əxlaqi irs nəzərə alınmırdı.

Dinə münasibət. 20-ci illərin sonları və 30-cu illərin əvvəllərində, bütün sovet ölkəsinin hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda da din üzərinə açıq hücum başlanmışdı. İllər keçdikcə dinlə mübarizə daha geniş vüsət alırdı. 1928-ci ilin oktyabrında AK(b)P Bakı Şəhər Komitəsi plenumunda AK(b)P MK katibi Y. Qasımov çıxış edərək demişdi: "Bakı ruhaniləri o qədər həyasızlaşmışlar ki, internatı olan ruhani məktəbi açmağa cürət etmişlər"⁹³. Belə ki, ibadət tikililərinin alınması üzrə irimiqyaslı kampaniya başlandı. 1928-ci ilin dekabrında AK(b)P MK Rəyasət Heyətinin iclasında "Kəndlilərə mədəni ehtiyacları üçün verilmiş məscidlər haqqında" məsələyə baxıldı, bir sıra məscidlərin mədəni-maarif müəssisələri kimi kəndlilərə verilməsi bəyənildi. Artıq 1929-cu ilin fevralında Naxçıvan MİK-i və XKS-nin kommunist fraksiyalarında, AK(b)P MK-da olduğu kimi, bu adda məsələni müzakirə etdilər. Müxtəlif idarələrə əmrlər, habelə "...ləvhələr sifariş etmək (məscidlərə Azərbaycan (türk), kilsələrə rus və erməni dillərində), məscidlərdən "minbərələri" və kilsələrdən "xaçları" çıxarmaq, ağartmaq və içərinin hissə-hissə təchizatına başlamaq" üçün əmr verildi⁹⁴. Bütün İttifaqda olduğu kimi, Azərbaycanda da məscid, kilsə və sinaqoqların kütləvi bağlanması, din xadimlərinin təqib olunmasına başlandı. Quran zərərli bir kitab kimi qadağan edildi. Azərbaycan qəzalarında elə bir məscid qalmadı ki, ya dağıdılmasın, ya da anbara, kluba, kitabxanaya çevrilməsin. Quba qəzasında 1928-ci il dekabrın 15-dən 1929-cu il yanvarın 6-dək - 22 gün ərzində 18 məscid anbara və mədəni-maarif idarələri binasına çevrilmişdi⁹⁵.

Ümumilikdə təkcə 1929-cu ildə Azərbaycan qəzalarında 120 məscid binası zəbt edilib məktəb üçün istifadəyə verilmişdi⁹⁶.

Bütün Azərbaycanda 1929-cu ildə seçki kampaniyası vaxtında 400 məscid bağlanmışdı⁹⁷. Hələ vaxtilə Azərbaycan AK(b)P-nin II qurultayında N.Nərimanov öz çıxışında qeyd edirdi: "Bizdə elə müsəlman kommunistləri var ki, kəndə girən kimi adamları məsciddən qovur və deyir ki, məscidləri bağlayın. Bu faktır və belə kommunistlər öz əməlləri ilə fəxr edirlər ki, guya böyük iş görürlər. Onlar elə güman edir ki, bizim inqilabımızı genişləndirir və möhkəmləndirirlər. Mən belələrini əksinqilabçı adlandırıram, çünki bunlar bizim işlərimizi korlayırlar"⁹⁸.

Məscid və kilsələrin bağlanması və onların məktəb üçün uyğunlaşdırılması əksər hallarda ruhanilərin, dini ideologiyanın respublika əhalisi arasında olan

nüfuzunu qırmağa çalışan yerli partiya təşkilatlarının rəhbərliyi altında aparılır, onların bəziləri daha çox kilsə və məscid bağlamaq üçün sosializm yarışı metodlarından istifadə edirdilər. Bir sıra qəza yerlərində bəzi məscid və kilsələr inzibati qaydada mədəniyyət müəssisələri üçün alınmışdı. Bu sahədə inzibati-amirlik o dərəcəyə çatmışdı ki, "kollektivləşmə" ilə eyni zamanda ictimai-siyasi vəziyyətin kəskinləşdiyini nəzərə alan AK (b) P IX qurultayı (1929-cu ilin martı) bu işdə əyintilərə yol verildiyini göstərmiş və bu cür məsələləri müstəsna olaraq könüllülük əsasında həll etmək barəsində xəbərdarlıq etmişdi⁹⁹. Bu xəbərdarlığa baxmayaraq, yenə də dinə qarşı fəaliyyətlərdə ciddi təhriflər, yolverilməz hadisələr baş verirdi: zor işlədilməsi, komsomolçuların mollalara hücum etməsi və onları döyməsi; məscid və kilsələrə basqın edilməsi; məscid xadimlərinin təhqir olunması və s. bu kimi hadisələr.

Bununla belə, partiya öz ateist mövqeyinə sadıq qalaraq, hər vəchlə dinin rol və əhəmiyyətini ictimaiyyətin gözündən salmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirdi. Bakıda din tarixi və ateizm muzeyi yaratmaqda məqsəd dinin tarixini öyrənmək, tədqiq etmək əsasında onun əleyhinə təbliğat kampaniyası aparmaq, "mürtəce" rolunu göstərən materiallarla onu geniş xalq kütləsi qarşısında ifşa etmək idi¹⁰⁰. 1938-ci ildə muzeyə 38 min nəfərə qədər ekskursant gəlmişdi¹⁰¹. Belə bir muzeyin Gəncədə də açılması planlaşdırılmışdı. Hətta "Kommunist" qəzeti yazırdı ki, "Rusiyada olduğu kimi, Azərbaycanın da milli və dini bayramları ləğv etmək və onları inqilabi bayramlarla əvəz etmək lazımdır!"¹⁰². Din pərdəsi altında bu illərdə xalqın yaddaşında kök salmış Novruz bayramı da yasaq edildi. Amma buna baxmayaraq, xalq bu bayramı qoruyub saxlaya bildi.

1929-cu ildən başlayaraq dinə qarşı mübarizə daha da qüvvətləndi. Mərkəzdə və rayonlarda "Allahsızlar cəmiyyəti"nin işini daha da sürətlə gücləndirmək məqsədilə xüsusi plenum çağırıldı. Azərbaycan K(b)P 1929-cu il aprel plenumu dinə qarşı mübarizə, çadranın və papağın atılması ilə bağlı məsələni müzakirə etdi¹⁰³. Plenumda göstərildi ki, dinlə mübarizə işlərinin qüvvətləndirmək üçün "Allahsızlar cəmiyyəti"nin işi canlandırılmalıdır. Onun qərarında deyilirdi: "Allahsızlar ittifaqının işi gücləndirilsin. Azərbaycan dilində din əleyhinə müntəzəm işi qaydaya salmaq və genişləndirmək, kəndlərdə qabaqcıl ictimaiyyəti, kolxozçu, komsomolçu və başqalarından ibarət cəmiyyət özlələri təşkil etmək lazımdır"¹⁰⁴.

Bir qədər sonra "Allahsızlar cəmiyyəti" "Mübariz Allahsızlar ittifaqına" çevrildi. Hətta kənddə "sinfi düşməyə qarşı mübarizə" "çadraya qarşı mübarizə" ilə eyniləşdirilir və onlara qarşı birgə mübarizə aparmaq təklif olunurdu.

Geniş oxucu kütləsinin "Molla Nəsrəddin" adı ilə tanıdığı jurnalın adını dəyişdirib "Allahsız" qoymaq istəyirdilər. Aprel plenumunun qərarında "Molla Nəsrəddin" jurnalı haqqında yazılmışdı: "Molla Nəsrəddin" jurnalı din əleyhinə oxunaqlı, kütləvi, ucuz jurnal kimi yenidən təşkil edilsin"¹⁰⁵. Buna etiraz edən

Mirzə Cəlil MK katibliyinə yazdığı məktubda jurnalın "Allahsız" adlandırılmasına etiraz edir və xahiş edirdi ki, onun keçmiş xidmətlərini nəzərə alaraq jurnalın davamına icazə versinlər¹⁰⁶.

Plenum sənət adamlarının qarşısında belə bir məsələ qoyurdu ki, onlar öz yaradıcılıqlarında dinin tənqidinə geniş yer versinlər. Hələ 1925-ci ildə çəkilən "Bismillah" filmi ən yaxşı əsər kimi bu illərdə təbliğ edilirdi. Bu çağırışa cavab olaraq mətbuatda dini atəşə tutan şeirlər də dərc olunurdu.

1929-1937-ci illərdə respublikada bağlanmış külli miqdarda məscid, kilsə və s. dini obyektlərin tikililəri əksər hallarda məktəb, klub və ya anbar kimi istifadə edilirdi. 30-cu illərin sonlarında Azərbaycanda 20 məscid formal fəaliyyət göstərirdi ki, onların bəziləri müharibədən sonrakı illərdə də açıq idi.

Bu illərdə Bakıda Bibiheybət məscidi və Əmircanda Şəmsi Əsədullayev məscidi, müsəlmanların etiqad etdiyi onlarla sitayiş yerləri və pirlər, Ağ şəhərdə Şibayev kilsəsi və Serkovni küçədə (indiki Vidadi küçəsi) donanma kilsəsi, müqəddəs Məryəm katolik kostyolu, bir çox başqa məbədlər bağlanmış, Suraxanı atəşgah məbədi baxımsız qalmışdı¹⁰⁷.

Əsrin əvvəllərində açılmış və həm də müsəlman neft maqnatlarının pulu ilə tikilmiş Aleksandr Nevski soboru - 35 il "Təzə pir" məscidi ilə dinc-yanaşı fəaliyyət göstərən "Qızılı kilsə" 1935-ci ildə dağıdılaraq, din üzərinə total basqının qurbanı olmuşdu.

Şərqdə məşhur olan Bibiheybət məscidinin taleyi də acmacıqlı idi. Bu əzəmətli dini tikili hələ on doqquzuncu əsrin ortalarında inşa edilmişdi və səkkizinci şiə imamı Həzrəti Rzanın bacısının qəbri burada olduğundan dindarlar ona xüsusi ehtiram bəsləyirdilər. Baharda və payızın əvvəllərində bütün Qafqazdan buraya çoxlu zəvvar gəlirdi. Bu İslam ocağı və Şərq memarlığının incilərindən biri 1936-cı ildə Bağirovun göstərişi ilə partladılmışdı¹⁰⁸.

Məscid və kilsələrin bağlanması, dini tikililərin sökülməsi ilə eyni zamanda ruhanilər də ağır təqiblərə məruz qalırdılar. 1936-cı ilə müqayisədə 1937-ci ildə bütün respublika üzrə "əksinqilabi" hərəkətlərdə ittihamla həbs edilənlərin sayı artmışdı.

Azərbaycanda repressiyaların ən qızğın dövrü 1937-1938-ci illərə təsadüf edir. Azərbaycan keçmiş tttifaqın o biri respublikalarından daha çox zərər çəkmişdi. 1934-1938-ci illərdə Azərbaycanda nəfər repressiyaya məruz qalmışdı ki, onların arasında din xadimləri də az deyildi¹⁰⁹. Repressiyaya məruz qalanlar və güllənənlər arasında da Quranı Azərbaycan dilinə ilk tərcümə edənlərdən biri, 83 yaşlı Bakı qazısı Mir Məhəmməd Kərimağa da var idi¹¹⁰. O, Nargin adasında qətlə yetirilmişdi.

Beləliklə, 20-ci illərin əvvəllərində sovet hakimiyyəti tərəfindən "təntənə" ilə elan edilən vicdan və din azadlığı işdə heçə endirilirdi və bu,

mahiyyət etibarilə, əslində, xalqı öz mənəvi kökləri və ənənələrindən ayırmaq cəhdindən başqa bir şey deyildi.

Lakin xalqı öz mənəvi köklərindən ayırmaq cəhdi baş tutmadı. Azərbaycan xalqı özünün tarixinə, mənəviyyatına bağlılığı sayəsində bu illərin ağır sınağından çıxsa, "ideoloji" məngənəsindən xilas ola bildi.

§ 2. ALİ VƏ ORTA TƏHSİL. MİLLİ MÜTƏXƏSSİS KADRLARIN HAZIRLANMASI. ELMİN İNKİŞAFI

Ali və orta ixtisas təhsilinin yenidən qurulması. Azərbaycanın yeni iqtisadi və mədəni inkişafı müxtəlif sahələrdə yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlanmasını şərtləndirirdi. Ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssislər arasında milli kadrlar olduqca az idi. 1929-cu ildən başlayaraq Azərbaycanda xüsusən fəhlə və kəndli təbəqələrindən yeni mütəxəssis kadrlar hazırlanmasına diqqət gücləndi. Partiya ali təhsil müəssisələrində, ali texniki məktəb və texnikumlarda proletar "özəyini" artırmaq yolu ilə öz "sosialist ziyalısını" yaratmaq vəzifəsini qoymuşdu. Azərbaycanda həmçinin fəhlə və əməkçi kəndlilər içərisindən xüsusi qəbuletmə həyata keçirilir, bu zaman yerli millətlərin nümayəndələrinə, partiya, sovet və həmkarlar işi məktəbini keçmiş kommunistlərə və komsomolçulara üstünlük verilir, onlar üçün əlverişli maddi və mənəvi şərait yaradılırdı.

Beləliklə, Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin yenidən təşkilinə başlandı. Respublikada neftçi kadrlara kəskin ehtiyac duyulurdu. Yeganə ali texniki təhsil müəssisəsi olan Azərbaycan Politehnik İnstitutu (indiki Azərbaycan Texniki Universiteti) 1921-1929-cu illərdə cəmi 71 mühəndis hazırlamışdı¹¹. Neft sənayesinin yüksək inkişaf sürəti ilə müqayisədə bu heç də kifayət deyildi. Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti 1930-cu il iyulun 19-da "Azərbaycan SSR ali və ali texniki məktəblərinin yenidən qurulması və rayonlaşdırılması və onların müvafiq təsərrüfat orqanları və xalq komissarlıqlarının sərəncamına verilməsi haqqında" qərar qəbul etdi¹². Politehnik İnstitutunun texnologiya fakültəsindən iki müstəqil fakültə neft-mədən və geologiya-kəşfiyyat fakültələri ayrıldı. Mühəndis-inşaat fakültəsi müstəqil İnşaat İnstitutuna çevrildi, relessiz yollar şöbəsi bazasında isə avtomobil yolları fakültəsi təşkil olundu.¹³ Politehnik İnstitutu Neft İnstitutuna (indiki Azərbaycan Neft Akademiyası) çevrildi. 1929-cu ildə isə Politehnik İnstitutunun kənd təsərrüfatı fakültəsi bazasında Gəncədə Kənd Təsərrüfatı İnstitutu (indiki Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiyası) təşkil olundu. İrriqasiya və su nəqliyyatı şöbələri bazasında Zaqafqaziya Pambıqçılıq İnstitutu yaradıldı.

Azərbaycan Dövlət Universiteti (ADU) də əsaslı yenidənqurmaya məruz qaldı. ADU-nun tərkibində bir neçə müstəqil institut ayrıldı. Tibb

fakültəsi Azərbaycan Tibb İnstitutuna (indiki Azərbaycan Dövlət Tibb Universiteti), pedaqoji fakültə isə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutuna (indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti) çevrildi, hüquq fakültəsi əsasında Sovet Quruculuğu və Hüquq İnstitutu, iqtisad fakültəsi bazasında isə Kooperativ-Ticarət İnstitutu təşkil olundu. 1930-cu ildə Dövlət Universiteti öz fəaliyyətini müvəqqəti olaraq dayandırdı.

1930/31-ci tədris ilinin əvvəllərində yuxarıda qeyd olunan müstəqil institutlarla yanaşı, Azərbaycanda pambıqçılıq, kooperativ-ticarət, diş müalicəsi, avtomobil nəqliyyatı institutları təşkil olunmuşdu, Bakıda Sənaye Akademiyası, Qırmızı Professorlar İnstitutu və Zaqafqaziya Bədən Tərbiyəsi İnstitutunun filialları fəaliyyət göstərirdi. Beləliklə, 1932/33-cü tədris ilində respublikada on min nəfərlik tələbənin təhsil aldığı 15 ali tədris müəssisəsi var idi ¹¹⁴. Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə ali məktəb və texnikumlar idarə və təsərrüfat orqanlarına təhkim edilir ¹¹⁵, həmin idarə və müəssisələrdə onların tədris-təcrübə işinin maddi bazasının təşkilində bilavasitə iştirak etmək öhdəliyi həvalə edilirdi. Belə ki, Azərbaycan Neft İnstitutu İttifaqneft və Azərneftin, Tibb İnstitutu Xalq Səhiyyə Komissarlığının, Kənd Təsərrüfatı İnstitutu isə Azərbaycan Xalq Torpaq Komissarlığının səərəncamına verilmişdi ¹¹⁶.

Ali məktəblərin və texnikumların ayrı-ayrı idarələrə və təsərrüfat orqanlarına təhkim edilməsi böyük əhəmiyyətə malik olub tədris müəssisələrinin maddi bazasının möhkəmlənməsinə, respublika üçün lazım olan müxtəlif ixtisaslı kadrların məqsədyönlü hazırlanmasına imkan verdi.

Ali texniki məktəbləri bitirənlərin sayı artmışdı. Azərbaycan Politehnika İnstitutu artıq 1932-ci ildə 575 mütəxəssis buraxmışdı ¹¹⁷. Həmin institut neft sənayesi üçün mədənçi, geoloq, texnoloq, maşınqayıranlar hazırlanmasında xidmətlərinə görə Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edildi ¹¹⁸.

Ali və orta məktəblərə tələbələrin cəlb edilməsində Bakı, Gəncə və respublikanın bir sıra rayonlarında fəaliyyət göstərən fəhlə fakültələri mühüm rol oynayırdılar. Təbii ki, bu, təhsil alan tələbələrin sosial bazasını möhkəmləndirmək imkanı idi. 1920/21-ci tədris ilində Bakı fəhlə fakültəsində oxuyanlar içərisində fəhlələr 41 faiz, qulluqçular 56,5 faiz təşkil edirdisə, 1929/30-cu ildə fəhlə və muzdurlar 80 faiz, 1931/32-ci ildə isə 90 faizə bərabər idi ¹¹⁹. Ali tədris müəssisələrini "proletarlaşdırmaq" məqsədilə istehsalatda çalışan fəhlələr üçün hazırlıq kursları yaradılırdı. Dövlət tələbələrin maddi təminatını öz üzərinə götürür, 1520 nəfərdən artıq tələbə dövlət və təsərrüfat orqanlarının təqaüdünü alırdı ¹²⁰. Ali məktəblərdə tələbə yeməxanaları açılır, yataqxanalar tikilirdi. Beləliklə, artıq 1932-ci ildə Azərbaycanın ali və ali texniki məktəblərində tələbələrin ümumi sayının 70 faizini fəhlələr təşkil edirdi ¹²¹.

Ali məktəblərdə yerli millətin nümayəndələrinin - azərbaycanlıların sayının artmasına diqqət verilir. 1928/29-cu tədris ilində tibb fakültəsində təhsil alan 535 tələbədən 171-i (32 faiz) 122, 1932-ci ildə isə Tibb İnstitutunun 1559 tələbəsindən 1147-si (73,6 faiz), azərbaycanlı idi ¹²³. 1930/31-ci tədris ilində ali tədris müəssisələrinə qəbul edilən 2792 abituriyentdən 1567 nəfəri (56,1 faiz) azərbaycanlı idi ¹²⁴. Ümumiyyətlə, bu illərdə bütün ali tədris müəssisələrində azərbaycanlı tələbələrin faizi 27,3-dən 50,5-ə ¹²⁵, azərbaycanlı tələbə qızların sayı isə 149-dan 838-ə yüksəldi.

1930-cu ildə bütün ali və ali texniki məktəblərdə elmi kadrların hazırlanması və azərbaycanlı müəllimlərin sayının artırılmasına imkan verən aspirantura təşkil edilməsinin başlanğıcı qoyuldu. 1930-cu ildən tibb, neft institutlarında və digərlərində tədrisin doğma dildə aparıldığı bölmələr açıldı. Texnikuların yenidən qurulması həyata keçirilirdi. N.Nərimanov adına texnikumun bir neçə şöbələri nadir texniki ixtisaslar üzrə kadrlar hazırlayan müstəqil texnikulara çevrildi. Gəncədə yeni texniki texnikum açıldı. Bakıda elektrik-inşaat, sənaye, sənaye-iqtisad, kooperativ və pedaqogika texnikuları təşkil edildi ¹²⁶. Moskva və digər paytaxt şəhərlərinin ali və ali texniki məktəblərinə göndərilənlərin sayı ildən-ildə artırdı. 1929/30-cu tədris ilində Azərbaycanın göndərişi ilə RSFSR və digər respublikaların ali və ali texniki məktəblərində 249 nəfər təhsil alırdısa, 1930/31-ci tədris ilində onların sayı 492 nəfər (60 faizi azərbaycanlı idi) təşkil edirdi ¹²⁷.

Azərbaycanda yeni ziyalı və müxtəlif ixtisaslı kadrların hazırlanmasında, elm və mədəniyyətin inkişafında qabaqcıl rus alim və ziyalıların böyük rolu olmuşdu. Azərbaycan SSR hökuməti Rusiya alimlərinin xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək, 1930-cu ilin iyununda professorlar A.O.Makovelski, P.D.Qulyayev və İ.Q.Uşinskiyə Əməkdar elm xadimi fəxri adı verdi ¹²⁸. 1931-ci ildə isə Azərbaycan Politeknik (neft) İnstitutunun direktoru A.A.Nikişin Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edildi. Professor S.Romanova əmək qəhrəmanı fəxri adı verildi. Professorlar K.Pokrovski, Z.İlyəşeviç, İ.Yesman, P.Kuznetsov və başqaları fəxri fərmanlarla təltif edildilər. Bu alimlərin Azərbaycanda səmərəli fəaliyyəti ali və ali texniki məktəblər şəbəkəsinin genişlənməsini, azərbaycanlı və digər millətlərin nümayəndələrindən ibarət kadrların hazırlanmasını təmin etdi. Artıq 1932-ci ilin sonunda xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində 50 min nəfərədək ali təhsilli mütəxəssis çalışırdı ¹²⁹. Onların içərisində respublikadan kənarında təhsil almış mütəxəssislər aparıcı rol oynayırdılar.

1933-1937-ci illərdə mütəxəssislər hazırlanması problemi həm ali və orta məktəblərin təşkilat-təsərrüfat cəhətdən möhkəmləndirilməsi, həm də bütün tədris-tərbiyə işinin daha da təkmilləşdirilməsi ilə paralel həyata keçirilirdi. Bu illərdə partiya və hökumət ali məktəblərdə bütün tədris prosesinin, mütəxəssis kadrlar hazırlanması məsələlərinin onlara lazım olan məcraya yönəldilməsinə daha ciddi

nəzarət edirdi. SSRİ MİK-in 1932-ci il sentyabrın 19-da qəbul etdiyi "Ali məktəbdə rejim və tədris proqramları haqqında" qərarı buna əyani sübutdur¹³⁰. Qərarıda nəzəri kursun öyrənilməsinin tələbələrin istehsalat təcrübəsi ilə sıx əlaqələndirilməsi, yüksək ixtisaslı mütəxəssis kadrlar hazırlamaq məqsədilə ali məktəblərin hazırlıqlı abituriyentlərlə komplektləşdirilməsi, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi zəruriliyi qeyd olunmuşdu. 1933-cü ilin fevralında Bakıda ilk dəfə olaraq Azərbaycan proletar tələbələrinin ittifaqlararası konfransı keçirildi¹³¹. Konfransda SSRİ MİK-in yuxarıda qeyd olunan qərarının yerinə yetirilməsinin nəticələri müzakirə olundu. Ali məktəblərin fəaliyyəti mərkəzin daimi "sayıq partiya nəzarəti" altında saxlanırdı. ÜİK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin, AK(b)P MK və Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin iclaslarında İnstitutlarda partiya qərarlarının həyata keçirilməsi müzakirə edilir və "baş xətdən kənara çıxma hallarına qarşı "normal iş" şəraiti yaratmaq üçün konkret göstərişlər verilir. 1933-cü ilin dekabrında AK(b)P Ali Pedaqoji İnstitutun vəziyyəti haqqında məsələyə baxaraq, onun rəhbər işçilərinin tərkibini möhkəmlətməyi qərara aldı¹³². Azərbaycanda ali tədris müəssisələrinin bütün tədris-tərbiyə və təşkilati-metodik fəaliyyətinin yenidən qurulmasına başlandı. Hər şeydən əvvəl, ali məktəblərin təşkilati strukturu qaydaya salındı, oxşar ixtisaslı kadrların hazırlanması ilə məşğul olan institutların sayı ixtisar edildi. 1933-cü ildə plan-iqtisad, maliyyə-iqtisad, sovet quruculuğu və hüquq, sosialist uçuotu institutları birləşdirilərək vahid K.Marks adına Sosial-iqtisad İnstitutuna (indiki Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti) çevrildi.

Kənd təsərrüfatı sahələrini əhatə edən ali məktəblərdə ciddi yenidənqurma aparıldı. 1933-cü ildə Gəncədə pambıqçılıq, mühəndis-meliorasiya və baytarlıq-zootexnik institutlarının bazasında pambıqçılıq, taxılçılıq, bağçılıq-bostançılıq, üzümçülük və digər fakültələri olan vahid Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutu təşkil edildi¹³³. ÜİK(b)P MK-nın kommunist universitetləri 1932-ci ill sentyabrından ali kommunist kənd təsərrüfatı məktəblərinə çevrildilər. Həmin ildə Azərbaycan kommunist ali məktəbi Azərbaycan Ali Kommunist Kənd Təsərrüfatı Məktəbi kimi fəaliyyətə başladı. O, "siyasi cəhətdən savadlı sosialist kənd təsərrüfatı komandirləri" - Azərbaycanı SSRİ-nin İkinci pambıqçılıq bazasına çevirmək uğrunda mübarizlərə yetişdirməli idi.

ÜİK(b)P-nin hələ 1931-ci ilin aprelində qəbul etdiyi "Universitetlərin məqsədli təsis edilməsi haqqında" və 1932-ci il 19 sentyabr tarixli qərarları əsasında İkinci beşillik dövründə universitet təhsilinin dirçəldilməsinə, ölkənin bir çox şəhərlərində yenidən universitetlərin açılmasına başlandı. 1934-cü il noyabrın 4-də tərkibində fizika-riyaziyyat, kimya, biologiya və tarix fakültələri olan Azərbaycan Dövlət Universiteti bərpə edildi¹³⁴. 1935-ci ildən isə Universitetdə coğrafiya, filologiya

və digər fakültələr fəaliyyətə başladı. 1934-cü ildə Universitetə qəbul olunmuş 218 nəfərdən 127-si azərbaycanlı idi¹³⁵.

Xalq təsərrüfatının tələblərinə uyğunlaşdırmaq məqsədilə ali tədris müəssisələrinin ixtisas profilinə yenidən baxıldı. Elm və texikanın ən yeni nailiyyətlərini nəzərə almaqla ali tədris müəssisələrinin yeni plan və proqramları hazırlandı.

Azərbaycanda ali və orta təhsilin ən ciddi problemlərindən biri mühüm fənlər üzrə Azərbaycan dilində dərslik və dərs vəsaitlərinin olmaması idi. Ali və orta məktəblərin "proletarlaşdırılmasının" güclənməsi ilə əlaqədar Azərbaycan dilində dərslik və dərs vəsaitlərinin yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu, ilk dövrdə yeni siyasi quruluşa uyğun olub özünü doğrultsa da, tələbələrin tərkibinin sinfi mövqeyindən müəyyən edilməsi tədrisin demokratik prinsiplərinin pozulması demək idi və kadr hazırlığının keyfiyyətinə mənfi təsir göstərirdi. 1936-cı ildə qəbul edilmiş yeni konstitusiyaya uyğun olaraq, vəziyyət dəyişilməyə başladı. Konstitusiyada "sozializmin qələbəsi" nəticəsində cəmiyyətin sosial strukturunda köklü dəyişikliklərin baş verdiyinin göstərilməsini nəzərə alaraq, SSRİ XKS və MİK-in 1935-ci il 29 dekabr tarixli "Ali tədris müəssisələrinə qəbul haqqında" qərarında tələbələrin sosial mənşəyi ilə bağlı əvvəllər qoyulmuş məhdudiyətlər ləğv edildi.¹³⁶ Təbii ki, ali və orta ixtisas tədris müəssisələrinin komplektləşdirilməsinin sosial bazası genişləndi, respublika əhalisinin bütün təbəqələrindən olan azərbaycanlı abituriyentlərin ali məktəblərə qəbulu xeyli artdı. SSRİ-də artıq "sozialist cəmiyyətinin" bünövrəsinin qurulması haqqında danışılırdı, respublika özünün 20 illiyini qeyd edirdi, buna baxmayaraq, ali məktəblər üçün Azərbaycan dilində stabil dərsliklərin yaradılması məsələsi hələ də həll olunmamış qalırdı. Hətta Azərbaycan K(b)P-nin XIV qurultayı (1938-ci ilin iyunu) "bir çox əsas fənlər, xüsusilə tarix və ədəbiyyat üzrə dərsliklərin yoxluğunu" bir daha qeyd etmişdi¹³⁷.

Tələbələrin yaş tərkibində dəyişikliklər və ali məktəblər gənclərin böyük axını ilə əlaqədar onların tərbiyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Partiya yeni nəsilə "marksist-leninçi dünyagörüşünün" formalaşmasını tərbiyə işinin əsas istiqaməti elan etmişdi. Gənclərin tərbiyəsi işinin gücləndirilməsi zəruriyyəti, həmçinin 30-cu illərin İkinci yarısında beynəlxalq aləmdə ideoloji mübarizənin güclənməsi yeni dünya müharibəsi təhlükəsi ilə də bağlı idi.

Tələbə gənclər içərisində tərbiyə işinin ali tədris müəssisələrində aparıcı qüvvəsi - partiya, komsomol və həmkarlar təşkilatlarında yeni struktur dəyişiklikləri edilərək onlar üçün azad edilmiş, yəni müstəqil səlahiyyət və məsuliyyət daşıyan katib vəzifəsi müəyyən edildi. Həmin katiblər partiya direktivlərinin tələbələrin bütün ictimai-yaradıcı fəaliyyətində əsas meyar olmasına cavabdeh idilər¹³⁸.

Azərbaycanda, bütün müttəfiq respublikalarda olduğu kimi, Böyük Vətən müharibəsinədək ali tədris müəssisələrinin bütün tədris-tərbiyə və təşkilati-metodik fəaliyyətinin yenidən qurulması fasiləsiz davam etdirilmişdi. Ali məktəblərin təşkilati strukturu qaydaya salınmış, bir sıra institutlar ixtisar edilmiş, yeni fakültələr açılmış, ixtisasların profilinə yenidən baxılmışdı. 1940/41-ci tədris ilində Azərbaycanda 14,6 min tələbənin, o cümlədən 4887 qadının təhsil aldığı 16 ali məktəb və 17,4 min şagirdin oxuduğu 91 orta ixtisas tədris müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi ¹³⁹.

Respublikada 1940/41-ci tədris ilində təhsil alan 14602 tələbədən 10581 nəfəri dövlət təqaüdü alırdı ¹⁴⁰. Onların bir çoxu sonralar tanınmış təsərrüfat rəhbərləri və görkəmli elm xadimləri oldular. Azərbaycan Neft İnstitutunun məzunu N.Baybakov neft sənayesi xalq komissarının müavini təyin edildi (sonralar isə SSRİ Dövlət Plan Komitəsinin sədri oldu). Fəhlə fakültəsini bitirmiş, Azərbaycan Neft İnstitutunun məzunu Murtuza Nağıyev akademik oldu. Universitetin tarix fakültəsinin məzunu E.A.Tokarjevski neftçi fəhləlikdən professorluğa, əməkdar elm xadiminədək maraqlı həyat yolu keçdi. Bu illərdə ali məktəbləri bitirənlər içərisində Tahirə Tahirəva, Züleyxa Seyidməmmədova, Ə.Lənbəranski, A.Adıgözəlov, İ.Seyidov və b. kimi sonradan məşhurlaşmış şəxslər var idi.

Faktiki olaraq bütün elm sahələri, ələlxüsus ictimai və humanitar fənlərdə Azərbaycan tarixi və ədəbiyyatı "stalinizm" ruhunda mənimsənilir, bütün ixtisaslarda rus dilinə üstünlük vermək əsas götürülürdü. Ali məktəblərin işi üzrə Ümumittifaq Komitəsinin 1938-ci il 31 may tarixli əmrinə əsasən rus dili hər bir müttəfiq respublikanın bütün ali məktəblərində 1938/39-cu dərəcədən məcburi fənn kimi tədris planlarına daxil edildi ¹⁴¹.

Bu illərdə sosial-iqtisadi fənlərin tədrisinə diqqət daha da gücləndirildi. ÜİK(b)P MK-nın qərarı əsasında (1938-ci il) tələbə gənclər və ziyalıların "marksist-leninçi" ruhda tərbiyə edilməsi partiya təbliğatının birinci dərəcəli vəzifələrindən biri olaraq müəyyən edilmişdi. Ali məktəblərdə "marksizm-leninizmin əsasları" kafedrası yaradıldı. Partiyanın ictimai fənlərin öyrənilməsində əsas məqsədi "marksizm-leninizm təlimi", "bolşevizmin" şəriət kitabı olan "ÜİK(b) P tarixinin qısa kursu" ruhunda tərbiyə olunmuş, "ideyaca" partiyaya sədaqətli mütəxəssislərin yetişdirilməsini həyata keçirmək idi. 1938-ci ilin noyabrında Azərbaycan KP MK-da fəlsəfə, siyasi iqtisad, ÜİK(b)P tarixi müəllimləri və ali məktəb elmi işçilərinin müşavirəsi keçirildi. Tədbirin məqsədi tələbələrin ideya-siyasi tərbiyəsi məsələlərini həyata keçirmək üçün vasitə və üsulları müəyyənləşdirmək idi.

İkinci beşillik və üçüncü beşilliyin ilk illərində ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində 40 minə yaxın mütəxəssis hazırlanmışdı ¹⁴². 1941-ci ilin yanvarında Azərbaycanda 47,8 min nəfər ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssis var idi. Ali təhsilli mütəxəssislər içərisində azərbaycanlılar 8000 nəfər və ya 39,6 faiz təşkil

edirdi. Mütəxəssislərin tərkibində müəllim və mühəndis kadrlar üstünlük təşkil edirdilər (14,5 min nəfər). 27,7 min nəfər orta təhsilli mütəxəssis içərisində müəllimlər və mədəni-maarif müəssisələri işçilərinin sayı 14,3 min nəfər, habelə tibb işçiləri və texniklər 10,3 min nəfər idi¹⁴³.

Bu illərdə ali və orta ixtisas təhsilinin inkişafı sahəsində görülən işlər müharibədən sonrakı dövrdə yüksək ixtisaslı yeni ziyalı kadrların daha intensiv surətdə hazırlanması üçün əsas yaratdı.

Elm. Elmi mərkəzlərin yaranması. Azərbaycan xalq təsərrüfatının yenidən qurulması vəzifələri respublikada elmi-tədqiqat idarələri və fabriklər-zavod laboratoriyaları şəbəkəsi yaradılmasını, elmi işin sənaye və kənd təsərrüfatı tələblərini ödəməyə yönəldilməsini tələb edirdi. Sürətlə inkişaf edən neft və neft-kimya sənayesində elmə böyük tələbat var idi. 1927-ci ilin mayında Bakıda özündə Azərneftin mərkəzi kimya, geokimya laboratoriyalarını neft geologiyası, neft texnologiyası, energetika, petroqrafiya, habelə sınaq stansiyası şöbələrini birləşdirən Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Neft İnstitutu, 1929-cu ildə isə onun bazasında elmi-tədqiqat neft çıxarılması və elmi-tədqiqat neft emalı və neft kimyası institutları yaradıldı¹⁴⁴.

Amerikadan idxal edilən benzol koksuna (daş kömür və ya torfdan alınan yanacaq) o zaman kəskin ehtiyac olduğunu nəzərə alaraq, Azərbaycanın kimyaçı alimləri onun Bakı neft emalı tullantılarından alınması metodunu kəşf etdilər. Azərbaycan alimləri mədən sularından yod alınması metodunu hazırladılar və onların zəmanəti ilə Abşeronda Böyük Şor gölü yaxınlığında təcrübə yod zavodu tikildi.

Azərbaycan alimləri neft axtarışı üçün yeni metodlar təklif etdilər. 1929-cu ildən elektrokəşfiyyat, geofiziki kəşfiyyat metodlarının tətbiqinə başlandı. Neft mədənlərində Azərbaycan Politeknik İnstitutunun professoru İ.M.Skvortsovun ixtira etdiyi avtomat qazımda müvəffəqiyyətlə tətbiq olundu. Azərbaycan elminin uğurları Ümumittifaq Akademiyasının diqqətini cəlb etdi. 1929-cu ilin yazında akademik A.E.Fersmanın başçılığı altında SSRİ Elmlər Akademiyasının komissiyası Bakıya gəldi və elmi-tədqiqat işinin qoyuluşu ilə tanış oldu. Ondan sonra akademik "Bakılılardan öyrənin" məqaləsində öz elmi tədqiqatlarını neft sənayesi mütəxəssisləri və SSRİ EA-nın müvafiq idarələri ilə sıx əlaqədə həyata keçirən Azərbaycan alimlərinin tədqiqat işlərini müsbət qiymətləndirdi¹⁴⁵.

1929-cu ildə Azərbaycanda Ümumittifaq Elmi-Tədqiqat Geoloji-Kəşfiyyat İnstitutu (ÜİETGKİ) yaradıldı, Zaqafqaziya geoloji tresti fəaliyyətə başladı. Həmin ildə Ümumittifaq Tətbiqi Mineralogiya İnstitutunun Azərbaycan şöbəsi açıldı. 1931-ci ildə bu institut Ümumittifaq Tikinti Materialları İnstitutunun Azərbaycan şöbəsinə (Azərb. ÜİTMİ) çevrildi¹⁴⁶.

1930-cu ildə Gəncədə Zaqafqaziya geoloji trestinin şöbəsi açıldı. Azərbaycanın yeraltı mədənlərinin öyrənilməsi genişləndi, Daş kəşənin geoloji xəritəsi tərtib edildi, Zəylik alunit mədənlərinin kəşfiyyatına başlandı.

İttifaqın bütün neft sənayesi üçün Azərbaycan Elmi-Tədqiqat neft Maşınqayırma İnstitutunun fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Respublikanın enerji ehtiyatlarını öyrənmək məqsədilə Ümumittifaq Elmi-Tədqiqat Energetika və Elektrikləşdirmə İnstitutunun Azərbaycan bürosu və Mərkəzi Külək Enerjisi İnstitutunun Azərbaycan şöbəsi yaradıldı¹⁴⁷. 1932-ci ildə Azərbaycan Hidrometeorologiya Komitəsi hidrometeoroloji xidmət idarəsinə çevrildi. Bu dövrdə respublikada 113 meteoroloji stansiya var idi.

Azərbaycan üçün biologiya elmlərinin inkişafı xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Azərbaycan botanikləri zəngin floranın fiziologiya, biologiya və fitopatologiyasının, respublika üçün spesifik olan bitki aləminin genetik və seleksiyasını geniş öyrənməyə başladılar, qəzalarda çoxsaylı ekspedisiyalar işlədi. Onların nəticələri "Talışın florası" əsərində çap olundu. 1928-ci ildə isə dördcildlik "Qafqazın florası" və Azərbaycan dilində floraaya aid üçcildliyin nəşrinə başlandı¹⁴⁸.

Azərbaycan kənd təsərrüfatı istehsalının əsas sahəsi olan pambıqçılıqda bir sıra ciddi elmi problemlərin tədqiqatına başlanmışdı. 1927-ci ildə Gəncədə yaradılan Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pambıqçılıq İnstitutu əzməhsuldar sortların əvəzinə yenilərinin yaradılmasında ilk nailiyyət əldə etdi.

İctimai elmlər sahəsində elmi tədqiqatların mərkəzi yenə də "Azərbaycanı Öyrənmə və Tətəbbüb Cəmiyyəti" idi. O öz işini Azərbaycan Dövlət Universitetinin müvafiq fakültələri, respublika Arxeologiya komitəsi və Azərbaycan Dövlət muzeyi ilə sıx əlaqədə aparırdı. SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycanda elmin inkişafına əməli kömək göstərirdi. Görkəmli rus alimləri V.V.Bartold, N.Y.Marr, İ.İ.Meşşaninov, A.N.Samoyloviç və b. Bilavasitə fəal iştirakı ilə elmi ekspedisiyalar keçirilirdi. 1926-1927-ci illərdə İ.Meşşaninovun rəhbərliyi altında Naxçıvan MSSR və Dağlıq Qarabağda təşkil edilən ekspedisiyalarda tunc və ilk dəmir dövrünə aid arxeoloji mədəniyyət aşkar edildi. Azərbaycan arxeoloqları İ.M.Cəfərzadə, Ə.K.Ələkbərov və b. bu ekspedisiyalarda formalaşdılar. Arxeoloqlar S.M.Qaziyev və D.Şərifov qədim Qəbələ Şəhərinin xarabalıqları ərazisində Nic kəndi yaxınlığında Yaloylu təpədə, Gəncə yaxınlığında Çovdar kəndində arxeoloji axtarışlar aparırdılar. Həmin illərdə siklop tikililərini öyrənmək məqsədilə Mil düzünə və Kiçik Qafqazın Dəstəfur rayonuna kompleks ekspedisiya təşkil edildi. 1929-cu ildə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu (Az. DETİ) yaradıldı¹⁴⁹. "Azərbaycan SSR-in ali elmi idarəsi" kimi bu institut Azərbaycan Mərkəzi İcrayyə Komitəsi nəzdində idi. Az. DETİ respublikada, mövcud olan bütün elmi idarə və təşkilatların

fəaliyyətini birləşdirdi. Onun Azərbaycan MİK tərəfindən təsdiq edilmiş 53 nəfər həqiqi üzvü içərisində akademiklər V.V.Bartold, N.Y.Marr, İ.M.Qubkin, N.N.Marr, İ.İ.Meşşaninov, M.N.Pokrovski, A.N.Samoyloviç, professorlar İ.Q.Yesman, A.O.Makovelski, X.Məlik-Aslanov, V.P.Smimov-Loginov, V.Xuluf lu, B.Çobanzadə var idi. Az. DETİ-yə vaxtilə tanınmış ictimai-siyasi xadimlər S.M.Əfəndiyev, H.Cəbiyev və R.A.xundov rəhbərlik etmişlər. 1930-cu ildə Az. DETİ respublikanın məhsuldar qüvvələrinin öyrənilməsinə dair altmış mürəzə müzakirə etmiş, Ümumazərbaycan konfransı keçirmişdi.

Az. DETİ-nin tərkibində iqtisadiyyat, sovet quruculuğu, fəlsəfə, tarix, coğrafiya, dil, ədəbiyyat və incəsənət, sovet və xarici Şərq şöbələri fəaliyyət göstərirdi. Onun nəzdində V.Xuluf lunun rəhbərliyi altında Terminologiya Komitəsi yaradılmışdı. "Azərbaycan Elmi-Tədqiqat İnstitutunun Xəbərləri", "Azərbaycanı öyrənmə yolu", "Yaxın Şərq" adlı jurnalları nəşr olunurdu. İnstitutda aspiranturaya qəbul olan 83 nəfərdən 53 nəfəri azərbaycanlı idi¹⁵⁰.

1932-ci il noyabrın 25-də ZSFSR Xalq Komissarları Soveti SSRİ EA Qafqazşünaslıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunun bazasında təbiət və ictimai elmlər şöbələri olan Ümumittifaq Akademiyasının Zaqafqaziya filialının təsis edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Eyni zamanda həmin ildə Azərbaycan MİK-in qərarı ilə Azərbaycan DETİ-nin bazasında SSRİ EA Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsi (EAZFAŞ) təşkil edildi¹⁵², elmi tədqiqatların miqyas və perspektivləri xeyli genişləndi. Azərbaycan şöbəsinin işinə yenə də görkəmli elm xadimləri - akademiklər İ.M.Qubkin, F.Y.Xevinson-Lessinq, İ.İ.Meşşaninov; N.N.Marr, SSRİ EA-nın müxbir üzvləri A.A.Qrosshey m, K.A.Krasuski cəlb edilmişdilər, onlarla yanaşı professorlar M.V.Abramoviç, D.V.Qolubyatnikov, Aslan Vəzirzadə, A.N.Derjavin, İ.Q.Yesman, V.S.Yeliatyevski, A.O.Makovelski, Vəli Xuluf lu, Y.B.Lopuxin, V.P.Smimov-Loginov, Bəkir Çobanzadə, İ.V.Fiqurovski, dosentlər M.Əfəndi, Y.A.Paxomov, Ə.Ələkbərov, İ.Cəfərzadə və S.Qaziyev fəaliyyət göstərirdilər. Şöbəyə R.A.xundov rəhbərlik edirdi.

EA ZFAŞ respublikanın məhsuldar qüvvələrinin öyrənilməsi, təbiət, texnika və ictimai elmlərin mühüm problemlərinə dair elmi tədqiqatlar sahəsində xeyli iş gördü. 1935-ci ilin oktyabrında EA ZFAŞ-ın bazasında SSRİ EA-nın Azərbaycan filialı (EA AF) təşkil edildi¹⁵³. Onun tərkibində geologiya, fizika, energetika, torpaqşünaslıq bölmələri, kimya, botanika, zoologiya, tarix, etnoqrafiya və arxeologiya, dil və ədəbiyyat institutları var idi. SSRİ EA Azərbaycan filialının Elmi Şurası 66 nəfər tərkibdə təsdiq edilmişdi¹⁵⁴. Akademiklər İ.M.Qubkin, V.P.Volqin, V.L.Komarov, D.N.Pryanişnikov, İ.Y.Kraçkovski, İ.A.Orbeli, İ.M.Meşşaninov, A.N.Samoyloviç, Q.İ.Qrafitio, N.İ.Vavilov, N.D.Zelinski, müxbir üzv Y.Y.Bertels onun üzvləri idi. EA AF-ın sədri akademik İ.M.Qubkin idi. Bu illər xalq təsərrüfatı vəzifələrinin həllinə

alimlərin fəal cəlb edilməsilə səciyyəvidir. 1934-cü ildən elmi idarələrin strukturunda ikinci beşillik plan üzrə direktivlərlə əlaqədar müəyyən dəyişikliklər baş verdi, əsas iqtisadi rayonlarda sahə sənaye elmi idarələrinin təşkilinə başlandı¹⁵⁵. 1930-cu ildə Bakıda təşkil edilmiş Azərbaycan Elmi-Tədqiqat İnstitutu (əvvəllər neft çıxarılması üzrə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu) neftli-qazlı sahələrin elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə işlənməsi, kəşfiyyat qazınması və istismar texnologiyası problemləri ilə məşğul olurdu.

EA ZFAŞ, sonra isə EA AF-in neftçi alimləri neftin tərkibi və onun yeraltı qatlarda yerləşməsi şəraiti barədə məsələnin öyrənilməsi məqsədilə tədqiqatlar aparır, palçıq vulkanları və onlarla bağlı neftli və qazlı yeraltı yataqlar problemi ilə məşğul olur, müxtəlif laylardakı suların kimyəvi tərkibini müəyyən etmək metodikasını işləyib hazırlayırdılar. Bu tədqiqatların nəticələri respublikanın neft sənayesində tətbiq olunur, yataqların səmərəli işlənməsində mühüm rol oynayırdı¹⁵⁶.

Bu dövrdə istedadlı gənc mütəxəssis və alimlər N.K.Baybakov, S.A.Vəzirov, S.A.Orucov, A.A.Yakubov, A.K.Əliyev, Ş.Ə.Əzizbəyov, M.A.Qaşqay, A.F.Sultanov, Q.X.Əfəndiyev, Ə.S.Əlizadə, S.M.Quliyev, K.N.Qulu zadə nəslə fəaliyyətə başlamışdı.

Azərbaycanda kimya və neft-kimya sənayesinin elmi problemləri ilə EAAF-ın SSRİ EA müxbir üzvü K.A.Krasusskinin rəhbərlik etdiyi Kimya İnstitutu məşğul olurdu.

Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kimya və Neft Texnologiyası İnstitutu neftin yerli krekinq üsulu ilə işlənməsi, "Amerika üsulu ilə müqayisədə asanlaşdırılmış" mülki aparatların yaradılması və qiymətli antipartlayıcı krekinq-benzinin alınması məsələləri ilə məşğul olurdu¹⁵⁷. Professor Y.L.Lopuxinin rəhbərlik etdiyi EAAF-ın fizika bölməsində neft məhsullarının, dağ süxurlarının fiziki xassələrinin neft laylarının fizikasının tədqiqinə, metalların molekulyar fizikası sahəsinə aid geniş işlər aparılırdı. X.İ.Əmirxanovun naqillərin, əsasən yarımqəçiricilərin istilik və elektrik xassələrinin tədqiqinə dair araşdırmalarının nəticələri kəşf xarakteri daşıyırdı¹⁵⁸. EAAF-ın energetika bölməsi respublikanın enerji mənbələrinin aşkara çıxarılması, onlardan düzgün istifadə edilməsi, neft sənayesi energetikası məsələlərini tədqiq edirdi.

Biologiya elmləri problemlərinin tədqiqatı EAAF-ın üç müəssisəsində - Botanika İnstitutu, Zoologiya İnstitutu və Torpaqşünaslıq Bölməsində aparılırdı. Botanika İnstitutunda Azərbaycan florasının - bitki örtüyünün öyrənilməsinə, faydalı bitkilərin aşkara çıxarılmasına, bitkilərin fiziologiyası və biologiyasına dair işlər aparılırdı. 1934-cü ildə Bakı şəhərinin Badamdar yaylasında 240 hektar sahədə müstəqil elmi idarə hüququnda Botanika Bağının tikintisinə başlandı¹⁵⁹. Zoologiya İnstitutu faunanın inventarizasiyası və onun mühafizəsi tədbirlərini işləyib hazırlamaqla

məşğul olurdu. EAAF-ın Torpaqşünaslıq bölməsinin alimləri çay, sitrus, tütün bitkiləri üçün yararlı rütubətli subtropik torpaqların, respublikanın pambıqçılıq rayonlarının torpaqlarının meliorasiyası və mənimsənilməsi problemlərini işləyib hazırlayırdılar.

1937-ci ilin aprelində EAAF-ın Coğrafiya Bölməsi yaradıldı. Bu bölmə fizika və iqtisadi coğrafiyaya dair tədqiqatlar aparmış, fiziki və iqtisadi xəritələr tərtib etmiş, Azərbaycan SSR-in coğrafiya atlasını və coğrafiya lüğətini hazırlamışdı. Fiziologiya elmi inkişaf edirdi. 1935-ci ildə Azərbaycanın fizioloq alimləri fizioloqların XV Beynəlxalq konqresinin işində iştirak etmişdilər.

Azərbaycan Tibb İnstitutunda və digər xüsusi tibbi elmi-tədqiqat idarələrində elmi işin inkişafı və yüksəlişi ilə eyni vaxtda təbabətlə bağlı müxtəlif elmi cəmiyyətlər - cərrahlar, terapevtlər, patoloqlar və b. cəmiyyətləri meydana çıxırdı. Tropik xəstəlikləri öyrənən institutlar - Elmi-Tədqiqat Klinika İnstitutu, Fiziki Müalicə Metodları və Kurortologiya Elmi-Tədqiqat İnstitutu yaradıldı.

Azərbaycanda ictimai-siyasi və humanitar elmlər o dövrdə hakim "proletariat diktaturası", "dünya inqilabı" konsepsiyasına, xüsusilə Beriya, Bağırov və onların həmfikirlərinin cəhdləri ilə Zaqafqaziya regionunda Stalinin şəxsiyyətinə pərəstşin dərin kök salması tələblərinə uyğun "ideologiyalaşdırma", "siyasiləşdirmə" ilə məşğul olaraq, özünün ziddiyyətli, məşəqqətli günlərini keçirirdi.

Bu çətinliklərə baxmayaraq, ictimai və humanitar elmlərin ənənəvi sahələrində elmi işlər davam etdirilirdi. 1935-ci ildə EA ZFAŞ-ın nəzdində Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu (sonradan EAAF-ın müstəqil Tarix İnstitutuna çevrildi) yaradıldı. Qədim zamanlardan yeni dövrdək Azərbaycan tarixinə, Azərbaycan xalqının sosial-iqtisadi həyatına dair yeni əsərlər meydana gəldi, sənədli məcmuələr nəşr edildi.

1935-ci ildə EA ZFAŞ-ın dil və ədəbiyyat bölməsi Ədəbiyyat və Dil İnstitutuna - Azərbaycan ədəbiyyatı və ana dilinin zəngin irsini öyrənən və tədqiq edən əsas mərkəzə çevrildi.

1934-cü il iyunun 19-da Azərbaycan SSR XKS-nin 15 cildlik "Azərbaycan Ensiklopediyasının nəşri haqqında" qərarına əsasən, Xalq Komissarları Soveti yanında Hüseyn Rəhmanov, Ruhulla Axundov, Cəmil Rəhimov, Mövsüm Qədirlı, Mirzə Məmmədov və Vəli Xulufunun daxil olduğu xüsusi komitə təşkil edildi, ancaq lazımi ixtisaslı kadrlar, poliqrifiya bazası və maddi vəsaitin çatışmazlığı həmin qərarı həyata keçirməyə imkan vermədi.

Müharibədən əvvəlki illərdə EAAF-ın rəhbərliyi altında 60-dək elmi idarə elm və texnikanın aktual problemləri ilə məşğul idi. 1938-ci ildə Azərbaycan KPMK SSRİ EA Azərbaycan filialının məruzələrini dinləyərək, respublika elminin müdafiə sənayesinin inkişafının sürətləndirilməsinə, iri dövlət yanacaq ehtiyatlarının yaradılmasına, Azərbaycanda yeni neft yataqlarının intensiv

aşkara çıxarılmasına yönəldilən əməli xidmətlərini və gələcək vəzifələrini qeyd etdi. SSRİ EA-nın vitse-prezidenti, SSRİ EA Azərbaycan Filialının sədri akademik İ.M. Qubkinin rəhbərliyi altında Bakıda keçirilən geologiya konfransı (1938-ci il) Abşeronda və respublikanın digər regionlarında geoloji-kəşfiyyat işlərinin genişləndirilməsi proqramını işləyib hazırladı¹⁶⁰. Həmin vaxt Kürətrafi ovalıqın neftliliyi probleminin işlənilməsinə başlandı.

Azərbaycanın energetik alimləri Mingəçevir su qovşağının tikintisi, respublikanın enerji sisteminin möhkəmləndirilməsi problemləri üzərində işləyirdilər.

Bioloq-alimlər torpaqların məhsuldarlığının yüksəldilməsi subtropik bitkilər əkininin genişləndirilməsi, Azərbaycanın otlaq və yaylaqlarının yaxşılaşdırılması problemləri ilə məşğul olurdular. Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyi ilə əlaqədar ictimaiyyətçilər və ədəbiyyatçılar dahi mütəfəkkirin həyat və yaradıcılığına dair tədqiqatlar və "Xəmsə"nin nəşri ilə bağlı böyük iş aparırdılar. Azərbaycan ədəbiyyatının digər klassikləri - M.F.Axundov, M.Füzuli və M.P.Vaqifin əsərləri nəşr edilirdi.

1941-ci ildə Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun kollektivi Azərbaycan xalqının tarixinə dair ilk ümumiləşdirici əsər olan "Azərbaycan tarixinin qısa öçerki"ni nəşr etdi¹⁶¹.

AK(b)P MK və BK yanında 1921-ci ildə təşkil olunmuş "Azərbaycanda inqilabın və partiyanın tarixini öyrənən xüsusi komissiya" ("Azistpart") 1928-ci ildə Azərbaycanda "Sınıf mübarizə və Kommunist partiyasının tarixini öyrənən İnstitutu" çevrilmişdi. Bu institut 1939-cu ildə ÜİK(b)P MK yanında MELİ (Marks-Engels-Lenin İnstitutunun) Azərbaycan filialı adlandı¹⁶².

Bu illərdə Azərbaycanın elm xadimləri sırasına xeyli qadın alimlər daxil oldular. Azərbaycanın ilk alim qadınları içərisində oftalmoloqlar Ummisə Musabəyova, Sona İbrahim qızı Rəhimova (Vəlixan) var idi. Sona İbrahim qızı əvvəlcə Lozanna Universitetində (İsveçrə) təhsil almış, sonra isə Peterburq qadın Tibb İnstitutunu əla qiymətlərlə bitirmişdi. 1941-ci ildə oftalmologiya, travma ilə mübarizə sahəsində görkəmli müvəffəqiyyətlərinə görə, o, tibb və psixologiya üzrə Nobel Komitəsi tərəfindən Nobel mükafatına təqdim edilmişdi¹⁶³. 1934-cü ildə Gəncədə kənd təsərrüfatı institutunu bitirmiş, 1936-1939-cu illərdə isə Moskvada Timiryazev adına Kənd təsərrüfatı Akademiyasının aspiranturasında təhsil almış Validə Xasbulat qızı Tutayuk elmi fəaliyyətə başlamışdı. O, 35 yaşında botanika sahəsində biologiya elmləri doktoru adını alan ilk azərbaycanlı qadın olmuş və Azərbaycan EA-nın ilk həqiqi üzvü seçilmişdi. SSRİ EA-nın 1939-cu ilin fevralında keçirilən ümumi iclasında SSRİ EA Azərbaycan filialının işi haqqında ilk dəfə hesabat verildi. Azərbaycan alimlərinin fəaliyyəti və qazandığı müvəffəqiyyətlər SSRİ EA-nın

prezidenti, akademik V.L.Komarov, akademik N.İ.Vavilov və başqalarının çıxışlarında yüksək qiymətləndirildi¹⁶⁵. SSRİ EA Rəyasət Heyətinin komissiyası Geologiya İnstitutunun elmi axtarışların sürəti və yüksəlişinə "bir çox Moskva İnstitutları həsəd apara bilərdilər"), Zaqafqaziyanın aparıcı elmi-tədqiqat idarəsi olan Botanika İnstitutunun və b. işini xüsusi qeyd etdi¹⁶⁶.

1941-ci ilin martında Bakıya gəlmiş SSRİ EA-nın vitse-prezidenti, akademik S.Y.Şmidt SSRİ EA Azərbaycan filialının alimlərinin ümumi iclasındakı çıxışında demişdi: "Birinci nəticə budur ki, SSRİ EA-nın Azərbaycan filialı, şübhəsiz, özünün güclü tərkibinə, hər şeydən əvvəl bu tərkibin güclü keyfiyyətinə, respublikanın həyatında oynadığı güclü rola görə çox nəhəng və güclü elmi orqanizmdir"¹⁶⁷.

Beləliklə, təqribən iyirmi ildə respublikada elmin inkişafının mühüm nəticəsi Azərbaycanda elmi ziyalıların bütöv ordusunun formalaşdırılması idi. Onların gücü və səyləri hesabına 1945-ci ilin yazında Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasını yaratmaq mümkün oldu.

§ 3. ƏDƏBİYYAT VƏ İNCƏSƏNƏT

Ədəbiyyat. Azərbaycan qədim zəngin ədəbi ənənə və irsə malik bir ölkədir. Onun nümayəndələri 20-30-cu illərdə xalqın həyatında baş verən ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi proseslərə laqeyd deyildilər. Azərbaycanda yeni cəmiyyətin təşəkkülü, yetkinləşməsində öz yerini axtaran yeni yaradıcı ziyalıların - yazıçı, rəssam, musiqçi və sənətsüenəslərin formalaşması sahəsində ilk addımlar atılırdı. 1928-ci il yanvarın 13-dən 16-dək Bakıda respublika yazıçılarının birinci qurultayı keçirildi. Bu qurultaydan sonra Azərbaycan Proletar Yazıçıları Assosiasiyası (Az.PYA) rəsmi fəaliyyətə başladı¹⁶⁸. Süleyman Rüstəm Assosiasiyanın vəzifələri haqqında məruzə ilə qurultayda çıxış etdi. Qurultay idarə heyəti seçdi, bura R.A.xundov, T.Hüseynov, M.Yurin, S.Rüstəm, M.Kamski, A.Quliyev (Gəncə), Z.Zakirov (Şəki), A.Petrosyan (DQM V), H.Nəzərli daxil idilər. Assosiasiyanın üzvləri arasında istedadlı gənc şairlər S.Vurğun, R.Rza, M.Müşfiq və b. var idi.

Assosiasiyanın sədri Teymur Hüseynov qurultayı Azərbaycan proletar yazıçıların qurultayı kimi səciyyələndirərək qeyd etdi ki qurultay "mədəni inqilab dövrünə daxil olduğumuz zaman" toplanmışdır, "vəzifələrimiz böyük və ağırdır, ancaq onlar proletar maraqları və proletar inqilabı nöqtəyi-nəzərindən yüksək səviyyədə fədakarlıqdır". Beləliklə, ədəbi mühitə, yaradıcılığa "sıfı yanaşma"-nın ilk təməl daşı qoyuldu.

1928-ci ilin yanvarında Tiflisdə Zaqafqaziya proletar yazıçıların (ZPY) qurultayı keçirildi. Qurultayın qərarı ilə rus dilində "Na rubeje Vostoka" jurnalı buraxıldı, onun redaksiya kollegiyasına Azərbaycanlı Ə.Şərif və S.Rüstəm daxil idilər¹⁶⁹. Həmin ilin iyulundan Azərbaycan PYA orqanı "Ədəbiyyatın keşiyində" qəzeti nəşrə başladı.

Birinci beşillik planın qəbul edilməsi ilə əlaqədar Bakıda 1929-cu il oktyabrın 20-dən 27-dək Azərbaycan proletar yazıçıların 11 qurultayı keçirildi. Qurultay Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafını qiymətləndirərək, beşillik planla əlaqədar yazıçıların vəzifələrini müəyyən etdi. Əsas məruzə ilə çıxış edən maarif komissarı Mustafa Quliyev diqqəti gənc yazıçı və nasirlərin yaradıcılığına cəlb edərək, Azərbaycan sovet ədəbiyyatının formalaşmasında onların xüsusi rolunu vurğuladı¹⁷⁰. Ona görə də bu illərdə Azərbaycanda gənc şairlərin yaradıcılığının siyasi kəskinlik və aktualılıqla fərqlənməsi təsadüfi deyildi.

1930-cu ildə mətbuatda S.Rüstəmin şeirləri, S.Vurğunun "Şairin andı" şeirlər toplusu çap olundu. Bu şeirlərdə əməkçilərin, yeni cəmiyyət qurucularının əhvali-ruhiyyə və hissləri əks olunmuşdu. S.Vurğun "Raport" şeirində Azərbaycan kəndində baş verən yeni dəyişiklikləri təənnüm edirdi.

Gənc şair Mikayıl Müşfiqin şeirləri məzmun zənginliyi və forma aydınlığı ilə seçilirdi. Rəsul Rza, Məmməd Rahim öz şeirlərində Azərbaycan xalq təsərrüfatının inkişafı uğrunda mübarizədə əməkçilərin fədakarlıqlarını əks etdirirdilər.

O dövrdə Azərbaycan poeziyasına, gənc sovet şairlərinin yaradıcılığına rus şairlərinin, xüsusilə V.Mayakovskinin təsirini inkar etmək olmaz. S.Vurğun etiraf edirdi ki, "biz, gənc şairlər Mayakovskiyə baxıb düzlənərək, kəşf olunmamış yeni mövzular tarlasında irəliyə doğru hərəkət edirdik"¹⁷¹.

Bu illərdə dramaturgiya da inkişafda idi. Ə.Haqverdiyevin "Köhnə dudman" pyesi Azərbaycan kəndlilərinin ağır vəziyyətini, istismarçılara qarşı çıxışlarını əks etdirirdi. H.Nəzərli və S.Rüstəm "Yanğın" pyesini kənddə başlayan "kollektivləşdirmə"nin müxtəlif cəhətlərinə həsr etmişdilər.

20-30-cu illər Azərbaycan dramaturgiyasının yaranması və formalaşmasında C.Cabbarlının böyük rolu olmuşdu. 1928-1932-ci illərdə o, bir sıra pyeslər yaratmış, Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini, onun azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəsini dərinlən dərk etməyə cəhd etmişdi. Onun "Od gəlini", "Sevil" (1928), "Almaz" (1930), "1905-ci ildə" (1931) və "Yaşar" (1932) pyesləri Azərbaycan dramaturgiyasının gələcək inkişaf istiqamətini müəyyən etdi. 1933-cü ilin martında respublika Xalq Maarif Komissarlığı yazdı: "Cəfər Cabbarlı öz əsərlərində sosializm quruculuğunun ən mühüm məsələlərini əks etdirən gənc Azərbaycan dramaturgiyasının görkəmli nümayəndələrindən biridir"¹⁷². Həmin vaxtı ona Azərbaycan SSR Əməkdar incəsənət xadimi fəxri adı verilmişdi¹⁷³.

Görkəmli bədii söz ustası Hüseyn Cavid yeni ədəbiyyata mürəkkəb və ziddiyyətli yol keçərək gəlmişdi. Rəsmi tənqid şairi günahlandırır ki, o, öz əsərlərində "sovet yeniliklərini partiya və rəhbərliyin tələb etdiyi kimi əks etdirmir, öz oxucularını uzaq keçmişə aparır, keçmişin işğalçılarını ideallaşdırır". 20-ci illərin sonunda tənqidin təzyiqi altında onun yaradıcılığında müəyyən dəyişikliklər nəzərə çarpırdı. Bu cəhətdən onun "Azər" poeması diqqəti cəlb edir. Bu poemasında və "Knyaz" pyesində H.Cavid istismar əleyhinə çıxır, sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizəni əks etdirir. Onun Azərbaycan mühacirəti mövzusunda müraciəti xüsusən maraqlıdır. Ancaq H.Cavid ömrünün sonunadək hakim ideologiya ilə barışa bilmədi, onun bir çox "ayələri" ona yad idi. "Kommunist" qəzetində çap edilən "Matəm səhnəsi" şerində bu, xüsusilə kəskin şəkildə əks olunmuşdu¹⁷⁴, şair yalın, yaltaqlıq, nadanlıq və satqınlığın hökm sürdüyü cəmiyyətə qarşı öz etirazını birmənalı ifadə edirdi.

Azərbaycan nəsrinə tədricən yeniləşirdi. 1930-cu ildə Ə.Əbülbəsənin "Yoxuşlar" romanı çapdan çıxdı. Romanda Azərbaycan kəndinin yeni mürəkkəb sosial-iqtisadi prosesləri öz əksini tapmışdı. Həmin ildə S. Rəhimovun Azərbaycanda vətəndaş müharibəsinə həsr olunmuş "Şam" romanı çap olundu.

C.Məmmədquluzadənin "Molla Nəsrəddin" jurnalı satira və yumor janrına dəyərli töhfə verdi. Hökumət "Molla Nəsrəddin" jurnalının redaktoru C.Məmmədquluzadəyə böyük qayğı göstərirdi. 1928-ci il aprelin 4-də ona şəxsi təqaüd müəyyən edildi¹⁷⁵.

Klassik ədəbi əsərlərin nəşrinə diqqət artmışdı. Azərbaycanda Nizaminin poema və şeirləri, Şekspirin, Şillerin faciələri və digər əsərlər Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdu.

Şifahi xalq yaradıcılığı və aşıq sənəti Azərbaycanda şöhrət qazanmışdı. Aşıq Ələsgər, M.Bayramov, H.Bozalqanlı, Ə.Rzayev və bir çox başqaları¹⁷⁶ həyat, əmək, məhəbbət, gözəllik haqqında yeni mahnılarını qoşurdular. 1928-ci ildə Bakıda keçirilən Azərbaycan aşıqlarının birinci qurultayı xalq yaradıcılığının inkişafında mühüm rol oynadı¹⁷⁷. Qurultay folklor materiallarının toplanması, xalq şeir janrının yazıya alınması və nəşrinə xüsusi diqqət yetirdi. 20-ci illərdə xalq bayatıları, Azərbaycan nağılları (iki cildə), "Koroğlu" xalq eposu buraxıldı.

Azərbaycan yazıçılarının müttəfiq respublikaların ədəbiyyat nümayəndələri ilə əlaqələri möhkəmlənirdi. V.Mayakovski 1928-ci ildə Bakıda olmuş, "Paytaxtın yaranması", "Bakıda Amerika", "Üsyanlar gürultusu ilə" şeirləri ilə fəhlələr qarşısında çıxış etmişdi.

Həmin il M.Qorki də Bakıya gəlmişdi. M.Qorki Azərbaycanın iqtisadi və mədəni həyatındakı dəyişikliklər, onun nailiyyətləri barədə təəssüratlarını "Sovet İttifaqına səyahət" oçerklərində təsvir etmişdir. Rus ədəbiyyatının nümayəndələri

N.Aseyev, A.Bezimenski, V.Vişnevski, V.Kirşon, A.Lunaçarski və b. müxtəlif vaxtlarda Bakıda olmuşdular.

Qonşu xalqların görkəmli ədəbiyyat nümayəndələrinin yubileylərini təntənəli qeyd etmək ənənəvi hal almışdı. 1928-ci ildə Bakıda L.N.Tolstoyun anadan olmasının 100 illiyi, özbək şairi Əlişir Nəvainin anadan olmasının 500 illiyi, həmçinin M.F.Axundov və M.Ə.Sabirin yubileyləri Azərbaycan mədəniyyətinin əsil bayramına çevrildi.

Qarşılıqlı ədəbi tərcümələr müxtəlif xalqların yazıçıları arasında dostluq əlaqələrini möhkəmləndirirdi. "Na rubeje Vostoka" jurnalında və ayrıca kitab şəklində müntəzəm olaraq Azərbaycan, gürcü, özbək və proletar yazıçılarının ən yaxşı əsərlərinin tərcümələri çap edilirdi.

Zaqafqaziya yazıçılarının əlaqələrini gücləndirmək məqsədilə 1929-cu ildə qarşılıqlı yaradıcılıq səfərlərini nəzərdə tutan xüsusi aylıqlar təşkil olunurdu. 1929-cu ildə həmçinin tatar yazıçılarının bir qrupu Bakıya gəlmişdi.

Azərbaycan yazıçılarının xarici ölkələrin ədəbiyyat nümayəndələri ilə əlaqələri yaranmışdı. A.Barbüs, İ.Bexer, İ.Vayyan-Qutıye, R.Veyskonf, M.Zalka, B.İlleş, məşhur yazıçı və şairlər və b. müxtəlif dövrlərdə Bakıda olmuşdular. Türkiyənin görkəmli şair oğlu Nazim Hikmət ilk dəfə Bakıya gəlmişdi.

ÜİK(b)P MK-nın qərarına (1932-ci il 23 aprel) müvafiq ədəbi-bədii təşkilatların yenidən qurulması pərdəsi altında bütün mövcud ədəbi-bədii təşkilat və qruplar buraxıldılar¹⁷⁸. Azərbaycanda da bütün yaradıcı təşkilat və birliklər ləğv olundu, onların əvəzinə "sovet" yazıçı, bəstəkar, rəssam və memarlar ittifaqlarının təşkilat komitələri yaradıldı. Yaradıcılıq təşkilatlarının mərkəzləşdirilməsi partiyaya bu təşkilatların fəaliyyətini ciddi nəzarət altında saxlamağa, onların işini lazımı məcraya istiqamətləndirməyə imkan verdi. Bu "yenidənqurma" ədəbiyyat və incəsənət işinə partiya müdaxiləsini gücləndirmək, onlara ideoloji təsir göstərmək məqsədi güdüdü.

1934-cü ilin iyununda Bakıda Azərbaycan sovet yazıçılarının birinci qurultayı oldu¹⁷⁹. Qurultayda Azərbaycan nəsr və poeziyasının vəzifələri müzakirə edildi¹⁸⁰. Qurultayda S.Vurğun, S.Hüseyn, Y.V.Çəmənşəminli, C.Cabbarlı, Mir Cəlal, R.Rza və b. çıxış etdilər.

1934-cü il 17 avqust - 1 sentyabrda M. Qorkinin təşəbbüsü ilə Moskvada sovet yazıçılarının I Ümumittifaq qurultayı toplandı¹⁸¹. Qurultayda qəbul edilmiş İttifaqın Nizamnaməsində ilk dəfə olaraq sosialist realizmi metodu rəsmi olaraq əsas yaradıcılıq metodu kimi qəbul edildi. Qurultayda C.Cabbarlı parlaq nitqlə çıxış edərək, Azərbaycan ədəbiyyatının nailiyyətlərindən danışdı.

İttifaqda birləşəndən sonra Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılığında partiya orqanlarının direktiv göstərişlərinə uyğun olaraq "sovet gerçəkliyi" problemlərinə, ən mühüm inqilabi-tarixi mövzulara diqqət gücləndirildi. Partiya bu

dövr ədəbiyyatı qarşısında "sosializm quruculuğu ruhunu" daha parlaq əks etdirmək, yeni cəmiyyət qurucuları olan insanları tərbiyə etmək vəzifəsini qoymuşdu.

30-cu illərdə Azərbaycan poeziyasının ön cərgələrində S.Rüstəm, S.Vurğun, M.Müşfiq, M.Rahim, R.Rza və b. dururdular S.Vurğun pambıq ustası Bəsti Bağirovaya xüsusi poema ("Bəsti"ı həsr etmiş, məşhur "Komsomol poeması" əsərinin bir çox hissələrini yazmışdı. S.Rüstəmin "Bakı misraları", R.Rzanın "Bakı" M.Rahimin "Neft", M.Müşfiqin "Cəbi dayı" şeirləri sovet yeniliklərinə həsr olunmuşdu.

Bu illərdə gənc şairlər O.Sarıvəlli, Z.Xəlil, Ə.Cəmil, şairə M.Dilbazi və N.Rəfibəyli Azərbaycan yazıçıları sırasına qoşuldular. Azərbaycanda yaşayan rus və başqa millətlərin nümayəndələri olan yazıçılar da məhsuldar çalışırdılar.

1938-ci ildə Bakıda Azərbaycan aşuqlarının ikinci qurultayı keçirildi. Qurultayda görkəmli mədəniyyət xadimləri Ü.Hacıbəyov, M.İbrahimov, M.Bülbül və O.Sarıvəlli əsas məruzələrlə çıxış etdilər və aşıq yaradıcılığı haqqında böyük məhəbbətlə danışdılar.

Həmin dövrdə bədii nəsr xeyli inkişaf etmişdi. Azərbaycan yazıçıları öz əsərlərində xalqın həyatını, məişətini əks etdirir, respublikada baş verən sosial-iqtisadi dəyişiklikləri göstərirdilər. 30-cu illərdə Ə.Əbülhəsən "Dünya qopur", M.Hüseyn "Tərlən", Mir Cəlal "Bir gəncin manifesti", A.Şaiq "Araz", M.S.Ordubadı "Dumanlı Təbriz" romanları ilə həm müasir, həm də tarixi mövzulara müraciət etmişdilər.

M.İbrahimovun 1935-ci ildə yazdığı, o dövrdə öz tarixinin mürəkkəb və ağır dövrlərindən birini yaşayan Azərbaycan kəndində kolxoz həyatına həsr etdiyi "Həyat" pyesi çox məşhur idi. Müəllif Həyat surəti ilə kənddə yeni quruluş uğrunda mübariz kimi "azərbaycanlı sovet qadını" göstərmişdi. O vaxt hökumət bu pyesi "Azərbaycan sovet ədəbiyyatının böyük nailiyyəti" kimi qeyd etmişdi.

C.Cabbarlı ənənələri ilə yetkinləşmiş Azərbaycan sovet dramaturgiyası S.Vurğun yaradıcılığı ilə yeni pilləyə qalxdı və onun "Vaqif" (1939), "Xanlar" (1939), "Fərhad və Şirin" (1941) pyesləri ilə zənginləşdi.

H.Cavid orijinal, dərin ictimai, fəlsəfi mənalı əsərlərlə çıxış edirdi. Böyük söz ustası öz əsərlərində feodal özbaşmalığı, zorakılığı, nadanlılığı, mövhumatçılığı, zülmkar, vicdansız, istismarçı adamları tənqid edirdi. Bu cəhətdən onun "Səyavuş" (1933) və "İblisin intiqamı" (1936) pyesləri səciyyəvidir. H.Cavid "Xəyyam" (1935) dramına görə Xalq Komissarları Şurasının qərarı ilə mükafata layiq görülmüşdü.

S.Rüstəm özünün XIX əsrdə Azərbaycanda qaçaq hərəkətinin qəhrəmanına həsr olunmuş "Qaçaq Nəbi" (1941) dramı ilə şöhrət qazanmışdı.

Sabit Rəhmanın "Toy", "Xoşbəxtlər" və b. diqqətəlayiq komediyaları Azərbaycan teatrlarının səhnəsində müvəffəqiyyətlə nümayiş etdirilirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz hissəsi kimi mühacir ədəbiyyatı da yaşayırdı. Sovet hakimiyyətinin ilk dövründə vətəni tərk etmiş yazarların çoxu xaricdə ədəbiyyatımızı inkişaf etdirirdilər. Onların arasında Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əmin Abid (Gültəkin), Almas İldırım və Yaycılı Kərimin əsərlərində Vətənə məhəbbət, müstəqillik idealına sədaqət, onun yenidən həyata keçəcəyinə inam tərənnüm olunurdu.

Sovet respublikaları ədəbiyyatlarının ünsiyyəti daha geniş, çoxcəhətli formalar kəsb edirdi. Bu cəhətdən, əvvəllərdə olduğu kimi, əsas yeri bədii əsərlərin qarşılıqlı tərcüməsi tuturdu. Rus yazıçılarının köməyi ilə Azərbaycan klassikləri və müasir yazıçıların ən yaxşı əsərləri rus dilinə tərcümə edilirdi.

"Azərbaycan poeziyası antologiyası" 1939-cu ildə Moskvada çapdan çıxdı. O, rus və Azərbaycan şair və yazıçılarının yaradıcı əməkdaşlıq nümunələrindən biri idi. Kitabın bədii tərtibatını rəssamlar Əzim Əzimzadə və Rüstəm Mustafayev vermişdilər¹⁸², tərcümələri məşhur rus yazıçı və şairlərindən Marqarita Aliger, Pavel Antokolski, Yevgeni Dolmatovski, Vladimir Luqovskoy, P.Pançenko və Konstantin Simonov etmişdilər.

Antologiyaya daxil edilmiş çoxsaylı poetik əsərlərin yüksək səviyyədə tərcüməsinə görə 1940-cı il martın 20-də V.Luqovskoy, P.Antokolski və P.Pançenko Azərbaycan SSR Ali Sovetinin fəxri fərmanları ilə təltif olundular¹⁸³.

1937-ci ildə A.S.Puşkinin ölümünün 100 illiyinin qeyd edilməsi ilə əlaqədar "Yevgeni Onegin" və gürcü klassiki Şota Rustavelinin 750 illiyi ilə əlaqədar "Pələng dərisi geymiş pəhləvan" əsərləri Azərbaycan dilində S.Vurğunun tərcüməsində nəşr olundu. N.V.Qoqol, A.P.Çexov, L.N.Tolstoy və N.Ostrovskinin əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilirdi.

1940-cı ilin mayında Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı ongünlüyü Azərbaycan ədəbiyyatının qazandığı müvəffəqiyyətlərin parlaq nümayişi oldu. Bu tədbir paytaxt ictimaiyyətinin Azərbaycanın bədii ədəbiyyat nümunələri ilə geniş tanış olmasına kömək etdi¹⁸⁴.

Azərbaycan sovet ədəbiyyatının formalaşma və inkişaf yolu heç də hamar deyildi, respublikadakı ədəbi mühit çox mürəkkəb və ziddiyyətli idi. Tez-tez amirənə "ideya" təzyiqinə, hətta siyasi təqiblərə məruz qalırdı. Mətbuat səhifələrində - "Kommunist" qəzetində, "İnqilab və mədəniyyət" jurnalında aparıcı şair və yazıçılara qarşı hücumlar edilir, onları təqsirləndirirdilər ki, yaradıcılıqları "günün tələblərinə" cavab vermir və bir sənətkar kimi köhnəmişlər. Əsil sənətə qarşı çıxan həmin tənqid və hücumlar daha çox Y.Çəmənəminli, Əli Nəzmi, Seyid Hüseyn, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Ə.Haqverdiyev və M.S.Ordubadıyev ünvanlanırdı.

Azərbaycan yazıçı və şairləri arasında birlik yox idi. Bu illərdə onlar əhatə olduqları gerçəkliyə baxışlarına görə aydın şəkildə "köhnə" və "yeni"

yazıçı və şairlərə bölünmüşdülər. Ancaq yeni nəsil arasında da birlik yox idi. Belə ki, tara qarşı kampaniya başlayarkən, M.Müşfiqin gözəl - "Oxu tar" şerinə qarşı S.Rüstəm dövrün "ruhunda" yazdı:

Oxuma, tar, oxuma, tar!
İstəmir proletar,
Səndə bulunsun "Qatar"!
Sus tar,
Səşində matəm var!

Təbii, bu qarşıdurma xüsusilə ədəbi cəbhə nümayəndələrini əhatə edən kütləvi repressiyaların başlanğıcında respublikada ədəbi həyata mənfi təsir göstərməyə bilməzdi. Azərbaycanın ədəbi-mədəni ictimaiyyətinin ən yaxşı nümayəndələri totalitar-bürokratik rejimin qurbanı olurdular, onların içərisində tək köhnə nəslin mütərəqqi nümayəndələri deyil, habelə yeni həyat quruculuğuna qoşulub təzə yaradıcılığa başlayan gənc istedadlar, yazıçı, şair və ədəbiyyatşünaslarda da olurdu. Öz yaradıcı qüvvələrinin çiçəklənən dövründə cinayətkarcasına məhv edilmiş Y.Çəmənəminli, H.Cavid, Ə.Cavad, S.Hüseyn, S.Mümtaz, B.Çobanzadə, T.Simurq, M.Müşfiq, Ə.Nazim və bir çox başqalarının adları Azərbaycan ədəbiyyatı salnaməsində əbədi həkk olunmuşdur.

Azərbaycan yazıçı və şairləri həmişə öz xalqı ilə birgə olur, onun arzu və diləklərini əks etdirən əsərləri ilə 20-30-cu illərdə dövrün məşəqqətlərini yüngülləşdirməyə də cəhd edirdilər.

Teatr. Azərbaycan teatr sənətinin xalqın ictimai-mənəvi həyatında təsirli rolu yüksəlirdi. Teatr tamaşalarının bədii və siyasi fəaliyyətinin "ideyaca" istiqamətləndirilməsində 1928-ci ilin avqustunda qəbul olunan "Bakı teatrlarının mədəni təbliğat işi haqqında" partiya qərarı xüsusi rol oynadı. Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində bütün teatrlar üzərində "ideya rəhbərliyini" həyata keçirən vahid orqan "Tamaşa Müəssisələri İdarəsi" (TMI) yaradıldı. İdarənin nəzarəti ilə partiya, həmkarlar, ictimai, mətbuat və yazıçı təşkilatlarının nümayəndələrindən təşkil olunan bədii şuralar fəaliyyətə başladı¹⁸⁵. Təbii ki, teatr tamaşalarının repertuarı, bu və ya digər tamaşanın taleyi tamamilə bədii şuranın qərarından asılı olurdu. Bununla belə "Azərbaycan sovet teatrı"nın formalaşması dövrü milli və klassik dramaturgiyanın tamaşaları, həmçinin müasir mövzularda pyeslərlə səciyyəvi idi. C.Cabbarlının dramaturgiya yaradıcılığının çiçəklənməsi xüsusilə fərqlənirdi, onun pyesləri Azərbaycan dram teatrının səhnəsində aparıcı yer tuturdu. Yeni milli dramaturgiyanın qızıl fonduna daxil olan "Aydın", "Sevil", "Oqtay Eloğlu" pyesləri müasir həyat qurucularını məfkurə və mənəvi cəhətdən zənginləşdirirdi. "Sevil" pyesi daha çox müvəffəqiyyət qazanmışdı. Dövrün

tələbindən doğan bu səhnə əsəri Azərbaycan qadınılığını tam ictimai-sosial azadlığa səsləyən qızgın çağırış idi. Sevil rolunda Azərbaycan səhnəsində ilk dəfə gənc aktrisa Mərzəyyə Davudova çıxış etmişdi. Tezliklə pyes Bakıda rus və erməni, sonra isə türkmən, tatar və tacik teatrlarında böyük uğurla tamaşaya qoyuldu¹⁸⁶.

"Bakı fəhlə teatrı" da dövrün mühüm hadisələri ilə səsləşən pyeslərlə öz repertuarını müasirləşdirməyə çalışırdı. Onun səhnəsində rus dramaturgiyasının əsərləri - V.Bil-Belotserkovskinin "Qiyam", S.Lavrenyevin "Hücum" və V.Vişnovskinin "Nikbin faciə"si tamaşaya qoyulmuşdu. Görkəmli sovet teatr və kino ustaları - istedadlı aktyorlar Mixail Jarov, Faina Ranevskaya Bakı teatr səhnəsinin yetişdirməsidir¹⁸⁷. Bakı erməni teatrında klassik və müasir əsərlər tamaşaya qoyulurdu. 1928-1930-cu illərdə rus və Azərbaycan fəhlə uşaq teatrları meydana gəldi, Azərbaycan və rus bölmələri olan fəhlə gənclər teatrı təşkil edildi.

Azərbaycan dram teatrı SSRİ xalqları teatrlarının 1930-cu ilin iyununda Ümumittifaq olimpiadasında iştirak etdi və Moskvada "Hacı Qara", "Sevil", "Od gəlini", "Namus", "Gülən adam", "Zaqmuk" tamaşalarını göstərdi¹⁸⁸. Yeni pyeslərlə yanaşı, müttəfiq respublikaların, habelə Azərbaycan teatrının səhnələrində bu illərdə formalizmin üstünlük verildiyi pyeslər də göstərilir, tamaşalara konstruktiv dekorasiyalarla tərtibat verilir. ÜİK(b)P MK-nın 1932-ci il 23 aprel tarixli "Ədəbi-bədii təşkilatların yenidən qurulması haqqında" qərarı teatr sənəti işçilərini "formalist" incəsənətdən azad olmağa istiqamətləndirdi. Bu qərar teatrı real gerçəkliyə yaxınlaşmağa istiqamətləndirən müsbət cəhətlərinə baxmayaraq, eyni zamanda faktiki olaraq yaradıcı təşəbbüsü, fikir orijinallığını boğur, səhnədə yalnız "sosialist" yeniliklərini göstərməyi tələb edirdi.

Respublikada milli teatr kadrları hazırlamaq üçün teatr texnikumu fəaliyyət göstərirdi. 1930-cu ilin martında AK(b)P MK teatr üçün kadrlar hazırlanması vəzifələrinə həsr olunmuş xüsusi müşavirədə texnikumda fəhlə gənclərin üstünlüyünün təmin edilməsi, texnikuma "yad ünsürlərin" daxil olmasının yolverilməzliyi zəruriyyəti qeyd olunmuşdu. Partiya tək cəmiyyət teatr repertuarına deyil, habelə teatr kadrları hazırlayan müəssisələrə də nəzarət edir, şagirdlərin sosial tərkibinə yerli kadrların, o cümlədən Azərbaycanlı qadınların cəlb edilməsinə də ciddi fikir verirdi¹⁸⁹. İstedadlı gənc aktyorlar həmçinin RSFSR teatr tədris müəssisələrinə oxumağa və fəhlə teatrlarına təcrübə keçməyə göndərilirdi¹⁹⁰. Zəhmətkeş əhəlinin teatr sənətinə geniş cəlb edilməsi sahəsində böyük iş aparılır, bu məqsədlə qəzalara və fəhlə rayonlarına teatr briqadaları göndərilirdi. 1928-ci ildə səyyar Azərbaycan kənd təşviqat teatrı yaradıldı¹⁹¹. Bu illərdə təşkil edilən teatr və aktyorların rayonlara səfərləri, anket sorğularının

keçirilməsi, tamaşaçı konfransları və söhbətlər zəhmətkeş kütlələri teatrlara yaxınlaşdırırdı. Beləliklə, respublikada teatrların sayı artırdı, 1927-ci ildə beş teatr var idisə, 1933-cü ildə onların sayı ona çatmışdı¹⁹².

Bu dövrdə tez-tez teatr məsələsinə həsr olunmuş partiya müşavirələri keçirilir, teatr tamaşalarının repertuarı müzakirə olunur, teatr səhnəsi "kommunist ideologiyası" və partiya siyasətini yayan təbliğ edən tribunaya, daha bir mühüm "ideoloji məntəqəyə" çevrilirdi.

1930-cu ildə Azərbaycan fəhlə teatrının Leninqrad (Sankt-Peterburq) Böyük dram teatri ilə mədəni əlaqələri genişləndi¹⁹³. Həmin il respublika hökuməti teatr texnikumunda Türkmənistan, Özbəkistan və Dağıstan nümayəndələri üçün otuz yer ayırdı¹⁹⁴.

Bu illərdə Azərbaycan teatrının görkəmli aktyorlar nəsli formalaşır, onlara diqqət və qayğı da artırdı. Azərbaycan ictimaiyyəti 1929-cu ildə Abbas Mirzə Şərifzadənin yaradıcılığının 20 illiyini qeyd etdi, onun V.Şekspirin "Otello", "Hamlet", Şillərin "Qaçaq", M.Qorkinin "Həyatın dibində", C.Cabbarlının "Aydın", "Od gəlini", H.Cavidin "Şeyx Sənan" və b. əsərlərində baş rollarda böyük müvəffəqiyyətlə çıxış etməsi yüksək qiymətləndirildi¹⁹⁵.

Azərbaycanın görkəmli səhnə ustaları - Sidqi Ruhulla, Mirzə Ağa Əliyev, Ülvə Rəcəb, İsmayıl Hidayətzadə Azərbaycan SSR xalq artisti, Mərzisiyyə Davudova, Sona Hacıyeva, Rza Darablı - əməkdar artist fəxri adları, Əhməd Qəmərlinski, M.M.Kazımovski, Əzizə xanım Məmmədova, M.Mərdanov, M.Sənani, Rza Təhmasib və Rüstəm Mustafayev fəxri fəmanlar ilə təltif olundular¹⁹⁶.

Bakıda rus fəhlə teatri, habelə Bakı və Xankəndində erməni dram teatri fəaliyyət göstərirdi. 1933-cü ilin fevralında Azərbaycan fəhlə teatri Gəncəyə köçdü, AK(b)P MK-nın 1937-ci il 17 iyun qərarı əsasında ona xüsusi teatr binası tikildi və C.Cabbarlının adı verildi.

Eyni zamanda, rayon mərkəzlərində zəhmətkeşlərin özfəaliyyət yaradıcılığı, bədii fəaliyyəti tədricən inkişaf edirdi¹⁹⁷. Şamaxı, Şamaxor, Ağdam, Şuşa, Ağdaş, Quba, Qaryagin (indiki Füzuli) və Lənkəranda 198 teatr kollektivləri yaradılmışdı. Respublikada 14 dram teatri, o cümlədən Naxçıvan, Xankəndi və Nuxada teatrlar fəaliyyət göstərirdi¹⁹⁹. Yaşlı nəsəl (A.Tuqanov, R.Darablı, R.Təhmasib, İ.Hidayətzadə) Y.Ulduz, Ə.Şərifov, Ə.İskəndərov, M.Aşurov, S.Turabov, Ə.Ələsgərov, Ə.Əliyev, Ş.Bədəlbəyli kimi gənc sənətkarlar qoşuldular. İstedadlı rəssam Rüstəm Mustafayevlə yanaşı teatr rəssamları nəsli - N.Fətullayev, İ.Axundov, A.Abbasov, B.Əfqanlı, K.Kazımzadə və b. yetişdi. Azərbaycan teatr kollektivləri həm də yeni dramaturgiyaya cəsarətlə müraciət edirdilər.

Azərbaycan dram teatrının səhnəsində milli klassiklərin bir sıra əsərləri - N.Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin" (1939), C.Məmmədquluzadənin "Ölümlər" (1940) və S.S.Axundovun "Eşq və intiqam", (1941) yeni quruluşda tamaşaya qoyuldu. S.Vurğunun "Vaqif (1938) və S.Rüstəmin "Qaçaq Nəbi" (1941) tamaşaları göstərildi böyük şair Vaqifin unudulmaz surətini istedadlı aktyor Ə.Ələsgərov yaratdı. Teatrda C.Cabbarlının "Od gəlini" (1939), Mehdi Hüseynin "Şöhrət" (1939) və b. əsərlərin müasir orijinal səhnə tamaşaları kütlələrin məhəbbətini qazanmışdı.

Azərbaycan teatrı artıq rus və Qərbi Avropa klassik dramaturgiyasında mühüm yer tutan görkəmli sənətkarların məşhur əsərlərinin özünəməxsus üslubda dərinlən dərk edilmiş yeni səhnə təcəssümünü yaradırdı²⁰⁰. Azərbaycan teatrının səhnəsində F.Şillerin "Məkr və məhəbbət" (1938), O.Balzakin "Ögey ana" (1939), P.Bomarşenin "Fiqaronun toyu" (1940), N.Ostrovskinin "Cehizsiz qız" (1939) əsərləri və b. pyeslər tamaşaya qoyulurdu.

Bəzən o illərin mətbuat səhifələrində bu və ya digər Qərbi Avropa müəlliflərinin pyeslərinin tamaşaya qoyulması etiraz bildirən yazılara rast gəlinirdi. Məsələn, 1929-cu il 1 iyul tarixli "Kommunist" qəzetində azərbaycanlı qadınların qızğın müdafiəçisi kimi çıxış edən müəllif V.Şekspirin "Şiltaq qızın yumşalması" komediyasının tamaşaya qoyulmasının əleyhinə çıxaraq yazırdı: "Bütün cəmiyyət yeni türk qadını yaratmaq və ümumiyyətlə, qadınları azad etmək uğrunda amansız mübarizə apararkən, Türk Akademik Teatrosu Şekspirin köhnə "Şiltaq qızın yumşalması" əsəri ilə türk qadınlarını yumşaltmaq fikrinə düşdü". Sonra müəllif teatr truppasının bəzi müvəffəqiyyətlərindən danışaraq teatrın adını dəyişməyi təklif edir, belə ki, onun fikrinə görə, "Akademik adı gənc və yeni yetişən teatra mühafizəkar bir rəng verərək qətiyyənlə uyğun gəlmir". Yazıda başqa təhrif və əyintilər də var idi²⁰¹.

Tezliklə qəzetlər sevinclə xəbər yaydılar ki, işçi teatrının kütlələrlə əlaqəsinin yeni forması tapılmışdır. Bundan sonra hər bir pyesin premyerasından əvvəl rejissorlarla fəhlələrin görüşünü keçirmək planlaşdırıldı. Bu görüşlərdə quruluşun təhlilindən sonra gələcək tamaşaçıların qeydlərinə qulaq asılmalı, bunlardan sonrakı iş prosesində istifadə edilməli idi. Qəzetin fikrinə görə, teatrların bacarıqsız bədii şuraları geniş işçi kütləsinin nəzarəti ilə əvəz ediləcəkdir. Beləliklə, populizmin xeyrinə peşəkarların fikri qurban edilir, bununla da diletantlıq inkişaf edirdi²⁰².

Teatr sənətində bir növ formal "özfəaliyyət" inkişaf edirdi. 1939-cu ildə Bakıda yaradılan xalq yaradıcılığı evi bədii özfəaliyyət kollektivlərinə kömək göstərirdi. 1940-cı ildə Azərbaycanda onların sayı 320-yə çatmışdı. Həmin ildə özfəaliyyət xalq incəsənəti olimpiadası keçirildi²⁰³.

O illərin repressiyasına məruz qalanlar arasında teatr-səhnə xadimlərindən Azərbaycan səhnəsində faciəli rolların görkəmli ifaçıları A.M.Şərifzadə, Ülvi Rəcəb və cəhənnəm girdabından möcüzəli şəkildə xilas olmuş Kazım Ziya Kazımzadə və b. var idi.

Musiqi. Azərbaycanın özünəməxsus musiqi incəsənəti, çətinliklə də olsa, tərəqqi edirdi. Bu dövrdə milli opera sənətinin inkişaf yolları barədə kəskin diskussiya gədirdi. İnkilaba qədərki muğam operalarını bir sıra "xadimlər" primitiv elan edir, hətta Avropa tipli operalar yaradılanadək opera teatrını bağlamaq məsələsini qaldırırdılar. Başqa cür ifrata varanlar isə yalnız muğam əsasında yazılmış operanı yeganə milli, dinləyicilərin estetik zövqlərinə cavab verən opera hesab edirdilər. 20-30-cu illərdə milli musiqi alətlərini Avropa alətləri ilə dəyişməyi təklif edən "islahatçılar" da tapılmışdı.

Hətta, 1929-cu ilin fevralında Xalq Maarif Komissarlığının qəbul etdiyi qərarda deyilirdi: "Konservatoriyanın bütün pillələrində peşəkar kurslarda məcburi təlim olan tərda çalmağı öyrənmək tədris planından çıxarılın; bununla əlaqədar, Azərbaycan konservatoriyası nəzdində olan Şərq orkestri ləğv olunsun, tar üzrə təhsil alanlar Avropa alətləri siniflərinə paylansın"²⁰⁴. Bunu xalq maarif komissarı M. Quliyev də etiraf edərək demişdi: "Musiqi məktəblərinə gəldikdə isə siyasətimiz bu musiqi təhsilini avropalaşdırmağa yönəldilmişdir". Azərbaycan Kommunist Partiyası MK da bunu bütünlüklə yox, ancaq o dövr üçün səhv saydı: "MK bəzi yoldaşların türk (Şərq) musiqi alətlərini Avropa alətlərilə əvəz etmək haqqında təklifini düzgün hesab etmir. Türk zəhmətkeş kütlələrinin mədəni inkişafının hazırkı mərhələsində belə təkliflər sovet orqanlarının milli musiqiyə və hətta milli mədəniyyətə qarşı çıxışı kimi başa düşüləcək"²⁰⁵. Səciyyəvi haldır ki, müəyyən qüvvələr tərəfindən təkcə xalq çalğı alətlərinə deyil, həmçinin simfonik orkestr üçün yazılmış Şərq musiqi əsərlərinə qarşı da etinasız münasibət göstərilirdi. Milli musiqi sənəti irsinə hücum keçənlərə qarşı Ü.Hacıbəyov, M.Maqomayev və onların həmfikirləri çıxış edirdilər. Azərbaycan incəsənətinin qabaqcıl nümayəndələri canlı mahnı-musiqi folklor ənənələrini inkar edən, hətta tar və digər musiqi alətlərindən istifadə olunmasına qadağan qoyulmasını təklif edən nihilistlərin müqavimətini dəf edərək, Azərbaycan musiqisinin inkişaf yollarını düzgün müəyyənləşdirməyə nail oldular.

Ü.Hacıbəyovun 1931-ci ildə Azərbaycan Radio Verilişləri Komitəsi nəzdində yaratdığı "notlu" xalq instrumental ansambli milli musiqi ilə Avropa musiqisinin uzlaşdırılmasının mümkün və səmərəli olduğunu sübut edən ən tutarlı dəlillərdən biri idi. Orkestrin repertuarı xalq lirikası nümunələri, klassik Avropa (Motsart Mendelson, Bizet, Qlinka) və Azərbaycan bəstəkarlarının (Ü.Hacıbəyov, M. Maqomayev) əsərlərindən ibarət idi.

Bu illərdə Azərbaycanın musiqi həyatı xüsusilə Bakıda müxtəlifliyi və coşqunluğu ilə seçilirdi. 1923-cü ildə yaradılmış "Şəhərin kəndlə rəbitəsi cəmiyyəti" (ŞKRC) əlaqələndirici konsert mərkəzi rolunu oynayırdı. O, xüsusilə müntəzəm olaraq fəhlə rayonlarında yay simfonik mövsümləri, simfonik konsertlər təşkil edərək simfonik musiqini təbliğ edirdi. Bakıda A.Pavlov, Arbenin, Suk, Qolovanov, fransız Rene Batopa və digər məşhur sovet və xarici dirijorların rəhbərliyi altında Haydn, Motsart, Şubert, Bethoven, Qlinka, Rimski-Korsakov, Çaykovski, Rixard Ştraus, Stravinski, Prokofyev, Vasilenko, Myaskovskinin əsərləri səsləndirilirdi.

Eyni zamanda milli bəstəkar yaradıcılığı da inkişaf edirdi. Ü.Hacıbəyov və M.Maqomayev Azərbaycan mahnılarının geniş yayılmasının bünövrəsini qoydular. Bunlar əsasən qəhrəmanlıq-vətənpərvərlik mahnı-marşları (Ü.Hacıbəyov "Qızıl əsgər", "Süvari əsgər", A.Zeynallı "Qızıl bayraq") və sovet adamlarının əməyini tərənnüm edən mahnılar (M.Maqomayev "Kəndimiz") idi. Ancaq Ü.Hacıbəyovun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yazdığı musiqi əsərlərinin ifası qadağan edilmişdi.

Azərbaycanın birinci tam ali musiqi təhsili almış bəstəkarı, qısa ömür yaşamış Asəf Zeynallı (1909-1932-ci il) ilk Azərbaycan romanslarını yaratdı, öz əsərlərində milli və Avropa incəsənətinin qarşılıqlı əlaqələrini dərinləşdirdi. Onun "Ölkəm", "Çadra", "Sərhədcü" romanslarına yüksək vətənpərvərlik ruhu aşılarmışdır. A. Zeynallı instrumental kamera musiqisi sahəsində çıxış edən ilk Azərbaycan bəstəkarlarından idi.

Xalq musiqi yaradıcılığı və ifaçılığı geniş vüsət aldı. Bu sahədə xalqın böyük nüfuzunu, məhəbbətini qazanmış xanəndələr Cabbar Qaryağdı, Seyid Şuşinski, tarzənlər Qurban Primov, Bəhrəm Mansurov öz fəaliyyətləri ilə xüsusən fərqləndilər.

Musiqi sənətinin inkişafında 1932-ci ildə müasir Azərbaycan professional vokal sənətinin banisi Bülbülün təşəbbüsü ilə yaradılmış elmi-tədqiqat musiqi kabineti mühüm rol oynadı²⁰⁶. O, respublikada Azərbaycan xalq musiqisinin demək olar ki, bütün janrları üzrə zəngin material toplayan elmi-tədqiqat qurumu idi.

1933-cü ildə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında musiqi qabiliyyətli uşaqlar üçün xüsusi qrup açılmışdı. Bu qrupdakı uşaqlarla təcrübəli pedaqoqlar və Konservatoriyanın istedadlı məzunları məşğul olurdular. 1937-1938-ci illərdə gənc istedadlar qrupu o dövrdə təşkil olunmuş musiqi məktəbinə, sonra isə təcrübəli pianoçu-pedaqoq K.X.Səfərlıyevanın uzun illər rəhbərlik etdiyi xüsusi uşaq musiqi məktəbinə daxil oldular²⁰⁷.

30-cu illərin sonunda Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında Bakının teatr-musiqi həyatına çox tez daxil olmuş opera sinfi açıldı. 1937-ci ildə opera sinfi

Dzerjinskiyin "Sakit Don", Rossinin "Siviliya bərbəri", həmçinin Draqomjinskiyin "Su pərisi" operasının birinci pərdəsini tamaşaya qoymuşdu.

1934-cü ildə musiqi mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələrini - bəstəkarlarını, tanımış musiqi xadimlərini birləşdirən Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı yaradıldı²⁰⁸.

Həmin ildə R.M.Qliyerin C.Cabbarlının librettosu əsasında "Şah Sənəm" operasının yeni redaksiyada səslənməsi musiqi aləmində mühüm hadisə oldu. Azərbaycan opera yaradıcılığının təkamülünü sübut edən M.Maqomayevin yeni, inkişaf etmiş opera formaları - xor, ariya, arioz və rəqətiativlərdən geniş istifadə olunmuş "Nərgiz" operası ilk dəfə 1935-ci ildə tamaşaya qoyuldu.

Ü.Hacıbəyovun "Koroğlu" operası (1937) Azərbaycan opera musiqisinin ən uca zirvəsi, milli opera sənətinin klassik nümunəsi, bəstəkarın böyük və mürəkkəb yaradıcılıq yolunun kulminasiya nöqtəsi oldu. Ü.Hacıbəyov bu əsəri ilə xalqın ölməz qəhrəmanlıq ruhunu tərənnüm edən dahiyənə musiqi epopeyası yaratmışdır. Azərbaycan bəstəkarlarının musiqi yaradıcılığı da hakim "ideologiya"nın təsir dairəsindən kənar qala bilməzdi. Ü.Hacıbəyovun "Kolxoz tarlalarında" kantatası, M.Maqomayevin əsərləri, gənc bəstəkar Niyazinin simfonik orkestr üçün "Azərbaycan tarlalarında", "Azad Azərbaycan qadınının rəqsi", "Zaqatala süitası" yaradıldı.

1936-cı ildə Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının əsası qoyuldu Azərbaycan Dövlət xoru və xalq rəqsləri ansambli fəaliyyətə başladı.

Həmin dövrdə ilk Azərbaycan musiqili komediyaları meydana gəldi. S.Rüstəmovun "Beş mənatlıq gəlin" (M.S.Ordubadinin librettosu əsasında), S.Hacıbəyovun "Qızılgül" (1940) musiqili komediyaları uğurla göstərildi. Ə.Bədəlbəylinin klassik balet və xalq rəqslərinin sintezi zəminində yazılmış "Qız qalası" əsərinin tamaşası milli baletin əsasını qoydu.

1938-ci ildə Moskvada Azərbaycan incəsənəti ongunlüyü xalqın çoxsahəli zəngin mədəniyyətinin, o cümlədən musiqisinin yeni nailiyyətlərinə baxış oldu. Ongünlük dövrdə moskvalılar "Şah Sənəm", "Nərgiz" və "Koroğlu" operaları, "Arşın mal alan" musiqili komediyası ilə tanış oldular. SSRİ Böyük Teatrında yekun konsertində gənc bəstəkar Qara Qarayevin "Ürək məhnisi" kantatası ifa olundu. Paytaxt ictimaiyyəti "Azərbaycan incəsənətinin böyük yaradıcı yüksəlişini" ehtiramla qeyd etdi. Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrı Lenin ordeni ilə təltif olundu. Ü.Hacıbəyov, R.M.Qliyer, Bülbül və Ş.Məmmədova SSRİ xalq artisti fəxri adına layiq görüldülər. Azərbaycan musiqi ifaçılarının böyük bir qrupu orden və medallarla təltif olundu²⁰⁹. 1940-cı ildə Ü.Hacıbəyovun "Koroğlu" operasına SSRİ Dövlət mükafatı verildi.

Bu illərdə C.Hacıyev "Sosialist Azərbaycanı" və "Sibirə məktub" (A.S.Puşkinin motivləri əsasında) simfonik süitasını, Q.Qarayev "Azərbaycan

süitası"nı yaratdı. Ü.Hacıbəyov adına Dövlət simfonik orkestri yaradıldı, musiqili komediya teatri təşkil olundu. Rejissor İ.Hidayətzadə, müğənni-aktyorlar Bülbül, Şövkət Məmmədova, Fatma Muxtarova, Həqiqət Rzayeva, Azərbaycanın ilk qadın balerinası Qəmər Almaszadə kimi istedadlı incəsənət xadimləri məşhurlaşdılar. Ü.Hacıbəyovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası yeni istedadlı kadrlar hazırlamağa başladı. Respublikada böyük musiqi tədris müəssisələri şəbəkəsi, o cümlədən Bakı, Gəncə və Şuşada musiqi məktəbləri müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərirdi. Təkcə Bakı və onun neft rayonlarında 12 ibtidai musiqi məktəbi var idi. Naxçıvan, Xankəndi, Ağdam, Nuxa və Qubada musiqi məktəbləri açılmışdı.

Azərbaycan musiqi sənətinin ön səhnəsində ona dünya şöhrəti gətirən bəstəkarların yeni nəsli - Qara Qarayev, Niyazi, Cövdət Hacıyev, Fikrət Əmirov, Sultan Hacıbəyov, Süleyman Ələsgərov kimi ustalar yetişdi.

1931/32-ci tədris ilində Konservatoriyada təhsil alan 530 tələbədən 304 nəfəri azərbaycanlı idi²¹⁰.1938-ci ildə Konservatoriyanın bəstəkarlıq fakültəsinin tələbələri Qara Qarayev və Cövdət Hacıyev təhsillərini davam etdirmək üçün Moskva şəhərinə göndərildilər və onlara fərdi təqaüd verildi ²¹¹.

1939-cu ildə Konservatoriyanın müəllim və tələbələri 38 hamilik konserti keçirmişdilər. 1940-cı ilin martında Ü.Hacıbəyov Konservatoriyanın rektoru təyin edildi ²¹².

Kino. Azərbaycan kino sənəti təşəkkül tapıb müasir inkişaf yoluna çıxırdı.

Respublika kinematoqrafiyasında hələ də milli rejissor və operatorlara ehtiyac çox, lazımı yaradıcılıq təcrübəsi zəif idi. Halbuki onun qarşısına yeni cəmiyyət quruculuğunda fəal iştirak etmək vəzifəsi qoyulmuşdu. Ən kütləvi tamaşa sənəti kimi kinonun əhəmiyyətini, hakim "ideologiyanın" təbliğində onun imkanlarını nəzərə alaraq, ÜİK(b) P MK 1928-ci ilin martında kino üzrə Ümumittifaq partiya müşavirəsi keçirdi və 1929-cu ilin yanvarında "Kinematoqrafiyanın rəhbər işçi kadrları haqqında" qərar qəbul etdi. Qərarda partiyanın kino qarşısında qoyduğu vəzifələr müəyyən edildi.

Respublikada kino kadrlarının hazırlanması, kinematoqrafiyanın texniki bazasının möhkəmləndirilməsi sahəsində əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirildi. Azərbaycan kinematoqrafiyası yüksək bədii əhəmiyyətli filmlərin yaradılması sahəsində ilk addımlar atdı.

1928-ci ildə Bakı proletariyatının inqilabi mübarizəsinə həsr olunmuş "Vulkan üzərində ev" bədii filmi Ümumittifaq ekranına çıxdı. 1929-cu ildə isə A.M.Şərifzadə Azərbaycanda dram əsərlərinin ekranlaşdırılmasının başlanğıcını qoyan "Hacı Qara" kino-filmini çəkdi. Filmin yaradılmasında istedadlı aktyorlar

M.Əliyev (baş rolün ifaçısı), Q.A.Abasova, S.Ruhulla, Əzizə xanım Hacıyeva iştirak etmişdi.

C.Cabbarlının ssenarisi üzrə çəkilmiş "Sevil" filmi (1929) ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Filmin qəhrəmanı mübariz Azərbaycan qadını Sevil rolunda ixtisasca kimyaçı, sonralar isə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü olmuş İzzət Orucova məharətlə çıxış etmişdi. Partiya sifarişi ilə Bakı kommunası haqqında film yaratmağa cəhd edildi, hətta AK(b)P MK 1928-ci ilin iyununda "26-lar" kinofilminin çəkilişinə ümumi rəhbərlik üçün partiya və dövlət xadimlərindən H.Sultanov, M.Quliyev, A.Nikişin və T.Hüseynovdan ibarət "partiya komissiyası" yaratdı²¹³. Yalnız 1931-ci ildə, əlbəttə, zamanın konyunktur siyasi sifarişi səviyyəsində rejissor N.Şengeliyanın başçılığı altında gürcü kinematoqrafçıları ilə əməkdaşlıqda "26 Komissar" filmi çəkildi²¹⁴. Bu, həmin dövrdə Bakı Xalq Komissarları Sovetinin ("Bakı kommunası") fəaliyyət tarixini öyrənməklə əlaqədar idi. Lakin bədii kino əsəri olan bu filmdə o dövrün tarixi saxtalaşdırılmışdı.

Gənc Azərbaycan kino rejissoru M.Mikayılovun kollektivləşdirmə prosesində balaca kəndli balası Lətifin taleyindən bəhs edən eyni adda filmi ekrana çıxırdı. Filmə istedadlı aktyorlar Əjdər Sultanov, Ələkbər Ələkbərov, Mustafa Mərdanov və Məcid Şamxalov çəkilmişdilər.

1930-cu ilin sonunda Bakıda səsli kinonun meydana çıxması ilə əlaqədar səsli kinofabrikin və dörd kinoteatrın tikintisinə başlandı²¹⁵. Bakıda kino mütəxəssisləri hazırlayan kino yaradıcılığı studiyası var idi²¹⁶. Burada A.Litvinov, İ.Tartakovski, A.Maxovski, İ.Manakov kimi rejissor və operatorlarla birlikdə M.Mikayılov, S.Bədəlov, S.Mərdanov, M.Dadaşov və b. çalışırdılar²¹⁷.

Kino respublikanın uzaq rayon və kəndlərinə də daxil olurdu. Səyyar kino şəbəkələri genişlənir, kənd rayonlarının kinolaşdırılması güclənirdi. 1935-ci ilin yanvarında Moskvada kino problemlərinə həsr olunmuş Ümumittifaq müşavirəsi keçirildi. Müşavirə kino haqqında əhəmiyyətli qərarlar qəbul etməklə bərabər, kinematoqrafiya xadimlərini "sovet həyat tərzini", sovet quruluşunu təbliğ edən filmlər yaratmağa çağırırdı²¹⁸. AK(b)P MK da ona uyğun qəbul etdiyi qərarla fəhlə sinfi və kolxozçu kəndlilərin sinfi mübarizəsini²¹⁹, "sovet adamlarının" həyatını təsvir etməyi Azərbaycan kino işçilərinin qarşısında əsas vəzifə qoydu. Rejissor M.Mikayılovun "İsmət" filmi (1934) ilk azərbaycanlı təyyarəçi qadın Leyla Məmmədbəyovaya həsr olunmuşdu²²⁰. 1935-ci ildə M.Mikayılov neft sənayesinə həsr edilmiş "Altıncı duyğu" (A.Kapler və İ.Tartakovskinin ssenarisi üzrə) filmi çəkdi. Həmin dövrdə Azərfilm pioner düşərgəsində uşaqların həyatına aid ikihissəli novella - "Rəqs edən tsabağa" (Abdulla Şaiqin ssenarisi üzrə) filmi buraxdı.

Azərbaycan kinematoqrafiyasının inkişafında 1936-cı ildə "Sevil" və "İsmət" filmlərinin davamı kimi çəkilmiş "Almaz" filmi mühüm mərhələ oldu²²¹.

1938-ci ilin noyabrında Azərbaycan SSR XKS yanında Kinematografiya Komitəsi yaradıldı²²². Onun rəhbərliyi altında müharibədən əvvəlki illərdə Azərbaycan xalqının qəhrəman keçmişinə, vətənin azadlığı uğrunda mübarizəsinə həsr olunmuş filmlər yaradıldı. "Bakılılar" filmi tarixi-inqilabi mövzuya həsr olunmuşdu. Məşhur kinorejissorlar S.Eyzənşteyn və A.Dovjenkonun şagirdi Səməd Mərdanov tarixi-inqilabi mövzuda "Kəndlilər" filmi yaratdı.

Kino sənətinin inkişafı sahəsində görülən işlər onun respublika zəhmətkeşlərinin mədəni-məişətinə onların tərbiyəsinin mühüm amili kimi möhkəm şəkildə daxil olmasını təmin etdi.

Təsviri və dekorativ-təbii sənət. 30-cu illər təsviri sənət sahəsində yaradıcı kadrların intensiv artımı, xalq kütlələrinin incəsənətə qovuşmasını istiqamətləndirən tədbirlərin, muzey və sərgilərin genişlənməsi ilə səciyyəli idi. Bədii texnikum on il ərzində 70, o cümlədən 17 azərbaycanlı rəssam hazırladı.

Bununla da ilk rəssamların yaradıcılıq təşkilatlarının formalaşmasına əsas oldu və 1928-ci ildə Azərbaycanın gənc rəssamlar təşkilatı (Az.GRT) meydana gəldi. Yaradıcılıq məktəbinin yetişdirmələri İ.Axundov, R.Mustafayev, A.Qızıyev, A.Rzaquliyev, Ş.Manqasarov və b. həmin təşkilata daxil idilər²²³.

Növbəti ildə yaradılmış "Azərbaycan inqilabi təsviri incəsənət işçiləri cəmiyyəti" (Az. İTİİC)²²⁴ isə 1930-cu ildə sərgi təşkil etdi. Sərgidə dövrün tələblərinə uyğun mövzularda 150-dən çox əsər, o cümlədən S.Salamzadənin "Sap səxi", H.Xalqovun "Qadın şöbəsi", Ş.Manqasarovun "Kolxozçu qadın" əsərlərində zəhmətkeşlərin əmək, məişət və təhsilinə aid müxtəlif səhnələr üstünlük təşkil edirdi.

Monumental heykəltəraşlıq da inkişaf edirdi. Onun formalaşması və təkmilləşdirilməsində 1926-cı ildə Bakıya gəlmiş heykəltəraş P.V.Sabsay fəal iştirak etmişdi²²⁵. O, 1930-cu ilin mayında Bakının mərkəzində ilk iri monumental əsərini - M.F.Axundovun heykəlini və 1932-ci ildə isə Bakıda idman sarayı üçün "Bədən tərbiyəsindən əmək və müdafiəyə" baryefini yapmışdı.

Bu illərdə Azərbaycan rəssamlarının rus sovet ustaları ilə yaradıcılıq əlaqələri genişləndi. Rus rəssamları Azərbaycan mövzusu və obrazlarına bir sıra tablolar həsr etmişdilər: M.Fyodorov "Azərbaycan MİK-in sədri S.Ağamalıoğlunun portreti", "azərbaycanlı qadın", B.Yakovlev "Ağ şəhər - Krekinq zavodu", "Neft fantanı", S.Ryankina "Savadsızlığın ləğvi", S.Gerasimov "Qara şəhər", A.Kuprin "Bibiheybət neft mədənləri", P.Kuznetsov "Neft buruqları" və s.

1932-ci ilin dekabrında respublikanın xalq rəssamı Ə.Əzimzadə başda olmaqla Azərbaycan Sovet Rəssamları İttifaqı yarandı²²⁶. Onun əsas vəzifəsi respublikanın yaradıcı kadrlarını yeni cəmiyyət quruculuğunda "ideyaca" fəal

İştirak etməyə cəlb etmək idi. 1933-cü ilin əvvəllərinə onun sıralarında 90 nəfərədək rəssam var idi.

1933-cü il may ayının axırlarında Bakıda yeni bədii sərginin açılışı oldu. Həmin ilin payızında isə bu sərginin əsasında Moskvada, paytaxt ictimaiyyətinin yüksək marağını qazanan Azərbaycan rəssamlarının böyük sərgisi təşkil olundu. Bu sərgilərdə otuz müəllifin 300-dək əsəri göstərilmişdi. Ekspozatlar içərisində milli bədii toxumalar və ipək parça üzərində naxışlar geniş yer tuturdu.

Azərbaycan hökuməti respublikada təsviri sənətin inkişafına böyük yardım edirdi. Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti 1934-cü il iyulun 26-da Hüseyn Rəhmanovun imzası ilə "Azərbaycan SSR-də təsviri incəsənət üzrə tədbirlər haqqında" qərar qəbul etdi. Bu qərara əsasən, respublika təsviri sənətinin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, eləcə də Azərbaycan SSR-in 15 illiyi münasibətilə rəssamların sərgisini hazırlamaq üçün 26 rəssamın Azərbaycan rayonlarına və neft mədənlərinə yaradıcılıq ezamiyyətləri təşkil olundu ²²⁷.

Gənc milli bədii məktəbin böyük sənət yoluna daxil olması prosesi çox mürəkkəb idi. Rəssamların yaradıcılığında müxtəlif əyanlar nəzərə çarpırdı. Bu cəhətdən şair Firdovsinin anadan olmasının 1000 illiyi ilə əlaqədar, rəssamlardan S.Salamzadənin "Rüstəmin döyüşü", H.Xalıqovun "Firdovsinin dəfni", M.Gerasimovun "Rüstəmin Söhrabla döyüşləri", R.Mustafayevin "Firdovsinin portreti" əsərləri səciyyəvidir. Bu əsərlərdə təqlid ünsürləri üstünlük təşkil edirdi. Bir sıra gənc rəssamlar özünəməxsus milli incəsənət yaratmağa cəhd göstərirdilər.

Qrafika rəssamları respublikada nəşr olunan kitab və jurnalların bədii tərtibatı sahəsində müvəffəqiyyətlər qazanmışdılar. Bu sahədə rəssamlar A.Hacıyev, İ.Axundov, H.Xalıqov, M.Vlasov uğurla çalışırdılar. Gənc rəssamlar S.Salamzadə, H.Haqverdiyev, T.Tağıyev, R.Topçubaşova və M.Əfəndinin əsərləri meydana çıxdı. Onlar öz işlərində müasir və mühüm tarixi mövzuları əks etdirməyə cəhd göstərirdilər.

Gənc heykəltəraşlar F.Əbdürrəhmanov, C.Qaryağdı ilk əsərlərində Azərbaycan yazıçı və mədəniyyət xadimlərinin surətlərini yaratmışdılar. F.Əbdürrəhmanovun Firdovsinin "Şahnamə"sinin motivləri əsasında yaratdığı "Nizə atan" heykəli onun ilk yaradıcılıq nailiyyətlərinə aiddir.

Səhnə tərtibatı ustaları içərisində R.Mustafayev seçilirdi. O, "Şahnamə", "Od gəlini", "1905-ci ildə" tamaşalarına dekorasiyalar vermişdi.

Dekorativ-təbiiq sənətin müxtəlif növləri, habelə kütləvi bədii özfəaliyyət inkişaf edirdi. Ancaq yeni müasir mövzu və naxışlarla bəzədilmiş portret xalça, vaza və digər əşyalar yaradılmasına baxmayaraq, ənənəvi xalq sənəti növləri zəif dirçəldilirdi. Bu tip ən yaxşı nümunələrdən biri L.Kərimovun

eskizi üzrə toxunmuş "Firdovsinin portreti" xalçası idi. Bu xalça 1937-ci ildə Parisdə Ümumdünya sərgisində müvəffəqiyyətlə nümayiş etdirilmişdi.

Azərbaycanın, demək olar, hər yerində ənənəvi həvəskar xalq ustaları bədii tikmə, ağac üzərində oyma, zərgərlik, xalçaçılıq və s. nümunələri yaradırdılar. Milli nağıllarla bəzədilmiş maraqlı bədii tikmə əşyaları - kiçik divar xalçası, süfrə, yastıq, mütəkkə və araqınlar meydana gəlirdi. Usta A.Lətifovun tambur tikmə texnikasında yaradılmış ən yaxşı işləri muzeyləri bəzəyirdi. İstedadlı zərgərlər H.Quliyev, H.Aşurov gözəl qadın bəzəkləri - sırğa, üzük bilərzik hazırlayırdılar.

1936-cı ildə Azərbaycan Dövlət Muzeyi nəzdində müstəqil incəsənət Muzeyi yaradıldı. Muzey kütlələr içərisində İncəsənətin populyarlaşması, onların zövqlərinin formalaşdırılması sahəsində geniş konkret iş aparırdı. 1937-ci ilin oktyabrında dövlət muzeyində azərbaycanlı rəssamların sərgisi açıldı. Orada mindən çox eksponat (təsviri, döymə, nağıslı toxuculuq) vardı²²⁸.

Müharibəyə qədərki illərdə qadın rəssamların əsərlərindən ibarət sərgilərin təşkil edilməsi mədəni həyatda diqqətəlayiq hadisə idi. Bu sərgilərdə Z.Məmmədovanın heykəltəraşlıq, Q.Mustafayeva, R.Topçubaşova, Q.Salamova, M.Əfəndinin rəsm əsərləri, M.Rəhmanzadənin qrafik işləri, İ.Seyidovanın teatr eskizləri xüsusi ilə fərqlənirdi.

Bakı rəssamlıq məktəbinin istedadlı yetirmələri öz təhsillərini Moskva, Sankt-Peterburq, Tbilisinin ali rəssamlıq məktəblərində müvəffəqiyyətlə davam etdirir, onların bir çoxu təkcə Sovet İttifaqında deyil, xaricdə də məşhurlaşmışlar.

Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinə hazırlıq görüləsi təsviri və dekorativ-tətbiqi sənətin çiçəklənməsi üçün mühüm amil oldu. 1940-cı ildə Nizami Gəncəvinin portret-surətini yaratmaq üzrə müsabiqədə şairin H.Xalıqovun çəkdiyi məşhur portreti birinci mükafata layiq görüldü. Rəssamlar S.Şərifzadə, B.Əliyev, M.Abdullayev, B.Mirzəzadə, K.X.Xanlarov, A.B.Kazımov Nizami muzeyinin ekspozisiyaları üçün rəsm tablolarını yaratmışlar.

Qocaman xalq rəssamı Ə.Əzimzadə müxtəlif janrlarda qrafik əsərlər, satirik rəsmlər, boyaqlı kvarellər, səhnə geyimi eskizləri çəkmişdi. Azərbaycan SSR Xalq Komissarlar Soveti 1936-cı yanvarın 26-da rəssam Ə.Əzimzadənin iş şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün emalatxana tikilməsi barədə xüsusi qərar qəbul etdi²²⁹.

Ə.Əzimzadə Azərbaycanda yeni rəssam kadrların hazırlanmasına böyük qayğı göstərirdi. 1940-cı il iyunun 27-də onun tövsiyəsilə Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Texnikumunun yetirmələrindən bir çoxu Moskva, Leninqrad, Kiyev, Tbilisi ali məktəblərində oxumağa göndərildi. Onların sırasında sonralar Azərbaycanın tanınmış rəssamları olan Tağı Tağıyev, Kazım Kazımzadə, Həsən Haqverdiyev, Kamil Xanlarov, Mürsəl Nəcəfov və b. var idi²³⁰.

Ə.Əzimzadə 1939-cu ildə SSRİ Rəssamlar İttifaqı təşkilat komitəsi tərkibinə daxil edildi²³¹. 1941-ci ildə Bakıda Ə.Əzimzadənin çoxillik yaradıcılıq fəaliyyətini əks etdirən sərgi təşkil olundu. Sərgidə onun min iki yüz işi nümayiş etdirilirdi. Həmin sərgi elə həmin il Moskvada da göstərilmişdi²³².

Azərbaycan heykəltəraşları bir sıra monumental əsərlər yaratdılar. Heykəltəraş F.Əbdürrəhmanov Nizaminin abidəsinin yaradılması üzrə 1940-cı ildə elan edilmiş Ümumittifaq müsabiqəsində birinci yeri tutdu. Nizami muzeyinin fasadını bəzəyən altı heykəlin də, Füzuli abidəsinin də müəllifi odur. Heykəltəraş C.Qaryağdı 1939-cu ildə Samur-Dəvəçi kanalı üçün "Kolxozçu qadın" heykəlini yaratdı. Vaqifin Nizami muzeyinin fasadında qoyulmuş heykəli də onun müvəffəqiyyətli işlərindəndir.

Rəssam R.Mustafayev teatr dekorasiyası sənətini inkişaf etdirirdi. Ü.Hacıbəyovun Moskvada birinci Azərbaycan incəsənəti oğunluyunda göstərilmiş "Koroğlu" operasının milli incəsənətin ənənələrindən istifadə olunmaqla yerinə yetirilmiş, musiqi obrazları ilə səsləşən dekorasiyanın tərtibatı böyük yaradıcılıq uğuru idi. Operaya layiq səhnə geyimlərini rəssam H.Xalqov hazırlamışdı.

Azərbaycan xalq yaradıcılığında qədimdən xalçaçılıq aparıcı yer tuturdu. Xalçaçılıq məhsulları istehsalı Azər xalçabirliyi (Azərbaycan xalçaçılıq ittifaqı) sistemində cəmləşmişdi. Nadir xalçaların yaradılmasında peşəkar rəssamlar iştirak etdirildilər. Belə əməkdaşlıq sayəsində yeni orijinal portret və süjetli xalçalar meydana gəldi. Nizaminin "Xəmsə"sində rəssamlar qrupunun eskizləri üzrə yaradılmış beş mövzulu xalça həsr olunmuşdu. Azərbaycanın ən yaxşı naxışlı və süjetli xalçaları Moskvada Ümumittifaq bədii sərgisində və Nyu-Yorkda Ümumdünya sərgisində (1938-ci il) nümayiş etdirilmişdi²³³.

Məşhur Şəki ustası R.Tağızadənin naxışlı xalçası (1939-cu il) bədii tikmənin gözəl nümunəsi oldu. Xalq ustası Əbdülhüseyn Babayev ağac üzərində "Şəbəkə" naxışları ilə yonma sənəti ənənələrinin dirçəldilməsinə böyük təkan verdi.

1938-ci ildə Azərbaycan zərgərlərinin məhsulları Paris və Nyu-York sərgilərində nümayiş etdirildi. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənəti öz milli koloritini saxlayaraq daim yeni bəzək motivləri ilə zənginləşirdi. Bununla bərabər, o, "siyasiləşmə", "ideologiyalaşdırma" təsirinə məruz qalır, dövrün rəsmi atributları ilə səsləşən yeni naxış, emblem, simvolik motivlər yaradırdı. L.Kərimovun eskizləri üzrə 1939-cu ildə yaradılmış, Lenin ordeni və Azərbaycan SSR-in gerbi ilə bəzədilmiş qoşa vazalar gözəl sənət əsəridir.

Bu illərdə keçirilən rəssam sərgilərinin böyük əhəmiyyəti var idi. 1938-ci ildə Bakıda komsomolun 20 illiyinə, 1940-cı ildə Azərbaycan SSR-in 20 illiyinə həsr olunmuş yubiley sərgiləri olmuşdu²³⁴.

1940-cı il martın 7-də Bakıda Azərbaycan rəssamlarının təsviri sənətin gələcək inkişaf yollarını müəyyənləşdirən birinci qurultayı açıldı ²³⁵.

Beləliklə, Azərbaycan təsviri və dekorativ-tətbiqi sənətinin bütün növ və janrlarında milli bədii məktəb formalaşır, yaradıcı ziyalı kadrlar yetişir, xalqın mənəvi-estetik həyatında yeniliklər baş verirdi. Bunlar 1940-cı ilin oktyabrında keçirilən Azərbaycan rəssamlarının birinci qurultayında qiymətləndirildi və incəsənətin yeni perspektivləri, onun peşəkar səviyyəsinin yüksəldilməsi vəzifələri müəyyən edildi. Qurultayda İsmayıl Axundov Rəssamlar İttifaqı Rəyasət Heyətinin sədri, Mürsəl Nəcəfov məsul katib seçildilər.

Memarlıq. Respublikada xalq təsərrüfatının inkişafı zəhmətkeşlər, xüsusilə neftçi-fəhlələr üçün bütün Abşeron ərazisində qəsəbələrin yaradılmasını, mənzil tikintisinin genişləndirilməsini tələb edirdi. Tezliklə Yeni Suraxanı, Artyom (indiki Pıralahı), Şubam qəsəbələri meydana gəldi. Montin qəsəbəsində tikinti işi genişləndirildi, Məmmədyarov qəsəbəsinin əsası qoyuldu.

1928-ci ildə Bakıda olmuş M.Qorki neftçilər üçün mənzil tikintisindən danışıraq yazırdı: "Sovetlər İttifaqında fəhlələr üçün mənzil tikintisi təcrübələrindən ən uğurlusu, mənə belə gəlir ki, Azərneftin təcrübəsidir. Bakı fəhlə qəsəbələri gözəl tikilmişdir. Hər şeydən əvvəl, bu balaca şəhərləri tikmiş ağıllı adamlar haqqında da fikirləşirsən".

Eyni zamanda Bakının mərkəzində iri yaşayış evləri - Xəzər dəniz gəmiçiliyinin binası, məşhur "Beş mərtəbə" və b. ucaldılmışdı. Bakı şəhərinin Dağlıq rayonunun yenidən qurulmasına da o zaman başlanılmış, tramvay xətti salınmış, Sovet küçəsi meydana gəlmişdi.

Həmin illərin tikintisi üçün milli memarlıq ənənələrindən istifadə olunması səciyyəvidir. Dövlət bank işçilərinin yaşayış evi (Müqtədir və B.Sərdarov küçələrinin kəsişdiyi yerdə) buna əyani misaldır. Bu binanın müasir zahiri görünüşündə Şəkinin yaşayış evləri üçün səciyyəvi olan memarlıq motivləri uğurla tətbiq olunmuşdur. Bakının yeni memarlıq görünüşünün nümunəsi Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, Dövlət bankı, köhnə "İnturist" mehmanxanası binaları hesab olunur.

Azərbaycan Sənaye İnstitutunda respublika memarlarının ilk nəslini hazırladı. Onların içərisində S.Dadaşov və M.Useyinov seçildilər. Gənc memarlar çoxsaylı bina layihələrinin həyata keçirilməsinə nail oldular. Bayılda mətbəx-fabrik (indiki Doğum evi binası), Sənaye İnstitutunun yeni korpusu tikildi. Bakının təcridən yaşllaşdırılması üçün yeni bağlar, bulvar və parklar salınmasına başlanmışdı. Monumental heykəltəraşlıq şəhərin memarlığına ilk dəfə daxil edilirdi. Bu illərdə respublikanın qəza və rayon mərkəzlərində də tikinti işi genişlənməmişdi, başqa şəhərlərdə sənaye-obyektləri ilə yanaşı, yaşayış və mədəni-məişət binaları

tikilirdi. Gəncədə yağ zavodu, Şəkiddə ipəkçilik kombinatı və ikimərtəbəli evlərdən ibarət yaşayış rayonu meydana gəldi.

1933-cü ildə Azərbaycan SSR hökumət sarayının layihəsini yaratmaq üçün müsabiqə elan edildi. Bu qapalı müsabiqədə birinci mükafat A.Tkaçenkonun iştirak etdiyi, L.Rudnev və V.Muntsun daxil olduğu müəlliflər kollektivinə verildi. Bu layihə üzrə Xəzər dənizinin sahilində ənənəvi motivlər və Azərbaycan memarlığı üslubu ilə hökumət evi ucaldıldı.

Bu illərdə indiki 28 May küçəsi və Bülbül prospektinin kəşiməsinin yenidən qurulması mühüm mərkəzi şəhərsalma tədbiri idi. Bu kəşimə nöqtəsi "Nizami" kinoteatrı və Yeyinti Sənayesi Nazirliyi binalarının (memarlar S.Dadaşov və M.Useynov) memarlıq həllinə uyğun quruluşu prospektin başlanğıcına gözəllik verirdi. Bülbül prospektindəki incəsənət işçilərinin yaşayış evinin memarları S.Dadaşov və M.Useynov olmuşlar. Onlar memarlıq yaradıcılığında milli cəhətlərlə yanaşı, intibaha xas olan memarlıq fənd və formalarından istifadə etmişdilər. İstiqlal və H.Hacıyev küçələrinin kəşiməsində ucaldılan yaşayış binası Bakının memarlıq tarixinə "Monolit" adı ilə (memar K.Sençixin) daxil oldu. Bu dövrdə tikiliş fizioterapiya üsulları ilə müalicə İnstitutunun binası 1937-ci ildə Paris sərgisində diploma layiq görülmüşdü.

Azərbaycan paytaxtının mərkəzinin ümumi memarlıq görmüşünün yaxşılaşması məqsədilə "Köhnə bulvar"ın təbii davamı hesab olunan yeni bulvarın yaradılması tədbiri həyata keçirildi.

Bakıda və respublikanın digər şəhərlərində məktəb binalarının tikintisi genişləndirdi. S.Dadaşov və M.Useynovun layihəsi ilə yaradılan, Bakıda 16 yerdə təkrar tikilən dördmərtəbəli məktəb memarlıq həllinə görə seçildi.

Azərbaycan memarlığının sonrakı inkişafında 1935-ci ildə yaranmış Azərbaycan Sovet Memarları İttifaqının böyük rolu olmuşdu²³⁶.

1936-cı il martın əvvəllərində Azərbaycan memarlarının birinci qurultayı çağırıldı. Qurultayın işində Azərbaycan MİK-in sədri S.M.Əfəndiyev, eləcə də Ruhulla Axundov, Həmid Sultanov, Mirbəşir Qasimov və b. iştirak etdirdilər²³⁷.

Azərbaycan sovet memarlığının inkişafının əsas xəttini Azərbaycan xalqının memarlıq irsi ənənələrini yeni məzmunla uzlaşdırmaq sahəsində yaradıcılıq axtarışları təşkil edirdi. Bu istiqamətin inkişafında aparıcı rol S.Dadaşov və M.Useynova məxsus idi. Onların 1939-cu ildə Ümumittifaq Kənd Təsərrüfatı Sərgisində Azərbaycan pavilyonunun memarlıq həllində qazandıqları çoxəhətlü uğurlar Dövlət mükafatına layiq görüldü. Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi Muzeyinin memarlığı da S.Dadaşov və M.Useynovun diqqəti cəlb edən yaradıcılıq işlərindəndir. Burada ilk dəfə bəzək kaşısından (mayelikdən) memarlıqda istifadə olunmuşdur.

Bakının yaşıllaşdırılması işində böyük dönüş nəzərə çarpırdı. Bu dövrdə bağ-park məmarlığı şəhərin görünüşünün formalaşmasının mühüm elementlərindən biri oldu. Dənizkənarı bulvarın qərb istiqamətində genişləndirilməsinə (keçmiş Çkalov), Nizami muzeyi qarşısında bağ salınmasına, bir çox küçələrin yaşıllaşdırılmasına başlanmasına həm şəhərsalma baxımından, həm də Bakının bir sıra rayonlarının mikroiqlim şəraitinin yaxşılaşdırılması cəhətdən çox vacib idi.

Bu dövrdə Bakı, Gəncə, Şəki, Xankəndi, Yevlax şəhərlərinin baş planlarının tərtib edilməsinə başlanmışdı, ancaq nə bu planların həyata keçirilməsi, nə də qəza və rayon mərkəzlərində tikinti-abadlıq işləri geniş vüsət aldı.

20-30-cu illərin sonlarında Azərbaycan mədəniyyəti yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu illər ölkənin tarixi və mədəniyyətində nisbətən daha mürəkkəb və ziddiyyətli dövrlərdən biri idi. Mədəniyyətin yeni keyfiyyətdə formalaşaraq mürəkkəb proses kimi davam etdiyi, ədəbiyyat və incəsənətin yetkin peşəkarlıq səviyyəsinə çatdığı bu illərdə Azərbaycan mədəniyyətinin tərəqqisi - o dövürü bütün ixtilaf ziddiyyətləri, yüksəliş və nöqsanları ilə özündə əks etdirən yeni inkişafı təmin edildi.

O zaman mədəniyyət sahəsində həyata keçirilən bütün tədbirlər kompleksi cəmiyyətin mənəvi həyatında "partiyalılığını" təmin etmişdi. Həmin illərdə mədəni quruculuğun idarə olunmasındakı ağırlıq mərkəzi tədricən yaradıcılıq orqanlarından partiya orqanlarına keçmişdi və əslində bu, ölkənin o illərdəki ictimai-siyasi həyatının ümumi inkişaf ənənəsini əks etdirirdi.

30-cu illərin ortalarında Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişin təşəkkül tapdığı bir şəraitdə mədəniyyətin inkişafına böyük zərər vurulmuş, bir çox mədəniyyət xadimlərinin taleyi dramatik, bəzən də faciəli olmuşdu. Yaradıcı işçilərin demokratik, humanist əsasları sarsıdan əsassız kütləvi repressiyası məhz bu illərə təsadüf edir.

Mədəni quruculuğun həyata keçirilməsi praktikasında mövcud ciddi çatışmazlıqların olmasına baxmayaraq, bütün ölkə, 40-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyət sahəsində böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmişdi.

Beləliklə, 20-ci illərin sonu - 40-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyəti yeni həyat quruculuğunun yaradıcılıq coşğunluğunu, eləcə də o illərin ictimai həyatının dərin ziddiyyətləri və dramatik hadisələrini yaşayaraq çətin şəraitdə təşəkkül tapmış və inkişaf etmişdi.

IX FƏSİL

AZƏRBAYCAN KEÇİD DÖVRÜNÜN SONLARINDA

§ 1. ƏHALİNİN SOSIAL STRUKTURUNDA DƏYİŞİKLİKLƏR

"Sosializm" adlandırılan yeni cəmiyyətin qurulması prosesində ciddi siyasi və iqtisadi yeniliklərlə üzləşən Azərbaycan əhalisinin kəmiyyət və milli tərkibində, eləcə də sosial strukturunda köklü dəyişikliklər baş verdi.

1926-1939-cu illər arasında respublikanın əhalisi 2319,7 min nəfərdən 3205,1 min nəfərədək və yaxud 891,4 min nəfər artmışdı¹. Müttəfiq respublikalar arasında əhalisinin sıxlığı və təbii artımı nisbətən yüksək, buna görə də əmək ehtiyatı kifayət qədər olan Azərbaycanda əhalinin artım mənbəyi əsasən kəndardan gələnlərin, xüsusilə rusların burada məskunlaşması idi. Belə ki, həmin illərdə azərbaycanlılar 1468,8 mindən 1870,5 minədək və yaxud 401,7 min nəfər, ruslar 220,6 mindən 528,3 minədək və yaxud 307,7 min nəfər, ermənilər 284,4 mindən 388,0 minədək və yaxud 103,6 min, başqa millətlər 339,9 mindən 418,3 minədək və yaxud 78,2 min nəfər artmışdı. Lakin kəmiyyət artımına baxmayaraq, respublika əhalisi tərkibində azərbaycanlıların xüsusi çəkisi 63,5 faizdən 58,4-ə, başqa millətlərinki 27,0 faizdən 25,1 faizə endiyi halda, rusların xüsusi çəkisi 9,5 faizdən 16,5 faizə qalxmışdı².

Azərbaycanda əhalinin artımı və onun tərkibində baş verən dəyişikliklər şəhərdə daha qabarıq idi. Belə ki, şəhər əhalisinin sayı 1939-cu ildə 1926-cı ildəki 649,5 min nəfərdən 1156,8 min nəfərə çatmış, yaxud 507,3 min nəfər çoxalmışdı.³

Bütövlükdə xalq təsərrüfatında, əsasən sənayeləşdirmədə yenidənqurma siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində şəhər əhalisi daha intensiv artmışdı. Belə ki, Azərbaycanda əhali artımı 1926-cı ildən 1939-cu ilə qədər ümumən 38,7 faiz, şəhər və şəhərtipli qəsəbələrdə isə 78,7 faiz olmuşdu⁴. Bunun nəticəsi idi ki, şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi respublika əhalisinin ümumi sayının 1926-cı ildə 28, 1939-cu ildə isə 36 faizinə bərabər idi. 1926-cı ildən 1939-cu ilədək şəhərlərin sayı 18-dən 25-ə qalxmış⁵, lakin onların çox az bir qismində aydın nəzərə çarpan sənaye profili olmuşdu. 1939-cu ildə Azərbaycan şəhərlərində əhalinin ümumi sayı 894575 nəfər idi və onun 79,2 faizi üç şəhərin - Bakı (64,6 faiz), Kirovabad (Gəncə) (11,0 faiz) və Nuxanın (Şəki) (3,6 faiz), qalan 20,8 faiz isə iyirmi iki şəhərin payına düşürdü. Əksəriyyəti inzibati rayon mərkəzi olan bu şəhərlərin on dördündə əhalinin sayı hətta on min nəfərdən də az idi⁶. Təkcə Kirovabad istisnaq təşkil edirdi. Burada 1930-cu illə müqayisədə yeni sənaye müəssisələrinin çoxalması hesabına 1940-cı ildə sənaye işçilərinin sayı 53 faiz artaraq 5,2 min nəfər olmuşdu⁷.

Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzi kimi güclü inkişaf mərhələsi keçən Bakıda əhali sürətlə artırdı. Belə ki, Bakının əhalisi 1939-cu ildə 1926-cı ildəki 453,3 min nəfərdən 774,8 min nəfərədək⁸, yaxud 321,5 min nəfər artmışdı. Respublikada şəhər əhalisi artımının 63,4 faizi məhz Bakının hesabına idi. Bakı şəhəri əhalisinin digər regionlardan, xüsusən RSFSR-dən gələnlər sayəsində artımı onun milli tərkibində ciddi dəyişiklik törədirdi. 1926-1939-cu illərdə Bakı və onun mədən rayonlarında azərbaycanlıların sayı 138,3 mindən 235,8 min nəfərədək, rusların sayı 159,5 mindən 343,6 minədək, ermənilərin sayı 78,8 mindən 118,7 minədək artmış, başqa millətlərin sayı isə əvvəlki 76,8 min həddindən artıq olmamışdı. Bu növ kəmiyyət artımı nəticəsində Bakı əhalisi tərkibində azərbaycanlıların faizi 30,5-dən 30,4-ə, ermənilərinki 17,4-dən 15,3-ə, başqa millətlərinki isə 16,9-dan 9,9 faizə düşdüyü halda, rusların faizi 35,2-dən 44,4-ə qalxmışdı⁹.

Bakı şəhəri əhalisinin tərkibində baş verən çox ziddiyyətli və müəmmalı dəyişikliklər - sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanda və xüsusilə onun paytaxtında rusların məskunlaşdırılması, yerli əhalinin isə bu və ya digər tədbirlərlə ictimai-siyasi fəaliyyət sahələrində sıxışdırılması məqsədyönlü istiqamətdə aparılan milli siyasətə bağlı idi. Məlumdur ki, işğal olunmuş bu və ya digər ölkədə, xüsusilə onun mərkəzində milli dirçəliş və inkişaf yoluna keçilməsinə, orada müstəqil milli dövlətçiliyin yaranmasına qarşı mübarizə formalarından biri, bəlkə də ən təsirli, həmin ərazidə yerli millətə qarşı duracaq hakim millətə məxsus əhalinin yerləşdirilməsi və ona hər sahədə üstünlük verilməsidir.

Yeni sosialist iqtisadiyyatın yaradılması, xalq təsərrüfatında həyat və məişətin bütün sahələrində sosialist siyasi sisteminin təşəkkül tapması, hər şeydən əvvəl, respublika əhalisinin sosial strukturunun yenidən formalaşmasına səbəb olmuşdu.

Azərbaycan SSR əhalisinin sosial strukturunun dəyişilməsinin ümumi mənzərəsi aşağıdakı kimi idi: fəhlə və qulluqçular 1926-cı ildə 26,7 faiz, 1937-ci ildə 32,3 faiz, 1939-cu ildə 41,7 faiz idi; kəlxoşçu kəndlilər və kooperativləşmiş kустarlar, uyğun olaraq 0,6 faiz 40,0 faiz və 54,2 faiz; tək təsərrüfatçı kəndlilər (qolçomaqsız) və kooperativləşməmiş zəhmətkeşlər - kустarlar və sənətkarlar - 64,5 faiz, 14,0 faiz, 4,1 faiz; burjuaziya (iri və xırda şəhər burjuaziyası alverçilər və qolçomaqlar) 5,0 faiz, məlumət yoxdur; və qalan əhali (məktəblilər, pensiyaçılar, hərbcilər və s.) 3,2 faiz, 3,7 faiz məlumət yoxdur¹⁰.

Respublika əhalisinin tərkibində fəhlələrin xüsusi çəkisi 1939-cu ildə 1926-cı ildəki 19,6 faizə qarşı 25,1 faiz olmuşdu¹¹. Bu zaman iri sənayedə fəhlələrin sayca artmasının əhəmiyyəti mühüm idi. Faktiki olaraq onların sayı bu

illərdə, ilk növbədə yeni ağır sənaye müəssisələri hesabına, 15235 nəfər artmışdı¹².

Azərbaycanda fəhlə sinfi formalaşmağa başladığı ilk çağlardan etnik cəhətdən yekcins olmamışdı. Sovet hakimiyyəti illərində o daha da beynəlmilləşdi. Lakin istər Azərbaycan, istərsə də digər müttəfiq respublikalar üçün yerli millətdən olan fəhlə kadrların inkişaf etdirilməsi məsələsinin birinci dərəcəli əhəmiyyəti var idi. Sənayeləşdirmə Azərbaycanda fəhlə sinfinin içərisində milli kadrların çoxalmasına səbəb olmuş, lakin bu proses müharibəyə qədərki illərdə özünəməxsus səciyyə daşmışdı. Azərbaycanda xalq təsərrüfatının bütün sahələri üzrə fəhlə və qulluqçuların sayı 1939-cu ildə 1933-cü ildəki 352,1 min nəfərdən 462,0 min nəfərə çatmışdı. Həmin illər ərzində azərbaycanlı fəhlə və qulluqçuların sayı, uyğun olaraq, 122593 nəfərdən 129074 nəfərə çatmış, yəni mövcud artımın təxminən altı faizi onların payına düşmüşdü¹³. Bu xalq təsərrüfatında çalışan fəhlə və qulluqçuların ümumi tərkibindəki azərbaycanlıların xüsusi çəkisinə mənfəət təsir göstərmişdi. Belə ki, 1933-cü ildə bu sırada 34,8 faiz təşkil edən azərbaycanlıların xüsusi çəkisi 1939-cu ildə 27,9 faizədək azalmışdı¹⁴.

Belə vəziyyət istehsalın ayrı-ayrı sahələrində də mövcud idi. 1934-cü il avqustun 1-nə olan məlumata görə, iri sənaye fəhlələri arasında azərbaycanlıların xüsusi çəkisi orta hesabla 21,8 faiz, ayrı-ayrı sahələr üzrə isə neft hasilatı və emalında - 20,2, maşınqayırmada - 12,7, kimya sənayesində - 21,3, mineral hasilatında - 30,6, tikinti materialları istehsalında - 13,1, toxuculuqda - 15,0 faiz idi. Bu dövrdə inşaatçılar arasında azərbaycanlı fəhlələr cəmi 12,2, sovxoz fəhlələri arasında 20,7, MTS-lərdə isə 40,0 faiz təşkil edirdilər¹⁶.

Eyni vəziyyət sonrakı illər üçün də səciyyəvi idi: 1939-cu ildə mədənçilər arasında azərbaycanlıların xüsusi çəkisi 25,2, metalçılar arasında - 15,9, kimyaçılar arasında - 2,5, inşaatçılar arasında - 18,7, toxucular arasında - 44,6, tikişçilər arasında - 24,0, yeyinti sənayesi işçiləri arasında 31,0 faiz¹⁷, Zaqafqaziya dəmir yolu Bakı bölməsinin fəhlə və qulluqçuları arasında isə 1940-cı il dekabrın 1-nə 22,1 faiz təşkil edirdi¹⁸.

Fəhlə və qulluqçuların tərkibində azərbaycanlıların ləng artması onunla izah olunurdu ki, respublikada fəhlə sinfinin əsas artım mənbəyi tttifaqın digər regionlarından gələnlər və əsasən azərbaycanlı olmayan şəhər əhalisi idi. Azərbaycan kəndlərindən işçi qüvvəsinin cəlb edilməsi zəif idi. Respublika rəhbərliyi milli əmək ehtiyatları bazasında sənaye fəhlələri yetişməsinin mühüm sosial mahiyyətini lazımı qədər qiymətləndirmir, bəlkə də onun xalq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini dərk etmirdi.

Azərbaycan sənaye və digər idarə aparatlarına səpələnmiş şovinist əhvali-ruhiyyəli ayrı-ayrı partiya və sovet "superbeynəlmilləçisi" məmurları əslində bu

prosesin qarşısını süni vasitələrlə alırdılar. Belə vəziyyət obyektiv sayılan səbəblərlə də izah olunurdu. Əvvəla, kənd zəhmətkeşləri əsasən partiyanın Azərbaycanı ikinci pambıq bazasına çevirmək tapşırığını yerinə yetirmək üçün səfərbər edilmişdilər; müasir texnikanın olmadığı bir şəraitdə pambıq kimi ağır zəhmət tələb edən bitkinin becərilməsi kəndin işçi qüvvəsinin böyük hissəsini özünə cəlb edirdi. İkincisi, Azərbaycan xalqının kənd əhalisində miqrasiya fəallığının olmaması, düşüncə tərzii, tarixən formalaşmış erkən kəbinlilik, çoxuşaqlılıq amilləri, məişət xüsusiyyətləri, ümumi təhsil səviyyəsinin aşağı olması və s. də öz rolunu oynayırdı.

Azərbaycanlı qadınlar ictimai istehsal əməyinə zəif cəlb edilirdi. Respublikanın xalq təsərrüfatında çalışan fəhlə və qulluqçuların tərkibində azərbaycanlı qadınların sayının 1939-cu ildə 1926-cı ildəki 1484 nəfərdən 23360 nəfərədək artmasına baxmayaraq onların fəhlə və qulluqçular arasında xüsusi çəkisi beş faiz idi¹⁹.

Bununla belə, sonrakı illərdə xalq təsərrüfatında azərbaycanlıların xüsusi çəkisi getdikcə artmış, fəhlə sinfinin yerləşdirilməsi coğrafiyası genişlənmiş, Azərbaycan fəhlə sinfini formalaşdıran yeni sənaye mərkəzləri yaradılmışdı.

Azərbaycan kəndlilərinin də simasında nəzərəcarpacaq dəyişiklik müşahidə olunurdu və bu, kəndin yenidən qurulması, kiçik kəndli təsərrüfatlarının iri kollektiv təsərrüfatında birləşdirilməsinin nəticəsi idi. Təkcə kənddə şərait və istehsal üsulları deyil, kəndlinin özünün sosial-iqtisadi təbiəti də, onun bütün həyat tərzii, şüuru, psixologiyası, davranışı da dəyişmişdi. Kollektivləşdirmə 1940-cı ildə kəndli təsərrüfatlarının 99,0 faizini əhatə etmişdi²⁰.

Kolxozçuların sayı 1940-cı ildə 1928-ci ildəki 8000 nəfərə²¹ qarşı 1719903 nəfər²² olmuşdu. Kənd əhalisinin əksəriyyəti kolxozçu, cəmi 131,7 min nəfər isə tək təsərrüfatçı idi²³. Kənd əhalisinin xüsusi çəkisi də dəyişərək, respublika əhalisinin 72 faizindən 64 faizinə enmişdi²⁴.

Yeni zəhmətkeş - kolxozçu kəndli meydana gələrək, fəhlə sinfinin sadıq müttəfiqi, kənddə sovet quruluşunun dayağı "rəsmi statusunu" aldı. Kustarlar və sənətkarlar da ictimai qruplar kimi tamamilə dəyişmişdilər. Onların böyük əksəriyyəti əslində sosialist sənət kooperasiyasına daxil olmuşdular.

Sosialist cəmiyyətində fəhlə və kəndli mühitindən çıxan sovet ziyalıları təbəqəsi formalaşdı. Azərbaycanda müasir ziyalıların meydana gəlməsi və inkişafı yolları çox çətin olmuşdu. Sovet dövründə Azərbaycan xalqı öz mədəni inkişafında sıçrayış etmişdi. Bu sıçrayış onun mədəni simasını dəyişərək, həyatının bütün sahələrini əhatə etmiş, çağdaş mədəniyyət səviyyəsində çoxprofilili kadrlar nəslinin yaradılmasına imkan vermişdi.

Keçmişdən miras qalan kütləvi savadsızlıq və milli ziyalı kadrların qıtlığı Azərbaycan sovet ziyalılarının formalaşmasının ziddiyyətli prosesində böyük çətinliklər törədirdi. 1920-ci ilin iyulunda Azərbaycanda olan mütəxəssislər qeyddən keçirilərək, respublikada texniki təhsilli 505 nəfər mütəxəssis və onlardan 486 nəfərin mühəndis olduğu müəyyən edildi²⁵. Onlardan yalnız üçü qadın idi. 1941-ci ildə respublikanın xalq təsərrüfatında artıq 21592 nəfəri ali təhsil olan 47,8 min mütəxəssis çalışırdı²⁶. Onların arasında səkkiz min nəfər ali təhsilli azərbaycanlı mütəxəssis var idi²⁷. Həmin il Azərbaycanda 6,5 min ali təhsilli mühəndis, 1195 aqronom, zootexnik və baytar həkimi, 3,4 min həkim, 8096 müəllim və mədəni-maarif işçisi çalışırdı²⁸. 1940-cı ildə elmi kadrların sayı 1933 nəfərə çatmışdı²⁹.

Beləliklə, Azərbaycanda sosialist iqtisadiyyatının yaradılması və yeni ictimai-siyasi quruluşun təşəkkülü prosesində sosial strukturda köklü dəyişikliklər baş verdi. SSRİ Konstitusiyasında təsbit edildiyi kimi - fəhlə sinfi, kolxozçu kəndlilər və onların içərisindən çıxmış ziyalılar təbəqəsi sovet cəmiyyətində sosial strukturun əsası olaraq təşəkkül tapdı.

§ 2. RESPUBLİKADA İCTİMAİ-SİYASİ VƏZİYYƏT

Azərbaycanda da ictimai-siyasi vəziyyət bütün ittifaqda olduğu kimi çox mürəkkəb idi. Bir tərəfdən xalq təsərrüfatının yenidən qurulmasının həlledici mərhələsi davam edir, sosializmə keçid dövrünün prinsiplial məsələləri həll olunur, onun maddi-texniki bazasının yaradılması işləri görüldü. Habelə sosialist iqtisadi və sosial münasibətlərin şəriksiz hökmranlığı təşəkkül tapır, "istismarçı siniflər" və "insanın insan tərəfindən istismarının köhnə formalarının ləğv edilməsi başa çatdırılırdı". Sosialist təsərrüfat sisteminin hökmranlığı insan əməyindən istifadəni tamamilə dövlət strukturunun sərəncamına verdi. "Millətçilik" təzahürlərinə qarşı yönəldilmiş sərt sovet qanunçuluğunun sarpmalara aman vermədiyi bir şəraitdə respublikada yaşayan millət və xalqlar arasında əməkdaşlıq və dostluq-beynəlmilətçilik sosialist cəmiyyətinin üstünlüyünü nümayiş etdirən bir amil kimi "normaya" çevrilirdi.

Sosializmin bütün sahələrində əldə edilən nailiyyətlərin "ilhamçısı və təşkilatçısı" olan Kommunist Partiyası zəhmətkeşlərin xeyli hissəsinin rəğbətini qazanaraq, onun sıralarına daxil olmaq arzularını artırdı. 1928-ci ilin 1 yanvarından 1933-cü ilin 1 yanvarınadək AK(b)P üzvlərinin və namizədlərinin sayı 32270-dən 73680 nəfərə qədər və yaxud iki dəfədən çox artıdı³⁰.

Bununla belə, sosializm quruculuğu prosesi ilə yanaşı, bərqərar olan inzibati-amirlik idarəetmə sisteminin törətdiyi narazılıqlar da artmaqda idi. Odur ki, ölkənin idarəçiliyini öz üzərinə götürmüş partiyanın gücləndirilməsi, onun daha asan idarə olunan idarəedici bir təşkilata çevrilməsi məqsədini həyata keçirmək tələb olunurdu. ÜİK(b)P MK və MİK-in birləşmiş Yanvar (1933-cü il) plenumunun "Partiyanı təmizləmək haqqında" qəbul etdiyi qərar məhz partiyada polad proletar intizamının yaradılmasına və partiya sıralarının bütün etibarsız, səbatsız və kənardangəlmə ünsürlərdən təmizlənməsinə yönəldilmişdi³¹.

Şübhəsiz, Azərbaycan Kommunist Partiyası ali orqanın tapşırığını yerinə yetirməkdə öncüllük nümayiş etdirdi.

AK(b) P-də aparılan təmizləmə nəticəsində üzvlərin və namizədlərin sayı 1 yanvar 1934-cü ildə 1 yanvar 1933-cü ildəki 73680 nəfərdən 62022 nəfərə endi və yaxud 11608 nəfər azaldı. Təmizləmə prosesində ən çox (6649 nəfər) azərbaycanlı kommunistlər partiyadan xaric olmuşdular³². Bununla da 1933-cü il 1 yanvara nisbətən 1 oktyabrda AK(b)P tərkibində azərbaycanlıların faizi 46,3-dən 46,1-ə endiyi halda, rusların faizi 23,1-dən 24,1-ə, ermənilərin faizi isə 20,9-dən 21,0 faizə qalxmışdı. Bakı partiya təşkilatında isə azərbaycanlıların onsuz da olduqca aşağı olan faizi daha çox azalmış, göstərilən vaxtda 26,5 faizdən 25,8-ə enmişdi³³. Ümumiyyətlə, azərbaycanlıların AK(b) P-də və xüsusilə paytaxtda - Bakı partiya təşkilatında aşağı səviyyədə, qeyri-mütənəsis təmsil olunması onların respublikanın ictimai-siyasi həyatında mövqeyini və rolunu qəsdən azaltmaq məqsədi daşıyırdı. Təsadüfi deyildi ki, 1934-cü ildə Bakının 9 rayon partiya komitəsi birinci katiblərinin yalnız üçü Azərneftin 9 mədən müdirlərindən isə cəmi iki nəfəri azərbaycanlı idi.

Partiyada aparılan təmizləmə dövründə onun sıralarında "polad intizama" tabe olan kommunistlər böyük canfəşanlıqla təsərrüfat sahələrində geniş "təmizləmə" tədbirləri keçirmişdilər. 1933-cü il ərzində kolxoz partiya özləkləri MTS siyasi şöbələrinin və AK(b)P rayon komitələrinin köməyi ilə 3700-dən artıq qolçomaq və kolxoz quruluşunun başqa düşmənlərini kolxozdan qovmuşdu³⁵. Təbii ki, onların əksəriyyəti həbs olunmuş və ya ailəlikcə respublikadan sürgün edilmişdi.

Partiya sıralarını "təmizləmə" prosesi onun möhkəmləndirilməsinə yönəldilən siyasi-təşkilati tədbir olan, ÜİK(b)P MK-nın 1935-ci il 13 may tarixli qərarına əsasən³⁶, partiya üzvü və namizədlərin partiya sənədlərinin yoxlanması ilə davam etdirilirdi. Azərbaycanda bu tədbir 1932-ci ildən Xalq Komissarları Sovetinin sədri işləmiş, 1933-cü ilin dekabrında AK(b)P MK-nın birinci katibi seçilmiş Mir Cəfər Bağirovun bilavasitə rəhbərliyi altında keçirilirdi. Bu dövr artıq ölkədə inzibati-amirlik idarəetmə sisteminin möhkəmləndirilməsi, totalitar

Stalin rejiminin bərqərar olması, şəxsiyyətə pərəstişin geniş yayılması ilə əlamətdar idi.

Sərt, amansız xarakteri və ciddi işgüzarlığı ilə fərqlənən M.C.Bağirov ÜİK(b)P Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin birinci katibi L.Beriyanın yardımı və dəstəyi sayəsində tezliklə Azərbaycan partiya aparatında işləyənləri özünə sadıq kadrlarla əvəz edir, partiya təşkilatlarında hər cür qarşılıqlı rəhbərliyə son qoyur, respublikada vahid rəhbərliyə nail olurdu. M.C.Bağirovun vaxtında bütün sahələrdə rəhbərliyə kadrların seçilməsi məhz onun rəy və göstərişi ilə aparılırdı. "Kişi", "xəzeyin" ləqəbini qazanan M.C.Bağirov xüsusilə güc orqanlarının fəaliyyətini diqqət mərkəzində saxlayaraq, onların hər hansı əməliyyatlarından xəbərdar tutur və onları istiqamətləndirirdi. 1934-1938-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin sədri vəzifəsini aparan, Azərbaycan xalqının qəddar düşməni və cəlladı Sumbatov (Topuridze) Yuveliyandır Davidoviç M.C.Bağirovun etimadını qazanıb, ona müti xidmət göstərən məmurlardan idi. Sumbatov öz ətrafında topladığı cinayətkar erməni yoldaşlarının köməyi ilə Azərbaycan xalqının minlərlə vətənpərvər övladına "xalq düşməni" damğası vurmuş, görkəmli elm, sənət, mədəniyyət xadimlərini, ziyalıları fiziki və mənəvi repressiyalara məruz qoymuşdu.

M.C.Bağirovun partiya rəhbərliyinə keçməsi ilə kommunistlərin hüquqları nəinki pozulur, onlar hər cür təzyiqlərə məruz qalırdılar. Partiya sənədlərinin yoxlanılması zamanı ciddi əyinti və pozuntulara yol verilirdi. Çox hallarda prinsiplial, mütərəqqi ideyalara və sosializm işinə sədaqətli adamlar "passivlikdə" ittiham olunur, bir çoxları elə bir əsas olmadan məhz "passivliyə görə" damğası ilə partiyadan xaric edilirdilər.

ÜİK(b)P MK Yanvar (1938-ci il) Plenumu "Kommunistləri partiyadan çıxararkən partiya təşkilatlarının buraxdığı səhvlər haqqında, ÜİK(b) P-dən çıxarılanların şikayətlərinə formal-bürokratasına yanaşılması haqqında və bu nöqsanları aradan qaldırmaq tədbirləri haqqında qərarında etiraf etmişdi ki, "partiya təşkilatları əsla yoxlamadan və deməli, əsassız surətdə kommunistləri partiyadan çıxarırlar, onları işdən məhrum edirlər, çox zaman, heç bir əsas olmadan, onları hətta xalq düşməni elan edirlər, partiya üzvlərinə qarşı qanunsuzluq və özbaşnalıq göstərirlər". Qərarda nümunə üçün Azərbaycan K(b)P MK-nın 1937-ci il 5 noyabr tarixli bir iclasında 279 nəfərini partiyadan çıxarılmasının mexaniki surətdə təsdiq edildiyi misal çəkilirdi³⁷.

Ümumiyyətlə, partiyada aparılan "təmizləmə", partiya sənədlərinin yoxlanması prosesində və eləcə də total repressiya tədbirlərinin keçirilməsi sayəsində Azərbaycan kommunistlərinin sayı 1933-cü ilin 1 yanvarından 1938-ci ilin 1 yanvarınadək olan müddətdə 28349 nəfər və yaxud 38,5 faiz azalmışdı³⁸.

Partiyadan çıxarılanların əksəriyyətini - 13975 nəfərini və ya 45,8 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi³⁹. Ölkədə Kommunist partiyasının ictimai-siyasi, dövlət və təsərrüfat idarəçiliyinin əsas aparıcı qüvvəsinə çevrildiyi bir dövrdə azərbaycanlıların geniş miqyasda partiyadan xaric edilməsi, o dövrün sözü ilə deyilsə, "qovulması", onların respublikanın ictimai-siyasi həyatından kənarlaşdırılması və fəaliyyətlərinin məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş məqsədyönlü siyasi akt kimi qiymətləndirilə bilər.

30-cu illərin İkinci yarısından respublika rəhbərliyində yaranmış mühit, xüsusilə partiya və güc orqanlarında azərbaycanlılara qarşı qəddar düşmənçilik xisləti olan ermənilərin cəmləşməsi burada inzibati tədbirlərin, xüsusilə repressiyaların daha geniş və qəddarcasına aparılmasına şərait yaratmışdı. Bu qüvvələrin səyi fəal azərbaycanlıları respublikanın ictimai-siyasi həyatından təcrid etməyə, fürsət düşdükdə isə onları fiziki cəhətdən məhv etməyə yönəldilmişdi.

Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında həmkarlar ittifaqı təşkilatının mövqeyi və fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Həmkarlar ittifaqlarının əsas funksiyası zəhmətkeşlərin əmək, məişət və istirahət şəraitinin yaxşılaşmasına, hər vasitə ilə kömək göstərməkdən, onların hüquq və mənafelərini müdafiə etməkdən, onları istehsalat və ictimai işlərin idarə olunmasına cəlb etməkdən və s. ibarət idi. Ən kütləvi ictimai təşkilat olan həmkarlar ittifaqları respublikada bütün sahələrin işçilərini əhatə edirdi. Belə ki, 1933-cü ilin oktyabrında Azərbaycan həmkarlar ittifaqlarının 313598 üzvü var idisə, 1936-cı ilin oktyabrında onların sayı 347734 nəfərə çatmışdı.

Bütün ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da totalitar rejimin bərqərar olması, inzibati-amirlik sisteminin bütün sahələri çulğaması bu çoxsaylı təşkilatın respublikanın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatındakı çoxtərəfli fəaliyyətini kəskin şəkildə məhdudlaşdırırdı.

Həmkarlar ittifaqları öz üzvlərinin mənafeyini müdafiə etmək üçün öz vəzifələrini faktiki olaraq müstəqil yerinə yetirmək səlahiyyətindən məhrum edilmiş, tamamilə partiyadan asılı vəziyyətə düşüb onun tapşırıqlarının icraçısına çevrilmişdi. Onların fəaliyyətində əsas yeri partiyanın irəli sürdüyü mühüm təsərrüfat və siyasi vəzifələrin həyata keçirilməsinə kömək etmək tuturdu.

O dövrdə həmkarlar ittifaqları bütün strukturlarda partiya tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi üçün geniş təşkilatçılıq işi aparırdı. "İkinci beşilliyin birinci ili" istiqrazına yazılışın müvəffəqiyyətli keçməsində onlar böyük rol oynamış, kampaniya vaxtı təkcə Bakı əhalisi arasında izahat işləri aparmaq üçün 360 briqada yaratmış, Azərbaycan rayonlarına isə təşviqat briqadaları və həmkarlar ittifaqı işçiləri göndərilmışdi⁴¹.

Həmkarlar ittifaqlarının istehsal planlarını yerinə yetirmək, fəhlələrin ixtisaslarını artırmaq, sosializm yarışları təşkil etmək, Staxanov hərəkatını yaymaq, həmçinin fəhlə və qulluqçuların maddi-mədəni ehtiyaclarını ödəmək sahəsində gördüyü işlər təkzibedilməzdir.

Bununla belə, o dövrdə yaranmış şərait həmkarlar ittifaqları təşkilatlarının işinə mənfi təsir göstərir, bir çox hallarda onların ritmik fəaliyyətini pozurdu. Artıq həmkarlar ittifaqlarında təşkilati məsələlərin həllində belə daxili demokratiya qaydalarına heç bir əhəmiyyət verilmirdi. Məsələn, 1937-ci il fevralın 4-də İliç Buxtasında rayon həmkarlar komitəsinin plenumunda 11 üzvdən cəmi üçünün iştirak etdiyi iclasda qoyulmuş məsələ həll edilmişdi. Digər bir misal, Balaxanı rayon həmkarlar komitəsinin 1937-ci il martın 27-də keçirilən plenumunda yeddi üzvdən ancaq ikisi iştirak etmişdi. Müəssisə həmkarlar ittifaqı komitələrində sədrlərin seçkisiz təyin olunmaları kütləvi hal almışdı⁴².

Lenin (indiki Sabunçu) rayonu elektrik şöbəsində 1935-ci ilin aprelində zavod həmkarlar komitəsinin hesabat seçkisi keçirilir, keçmiş sədr yeni tərkibə seçilmir. Bundan sonra səkkiz ay ərzində səkkiz sədr seçilir və nəhayət, səkkiz ay əvvəlki sədr yenidən amma seçkisiz zavod həmkarlar komitəsinə üzv, sonra da sədr təyin olunur⁴³.

Qeyd etmək lazımdır ki, ictimai-siyasi həyatda fəallığa imkan verilməyən azərbaycanlıları ictimai təşkilatlarda nəinki rəhbər vəzifələrdən, hətta sırayı üzvlükdən də sıxışdırmaq cəhdləri onların respublika həmkarlar ittifaqlarında azlıqda qalmaları ilə nəticələnirdi. Belə ki, əgər 1933-cü ildə respublika həmkarlar ittifaqına üzv olanların 35,3 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdisə, 1936-cı ildə işləyən həmkarlar ittifaqlarının üzvləri içərisində onlar 29,4 faiz, ruslar 45,3 faiz, ermənilər 14,7 faiz, başqa millətlər 10,6 faiz idi⁴⁴.

Ölkədəki totalitar rejim, Stalin şəxsiyyətinə pərəstişlik, zorakılıq və qanunsuzluq nəticəsində Azərbaycan həmkarlar ittifaqında yaranmış vəziyyət ümumittifaq xarakteri aldı. Ümumittifaq Mərkəzi Həmkarlar İttifaqı Şurasının (ÜMHİŞ) 1937-ci ilin aprelində keçirilən VI plenumu həmkarlar ittifaqlarının "işini yaxşılaşdırmaq" məqsədilə yenidənqurma aparmaq barədə qərar qəbul etdi. Həmin qərara görə, rayon, şəhər, vilayət, diyar və respublika həmkarlar ittifaqı şuraları ləğv olundu⁴⁵. Ayır-ayrı sahələr üzrə həmkarlar ittifaqı Mərkəzi Komitələri yarandı. Digər respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycanda da ÜMHİŞ-in Müvəkkili vəzifəsi təsis olundu. Əlbəttə, bu tədbir həm həmkarlar ittifaqları təşkilatlarının, həm də respublikanın hüquqlarının növbəti dəfə kobud şəkildə pozulması faktı idi.

Gənclərin yaradıcılıq fəallığını artırmaq və onları ictimai-siyasi həyata geniş cəlb etmək sahəsində çalışan Azərbaycan komsomol təşkilatının

fəaliyyətinin əsas hissəsi də kommunist partiyasının irəli sürdüyü iqtisadi və ictimai-siyasi vəzifələrin yerinə yetirilməsindən ibarət idi.

1936-cı ilin yanvar-may aylarında "Staxanov hərəkatına maneçilik törədən hər şeyi silib atmaq" şüarı altında "Ümumittifaq yüngül süvari" reydi keçirildi. ÜİKGİ MK xətti ilə Azərbaycanın sənaye müəssisələrində reydlə yoxlamalarında 681 briqadada birləşmiş dörd mindən artıq komsomolçu iştirak etmişdi⁴⁶. Yoxlamalar fəhlələrin texniki təliminin yaxşılaşdırılması, səmərələşdirici təkliflərin istehsalat tətbiq edilməsi, əmək intizamının möhkəmləndirilməsi və məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün faydalı olmuşdu.

Azərbaycandakı komsomol təşkilatları kənddə də çox səmərəli işlər görürdülər. Özbəkistan və Azərbaycan komsomolçuları arasında ənənəvi sosializm yarışı əsas "beynəlmiləl" vəzifənin - Azərbaycanın SSRİ-nin İkinci pambıq bazasına çevrilməsi uğrunda mübarizədə kəndli gənclərin geniş iştirakını təşkil etməkdə mühüm rol oynadı. Komsomolçu pambıq ustalarının təşəbbüsü əmək coşğunluğuna səbəb oldu və yüksək məhsuldarlığa nail olan min komsomol mənaqası uğrunda hərəkat başladı. 1935-ci ildə Azərbaycanın təkcə doqquz rayonunda komsomolçu gənclərin yüksək məhsuldarlıqlı 114 mənaqası təşkil edilmişdi⁴⁷.

ALKGİ-nin 1937-ci ilin oktyabrında çağırılmış XII qurultayı sosializm quruculuğunda komsomolun uğurlarını qeyd edərək, gəncləri təsərrüfat cəbhəsində mübarizəni daha da genişləndirməyə çağırırdı. 1937-ci ildə Azərbaycan komsomol təşkilatı 140 min gənci əhatə edirdi, bu rəqəm 1932-ci ilin əvvəlindəki 162,4 mindən xeyli az idi. Bunun səbəbi, partiyada olduğu kimi, 1933-1935-ci illərdə komsomol təşkilatlarında sənələrin yoxlanması və aparılmış "təmizləmə" əməliyyatı idi⁴⁸.

Zəhmətkeşlərin ictimai-siyasi fəaliyyətinin genişlənməsində yerli sovetlərin də mühüm rolu olmuşdu. Dövlət hakimiyyətinin yerli orqanları olan həmin qurumlar respublikanın iqtisadi, mədəni-siyasi həyatının bütün sahələrinə rəhbərlik edirdilər. Onların deputatları sənaye müəssisələrinin işini yaxşılaşdırmaq və zəhmətkeşlərin istehsalat fəaliyyətini genişləndirmək üçün konkret yaradıcı işlər vasitəsi ilə səmərəli nəticələr əldə edirdilər. Fəhlə deputatlar sosializm yarışının ilk təşəbbüsçüsü olur, istehsal qabaqcıllarının önündə gedirdilər. Sovetlərin xüsusi bölmə və deputat qrupları istehsalat problemlərinin, yerli sosializm quruculuğu məsələlərinin həlli ilə bilavasitə məşğul olurdular. Məsələn, leytenant Şmidt (indiki Səttarxan) adına zavodun sex deputat qrupları brakla (zay məhsullar *məsul red.*) mübarizə aparmaq məqsədilə fəhlələrdən ibarət briqadalar təşkil etmişdilər. Zavodun deputat qurumu müəssisələrə getmiş, qazıma avadanlığının keyfiyyətini yoxlayaraq, yüksək keyfiyyətli avadanlıq buraxılmasına nail olmuşdu. Həmin qrupun üzvləri pambıq

rayonlarına öz briqadalarını göndərməklə hamiliyə götürdükləri kolxozlara da kömək edirdilər⁴⁹.

1935-ci ilin yanvarında çağırılmış Ümumazərbaycan VIII Sovetlər qurultayı sovetlərin işini təkmilləşdirməyi davam etdirməyin, deputat qruplarının rolunu yüksəltməyin zəruri olduğunu göstərirdi. Qurultayın qərarına əsasən, Azərbaycan MİK Rəyasət Heyəti 1935-ci ilin aprelində bölmə və deputat qrupları haqqında əsasnaməni təsdiq etdi⁵⁰. Əsasnamənin qəbul olunması deputat qruplarının fəaliyyətini xeyli genişləndirdi. Yalnız 1935-1936-cı illərdə sovetlərin bölmələrinin sayı 7575-dən 9417-dək, onların üzvlərinin sayı isə 9405-dən 22315-dək artmışdı⁵¹. Bölmələrin yanında sovetlərin 37796 üzvünü əhatə edən 16607 briqada təşkil edilmişdi⁵². Rayonlarda da deputat qrupları şəbəkəsi genişləndi. 1936-cı ildə respublikanın kolxozlarında 52225 nəfəri, o cümlədən sovetlərin üzvü olmayan 16498 nəfəri əhatə edən 4423 deputat qrupu var idi⁵³ və onlar zəhmətkeş kütlələrin sovetlər ətrafında birləşməsinə kömək edirdi.

Lakin zəhmətkeşlərin nümayəndəli mötəbər orqanı olan sovetlər təcridən öz hüquqlarını itirirdi. Maraqlıdır ki, hesabat kampaniyaları tənqid və özünütənqid şüarı altında keçirilir, seçicilər passiv deputatları kəskin tənqid edir, onların geri çağırılmasını tələb edirdilər. 1935-ci ildə respublikada keçirilən hesabat kampaniyası zamanı bütün deputatların 16,3 faizi, yaxud 6,676 deputat geri çağırılmışdı⁵⁴.

1936-cı ildəki hesabat dövründə isə 666 kənd sovetindən 1610 deputat geri çağırılmışdı⁵⁵.

Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında ciddi təbəddülət doğuran mühüm hadisələrdən biri də SSRİ-nin yeni Konstitusiyasının qəbul edilməsi idi. ÜİK(b)P MK-nın fevral (1936-cı il) plenumunun göstərişi ilə hazırlanmış Konstitusiya layihəsi 1936-cı ilin iyununda SSRİ MİK Rəyasət heyətində baxılaraq ümumxalq müzakirəsinə verilmişdi. "Stalin Konstitusiyası" adlanan SSRİ Konstitusiyası dünyanın ən "demokratik" ölkəsində beş ay yarım müzakirə edilmişdi.

Azərbaycan SSR-də Konstitusiya layihəsinin müzakirəsində 1358 min nəfər iştirak etmiş, onun ayrı-ayrı maddələri ilə əlaqədar 3307 müxtəlif təklif irəli sürülmüşdü⁵⁶. 1936-cı ilin noyabrında keçirilən Fövqəladə IX Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı SSRİ Konstitusiyası layihəsinin ümumxalq müzakirəsinə yekun vuraraq bəyənmiş və Fövqəladə VIII Ümumittifaq Sovetlər qurultayına öz nümayəndələrini seçmişdi.

1936-cı ilin noyabrında Moskvada Fövqəladə VIII Sovetlər qurultayı SSRİ-nin yeni Konstitusiyasının layihəsinə müzakirə edərək qəbul etmişdi. Qurultayda "SSR İttifaqı Konstitusiyasının layihəsi haqqında" məruzə üzrə

Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvləri Qəzənfər Musabəyov və Hüseyn Rəhmanov çıxış edərək, Azərbaycan xalqının onu yekdilliklə və böyük ruh yüksəkliyi ilə qəbul etdiyini bəyan etmişdilər⁵⁷.

Fövqəladə VIII Sovetlər qurultayında dekabrın 5-də qəbul edilən SSRİ Konstitusiyası Sovet İttifaqında sosializmin qələbəsini qanunvericilik yolu ilə təsbit etdi.

Lakin Stalinin sosializmin qələbəsi ilə sinfi mübarizənin güclənməsi "nəzəriyyəsi" əsasında apardığı siyasət, bütün ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da ictimai-siyasi vəziyyəti gərginləşdirir, zəhmətkeş xalqın böyük ümid bəslədiyi cəmiyyətə ağır zərbə vururdu, xalq qanunsuzluq məngənəsindən tam azad deyildi.

§ 3. MİLLİ SİYASƏTDƏ ƏYİNTİLƏR. İNZİBATI-AMİRLİK SİSTEMİNİN GÜCLƏNMƏSİ

Çoxmillətli ölkədə sosial və iqtisadi dəyişikliklər prosesində "əzəmətli sosialist dövləti"nin taleyi üçün milli məsələ obyektiv olaraq öz əhəmiyyətini itirməmişdi. Bu prosesin başlanğıcında xalqların dövlətçilik, iqtisadi və mədəni inkişafındakı qeyri-bərabərliyin ləğv edilməsi tələbini yerinə yetirmək milli məsələ sahəsində başlıca vəzifə sayılır, milli ayrı-seçkilik: velikorus şovinizmi və millətçilik pislənirdi. Keçmiş böyük imperiyanın ucqarlarındakı xalqları zorla ruslaşdırma təhlükəsi artıq qorxutmurdu, çoxmillətli ölkədə dinc yanaşı yaşamaq şəraiti bərqərar olmuşdu, heç bir millət başqasına hücum etməyə və onu milli hüquqlarından məhrum etməyə hazırlaşmırdı, iqtisadi və mədəni sahədə geridə qalmış xalqlara hərtərəfli kömək edilirdi. Ancaq 39-cu illərdən başlayaraq "stalinçi rəhbərlik" millətlərin sürətlə yaxınlaşması və hətta qovuşması "nəzəriyyəsini" irəli sürdü. Bu, mahiyyətə başqa millətlə velikorus nüvəsi ətrafında birləşdirib özünə tabe etmək niyyətinin-həyata keçirmək üçün onun zahirini örtən məfkurə pərdəsi, yəni-bütün çoxmillətli ölkənin idarə olunmasını "millətlərin və xalqların inkişaf səviyyəsini bərabərləşdirmək" adı altında Moskvada cəmləndirilməsi, "millətlərin çiçəkləndirilməsi vasitəsilə yaxınlaşmasını sürətləndirmək şüarı altında mədəniyyət və məişətin standartlaşdırılması idi.

"Nəzəriyyə" milli məsələ sahəsində totalitar rejimin inzibati-amirlik siyasi quruluşu ideologiyasının tərkib hissəsinə çevrilirdi.

Sosializm quruculuğunda milli amilin təhrif olunması əhalisi müsəlman olan respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda xüsusilə aydın şəkildə təzahür edir, onlara münasibətdə milli ədalətsizliyin konservasiyasına, suveren hüquqların tapdanmasına, dil-mədəniyyət siyasətinin təhrif edilməsinə,

beynəlxalq tərbiyənin birtərəfliliyinə, kadrların hazırlanması və yerləşdirilməsində beynəlmiləçi prinsiplərin pozulmasına daha çox yol verildi.

Vəzifəyə təyin olunan zaman kadrların uçotu anketində "milliyyət" haqqında bənd həlledici rol oynayırdı. O, milli qrupların sıxışdırılıb uzaqlaşdırılması üçün əlverişli vasitə, əslində vətəndaşların Konstitusiyaya hüquqlarının pozulması demək idi. Çoxmillətli Azərbaycanda bu qayda bir sıra məsul partiya, dövlət və təsərrüfat orqanlarında azərbaycanlı kadrları sıxışdırmaq üçün əlverişli vasitə idi. Bu orqanlarda, beləliklə əksər hallarda, xüsusilə də cəza orqanlarında, nəinki ruslar və ermənilər, hətta digər gəlmə millətlərin nümayəndələri də çoxluq təşkil edirdilər.

Azərbaycanda milli özünüdərkən hər cür təzahürü əksər hallarda millətçilik damğası ilə kökündən kəsilir, onu az-çox özündə əks etdirən elmi və ədəbi əsərlər partiya və ictimaiyyət yığıncaqlarında, mətbuat səhifələrində təhqir dolu tənqid atəşinə tutularaq biabır edilirdi.

Rus dili çoxmillətli dövlətin yaradılması ilə meydana gələn konkret tarixi şərait hesabına Sovet İttifaqında məskunlaşmış xalq arasında ünsiyyət vasitəsi, dövlət dili kimi nüfuz qazandı, qeyri-rus xalqların da rus dilini öyrənməyə meyllini gücləndirən amil oldu.

Lakin böyük dövlətçilik diktatının totalitar rejimi təşəkkül tapan bir şəraitdə rus dilinin "birinciliyi" ictimai-siyasi və mədəni həyatın bütün sahələrində həlledici amilə çevrilərək, milli dilləri sıxışdırır, xalqlar arasında ayrışdırma salınmasına, onların öz dil köklərindən uzaqlaşdırılmasına, öz ədəbiyyatı və tarixi keçmişinə biganə qalmasına, orijinal mədəni ənənələri unutmalarına səbəb olurdu.

Milli siyasətdəki əyintilər, "sovet milli dövlətçiliyi" institutlarının hüquqlarının məhdudluğu, "müttəfiq respublikaların azaldılmış suveren hüquqlarının azaldılması halları" stalinçi avtoritar-ehkamçı rejimi möhkəmləndikcə, sosializm ideyası və quruculuğunun mahiyyətə deformasiyası sürətləndikcə daha da artırdı. Milli siyasət və "sosialist beynəlmiləçiliyi" "stalinçi xəyalı" kəskin (incəldilmiş) formada praktik olaraq "qələbə çalmış sosializmin" yeni Konstitusiyasının elan etdiyi milli hüquqları heçə endirir və təcridən SSRİ bayrağı altında "vahid bölünməz Rusiyanın" yenidən dirçəlməsinə aparırdı.

Unitar dövlətin "təkmilləşdirilməsi" meylinin güclənməsi, hakimiyyətin getdikcə Mərkəzdə cəmləşdirilməsi, partiya, həmkarlar ittifaqları, komsomol və ordu kimi institutların vasitəsilə "abstrakt beynəlmiləçilik" adı altında güclü nəzarətin bərqərarlaşması faktiki olaraq velikorus özəyinə üstünlük verir, ölkənin digər millət və xalqlarının ona tabe edilməsinə kömək edirdi.

Kommunist partiyasının avtoritar idarəçiliyə, inzibati-amirlik sisteminin təşəkkülünə doğru yuvarlanması, Zaqafqaziya partiya təşkilatının başçısı L.P.Beriyanın və Azərbaycan Kommunist Partiyasının lideri M.C.Bağirovun da canfəşanlıqla - ilkin qızıxdırıcı fəaliyyətləri ilə Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişin formalaşdırılması özbaşınalığa, aşkar qanunsuzluğa, vicdanlı kommunistlərin, başqa cür düşünən ictimai-siyasi xadimlərin və millətlərin ən yaxşı zəkali nümayəndələrinin güllələnməsi ilə müşayiət olunan repressiyaların güclənməsi ilə nəticələnmişdi. Bağirovun Stalinə və onun etibarlı cəlladı Beriyaya "nökər sədaqətiylə" pərəstişinin ağır nəticəsi olaraq, Azərbaycan xalqı, demək olar ki, millətin zehni sərvətini təşəkkül edən çox parlaq simaların bir, bəlkə də, iki nəslini itirdi. Faktik olaraq Azərbaycan milləti yüksələn inkişafında müəyyən müddət öz insanlarının ağıl və düşüncəsindən - öz intellektual imkanlarından məhrum edilmişdi.

Bütün bu qanlı kampaniyalar ölkədə, eləcə də Azərbaycanda Stalin konstitusiyası'nın layihəsi hələ müzakirə olunarkən baş verirdi. Cəmiyyətdə "sinfi sayıqlıq" - çuğulluq (donosbazlıq) ikili mənəviyyat, şübhə epidemiyası yayılırdı: "Qələbə çalmış sosializm partiyası ilə bağlı şadyanalıq" xalqın bütün sosial təbəqələrində olan həmvətənlərə qanlı divan tutulmasının yekdilliklə bəyənilməsi ilə müşayiət edilirdi.

Azərbaycanda "Mərkəzin" proqramı ilə fəaliyyət göstərən cəza mexanizmi xüsusilə "dəqiq və məhsuldar" işləyirdi. Ölüm cəzası tətbiq etmək də daxil olmaqla Azərbaycanda işlərə məhkəmədən xaric baxış həyata keçirilir, əksər hallarda isə günahı olmayan adamları siyahı ilə güllələyirdilər. İlk növbədə Azərbaycan ziyalılarna, qocaman inqilabçılara, partiya üzvlərinə ağır zərbə endirilirdi. Bağirov və onun əlaltıları tarixi saxtalaşdırmaqla "böyük dahi və Zaqafqaziya partiya təşkilatının rəhbəri" Stalin haqqında əfsanə yaratmaq naminə vicdanlı tarixçilərə - Partiya Tarixi İnstitutunun əməkdaşlarına divan tutaraq, əslində onu o zaman tamamilə başsız qoydular. Tarixçilərin həbs olunub güllələnməsindən sonra onların kitabları - təxminən 40 min vərəqlik makina və əlyazma əsərləri müsadirə edilmişdi. Digər ixtisasdan olan alimlərə də belə tale nəsis olurdur. Sanki "rəhbərin" qarşısında hesabat verən Bağirov 1939-cu il martın 11-də ÜİK(b)P-nin XVIII qurultayında demişdir: "Ziyankar faşist bandasını ifşa və darmadağın edən Azərbaycan zəhmətkeşləri elmin, mədəniyyətin yeni, daha parlaq çiçək açması üçün yolları təmizləmişdirlər... ". Bu bəyanatda həm xalqın faciəsi, həm də əsil xalq düşmənlərinin xalqa zidd fəaliyyətlərini xalqın adı ilə necə maskalamaaları əks olunmuşdur.

Lenin in ölü müəndən sonra təsir dairəsi və hakimiyyət uğrunda partiya və dövlətin yuxarı eşelonunda güclənən mübarizə "ideologiyalaşdırılmış" siyasi sistemin daha çox aşağı dairələrini, xalqın müxtəlif təbəqələrini özü qurduğu

burulğana cəlb edərək, 30-cu illərin sonlarında xüsusilə kəskinləşmişdi. Stalinə pərəstiş bu dövrdə özünün ən yüksək nöqtəsinə çatmış və o, ölkədə mütləq hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmişdi. Bu işdə ona sıralarında Zaqafqaziya partiya təşkilatının rəhbəri Beriya və Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi Bağırov kimilərinin olduğu vəzifəpərəst yaltaqlar kömək etmişdilər. ÜİK(b)P Zaqafqaziya ölkə Komitəsinin birinci katibi Beriya 1936-cı il avqustun 19-da "Pravda" qəzetində böyük məqalə ilə çıxış edərək, orada Zaqafqaziya şəhərlərində, o cümlədən Bakıda və Kirovabadda sosializmin, xalqın düşmənlərinin "əksinqilabçıların", trotski-zinovyyevçi qruplarının ifşa edilməsi, haqqında məlumat verirdi. Bu məqalə Azərbaycanın görkəmli partiya, sovet, təsərrüfat kadrlarını, məşhur mədəniyyət və elm xadimlərini qırmağa bir çağırış idi. Ondən sonra bütün kütləvi informasiya vasitələri ilə "ictimai fikir" hazırlığı aparılır, fəhlələrin, kolxozçuların, alimlərin, mədəniyyət xadimlərinin, partiya fəallarının mitinq və ümumi yığıncaqlarından "zəhmətkeşlərin qəzəbi", "xalq düşmənlərinə ölüm", "əksinqilabçılara aman yoxdur" və s. başlıqlı xəbərlər, qeydlər, qətnamələr dərc edilirdi. 1937-ci ilin mayında keçirilmiş XII Bakı partiya konfransının tribunasından Bağırov S.M.Əfəndiyevin, H.H.Sultanovun, M.İsrafilbəyovun (Qədirlı) və başqa qocaman partiya üzvlərinin "ideyaca darmadağın edilməsi" üçün hücumə keçərək onları "burjua millətçiliyində" günahlandırırđı. Heç bir əsas olmadan partiyadan xaric etmək başlandı, kollektivlərdə yaltaqlıq, çuğulluq, inamsızlıq və qorxu hissləri yaradılırdı. Belə bir şəraitdə əsil kommunistlərə, vicdanlı kadrlara və ziyalıların nümayəndələrinə qarşı böhtançı ərizələr epidemiyası baş alıb gedirdi. 1937-ci ilin sonlarında təkcə Bayıl, Bibiheybət rayonunda 600-dək belə ərizə yığılmışdı. Onlar vicdanlı adamları təqib edib divan tutmaq üçün ən effektiv vasitələrdən biri idi.

Azərbaycanda burjua millətçiləri, pantürkçülər, terror aktlarının təşkilatçıları, ziyankarlar, təmayülçülər və dönüklərin, əgər belə demək mümkünsə, mühakimə prosesləri bütün ölkəyə səs salmışdı. Dəhşətli və çirkin işlər uydurulur, Xəzər gəmiçiliyində, Azərneftdə, Bakı şəhər komsomol komitəsində əksinqilabçı və "təxribatçı casus" özəkləri, kəndlilər arasında "üsyançı" dəstələr "aşkar" edilirdi. Şamaxı faciəsi tarixə qara hərflərlə daxil olmuşdur: 1937-ci ilin iyununda Təklə kəndindəki Molotov adına kolxozun sədrinə tapşırıq verilir ki, tarla və fermalardakı staxanovçu novatorların respublika toplanışında iştirak etmək üçün 70 nəfər qabaqcıl kolxozçunun siyahısını versin. Həmin siyahı tutulur və ona yaşı 30-dan yuxarı olan 70 kişi daxil edilir. Onlar gecə ikən həbs olunub Bakıya - Xalq Daxili İşlər Komissarlığının daxili həbsxanasına gətirilir. Onlardan 60 nəfəri edam edildikdən sonra o saat elan olunur ki, guya "Həmid Sultanovun başçılığı ilə Şamaxı rayonunda antisovet, əksinqilabçı, üsyançı, casus-terrorçu və burjua-

millətçi təşkilat 1937-ci ildə buna oxşar gecə reydləri İsmayılı, Əli-Bayramlı (indiki Şirvan - *məsul red.*), Cəbrayıl, Astraxanbazar (indiki Cəlilabad - *məsul red.*), Qonaqkənd və başqa rayonlarda da keçirilir. Bəzi hesablamalara görə 70 minə yaxın, başqa hesablamaların görə isə 100 mindən də artıq adam etaplarla düşərgələrə göndərilmiş, üç mindən artıq kəndli isə məhv edilmişdi.

Bağirov və sonralar onunla birgə mühakimə edilən murdar nökrələri - Sumbatov-Topuridze, Makaryan, Yemelyanov, Qriqoryan, Borşov, Atakişiyev inqilabın, milli azadlıq və demokratik hərəkatların fəal iştirakçılarına, ziyalıların görkəmli nümayəndələrinə və əməkdar zəhmətkeşlərə qarşı xüsusi qəddarlıqla hücumu keçmiş, ilk öncə Azərbaycan partiya təşkilatının qocaman özəyini məhv etmişdilər. 1937-ci ilin iyununda çağırılmış XIII qurultaydan sonra *Azərbaycan* (kursiv. - *məsul red.*) Kommunist (bolşeviklər) partiyasının - AK(b)P adı dəyişdirilib *Azərbaycanın* (kursiv - *məsul red.*) Kommunist (bolşeviklər) Partiyası edildi. (Азербайджанская Коммунистическая Партия - yəni azərbaycanlı - Milli mənada -qəbul olundu - Kommunistiçeskaya Partiya Azerbaidjana - yəni ərazi mənasında - *məsul red.*). MK Rəyasət Heyəti MK Bürosu ilə əvəz olundu. Elə bu dəhşətli 1937-1939-cu illərdə 1920-ci ilin fevralında qeyri-legal şəraitdə keçirilmiş, azərbaycanlı kommunistlərin təşəbbüsü ilə çağırılmış birinci təsis qurultayında təsdiq olunmuş AK(b)P MK-nın, demək olar ki, bütün tərkibi repressiya qurbanı oldu və o vaxtlardan partiya, sovet orqanları sənədlərində, tədrisən də mətbuat nəşrləri səhifələrində "Aprel inqilabı" anlayışı yoxa çıxdı. Axı 1920-ci il aprelin 28-i Azərbaycanda Aprel inqilabının qələbəsi kimi qeyd olunurdu. AK(b)P MK plenumunun hələ 1935-ci ilin mayında qəbul olunmuş qətnaməsi də "Azərbaycanda Aprel inqilabının 15 illiyinin bayram edilməsinə hazırlıq haqqında" adlanırdı.

M.C.Bağirov Azərbaycan AK(b)P-nin XIII qurultayının tribunasından Azərbaycan xalqının qaymağının məhv edilməsinə yol açan şəxər və zorakılıq atmosferini qızışdırmaq üçün istifadə etmişdi.

Respublikanın görkəmli partiya və dövlət xadimlərindən R.Axundov, D.Bünyadzadə, M.Hacıyev, M.D.Hüseynov, Ç.İldırım, M.İsrafilbəyov (Qədirlı), Ə.H.Qarayev, M.Quliyev, Q.Musabəyov, M.Nərimanov, H.Rəhmanov, H.Sultanov, S.M.Əfəndiyev, N.Rzayev görkəmli mədəniyyət və elm nümayəndələrindən Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, B.A.Talıblı, V.Xuluf lu, Yusif Vəzir (Çəmənəmimli) - Əhməd Cavad, T.Şahbazi, M.Cuvarlinski, B.Çobanzadə, Həsənbəyov və başqaları məhv edilmişdilər.

Təkcə 1937-ci ildə Azərbaycanda "xalq düşməni" kimi 29 min nəfər güllələnmiş və ya Sibirə sürgün edilmişdi. 1937-ci il dekabrın sonuna qədər təkcə Xəzər Gəmiçiliyi İdarəsindən 200 rəhbər işçi, gəmi kapitanı repressiya edilmiş, İsmayılı rayonu Kürdəməşi kəndinin bütün kolxozçuları kütləvi şəkildə

həbs edilmiş və onlardan 63 nəfəri güllələnmişdi. Bağırov və K^o-nın məhkəmə prosesində aydın oldu ki, saxtalaşdırma və qanunsuzluq nəticəsində 300 nəfərdən artıq rəhbər partiya və sovet işçisi, o cümlədən 32 rayon partiya komitəsi katibi, 28 rayon icraiyyə komitəsi sədri, 18 xalq komissarı və onların müavirləri, 66 mühəndis, Qızıl ordu və hərbi dəniz donanmasının 88 komandiri və siyasi işçisi, 8 professor və bir çox başqa vicdanlı və namuslu adamlar həbs olunaraq ya uzun müddətə azadlıqdan, ya da həyatdan həmişəlik məhrum edilmişdilər.

Əslində bu, Azərbaycan millətinin qatı düşmənləri tərəfindən onun ən yaxşı hissəsinin siyasi qərəzçiliklə pərdələnmiş etnik düşmənçilik məqsədilə məhv edilməsi idi və belə bir kədərli faktla sübut olunur ki, Azərbaycandakı 51 rayondan 31-də Xalq Daxili İşlər Komissarlığı rayon bölməsinin başında ermənilər dururdular. Astarada dairəsində Arakelov, Astraxanbazarda Cəmərdyan, Zəngilanda Zərgəryan, Samuxda Petrosyan, Masallıda Avanesov, Lənkəranda Məvsesyan, Tovatov, Naxçıvanda Akopyan, Ağacanyan, Akopov, Seyranov, Zakyay, Parseqov, İonesyan, Şıxanyan, Bakıda isə cəza orqanlarının Mərkəzi aparatında Sumbatov-Topuridze, Markaryan, Koqan, Silman, Borşov, Yemelyanov, Mailyan və b. başçılıq edirdilər.

Stalin - Bağırov terrorunun dəhşətləri yeni həyat qurucularının yaradıcı fəaliyyətinə kölgə salmış, Azərbaycan xalqının səbir və iradəsini ciddi sınağa çəkmişdi.

Bu faciə və istibdadı zaman mühakimə etdi və birmənalı hökmünü verdi. Xalq onun təkrarlanmasına yol verməyəcəyinə and içdi.

X FƏSİL

AZƏRBAYCAN MÜHARİBƏ ƏRƏFƏSİNDƏ

(1938 - iyun, 1941-ci illər)

§ 1. XALQ TƏSƏRRÜFATI

Sənaye və nəqliyyat. İkinci beşillik planın yerinə yetirilməsi ilə dünyanın altıda bir hissəsində sosialist cəmiyyətinin əsasən yaradılması rəsmi surətdə elan olundu. Yüzdən artıq millət və xalqı birləşdirən, mədəni inkişafına görə müxtəlif səviyyədə olan çoxmillətli sovetlər ölkəsində təxminən 20 ilə, tarixdə ilk dəfə yeni cəmiyyət - sosialist cəmiyyəti yaradıldı. İndi isə qarşıda bu cəmiyyəti təkmilləşdirmək, "planlı sosializmin" "Stalin modeli"ni həyata keçirmək dururdu. Bu vəzifə ÜİK(b)P XVIII qurultayının (mart 1939-cu il) təsdiq etdiyi SSRİ xalq təsərrüfatının inkişafına dair üçüncü beşillik planda (1938-1942-ci illər) nəzərdə tutulmuşdu.

Üçüncü beşillikdə Azərbaycanın qarşısında duran ən əsas vəzifə yenə də neft və qaz istehsalını artırmaq idi. Yaxınlaşan müharibə təhlükəsi baxımından bu vəzifə daha ciddi idi. SSRİ xalq təsərrüfatının inkişafına dair üçüncü beşillik planda ölkədə 1942-ci ildə 54 milyon ton neft və qaz çıxarılması nəzərdə tutulduğu halda¹, Azərbaycanda neft hasilatını 28,2 faiz artırmaq, 27,4 milyon ton və yaxud 1937-ci ildəkindən 6 milyon ton çox neft istehsal etmək planlaşdırılırdı². Azərbaycanda hasil ediləcək neftin həcminin olduqca çox olmasına baxmayaraq, bu, ittifaqda çıxarılacaq neftin 50 faizindən bir qədər artıq idi. Halbuki 1937-ci ildə Azərbaycan ölkədə hasil edilən bütün neftin 75,1 faizini vermişdi.

Azərbaycan SSRİ-nin neft ehtiyatının 29 faizinə məlik olduğu halda, ölkədə istehsal olan neftin dördüdə üçünü, neft ehtiyatının 71 faizinə mənsub olan rayonların isə cəmi dördüdə birini verməsi³ respublikanın maddi ehtiyatlarından qeyri-mütənasib və israfçılıqla istifadə etmək, iqtisadi qanunauyğunluğu pozmaq demək idi.

Üçüncü beşillik plana müvafiq olaraq, ölkənin neft istehsalında Azərbaycanın xüsusi çəkisi 1938-ci ildəki 73,5 faizdən 1942-ci ildə 54 faizə düşməli idi⁴. ÜİK(b)P qurultayının beşillik plan barədə qətnaməsində ölkənin neft bazasının hərtərəfli inkişaf etdirilməsilə əlaqədar göstərilirdi: "Volqa ilə Ural arasında rayonda yeni neft bazası - "İkinci Bakı" yaradılsın. Geoloji-kəşfiyyat işlərini sürətlə genişləndirmək və neft sənayesinin bütün sahələrində

yüksək texnika tətbiq etməklə, neft çıxarılması və emalı proqramı təmin edilsin"⁵.

Qurultayın qərarından az sonra Kuybişev şəhərində (Samara) "Başkirneft", "Sızranneft" və "Embaneft" trestlərini birləşdirən "Şərqləndirilməli" yaradılır, Bakı "Leninneft" trestinin müdiri N.K. Baybakov isə onun rəisi təyin olunur⁶.

Üçüncü beşillikdə SSRİ-nin digər neft rayonlarında istehsalın sürətləndirilməsi nəzərdə tutulsa da, Bakı yenə də ölkənin əsas neft bazası olaraq qalır və neft hasilatını ilbəl artırır. Azərbaycan neft çıxarılması planının artırılması üçüncü beşilliyin əvvəlində də davam edirdi. Buna görə də Bakı neftçiləri 1938-ci ilin birinci yarısında neft istehsal planını 212,2 min ton kəsirlə ödəyə bilmişdilər⁷.

Respublika neft sənayesində yaranan bu gerilik yenə də ixtisaslı kadrların, texniki təchizatın çatışmaması, əmək intizamının və təsərrüfat-texniki rəhbərliyin zəifliyi, guya "xalq düşmənlərinin" törətdikləri təxribatla izah olunur, beləliklə də 1937-1938-ci illərdə neft sənayesində rəhbər işçilərin - bir çox mühəndis-texnik və təsərrüfat kadrlarının əsassız təqiblərə və repressiyalara məruz qalaraq tez-tez dəyişdirilməsindən neft sənayesinə vurulan dağıdıcı ziyan aşkarlanmış qalırdı. Azərbaycan Kommunist Partiyasının XIV qurultayı (7-14 iyun 1938-ci il) neft üzrə olan borcun qısa müddətdə ödənilməsini və bunun üçün bütün qüvvələrin səfərbərliyə alınmasını israrla tələb edirdi.

ÜİK(b)P XVIII qurultayında qəbul olunmuş yeni Nizamnamədə ilk partiya təşkilatlarına istehsal müəssisələrində müdiriyyətin fəaliyyətinə nəzarət etmək hüququ verildikdən sonra partiyanın xalq təsnifatının fəaliyyətinin bütün sahələrinə müdaxiləsi daha da gücləndi. Əslində istehsalçılar üzərində bütün rəhbərlik partiyanın əlində cəmləşmişdi. 1938-1940-cı illərdə partiya maddi-istehsalın əsasını möhkəmləndirmək, buruq qazıma işini səmərələşdirmək üzrə fəvqəladə tədbirlər müəyyən etdi. Staxanov hərəkətini inkişaf etdirmək, istehsalatda nizam-intizamı möhkəmləndirmək istiqamətində SSRİ XKŞ, ÜİK(b)P MK və ÜMHİŞ-in 1938-ci il dekabrın 28-də "Əmək intizamını qaydaya salmaq, Dövlət sosial sığorta təcrübəsini yaxşılaşdırmaq və bu işdə özbaşnalığa qarşı mübarizə tədbirləri haqqında" qərar qəbul etdi⁹.

Eyni zamanda Ali Sovetin Rəyasət Heyəti 1938-ci il dekabrın 27-də öz əməyi ilə iqtisadiyyatın yüksəlişinə kömək etməkdə xüsusi fərqlənmiş fəhlələri və bütün zəhmətkeşləri həvəsləndirmək üçün Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı və "Əmək qəhrəmanlığına görə", "Əməkdə fərqlənməyə görə" medallarının təsis olunması barədə fərman verdi¹⁰.

1938-ci il fevralın 19-25-də Bakıda SSRİ Ağır Sənaye Xalq komissarı L. M. Koqanoviçin iştirakı ilə neft sənayesi qabaqcıllarının Ümumittifaq

müşavirəsi keçirildi. Müşavirədə Qroznı, Türkmənistan, Başqırdıstan, Emba, Maykop, Dağıstan, Saxalın, Sızran, Perm neftçilərinin 100 nümayəndəsi iştirak edirdi. Müşavirə bütün neftçiləri "her bir mədəndə, dəzğahda, briqadada və sexdə bütün fəhlələri, mühəndisləri, qulluqçuları "sosialist yarışına qoşulmağa" çağırırdı". Artıq 1938-ci ilin aprelində təkcə respublikanın neft emalı zavodlarında, bu çağırışa cavab olaraq, sosialist yarışını barədə 2895 nəfər fərdi, 288 briqada və 168 sex kollektiv müqavilələr bağlamışdı. Azərbaycanda neft sənayesinin qabaqcılları - Ağa Nemətullanın, İsmayıl Mikayılın, Suğra Qaibovanın, Zaxar Parliyanovun, Əhəd Möhbün, Mixail Şişkanovun və başqalarının adları Bakıdan çox uzaqlarda məşhur idi. Neft emalı zavodlarında staxanovçuların sayı xeyli artırdı. Əgər 1939-cu il yanvar ayının 1-də staxanovçu fəhlə 3932 nəfər idisə, 1940-cı il yanvarın 1-də 4154 nəfər oldu¹².

Gündəlik neft çıxarılmasının artmasına baxmayaraq, mərkəzin tələbi ilə tutulmuş yüksək plan hələ ki, yerinə yetirilmirdi. Azərbaycan neft sənayesində inkişaf sürəti üçüncü beşilliyin birinci iki ilində ölkənin bütün xalq təsərrüfatındakı ümumi göstəricidən geri qalırdı. Ölkənin tərəqqi edən sənaye və hərbi texnikası isə daha çox neft məhsulları tələb edirdi. Buna görə də, SSRİ XKŞ və ÜİK(b)P MK 1938-ci il yanvarın 28-də "Azərbaycan SSR-də neft çıxarılması və neft emalını artırmaq üçün əsaslı tədbirlər haqqında" xüsusi qərar qəbul etdi və burada neftçilərin konkret vəzifələrini müəyyənləşdirdi. Mərkəz Azərbaycan qarşısında 1940-cı ildə 23 milyon 400 min ton neft çıxarılması tələbini qoyur, bunun üçün 485 milyon manat vəsait ayrılmasını nəzərdə tuturdu¹³.

Lakin neft trestlərinin çoxu istehsal planlarını yerinə yetirmirdi, neft quyuları qazılmasında olan gerilik hələ də aradan qaldırılmamışdı. 1940-cı ilin ilk beş ayında neft quyularının istismara verilməsi planı ancaq 70,6 faiz yerinə yetirilmişdi¹⁴. Bu vəziyyətin yaranmasında mədənlərdə əmək intizamının pozulması, işə laqeydlik halları da ciddi təsir göstərirdi. Neft sənayesində geriliyin aradan qaldırılması üçün görülən inzibati tədbirlər çox vaxt yüksək nəticələr vermirdi. 1940-cı ilin I rübündə Azərbaycan neft kombinatında 8530 nəfər işdən azad edilmişdi ki, onların da yeddi min i işə çıxmayanlar olmuşdu¹⁵.

1940-cı il iyunun 26-da SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti "Səkkiz saatlıq iş gününə, yeddi günlük iş həftəsinə keçilməsi və idarə və müəssisələrdən fəhlə və qulluqçuların özbaşına getmələrinin qadağan olunması barəsində" fərman verdi¹⁶. Fərmanın həyata keçirilməsi mədənlərdə əmək intizamının möhkəmlənməsində əsaslı dönüş yaratdı, sənaye müəssisələrində dəqiq qayda-qanun yaradıldı, keyfiyyətli məhsul istehsalının artmasına səbəb oldu.

Beynəlxalq aləmdə sovet ölkəsi ətrafında mürəkkəb vəziyyət yarandığı şəraitdə neftin mühüm əhəmiyyətini dərk etmiş Azərbaycan fəhlə sinfi, onun

qabaqcıl dəstəsi olan neftçilər yorulmadan çalışır, yaradıcı təşəbbüs nümunələri göstəriridilər. 1940-cı ilin oktyabrında Azərbaycan neftçiləri SSRİ neft sənayesinin bütün fəhlələrinə müraciət edərək, neft çıxarılmasını və onun emalını daha da artırmaq üçün onları sosialist yarışına çağırtdılar. Bu vaxt respublikanın neft sənayesində staxanovçu 24366, zərbəçi isə 12008 nəfər idi¹⁷. Orconikidze (indiki Suraxanı) adına trestin neft və qaz istehsalı planını 144,2 faiz yerinə yetirmiş on birinci mədəninə "Sovet İttifaqının ən yaxşı mədəni" adı verildi, ona "Pravda" qəzetinin, Neft Sənayesi Komissarlığı və Neft Sənayesi Fəhlələri Həmkarlar İttifaqı MK-nın Keçici Qırmızı bayrağı təqdim olundu. Neft quyuları qazan idarələrin sosialist yarışında Leninneft tresti birinci yeri tutdu, Ona "Sovet İttifaqının buruq qazma üzrə ən yaxşı idarəsi" adı və "Pravda"nın, Neft Sənayesi Komissarlığı və Neft Sənayesi Fəhlələri Həmkarlar İttifaqı MK-nın Keçici Qırmızı bayrağı verildi. Neftçilərdən 889 nəfər "Sosialist yarışına əlaçısı" nişanı qırx nəfər isə "Azərbaycan SSR Neft Ustası" adı aldı¹⁸.

Azərbaycanın neft sənayesi 1940-cı ildə Sovet İttifaqında çıxarılmış neftin 71,4 faizini - 22231 min ton neft hasil etdi¹⁹.

Üçüncü beşillikdə xalq təsərrüfatının inkişafında mühüm əhəmiyyəti olan dəmir yol nəqliyyatının texniki təminatı sahəsində ciddi iş aparılır. 1939-cu ildə Maştağa-Buzovna (9,4 km) elektrik dəmir yolu çəkilir²⁰. 1941-ci ildə hələ iyirminci illərin əvvəllərindən tikintisində başlanmış Ələt-Culfa (445 km) dəmir yolu xəttinin çəkilişi başa çatdırılır. Onun xüsusi əhəmiyyəti var idi. Hər şeydən əvvəl, Naxçıvanla Bakı arasında dəmir yol məsafəsi iki dəfəyədək qısaldı, həm Naxçıvanla, həm də Culfa vasitəsilə İranla əlaqələrin artmasına geniş imkan yarandı: həmin ildə işə düşən Salyan - Astara dəmir yol xətti Salyan-Neftçala, Lənkəran-Astara zonalarının Bakı şəhəri ilə əlaqəsini xeyli asanlaşdırdı²¹.

1940-cı ildə respublika dəmir yol xətti 1937-ci ildəki 1193 km-dən 1210 km-dək uzadıldı və onun ümumi yük dövriyyəsi 10,5 milyon tondan 13,2 milyon tona çatdırıldı. Həmin il dəmir yol nəqliyyatı ilə 29,5 milyon, o cümlədən şəhəratrafi xətlərdə 25,5 milyon səmişin daşınmışdı²².

Respublikanın xalq təsərrüfatının başqa sahələrində olduğu kimi, yenilikçilər hərəkətində dəmiryolçular da fəal iştirak edirdilər. Zaqafqaziya dəmir yolunda mühüm yer tutan Bakı sahəsi 1938-ci ildə Xalq Yollar Komissarlığının Keçici Qırmızı bayrağını aldı²³. Azərbaycanın 30 dəmiryolçusu uğurlu işinə görə SSRİ orden və medalları ilə təltif olundu. Məsələn, Bakı deposunun maşinisti Tahirov və "Bakı-2" deposunun rəisi Kərimova Lenin ordeni, Biləcəri stansiyasının manevr üzrə növbətçisi Çumaka "Şərəf nişanı" ordeni, Gəncə lokomotiv deposunun maşinisti Qurbanova Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni verildi²⁴.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın inkişafı dəniz nəqliyyatının maddi-texniki bazasını da möhkəmləndirdi. "Paris Kommunası", "Zaqafqaziya", "Vano Sturua" adına gəmi təmiri zavodları gəmilərin vaxtında təmirini və istismar müddətinin artmasını təmin edirdi. 1940-cı ildə "Paris Kommunası" zavodu 14 gəmini vaxtından əvvəl təmir edərək sosialist yarışının qabaqcılları sırasına çıxmışdı²⁵.

1940-cı ildə Bakı Xəzər dəniz nəqliyyatının ümumi yük dövriyyəsi 14,8 milyon ton idi. Bunun 13,4 milyon tonunu neft məhsulları təşkil edirdi. 1940-cı ildə SSRİ dəniz nəqliyyatı yük dövriyyəsinin 46 faizi Xəzər dənizinin payına düşürdü²⁶.

Müharibədən əvvəlki illərdə respublikada rayonlararası əlaqələrin genişləndirilməsində avtomobil nəqliyyatının müstəsna əhəmiyyəti var idi. Üçüncü beşillik planında Azərbaycan avtomobil trestinin 1942-ci ildə 4,4 milyon sərnişin (1937-ci ildəkindən 4,3 dəfə çox) və 634 min ton yük (1937-ci ildəkindən 5 dəfə çox) daşınması nəzərdə tutulurdu²⁷. Artıq 1940-cı ildə avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə nəzərdə tutulandan da çox yük və sərnişin daşınmışdı²⁸. Təbii ki, avtomobil nəqliyyatının inkişafında şose yollarının genişləndirilməsi və sahmanda saxlanması olduqca vacibdir. Üçüncü beşillikdə Azərbaycan avtomobil yollarının təmiri və çəkilməsi sahəsində xeyli iş aparılmasına baxmayaraq, 1938-ci ildə respublikanın cənub-qərbində 170 km yol "sərəncamlı" Ermənistan şose yolları idarəsinə verildiyindən, onun uzunluğu 1937-ci ildəki 11193,9 kilometrədən 11023,3 kilometrə enmişdi²⁹. 1940-cı ildə Azərbaycan SSR Xalq Avtomobil Nəqliyyatı Komissarlığı yaradıldı.

Üçüncü beşillikdə Azərbaycanda bütün sənayenin ümumi məhsulu 1940-cı ildə 1937-ci ildəkinə nisbətən 21 faiz, o cümlədən neft çıxarılması dörd faiz, qaz çıxarılması 25 faiz, elektrik enerjisi istehsalı 32 faiz, polad istehsalı 32 faiz, maşınqayırma və metal emalı sənayesinin ümumi məhsulu 98 faiz, sement istehsalı 14 faiz, pambıq-parça istehsalı 22 faiz, ipək parça istehsalı 19 faiz, gəndəri ayaqqabı istehsalı 49 faiz, qənnadı məmulatı 31 faiz, konserv istehsalı yüz faiz artmışdı³⁰.

Lakin üçüncü beşillikdə sənayenin inkişaf sürəti əvvəlki dövrlərə nisbətən xeyli aşağı olmuşdu. Əgər birinci beşillikdə sənayenin ümumi məhsul artımı 86 faiz, ikinci beşillikdə 103 faiz idisə, 1940-cı ildə 1937-ci ilə nisbətən sənayenin ümumi məhsulunun artımı cəmi 21 faiz, onun aparıcı sahəsi olan neft istehsalı ikinci beşillikdə 75 faizə qarşı cəmi dörd faiz, qaz istehsalı 231 faizə qarşı 25 faiz, elektrik enerjisi istehsalı 125 faizə qarşı 32 faiz və əksər sahələrdə göstərici ya aşağı və ya cüzi artımla olmuşdu³¹.

Əlbəttə, bu dövrün müharibə ərafəsi olması unudulmamalıdır, hərbi qüvvələrin möhkəmləndirilməsi və onun inkişafına çəkilən xərclərin ön planda durması şəksiz idi. Odur ki, üçüncü beşillik planında nəzərdə tutulan bir sıra

nəhəng obyektlərin (Mingəçevir, Tərtər su-elektrik stansiyaları, Gəncə alunit zavodu) tikintilərinin ləngiməsi müəyyən mənada izah olunur. Lakin bu dövr bütün ölkədə və xüsusilə də Azərbaycanda repressiyaların tüğyan etməsi ilə səciyyələnirdi. Sənaye müəssisələri rəhbərləri və aparıcı mütəxəssislərin böyük bir dəstəsi repressiyaya məruz qalmışdı. Şübhəsiz üçüncü beşillik illərində xalq təsərrüfatında, o cümlədən onun aparıcı sahəsi olan neft sənayesinin inkişafında müşahidə olunan geriləmədə bu amil az rol oynamamışdı.

Azərbaycan fəhlələri, onun qabaqcıl dəstəsi olan neftçilər üçüncü beşilliyin ilk illərində böyük əmək fədakarlığı, "on yaxşı cəmiyyətin ideallarına", öz xalqının gələcək nəsillərinin xoşbəxt gələcəyinə inamını, namuslu əməyi ilə sədaqətini nümayiş etdirir. Lakin, təəssüf ki, inzibati-amirlik rejimi şəraitində nəinki tam ədalətə qiyətəndirilmir, hətta məşəqqətlərlə də üzlaşirdi.

Kənd təsərrüfatı. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının yenidən qurulması üçüncü beşillikdə əsasən başa çatdırıldı, onun istehsalat-texniki bünövrəsi xeyli möhkəmləndirildi. 1940-cı ildə respublikada kəndli təsərrüfatlarının 99 faizini özündə birləşdirən 3429 kolxoz və 50 sovxoz var idi. Üçüncü beşilliyin üç il yarım ərzində kənd təsərrüfatına dövlətin və kolxozların birlikdə qoyduqları kapital 52,7 milyon manat olmuşdu³².

1939-cu ilin oktyabrında respublikanın şimal-şərq hissəsində Samur-Dəvəçi kanalının çəkilişinə başlanması böyük hadisə oldu. Kanalın tikintisində otuz min kolxozçu iştirak edirdi. Böyük hidro-texniki tikinti olan Samur-Dəvəçi kanalının çəkilməsinin təşəbbüskarları Quba rayonu kolxozçuları olmuş, onlara Qusar, Xaçmaz, Xızı, Dəvəçi və respublikanın digər rayonlarının kolxozçuları, həmçinin fəhlə sinfi kömək etmişdi³³. Kanalın 100 km uzunluğunda olan birinci növbəsinin çəkilişi 1940-cı ilin aprelində - altı aya başa çatdırıldı və 67 min hektar sahəni suvarmaq imkanı yarandı³.

Respublikanın digər rayonlarında da kolxozçular suvarma arxları çəkməyə başladılar. Naxçıvan Muxtar Respublikası və Qazax rayonunda yerli zəhmətkeşlərin səyi ilə arxlar qazıldı. 1940-cı ilin suvarılan əkin sahəsi 1124 min hektara çatdı, bu, 1937-ci ildəkinə nisbətən 15 min hektar çox idi³⁵.

Kənd təsərrüfatını yeni əsaslar üzərində qurmaq işində MTS-lər dayaq nöqtəsi olaraq qalmaqda idi. 1937-1940-cı illərdə MTS-lərin sayı 67-yə, sovxozlarda traktorların sayı isə 6,1 minə çatmışdı. Respublikanın əkin sahələrində 687 kombayn, minlərlə səpin maşınları fəaliyyət göstərirdi. Kənd təsərrüfatında texnikanın tətbiqi böyük zəhmət tələb edən istehsal proseslərinin mexanikləşdirməyə imkan yaradırdı. Ən ağır və zəhmət tələb edən pambıq əkini üçüncü beşilliyin ilk illərində də xeyli mexanikləşdirildi⁶. Lakin respublikanın kənd təsərrüfatına texnikanın fəal və geniş tətbiqi müharibə ərəfəsində ləngidi. Müdafiə məqsədləri üçün metala tələbat artdığı bir şəraitdə traktor istehsalı

İkinci beşilliyə nisbətən ilk dəfə azaldı. Yenə əvvəllərdə olduğu kimi, öncə ağır çətinliklərə kənd təsərrüfatı, kəndlilər məruz qaldılar.

Üçüncü beşillikdə respublikada əsasən Lənkəran, Masallı, Zaqatala, Balakən və Qazax rayonlarında çayçılıq və digər sitrus bitkiləri təsərrüfatları təşkil edilirdi. Azərbaycan XKŞ və Azərbaycan K(b)P MK 1938-ci il avqustun 15-i və 16-da respublikada sitrus, evkalipt bitkiləri təsərrüfatının geniş inkişafı üçün xüsusi qərarlar qəbul etdi³⁷. Bundan sonra partiya və təsərrüfat orqanları konkret tədbirlər həyata keçirərək, Azərbaycanda subtropik təsərrüfatının gələcək tərəqqisi üçün mühüm zəmin yaratdılar. 1939-cu ildə artıq çayçılıq kolxoz və sovxozları ölkəyə 123 ton yaşıl çay yarpağı verirdi. Beləliklə, Azərbaycan ölkənin neft və pambıqdan sonra tədricən yeni bir bazasına - sitrus bitkiləri bazasına da çevrildi.

Lakin həmin illərdə kənd təsərrüfatı istehsalında çətinliklər qalmaqda idi, kolxozlarda məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi kolxozçuların tələbini ödəmirdi, onların maddi maraq prinsiplərini pozurdu, kəndlilər həyatını sahələrin köməyi ilə ağır vəziyyətdən çıxarıldılar. Bəzən bu sahələr kolxoz təsərrüfatlarına məxsus olan ictimai torpaqlar hesabına genişləndirilirdi. Belə hallar Bərdə və Qonaqkənd rayonlarında, Naxçıvan MSSR-də və DQMV-də baş vermişdi. Həyatını sahələrin satılması və icarəyə verilməsi halları bəzi kolxoz üzvlərinin ictimai istehsal sahəsindən yayınmasına da səbəb olurdu. Bu isə kolxoz ictimai təsərrüfatına təsirsiz qalmırdı. Ona görə də 1939-cu ilin mayında ÜİK(b)P MK və SSRİ XKŞ Kolxoz ictimai torpaqlarının dağıntılardan müdafiə olunması haqqında qərar çıxardılar. Bu qərara uyğun olaraq, iki mindən artıq partiya və sovet işçisi rayonlara göndərildi. Onların köməyi ilə rayonlarda 92 min hektardan artıq torpaq sahələri həyatını sahə sahiblərinin əllərindən alınaraq kolxozlara qaytarıldı. Kolxozlarda əmək intizamını möhkəmləndirmək üçün qəti tədbirlər həyata keçirildi. 1940-cı ilin mayına qədər işə çıxmayan qırx mindən artıq kolxozçu kolxozlara qaytarıldı. Yalnız inzibati rəhbərliyi gücləndirmək yolu ilə təsərrüfat planlarını çətinliklə yerinə yetirmək mümkün olurdu. 1939-cu ildə pambıqçılıqla məşğul olan ancaq 60 briqada hər hektardan 50 sentner pambıq toplaya bildi. 1940-cı ildə 1937-ci ilə nisbətən çay əkin sahələri və toplanan məhsul iki dəfə artdı.

Üçüncü beşilliyin ilk illərində maldarlıq üzrə bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, bu mühüm sahə çox ləng inkişaf edirdi. Əgər 1940-cı ildə xırdabuynuzluların - qoyun və keçilərin sayı 1937-ci ilə nisbətən 467,9 min baş artmışdısa³⁸, ıribuynuzlular 178,3 min baş azalmışdı³⁹. Bu, əsasən, maldarların əməyinin aşağı səviyyədə ödənilməsi, onlarda işə maddi maraq yaradılmaması, heyvanları saxlamaq üçün münasib həyətlərin, otlaqların, yemin

çatışması və bunlarla əlaqədar olaraq ictimai maldarlıqda məhsuldarlığın xeyli aşağı olması ilə bağlı idi.

Mərkəz qarşıya Azərbaycanı və Orta Asiya respublikalarını "ümumittifaq bostanına" və ölkə, birinci növbədə şimal vilayətləri əhalisinin tərəvəzə artmaqda olan tələbatını ödəmək bazasına çevirmək vəzifəsini qoymuşdu. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı rayonları "beynəlmiləlçi borcunu" ödəmək naminə Rusiyanın şimal rayonlarına fəraş tərəvəz və pomidor şirəsi göndərməyə başladı, hətta 1940-cı ildə tərəvəz və kartof planı xeyli artırıldı.

Həmin illərdə yeni kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri - aqronomlar, zootexniklər, mal həkimləri, mexanizatorlar hazırlanmışdı. 1940-cı ilin başlanğıcında respublikanın kənd təsərrüfatında iki minə qədər müxtəlif mütəxəssis çalışırdı. Dörd minə qədər azərbaycanlı qadın traktor sürücüsü ixtisasına yiyələnmişdi⁴⁰.

Kolxozların təşkilat-təsərrüfat işlərində müəyyən irəliləyişlərə baxmayaraq, respublikanın kənd təsərrüfatı istehsalında məsarif var idi. Üçüncü beşilliyin ilk illərində pambıq planı ardıcıl surətdə yerinə yetirilmirdi. 1938-ci ildə respublikada 1937-ci ilə nisbətən 17,4 min ton az pambıq toplanmışdı. 1939-cu ildə pambıq planı artıqlaması ilə yerinə yetirilmiş - 229,3 min ton pambıq yığılmışdı. 1940-cı ildə isə pambıq toplanması yenə azalmış, 154,2 min ton olmuşdu⁴¹, həmin illərdə buğda məhsulu da xeyli azalmışdı. 1940-cı ildə sahələrdən götürülən buğda məhsulu 298 min ton, yəni 1937-ci ildəkindən 51 min ton az olmuşdu⁴². Bu, suvarılan buğda əkinləri hesabına texniki və subtropik bitkilər üçün sahələrin genişləndirilməsi ilə bağlı idi.

Müharibə ərəfəsində Azərbaycanda kənd təsərrüfatı ilə bağlı məsələlərin çoxu tam həll olunmamışdı. Respublikanın aqrar sektoru amansız mərkəzləşdirməyə, inzibətçiliyə məruz qalmış, direktiv iqtisadiyyatın tərkib hissəsinə çevrilmiş, faktiki olaraq, müstəqil yaradıcı istehsal fəaliyyətindən və öz torpaqlarının sahibkarı hüququndan məhrum edilmişdi.

Maddi-mədəni vəziyyət. Üçüncü beşilliyin başlanğıcında əhalinin məişətində müəyyən irəliləyişlər var idi. Milli gəlir artmışdı, belə ki, Azərbaycan SSR-in dövlət büdcəsinin gəliri 1939-cu ildə 995,3 milyon manat idi və 1937-ci ilə nisbətən 13,1 faiz, 1940-cı ildə isə 1122,9 milyon manat olub, 1939-cu ilə nisbətən 12,8 faiz artmışdı⁴³.

Bu, sosial xərclər fondunun artırılmasına səbəb oldu. Məsələn, sosial-mədəni xərclər 1940-cı ildə 1937-ci ildəki 486,5 milyon manatdan 734,2 milyon manata çatmışdı. Bu, fəhlələrin və qulluqçuların əmək haqqı fondunun və kolxozçuların gəlirinin artması demək idi. 1933-1940-cı illərdə fəhlə və qulluqçuların əmək haqqı sənayedə orta hesabla 2,5 dəfə, tikinti və nəqliyyatda 2,8 dəfə, kənd təsərrüfatında isə 2,3 dəfə çoxalmışdı⁴⁴. Kolxozların da gəliri artır,

yeni-yeni milyonçu kolxozlar meydana çıxırdı. Qasım İsmayılov rayonunda Bəsti Bağırovanın işlədiyi kolxozun gəliri milyon manatdan artıq idi⁴⁵. Mingəçevir kənd sovetində bir kolxoz⁴⁶, Kirovabad rayonunda isə beş kolxoz milyonçu olmuşdu. Kolxozlar özlərinin elektrik stansiyalarını tikirdilər, təkcə 1938-ci ildə altı belə elektrik stansiyası işə salınmışdı⁴⁷. Beşilliyin üç ili ərzində yaşayış evləri tikintisində 52,8 milyon manat xərclənmiş, yəni ikinci beşliyə nisbətən təxminən iki dəfə artıq olmuşdu⁴⁸.

Bakı və onun rayonlarında yaşayış evlərinin tikintisi genişlənmişdi. Mənzil haqqı zəhmətkeşlər üçün çox ölkələrlə, həmçinin inqilabdan qabaqkı dövrlə müqayisədə çox ucuz idi. 1939-cu ildə Bakıda neftçi fəhlənin mənzil haqqı onun ailə büdcəsinin 1,6 fazını təşkil edirdi, halbuki 1909-1910-cu ildə bu, 20,5 faizə bərabər idi⁴⁹. Lakin mənzil problemi hələ tam həll olunmamışdı. Ümumiyyətlə, Bakıda yaşayış evləri tikintisi əhalinin olduqca böyük sürətlə artmasından daim geri qalırdı.

Sovet hakimiyyəti illərində mənzil məsələsi bütün ölkədə həmçinin Azərbaycanda da zəhmətkeşlərin ən kəskin həyat problemlərindən biri kimi qalmaqda idi.

Baş plan üzrə 1938-1941-ci illərdə Bakını nümunəvi şəhərə çevirmək üçün onun yenidən qurulmasına başlanmışdı⁵⁰. Baş plan üzrə sənaye tikililəri ilə əlaqədar Bakının yaxınlığında yeni şəhər-Sumqayıt yaranırdı⁵¹. 1939-cu ildə Bakıda trolleybus xəttinin layihələşdirilməsi, hökumət evinin tikilməsi planlaşdırılmışdı⁵².

İctimai yeməxanalar şəbəkəsi genişləndirdi. Onların sayı 1940-cı ilin axırında 1933-cü ildəki 1268-dən 2308-ə çatmışdı⁵³. İctimai yeməxanalar şəbəkəsi dövriyyəsi 1932-ci ilə nisbətən 1940-cı ildə beş dəfədən çox artmışdı⁵⁴. Bakı ətrafında iri tərəvəzçilik və heyvandarlıq bazaları yaradılırdı⁵⁵.

Əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasına ayrılan vəsaitdən istifadə olunması artırdı.

Əmək şəraitinin yaxşılaşmasına məbləğ ayrılmasının həyata keçirilməsinin böyük təsiri oldu. Əgər 1938-ci ilin birinci yarısında Azərneft istehsal birliyi üzrə əməyin müdafiəsi tədbirləri və təhlükəsizlik texnikası üçün ayrılmış illik məbləğin 15 faizdən azı istifadə olunurdusa, 1939-cu ildə bu, 46 faizə çatmışdı⁵⁶. Hökumətin, həmkarlar təşkilatlarının və başqa ictimai təşkilatların əmək mühafizəsi və texniki təhlükəsizlik üzrə nəzarətin güclənməsi nəticəsində iş vaxtından kənar işlər, əmək qanunlarının pozulması halları xeyli azaldı. Bununla belə mərkəzi idarələrə tabe olan, xüsusən müdafiə sənayesində, tikintidə və b. sahələrdə iş vaxtından artıq işlər davam edirdi⁵⁷.

Sənaye müəssisələrinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, həmçinin fəhlə sinfinin mədəni-texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi sənayenin

bütün sahələrinə xəstəliklərin və zədələnmələrin sürətlə azalmasına səbəb oldu. Bu istiqamətdə görülən işlər özünün müsbət nəticələrini verdi, Azərbaycanın neft trestlərində zədələnmələr azaldı. Təkcə 1940-cı ildə Azərbaycanın neft mədənlərində istehsalat zədələnmələri 1938-ci ilə nisbətən qırx faiz aşağı düşmüşdü⁵⁸. Neft emalı zavodlarında isə 1939-cu ildə onlar 29,7 faiz azalmışdı⁵⁹.

Respublikada əməkçilərin sağlamlığını qorumaq, insanların mədəni-məişət həyatını yaxşılaşdırmaq üçün mühüm tədbirlər həyata keçirilir, bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafına ciddi fikir verilir. Yeni sənaye mərkəzlərində, kənd rayonlarında müalicə-profilaktika müəssisələri şəbəkəsi yaradılırdı. 1939-cu ildə səhiyyənin ehtiyaclarına 182,9 milyon manat ayrılmışdı⁶⁰. Halbuki 1933-cü ildə bu rəqəm 23,9 milyon manat idi. Xəstəxanalarda çarpay yelərinin sayı 1940-cı ildə 12618 oldu, yəni 1932-ci ilə nisbətən iki dəfə artdı⁶¹. Tibb kadrlarının sayı 1940-cı ildə 1928-ci ildəki 1227 nəfərdən 3083 nəfərə çatdı⁶².

Hökumətin xüsusi qayğılarından biri də ana və uşaqları qorumağa yönələn tədbirlər oldu. Bu yalnız pulsuz tibbi yardımdan ibarət deyildi. Qadın əməyinin, ana və uşaqların sosial-hüquqi mühafizəsi haqqında qanuna əsasən bütün qadınlara doğumdan qabaq və sonra ödənişli məzuniyyət verildi. 1940-cı ildə Azərbaycanda 88 ana və uşaq məsləhətxanası fəaliyyət göstərirdi⁶³.

Qadınların əmək və məişət şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün dövlət uşaq müəssisələri şəbəkəsini genişləndirdi. 1940-cı ildə respublikada 15200 yerlik 389 körpələr evi və 48832 yerlik 909 uşaq bağçası var idi⁶⁴.

Bu illər ərzində malyariyaya qarşı mübarizə sahəsində böyük iş aparılmışdı. Traxoma kimi, malyariya xəstəliyi də 1920-ci ilədək Azərbaycanda geniş yayılmışdı. Hələ ikinci beşillik dövründə malyariya ilə mübarizə üçün baş plan işlənib hazırlanmış⁶⁵, onun həyata keçirilməsi gedişində respublikada tropik stansiyalar, malyariya dispanserləri, həkimlərdən, orta tibbi heyətdən ibarət malyariya ilə mübarizə dəstələri təşkil edilmişdi. Malyariya ilə mübarizəyə respublikanın bütün əhalisi səfərbər olunmuş, xeyli vəsait ayrılmışdı. Xalq Komissarları Sovetinin nəzdində malyariya ilə mübarizə üzrə xüsusi komitə⁶⁶, Naxçıvan MSSR MİK, DQMV İcraiyyə Komitəsi və iri sovxozların nəzdində analoji komitələr təşkil edilmişdi, malyariya ilə mübarizəyə operativ rəhbərlik Xalq Səhiyyə Komissarlığı və Tropik İnstitutu (1931) həvalə edilmişdi. Yevlax, Ləki, Ucar, Kürdəmir kimi malyariya ocaqlarına xüsusi diqqət verilir. Eyni zamanda yeddi malyariya rayonu ayrılmışdı. Salyan-Muğan, Qarabağ-Mil, Şirvan, Qazax-Gəncə, Xaçmaz-Dəvəçi, Naxçıvan, Lənkəran. Yerlərdə malyariya ilə mübarizəyə bilavasitə rəhbərlik məqsədilə Xalq Səhiyyə Komissarlığının səlahiyyətli nümayəndələri rayonlara göndərilmişdi.

Malyariya əleyhinə keçirilən tədbirlər nəticəsində 30-cu illərin axırlarında bu sahədə görülən işlər daha planlı və sisteməlik aparıldı və

respublikanın bir sıra rayonlarında malyariyadan ölüm halları aradan qaldırıldı. Malyariya ilə xəstələnməni azaldı. Belə ki, əgər 1934-cü ildə xəstəlik göstəricisi respublika üzrə 10 min nəfərdən 1837,8 nəfər təşkil edirdisə, artıq 1940-cı ildə bu göstərici 743,0 nəfər idi. Bununla belə, Böyük Vətən müharibəsi illərində malyariya əleyhinə tədbirlər azaldığı üçün xəstəliyin bir qədər artımı qeydə alınmışdı⁶⁷.

Bədən tərbiyəsi və idmanın hərtərəfli inkişafı zəhmətkeşlərin sağlamlığına qayğının təzahürü idi. Respublikada 16 mindən çox idmançının məşğul olduğu "Neftçi" könüllü idman cəmiyyəti və "Dinamo", "Spartak", "Fırtına quşu" cəmiyyətlərinin şöbələri açıldı, üç stadion və yüzdən çox idman meydançası fəaliyyət göstərirdi⁶⁸.

Lakin dünyada yaranmış gərgin hərbi atmosfer, yaxınlaşmaqda olan müharibə təhlükəsi maddi-mədəni rifahın ağırlaşmasına, müharibə ərafəsində vətəndaşların real gəlirlərinin kəskin surətdə azalmasına səbəb olurdu. Ölkənin müdafiəsini möhkəmləndirmək üçün xalq yeni məhrumiyyət və məşəqqətlərlə üzləşməli, üzücü həyata dözümlə alışmalı oldu.

§ 2. MİLLİ DÖVLƏT QURUCULUĞU VƏ İCTİMAİ-SİYASİ HƏYAT

Azərbaycan SSR-in Yeni Konstitusiyası və Ali Sovetə seçkilər. SSRİ-nin yeni Konstitusiyasının qəbul olunması ilə Zaqafqaziya Federasiyası ləğv olundu: Azərbaycan SSR, Gürcüstan SSR və Ermənistan SSR hər biri müttəfiq respublika kimi SSRİ-nin tərkibində qaldılar. SSRİ-nin yeni Konstitusiyası əsasında Azərbaycan SSR-in Konstitusiyası hazırlandı və IX Respublika Sovetlər qurultayında (1937-ci il martın 14-də) təsdiq olundu.

Yeni Konstitusiya vətəndaşlara əmək, istirahət, təhsil, mənzil, təqaüd, tibbi xidmət təminatları verildiyini bəyan etdi.

Konstitusiyada yenə sovetlər sosialist cəmiyyətinin siyasi əsası elan edilir və göstərilirdi ki, sosializm şəraitində bütün hakimiyyət zəhmətkeş deputatları sovetlərinin şəxsində şəhər və kənd sovetlərinin əlində cəmləşdirilir.

Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 88-ci maddəsində zəhmətkeş deputatların yerli Sovetinin vəzifələri müəyyənləşdirilirdi: "Zəhmətkeş deputatlarının yerli Sovetləri (rayon, şəhər, kənd) öz ərazisində mədəni-siyasi və təsərrüfat quruculuğuna rəhbərlik edir, yerli büdcəni müəyyənləşdirir, ona tabe olan orqanların, idarələrin fəaliyyətinə rəhbərlik edir, dövlət qaydalarının mühafizəsini təmin edir, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmlənməsinə

kömək edir, qanunlara riayət olunmasını və vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsini təmin edir"⁶⁹.

Yeni Konstitusiyanın qəbul olunması ilə Sovetlər bəzi dəyişikliklərə məruz qaldı. Onlar əsil sinfi təşkilatdan ümumxalq təşkilatına çevrildi və "zəhmətkeş deputatları soveti" adlanmağa başladı, əvvəllər isə "fəhlə, kəndli, qızıl əsgər və matros deputatları soveti" adlanırdı.

Yeni Konstitusiya seçki hüququnda olan məhdudiyətləri, o cümlədən səs hüququ məsələləri ilə məşğul olan yerli komissiyaları ləğv edərək, ümumi, bərabər və gizli səsvermə hüququnu təsbit etdi.

Sovetlərin təşkilati quruluşu sadələşdirildi. Rayon qurultayları əvəzinə rayon sovetinin sessiyaları çağırılırdı. Sovetlərin bölmələri daimi komissiyalar adlandırıldı və onlar bütün kənd sovetlərində təşkil olundu. Sovetlər bölmələrə münasibətdə inzibati hüquqa malik idilər, lakin bu, komissiyalara aid edilmədi⁷⁰.

Yeni Konstitusiya qəbul edildikdən sonra Sovetlərin deputat qrupları ləğv olundu. Bu səhv addım idi. Onlar Sovetlərdə mütəşəkkil strukturlardan biri idi və sovetlərlə kütlələr arasında əlaqələrin yaxşılaşması və inkişafında böyük rol oynayırdı. Deputat qruplarının saxlanması Sovetlərin fəaliyyəti üçün əhəmiyyətli olardı. Yeni konstitusiya Sovetlərin hüquq və qanunvericilik vəzifələrini, təsərrüfat quruculuğuna rəhbərliyini müəyyən dərəcədə daraldırdı. İnzibati-amirlik rejimi, bütün hakimiyyətin rəsmi məmurların əlində cəmləşməsi şəraitində Sovetlərin hüquqları getdikcə məhdudlaşdırılır, əslində partiya orqanları tərəfindən mənimsənilirdi. Sovetlərə yalnız sosial məişət problemləri ilə məşğul olmaq qalırdı. Konstitusiyanın bəzi maddələri - söz, mətbuat yığıncaqlar, iclaslar, küçə mitinqləri, nümayişlər və s. barədə maddələr deklarativ xarakter daşıyırdı. Rəsmi ideologiyadan fərqli fikirləşən vətəndaşlar təqib edilir, mətbuatda hakim siyasi ideologiya nəzarəti gücləndirilir, dindarlar da, hətta dini inanları olan komsomolçu və kommunistlər də təqiblərə məruz qalırdılar.

1937-ci il sentyabrın 17-də Naxçıvan MSSR X Fövqəladə Sovetlər qurultayı respublikanın yeni Konstitusiyasını təsdiq etdi⁷¹.

1938-ci ilin fevralında Azərbaycan SSR MİK-in sessiyası "Azərbaycan SSR Ali Sovetinə seçkilər haqqında Əsasnamə"ni⁷² eyni zamanda Naxçıvan MSSR MİK-in XI sessiyası "Naxçıvan MSSR-in Ali Sovetində seçkilər haqqında Əsasnamə"ni təsdiq etdilər⁷³.

Seçkilər haqqında Əsasnaməyə uyğun olaraq, Azərbaycan SSR-in Ali Sovetinə seçkilər üçün 310 seçki dairəsi⁷⁴, Naxçıvan MSSR Ali Sovetinə seçkilər üzrə 66 seçki dairəsi təşkil olundu⁷⁵.

Respublikanın partiya, sovet və ictimai təşkilatlarının həyata keçirdiyi kütləvi-siyasi işi, ənənə üzrə hər şeydən əvvəl zəhmətkeşlərin əmək və siyasi

fəallığını qaldırmaq, dövlət planlarını yerinə yetirmək, sosialist vətəni üçün min tonlarla neft, pambıq və başqa mühüm mallar verməyə həvəsləndirmək şüarları ilə başladı.

İnzibati-totalitar sistem şəraitində seçicilərin hüquqları həqiqətdə tam ödənilmirdi. Seçicilər öz namizədlərini irəli sürmək imkanından əslində məhrum idilər. Bu hüquq Kommunist partiyasının ixtiyarında idi, o özünün "əvəzsiz" namizədlərini irəli sürür, seçicilər isə formal olaraq onlara səs verirdilər.

Yeni Konstitusiyaya ilə seçki sistemində dəyişikliklər edildikdən sonra, 1938-ci il iyunun 24-də, Azərbaycan SSR Ali Sovetinə seçkilər keçirildi. Qeydə alınmış 1575389 seçicidən 1562790-nı, yəni onların 99,2 faizi seçkilərdə iştirak etdi⁷⁶.

Bu seçkilərdə Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinə 310 deputat seçildi; onlardan 107 nəfər (34,53 faiz) fəhlə, 88 nəfər (28,9 faiz) kəndli, 115 nəfər (37,9 faiz) qulluqçu və ziyalı nümayəndələri, 82 nəfər (26,4 faiz) partiya üzvü olmayanlar⁷⁷, 72 nəfər qadın, onlardan 52 nəfər azərbaycanlı idi⁷⁸. Deputatlar sırasına 206 azərbaycanlı, 38 erməni, 36 rus, 8 ukraynalı, 7 yəhudi, 7 ləzgi, 3 gürcü, bir kürd, bir udu, bir saxır, bir avar daxil idilər⁷⁹.

Naxçıvan MSSR Ali Sovetinə siyahıya alınmış 62263 seçicidən səs vermədə 62212 nəfər, yəni seçicilərin 99,9 faizi iştirak etmişdi⁸⁰. Seçkilər nəticəsində Naxçıvan MSSR-in Ali Sovetinin tərkibinə 66 deputat seçildi. Onlardan 14-ü fəhlə (21,2 faiz), 41-i kəndli (62,1 faiz), 11-i qulluqçu və ziyalıların nümayəndələri (16,7 faiz), 22 nəfər partiya üzvü olmayanlar (33,3 faiz)⁸¹, qadınlar (17 faiz) idilər⁸². Deputatların sırasına 54 azərbaycanlı, 8 erməni, 2 rus, 2 nəfər isə başqa millətlərin nümayəndələri idilər⁸³.

1938-ci il iyulun 14-də birinci çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin I sessiyası açıldı⁸⁴. Sessiyada Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti, Rəyasət Heyətinin sədri isə M.B.Qasımov seçildi. Sessiyada Respublika hökuməti H.Rəhmanovun başçılığı altında Xalq Komissarları Şurası yaradıldı⁸⁵.

İyulun 24-27-də birinci çağırış Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin I sessiyası keçirildi. Burada 9 deputatdan ibarət Ali Soveti Rəyasət Heyəti, Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin sədri isə R.Q.Rəhimov seçildi⁸⁶. Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin tərkibinə müxtəlif millətlərdən olan istehsal qabaqcılları, elm, mədəniyyət xadimləri seçildilər.

Sülh və müdafiə tədbirləri. Dinc yaradıcı əmək mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə, hərbi təhlükənin getdikcə gücləndiyi bir dövrdə davam edirdi. İmperialist dövlətləri arasında münasibətlər kəskinləşir, dünyada bir-birinə qarşı duran ittifaqlar yaradılır və onların hər biri yeni xammal mənbəyi və satış bazarı ələ keçirməyə, öz təsir dairələrini genişləndirməyə, əraziləri öz hakimiyyəti

altına almağa çalışırdı. Onların hamısını Sovet İttifaqına - kommunist sisteminin dayağına qarşı düşmən mövqe birləşdirirdi.

1 sentyabr 1939-cu ildə faşist Almaniyası Polşa üzərinə hücumə keçdi və ikinci dünya müharibəsi başlandı. Təhlükə SSRİ-nin qərb sərhədlərinə yaxınlaşırdı. Hökumət faşist Almaniyası ilə toqquşmanın labüdlüyünü nəzərə alaraq sərhədləri möhkəmləndirmək tədbirlərini həyata keçirməyə başladı. 1939-cu il avqustun 23-də SSRİ ilə Almaniya arasında on il müddətinə hücum etməmək barədə müqavilə bağlanmış və bu, beynəlxalq vəziyyəti xeyli mürəkkəbləşdirmişdi. Dünya ağılığına çalışan hər iki tərəf bu müqaviləyə öz qəsbkarlıq planının həll edilməsi yolunda müvəqqəti bir mərhələ kimi baxırdı. 1939-cu il sentyabrın 28-də SSRİ ilə Almaniya arasında dostluq və sərhədlər haqqında müqavilə bağlandı. Müqavilədə Almaniya və SSRİ Şərqi Avropanı öz təsir dairələrinə böldülər. 1939-cu ilin sentyabrında sovet qoşunları Qərbi Ukrayna və Qərbi Belorusiya torpaqlarına girdilər. Sovet hökuməti Leninqradın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Finlandiyadan tələb etdi ki, Viborq rayonunu Sovet İttifaqına versin. Bu, 1939-cu ilin əvvəlində Fin-Sovet hərbi toqquşmasına səbəb oldu.

1939-cu il noyabrın 30-da Leninqrad hərbi dairəsinin hərbi qüvvələri Finlandiyanın sərhədlərini keçdi. Sovet-Fin müharibəsi başlandı və nəticədə SSRİ-nin sərhədləri Murmansk dəmir yolu xəttindən 130-150 kilo metr aralandı.

1939-cu il avqustun 23-də Almaniya ilə imzalanmış müqaviləyə əlavə olan gizli protokola görə, Baltiyanı ölkələrə sovet ordu qüvvələri yeridildi. Litva, Latviya və Estoniya SSRİ tərəfindən istila edildi. 1940-cı ilin yayında SSRİ Rumıniyanı Bessarabiyanı və Bukovinanın şimal hissəsini güzəştə getməyə məcbur etdi.

1937-1941-ci illərdə Sovet İttifaqının cənub sərhədlərində təhlükəli vəziyyət yarandı. 1937-ci ildə Qərb dövlətlərinin təşəbbüsü ilə Yaxın və Orta Şərq ölkələri öz aralarında Saadabad müqaviləsini imzaladılar. İngiltərə və Fransanın hakim dairələri, ABŞ-ın onları müdafiə etməsilə Yaxın Şərqdə Sovet İttifaqına qarşı "Yaxın Şərq Antantası" adlanan birlik yaratdılar. 1939-cu ildə onlar həmin ittifaqa daxil olmuş dövlətlərə çoxlu silah verdilər. Yaxın Şərq Antantası SSRİ-yə hücum edib, Qafqazın, ilk növbədə Azərbaycanın neft sənayesini məhv etməli idilər⁸⁷. Azərbaycan nefti bütün antisovet qüvvələrin cazibə mərkəzi olmuşdu.

Özlərinin SSRİ-yə qarşı davakar siyasətlərində Türkiyədən istifadə etməyə çalışan İngiltərə və Fransa Türkiyə ilə 1939-cu ildə "Qarşılıqlı yardım ittifaqı" müqaviləsini imzaladılar⁸⁸. Onlar SSRİ-yə qarşı Türkiyənin hərbi yürüş planını hazırlayır, onunla birlikdə SSRİ-yə qarşı çıxmaq istəyirdilər. Türkiyədəki Fransa səfiri R.Massıqlı Türkiyə hökumət nümayəndələri ilə birlikdə Türkiyə

ərazisində Batum və Bakıya havadan basqın planını hazırladı. Səfir bu barədə Fransa hökuməti başçısı Daladyeyə məlumat verərək yazırdı ki, "Türkiyə həvəslə İran ərazisi vasitəsilə Bakıya hücumda iştirak etmə təklifini qəbul etməyə hazırdır"⁸⁹.

1940-cı ildə Fransa generalı Qamelon SSRİ-yə qarşı İngiltərə-Fransa hərbi hücumu planını hazırladı. Burada Batum və Bakı şəhərlərini bombalamaq da nəzərdə tutulmuşdu⁹⁰. Suriyada olan və bu planı həyata keçirməyə hazırlaşan Fransa qoşunlarının komandanı general Beyçan özünü öyürdü ki, bəzi əlavə köməklə o, iki yüz təyyarə ilə "Qafqazı ələ keçirə və bıçaq yağa girdiyi kimi, Rusiyaya daxil ola bilər"⁹¹.

Faşist Almaniyası da Yaxın Şərqdə öz fəallığını artırırdı. 1941-ci il iyunun 18-də, yəni SSRİ-yə hücumdan üç gün əvvəl o, Türkiyə ilə dostluq və hücum etməmək barəsində, Sovet İttifaqına basqın zamanı özünün cənub cinahını bu yolla təmin etmək niyyəti ilə müqavilə bağladı.

Hitlerçilər Rza şah Pəhləvinin köməyi ilə özlərinin sovetlər əleyhinə fitnələrinə gücləndirir, Bakıya təxribatçı qruplar göndərmək yolu ilə İran tərəfdən Sovet İttifaqına hücum etməyə hazırlaşurdılar⁹².

Yaranmış beynəlxalq vəziyyət SSRİ-ni sülhü qorumaq və möhkəmləndirmək uğrunda mübarizə aparmaqla bərabər, özünün müdafiəsi üçün ciddi tədbirlər həyata keçirmək məcburiyyəti qarşısında qoyurdu.

Hərbi təhlükənin getdikcə güclənməsi ilə əlaqədar olaraq, SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1940-cı ilin iyununda yeddi saatlıq iş günündən səkkiz saatlıq iş gününə, yeddi günlük iş həftəsinə keçmək, fəhlə və qulluqçuların idarə və müəssisələrdən özbaşına getməsinə qadağan etmək barəsində fərman verdi. Dövlət Əmək ehtiyatları barəsində verilmiş fərmanla sənət-peşə, dəmir yol və fabrik-zavod təhsili məktəblərində cavan ixtisaslı fəhlələrin kütləvi surətdə hazırlanması başlandı. Müdafiə sənayesinin işinə diqqət artırıldı, hərbi təyyarələr, toplar, silahlar istehsal edən yeni zavodlar tikildi, müasir tank sənayesi yaradıldı. Sovet konstruktorları yeni döyüş maşınları hazırladılar. 1940-cı il və 1941-ci ilin birinci yarısında sovet sənayesi iki minə qədər tank buraxdı. Təyyarə sənayesi 1940-cı ildə səkkiz min döyüş təyyarəsi istehsal etdi. Bu zavodları yanacaq təmin etmək üçün neft sənayesində gərgin işlər görüldü. Bakıda və respublikanın rayonlarında mexanikləşdirilmiş və son texnika ilə təchiz olunmuş neft, maşınqayırma, metal emalı və başqa sənaye müəssisələri tikildi. Yeni neft yataqları aşkar edilərək istifadəyə verildi: İlic buxtası, Puta, Qaraçuxur, Neftçala Xıllı, Lökbatan, Qala, Sulutəpə, Korgöz, Şonqar, Siyəzən neft mədənləri ölkəni zəruri olan yanacaq təmin etmək imkanı yaratdı. Müharibə ərəfəsində Azərbaycan bütün ölkədə çıxarılan neftin 70 faizini verirdi⁹³.

1941-ci ilin fevralında çağırılmış XVIII Ümumittifaq partiya konfransı sənayenin və nəqliyyatın inkişafı məsələlərini müzakirə edərək, ölkəni daha çox təmin etmək məqsədilə partiya təşkilatları qarşısında neft planını yerinə yetirməyi sürətləndirmək üçün bütün qüvvələri səfərbər etmək tələbini qoydu⁹⁴. Azərbaycanın fəhlə sinfi, onun qabaqcıl dəstəsi olan neftçilər müdafiə sənayesinin ehtiyaclarını təmin etmək üçün əllərindən gələn hər şeyi etdilər.

Hərbi dairələrdə, o cümlədən Zaqafqaziya dairəsində gərgin hərbi-təşkilati və tədris-döyüş işləri görülürdü. O dövrün ən vacib tədbirlərindən biri yerli milli hissələrin yenidən təşkili oldu.

ÜİK(b)P və SSRİ XKŞ-nin 1938-ci il martın 7-də qəbul etdiyi qərarla və SSRİ XMK həmin il aprelin 16-da verdiyi əmrlə Qızıl orduda hərbi hissələrin komplektləşdirilməsi üçün vahid sistem yaradıldı. Bu, respublikalarda milli hərbi hissələrin ləğv olunması demək idi. Lakin sonralar bu səhv hesab edildi və müharibənin gedişində milli hərbi hissələr yaradıldı. 1938-ci il mayın 5-dən iyunun 1-nə qədər Zaqafqaziya hərbi dairəsi ərazi prinsipi nəzərə alınmadan yenidən quruldu⁹⁵. Keçmiş Azərbaycan diviziyası 77-ci piyada diviziyası adlandı. Həmin vaxtdan orduya çağırılmış azərbaycanlılar qulluq keçmək üçün təkcə 77-ci diviziyaya deyil, Qızıl ordunun başqa diviziyalarına da göndərilirdilər. Diviziyaların, həmçinin digər hərbi hissələrin hazırlanması döyüş bölgələrinə olduqca yaxın şəraitdə həyata keçirilirdi. 1940-cı ildə Zaqafqaziya hərbi Dairəsi Hərbi Şurasının keçirdiyi baxışlarda 77-ci diviziya taktiki hazırlıq cəhətdən yaxşı nəticələr nümayiş etdirdi⁹⁶.

Komandir kadrların, həmçinin azərbaycanlı komandirlərin hazırlanmasına ciddi fikir verilirdi. Respublikada qırmızı komandirlərin əsas hazırlayıcısı Serqo Orconikidze adına piyada məktəbi idi. 30-cu illər ərzində o, 779 gənc qırmızı komandir buraxmışdı. Onların sırasında Böyük Vətən müharibəsində şöhrətlənmiş, tank qoşunları general-mayoru, iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı H.Aslanov, general-mayor A.Abbasov, qvardiya polkovnikləri H.Z.Hüseynov və A.F.Vəzirov, podpolkovnik, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Z.M.Bünyadov və başqaları olmuşdular.

Ən vacib və təxirəsalınmaz vəzifələrdən biri hava hücumundan müdafiəni gücləndirmək idi. 1940-cı ildə müəssisələrdə və yaşayış evlərində yerli hava hücumuna və yanğına qarşı sanitariya dəstələri yaradıldı. Rayon və şəhərlər miqyasında ardıcıl olaraq həyəcan siqnalları verilib hazırlıq məşqləri keçirilirdi.

Hava hücumundan müdafiəni gücləndirməyin döyüş tələbinə uyğun olaraq zenitçi komandirlər hazırlamaq üçün Bakıda xüsusi zenit-artilleriya məktəbi yaradıldı⁹⁸.

Bakıda neft sənayesində yanğına qarşı mübarizə xidməti yaxşılaşdırıldı, mədənlərdə könüllü yanğın cəmiyyətlərinin özləri təşkil edildi.

Azərbaycan zəhmətkeşlərinin beynəlxalq əlaqələri. Müharibə ərəfəsindəki mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə Azərbaycan zəhmətkeşləri özlərinin xarici ölkə xalqları ilə əlaqələrini saxlamağı davam etdirirdilər.

"Dəmir hasar" siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı bir çox səbəblər, həmçinin qonşu Türkiyə, İran və digər Şərqi ölkələrinin hakim dairələrinin siyasəti nəticəsində Azərbaycanın həmin ölkələrlə əlaqələri zəifləmiş, seyrəkləşmişdi.

Bununla bərabər Sovet Azərbaycanının zəhmətkeşləri həmişə başqa xarici ölkələrin xalqları ilə ənənəvi əlaqələr saxlamağa çalışmış, bu ölkələrin xalqlarının qabaqcıl qüvvələri ilə həmrəyliyi bildirmişdi. 1938-ci ildə Azərbaycanda BİKT (Beynəlxalq İnqilabçılara Kömək Təşkilatı) günü ispan fəhlələrinə köməyi gücləndirmək əlaməti ilə qeyd olunmuşdu. 1938-ci ilin mayında Bakıya gəlmiş ispan fəhlələrinin nümayəndələri, İspaniya xalqına faşist irticasına qarşı mübarizədə köməyə görə bakılılara öz təşəkkürlərini bildirmişdilər⁹⁹. Azərbaycan BİKT-i antifaşist mübarizədə və beynəlxalq həmrəyliyin inkişafında xeyli iş görmüşdü.

Faşizm qurbanları ilə həmrəylik formalarından biri onların adına zərbə briqadalarının yaradılması idi. 1938-1940-cı illərdə respublikanın sənaye müəssisələri və kolxozlarında E.Telmanın, K.Setkinin və R.Lüksemburqun və b. şəərəfinə zərbə briqadaları yaradılmışdı¹⁰⁰.

Azərbaycan BİKT-i xarici ölkələrin siyasi dustaqlarına kömək etmişdi. O, dekabrda Bolqarıstan həbsxanasına məktub göndərmiş Santyaqo (Portuqaliya), Anqalt (Almaniya) həbsxanalarındakı dustaqları himayəyə götürmüş, himayədarlıq etdikləri İtaliya, Bolqarıstan, Polşa dustaqlarına yardım göndərmişdi¹⁰¹.

Bakı Şəhər rayonu BİKT-in 1939-cu ildə keçirilmiş konfransı məktublar və maddi kömək yolu ilə himayəsində olan dustaqlarınla əlaqə saxlamağı qərara almışdı¹⁰².

1939-cu il sentyabrın 1-dən 1940-cı il yanvarın 1-nə qədər Bakının Lenin rayonunun (indiki Sabunçu) BİKT-i İtaliya, Almaniya, Yaponiya və İspaniyanın dörd dustaqlarına ilə əlaqə yaradaraq, onların dustaqlarına maddi və mənəvi kömək etmişdi¹⁰³.

1940-cı il martın 8-də Azərbaycan BİKT-i "Kapitalın dustaqlarına köməyi gücləndirmək haqqında" xüsusi qərar qəbul etdi¹⁰⁴. Bu, respublika zəhmətkeşləri tərəfindən müdafiə olundu. Qərar barədə məlumat almış Xanlar (indiki Göygöl), Xaçmaz, Vartaşen (indiki Oğuz), Göyçay və başqa rayonların zəhmətkeşləri bildirdilər ki, onlar yeni qüvvə ilə xarici siyasi dustaqlara kömək

edəcəklər¹⁰⁵. Bu işi təşkil etmək üçün Azərbaycan kolxozçuları 1940-cı il iyulun 2-də BİKT-in Təşkilat bürosu yaratdılar¹⁰⁶. BİKT-in üzvləri rayon kitabxanaları və kənd klublarında BİKT guşəsi yaradır və beynəlmiləlçi gecələr keçirirdilər¹⁰⁷. Faşist quldurlarının basqını ərəfəsində Azərbaycan BİKT idarə və müəssisələrdə "Faşizm zəhmətkeşlərə nə gətirir", "BİKT-in vəzifələri" mövzularında yüz minlərlə adamı cəlb etmiş məruzələr təşkil etdi. Çox yerdə yaradılmış "BİKT guşələri" beynəlxalq vəziyyətin mühüm məsələlərini işıqlandırmaya kömək edirdi¹⁰⁹. Təkcə 1941-ci ilin birinci yarısında Azərbaycan BİKT-i xarici siyasi dustaqlara kömək üçün 136 min manat könüllü ianə yığdı, Azərbaycan dilində ədəbiyyat nəşr etdi¹¹⁰.

İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində Azərbaycan xalqı dərin humanizm, sülhsevərlik, bütün dünya xalqları ilə beynəlmiləlçi həmrəylik nümayiş etdirirdi.

Azərbaycan hərbcilərinin Xalxin-Qol döyüşlərində iştirakı. Azərbaycan oğulları 1938-1939-cu illərdə Sovet-Monqol qoşunları sıralarında Yaponiya hərbi hissələrinə qarşı döyüşlərdə iştirak etmişdilər. 1938-ci ilin iyulunda yapon hərbciləri Xasan gölü ətrafında SSRİ ərazisinə silahlı basqın etdilər. Baş vermiş döyüşdə yaponlar böyük itki vermək hesabına müvəqqəti də olsa Bezımyanı və Zaozerni təpələrini tutdular. 1939-cu ilin avqustunda sovet qoşunları düşməni həlledici zərbələrlə darmadağın edib, sərhədin əvvəlki vəziyyətini bərpa etdi. Xasan gölü rayonunda Sovet İttifaqı sərhədlərini yapon samuraylarından təmizləmək üçün Qızıl ordunun keçirdiyi əməliyyatda 77-ci piyada diviziyasının 7-ci topçular alayının 2-ci topçular divizionu da iştirak edirdi. Bu divizion əsasən 1938-ci ilin yayının başlanğıcında hərbi döyüşlər rayonuna Bakıdan gəlmiş azərbaycanlılardan ibarət idi. İyunun 24-dən avqustun sonuna qədər topçular divizionu I Sakit okean atıcı diviziyasının 15-ci yüngül topçular alayının tərkibində Zaozerni rayonunda yapon qoşunları ilə döyüşdə iştirak etmişdi¹¹¹. Döyüşdə dəyanət və igidlik göstərdiklərinə görə topçular divizionunun zabitləri F.M.Ağayev, A.D.Babayev, Abdullayev, S.Süleymanov, A.Bağirov, Q.Ağabəyov, Ağayev, N.Nağıyev, M.Mənsurov, N.Qəniyev, R.M.Rəcəbov, həmçinin bir çox serjant və döyüşçülər "İgidliyə görə" medalı ilə təltif olundular¹¹². 1939-cu ildə yaponlar Monqolustan Xalq Respublikasının şərq sərhədində olan Xalxin-Qol çayı rayonunda yeni hücumla başladılar. Buradakı döyüşlər dörd aya qədər davam etdi. Döyüşlərdə Qızıl ordu və monqol qoşunları düşməni ağır məğlubiyyətə uğratdılar. Xalxin-Qol çayı rayonunda 1939-cu ilin avqustunda baş vermiş döyüşlərdə Azərbaycandan 26 döyüşçü və komandir iştirak etmişdi¹¹³. Onlar 127-ci atıcı alayın 63-cü zenit divizionunda, 185-ci artilleriya və zenit alayının, 66-cı xüsusi zenit-artilleriya divizionunda, 11-ci tank briqadasının və başqa hərbi hissələrin tərkibində vuruşmuşdular¹¹⁴.

Monqolustan Xalq Respublikasının Böyük Xuralının fərmanı ilə bu döyüşlərdə iştirak etmiş 17-ci ordunun 57 motoatıcı diviziyasının 127-ci alayının tank komandiri "Döyüş xidməti uğrunda" ordeni, 11-ci tank briqadasının 63-cü xüsusi zenit-artilleriya divizionunun komandiri mayor Əliyev Allahverdi Balabəy oğlu "Qütb ulduzu" ordeni ilə təltif olunmuşdular. Bundan başqa, Xalxin-Qol döyüşünün 38 azərbaycanlı iştirakçısına bu qələbənin 30 illiyinə həsr olunmuş yubiley medalları da verilmişdi. Təltif olunanların arasında 57-ci atıcı diviziyanın 127-ci atıcı alayının taqım komandiri, ehtiyatda olan kapitan Ş.V.Rzayev və başqaları var idi¹⁵.

Başqa müttəfiq respublikaların nümayəndələri ilə çiyin-çiyinə fin müharibəsində onlarla azərbaycanlı döyüşçü və zabit iştirak etmişdi. Onlardan biri də o vaxt cavan zabit olan, sonra iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş general-mayor Həzi Aslanov idi¹⁶.

Beləliklə, sonralar Böyük Vətən müharibəsinin bütün cəbhələrində vuruşmuş Azərbaycan oğulları - əsgər və komandirlər özlərinin döyüş bacarıqlarını ilk dəfə burada göstərərək mətinləşmiş və müharibədə döyüş təcrübəsi qazanmışdılar.

Azərbaycan Respublikası əhalisinin sayı*

(min nəfərlə)

İllər	Cəmi şəhər və kənd əhalisi	O cümlədən		Şəhər əhalisi	Kənd əhalisi
		Kişilər	Qadınlar		
1913	2339,2			55,9	1783,3
1917	2353,7			560,2	1793,5
1920	1952,2			405,8	1546,4
1922	1963,0			485,8	1377,2
1926	2313,7	1212,4	1101,3	649,5	1664,2
1939	3205,2	1642,6	1562,6	1156,8	2048,4
1940	3274,3			1212,3	2062,0

* *Məlumatlar 1926-cı il üçün siyahıyaalınma üzrə 17 dekabr, 1939-cu il üçün siyahıyaalınma üzrə 17 yanvar, qalan illər üçün isə müvafiq ilin əvvəlinə olan vəziyyəyə görə verilmişdir.*

NƏTİCƏ

Altıncı cild yetmiş illik "sovet dövrünün" ən mürəkkəb və çox ziddiyyətli olan 20 ilini əhatə edir. Belə ki, Azərbaycanda, Bakını istisna etməklə, "sosializm cəmiyyəti" qurmaq üçün başlıca obyektiv və subyektiv amillərin tam mövcud olmadığı, geridə qalmış bir ucqar müstəmləkə diyarında "iyirmi ilə sosializmin qələbəsini" bərqərar etmək, əlbəttə, əsil həqiqətdən uzaq idi və onu yalnız "sıçrayışlı-sosializm" modeli adlandırmaq olardı. Eyni zamanda Azərbaycan xalqı bu dövrdə məşəqqətləniə dolu çox çətin yol keçmişdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyev Müstəqillik günü münasibətilə 1996-cı il mayın 28-də etdiyi çıxışında 20-30-cu illəri səciyyələndirərək demişdir: "... Bu dövr çox mürəkkəb, ziddiyyətli dövr bir tərəfdən hakim rejim repressiyaları, xalqımızın ənanələrinə, məənəviyyətinə göstərilən təzyiqlər, məhru miyyətlər və məhdud iyyətlər", İkinci tərəfdən isə eyni zamanda xalqımızın böyük inkişaf yolu olmuşdur..."

Sovet cəmiyyətinin bütün paradoksu bunda idi ki, 20-30-cu illər hüdudunda Azərbaycanda neqativ cəhətlərilə yanaşı, xalq təsərrüfatının inkişafında, mədəniyyətin yüksəlişində, elmi-texniki potensialın tərəqqisində köklü tarixi uğurlar əldə edilmişdi. Təkcə 1928-1941-ci illərdə respublikada 70-dək dövlət sənaye müəssisəsi işə düşmüş, sənaye obyektlərinin yeniləşdirilməsi coğrafiyası, az da olsa, genişlənməyə başlamış, istehsalın yeni sahələri - maşınqayırma və metal emalı sənayesi yaranmış, kimya sənayesi müəssisələri tikilmiş, elektrikləşdirmə müvəffəqiyyətlə həyata keçirilmiş, yüngül sənaye məhsullarının həcmi artmışdı. Milli fəhlə sinfi kəmiyyət və keyfiyyətcə dəyişilmiş və onun qabaqcıl dəstəsi olan neftçilər yetişmişdi. Təzələnmiş yeni cəmiyyət quruculuğu bu illərdə fəhlə sinfinin fədakar əmək fəaliyyətini intişar etdirmiş və bu, özünün əyani ifadəsini kütləvi sosializm yarışında - zərbəçilikdə, yenilikçilikdə, staxanovçuluq hərəkatında tapmışdı. Xalq arasından həqiqi əməkçilər, əsil əmək qəhrəmanları, vətənpərvərlər çıxmışdılar.

Azərbaycan kəndi də ciddi dəyişikliyə məruz qalmışdı. "Aqrar inqilab" - "fövqəlamiranəlik" metodu ilə yuxarıdan həyata keçirilmiş "kollektivləşdirmə" nəticəsində 30-cu illərin ortalarına qədər demək olar ki, bütün torpaqlar ictimailəşdirilmiş, 1940-cı kənddəki təsərrüfatların 99 faizini birləşdirən 3429 kolxoz, habelə 50 sovxoz təşkil edilmişdi. Üçüncü beşilliyin üç il altı ayı ərzində kənd təsərrüfatına dövlət kapitalı qoyuluşu, kolxozların da kapital qoyuluşu nəzərə alınmaqla 52,7 mln manata bərabər idi. Təkcə sovxozlarda traktorların sayı 6,1 minədək artmışdı, respublikanın torpaqlarında 700-dək kombayn, minlərlə toxum səpən maşın işləyirdi. Kənd təsərrüfatında texnikadan istifadə edilməsi çox zəhmət tələb edən istehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsinə

imkan vermişdi. Çox üzücü zəhmət tələb edən, daha ağır və yorucu kənd təsərrüfatı bitkisi olan pambıq yetişdirilməsi üçün aparılan çiyid səpini 1940-cı ildə mexanikləşdirilmişdi.

Sovet İttifaqının əsas neft bazası olan Azərbaycan sonra ölkənin ikinci pambıq bazasına, tədricən sitrus bitkiləri yetişdirilən zonasına çevrilməyə başlamışdı. Artıq 1935-ci ildə Azərbaycanın çayçılıq sovxoz və kolxozları ölkəyə 123 ton yaşıl çay yarpağı vermişdi. Bu illərdə kurslar, texnikumlar, ali tədris müəssisələri şəbəkəsi vasitəsilə yeni kadrlar - aqronom, zootexnik, baytar və mexanizatorlar hazırlanmışdı. 1940-cı ilin əvvəllərinə respublikanın kənd təsərrüfatında iki minədək müxtəlif mütəxəssis çalışırdı, dörd min azərbaycanlı qadın və qız traktor idarə etməyi öyrənmişdi. Bununla belə, müharibədən əvvəlki illərdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalının bir çox məsələləri tam həll edilməmişdi. Respublikanın aqrar bölməsi ifrat mərkəzləşdirmə, inzibətçilik tabeliyinə düşüb göstərişli iqtisadiyyatın üzvi hissəsinə çevrilmişdi. Kəndli əslində müstəqil istehsal fəaliyyətindən və torpağın müstəqil sahibi olmaq hüququndan məhrum edildi.

Sovet dövləti xüsusən birinci onillikdə fəhlə-kəndli kütlələrinin ümumtəhsil, mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün az iş görməmişdi. Bu nailiyyətlər vəzifələrin yeniliyinə, böyük çətinlik və səhvlərə, artan bürokratiyanın məhvedici təsirinə, 30-cu illərin sonlarında isə inzibati-amirlik sisteminin bərqərar olmasına baxmayaraq, xalqın ağır zəhməti və quruculuq qabiliyyəti hesabına əldə edilmişdi. İki onillik ərzində respublikada əmək qabiliyyətli yaşlı əhali arasında kütləvi savadsızlıq problemi əsasən həll edilmiş, yeni təhsil sistemi yaradılmış, yazı islahatı keçirilmiş, qadın hərəkəti genişlənmiş, elm, ədəbiyyat və incəsənət inkişaf etmişdi.

İkinci dünya müharibəsi ərəfəsinə kimi Azərbaycan xalqının malik olduğu intellektual potensial bu illərin ciddi nailiyyəti idi.

20-30-cu illərdə Azərbaycanda sovet mədəniyyətinin formalaşması və inkişafı prosesində onun digər xalqlarla qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələrinin yaranması və ölkədə baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər zəminində inkişaf edən mədəni ünsiyyət mühüm rol oynamışdı. Azərbaycan mədəniyyəti həmin dövrdə ölkənin bütün xalqlarının mədəniyyəti ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində inkişaf edirdi.

Azərbaycanda yeni mədəniyyət mövcud hakim ideoloji rejim şəraitində ciddi çətinlikləri, səhvləri, əyintiləri dəf edərək təşəkkül tapmışdı. Tar, milli ansamblar və muğamlarla bağlı diskussiyalar, çadranın, papağın çıxarılması barədə dekretlər hazırlanması, mədəniyyət sahəsinə, xüsusilə xalqın soykökünə, dilinə, dininə, milli irsinə güclü təsir edən darçərçivəli "ideoloji" diktat və s. respublikanın mədəni inkişafına mənfi təsir göstərmişdi. Bu və başqa

çatışmazlıqlar, neqativ hallar müxtəlif çətinliklər törədirdisə də, Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin yüksələn inkişafı prosesini dayandıra bilməmişdi.

O dövrün ictimai-sosial və siyasi şəraiti, keçid dövrünün ziddiyyətləri, iqtisadiyyatda, mədəniyyət, elm, təhsil sahəsində gerilik və yeni ənənələrin yaranması, sərt ideoloji sıxıntıının olması nəticəsində ictimai-sosioloji, mədəni quruculuqda meydana gələn ciddi çətinliklərə, məşəqqətlərə baxmayaraq, artıq 40-cı illərin əvvəllərinə Azərbaycan Respublikası təhsil, elm və mədəniyyətdə yüksək səviyyəyə qalxdı. Mədəni quruculuğun başlıca məqsədlərindən birinə nail olundu - zəhmətkeş xalqın təhsilinin, yaradıcılığının yüksəldiyi, eləcə də dövrün ictimai həyatının kəskin ziddiyyətli və dramatik hadisələri yaşayaraq sınaqdan keçmiş müasir mədəniyyəti yaradıldı. Azərbaycanın bütünlüklə ən yaxşı intellektual qüvvələri mütərəqqi milli ənənələrə əsaslanaraq, respublikada yeni, mənəvi potensial yaradılmasında böyük rol oynamışdılar. Azərbaycan mədəniyyəti dünya sivilizasiyasının qızıl fonduna əbədi daxil olmuş dəyərlərlə zənginləşmişdi.

Bu illər yüksək doğum səviyyəsi və ölüm hallarının azalması ilə səciyyələnir ki, bu da geniş müalicə-profilaktika müəssisələri şəbəkəsinin yaradılması, ana və uşaqlara qayğı göstərilməsi nəticəsində mümkün olmuş, özünü respublika əhalisinin artımında göstərmişdi. Respublikada əhalinin artımı 1,5 dəfə olmuş, onun sayı 1939-cu il yanvar siyahıya almasına görə, 1920-ci ildəki 1952,2 min-nəfərdən 3205,2 min- nəfərə çatmışdı.

Respublika əhalisinin məişət şəraiti tədricən, lakin dönmədən yaxşılaşdı.

Azərbaycanda şəhər və kəndlərin xarici görkəmi dəyişir, elektrik stansiyaları, klublar, məktəblər, xəstəxanalar, uşaq bağçaları, körpələr evi, hamam və s. mədəni-məişət müəssisələri tikilirdi.

Totalitar rejimin ən müdhiş cinayəti – kütləvi repressiyalar, Azərbaycan xalqına bərpa olunmaz tələfat verdirən Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş və "bağrovçuluq" rejimi də 20-30-cu illərə təsadüf edir. Bu illərdə ölkədə cəmiyyətin yeni sosial təbəqəsi - "nomenklatura" və onun nüvəsi - "partokratiya" meydana gəlməyə başladı. Bunun nəticəsində 30-cu illərdə elə vəziyyət yarandı ki, artıq partiya orqanları tez-tez sovet və başqa ictimai təşkilatları əvəz etməyə başladı. Ehkamçılıq, səriştəsizlik və "inzibati dekretləşdirmə" ünsürləri, yeni eksperiment və yaradıcılıq axtarışlarına şübhə ilə yanaşma, bədii yaradıcılığın mənəvi-əxlaqi normaları və prinsiplərindən uzaqlaşma halları həmin yaradıcılıq prosesinə daxil edilirdi.

Sovet hakimiyyətinin dini məsələlərə də münasibəti birmənalı olmamışdı. Əgər ilk illər hakimiyyət dindarlara və din xadimlərinə loyallıq münasibəti ilə xarakterizə olunurdusa, o, 20-ci illərin, xüsusilə də 30-cu illərin

sonlarında inzibati-amirlik sisteminin möhkəmlənməsi və dərinləşməsinə, ideoloji diktatın qüvvətlənməsinə müvəffəq olaraq, din üzərinə total yürüşə, din xadimləri və dindarları təqib etməyə başladı.

Beləliklə, iyirmi ildə yeni cəmiyyət quruculuğunun həm pozitiv, həm də neqativ təcrübəsini özündə təcəssüm etdirən bir "cəmiyyət" - zorakılıqla, ağır repressiyalarla, "dünyada ilk sosialist dövləti" qurucuları olan milyonlarla zəhmətkeşin yaradıcı əməyinin yüksəlişi ilə müşayiət edilən totalitar-bürokratik rejim bərqərar oldu.

РЕЗЮМЕ

Шестой том посвящен одному из сложных и противоречивых периодов отечественной истории - 20-30-ым годам XX века. В этот период в Азербайджане утверждалась новая система государственного управления, происходили серьезные изменения в экономике страны, общественно-политической жизни общества, духовной сфере. К строительству нового общества республика приступила при крайне неблагоприятных условиях - в тяжелом положении находилась промышленность, особенно ее ведущая отрасль - нефтяная, стояли многие фабрики и заводы, в сельском хозяйстве царил разоруж, население страны в подавляющем большинстве было неграмотным. Многие социальные болезни были настоящим бедствием для народа.

Весь парадокс развития азербайджанского общества на рубеже 20-30-х годов состоял в том, что наряду с негативными сторонами в эти годы был совершен невиданный и беспрецедентный рывок в росте народного хозяйства, подъеме культуры, в развитии научно-технического потенциала республики. Уже в 1925 году в основном было завершено восстановление народного хозяйства. В течение трех довоенных пятилеток (1928-1941 годы) в республике вступило в строй 70 новых промышленных предприятий, значительно расширилась география размещения промышленных объектов - стали действовать новые фабрики, заводы, предприятия в Гяндже, Шеки, Ханкенди. Появились новые отрасли промышленности - машиностроительная, металлообрабатывающая, химическая, успешно осуществлялась электрификация, увеличился объем легкой промышленности.

Вместе с развитием промышленности шло непрерывное увеличение численности рабочего класса и его передового отряда - нефтяников. Число рабочих в народном хозяйстве республики за 1926-1940 гг. возросло более чем в два раза (со 146 тыс. до 322 тыс.). Рабочий класс вырос не только количественно, но и качественно, что нашло выражение в его активном участии в массовом социальном соревновании - ударничестве, новаторстве, стахановском движении. Из народа вышли подлинными героями труда, истинными тружениками. Нефтяники Баку помогали освоению новых нефтяных районов страны - "Второго Баку" между Волгой и Уралом, в Башкирии, Западной Украине и других районах страны.

Серьезные перемены претерпела и азербайджанская деревня. В результате насильственно проводимой коллективизации, пришедшей на смену "чрезвычайщины", жестокого раскулачивания, к середине 30-х годов

почти вся земля была обобществлена. В 1940 г. в республике насчитывалось 3 429 колхозов, которые объединяла 99% всех крестьянских хозяйств, а также 50 совхозов. За три с половиной года третьей пятилетки государственные капитальные вложения в сельское хозяйство составили с учетом капиталовложений колхозов - 52,7 млн. рублей. К апрелю 1940 г. было завершено строительство первой очереди крупнейшего гидротехнического сооружения - Самур-Дивичинского канала длиной в 100 км, позволившего оросить около 67 тыс. га безводной земли. Применение сельскохозяйственной техники способствовало механизации трудоемких производственных процессов, подготовке многочисленных разнопрофильных кадров для сельского хозяйства республики. В 1940 г. поля республики бороздили более шести тысяч тракторов, около 700 комбайнов, тысячи сеялок. Сев хлопчатника, наиболее тяжелой и трудоемкой сельскохозяйственной культуры, требовавшей большого изнурительного труда, в 1940 г. был в значительной мере механизирован. Азербайджан после Средней Азии становился второй хлопковой базой страны, постепенно превращался в субтропическую зону цитрусовых культур Союза. В 1939 г. четыре чайных совхоза и 110 колхозов Азербайджана дали стране 123 тонны зеленого чайного листа. К началу 1941 г. в сельском хозяйстве республики трудились две тысячи агрономов, лесоводов, зоотехников и ветеринаров с высшим и средним образованием, четыре тысячи азербайджанок научились управлять трактором.

Однако в предвоенные годы многие вопросы сельскохозяйственного производства в Азербайджане не были решены. Аграрный сектор республики оказался во власти жесткой централизации, администрирования, превратившись в органическую часть директивной экономики, лишился, фактически, права свободного производственного творчества и самостоятельного хозяйствования на своей земле.

Немало было сделано в эти годы по повышению общеобразовательного уровня и культуры населения республики. Несмотря на серьезные трудности, ошибки и искривления, губительное влияние разбухавшего бюрократизма, утверждавшейся в конце 20-х годов командно-административной системы, за два десятилетия в республике была в основном решена проблема преодоления массовой неграмотности. В 1939 г. грамотность всего населения республики составила 73,3% против 9,3% в 1917 г. При этом грамотность городского населения составила 83,2%, а сельского - 66,8%. Значительно повысилась грамотность среди женщин-азербайджанок. С 1926 по 1939 гг. она выросла с 3,1% до 54,7%. В

ходе борьбы с неграмотностью в республике дважды - в 1929 и 1940 гг. - была проведена реформа письменности.

Достигнутые в эти годы успехи в области ликвидации неграмотности способствовали подъему общеобразовательного уровня трудящихся, их просвещению, приобщению к культурно-творческому процессу, сознательному участию в строительстве нового общества. Несмотря на чрезмерную концентрацию всей работы в этой области в руках партии и вытекающим из этого определенным издержкам, ей удалось мобилизовать внимание всех государств венных общественных организаций -советов, профсоюзов, комсомола, массовых добровольных обществ на решение этой трудной, но важной задачи. Это, несомненно, явилось одним из бесспорных достижений в области культуры. Была создана новая система образования, решена проблема всеобщего обязательного начального обучения и начат переход ко всеобщему семилетнему обучению. За два десятилетия в городах и селах республики было выстроено 826 новых школьных зданий, из них только в Баку - 106.

В процессе обучения школьников было занято свыше 21 ты учителей. Большинство из них являлись учителями новой генерации, получившими образование в новых современных школах, преданных новому режиму, новой социалистической идеологии. Воспитывалось новое поколение учеников, которые в суровые годы войны с фашизмом со школьной скамьи, добровольцами уходили на фронт, проявляя чудеса героизма, защищая Отечество.

Высшие и средние учебные заведения стали заполняться представителями всех слоев общества. С 1935 г. были сняты все ограничения при поступлении в вузы, связанные с социальным происхождением поступающих. В 1940/41 учебном году в 16 вузах и 91 техникуме соответственно обучалось 14602 и 17297 человек. Это позволило за исторически короткое время подготовить кадры новой интеллигенции. На 1 января 1941 г. в Азербайджане насчитывалось 47,8 тыс. специалистов: с высшим образованием - 20,1 тыс. и средним специальным 27,7 тыс. Из общего числа специалистов с высшим образованием азербайджанцы составляли 39,8%. Огромный научный потенциал, которым располагал Азербайджан накануне войны, стал серьезным достижением этих лет.

Широко развернулось женское движение, женщины стали активно включаться в общественно-политическую и экономическую жизнь республики, обучаться в учебных заведениях, заниматься наукой. Определелись успехи в развитии науки, литературы, искусства.

Важную роль в процессе формирования и развития современной культуры Азербайджана в 20-30-е годы сыграло культурное сотрудничество с другими народами, складывавшееся веками, но получившее новое содержание и особенно успешно развивавшееся в ходе социально-экономических преобразований, происходивших во всей стране.

В Азербайджане новая - советская культура утверждалась, преодолевая серьезные трудности, ошибки, искривления. Дискуссии о таре, национальных ансамблях и мугамах, готовящиеся декреты о снятии чадры, папахи, спрессованный идеологический диктат, особенно в сфере культуры, - все это отрицательно сказывалось на общественно-политической жизни, культурном развитии всего народа.

На 20-30-е годы пришлось в массовые репрессии - самое чудовищное преступление тоталитарного режима, поправшего гуманистические и демократические основы общества. Сильный урон нанесли прогрессу Азербайджана культ личности Сталина, массовые репрессии и уничтожение лучших представителей национальной интеллигенции.

Эти серьезные издержки и негативные явления не могли, однако, остановить поступательного хода развития интеллектуального потенциала, культуры азербайджанского народа.

Несмотря на имевшие место серьезные издержки в практическом осуществлении культурной политики, жестокий идеологический прессинг, в этих сложных условиях к началу 40-х годов в области культурного строительства республика достигла высоких рубежей. В 20-30-х годах была достигнута одна из главных целей культурного строительства - создана культура нового типа, испытывавшая на себе как огромный созидательный пафос строительства новой жизни, так и острые противоречия и драматические события общественной жизни своего времени. Все лучшее в культуре Азербайджана тех лет сыграло положительную роль в создании духовного потенциала общества. Произведения литературы и искусства широко запечатлели то время, выполнив роль художественной летописи эпохи. Культура Советского Азербайджана обогатилась непреходящими ценностями, которые навсегда вошли в золотой фонд республики.

Эти годы характеризовались высоким уровнем рождаемости и снижением смертности, что явилось результатом создания широкой сети лечебно-профилактических учреждений, заботы об охране материнства и детства, успешной борьбы с такими болезнями, как трахома и малярия. Это, естественно, сказалось на росте населения республики. За эти годы

оно увеличилось почти в полтора раза, составив по переписи на 17 января 1939 г. 3205,2 тыс. человек против 1 592,2 на 1920 г.

Менялся быт и внешний облик городов и сел Азербайджана. В селах строились электростанции, клубы, школы, больницы, детские ясли и сады, бани и другие культурно-бытовые учреждения. Постепенно, но неуклонно улучшался быт населения республики.

Неоднозначным был подход советской власти к вопросам религии. Если первые годы характеризовались лояльным отношением властей к верующим и служителям культа, то на исходе 20-х и, особенно, 30-х годов, по мере укрепления и углубления административно-командной системы, началось тотальное наступление на религию, преследование священнослужителей.

Таким образом, в 20-30-е годы в Азербайджане было построено общество, вобравшее в себя как позитивный, так и негативный опыт строительства советского общества - тоталитарно-бюрократический режим, сопровождавшийся произволом, насилием, беспрецедентными репрессиями, и, с другой стороны, великий пафос созидательного труда миллионов тружеников - строителей нового общества.

XRONOLOJİ CƏDVƏL

1920, 11-12 fevral - Bakıda fəhlə klubu binasında gizli şəraitdə Azərbaycan kommunistlərinin I qurultayı. 120 nəfərdən artıq nümayəndənin iştirak etdiyi qurultayda yerlərdən məruzələr, təbliğat, hazırkı vəziyyət, Zaqafqaziyada inqilab və əksinqilab, siyasi partiyalara münasibət haqqında məsələlər müzakirə olundu və partiyanın mərkəzi orqanı seçildi. Qurultay "bütün kommunist firqələrinin "Azərbaycan kommunist (bolşevik) firqəsi" adı altında birləşməsini", özünü "ÜmumQafqasiya nahiyyə (ölkə -*məs.red.*) kommunist təşkilatının hissəsi elan edərək, "Azərbaycan Kommunist firqəsinin qurultayı mövcud hökuməti yıxmaq və işçilər - kəndlilər hakimiyyəti qurmaq üçün kəndli (və) fəhlələri feli çıxışa hazırlamağı özünə lazım bilir..." qətnaməsini qəbul etdi

1920, 22 aprel - Bakıda XI Qızıl ordunun nümayəndələrinin iştirakı ilə RK(b)P Qafqaz Ölkə Komitəsinin Bakı bürosu yanında keçirilən müşavirədə qərara alınır: aprelin 27-də gündüz saat 12-də müsavət hökumətinə ultimatum verilsin və dərhal silahlı üsyana başlanılsın.

1920, 24 aprel - RK(b)P Qafqaz Ölkə Komitəsi, AK(b)P MK və BK partiya təşkilatlarını hərbi vəziyyətdə elan edirlər.

1920, 26 aprel - RK(b)P Qafqaz Ölkə Komitəsinin Bakı bürosu və AK(b) MK-nın birgə iclasında müsavət hökumətini yıxmaq planının hazırlanması.

1920, 27-28 aprel - XI Qızıl ordunun hissələri rəsmi elan etmədən Azərbaycanın şimal sərhədlərini keçdilər, həmin gün axşam saat 11-də Parlamentə ultimatum təqdim edildi, hakimiyyətin Azərbaycan kommunistlərinə verilməsi haqqında qərar imzalandı, 28 apreldə XI Qızıl ordunun zirehli qatarları Bakıya daxil oldu.

1920, 28 aprel - Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin iclasında Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin birinci heyəti təşkil edildi.

1920, 28 aprel - AK(b)P Gəncə dairə komitəsi tərəfindən Vilayət inqilab komitəsinin təşkili. Gəncə Vilayət inqilab komitəsinin hakimiyyəti təslim etmək haqqında qubernatora ultimatum verməsi.

1920, 28 aprel-may - Qəza inqilab komitələrinin təşkili.

1920, 29 aprel - XI Qızıl ordu hissələrinin Azərbaycanın daxilinə doğru geniş hərəkəti.

1920, 29 aprel - "Azərbaycan Müvəqqəti İnkilab Komitəsinin Əxbarı" qəzetinin nəşrə başlaması.

1920, 29 aprel - "İzvestiya Vremennogo Revolyusionnoqo Komiteta Azerbaydjana" qəzeti nəşrə başlamışdı.

1920, 30 aprel - Azərbaycan Müvəqqəti İnkilab Komitəsinin və Azərbaycan K(b)P MK-nın orqanı "Kommunist" qəzetinin ilk sayının çap edilməsi.

1920, 30 aprel - XI Qızıl ordu hissələrinin Şamaxıya və Salyana daxil olması. Şamaxı və Salyanda sovet hakimiyyətinin qurulması.

1920, 30 aprel -2 may - Bakıdan Sovet Rusiyasına 1,3 mln pud neft göndərilməsi.

1920, 1 may - Rusiyanın hərbi donanması Bakı limanına daxil oldu.

1920, 1 may - Azərbaycan Müvəqqəti İnkilab Komitəsinin və Azərbaycan K(b)P MK-nın orqanı "Kommunist" qəzeti rus dilində nəşrə başlamışdı.

1920, 3 may - XI Qızıl ordu hissələrinin Lənkərana daxil olması. Lənkəranda sovet hakimiyyətinin qurulması.

1920, 4 may - XI Qızıl ordu hissələrinin Astaraya daxil olması.

1920, 5 may - V.İ.Leninin müstəqil Azərbaycan Sovet Respublikasının təşkili münasibətilə RSFSR Xalq Komissarları Soveti adından Azərbaycan Sovet hökumətinə təbrik teleqramı göndərməsi.

1920, 5 may - Azərbaycan İnkilab Komitəsinin xanların, bəylərin, mülkədarların, həmçinin monastırların, kilsələrin, məscidlərin bütün

torpaqlarının, vəqf yerlərinin müsadirə edilib zəhmətkeş kəndlilərə paylanması haqqında dekret verməsi.

1920, 5-6 may - Azərbaycan K(b)P Bakı təşkilatının Birinci Ümumbakı leqal partiya konfransı.

1920, 7 may - Azərbaycan İnqilab Komitəsinin Azərbaycan SSR-in Qızıl ordu və Qızıl Donanmasının təşkili haqqında dekret verməsi.

1920, 10 may - Azərbaycan İnqilab Komitəsinin köhnə məktəblərin yeni sovet politexniki məktəblər ilə əvəz olunması haqqında dekreti.

1920, 11 may - XI Qızıl ordu hissələrinin Zaqatalaya daxil olması.

1920, 11 may - Qaryagində inqilab komitəsi təşkil edildi.

1920, 12 may - Azərbaycan İnqilab Komitəsinin xalq məhkəmələrinin təşkkülü haqqında dekreti.

1920, 12 may - Azərbaycan Daxili İşlər Komissarlığının Azərbaycanda hər cür zümrə, təbəqə və vətəndaş rütbələrinin, mənşəblərinin ləğvi haqqında dekreti.

1920, 12 may - XI Qızıl ordu hissələrinin Şuşaya daxil olması.

1920, 15 may - Şuşa inqilab komitəsi təşkil edildi.

1920, 15 may - Azərbaycan İnqilab Komitəsinin respublika ərazisində məşələrin, suların, yeraltı sərvətlərin milliləşdirilməsi haqqında dekreti.

1920, 16 may - N.Nərimanovun Moskvadan Bakıya gəlməsi və vağzalda təntənə ilə qarşılanması.

1920, 16 may - Azərbaycan İnqilab Komitəsinin fəhlə nəzarəti haqqında dekreti.

1920, 20 may - Bakıda Əli Bayramov adına Mərkəzi Qadınlar Klubunun açılması.

1920, 24 may - Azərbaycan İnkılab Komitəsinin neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında dekreti. Dekret mayın 27-də mətbuatda dərc edildi.

1920, 25-31 may - Gəncədə sovet hakimiyyəti əleyhinə üsyan.

1920, 26 may - Azərbaycan SSR vahid Əmək məktəbi haqqında əsasnamə.

1920, 27 may - Azərbaycan Fəhlə-Kəndli Müdafiə Şurasının təşkili.

1920, 1 iyun - Teatrların milliləşdirilməsi haqqında dekret. Azərbaycan Dövlət teatrının yaradılması.

1920, 3 iyun - Azərbaycan İnkılab Komitəsinin neft sənayesi texniki qüvvələrinin siyahıya alınması və səfərbər edilməsi haqqında dekreti.

1920, 3 iyun - Azərbaycan İnkılab Komitəsinin respublikada sərbəst ticarət haqqında qərarı.

1920, 5-15 iyun - Nuru paşa və polkovnik Zeynalovun başçılığı ilə Şuşada sovet hakimiyyəti əleyhinə üsyan.

1920, 6 iyun - Azərbaycan İnkılab Komitəsinin Xəzər ticarət donanmasının milliləşdirilməsi haqqında dekreti

1920, 9 iyun - Azərbaycan İnkılab Komitəsinin Fəhlə-Kəndli Müfəttişliyinin (FKM) təşkili haqqında qərarı.

1920, 9-20 iyun - Zaqatalada sovet hakimiyyəti əleyhinə üsyan.

1920, 11 iyun - Azərbaycan İnkılab Komitəsinin bankların milliləşdirilməsi haqqında dekreti

1920, 15 iyun - Azərbaycan İnkılab Komitəsinin balıq sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında dekreti

1920, 19 iyun - Fətəli Xan Xoyskinin müzdlü erməni qatilinin əli ilə Tiflisdə qətlə yetirilməsi.

1920, 25 iyun - Birinci ümumbakı imaciliyin in keçirilməsi

1920, 7iyul - Azərbaycan İnqilab Komitəsinin incəsənət abidələri və əsərlərin in siyahıya alınması və mühafizəsi haqqında əmri

1920, 13 iyul - Azərbaycan İnqilab Komitəsinin Bakı Universiteti professor və müəllimlərin in hərbi səfərbərlikdən azad edilmələri haqqında dekreti.

1920, 16-19 iyul - Azərbaycan Kommunist Gənclər İttifaqının birinci qurultayı.

1920, 28 iyul - XI Qızıl ordunun birinci Qafqaz polku Naxçıvana daxil oldu və sovet hakimiyyəti elan edildi.

1920, 26 avqust - Azərbaycan İnqilab Komitəsinin taxıl inhisarı haqqında dekreti.

1920, 29 avqust-6 sentyabr - Azərbaycan Həmkarlar İttifaqlarının birinci qurultayı.

1920, 1-7 sentyabr - Bakıda Şərq xalqlarının birinci qurultayı

1920, 9-10 sentyabr - Bakıda Şərq Gənclər təşkilatlarının qurultayı.

1920, 9-13 sentyabr - Azərbaycan torpaq komitələri nümayəndələrinin birinci qurultayı

1920, 19 sentyabr - Bakıda Azərbaycanın maarif və sosialist mədəniyyəti işçilərinin qurultayının açılması

1920, 20 sentyabr - Təbrizdə ingilis imperialistləri və şah istibdadı əleyhinə

1920-ci il aprelin 7-də M.Xiyabaninin rəhbərliyi altında başlanmış üsyanın yatırılması. M.Xiyabaninin qətli

1920, 23 sentyabr - Azərbaycan İnqilab Komitəsinin kənd yoxsul komitələrinin təşkili haqqında dekreti

1920, 24 sentyabr - Azərbaycan İnkılab Komitəsinin mədənlərin və mədən zavodlarının dövlət mülkiyyəti elan edilməsi haqqında dekreti

1920, 30 sentyabr - Moskvada RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında hərbi-iqtisadi ittifaq haqqında müqavilə bağlanması

1920, 30 sentyabr - Moskvada RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında xarici ticarət məsələləri üzrə saziş imzalanması

1920, 30 sentyabr - Moskvada RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında maliyyə məsələləri üzrə sazişin bağlanması

1920, 30 sentyabr - Moskvada RSFSR-lə Azərbaycan arasında ərzaq siyasətini birləşdirmək haqqında saziş imzalanması

1920, 16 oktyabr - Azərbaycan İnkılab Komitəsinin pambıq sənayesinin inhisarlaşdırılması barədə dekreti

1920, 16-23 oktyabr - AK(b)P II qurultayı

1920, 1-10 noyabr - İ.V.Stalinin Bakıya gəlməsi

1920, 1-10 noyabr - 1920-ci ilin yayında XI Qızıl ordunun xüsusi şöbəsi tərəfindən həbs edilmiş M.Ə.Rəsulzadənin İ.V.Stalinin göstərişi ilə həbsdən azad edilməsi və İ.V.Stalinlə bir qatarda Bakıdan Moskvaya aparılması

1920, 14 noyabr - Tiflisdə RSFSR və Azərbaycan SSR ilə Gürcüstan Respublikası arasında ticarət tranziti barədə saziş imzalanması. Saziş Azərbaycan neftini meşə materiallarına Gürcüstan daş kömürünə və başqa mallara dəyişməyi nəzərdə tuturdu

1920, 27 noyabr - RSFSR XKS-nin Türkünstan və Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikalarında pambıqçılığın bərpa edilməsi tədbirləri haqqında dekreti

1920, 29 noyabr - Azərbaycan İnkılab Komitəsinin kənd və nahiyə inkılab komitələrinin ləğvi, onların yerində kənd və nahiyə yoxsul komitələrinin təşkili haqqında dekreti

1920, 29 noyabr - XI Qızıl ordu hissələrinin İrəvana daxil olması. Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qurulması

1920, noyabr - Azərbaycanda qadın şöbələrinin yaradılması

1920, 15 dekabr - Azərbaycan İnqilab Komitəsinin "Vahid dövlət arxiv fondunun təşkili və Xalq Maarif Komissarlığı yanında Mərkəzi Dövlət Arxivinin yaradılması haqqında" dekreti

1920, 22-29 dekabr - VIII Ümumrusiya Sovetlər qurultayı. QOELRO planının qəbul edilməsi

1920, 25 dekabr - Bakıda rus "Tənqid-təbliğ" teatrının fəaliyyətə başlaması

1920, dekabr - Bakı Universiteti nəzdində ilk mərkəzi fəhlə fakültəsinin açılması

1921, yanvar - Bakıda Azərbaycan Politexnik İnstitutunun açılması

1921, yanvar - Azərbaycan Dövlət Arxivinin fəaliyyətə başlaması

1921, 1 fevral - RSFSR XKS-nin Bakı və Qroznıdakı ayrı-ayrı neft rayonlarının, həmçinin başqa mədənlərin konsessiyalara verilməsi haqqında qərarı

1921, 8-11 fevral - Azərbaycanda əməkçi qadınların birinci qurultayı

1921, 11-18 fevral - Azərbaycan Kommunist (b) Partiyasının III qurultayı

1921, 20-23 fevral - Yoxsul komitələrinin I Ümumazərbaycan qurultayı

1921, 25 fevral - XI Qızıl ordu hissələrinin Tiflisə daxil olması, Gürcüstanda sovet hakimiyyətinin qurulması

1921, fevral - Azərbaycanda bitərəf qadınların birinci qurultayı

1921, 8-16 mart - RK(b)P X qurultayı. Yeni iqtisadi siyasətə (YİS) keçmək haqqında qərar qəbul edilməsi

1921, 16 mart - RSFSR və Türkiyə Respublikası arasında dostluq müqaviləsinin imzalanması

1921, 14 aprel - Zaqafqaziyadakı dəmir yollarının idarə edilməsini birləşdirmək haqqında Azərbaycan SSR, Gürcüstan SSR və Ermənistan SSR arasında saziş bağlanması

1921, 14 aprel - V.İ.Leninin "Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Dağıstan, Dağlılar Respublikalarındakı kommunist yoldaşlara" müraciət məktubu

1921, 15-17 aprel - Birinci Azərbaycan kooperativ qurultayı

1921, 6-19 may - I Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı

1921, 17 may - Azərbaycan İnqilab Komitəsinin ərzaq inhisarının bütün növlərinin ləğv edilməsi haqqında dekreti

1921, may – Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayının respublikada ərzaq vergisi əvəzinə "çanaq" adlanan natural toplıntı tətbiq etmək haqqında qərar qəbul etməsi

1921, 19 may - I Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında Azərbaycan SSR Konstitusiyasının qəbul edilməsi

1921, 2 iyul - Azərbaycan SSR, Gürcüstan SSR və Ermənistan SSR arasında xarici ticarət orqanlarını birləşdirmək haqqında saziş bağlanması

1921, iyul - Azərbaycan SSR XKS-nin Bakıda birinci kişi pedaqoji institutunun yaradılması haqqında dekreti

1921, 26 avqust - Azərbaycan SSR XKS-nin Konservatoriyanın təşkili haqqında dekreti

1921, sentyabr - Azərb. K(b)P MK və Azərb. SSR XKS-nin Azneftkomun müstəqil Azərneft trestinə çevrilməsi haqqında qərar qəbul etməsi

1921, 13 oktyabr- Qars şəhərində RSFSR-in iştirakı ilə Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan Sovet Sosialist Respublikaları ilə Türkiyə arasında müqavilə imzalanması

1921, 16 oktyabr - Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Azərbaycan Dövlət Bankının təşkili haqqında dekreti

1921, 3 noyabr - RK(b)P MK Qafqaz bürosu plenumunun Azərbaycan Ermənistan və Gürcüstan SSR-lər arasında federativ ittifaq bağlanması haqqında qətnamə qəbul etməsi

1921, 13 noyabr - Bakıda Azərbaycan "Azad tənqid və təbliğ" teatrının açılması

1921, 29 noyabr - RK(b)P Siyasi Bürosunun Zaqafqaziya respublikaları federativ ittifaqının yaradılması haqqında qətnaməsi

1921, noyabr - Azərbaycan Dövlət Teatrında S.S.Axundovun "Laçın yuvası" pyesi tamaşaya qoyulmuşdur

1921, noyabr - Bakıda Ali qadın pedoqoji institutunun açılması

1921, 17 yanvar - Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının təntənəli açılış gecəsi. Xalq Maarif Komissarı D.Bünyadzadə və teatrın keçmiş sahibi H.Z. Tağıyevin həmin gecədə iştirakı

1922, 25 yanvar - Naxçıvan MSSR-in I Sovetlər qurultayının açılması

1922, 27 yanvar - Azərbaycan Kommunist (b) Partiyasının IV qurultayı

1922, 18-22 fevral - Zaqafqaziya Kommunist təşkilatlarının Tiflisdə keçirilən I qurultayı. RK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin yaradılması

1922, 22 fevral - Azərb. SSR XKS-nin dövlət dəyirmanlarını, ipəkəyirmə və pambıq emalı zavodlarını icarəyə vermək haqqında dekreti

1922, 12 mart - Zaqafqaziya Sovet Sosialist Respublikaları Federativ İttifaqının (ZSSRFİ) təşkili

1922, 17 mart - Dövlət Dram teatrında N.Vəzirovun "Keçmişdə qaçaqlar" faciəsinin ilk tamaşası

1922, 27 mart-2 aprel - RK(b)P-nin XI qurultayı

1922, 10 aprel-19 may - Genuya (İtaliya) konfransı

1922, 13 aprel - Azərbaycan SSR XKS-nin ərzaq vergisi haqqında dekreti

1922, aprel - Dövlət Dram Teatrında C.Məmmədquluzadənin "Anamın kitabı" pyesinin ilk tamaşası

1922, 28 aprel - V.İ.Leninin Suraxanı neft mədənlərində yanğının söndürülməsində qəhrəmanlıq və fədakarlıq göstərmiş fəhlə və mühəndislərə təbrik teleqramı göndərməsi

1922, 28 aprel-3 may - II Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı

1922, 3 may - Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında ərzaq vergisi haqqında dekretin təsdiq edilməsi

1922, 9 may - Dövlət Dram Teatrında C.Cabbarlının "Aydın" pyesinin ilk tamaşası

1922, 24 may - Balaxanı-Suraxanı rayonunda ilk Sovet neft mədəninin təntənəli açılışı

1922, 26 may - Bakıda Zaqafqaziya qadınlarının I qurultayı keçirilmişdir

1922, 15 iyun- 19 iyul - Haaqa konfransı

1922, 15 iyun - "Bakinski raboçi" qəzetində N.Nərimanovun "Bir neçə yoldaşlara cavab" məqaləsi çap olunmuşdu

1922, 2 iyul - Azərbaycan SSR MİK yanında Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin (YTƏK) təşkili

1922, avqust - Məhərrəmlik təziyələrinin qadağan edilməsinə qarşı N.Nərimanovun açıq çıxışı

1922, 14 sentyabr - RSFSR-in İrandakı səlahiyyətli nümayəndəsi bütün İran tacirlərinə müraciət edərək bildirir ki, "Sentyabrın 15-də Bakı şəhərində yarmarka açılacaq..." Tacirlərin yarmarkaya gəlməsi sərbəstdir və Xarici Ticarət orqanlarının icazəsi olmadan həyata keçirilir

1922, 15 sentyabr - Birinci Bakı Yarmarkası təntənəli şəkildə açılmışdır

1922, 21 sentyabr - Mətni latın əlifbası ilə yığılan "Yeni yol" qəzetinin nəşrə başlaması

1922, 20 oktyabr Azərbaycan SSR MİK-in latın əlifbasının əski əlifba ilə bərabər hüquqa malik olması haqqında dekreti

1922, oktyabr - Azərb. SSR MİK-nin ərzaq vergisi toplanmasının müvəffəqiyyətlə başa çatdırılması münasibətilə Azərbaycanın zəhmətkeş kəndlilərinə xüsusi müraciətlə təşəkkür etməsi

1922, 1-4 noyabr - AK(b)P II konfransı

1922, 2 noyabr - C.Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə nəşrini davam etdirən "Molla Nəsrəddin" satirik jurnalının Bakıda buraxılan ilk sayı çapdan çıxmışdır

1922, 7 noyabr Bakıda böyük satirik M.Ə.Sabirin abidəsinin təntənəli açılışı olmuş, N.Nərimanov açılışda iştirak etmiş və nitq söyləmişdi

1922, noyabr - AK(b)P MK xarici ali məktəblərdə təhsil alan tələbələrə dövlət tərəfindən maddi yardım göstərilməsi haqqında qərar qəbul etdi

1922, 10-13 dekabr - I Zaqafqaziya Sovetlər qurultayı

1922, 13 dekabr - I Zaqafqaziya Sovetlər qurultayında ZSFSR Konstitusiyasının qəbulu, Zaqafqaziya Sovet Sosialist Federativ İttifaqının Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası şəklində yenidən təşkil edilməsi

1922, 30 dekabr - SSRİ I Sovetlər qurultayı. Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının təşkili

- 1922 - Qubada "Əxbar" qəzetinin nəşrinə başlandı
- 1922 - "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşri Bakıda bərpa edildi
- 1923, 15 yanvar- Azərbaycan Kommunist Gənclər İttifaqının orqanı "Gənc işçi" qəzetinin nəşrə başlaması
- 1923, 15 yanvar - Zaqafqaziya MİK-in və Zaqafqaziya XKS-nin orqanı "Yeni fikir" qəzeti Tiflis şəhərində nəşrə başlamış və 1927-ci il mayın 31-dək buraxılmışdı
- 1923, yanvar - "Maarif və mədəniyyət" jurnalının 1-ci nömrəsi çapdan çıxmışdı
- 1923, fevral - Dövlət Dram Teatrında C.Cabbarlının "Oqtay Eloğlu" pyesinin ilk tamaşası
- 1923, 12-15 mart - AK(b)P V qurultayı
- 1924, 18 mart - Azərbaycan XKS və MİK-in "Azərbaycan SSR əhalisi içərisində savadsızlığın ləğvi haqqında" qərarı
- 1923, 19 mart - Zaqafqaziya kommunist təşkilatının II qurultayı
- 1923, 17-25 aprel RK(b)P XII qurultayı
- 1923, aprel - "İliç buxtası" neft mədəninin əsasının qoyulması
- 1923, 1 may - Bakı ətrafında (keçmişdə S.Razin, indiki A.Bakıxanov adına) yaşayış qəsəbəsinin tikintisinə başlanması
- 1923, 23 may - Azərbaycan Mərkəzi Dövlət kitabxanasının təntənəli açılışı
- 1923, 15 iyun - Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Plenumunun III sessiyasında Azərbaycan SSR Torpaq Məcəlləsinin qəbulu və təsdiq edilməsi
- 1923, iyun - Azərbaycan Arxeologiya Komitəsi təşkil olundu

1923, 6 iyul - SSRİ MİK. 2-ci sessiyasında SSRİ Konstitusiyasının qəbulu

1923, 7 iyul - Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkili

1923, 25 oktyabr - Bakı Rus "Tənqid-təbliğ" teatrının Bakı İşçi Teatrı (BİT) şəklində yenidən təşkil edilməsi (indiki S. Vurğun adına Bakı Rus Dram Teatrı)

1923, 20 oktyabr Azərbaycan MİK "Yeni Azərbaycan əlifbasının dövlət əlifbası kimi tanınması haqqında" dekret qəbul etdi

1923, oktyabr - Bibiheybətdə ilk dərinlik nasos quyusunun istismara buraxılması

1923, 2 noyabr Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin əsasının qoyulması

1923, 6-7 noyabr - DQM V I Sovetlər qurultayı

1923, noyabr - "Şərq qadını" (indiki "Azərbaycan qadını") adlı ədəbi, ictimai, siyasi jurnalın nəşrə başlaması

1923, 25 noyabr- 1 dekabr - III Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı

1924, 19 yanvar - Azərb. SSR XKS ən zəruri mallar oları neftin, parçanın, şəkərin, şüşə və s. məmulatların ucuzlaşdırılması haqqında qərarı

1924, 21 yanvar - V.İ.Leninin vəfatı

1924, 26 yanvar - SSRİ II Sovetlər qurultayı. Matəm iclasında N.N.Nərimanovun çıxışı

1924, yanvar - "Qızıl qələm" adlı siyasi, ədəbi, elmi jurnalın 1 -ci sayı çapdan çıxmışdı

1924, 2 fevral - SSRİ-nin birinci Konstitusiyasının qəbulu

1924, fevral - L.Şmidt adına (indiki Səttarxan adına) zavodda ölkədə istehsal olunan ilk dərinlik (quyu) nasosunun buraxılması

1924, 3 fevral - Bakıda tramvay nəqliyyatının işə salınması

1924, 4 fevral - Gəncədə "Tənqid-təbliğ teatri"nin yaradılması

1924, 9 fevral - Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının (Nax. MSSR) təşkil edilməsi

1924, mart - Xalq Maarif Komissarlığı "Qədim abidələrin qeydə alınması və onların mühafizəsi" haqqında qərar qəbul etdi

1924, 24 aprel - ZSFSR MİK və XKS-nin Zaqafqaziyada vahid kənd təsərrüfatı vergisi haqqında dekreti

1924, 5-9 may - AK(b)P VI qurultayı

1924, 13-15 may - Zaqafqaziyada kommunist təşkilatlarının III qurultayı

1924, 23-31 may - RK(b)P XIII qurultayı

1924, mayın axırı - S.Yesenin Bakıya gəlmiş və 1925-ci ilin ortalarında burada yaşamışdı

1924, 17 iyul - "Rədd olsun savadsızlıq" cəmiyyəti şöbəsinin Azərbaycanda təşkili

1924, sentyabr - Bakıda Ümumazərbaycan diyarşünaslıq qurultayı keçirilmişdi

1924, 2 oktyabr - Azərbaycanda fəhlə və kəndli müxbirlərin birinci qurultayı

1924, 6 oktyabr - Azərbaycan kənd təsərrüfatı kooperasiyası ittifaqının "Göybirliyi"nin təşkili

1925, 5 fevral - Azərbaycan SSR XKS-nin Bakıda Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası yaradılması barədə qərarı

1925, 10-16 mart - IV Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı

1925, 19 mart - N.N.Nərimanovun Moskvada vəfatı

1925, 10-14 aprel - III Zaqafqaziya Sovetlər qurultayı

1925, aprel - SSRİ Xalq Hərbi-dəniz komissarı M.V.Frunzenin Bakıya səfəri və Qızıl ordunun milli hərbi hissələrinin döyüş hazırlığı ilə tanış olması

1925, 25 may-1 iyun - Müəllimlərin I Ümumazərbaycan qurultayı

1925, may "Maarif işçisi" adlı aylıq siyasi, ictimai, edəbi, pedaqoji jurnalın I -ci sayı çapdan çıxmışdı

1925, 1 iyun - Azərb. SSR MİK Rəyasət Heyətinin fərmanı ilə 16 nəfər qabaqcıl Bakı neftçisinin - fəhlə və mühəndisin Azərbaycan SSR-in Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilməsi

1925, 30 noyabr - 4 dekabr AK(b)P VII qurultayı

1925, 5-9 dekabr - Zaqafqaziya kommunist təşkilatlarının IV qurultayı

1925, 18-31 dekabr - ÜİK(b)P XIV qurultayı

1926, 3 fevral - Azərbaycan SSR-in sənayeləşdirilməsi üzrə komissiya yaradılması

1926, 17-24 fevral - V.Mayakovskinin Bakıya səfəri

1926, 25 fevral - 5 mart - Bakıda I Ümumittifaq türkoloji qurultayı

1926, 16 mart - "Pambıqbirliyi"nin ("Pambıq kooperasiyası ittifaqı") təsis edilməsi

1926, 6 iyul - Bakını Balaxanı-Sabunçu rayonu ilə birləşdirən, SSRİ-də birinci elektrik dəmir yolunun təntənəli açılışı

- 1926, 9 iyul* - Görkəmli yazıçı-dramaturq N. Vəzirovun vəfatı
- 1926, iyul* - Bakıda "Komsomol" adlı aylıq ədəbi, siyasi və elmi jurnalın 1 -ci sayı çapdan çıxmışdı
- 1926, iyul* - Tiflisdə Azərbaycan dilində "Dan ulduzu" adlı aylıq ədəbi-ictimai jurnalın 1-ci sayı çapdan çıxmışdı
- 1926, 6 noyabr* - Efirdə ilk dəfə "Danışır Bakı" sözlərinin səslənməsi - Azərbaycanda müntəzəm radio verilişlərinə başlanması
- 1926, 15 noyabr* - Dövlət Dram Teatrında H.Cavidin "Topal Teymur" dramının ilk tamaşası
- 1927, 3-4 fevral* - Moskvada Türk xalqlarının mədəniyyət və incəsənətinin öyrənilməsinə həsr olunmuş Ümumittifaq müşavirəsi keçirildi
- 1927, 18 mart* – V Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı
- 1927, 5-9 aprel* - IV Zaqafqaziya Sovetlər qurultayı
- 1927, aprel* - Ə.Əzimzadəyə Azərbaycanın xalq rəssamı fəxri adı verilmişdi
- 1927, may* - Yeni türk əlifbasının Ümumittifaq mərkəzi komitəsi təsis edilmişdi
- 1927, 12-18 noyabr* - AK(b)P VIII qurultayı
- 1927, 21-26 noyabr* - Zaqafqaziya kommunist təşkilatlarının V qurultayı
- 1927, 2-19 dekabr* - ÜİK(b)P XV qurultayı
- 1927, 8-14 dekabr* - V.Mayakovskinin Bakıda olması
- 1928, 13-16 yanvar* - Azərbaycan proletar yazıçılarının I qurultayı. Azərbaycan proletar yazıçıları Assosiasiyasının yaranması

1928, 10 fevral - Azərbaycan SSR XKS-nin respublikada kənd təsərrüfatını mexanikləşdirmək və elektrikləşdirmək üzrə komissiya təşkili haqqında qərarı

1928,5 mart - Azərbaycan Mərkəzi Kolxoz İdarəsinin ("Azkolxozsentr"in) yaradılması

1928, 20-25 iyul - M.Qorkinin Bakıda olması

1928, 22 iyul - Azərbaycan SSR MİK və Azərbaycan SSR XKS-nin məcburi qaydada yeni - latın qrafikalı əlifbaya keçilməsi haqqında qərarı

1928, dekabr - Bakıda Azərbaycan aşıqlarının I qurultayı

1929, 1 yanvar - Azərbaycanda latın əlifbasına keçilməsi

1929, 6-14 mart - AK(b)P IX qurultayı

1929, 1-9 aprel - VI Ümuməzərbaycan Sovetlər qurultayı

1929, 23-29 aprel - ÜİK(b)P XVI konfransı. Birinci beşillik planın qəbul edilməsi

1929, 6-11 may – Zaqafqaziya Sovetlərinin I qurultayı

1929, 21 iyun – SSRİ MİK və XSK-nin “Kolxoz quruluşunun möhkəmləndirmək tədbirləri haqqında” qərarı

1929, 20 oktyabr – ÜİK (b) P MK-nın “Muzdur təşkilatı haqqında qərarı”

1929, 22 noyabr – Bakıda zərbəçilərin I konfransının açılışı

1929, 5-10 dekabr – Moskvada zərbəçi briqadaların I Ümumittifaq qurultayı

1930, 5 yanvar - ÜİK (b) P MK-nın “Kollektivləşdirmə təməlləri və dövlətin kolxoz quruculuğuna kömək tədbirləri haqqında” qərarı

1930, 20 fevral - ÜİK (b) P MK-nın “Kolxoz hərəkətinin partiya xəttindəki əyintilərlə mübarizə haqqında” qərarı

1930, fevral – Uzunluğu 822 km olan Bakı-Batumi neft kəmərinin istifadəyə verilməsi

1930, 10 mart – Bakı Sənaye Akademiyası fəaliyyətə başlayır

1930, 16 mart – SSRİ Əmək və Müdafiə Şurasının qərarı ilə Nijni-Novqorod və Bakı yarmarkaları ləğv edilir

1930, mart – Bərdə və Qasım İsmayılov rayonlarında respublikada birinci MTS-in təşkili

1930, mart – Azərbaycan MİK III ssesiyasının VI çağırışında Bünyadzadə Dadaş Xoca oğlu XKS-nin sədri seçilir

1930, 2 may – Bakıda M.F.Axundovun abidəsinin açılışı

1930, 31 may - 4 iyun – AK (b) P X qurultayı

1930, 23 iyul – SSRİ MİK və XKS-nin “Dairələrin ləğvi haqqında” qərarı

1930, 31 oktyabr - Azərbaycan Yazıçılar Cəmiyyətinin “Hücum” jurnalının ilk nömrəsi çapdan çıxmışdı

1931, 8-16 fevral - VII Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı

1931, 16 fevral - Kolxozçuların I Ümumazərbaycan qurultayının açılması

1931, 20-25 fevral – VI Zaqafqaziya Sovetlər qurultayı

1931, 18 mart – SSRİ XKS-nin “SSRİ neft rayonlarının elektrik enerjisi ilə təhciz edilməsi haqqında” qərarı

1931, 31 mart - Azərbaycan neft sənayesinin birinci beşillik planını iki il yarımına yerinə yetirməsi münasibətilə Azərneftin 54 nəfər işçisinin Lenin ordeni ilə təltif edilməsi

1931, 13 aprel - Dövlət Dram Teatrında C.Cabbarlının "Almas" pyesinin ilk tamaşası

1931, 2 may - Bakıda Zaqafqaziya zərbəçilərinin I toplantısının açılışı

1932, 4 yanvar - C.Məmmədquluzadənin vəfatı

1932, 19-25 yanvar - AK(b)P XI qurultayı

1932, sentyabr - SSRİ Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya Filialı Azərbaycan Bölməsinin (EA ZFAB) yaradılması

1933, 15 fevral - Zərbəçi kolxozçuların I Ümumittifaq qurultayının açılışı

1933, 20 mart - Zərbəçi kolxozçuların I Ümumazərbaycan toplantısının açılışı

1933, 25 aprel - Azərbaycan teatrının 60 illiyi bayram edilmişdi

1933, 10 dekabr - Bağirov Mir Cəfər Abbas oğlu AK(b)P MK-nın birinci katibi seçilir

1933, 11 dekabr - Görkəmli yazıçı-dramaturq Ə.Haqverdiyevin vəfatı

1934, 1 yanvar - Azərbaycan Sovet yazıçıları İttifaqının orqanı "Ədəbiyyat" qəzetinin nəşrinə başlanması

1934, 11-14 yanvar - AK(b)P XII qurultayı

1934, 26 yanvar-10 fevral - ÜİK(b)P XVII qurultayı. İkinci beşillik planın qəbul edilməsi

1934, 1 mart - M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında H.Cavidin "Səyavuş" dramının ilk tamaşası

1934, 16 aprel - SSRİ MİK-in Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adını təsis etmək haqqında qərarı

1934, may - M.F.Axundov adına Opera və Balet Teatrında bəstəkar R.M.Qliyerin "Şahsənəm" operasının tamaşası

1934, 14 may - ÜİK(b)P MK-nın "Azərneftin işi haqqında" qərarı

1934, 13-17 iyun - Azərbaycan sovet yazıçılarının I qurultayı

1934, 19 iyun - Azərbaycan SSR XKS-nin 15 cildlik "Azərbaycan Ensiklopediyasının nəşri haqqında" qərarı qəbul olunmuşdu, ancaq həyata keçməmişdi

1934, 17 avqust-1 sentyabr - Moskvada sovet yazıçılarının I Ümumittifaq qurultayı

1934, 28 sentyabr - Ə.Firdovsinin 1000 illiyi münasibətilə Azərbaycan Dövlət muzeyində sərginin açılışı, akad. İ.İ.Meşşaninov, C.Cabbarlı, V.Xuluflu və S.Mümtaz açılışda çıxış etmişdilər

1934, noyabr - Azərbaycan Dövlət Universitetinin pərba edilməsi

1934, 31 dekabr - Böyük dramaturq C.Cabbarlının vəfatı

1935, 11-17 yanvar – VIII Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı

1935, 17 fevral – SSRİ XKS və ÜİK (b) MK tərəfindən kənd təsərrüfatı artelinin nümunəvi nizamnaməsinin qəbul edilməsi

1935, 15 mart - Azərbaycan SSR-in sənaye və kənd təsərrüfatı sahəsində müvəfəqiyyətlərə görə Lenin ordeni ilə təltif edilməsi

1935, 1 noyabr - Azərbaycan neft sənayesi istehsalat qabaqcıllarının I Ümumbakı toplanışı

1936, mart - Azərbaycan memarlarının I qurultayı

1936, 9-12 mart - Qabaqcıl pambıqçıların I respublika toplantısı

- 1936, sentyabrın axırları* - Nuxa (Şəki) Dövlət Dram Teatrının açılışı
- 1936, 17 noyabr* - Azərbaycan SSR IX Fövqəladə Sovetlər qurultayının açılışı
- 1936, 25 noyabr-5 dekabr* - SSRİ VIII Fövqəladə Sovetlər qurultayı. SSRİ-nin yeni Konstitusiyasının qəbulu
- 1937, 10-14 mart* - Azərbaycan SSR IX Fövqəladə Sovetlər qurultayının işini davam etdirməsi
- 1937, 14 mart* - Azərbaycan IX Fövqəladə Sovetlər qurultayında Azərbaycan SSR-in yeni Konstitusiyasının qəbulu
- 1937, 30 aprel* - M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrında Üzeyir Hacıbəyovun "Koroğlu" operasının ilk tamaşası
- 1937, 3-9 iyun* - AK(b)P XIII qurultayı
- 1937, 28 iyul* - Bəstəkar M.Maqoməyevin vəfatı
- 1937, 17 sentyabr* - Naxçıvan MSSR-in yeni Konstitusiyasının qəbulu
- 1937, 12 dekabr* - SSRİ Ali Sovetinə seçkilər
- 1938, 12 yanvar* - SSRİ Ali Sovetinin I sessiyası
- 1938, 19-25 fevral* - Neft sənayesi qabaqcıllarının Bakıda Ümumittifaq müşavirəsi
- 1938, fevral* - Azərbaycan SSR MİK-in sessiyasında Azərbaycan SSR Ali Sovetinə seçkilər haqqında əsasnamənin təsdiq edilməsi
- 1938, fevral* - Naxçıvan MSSR MİK-in IX sessiyasında Naxçıvan MSSR-in Ali Sovetinə seçkilər haqqında əsasnamənin təsdiq edilməsi
- 1938, 11-14 mart* - Azərbaycan aşıqlarının II qurultayı

1938, 5-14 aprel - Moskvada Azərbaycan incəsənətinin birinci dekadası

1938, 17 aprel - SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı ilə Üzeyir Hacıbəyova, Şövkət Məmmədovaya və Bülbül Məmmədova SSRİ Xalq artisti fəxri adı verilmişdi

1938, 7-14 iyun - AK(b)P XIV qurultayı

1938, 24 iyun - Azərbaycan SSR AH Sovetinə seçkilər

1938, 24-27 iyul - Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin birinci çağırış sessiyası

1938, 15 avqust - Azərbaycan SSR XKS-nin və Azərbaycan K(b)P MK-nın Azərbaycan SSR-də sitrus bitkiləri təsərrüfatlarının inkişafı üzrə tədbirlər haqqında qərarı

1938, 5 oktyabr - M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında S.Vurğunun "Vaqif" dramının ilk tamaşası

1938, 27 dekabr - SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Sosialist Əməyi Qəhrəmanı fəxri adını təsis etmək barədə fərmanı

1939, 17 sentyabr - Qızıl ordu hissələrinin Qərbi Belorusiyaya daxil olması

1939, 1 noyabr - Qərbi Ukraynanın Ukrayna SSR-ə birləşdirilməsi

1939, 2 noyabr - Qərbi Belorusiyanın Belorusiya SSR-ə yenidən birləşdirilməsi

1939, 30 noyabr, 1940, 12 mart – Sovet-Finlandiya müharibəsi

1939, 29 dekabr - Azərbaycan SSR yerli zəhmətkeş deputatları sovetlərinə seçkilər

1939, dekabr - Bakıda Krasin adına elektrik stansiyasının yenidən qurulması işlərinin başa çatdırılması

1940, 1 yanvar - Azərbaycan yazısının rus qrafikası əsasında yeni əlifbaya keçilməsi

1940, 24 yanvar - Azərbaycan Dövlət Rus Dram Teatrında S.Vurğunun "Vaqif" dramının ilk tamaşası

1940, 28 yanvar - ÜİK(b)P MK və SSRİ XKS-nin "Azərbaycan SSR-də neftin çıxarılması və emalının artırılması üçün əsash tədbirlər haqqında" qərarı

1940, 12-16 mart - AK(b)P XVI qurultayı

1940, aprel - Respublika xalq özfəaliyyət sənəti olimpiadasının keçirilməsi

1940, 6 may - Samur-Dəvəçi kanalının I növbəsinin açılışı

1940, 15-23 may - Moskvada Azərbaycan ədəbiyyatı ongünlüyü

1940, 26 iyun - SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin "Şəkkiz saatlıq iş gününə, yeddi günlük iş həftəsinə keçid, idarə və müəssisələrdən fəhlə və qulluqçuların özbaşına getmələrinin qadağan edilməsi haqqında" fərmanı

1940, 2 avqust - Moldoviya SSR-in təşkili

1940, 3-6 avqust - SSRİ Ali Sovetinin Litva, Latviya və Estoniya Respublikalarının SSRİ-nin tərkibinə qəbul edilməsi haqqında qərarı

1940, 2 oktyabr - SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyətinin "Dövlət əmək ehtiyatları haqqında" fərmanı

1940, 2 oktyabr - SSRİ XKS-nin "Şəhər və kolxoz gənclərinin sənət məktəblərinə, dəmiryol məktəblərinə və fabrik-zavod şagirdliyi məktəblərinə çağırılması haqqında" qərarı

1940, oktyabr - Azərbaycan neftçilərinin SSRİ neft sənayesi işçilərinə müraciəti. Müraciət olunanlar neft çıxarılması və emalını daha da artırmaq üçün sosialist yarışına qoşulmağa çağırılır

1940, 23-25 oktyabr - Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının birinci təsis qurultayı

1940, 24 dekabr - ÜİK(b)P MK və SSRİ XKS-nin "Bakı rayonunda neftin çıxarılması və eməlinin inkişaf etdirilməsi və maddi texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında" qərarı

1940 - M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrında bəstəkar Ə.Bədəlbəylinin "Qız qalası" - ilk milli Azərbaycan baletinin tamaşası

1941, fevral - Sumqayıt İstilik Elektrik Mərkəzinin (TES) istismara verilməsi

1941, 15-20 fevral - ÜİK(b)P XVIII Ümumittifaq konfransı

1941, 15 mart - Üzeyir Hacıbəyovun "Koroğlu" operası və Səməd Vurğunun "Vaqif" pyesi Dövlət mükafatına layiq görülmüşdü

1941, 28 may - Azərbaycan neftçilərinin ölkənin neft sənayesi işçilərinə Ümumittifaq sosialist yarışını inkişaf etdirməyə qoşulmaq çağırışı ilə müraciəti

1941, 18 iyun - Almaniya ilə Türkiyə arasında dostluq və hücum etməmək haqqında müqavilə bağlanması

1941, 22 iyun - Hitler Almaniyasının hücum etməmək haqqında müqaviləni xaincəsinə pozaraq Sovet İttifaqı üzərinə qəflətən hücumu. Sovet İttifaqı xalqlarının faşist işğalçılarına qarşı Böyük Vətən müharibəsinə başlaması

MƏNBƏLƏR

I FƏSİL

1. Газета "Известия ВРК Азербайджанской ССР", 29 апреля 1920 г., №1.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (bundan sonra - ARDA), f. 410, s. 1, i. 78, v. 2.
3. Газета "Известия ВРК...", 30 апреля 1920 г., № 2.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi (bundan sonra - ARDSPİNA), f. 1, s. 125, x. 6, v. 1; газета "Известия ВРК...", 30 апреля 1920 г., №2.
5. V.İ.Lenin. Əsərlərinin tam küllüyyatı (bundan sonra - ƏTK), 41-ci c, səh. 128.
6. Rusiya Federasiyası Prezidentinin Arxivi (bundan sonra - RFPA), f. 85, s. 13, i. 12, v. 1-5.
7. V.İ.Lenin. ƏTK, 40-cı c, səh. 356.
8. РФПА, ф. 85, он. 13, ед. хр. 12, лл. 1-5.
9. "Kommunist" qəzeti, 23 may 1920-ci il, №18.
10. Газета "Известия ВРК...", 30 апреля 1920 г., №2.
11. Yenə orada.
12. Н.Нариманов. Избранные произведения. Т. 2, Баку, 1989, стр. 483.
13. Декреты Азревкома (1920-1921 гг.). Сб. документов. Баку, 1988, стр. 128-129, 198.
14. Yenə orada, səh. 373.
15. ARDA, f. 410, s. 1, i. 69, v. 91; sitata bax: Н.Нариманов. Избранные произведения. Т. 2, Баку, 1989, стр. 373.
16. Газета "Известия ВРК...", 29 апреля 1920 г., №1.
17. Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 год. Баку, 1920, стр. 51.
18. Декреты Азревкома, стр. 16.
19. Газета "Известия ВРК...", 4 мая 1920 г., № 4.
20. Декреты Азревкома, стр. 56.
21. "Kommunist" qəzeti, 16 may 1920-ci il, №13.
22. Yenə orada, 18 may 1920-ci il, №10.
23. Сборник узаконений Рабоче-крестьянского правительства Азерб. ССР, 1920, №1, стр. 5.
24. "Kommunist" qəzeti, 13 iyun 1920-ci il, №35.

25. Rusiya Dövlət Hərbi Arxivi (bundan sonra - RDHA), f. 195, s. 4, i. 422 v. 64.
26. Декреты Азревкома, стр. 115.
27. RDHA, Arm. f. 28846, s. 4, i. 2, v. 64.
28. Декреты Азревкома, стр. 14-15.
29. Yenə orada, səh. 179.
30. Резолюции 11-го съезда АКП, стр. 15.
31. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 36, v. 3-4.
32. Yenə orada.
33. Yenə orada, f. 1, s. 74, i. 122, v. 11.
34. V.İ.Lenin. ƏTK, 52-ci c, səh. 132-133.
35. Yenə orada, 42-ci c, səh. 50.
36. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 121, v. 68-69.
37. Yenə orada, v. 72.
38. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (bundan sonra - ARDTA), f. 410, s. 1, i. 48, v. 17; f. 10, s. 1, i. 48, v. 1.
39. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 120, v. 100.
40. Yenə orada, i. 123, v. 6.
41. "Kommunist" qəzeti, 14 yanvar 1921-ci il, №11.
42. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 39, v. 54.
43. "Kommunist" qəzeti, 22 may 1920-ci il, №17.
44. Yenə orada, 23 may 1920-ci il, №18,
45. ARDSPİHA, Nərimanov f., v. 8.
46. Yenə orada, v. 7 və 8.
47. Yenə orada.
48. Декреты Азревкома, стр. 196, 442.
49. RFPA, f. 85, s. 13, i. 100, v. 5.
50. ARDSPİHA, Nərimanov f., i. 32, v. 43-44.
51. Резолюции II-го съезда АКП, стр. 11.
52. ARDSPİHA, f. 1, s. 125, i. 107, v. 96.
53. Журнала "Труд", 1927, №14, стр. 39.

II FƏSİL

1. RDHA, f. 4, s.2, i. 5, v. 100.
2. Yenə orada, f. 109, s. 1, i. 232, v. 18; f. 195, s. 4, i. 326, v. 3.
3. Yenə orada, f. 495, s. 4, i. 42, v. 106-197.
4. "Kommunist" qəzeti, 1 may 1920-ci il, №1.
5. RDHA, f. 7940, s. 2, i. 809, v. 20-28; i. 11, v. 1.
6. Gürcüstan Dövlət Tarix Arxivi (bundan sonra - GDTA), f. 14, s. 1, i. 5, v. 121-123.
7. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 120, v. 12.
8. Yenə orada, v. 16.
9. RDHA, f. 195, s. 1, i. 21, v. 8.
10. Yenə orada, s. 4, i. 331, v. 28.
11. Великая Октябрьская Социалистическая революция и победа Советской власти в Армении. Ереван, 1957, стр. 372.
12. RDHA, f. 195, s. 4, i. 331, v. 28.
28. 12 a. Yenə orada.
126. Великая Октябрьская Социалистическая революция и победа Советской власти в Армении. Ереван, 1957, стр. 372.
13. İstiklal Harbinde. Bolşeviklerle sekiz ay. 1920-1921. E.Jeneral Veysel Ünüvar. İstanbul, 1948, səh. 4.
14. Yenə orada, səh. 29-30.
15. RDHA, f. 195, s. 4, i. 268, v. 135-136.
16. Yenə orada, səh. 53.
17. Великая Октябрьская Социалистическая революция и победа Советской власти в Армении, стр. 373-374.
18. Вейсал Унувар. В войне за независимость 1920-1921 г. Стамбул, 1948 (турецк. яз.).
19. Yenə orada, səh. 22.
20. Yenə orada, səh. 50-52.
21. Yenə orada, səh. 79.
- 21a. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 121, v. 18.
22. ARDA, f. 17, s. 1, i. 397 a/ 527, v. 10.
23. Газета "Известия ВРК...", 26 мая 1920 г., № 8.
24. "Kommunist" (Erevan) qəzeti, 30 aprel 1930-cu il, № 97.
25. ARDA, f. 27, s. 1, i. 326, v. 62.
26. "Bakı Revkomunun Axbarı" qəzeti ("Известия Бакревкома"), 1920-ci il.

27. RDHA, f. 109, s. 3, i. 21/s d. 226, v. 1.
 28. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 122, v. 7.
 29. Газета "Известия ВРК...", 27 мая 1920 г., № 9.
 30. М.Ə.Рəsulzadə. "Azərbaycan Cümhuriyyəti". Bakı, 1990, səh. 69-
- 70.
31. RDHA, f. 7940, s. 2, i. 80, v. 49-51.
 32. Yənə orada, f. 4, s. 2, i. 5/s., v. 31-32.
 33. Yənə orada, v. 6.
 34. Yənə orada, v. 49-51.
 35. Yənə orada, v. 31-43.
 36. Yənə orada, f. 195, s. 4, i. 801, v. 70.
 37. Yənə orada, s. 1, i. 8/s, v. 269.
 38. Yənə orada.
 39. Yənə orada, v. 3.
 40. Yənə orada, f. 195, s. 4, i. 942, v. 49; i. 488, v. 150; i. 301, v. 32.
 41. Yənə orada, s. 1, i. 8/s, v. 275.
 42. Yənə orada, f. 7940, s. 2, i. 80, v. 31-43.
 43. Yənə orada, f. 19, s. 2, i. 7/s, v. 204.
 44. Ленинский сборник, XXXV, стр. 131.
 45. Yənə orada.
 46. "В.О.С.Р... в Армении", 1957 г., стр. 363.
 47. RFPA, f. 17, s. b/№, i. 299, v. 11.
 48. Yənə orada, f. 17, s. b, №, i. 299, v. 11.
 49. Yənə orada.
 50. Yənə orada, i. 94, v. 2.
 51. Yənə orada, f. 17, s. 3, i. 90, s. 1.
 52. "В.О.С.Р... в Армении", стр. 385.
 53. RFPA, f. 17. s. b/№, i. 299, v. 2.
 54. Yənə orada.
 55. Yənə orada, f. 64, s. 2, i. 65, v. 1-3.
 56. ARDSPİHA, f. 609, s. 1, i. 32, v. 1-9.
 57. RFPA, f. 2, s. 1, i. 15449, v. 1-5.
 58. Yənə orada, RFDA, f. 143, s. 1, i. 159, v. 20-23.
 59. Yənə orada, v. 3.
 60. Yənə orada.
 61. Yənə orada, v. 4.
 62. Yənə orada, v. 3.
 63. Yənə orada, v. 5.
 64. Yənə orada, f. 3, s. 1, i. 1970, v. 1.

65. "Известия ЦК РК(б)П", 12 октября 1920 г., №24.
66. RFPA, f. 17, s. b/№, i. 299, v. 5.
67. Цитата по кн: Д.С.Завриев. К новейшей истории северо-восточных вилайетов Турции. Тбилиси, 1947, стр. 100.
68. RFPA, f. 7, s. b/№, i. 299, v. 9.
69. Yenə orada, f. 17, s. 2, i. 34, v. 3.
70. İ.V.Stalin. Əsərləri, 4-cü c, səh. 476.
71. V.İ.Lenin. ƏTK, 51-ci c, səh. 465; İ.V.Stalin. Əsərləri, 4-cü c, səh. 476.
72. V.İ.Lenin. ƏTK, 51-ci c, səh. 372.
73. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 36, v. 8.
74. Yenə orada, v. 1-2.
75. Yenə orada, v. 3.
76. Yenə orada, v. 4.
77. RFPA, f. 3, s. 1, i. 1999, v. 1.
78. V.İ.Lenin. ƏTK, 52-ci c, səh. 9.
79. RFPA, f. 3, s. 1, i. 1999, v. 1. 79a. Yenə orada, i. 2004, v. 11.
80. Yenə orada.
81. Yenə orada, f. 17, s. 3, i. 125, v. 1.
82. V.İ.Lenin. ƏTK, 44-cü c, səh. 162.
83. Yenə orada.
84. Газета "Известия ВРК...", 28 мая 1920 г., №10.
85. Yenə orada.
86. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 120, v. 43.
87. Газета "Азербайджанская беднота", 16 августа 1920 г., №20.
88. RFPA, f. 17, s. 1, i. 5 (33), v. 2.
89. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 36, v. 5.
90. RFPA, f. 17, i. 6 (44), v. 1.
91. Yenə orada, f. 17, i. 8 (46), v. 2.
92. "Образование СССР". Сб. док. 1917-1924. М., 1949, стр. 247.
93. "История Советской Конституции", стр. 148.
94. Yenə orada, səh. 149.
95. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 120, v. 45.
96. Yenə orada, i. 122, v. 13.
97. Yenə orada, i. 124, v. 22-23.
98. Образование СССР. Сб. док. 1917-1924, стр. 248.
99. RFPA, f. 85, s. 13, i. 251, v. 1.
100. V.İ.Lenin. ƏTK, 41-ci c, səh. 178.
101. Газета "Азербайджанская беднота", 4 октября 1920 г., №59.

102. RFPA, f. 19, s. 3, i. 123, v. 8-10.
103. Yенə orada, i. 124, v. 8.
104. Ленинский сборник, XXXIV. М., 1942, стр. 131.
105. RFPA, f. 2, s. 1, i. 14322, v. 2.
106. Yенə orada, i. 14197, v. 4.
107. Azəri türklərinin tarixi. İstanbul, 1993, səh. 5.
108. V.İ.Lenin. ƏTK, 41 -ci c, səh. 695.
109. ARDA, f. 414, s. 1, i. 81, v. 17.
110. Yенə orada.
111. Yенə orada, i. 18, v. 31.
112. Достижения Советского Азербайджана за 40 лет в цифрах. Стат. сб., Баку, 1960, стр. 44.
113. V.İ.Lenin. ƏTK, 42-ci c, səh. 166.
114. ARDA, f. 3429, s. 2, i. 634, v. 1.
115. RFPA, f. 461, s. 1, i. 30430, v. 1.
116. Azəri türklərinin tarixi. Prof. dr. Mehmet Safay. İstanbul, 1993, səh. 5.
117. Yенə orada.
118. А.Гусейнов. "Голос Индии". Индийская газета в Баку, Вах: газета "Бакинский рабочий", 19 сентября 1967 г., № 221.
119. V.İ.Lenin. ƏTK, 41-ci c, səh. 678.
120. RFPA, f. 17, s. 3, i. 89, v. 1.
121. Yенə orada, f. 17, s. 3, i. 89, v. 2.
122. "Коммунистический интернационал". М., 1920, стр. 2259, 2262, №12.
123. RFPA, f. 85, s. 19, i. 2, v. 1-2.
124. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 120, v. 86.
125. Первый съезд народов Востока. Стеногр. отчет. Петроград, 1920, стр. 27.
126. Yенə orada.
127. APVSPİHA, f. 7, s. 115, v. 76-77.
128. Первый съезд народов Востока, стр. 120.
129. V.İ.Lenin. ƏTK, 41-ci c, səh. 263, 265.
130. Первый съезд народов Востока, стр. 139.
131. Yенə orada, səh. 181.
132. Yенə orada, səh. 192.
133. Rusiya Dövlət Hərbi Dəniz Donanması (bundan sonra - RDHDD), f. 332, s. 1, i. 7, v. 96-98, surəti ARDSPİHA.
134. "Kommunist" qəzeti, 24 oktyabr 1920-ci il, № 145.

135. Yənə orada, 3 oktyabr 1920-ci il, №229.
136. Газета "Известия", 12 октября 1920 г., №227.
137. ARDSPİHA, f. 7, s. 1, i. 14, v. 28, 32.
138. V.İ.Lenin. ƏTK, 41-ci c, səh. 386-337.
139. Сб. док. "В.О.С.Р... в Армении", стр. 323.
140. "Очерки истории Коммунистической Партии Армении", стр.
- 234.
141. "Kommunist" qəzeti, 29 iyun 1920-ci il, № 42.
142. Yənə orada (Tiflis), 4 iyun 1920-ci il, № 4.
143. APDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 120, v. 108.
144. Yənə orada, i. 121, v. 231-238.
145. Yənə orada.
146. "Очерки истории Коммунистической Партии Грузии", ч. 1, Тбилиси, 1957, стр. 363.
147. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 121, v. 49.
148. Yənə orada, Binəqədi raykomunun fondu, i. 5, v. 59.
149. "Azərbaycan arxivi" jurnalı, 1969, №1, səh. 35.
150. Газета "Бакинский рабочий", 20 декабря 1920 г., № 37.
151. Yənə orada, 21 mart 1921-ci il, № 48.
152. "Azərbaycan arxivi" jurnalı, 1969, №1, səh. 40.
153. "Kommunist" qəzeti, 5, 21 mart 1921-ci il, № 6.

III FƏSİL

1. Документы внешней политики СССР. Т.В. М., 1961, стр. 186-187.
2. Yenə orada.
3. Азербайджан в цифрах. Краткий стат. сб. Баку, 1964, стр. 45.
4. Обзор деятельности правительства за 1925-1926 гг. Баку, 1927, стр. 207.
5. 15 лет азербайджанской нефтяной промышленности (1920-1935). Краткий стат. справочник. Баку-Москва, 1935, табл. 3, стр. П.
6. С.М.Лисичкин. Очерки развития нефтедобывающей промышленности СССР. М., 1958, стр. 264.
7. Известия ЦК и БК АКП(б), 1921, №5-6, стр. 39.
8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivı (bundan sonra - ARDA), f. 275, s. 1, i. 248, v. 375.
9. Газета "Бакинский рабочий", 11 апреля 1921 г.
10. Н.И.Николаевский. Вопросы экономики нефтяной промышленности. М., 1938, стр. 26-27.
11. Обзор деятельности правительства за 1927 и 1928 гг. Баку, 1929, стр. 45.
12. Е.А.Токаржевский. Очерки истории Советского Азербайджана в период переход на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921-1925 гг.). Баку, 1956, стр. 50.
13. Отчет о деятельности правительства IV Всеазербайджанскому съезду 1524 г. Баку, 1925, стр. 215.
14. Отчет Всеазербайджанскому съезду Советов 1920-1923 гг. Баку, 1924, стр. 56.
15. Резолюции и постановления IV съезда АК(б)П. Баку, 1922, стр.16.
16. VIII съезд АКП(б). Баку, 1926, стр. 22.
17. Yenə orada.
18. "Kommunist" qəzeti, 25 fevral 1921-ci il.
19. Г.Мусабсков. Избранные статьи и речи (1920-1927 гг.). Т. т Баку, 1960, стр. 12.
20. Yenə orada, səh. 52.
21. Газета "Бакинский рабочий", 10 апреля 1921 г.
22. Yenə orada.
23. Yenə orada.
24. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai

- Нәрәкатлар Архиви, f. 1, s. 5, i. 39, v. 69.
25. Yenə orada, f. 2, s. 5, i. 124, v. 105.
 26. Краткий информационный отчет о деятельности АзЧК, май, 1921 - май, 1922, стр. 44-47.
 27. Yenə orada.
 28. ARDSPİNA, f. 1, s. 5, i. 129, v. 90-100.
 29. Yenə orada.
 30. Д.В.Гусев, Х.А.Ерицян. От соглашательства к контрреволюции. М., 1968, стр. 262.
 31. ARDSPİNA, f. 1, s. 5, i. 129, v. 87.
 32. Дж.Б.Гулиев. Борьба коммунистической партии за осуществление Ленинской национальной политики в Азербайджане. Баку, 1970, стр. 576.
 33. D.H.Qüdrətov. Birinci beşillikdə Azərbaycanca sovxoz quruculuğu (1928-1932-ci illər). Bakı, 1962, səh. 30.
 34. Yenə orada.
 35. Экономический вестник Азербайджана, 1922, № 16, стр. 16-18.
 36. Отчет о деятельности правительства республики IV Всеазербайджанскому съезду Советов. Баку, 1924, стр. 290.
 37. Ən Yeni Tarixin Sənədləri Saxlanılan və Öyrənilən Rusiya Mərkəzi (bundan sonra - ƏYTSSÖRM), f. XKS, protokol № 8.
 38. Ленинский сборник, XX, стр. 147-148.
 39. В.И.Ленин об Азербайджане. Баку, 1970, стр. 204-205.
 40. КПСС в резолюциях... Т. 1, стр. 566,
 41. В.И.Ленин об Азербайджане, стр. 218.
 42. Газета "Бакинский рабочий", 25 октября 1921 г.
 43. ARDSPİNA, f 2, s. 22, i. 89, v., 12.
 44. ARDA, f. 130, s. 1, i. 711, v. 20.
 45. Собрание узаконений правительства Азерб. ССР за 1921 г., стр. 224.
 46. ARDA, f. 139, s. 1, i. 85, v. 36; i. 86, v. 1; Сборник узаконений правительства Азерб. ССР за 1922 г., стр. 164.
 47. ARDA, f. 130, s. 1, i. 764, v. 1-2.
 48. Все Закавказье за 1923 г. Баку, 1923, стр. 102-103.
 49. Г.Султанов. Краткий очерк развития некоторых отраслей промышленности Азербайджана. Баку, 1923, стр. 34; Все Закавказье за 1923 г., стр. 102-103; ARDA, f. 796, s. 3, i. 713, v. 63-64.
 50. "Kommunist" qəzeti, 23 iyul 1921-ci il.
 51. Газета "Бакинский рабочий", 13 мая 1921 г.

52. Yenə orada, 4 oktyabr 1921-ci il.
53. Yenə orada, 3 oktyabr 1921-ci il.
54. ARDSPİNA, f. 1, s. 28, i. 504, v. 150-151.
55. Газета "Бакинский рабочий", 13 апреля 1922 г.
56. Резолюции и постановления съездов Советов Азерб. ССР 1921-1937 гг. Баку, 1961, стр 23.
57. Экономический вестник Азербайджана, 1923, № 9, стр. 6.
58. Газета "Бакинский рабочий", 30 марта 1922 г.
59. ARDSPİNA, f. 1, s. 28, i. 508, v. 9.
60. IX Общебакинская конференция АКП(б). Стенограф, отчет. Баку, 1922, стр. 53.
61. Народное хозяйство. Баку, 1921, №4-5 (13-14), стр. 101-104.
62. "Kommunist" qəzeti, 27 iyun 1921 -ci il.
63. ARDA, f. 194, s. 3, i. 305, v. 1-2.
64. Yənə orada.
65. Yənə orada, f. 194, s. 3, i. 91, v. 21. .
66. Yənə orada.
67. Азербайджанская кооперация, 1923, №3 (20), стр. 11.
68. ARDA, f. 1114, s. 2, i. 698, v. 7, 13.
69. Газета "Бакинский рабочий", 14 июля 1921 г.
70. ARDA, f. 194, s. 3, i. 91, v. 1.
71. А.Балтин. Предварительные итоги. В журнале "Азербайджанская кооперация", 1922, №1 (5), стр. 2-3.
72. Газета "Бакинский рабочий", 14 июля 1921 г.
73. Yənə orada, 12 iyun 1921-ci il.
74. Yənə orada.
75. Yənə orada.
76. Из итогов 1-й сессии Совета "Азсоюза". Газета "Бакинский рабочий", 22 февраля 1921 г.
77. ARDA, f. 61, s. 1, i. 736, v. 98.
78. V.İ.Lenin. ƏTK, 53-cü c, səh. 10.
79. ARDA, f. 61, s. 1, i. 9, v. 2.
80. II конференция Азербайджанской компартии (большевиком) Стеногр. отчет. Баку, 1922, стр. 76-81.
81. Rusiya Federasiyasının Dövlət Arxivı (bundan sonra - RFD A), f. 242» s. 57, i. 317, v. 9.
82. Киров в борьбе за нефть, стр. 120-121.
83. Г.Султанов. Некоторые экономические итоги. Газета "Бакинский рабочий", 7 ноября 1922 г.

84. Газета "Бакинский рабочий", 10 марта 1922 г.
85. А.К.Дильбазов. Формирование социалистической промышленности Азербайджана. М., 1976, стр. 64.
86. Ф.Шабанов. Развитие советской государственности в Азербайджане. М., 1959, стр. 51.
87. *Yenə orada*.
88. Nəriman Nərimanov. *Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub)*. Bakı, 1992.
89. *Yenə orada*, səh. 39.
90. *Yenə orada*, səh. 36.
91. Нариман Нариманов. Избранные статьи, речи, письма. Баку, 1988, стр. 93-91.
92. Nəriman Nərimanov. *Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub)*. Bakı, 1992, səh. 62-63.
93. ARDA, f. 52, s.1, i. 270, v. 21, 24.
94. Отчет ЦК АКП (б) VI съезду АКП (б). Баку, 1924, стр. 5.
95. ARDA, f. 411, s. 1, i. 25, v. 2.
96. *Yenə orada*, i. 121, v. 1.
97. Газета "Бакинский рабочий", 10 апреля 1924 г.
98. А.И.Халилов. Трудящиеся Азербайджана в борьбе за осуществление кооперативного плана В.И.Ленина. Баку, 1970, стр. 122.
99. Стеногр. отчет IV съезда Советов Азербайджана, стр. 28.
100. *Yenə orada*, səh. 29.
101. Достижения Советского Азербайджана за 40 лет в цифрах. Стат. сб., Баку, 1960, стр. 343.
102. Отчетные материалы к съезду АКП (б), стр. 66.
103. Газета "Бакинский рабочий", 10 мая 1925 г.
104. ARDSPİNA, f. 1, s. 5, i. 133, v. 50.
105. Газета "Заря Востока", 4 апреля 1924 г.
106. ARDA, f. 1114, s. 2, i. 1178, v. 8-9.
107. *Yenə orada*, f. 411, s. 4, i. 279, v. 45-46.
108. *Yenə orada*.
109. Газета "Бакинский рабочий", 25 октября, 3 ноября 1921 г.
110. Братское содружество союзных республик в развитии народного хозяйства СССР. 1917-1971 гг. М., 1973, стр. 116.
111. VII Общебакинская конференция АК(б)П. Баку, 1922, стр. 8-9.
112. К.А.Гусейнов, М.И.Найдель. Очерки истории профдвижения в дзербайджане. Баку, 1966, стр. 191.
113. Ən Yeni Tarixin Sənədləri Saxlanılan və öyrənilən Rusiya

- Mərkəzi, f, 461, s. 33, i. 427, v. 1.
114. Yenə orada. H 5.RFDA, f. 54, s. 4, i. 52, v. 1.
116. ARDA, f. 411, s. 4, i. 274, v. 277.
117. Азербайджанская нефтяная промышленность за 10 лет национализации, стр. 26.
118. Газета "Бакинский рабочий", 12 февраля 1922 г.
119. Документ "Претензии России к государствам, ответственнъм за интервенцию и блокаду". Т. V, стр. 34.
120. Газета "Бакинский рабочий", 3 июня 1922 г.
121. СССР - страна социализма. Сборник. М., 1966, стр. 133.
122. Краткий обзор материалов к докладу Закавказского правительства III сессии ЦИК СССР. Тифлис, 1925, стр. 45.
123. ARDSPİNA, f. 1, s. 33, i. 701, v. 186.
124. Газета "Бакинский рабочий", 23 марта 1923 г.
125. ARDA, f. 1114, s. 3, i. 329, v. 47.
126. Н.А.Ахмедов. Развитие промышленности строительных материалов в Советской Азербайджане. Автореф. дисс... канд. ист. наук. Баку, 1966, стр. 11.
127. Azərbaycan tarixi, III c, I h., Bakı, 1973, səh. 306.
128. Отчет правительства Азерб. ССР III съезду Советов, стр. 200.
129. Краткий обзор материалов к докладу Закавказья III сессии ЦК СССР. Тифлис, 1925, стр. 45.
130. Коммунистическая партия Азербайджана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. В четырех томах Т. 1. Баку, 1986, стр. 94.
131. Отчет Народного Комиссариата земледелия с 28 апреля 1921 года по 28 апрель 1922 г. к 2-му съезду Советов. Баку, 1922, стр. 32.
132. Yenə orada, səh. 33.
133. Коммунистическая партия Азербайджана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 1, стр. 96-97.
134. Г.Мусабеков. Избранные статьи и речи. В двух томах. Т. 1, Баку, 1960, стр. 55.
135. ARDA, f. 411, s. 5, i. 48, v. 170.
136. Стеногр. отчет к съезду АКП(б). Баку, 1923, стр. 48.
137. IX Общебакинская конференция АКП(б). Стеногр, отчет. Баку 1922.
138. В.И.Ленин об Азербайджане. Баку, 1970, стр. 180-181.
139. Azərbaycan tarixi, III c, I p., səh. 295.
140. Е.А.Токаржевский. Очерки истории Советского Азербайджана

(1921-1925), стр. 66.

141. ARDA, f. 130, s. 2, i. 4, v. 136.

142. Отчет к III Всеазербайджанскому съезду Советов 1922-1923 гг. Издание Совнаркома. Баку, 1924, стр. 57.

143. Народное хозяйство Азербайджанской ССР. Стат. сборник. Баку, 1957, стр. 185; М.Поладов. Сельское хозяйство Азербайджанской ССР за 40 лет. Баку, 1960, стр. 87; Е.А.Токаржевский. Очерки истории Советского Азербайджана (1921-1925 гг.), стр. 50.

144. Yənə orada.

145. Х.Алимирзоев. Азербайджанская деревня за годы Советской власти. Баку, 1963, стр. 25.

146. Azərbaycan tarixi, III c, I h., səh. 321.

147. Е.А.Токаржевский. Очерки истории Советского Азербайджана (1921-1925), стр. 173.

148. Отчет о деятельности правительства за 1927-1928 гг. Баку, 1929.

149. Е.А.Токаржевский. Очерки истории Советского Азербайджана (1921-1925), стр. 120-121.

150. Отчет о деятельности правительства IV Всеазербайджанскому съезду Советов. Баку, 1925, стр. 215.

151. Отчет правительства Всеазербайджанскому съезду Советов. 1922-1923 гг. Баку, 1924, стр. 56.

152. ARDA, f. 411, s. 4, i. 155, v. 15.

153. Газета "Бакинский рабочий", 29 июля 1921 г.

154. Yənə orada, 5 avqust 1921-ci il; ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 123, v. 97.

155. Газета "Бакинский рабочий", 26 июля 1921 г.

156. Yənə orada, 27 iyul 1921-ci il.

157. Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivi (bundan sonra - GMTA), f. 607, s. 1, i. 47, v. 37.

158. ARDSPİHA, f. 2, s. 22, i. 124, v. 57.

159. Yənə orada, f. 1, s. 74, i. 638, v. 83.

160. Yənə orada, f. 1, s. 85, i. 45, v. 328.

161. Yənə orada, v. 111.

162. Yənə orada, f. 1, s. 74, i. 129, v. 110.

163. Yənə orada, v. 111.

164. Yənə orada. Azərbaycan tarixi, III c, I h., səh. 287.

165. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 129, v. 2.

166. Yənə orada.

167. Yənə orada, f. 1, s. 85, i. 826, v. 9.
168. Yənə orada, f. 2, s. 22, i. 126, v. 69.
169. Yənə orada, f. 1, s. 85, i. 141, v. 116.
170. ARDA, f. 411, s. 4, i. 238, v. 12.
171. ARDSPİHA, f. 1, s. 85, i. 69, v. 121.
172. ARDA, f. 411, s. 4, i. 238, v. 13.
173. ARDSPİHA, f. 1, s. 85, i. 166, v. 168.
174. Yənə orada, i. 135, v. 25.
175. Бюллетень отдела статистики труда, 1920, №4, стр. 3.
176. Труд в ЗСФСР. Стат. справочник за 1922-1925 гг. Тифлис, 1926, стр. 202-203.
177. ARDA, f. 1114, s. 1, i. 4081, v. 16.
178. ARDSPİHA, f. 1, s. 55, i. 1077, v. 604.
179. 15 лет Азербайджанской нефтяной промышленности (1920-1935 гг.). Краткий стат. справочник, стр. 74.
180. Бюллетень АзЦСУ, 1925, №1, стр. 5.
181. ARDSPİHA, f. 1, s. 65, i. 1077, v. 604, 606.
182. ARDA, f. 1114, s. 1, i. 4081, v. 16.
183. Основные показатели народного хозяйства Азерб. ССР, АЗУН-ХУ, Баку, 1934, стр. 9.
184. 15 лет Азербайджанской нефтяной промышленности (1920-1935 гг.). Краткий стат. справочник, стр. 77.
185. А.Аннагиев. Профтехническое образование в Азербайджане. М, 1960, стр. 10.
186. ARDA, f. 1114, s. 4, i. 27, v. 91-92.
187. А.Аннагиев. Söstərilən əsəgi, səh. 111.
188. 15 лет Азербайджанской нефтяной промышленности (1920-1935 гг.). Краткий стат. справочник, стр. 239.
189. Пути роста и реконструкции Азербайджанской нефтяной промышленности. Баку-Москва, 1933, стр. 44.
190. Nəriman Nərimanov. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair, səh. 55-56.
191. Yənə orada, səh. 20.
192. Газета "Бакинский рабочий", 14 мая 1924 г.
193. Yənə orada, 7 may 1924-ci il.
194. Газета "Заря Востока", 8 апреля 1925 г.
194а. 15 лет Азербайджанской нефтяной промышленности (1920-1935 гг.). Краткий стат. справочник, стр. 75.
195. Газета "Бакинский рабочий", 26 декабря 1922 г.

196. Газета "Заря Востока", 25 ноября 1922 г.
197. Yənə orada, 26 noyabr 1922-ci il.
198. Газета "Бакинский рабочий", июль, 1922 г.
199. ARDA, f. 1114, s. 2, i. 3268, v. 93.
200. Азербайджанская нефтяная и газовая промышленность к 10-летию Великого Октября. Баку, 1937, стр. 56.
201. ARDA, f. 1114, s. 2, i. 3161, v. 9-14.
202. Газета "Бакинский рабочий", 1 июля 1925 г.
203. ARDA, f. 379, s. 7, i. 201, v. 39.
204. Газета "Бакинский рабочий", 20 июля 1922 г.
205. ƏYTSSÖRM, № 17, s. 16, i. 271, v. 1-2.
206. Газета "Бакинский рабочий", 26 мая 1925 г.
207. ARDSPİNA, № 240, s. 1, i. 315, v. 131.
208. RFDA, f. 5451, s. 1, i. 251, səh. 22.
209. Материалы к XVIII Общебакинской конференции. Баку, 1929, стр. 44-457.
210. ARDSPİNA, f. 248, s. 1, i. 454a, v. 6.
211. RFDA, f. 5451, s. 13, i. 251, v. 22.
212. Т.Кочарли. Великий подвиг. Баку, 1965, стр. 39.
213. Gürcüstan Respublikası Siyasi Partiyalar Arxivi (bundan sonra - GRSPA), f. 15, s. 1, i. 122, v. 50.
214. Т.Кочарли. Великий подвиг, стр. 153; ARDA, f. 1393, s. 1, i. 1687, v. 88, 89.
215. К.Гусейнов, М.Найдель. Профсоюзы Азербайджана, стр. 158, 159.
216. Коммунистическая партия - организатор победы Советской власти и социалистического строительства в Азербайджане. Сб. статей, стр. 386.
217. 20 лет союза горнорабочих. Баку, 1926, стр. 19-20.
218. Газета "Бакинский рабочий", 6 ноября 1927 г.
219. Известия Закрайкома, 1926, №8, стр. 1-2.
220. KRSPA, f. 15, s. 1, i. 122, v. 51.
221. А.Амиров. Прогресс индустрии. Баку, 1970, стр. 21.
222. 15 лет Азербайджанской нефтяной промышленности (1920-1935 гг.). Краткий стат. справочник, стр. 11.
223. Yənə orada.
224. Обзор Азербайджанской нефтяной промышленности за 5 лет национализации, стр. 31.
225. Yənə orada, səh. 20.

226. Газета "Заря Востока", 7 ноября 1928 г.
227. "Литературный Азербайджан", 1999, №1, стр. 7.
228. Обзор нефтяной промышленности за 1925/26 гг. Баку, 1926,
стр. 28.
229. GMТА, f. 631, s. 1, i. 1616, v. 34.
230. Отчет правительства к съезду Советов Азербайджана, стр. 208.
231. С.М.Лисичкин. Очерки развития нефтедобывающей
промышленности СССР, стр. 81.
232. 15 лет Азербайджанской нефтяной промышленности (1920-
1935 гг.). Краткий стат. справочник, стр. 32.
233. 15 лет нефтяной промышленности Советского Азербайджана.
Баку-Москва, 1935, стр. 76.
234. ARDSPİNA, f. 2, bağ. 67, i. 1089, v. 742.
235. Газета "Бакинский рабочий", 31 мая 1925 г.
236. ARDA, f. 1393, s. 1, i. 1336, v. 3.
237. К докладу СНК ЗСФСР СССР. Тифлис, 1929, стр. 17.
238. К.П.Павлов. Роль государственной монополии во внешней
торговле и построении социализма в СССР. М., 1960, стр. 28.
239. RFDA, f. 2300, s. 1, i. 98, v. 38.
240. Yенə orada.
241. ARDA, f. 412, s. 1, i. 32, v. 21-22.
242. Nəriman Nərimanov. Ucqarlarda inqilabımızın taixinə dair, səh.
36.
243. Yенə orada, səh. 35.
244. Обзор деятельности правительства за 1925-1926 гг., Баку,
1927, стр. 166.
245. Yенə orada, səh. 168; газета "Бакинский рабочий", 1 декабря
1925 г.
246. Г.Султанов. Нахичеванский край и его экономика. Баку, 1927,
стр. 49
247. Газета "Бакинский рабочий", 14 января 1924 г.
248. А.Амиров. Прогресс индустрии, стр. 33.
249. Обзор деятельности правительства за 1927-1928 гг. Баку,
1929, стр. 161.
250. Отчет правительства IV съезду Советов Азерб. ССР, стр. 272.
251. Обзор промышленности за 1925-1926 гг. Баку, 1927, стр. 204.
252. Экономический вестник Азербайджана, 1928, №5-6, стр. 13.
253. Советский Азербайджан в цифрах на 1929 г. АзЦСУ, 1929,
стр. 202-203.

254. Yеnə оrаdа.
255. Статистический справочник Азербайджана на 1926 г. АзЦСУ, 1927, раздел IV, стр. 89.
256. Yеnə оrаdа, səh. 90.
257. Г.Мусабеков. Избранные статьи и речи (1920-1927), Т. 1, стр. 150.
258. 20 лет Азербайджанской Советской Социалистической респуб. лики. Стат. сб., Баку, 1940, стр. 9.
259. ARDA, f. 379, s. 7. i. 6217, v. 1.
260. ARDSPİHA, f. 1, s. 83, i. 374, v. 150.
261. Статистический справочник по Азербайджану на 1926 г. Аз ЦСУ, 1927, отд. III, стр. 82.
262. Контрольные цифры народного хозяйства Азербайджанской ССР на 1927 г. Стат. справочник. Баку, 1927, стр. 5.
263. Расцвет экономики Азербайджанской ССР. Баку, 1967, стр. 136-137.
264. Обзор деятельности правительства за 1927 и 1928 гг. Баку, 1929, сятр. 45.
265. Обзор деятельности СНК и ВЭС ЗСФСР за 1925-1927 гг. Тифлис, 1927, стр. 92.
266. Расцвет экономики Азербайджанской ССР, стр. 136.
267. Обзор деятельности СНК и ВЭС ЗСФСР за 1925-1927 гг., стр. 93.
268. ARDSPİHA, f. 1, s. 5, i. 374, v. 150.
269. Контрольные цифры народного хозяйства Азербайджанской ССР за 1927 г. Стат. справочник, стр. 8-9.
270. Обзор деятельности правительства за 1927 и 1928 гг., стр. 47.
271. Краткий обзор материалов к докладу Зак. правительства II сессии Зак. ЦИКа 3-го созыва. Тифлис, 1926, стр. 30.
272. Расцвет экономики Азербайджанской ССР. Баку, 1967, стр. 134.
273. Обзор деятельности правительства за 1925/26 г., Баку, 1927, стр. 142.
274. ARDA, f. 795, s. 1, i. 868, v. 38.
275. Расцвет экономики Азербайджанской ССР, стр. 136.
276. Собрание узаконений Азербайджанской ССР, 1923, №10, стр. 399.
277. Земельный кодекс Азербайджанской ССР. Баку, 1925, стр. 3.
278. Yеnə оrаdа, səh. 4.

279. Yənə orada, səh. 6.
280. Yənə orada, səh. 21-22.
281. Г.Мусабеков. Избранные статьи и речи. Т. 1, стр. 106.
282. ЭМТА, ф. 63, оп 1, д. 864, лл. 11-15.
283. Социально-экономический сборник "Закавказье". Тифлис, 1923, стр. 320-321.
284. Газета "Заря Востока", 23 июня 1925 г.
285. Стат. отчет 3-й сессии Зак. ЦИКа III-го созыва. Гянджа, 1926, стр.
286. 286. Yənə orada.
287. Закавказье. Стат. сб., стр. 326.
288. Газета "Бакинский рабочий", 28 января 1925 г.
289. Yənə orada.
290. Yənə orada, 21 iyul 1925-ci il.
291. Частный капитал в народном хозяйстве СССР, стр. 221-225.
292. Собрание узаконений Азербайджанской ССР за 1922 г., стр. 165.
293. Газета "Бакинский рабочий", 26 июля 1925 г. СУ Азерб. ССР. 1922, стр. 36.
294. Отчет правительства III съезду Советов Азербайджана за 1922-1923 гг., стр. 272.
295. Отчет о деятельности правительства IV съезду Советов Азербайджана. Баку, 1925, стр. 141.
296. Газета "Бакинский рабочий", 26 июля 1925 г.
297. Yənə orada, 11 may 1925-ci il.
298. Azərbaycan tarixi, III c, I h., səh. 337.
299. Yənə orada.
300. ARDA, f. 746, s. 2, i. 84, v. 13.
301. Azərbaycan tarixi, III c, I h., səh. 338.
302. Yənə orada, səh. 323.
303. Г.Мусабеков. Избранные статьи и речи. Т. 1, стр. 106.
304. Azərbaycan tarixi, III c, I p., səh. 323.
305. Обзор деятельности правительства за 1925-1926 гг., стр. 214.
306. Azərbaycan tarixi, III c, I h., səh. 338.
307. Достижения Советского Азербайджана за 40 лет в ц ифрах. Стат. сб., стр. 33.
308. VII съезд АКП(б). Стеног. отчет, стр. 244.
309. 20 лет Азербайджанской Советской Социалистической Республики. Стат. сб., стр. 7.

310. С.М.Киров. В борьбе за нефть, стр. 174.
311. Обзор Азербайджанской нефтяной промышленности за пять лет национализации 1920-1925 гг. Баку, 1925, стр. 34.
312. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 156, v. 1, 11.
313. ARDA, f. 379, s. 16, i. 49, v. 140-141.
314. ARDSPİHA, f. 2, s. 22, i. 22, v. 1.
315. Газета "Бакинский рабочий", 19, 28 августа 1924 г.
316. 15 лет нефтяной промышленности Советского Азербайджана (1920-1935 гг.). Краткий стат. справочник, стр. 14, 63.
317. S.M.Lisiçkin. Göstərilən əsəri, səh. 71.
318. А.Амиров. Прогресс индустрии, стр. 68 70.
319. Обзор деятельности правительства Азербайджанской ССР за 1925-1926 гг., стр. 204.
320. Н.И.Николаевский. Вопросы экономики нефтяной промышленности СССР. Исторический очерк. М., 1938, стр. 70.
321. ARDA, f. 1393, s. 1, i. 658, v. 436.
322. С.Р.Асланов. В борьбе за Ленинский план индустриализации, Баку, 1965, стр. 25.
323. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 197, v. 62-73.
324. Газета "Бакинский рабочий", 12 мая 1926 г.
325. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 52, v. 106.
326. Т.Кочарли. Великий подвиг, стр. 33, 35.
327. Основные показатели народного хозяйства Азербайджанской ССР, Баку, 1936, стр. 27.
328. Газета "Бакинский рабочий", 1 мая 1925 г.
329. ARDA, f. 411, s. 1, i. 130, v. 1.
330. А.Разутов. Фабрично-заводская промышленность Азербайджана за 1924/25-1927/28 гг. Баку, 1929, стр. 53.
331. Газета "Заря Востока", 23 апреля 1925 г.
332. А.К.Dilbazov. Göstərilən əsəri, səh. 128.
333. ARDSPİHA, f. 248, s. 1, i. 2, v. 404, v. 30.
334. Yənə orada, f. 1, s. 74, i. 63, v. 68.
335. Отчет правительства IV Всеазербайджанскому съезду Советов, стр. 43.
336. Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi (bundan sonra - AREATİEA), f. 1, s. 7, i. 3786, v. 6.
337. Yənə orada.
338. Газета "Заря Востока", 26 июля 1923 г.
339. Yənə orada, 21 iyun 1923-cü il.

340. Yenə orada, 20 yanvar 1924-cü il.
341. Краткий обзор материалов к докладу Закавказского правительства Зак. ЦИК VIII созыва. Тифлис, 1926, стр. 48.
342. Yenə orada.
343. Газета "Заря Востока", 23 января 1923 г.
344. Газета "Бакинский рабочий", 15 июня 1924 г.
345. Sovet Azərbaycanının iqtisadiyyatı sosializmin əsaslarının qurulması dövründə, səh. 100; S.B.Quliyev, Q.Ə.Mədətov, A.A.Nadirov. Sovet Naçıvanı, Bakı, 1984, səh. 60.
346. 20 лет Азербайджанской Советской Социалистической республики. Стат. сб., стр. 9.

IV FƏSİL

1. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 120, v. 138.
2. Резолюции 2-го съезда АКП(б), стр. 6.
3. Сборник узаконений рабоче-крестьянского правительства Азербайджанской ССР, 1920, №5, стр. 482-483.
4. Yenə orada, səh. 483.
5. "Kommunist" qəzeti, 27 sentyabr 1920-ci il, №122.
6. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 129, v. 18.
7. Yenə orada, v. 22.
8. Yenə orada, f. 2, s. 22 i. 5, v. 86.
9. Газета "Азербайджанская беднота", 25 октября 1920 г., №77.
10. "Kommunist" qəzeti, 26 yanvar 1921-ci il, №19.
11. Yenə orada, 1 fevral 1921-ci il, № 24.
12. Резолюции 2-го съезда АКП(б), стр. 9.
13. Декреты Азревкома, стр. 397.
14. ARDSPİHA, f. 2, s. 22, i. 122, v. 8.
15. "Kommunist" qəzeti, №9, 12 yanvar 1921-ci il.
16. V.İ.Lenin. ƏTK, 42-ci c, səh. 50.
17. "Kommunist" qəzeti, 11 yanvar 1921 -ci il, № 8.
18. Yenə orada.
19. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 123, v. 24.
20. "Kommunist" qəzeti, 31 yanvar 1921-ci il, №23.
21. Yenə orada, 12 fevral 1921-ci il, №9.
22. Первый созыв Азербайджанского съезда Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и матросских депутатов. Стеног. отчет.

- Баку, 1922, стр. 27.
23. "Kommunist" qəzeti, 22 fevral 1921-ci il, № 25.
 24. Yenə orada, 19 aprel 1921-ci il, № 89.
 25. Yenə orada.
 26. ARDSPİHA, f. 2, s. 22, i. 5, v. 87.
 27. Журн. "Советское строительство", Баку, 1921, №1, стр. 4.
 - 27a. Первый созыв Всеазербайджанского съезда Советов.
- "Kommunist" qəzeti, 16 may 1921-ci il, №10.
28. V.İ.Lenin. ƏTK, 43-cü c, səh. 214.
 29. Первый созыв Всеазербайджанского съезда Советов, стр. 115.
- 29a. Yenə orada, səh. 6-7.
30. Yenə orada, səh. 16.
 - 30a. Yenə orada, səh. 5, 6, 9.
 31. Yenə orada, səh. 147.
 - 31a. Yenə orada, səh. 44.
 32. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 38, v. 4, 8, 37.
 33. Сборник узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Азербайджанской ССР, 1921, №5, стр. 96.
 34. Первый созыв Всеазербайджанского съезда Советов, стр. 150.
 35. Сборник узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Азербайджанской ССР, 1921, №5, стр. 109.
 36. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1922, №1.
 37. ARDSPİHA, f. 1, s. 125, i. 103, v. 2.
 38. RFDA, f. 1318, s. 1, i. 657, v. 29. 38a. ARDA, f. 57, s. 1, i. 14, v. 5.
 39. RFDA, f. 1318, s. 1, i. 657, v. 29-30.
 40. "Kommunist" qəzeti, 8 avqust 1920-ci il, №82.
 41. ARDA, f. 17, s. 1, i. 275/326, v. 66; i. 295/372, v. 17.
 42. Yenə orada, f. 17s, s. 1, i. 275/326, v. 72.
 43. Yenə orada, v. 82.
 44. Г.К.Орджоникидзе. Статьи и речи. Т. 1, М., 1956, стр. 714.
 45. "Kommunist" qəzeti, 11 oktyabr 1920-ci il, №134.
 46. RFPA, f. 461, s. 1, i. 320, v. 1.
 47. V.İ.Lenin. ƏTK, 52-ci c, səh. 152; 43-cü c, səh. 202.
 48. Yenə orada, 42-ci c, səh. 380.
 49. Yenə orada.
 50. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 39, v. 66.
 51. Газета "Правда Грузии", 22 апреля 1921 г., №43.
 52. ARDA, f. 8s, s. 1, i. 160, v. 80.
 53. Газета "Правда Грузии", 21 мая 1921 г., № 66.

54. "Kommunist" qəzeti, 7 mart 1921-ci il, №53.
55. RFPA, f. 85, s. 18, i. 58, v. 12-13.
56. Н.Нариманов. Т. 2, Баку, стр. 568.
57. "Kommunist" qəzeti, 30 avqust 1921-ci il, №196.
58. "Советский Кавказ", 1921, №1, стр. 3.
59. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 40, v. 37. 59a. "Kommunist" qəzeti, 30 avqust 1921-ci il, №196.
60. Газета "Бакинский рабочий", 5 ноября 1921 г., №254.
61. ARDSPİHA, f. 1, s. 85, i. 116, v. 42.
62. "Kommunist" qəzeti, 13 noyabr 1921-ci il, №259.
63. ARDA, f. 379, s. 7, i. 20, v. 49.
64. Yenə orada, v. 50.
65. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 123, v. 125.
66. Yenə orada, f. Nərimanov, i. 32, v. 50.
67. V.İ.Lenin. ƏTK, 44-cü c, səh. 282.
68. ARDSPİHA, f. Nərimanov, i. 32, v. 51.
69. Газета "Правда Грузии", 10 декабря 1921 г., №234.
70. Резолюции и постановления IV съезда АКП(б). Баку, 1922, стр.
- 42.
71. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 125, v. 21, i. 123, v. 136.
72. Первый Закавказский съезд коммунистических организаций. Сте-ног. отчет, стр. 100-101.
73. ARDA, f. 378, s. 7, i. 271, v. 29.
74. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 126, v. 63.
75. Yenə orada, i. 41, v. 7.
76. История Советской Конституции (в документах). 1917-1956. М., 1957, стр. 358.
77. Yenə orada, səh. 359.
78. Газета "Бакинский рабочий", 1 мая 1922 г., №95.
79. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 128, v. 175.
80. Yenə orada, i. 41, v. 46.
81. Yenə orada, f. 1, s. 85, i. 233, v. 1, 17; f. 2, s. 63, i. 255, v. 34; i. 251, v. 29; i. 267, v. 71; s. 125, i. 197, v. 213; i. 233, v. 17.
82. Yenə orada, f. 1, s. 125, i. 252, v. 4-5.
83. Yenə orada, s. 85, i. 215, v. 98.
84. V.İ.Lenin. ƏTK, 45-ci c, səh. 605.
85. Yenə orada, səh. 236.
86. Yenə orada, səh. 606.
87. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 129, v. 1.

88. Yеnə orada, f. 2, s. 22, i. 52, v. 45 və f. 1, s. 85, i. 215, v. 107.
89. RFPA f. 17, s. 4, i. 1066, v. 217.
90. Конференция Азербайджанской Коммунистической Партии (большев.). 1-4.XI.1922 г. Резолюции. Баку, 1922, стр. 222.
91. RFPA, f. 17, s. 4, i. 1066, v. 222.
92. ARDA, f. 1114, s. 2, i. 882, v. 23-24; ситат: журн. "Вестник архивов Азербайджанской ССР", 1963, №2, стр. 21.
93. Вторая партийная конференция коммунистических организаций Закавказья. Стеног. отчет. Тифлис, 1992, стр. 17; газета "Заря Востока", 16 ноября 1922 г., №126.
94. Газета "Бакинский рабочий", 21 ноября 1922 г., №262.
95. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 129, v. 81.
96. Ситат: журн. "Отечественная история", 1992, №4, стр. 91-92.
97. Yеnə orada, səh. 108.
98. Газета "Бакинский рабочий", 16 ноября 1922 г., №258.
99. Yеnə orada, 20 noyabr 1922-ci il, №261.
100. Yеnə orada, 10 dekabr 1922-ci il, №278.
101. Первый Закавказский съезд Советов. Тифлис, 1923, стр. 1.
102. Yеnə orada, səh. 129.
103. Yеnə orada.
104. Yеnə orada, səh. 147.
105. Газета "Бакинский рабочий", 18 марта 1923 г., №60.
106. Третья сессия пленума АзЦИК, Советов Р.К.Кр. и М.Д.Второго созыва. Стеногр. отчет. Баку, 1923, стр. 420.
107. Образование Союза Советских Социалистических Республик. Сборник документов. М., 1972, стр. 420.
108. Газета "Известия", 7 июля 1923 г., №150.
109. II съезд Советов Союза ССР, стр. 207-208. П.
110. 110.Yеnə orada.
111. Газета "Бакинский рабочий", 10 апреля 1925 г., №80.
112. V.İ.Lenin. ƏTK, 45-ci s, səh. 390-391.
113. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 124, v. 58-59.
114. "В.О.С.Р... в Армении", стр. 438
115. Советская Нахичевань. Баку, 1984, стр. 38.
116. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 121, v. 10.
117. Yеnə orada, f. 609, s. 1, i. 6, v. 3.
- 118а. Советская Нахичевань, стр. 43.
119. Документы внешней политики СССР. Т. 1, М., 1959, стр. 598-

120. V.I.Lenin. ƏTK, 43-cü c, səh. 151.
121. Г.Султанов. Нахкрай и его экономика. Баку, 1927, стр. 35.
122. Советская Нахичевань, стр. 50.
123. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 123, v. 10.
124. Yənə orada, s. 125, i. 107, v. 55.
125. Советская Нахичевань, стр. 54; ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 123, v. 144.
126. Yənə orada, i. 127, v. 166.
127. Yənə orada, f. 1, s. 74, i. 127, v. 158.
128. 3-я сессия Закавказского ЦИКа V созыва. Стеногр. отчет. Тифлис, 1931, стр. 98.
129. Закавказский съезд Советов. Тифлис, 1923, стр. 144.
130. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, v. 641, v. 7.
131. Yənə orada, v. 3.
132. Советская Нахичевань, стр. 59.
132а. 7-е заседание III сессии Азербайджанского ЦИКа Совета Р.Кр. и М.Д. II созыва 16 июля 1923 г. Стеногр. отчет. Баку, 1923, стр. 186.
133. ARDSPİHA, f. 1. 74, i. 134, v. 180.
134.Г.А.Мадатов. Победа Советский власти в Нахичевани, стр. 164-165.
135. ARDSPİHA, f. 1,s. 14, i. 135, v. 46.
136. Yənə orada, v. 43.
137. Газета "Бакинский рабочий", 15 февраля 1924 г., №36.
138. ARDSRİHA, f. 1, s. 74, i. 135, v. 104.
139. Цитата по кн.: Г.А.Мадатов. Победа Советской власти в Нахичевани, стр. 176.
140. RFPA, f. 461, s. 1, i. 45452, v. 1.
141. Газета "Волна", 17 июня 1919 г.
142. Газета "Азербайджан", 1 мая 1920 г.
143. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 120, v. 12.
144. "В.О.С.Р... в Армении", стр. 360.
145. "Kommunist" qəzeti, 1 may 1920-ci il.
146. RFPA, f. 85, s. 13, i. 41, v. 1.
147. Yənə orada, i. 32, v. 3.
148. Yənə orada, f. 64, s. 1, i. 17, v. 32.
149. Yənə orada, f. 7, sb/№, i. 299, v. 11.
150. ARDSPİHA, f. Nərimanov, i. 32, v. 46.
151. "В.О.С.Р... в Армении", стр. 366.
152. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 120, v. 12.

153. Үенә орادا.
154. Үенә орادا, v. 46.
155. "В.О.С.Р... в Армении", стр. 374.
156. Үенә орادا, сәһ. 385.
157. ARDSPİHA, f. 609, s. 1, i. 83, v. 1.
158. ARDA, ф. 410, он. 1, ед. хр. 164, л. 26.
159. "В.О.С.Р... в Армении", стр. 570.
160. Үенә орادا, сәһ. 576.
161. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 123, v. 64.
162. RFPA, f. 64, s. 1, i. 31, v. 36.
163. Үенә орادا, i. 2, v. 73.
164. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 123, v. 64.
165. RFPA, f. 64, s. 1, i. 31, v. 36.
166. Үенә орادا, i. 2, v. 73.
167. Үенә орادا, s. 2, i. 1, v. 118.
168. Үенә орادا.
169. Үенәорادا, v. 122.
170. Үенә орادا.
171. ARDA, f. 379, s. 1, i. 7481, v. 14.
172. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 123, v. 68.
173. Үенә орادا.
174. Үенә орادا, v. 90.
175. Үенә орادا, v. 118.
176. Үенә орادا.
177. Үенә орادا, i. 125, v. 9.
178. Үенә орادا.
179. Үенә орادا, i. 129, v. 40.
180. Газета "Бакинский рабочий", 2 марта 1922 г.
181. II Все азербайджанский съезд советов, стр. 162.
182. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 41, v. 50.
183. Үенә орادا, s. 85, i. 249, v. 418.
184. Үенә орادا, s. 74, i. 129, v. 164.
185. Үенә орادا, s. 85, i. 249, v. 423; ARDA, f. 379, s. 3, i. 87, v. 10.
186. ARDSRİHA, f. 1, s. 74, i. 132, v. 113-114.
187. Үенә орادا, i. 329, v. 32.
188. Үенә орادا, v. 110.
189. Үенә орادا, v. 115.
190. Үенә орادا, f. 13, s. 1, i. 264, v. 12.
191. Үенә орادا, f. 1, s. 74, i. 132, v. 146.

192. Yеnə orada, v. 145.
193. Yеnə orada, s. 125, i. 303, v. 29.
194. Yеnə orada, v. 170.
195. Газета "Бакинский рабочий", 2 июля 1923 г., №151; Сборник узаконений и рас поряжений рабоче-крестьянского правительства Азербайджанской ССР за 1923 г. Баку, стр. 384.
196. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 132, v. 157; v. 166-167, s. 125, i. 303, v. 33-34.
197. Yеnə orada, v. 165.
198. Yеnə orada, f. 1, s. 74, i. 132, v. 165.
199. Yеnə orada, v. 173.
200. Газета "Бакинский рабочий", 27 июля 1923 г., №167.
201. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 133, v. 2-3.
202. Yеnə orada.
203. Yеnə orada, v. 166.
204. Yеnə orada, s. 125, i. 303, v. 33.
205. Yеnə orada, f. 1, s. 74, i. 121, v. 16.
206. Первый всеазербайджанский съезд Советов..., стр. 73.
207. ARDA, f. 379, s. 1, i. 2483, v. 4.
208. Yеnə orada, i. 132, v. 169.
209. Yеnə orada, s. 85, i. 329, v. 2.
210. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 134, v. 2-3.
211. Yеnə orada.
212. Газета "Заря Востока", 4 декабря 1923 г., № 279.
213. Yеnə orada, 30 noyabr 1923-cü il, № 276.
214. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 134, v. 180.
215. Yеnə orada, i. 136, v. 41.
216. Yеnə orada, i. 137, v. 30, 56.

V FƏSİL

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (bundan sonra - ARDA), f. 410, s. 1, i. 3, v. 20; f. 57, s. 1, i. 9, v. 15.
2. СУ Азербайджана, 1920, №1, стр. 48.
3. Декреты Азревкома (1920-1921 гг.). Сб. документов, стр. 184.
4. ARDA, f. 57, s. 1, i. 23, v. 207-210.
5. "Народное просвещение", 1920, №1, стр. 10-14.
6. "Путь школы", 1924, №2, стр. 3.
7. "Народное просвещение", 1920, №1, стр. 20-21.
8. СУ Азербайджана, 1920, №1, стр. 49.
9. "Kommunist" qəzeti, 17 avqust 1920-ci il.
10. Н.Нариманов. Избранные произведения. Т. 2, Баку, 1989, стр. 340-341.
11. ARDA, f. 57, s. 1, i. 31a, v. 25; СУ Азербайджана, 1920, №5, стр. 427.
12. Yənə orada, f. 411, s. 4, i. 653, v. 51.
13. Первый созыв Всеазербайджанского съезда Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и матросских депутатов. Стешмр. отчет, Баку, 1921. стр. 116.
14. "Народное просвещение", 1920, №20, стр. 63.
15. "Maarif və mədəniyyət", 1923, №3, səh. 40.
16. ARDA, f. 411, s. 7, i. 3, v. 34.
17. Газета "Бакинский рабочий", 13 февраля 1924 г.
18. ARDA, f. 379, s. 7, i. 300, v. 57 (arxası).
19. Газета "Бакинский рабочий", 13 февраля 1924 г.
20. Yənə orada.
21. ARDA, f. 57, s. 1, i. 23, v. 494.
22. Rusiya Federasiyası Dövlət Arxivi (bundan sonra - RFDA), f. 5462, s. 8, i. 3, v. 166; газета "Бакинский рабочий", 18 декабря 1923 г.
23. RFDA, f. 3316, s. 21, i. 671, v. 97. "Народное просвещение", 1920 №2, стр. 11-12; газета "Заря Востока", 30 ноября 1923 г.
24. М.М.Мехтизаде. Очерки истории с оветской школы в Азербайджане. Баку, 1961, стр. 75.
25. ARDA, f. 57, s. 1, i. 288, v. 9.
26. Yənə orada, f. 411, i. 3, v. 31.
28. Газета "Бакинский рабочий", 16 января 1925 г. 28а.
- "Бюллетень наркомпроса АССР", 1925, №5, стр. 1.
29. Народное образование в Азербайджане. Баку, 1928, стр. 25.

30. Yenə orada, səh. 31.
31. Обзор деятельности правительства за 1927 г. и 1928 г. Отчет Азербайджанскому съезду Советов. Баку, 1929, стр. 321.
32. Социалистическое строительство АССР, Стат. сб., Баку, 1935, стр. 404.
33. ARDA, f. 1114, İ. 1901, v. 21.
34. Yenə orada, f. 2475, s. 1, i. 81, v. 47.
35. Yenə orada, f. 2475, s. 1, i. 81, v. 47.
36. Резолюции и постановления IV съезда АКП(б), Баку, 1922, стр.6.
37. ARDA, f. 57, s. 1, i. 279, v. 60.
38. Обзор деятельности правительства Азербайджана за 1922-23 гг. Баку, 1923, стр. 235.
39. Краткий отчет Баксовета (октябрь-декабрь 1922 г.). Баку, 1923, стр. 94.
40. Обзор деятельности правительства Азербайджана за 1922-1923 гг., стр. 235.
41. Yenə orada.
42. СУ Азербайджана, 1924, №6, стр. 145.
43. ARDA, f. 57, s. 1, i. 21, v. 71.
44. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkatlar Arxivi (bundan sonra - ARDSPİHA), f. 1, s. 35, i. 115, v. 123.
45. ARDA, f. 379, s. 4, i. 261, v. 23.
46. Отчетные материалы Бакинского комитета АКП XIV партконференции. Баку, 1925, стр. 40.
47. ARDA, f. 1114, s. 3, i. 152, v. 28.
48. Отчет закропросоюза III-му съезду профсоюзов Закавказья, Тифлис, 1926, стр. 68.
49. ARDSPİHA, f. 1, s. 35, i. 110, v. 622.
50. Yenə orada, i. 202, v. 1.
51. Ən Yeni Tarixin Sənədləri Saxlanılan və öyrənilən Rusiya Mərkəzi (bundan sonra - ƏYTSSÖRM), f. 17, s. 860, i. 249, v. 15.
52. Обзор деятельности правительства за 1925 и 1926 гг. Отчет Всеазербайджанскому съезду Советов. Баку, 1927, стр. 313-314.
53. VIII съезд Азербайджанской Коммунистической Партии большевиков. Стеногр. отчет. Баку, 1928, стр. 44.
54. М.Ф.Ахундов. Избранные философские произведения. Баку, 1953, стр. 303-304.
55. "Maarif həftəsi", 1921, №1, səh. 3.

56. ARDA, f. 57, s. 1, i. 155, v. 10.
57. Дж.Гулиев. Под знаменем Ленинской национальной политики, Баку, 1972, стр. 370.
58. Yənə orada, səh. 371.
59. "Вестник архивов Азербайджанской ССР", ч. 2, 1963, №2, стр. 161.
60. Yənə orada, səh. 161-162.
61. М.Горький. По Союзу Советов. Баку, 1929, стр. 30.
62. XVI Общебакинская партийная конференция АКП(б). 27 декабря 1926 - 6 января 1927 года. Стеноф. отчет. Баку, 1927, стр. 113.
63. RFDA, f. 1318, s. 1; i. 1700, v. 11.
64. СУ Азербайджана, 1923, №10, стр. 442.
65. IV Азербайджанский съезд Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и матросских депутатов. Стеногр. отчет. Баку, 1925, стр. 208.
66. "Maarif və mədəniyyət", 1924, №7-8, səh. 2.
67. С.Агамалиоглы. Неотложные нужды торко-татарских народов. Баку, 1925, стр. 52.
68. ARDA, f. 103, s. 3, i. 35, v. 40-42.
69. Yənə orada, v. 40.
70. "Yeni yol", 28 oktyabr 1923-cü il.
71. ARDA, f. 103, s. 3, i. 35, v. 40.
72. Из истории выполнения второй программы партии в области культурного строительства. М., 1968, стр. 123.
73. ARDA, f. 103, s. 3, i. 35, v. 3-4.
74. Первый Всесоюзный торкологический съезд. Стеногр, отчет. Баку, 1926, стр. 386.
75. Yənə orada, səh. 401.
76. ƏYTSSÖRM, f. 17, i. 14, v. 23.
77. Стеногр. отчет Первого пленума Всесоюзного Центрального Комитета нового торкского алфавита. М., 1927, стр. 170.
78. Резолюции и постановления II съезда АКП(б). Баку, 1920, стр. 27.
79. ARDA, f. 57, s. 1, i. 84, v. 20, 31, 50, 62, 83.
80. Yənə orada, f. 379, s. 7, i. 150, v. 253.
81. Резолюции и постановления VI съезда АКП(б). Баку, 1925, стр. 20.
82. Azərbaycan tarixi, III c, I h., səh. 451.
83. З.Е.Папуша. Среди крестьянских масс. Деятельность

- Компартии Азербайджана в деревне в 1920-1922 гг. Баку, 1967, стр. 167.
84. Отчетные материалы БК АКП(б) к XIV партконференции. Баку, 1926, стр. 4.
85. Культурное строительство Азербайджанской ССР. Стат. сб., Баку, 1961, стр. 100.
86. ARDSPİHA, f. 1, s. 235, i. 221, v. 88.
87. Декреты Азревкома (1920-1921 гг.). Сб. документов, стр. 66.
88. С.В. Quliyev. Göstərilən əsəri, səh. 367-368.
89. Очерки истории Компартии Азербайджана. Баку, 1963, стр. 401; Azərbaycan tarixi, III c, I h., səh. 452.
90. Газета "Бакинский рабочий", 3 октября 1924 г.
91. Культурное строительство Азербайджанской ССР. Стат. сб., Баку, 1961, стр. 130.
92. Отчет к III Всеазербайджанскому съезду Советов 1922-1923 гг. Баку, 1924, стр. 325.
93. Культурное строительство Азербайджанской ССР. Стат. сб., Баку, 1961, стр. 130.
94. А.А. Гусейнов. Печать, рожденная Октябрем. Баку, 1981, стр. 187.
95. Azərbaycan tarixi, III c, I h., səh. 458.
95. Весь Баку. Городская справочная и адресная книга на 1927 год. Баку, 1928, стр. 215.
97. Газета "Азербайджанская бедно та", 26 октября 1920 г.
98. ARDA, f. 410, s. 1, i. 3, v. 11.
99. С.В. Quliyev. Göstərilən əsəri, səh. 310.
100. "Kommunist" qəzeti, 24 mart, 4, 19 aprel 1921-ci il.
101. Весь Баку. Городская справочная и адресная книга на 1927 год, стр. 215.
102. Декреты Азревкома (1920-1921 гг.). Сб. документов, стр. 300.
103. С.В. Quliyev. Göstərilən əsəri, səh. 343.
104. ARDSPİHA, f. 1, s. 85, i. 45, v. 329.
105. Резолюции II съезда АКП(б). Баку, 1920, стр. 6-7.
106. "Kommunistka", 1921, №12-13, səh. 62.
107. А. Султанова. Из истории женского движения в Азербайджане (1920-1941 гг.). Доклад об опубликованных работах по теме дисс... канд. ист. наук, Баку, 1966, стр. 26.
108. ARDSPİHA, f. 1, s. 260, i. 2, v. 51.
109. С.В. Quliyev. Göstərilən əsəri, səh. 380.
110. ARDSPİHA, f. 1, s. 260, i. 32, v. 5.

111. С.В. Quliyev. Göstərilən əsəri, səh. 384.
112. "Kommunistka", 1923, №5, səh. 17.
113. С.В. Quliyev. Göstərilən əsəri, səh. 384.
114. ARDA, f. 57, s. 1, i. 128, v. 5.
115. "Kommunistka", 1926, №4, səh. 60.
116. Клара Цеткин. Кавказ в огне. М.-Л., 1925, стр. 6.
117. "Работница", 1925, №21, стр. 2.
118. Газета "Заря Востока", 2 марта 1928 г.
- 118а. ARDSPIHA, f. 1, s. 260, i. 41, v. 91.
- 118б. Газета "Бакинский рабочий", 30 мая 1922 г.
119. Azərbaycanın arxivı, 1969, №2, səh. 35.
120. Yənə orada, səh. 19.
121. Yənə orada, səh. 20.
122. ARDSPIHA, f. 2, s. 260, i. 168, v. 136.
123. Yənə orada, f. 1, s. 235, i. 211, v. 2.
124. Газета "Бакинский рабочий", 25 февраля 1927 г.
125. Yənə orada.
126. "Студенческая жизнь", 1923, №1, стр. 18.
127. "Народное просвещение", 1920, №2, стр. 42.
128. Декреты Азревкома (1920-1921 гг.). Сб. документов, стр. 185,
129. ARDA, f. 57, s. 1, i. 189, v. 53.
130. Газета "Бакинский рабочий", 7 февраля 1923 г.
131. ARDA, f. 379, s. 7, i. 244, v. 7; СУ Азербайджана, 1928, №3, стр. 184, 172-174.
132. Газета "Бакинский рабочий", 19 февраля 1924 г.
133. "Студенческая жизнь", 1923, №1, стр. 12.
134. Yənə orada, səh. 20.
135. Бюллетень АзЦСУ, 1926, №6, стр. 36.
136. ARDA, f. 57, s. 1, i. 338, v. 229; Бюллетень АзЦСУ, 1926, №6, стр. 72.
137. Yənə orada, səh. 130,
138. "Азербайджанский медицинский журнал", 1957, №100, стр. 92.
139. Азербайджанский Государственный Университет им. Ленина. Первое десятилетие. 1919-1929. Баку, 1939, стр. 106.
140. ARDA, f. 379, s. 1, i. 2, v. 50.
141. Газета "Бакинский рабочий", 4 января 1922 г.
142. Известия Азербайджанского Государственного Нефтяного Института им. М.Азизбекова, 1930, №1, стр. 46-47.
143. "Kommunist" qəzeti, 26 avqust 1921-ci il.

144. Газета "Заря Востока", 23 декабря 1923 г.
145. ARDA, f. 411, s. 7, i. 3, v. 32.
146. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Statistika İdarəsi Arxiv i (bundan sonra - ARMSİA), f. 1, s. 3, i. 3, v. 24.
147. СУ Азербайджана, 1926, №88, стр. 205.
148. Декреты Азревкома (1920-1921 гг.). Сб. документов, стр. 132.
149. СУ Азербайджана, 1922, №7, стр. 236.
150. Отчетные материалы VII съезду АКП(б). Баку, 1923, стр. 31.
151. ARDA, f. 57, s. 1,318, v. 82.
152. Азербайджанский Государственный Университет им. В.И.Ленина. Первое десятилетие, стр. 11.
153. ARDA, f. 57, s. 11, i. 228, v. 16.
154. Yənə orada, f. 411, s. 9, i. 36, v. 8.
155. Отчет Всеазербайджанскому съезду Советов (1922-1923 гг.). Баку, 1927, стр. 224; Бюллетень АзЦСУ, 1926, №6, стр. 41; ARDA, f. 57, s. 1, i. 256, v. 38.
156. ARDA, f. 57, s. 1, i. 316, v. 109.
157. Yənə orada, i. 151, v. 185.
158. Резолюции и постановления съездов Советов Азербайджанской ССР (1921-1937 гг.). Баку, 1961, стр. 45-46.
159. ARDA, f. 57, s. 1, i. 316, v. 123.
160. Газета "Бакинский рабочий", 15 января 1923 г.
161. ARDA, f. 1114, s. 1, i. 94, v. 21.
162. СУ Азербайджана, 1921, №9, стр. 318.
163. Бюллетень АзЦСУ, 1926, №16, стр. 43-44.
164. Yənə orada.
165. 10 лет Бакинского рабфака. Баку, 1930, стр. 40.
166. ARDA, f. 57, s. 1, i. 176, v. 10.
167. Положение нефтяной промышленности Бакинского района. Сборник. Баку, 1923.
168. Азербайджанская нефтяная промышленность за 10 лет национализации. Баку, 1930, стр. 10.
169. Известия Азербайджанского политехнического Института. Баку, 1926, стр. 39-42.
170. Отчет к III Всеазербайджанскому съезду Советов о деятельности правительства за 1922-1923 гг. Баку, 1924.
171. "Известия Азербайджанского политехнического института . Баку, 1927, стр. 33, 36, 38, 42, 43; "К истории высшего сельскохозяйственного образования в Азербайджане". Сб. статей. Баку, 1930.

172. Azərbaycan tarixi, III c, I p., səh. 468.
173. ARDA, f. 197, s. 7, i. 8, v. 15-18.
174. СУ Азербайджана, 1920, №7, стр. 112.
175. Газета "Бакинский рабочий", 21 декабря 1921 г.
176. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 126, v. 122, 124.
177. "Elm" qəzeti, fevral, 1999-cu il, №3-4.
178. ARDA, f. 389, s. 1, i. 1, v. 3; f. 387, s. 1, i. 18, v. 1; Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Arxivi (AR EA Arxivi), f. 1, s. 1, i. 1, v. 1-2.
179. "Известия общества обследования и изучения Азербайджана". Баку, 1925, №1, стр. 111.
180. ARDA, f. 389, s. 1, i. 1, v. 3; AR EA Arxivi, f. 1, s. 1, i. 17, v. 23.
- 181 "Известия общества обследования и изучения Азербайджана". Баку, 1925, №1, стр. 111.
182. ARDA, f. 1439, s. 3, i. 92a, v. 50.
183. Yənə orada, v. 50.
184. Azərbaycan tarixi, III c, I h., səh. 476-477.
185. Н.Нариманов. Ответ некоторым товарищам. Газета "Бакинский рабочий", 15 июня 1922 г.
- 185a. Gürcüstan Respublikası Siyasi Partiyalar Arxivi (bundan sonra GRSPA), f. 14, s. 1, i. 209, v. 7, 10, 14.
186. "Kommunist" qəzeti, 29 sentyabr 1925-ci il.
187. Yənə orada, 10 fevral 1924-cü il.
188. Yənə orada, 26 may 1921-ci il.
189. Yənə orada, 3 yanvar 1926-cı il.
190. Газета "Бакинский рабочий", 5 января 1925 г.
191. О партийной и советской печати. Сб. документов. М., 1954, стр. 345-346.
192. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 701, v. 43.
193. Yənə orada.
194. Yənə orada, i. 207, v. 17.
195. Yənə orada.
196. Газета "Бакинский рабочий", 6 января 1928 г.
197. ARDSPİHA, f. 1, s. 235, i. 286, v. 174.
198. Yənə orada, v. 175.
199. Azərbaycan tarixi. III c, 1 h., səh. 482.
200. "Maarif və mədəniyyət", 1927, №1-2, səh. 3.
201. "Kommunist" qəzeti, 15-17 yanvar 1928-ci il.
202. ARDA, f. 57, s. 1, i. 23, v. 30; i. 21, v. 156.

203. Yənə orada, v. 156.
204. Инвентарный фонд театрального музея им. Дж.Джабарлы, №5844.
205. Azərbaycan tarixi, III c, I p., səh. 487.
206. ARDA, f. 410, s. 1, i. 12, v. 20.
207. Yənə orada, v. 30.
208. Yənə orada, f. 57, s. 5, i. 1, v. 50.
209. ARDA, f. 57, s. 1, i. 573, v. 87.
210. Yene orada, i. 28, v. 310.
211. СУ Азербайджана, 1921, стр. 262.
212. ARDA, f. 57, s. 1, i. 343, v. 77.
213. СУ Азербайджана, 1921, стр. 41.
214. Резолюции и постановления VIII съезда Азербайджанской Коммунистической Партии (б). Баку, 1928, стр. 56.
215. История азербайджанской музыки. Баку, 1982, стр. 149.
216. ARDA, f. 57, s. 1, i. 412, v. 73.
217. Уз.Гаджибеков. О музыкальном искусстве Азербайджана. Баку, 1966, стр. 25-30.
218. ARDA, f. 389, s. 1, i. 9, v. 4.
219. Yənə orada, f. 57, s. 1, i. 410, v. 83.
220. Yənə orada, s. 7, i. 11, v. 33.
221. История азербайджанской музыки, стр. 165.
222. "Azərbaycan tarixi", III c, I p., səh. 489.
223. Уз.Гаджибеков. О музыкальном искусстве Азербайджана, стр. 25-26.
224. СУ Азербайджана, 1920, №1, стр. 52-53.
225. ARDA, f. 410, s. 1, i. 3, v. 18.
226. Газета "Труд", 15 июня 1923 г.
227. Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivı (bundan sonra - GMTA), f. 804, s. 1, i. 859, v. 18.
228. Р.М.Мусаев. Рабочий класс в строительстве социалистической культуры в Азербайджане (1920-1927 гг.). Авто реф. дисс. канд. нет. наук., стр. 21.
229. GMTA, f. 804, s. 1, i. 859, v. 29.
230. RFDA, f. 5451, s. 9, i. 425, v. 176.
231. ARDA, f. 57, s. 1, i. 21, v. 156.
232. СУ Азербайджана, 1924, №5, стр. 27.
233. "Известия общества обследования и изучения Азербайджана", 1925, №4, стр. 108.

234. Yənə orada, səh. 132.
235. "Kommunist" qəzeti, 23 yanvar 1921-ci il.
236. Газета "Бакинский рабочий", 30 октября 1921 г.
237. Azərbaycan tarixi, III c, I h., səh. 493.
238. СУ Азербайджана, 1921, №6, стр. 175.
239. Бюллетень АзЦСУ, 1926, №6, стр. 51.
240. Azərbaycan tarixi, III c, I h., səh. 493.
241. "Известия общества обследования и изучения Азербайджана".
1927, №4, стр. 128.

VI FƏSİL

1. Azərbaycan Kommunist Partiyasının qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları. 4 cilddə, I cild (1920-1937). Bakı, 1987, səh. 320.
2. Sov.İKP qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları. III hissə (1930-1954). Bakı, 1954, səh. 630-631.
3. Yenə orada, səh. 512.
4. Проект пятилетнего плана развития Азербайджанской нефтяной промышленности на 1928/29-1932/33 гг. Баку, 1929, стр. 1.
5. Социалистическая индустриализация Азербайджана (1926-1932 гг.). Документы и материалы. Баку, 1957, стр. 143.
6. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сб. документов. Т. 2 (1929-1945 гг.). М., 1957, стр. 67.
7. Проект пятилетнего плана развития Азербайджанской промышленности на 1928/29-1932/33 гг., стр. 2.
8. Azərbaycan tarixi. Üç cildə, III c, I h., Bakı, 1973, səh. 375.
9. Т.А.Мусаева. Революция и народное образование в Азербайджане. Баку, 1980, стр. 159.
10. Azərbaycan tarixi, III c, I p., səh. 375.
11. Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства ЗСФСР. Тифлис, 1934, стр. 43.
12. Газета "Бакинский рабочий", 1 января 1933 г.
13. Азербайджанское нефтяное хозяйство, 1960, №4, стр. 2.
14. Газета "Бакинский рабочий", 12 января 1933 г.
15. Rusiya Federasiyası Dövlət Arxivi (bundan sonra - RFDA), f. 4372, s. 30, i. 277, v. 83-85.
16. "Kommunist" qəzeti, 13 fevral 1930-cu il.
17. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (bundan sonra - ARDA), f. 2511, s. 1, i. 414, v. 214.
18. Б.Абдуррахманов. Дашкесан. Баку, 1957, стр. 35.
19. Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi (bundan sonra - AREATİEA), f. 1, s. 7, i. 3786, v. 3.
20. ARDA, f. 2511, s. 1, i. 414, v. 214.
21. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 50-летию СССР Юбилейный стат. ежегодник. Баку, 1972, стр. 15.
22. ARDA, f. 2511, s. 1, i. 214, v. 215.
23. Азербайджанская ССР к 50-летию Великого Октября, Стат. сб

Баку, 1967, стр. 130-131.

24. Социалистическое строительство АзССР. Стат. сб., Баку, 1935 стр. 320; ARDA, f. 2511, s. 3, i. 367, v. 26.

25. Yеnə orada.

26. 15 лет Азербайджанской нефтяной промышленности (1920-1935 гг.), Краткий стат. справочник. Баку-Москва, 1935, стр. 73.

27. Социалистическое хозяйство Азербайджанской ССР, 1933, №1-2, стр. 7; ARDA, f. 2511, s. 3, i. 38, v. 16; s. 1, i. 350, v. 18.

28. Yеnə orada.

29. Yеnə orada, s. 1, i. 350, v. 18.

30. Социалистическое строительство АзССР. Стат. сб., стр. 352.

31. Газета "Известия", 1 июля 1931 г.

32. ARDA, f. 92, s. 1, i. 561, v. 66.

33. Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства ЗСФСР, стр. 158.

34. 15 лет Азербайджанской нефтяной промышленности (1920-1933 гг.). Краткий стат. справочник, стр. 76.

35. Yеnə orada.

36. Материалы к отчету ЦКК РКИ Азербайджана (июль, 1930 г. - январь 1932 г.). Баку, 1932, стр. 24.

37. О работе Азербайджанской нефтяной промышленности. Основные решения ЦК и БК АКП(б). К XX общебакинской партконференции и XI съезду АКП(б). Баку, 1932, стр. 65.

38. 15 лет Азербайджанской нефтяной промышленности (1920-1935 гг.), Краткий стат. справочник, стр. 87

39. RFDA, f. 5515, s. 1, i. 364, v. 278.

40. О положении в Азербайджанской и Бакинской организации. К итогам сентябрьского пленума ЦК и БК АКП(б), Баку, 1931, стр. 88.

41. ARDA, f. 1393, s. 1, i. 1673, v. 13.

42. Социалистическая индустриализация Азербайджана (1926-1932 гг.). Документы и материалы, стр. 409.

43. ARDA, f. 1393, s. 1, i. 1673, v. 13.

44. İ.V.Stalin. Əsərləri, 12-ci cild, səh. 295, 298.

45. Газета "Бакинский рабочий", 1 октября 1930 г. 46. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов. Т. II (1929-1945 гг.), стр. 218-221.

47. Социалистическая индустриализация Азербайджана (1926-1932 гг.). Документы и материалы, стр. 420-421, 424-425.

48. ARDA, f. 1114, s. 1, i. 1492, v. 137.

49. Газета "Бакинский рабочий", 1 апреля 1931 г.; Итоги выполнения пятилетнего плана развития народного хозяйства ЗСФСР, стр. 42.

50. Газета "Бакинский рабочий", 5 апреля 1931 г.

51. Газета "Вышка", 15 апреля 1931 г.

52. RFDA, f. 3316, s. 24, i. 756, v. 12, 31, 56, 59. 90.

53. В.П.Полонский. Бакинская организация на новом подъеме. Доклад на XX Общебакинской конференции, 12 января 1932 г. Баку, 1932, стр. 29.

54. Yenə orada, səh. 31, 33,

55. А.П.Петерсон. Азнефть между VI и VII съездами Советов СССР. Баку, 1935, стр. 22.

56. İ.V.Stalin. Əsərləri. II c, səh. 294-295.

57. Yenə orada, XIII c, səh. 190.

58. Gürcüstan Respublikası Siyasi Partiyalar Arxivi (bundan sonra - GRSPA), f. 13, s. 1, i. 2924, v. 42.

59. Yenə orada, i. 2933, v. 363.

60. Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivi (bundan sonra - GMTA), f. 560, s. 1, i. 954, v. 63.

61. Yenə orada, f. 661, s. 1, i. 15, v. 2.

62. KRSPA, f. 13, s. 1, i. 1968, v. 309.

63. GMTA, f. 617, s. 1, i. 6131, v. 11.

64. Yenə orada, f. 660, s. 1, i. 6696, v. 2-3.

65. GSPA, f. 13, s. 1, i. 3210, v. 175.

66. Yenə orada, i. 2973, v. 617.

67. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi (bundan sonra - ARDSPİHA), f. 1, s. 74, i. 300, v. 82-83.

68. Ağ ləkələr silinir. Bakı, 1991, səh. 8.+

69. Z.B.Şıxlinski. Azərbaycan kəndində sovet quruculuğu (1926-1932-ci illər). Bakı, 1975, səh. 141-142, 144.

70. X.Əhmədov. Azərbaycanda sovetlərin yaradılması və möhkəmləndirilməsi (1920-1925-ci illər). Bakı, 1966, səh. 158.

71. Yenə orada.

72. Z.B.Şıxlinski. Göstərilən əsəri, səh. 120.

73. Azərbaycan tarixi, III c, I h., səh. 379.

74. B.S.Qurbanov. Bakı fəhlələrinin Azərbaycan kəndinə hamilik köməyi (1923-1934-cü illər). Bakı, 1960, səh. 70.

75. ARDA, Bakı filialı, f. 39, s. 1, i. 784, v. 6.

76. Yenə orada.

77. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas Qanun), Bakı, 1926, səh. 18.
78. ARDA, f. 379, s. 6, i. 136, v. 31.
79. Azərbaycan tarixi, III c, I h., səh. 380.
80. Z.B.Şıxlinski. Göstərilən əsəri, səh. 7.
81. Azərbaycan tarixi, III c, I h., səh. 380-381.
82. Yenə orada.
83. Резолюции и постановления съездов Советов Азербайджанской ССР (1921-1937 гг.). Баку, 1961, стр. 124.
84. ARDA, f. 379, s. 3, i. 563, v. 1.
85. Z.B.Şıxlinski. Göstərilən əsəri, səh. 10.
86. Обзор деятельности правительства за 1929 и 1930 гг. Отчет VII Всеазербайджанскому съезду Советов. Баку, 1930, стр. 15.
87. Azərbaycan tarixi, III c, I h., səh. 396-397.
88. Газета "Бакинский рабочий", 10 августа 1930 г.
89. Azərbaycan tarixi, III c, I p., səh. 397.
90. Z.B.Şıxlinski. Göstərilən əsəri, səh. 12.
91. Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri. Bakı, 1964, səh. 502.
92. Azərbaycan tarixi, III c, I h., səh. 393.
93. Обзор деятельности правительства за 1929 и 1930 гг. Отчет VII Всеазербайджанскому съезду Советов, стр. 13.
94. Резолюции и постановления съездов Азербайджанской ССР (1921-1937 гг.), стр. 140.
95. Azərbaycan tarixi, III c, I p., səh. 398.
96. Резолюции и постановления съездов Советов Азербайджанской ССР (1921-1937 гг.), стр. 141.
97. Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri, səh. 502.
98. Yenə orada.
99. Yenə orada, səh. 503.
100. Коммунистическая партия Азербайджана в цифрах. Баку, 1970, стр. 23.
101. Yenə orada, səh. 26.
102. Yenə orada, səh. 23.
103. Yenə orada, səh. 26.
104. Azərbaycan Kommunist Partiyasının qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları, I cild (1920-1937), səh. 568.
105. Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri, səh. 498.
106. Yenə orada.

107. Yənə orada.
108. Yənə orada, səh. 499.
109. Yənə orada, səh. 500.
110. Yənə orada.
111. Yənə orada.
112. Yənə orada.
113. Очерки истории рабочего класса Азербайджанской ССР. Т.1 (1917-1940 гг.). Баку, 1974, стр. 160-161.
114. V.S.Həsənov. Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları sənayenin inkişafı uğrunda mübarizədə (1926-1932-ci illər). Namizədlük diss. avtoreferatı. Bakı, 1988, səh. 19.
115. Yənə orada.
116. К.Гусейнов, М.Найдель. Профсоюзы Советского Азербайджана. М., 1962, стр. 154.
117. И.Самедов. Этапы большого пути. Баку, 1970, стр. 34.
118. Yənə orada, səh. 15.
119. Yənə orada, səh. 34.
120. ARDSPİNA, f. 159, s. 1, i. 1036, v. 2.
121. Yənə orada, i. 1037, v. 46.
122. Yənə orada, i. 738, v. 1-2.
123. Yənə orada.
124. Т.А.Мусаева. Революция и народное образование в Азербайджане, стр. 123.
125. İ.Səmədov. Göstərilən əsəri, səh. 41-42.
126. Азербайджанская ССР к 50-летию Великого Октября. Стат. сборник, стр. 130-131.
127. Итоги выполнения Первого Пятилетнего плана развития народного хозяйства ЗСФСР, стр. 43.
128. 15 лет Азербайджанской нефтяной промышленности (1920-1935 г.). Краткий стат. справочник, стр. 11.
129. Социалистическое строительство АзССР. Стат. сб., стр. 111.
130. "Коммунист" qəzeti, 10 yanvar 1933-cü il.
131. Пути роста реконструкции Азербайджанской нефтяной промышленности в цифрах и диаграммах (1923-1933 гг.). Баку, 1933, стр. 39.
132. 15 лет Азербайджанской нефтяной промышленности (1920-1935 гг.). Краткий стат. справочник, стр. 53.
133. Азербайджанская ССР к 50-летию Великого Октября, Стат. сб., стр. 122.

134. ARDA, f. 2511, s. 1, i. 214, v. 215.
135. Yənə orada, f. 796, s. 1, i. 223, v. 106.
136. AREA TİEA, f. 1, s. 7, i. 3786, v. 3.
137. Социалистическое строительство АзССР. Стат. сб., стр. 95.
138. Достижения Советского Азербайджана за 40 лет в цифрах Стат. сб., Баку, 1960, стр. 52.
139. ARDA, f. 2511, s. 1, i. 414, v. 215.
140. Yənə orada, v. 210.
141. Yənə orada.
142. Azərbaycan tarixi, III c, I h., səh. 416.
143. Azərbaycan tarixi, III c, I h., səh. 415; Социалистическое строительство Аз.ССР. Стат. сб., стр. 304.
144. Социалистическое строительство Аз. ССР. Стат. сб., стр. 306.
145. Azərbaycan tarixi, III c, I h., səh. 417.
146. Азербайджанская ССР к 50-летию Великого Октября. Стат. сб. стр. 133.

VII FƏSİL

1. Sov.İKP qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları. III hissə (1930-1954). Bakı, 1934, səh. 227.
2. Газета "Правда", 15 января 1934 г.
3. О директивах к составлению второго пятилетнего плана народного хозяйства ЗСФСР (1933-1937 гг.). Доклад и резолюция IV пленума ЗКК и ЗЗКК ВКП(б). (20-22 марта 1932 г.). Заккнига, 1932.
4. Второй пятилетний план развития народного хозяйства в СССР (1933-1937 гг.). Т. 2, М., 1934, стр. 219.
5. Социалистическое хозяйство Закавказья, 1932, №11-12, стр. 3.
6. N.N.Allahverdiyev. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyası. Bakı, 1991, səh. 95; Н.Илюшин. Проблемы второго пятилетнего плана ЗСФСР. Тифлис, 1932, стр. 17.
7. Второй пятилетний план развития народного хозяйства СССР (1933-1937 гг.). Т. 2, стр. 217.
8. Н.Илюшин. Проблемы второго пятилетнего плана ЗСФСР, стр. 2.
9. Yənə orada, səh. 17.
10. М.Багиров. Из истории развития промышленности Азербайджана (1933-1937 гг.). Баку, 1972, стр. 44.

11. Второй пятилетний план развития народного хозяйства СССР (1933-1937 гг.). Т. II, стр. 544-549; Социалистическое хозяйство Закавказья, 1932, №10, стр. 75.

12. Второй пятилетний план развития народного хозяйства СССР (1933-1937 гг.). Т. I, М., 1934, стр. 272; Т. II, стр. 224.

13. Газета "Бакинский рабочий", 21 января 1933 г.

14. *Yenə orada*, 22 yanvar 1933-cü il.

15. Профсоюзы Азербайджана к XII съезду АКП(б). Баку, 1934, стр. 16.

16. Ага Агазаде. Ага Нейматулла. Баку, 1948, стр. 14.

17. Резолюция XXI Бакинской конференции АКП(б) "О работе азербайджанской нефтяной промышленности". Баку, 1934, стр. 3.

18. Профсоюзы Азербайджана к XII съезду АКП(б), стр. 46.

19. *Yenə orada*.

20. История Азербайджана. Т. 111, ч. 1, стр. 491.

21. *Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai hərəkatlar Arxiv* (bundan sonra - ARDSPİHA), f. 1, s. 77, i. 431, v. 84; *Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxiv*, f. 1114, s. 1, i. 2956, v. 20.

22. Газета "Бакинский рабочий", 17 мая 1934 г.

23. Социалистическое строительство АзССР. Стат. сб., Баку, 1935, стр. 335.

24. 15 лет Азербайджанской нефтяной промышленности (1920-1935 гг.). Краткий стат. справочник. Баку-Москва, 1935, стр. 35.

25. *Yenə orada*, səh. 14.

26. *Azərbaycan tarixi*, III c, II hissə, səh. 516.

27. Газета "Правда", 10 октября 1935 г.

28. ARDSPİHA, f. 1, s. 48, i. 259.

29. Азербайджанское нефтяное хозяйство, 1936, №2-3, стр. 4.

30. Парработник, 1936, №3, стр. 28.

31. Газета "Кировабадский рабочий", 11, 17 февраля 1936 г.

32. А.Ə.Мəммədov. *Azərbaycanda Staxanov hərəkatı*. Bakı, 1975, səh.

33.

33. Газета "Правда", 20 января 1936 г.

34. *Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Statistika İdarəsi Arxiv* (bundan sonra - ARMSİA), f. 1, s. 3, i. 15, v. 27.

35. Газета "Бакинский рабочий", 6 июля 1936 г.

36. ARDSPİHA, f. 1, s. 77, i. 797, v. 3.

37. *Yenə orada*, i. 1249, v. 93.

38. *Yenə orada*, v. 40.

39. Азербайджан в цифрах. Краткий стат. сб. Баку, 1964, стр. 137.
40. Советский Азербайджан за 50 лет. Стат. сб., Баку, 1970, стр. 138-139.
41. Газета "Бакинский рабочий", 14 мая 1935 г.; 11 апреля 1992 г.; "Azərbaycan" qəzeti, 5 noyabr 1999-cü il.
42. 20 лет Азербайджанской Советской Социалистической республики. Стат. сб., Баку, 1964, стр. 30.
43. ARMSİA, f. 1, s. 3, i. 96, v. 177.
44. Р.Г.Исмаилов. Очерки развития нефтеперерабатывающей, нефтехимической и химической промышленности Азербайджана. М., 1968 стр. 19.
45. ARMSIA, f. 1, s. 13, i. 240, v. 16; s. 1, i. 438, v. 46.
46. Промышленность СССР. Стат. сб. М., 1964, стр. 206; газета "Бакинский рабочий", 5 февраля 1939 г.
47. И.Д.Карягин. Очерки экономики социалистической промышленности. Баку, 1941, стр. 116.
48. Внешняя торговля СССР за 20 лет (1918-1937 гг.). Стат. справочник. М., 1939, стр. 49.
49. Sovet Azərbaycanının iqtisadiyyatı sosializmin əsaslarının qurulması dövründə. Bakı, 1983, səh. 90.
50. Yenə orada, səh. 263.
51. Э.Ю.Локшин. Очерки истории промышленности СССР (1917-1940). М., 1956, стр. 235.
52. Достижения Советского Азербайджана за 40 лет в цифрах. Стат. сб., Баку, 1960, стр. 52.
53. ARMSİA, f. 1, s. 1, i. 42, v. 7.
54. ARDSPİNA, f. 1, s. 88, i. 199, v. 5; ARMSİA, f. 1, s. 1, i. 42, v. 7.
55. П.Л.Ляшенко. История народного хозяйства СССР. Т. III (Социализм). М., 1956, стр. 503.
56. Azərbaycan tarixi, III c, I h., səh. 532, 533.
57. Sovet Azərbaycanının iqtisadiyyatı sosializmin əsaslarının qurulması dövründə, səh. 184, 186; ARMSİA, f. 1, s. 4, i. 4, v. 83.
58. Yenə orada.
59. А.К.Керимов. Развитие судоходства и судоремонта в Азербайджане. Автореф. дисс. канд. экон. наук. Баку, 1980, стр. 18; ARMSİA, f. 1, s. 4, i. 4, v. 83.
60. "Kommunist" qəzeti, 9 yanvar 1933-cü il.
61. "Yeni yol" qəzeti, 20 fevral 1933-cü il.

62. Sovet Azərbaycanın iqtisadiyyatı sosializmin əsaslarının qurulması dövründə, səh. 192.

63. Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivi. (bundan sonra - GMTA), f. 666, s. 1, i. 838, v. 120.

64. С.Р.Нәсәнов. "Ağ ləkə"lərin qara kölgəsi. Bakı, 1991, səh. 136.

65. Итоги выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР. М., 1939, стр. 117.

66. Gürcüstan Respublikası Siyasi Partiyalar Arxivi, f. 13, s. 1, i. 38, v. 118.

67. Yenə orada, i. 468, v. 67-71.

68. GMTA, f. 661, s. 1, i. 1850, v. 2.

69. Yenə orada, v. 26.

70. GSPA, f. 13, s. 1, i. 871, v. 44.

71. Yenə orada, i. 824, v. 9.

72. Yenə orada, v. 46.

73. Yenə orada, i. 1012, v. 71.

74. История Азербайджана. Т. III, ч. 2, стр. 22.

75. Yenə orada, səh. 24.

76. Отчет ЦК Профсоюза рабочих нефтепромыслов Кавказа (октябрь 1937 г. - ноябрь 1939 г.). Баку, 1939, стр. 4.

77. İctimai sığorta sovetləri haqqında Əsasnamə və FZYK-nin əmək mühafizə komissiyası haqqında Əsasnamə. Bakı, 1937, səh. 12-14.

78. Отчет Центрального Комитета Профессионального союза рабочих нефтепромыслов Кавказа (1934-1937 гг.). М., 1937, стр. 25.

79. Парработник, 1936, №4, стр. 43, 44.

80. Достижения Советского Азербайджана за 40 лет в цифрах. Стат. сб., стр. 172; ARDA, f. 2511, s. 3, i. 393, v. 1.

81. ARMSIA, f. 1, s. 14, i. 1, v. 17; ARDA, f. 2511, s. 3, i. 385, v. 1-6.

82. Социалистическое строительство АзССР. Стат. сб., стр. 425, 427; Azərbaycan SSR-in 1938 və 1939-cu il dövlət büdcəsinin yerinə yetirilməsi haqqında hesabat. Bakı, 1940, səh. 6.

83. ARDA, f. 1114, i. 4519, i. 630, v. 50.

84. Yenə orada, i. 2636, v. 4.

85. Yenə orada, v. 15.

86. ARMSIA, f. 1, s. 14, i. 75, v. 32; s. 13, i. 240, v. 49.

87. 20 лет Азербайджанской Советской Социалистической Республики. Стат. сб., стр. 85.

88. ARDA, f. 271, s. 1, i. 404, v. 4, 5.

89. Советский Азербайджан за 50 лет. Стат. сб., стр. 190.

90. Rusiya Dövlət İqtisadi Arxivi (bundan sonra - RDİA), f. 1562, s. 211, i. 6, v. 264.
91. Бюджет и хозяйственный план Бакинского Совета РК и КД на 1939 год. Баку, 1939, стр. 4; ARMSİA, f. 1, s. 6, i. 5, v. 10.
92. Газета "Правда", 5 ноября 1934 г.
93. Sov.İKP... qətnamə və qərarları. III h., səh. 288.
94. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов. Т. II, 1929-1945 гг. М., 1957, стр. 449.
95. 20 лет Азербайджанской Советской Социалистической Республики. Стат. сб., стр. 79.
96. Yenə orada, səh. 76.
97. Бюджет и хозяйственный план Бакинского Совета РК и КД на 1938 год, стр. 4.
98. Azərbaycan SSR xalq təsərrüfatı. Statistika külliyyatı, səh. 508.
94. Здравоохранение в Азербайджанской ССР. Стат. сб., Баку, 1967 стр. 15.

VIII FƏSİL

1. ВКП(б), Советская власть, комсомол и профсоюзы о культурном строительстве. М., 1931, стр. 342.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (bundan sonra - ARDA), f 796, s. 16, i. 133, v. 4.
3. Bakı Sovetinin arxivi, f. 41, s. 1, i. 8, v. 71.
4. "Yeni yol" qəzeti, 27 noyabr 1928-ci il.
5. Газета "Вышка", 6 августа 1929 г.
6. ARDA, f. 96, s. 16, i. 33, v. 57.
7. Rusiya Federasiyası Gənclər Təşkilatlarının Müasir Sənədlər Saxlanılan Mərkəzi (bundan sonra - RFKTMSSM), ALKGİ BK-nın Rəyasət Heyətinin 3 saylı protokolu, 26 iyun 1929-cu il.
8. ARDA, f. 57, s. 1, i. 330, v. 26; "Gənc işçi" qəzeti, 18 yanvar 1929-cu il.
9. ARDA, f. 1114, s. 1, i. 1881, v. 46.
10. Azərbaycan Respublikası Maarif Nazirliyinin Arxivi (bundan sonra -ARMNA), i. 144, bağlama 10, v. 11.
11. Социалистическое строительство АзССР. Стат. сб., Баку, 1935,

стр. 404.

12. Газета "Бакинский рабочий", 23 июня 1933 г.
13. *Yenə orada*.
14. З.Б.Шихлинский. Советское строительство в Азербайджанской деревне. 1926-1937 гг., Докт. диссерт. авторефераты. Баку, 1967, стр. 75.
15. Очерки истории рабочего класса Азербайджанской ССР. Т. II (1917-1940 гг.). Баку, 1974, стр. 242.
16. Газета "Правда", 27 февраля 1936 г.
17. *СУ Азербайджана*, 1936, №6, стр. 71; *Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi (bundan sonra ARDSPİHA)*, f. 1, s. 74, i. 411, v. 239.
18. *Hesablama bizimidir*. Вах: Культурное строительство СССР. Стат. сб., М., 1940, стр. 9.
19. Ш.Мамедов. На путях подъема культуры. *S.M.Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri, tarix və fəlsəfə seriyası*, 1972, №1, səh. 20.
20. *ARDA*, f. 294 I, s. 1, i. 417, v. 4.
21. Газета "Бакинский рабочий", 4 ноября 1940 г.
22. Культурное строительство СССР, стр. 7.
23. *Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Statistika İdarəsi Arxivi (bundan sonra - ARMSİA)*, f. I, s. 3, i. 24, v. 90-91.
24. "Kommunist" qəzeti, 7 fevral 1941-ci il.
25. VIII съезд Азербайджанской Коммунистической Партии (большевиков). Стеогр. отчет. Баку, 1928, стр. 5.
26. *ARDSPİHA*, f. 13, s. 1, III h., i. 2760, v. 1.
27. *Bakı Sovetinin Arxivi*, f. 39, s. 1, i. 1369, v. 2; *ARMNA*, i. 65, bağlama 6, v. 8.
28. Резолюции и постановления съездов Советов Азербайджанской ССР (1921-1937 гг.). Баку, 1961, стр. 115.
29. *СУ Азербайджана*, 1930, №31, стр. 543.
30. *ARMNA*, i. 136, bağlama 9, v. 1; i. 140, bağlama 10, v. 15.
31. *ARDA*, f. 1119, s. 1, i. 4, v. 17-21, 22-27, 51-52.
32. *Gürcüstan Respublikası Siyasi Partiyalar Arxivi (bundan sonra - GRSPA)*, f. 13, s. I, i. 3674, v. 13.
33. *Yenə orada*, f. 13, s. 1, i. 3405, v. 132.
34. *ARMSİA*, f. 1, s. 3, i. 18, v. 154; s. 13, i. 240, v. 43.
35. Газета "Правда", 11 апреля 1936 г.
36. О школе. Постановление ЦК ВКП(б), СНК СССР и ЦИК СССР. Тбилиси, 1935, стр. 11.
37. *Yenə orada*, səh. 25-32.

38. Газета "Молодой рабочий", 27 сентября 1932 г.
39. "Müəllim" qəzeti, 7, 23 noyabr 1938-ci il.
40. Газета "Бакинский рабочий", 1 июня 1941 г.
41. Народное хозяйство Азербайджанской ССР. Стат. сб., Баку, 1964, стр. 3.
42. Газета "Бакинский рабочий", 1 сентября 1939 г.
43. Народное хозяйство Азербайджанской ССР. Стат. сб., стр. 122, 439.
44. Культурное строительство ССР, стр. 43, 52, 56.
45. ARDA, f. 379, s. 16, i. 70, v. 11, 225.
46. Газета "Бакинский рабочий", 22 июля 1928 г.
47. Газета "Молодой рабочий", 1 января 1929 г.
48. "Yeni yol" qəzeti, 21 iyun 1928-ci il.
49. ARDSPİNA, f. 158, s. 6, i. 17, v. 33; XVI Общебакинская партийная конференция АКП(б). Стеногр. отчет. Баке, 1927, стр. 91-121.
50. ARDSPİNA, f. 158, s. 6, i. 17, v. 33.
51. ARDA, f. 1119, s. 2, i. 52, v. 59.
52. Стеногр. отчет первого пленума Всесоюзного Центрального комитета нового тюркского алфавита. М., 1927, стр. 5.
53. ARDA, f. 57, s. 1, i. 330, v. 14.
54. С.А.Агамалиоглы. Культурная революция и новый алфавит. Баку 1930, стр. 91.
55. "Революция и национальности", 1936, №2, стр. 64.
56. Газета "Советский юг", 2 августа 1927 г.
57. Стеноф. отчет третьего пленума ВЦК ИТА. Казань, 1928, стр. 34
58. Газета "Заря Востока", 4 ноября 1928 г.
59. "Kommunist" qəzeti, 11 aprel 1938-ci il.
60. "Экономико-статистический бюллетень Азербайджана", 1933, № 2 стр. 40.
61. "Şərq qadını" jurnalı, 1932, №9, səh. 9.
62. Azərbaycan tarixi, 111 c, 1 h., səh. 451.
63. Yənə orada, səh. 451.
64. ARDA, f. 796, s. 16, i. 677, v. 11-16.
65. Профсоюзы Азербайджана к XII съезду АКП(б). Баку, 1934, стр. 14, 25.
66. ARMSİA, f. 1, s. 3, i. 68, v. 29.
67. Социалистическое строительство Союза ССР (1933-1938 гг.). Стат. сб., М.-Л., 1939, стр. 171.

68. Культурное строительство СССР. Стат. сб., стр. 159.
69. ARDA, f. 379, s. 1, i. 5840, v. 31.
70. Yənə orada, v. 1 -4.
71. Ən Yeni Tarixin Sənədləri Saxlanılan və Öyrənilən Rusiya Mərkəzi (bundan sonra- ƏYTSSÖRM), f. 1, s. 235, i. 794, v. 56.
72. ARMSİA, f. 1, s. 3, i. 68, v. 30.
73. Культурное строительство СССР. Стат. сб., стр. 159.
74. Yənə orada.
75. С.Иманзаде. Освобождение Азербайджанок - одно из важнейших завоеваний Великой Октябрьской социалистической революции (1917-1939 гг.). Баку, 1954, стр. 16.
76. Газета "Вышка", 22 октября 1932 г.
77. S.İmanzadə. Göstərilən əsəri, səh. 16.
78. А.И.Султанова. Из истории женского движения в Азербайджане 1920-1941 гг.). Nam. dissert. avtoreferatı. Bakı, 1966, səh. 28.
79. Yənə orada.
80. ARDA, f. 137, s. 1, i. 115, v. 130.
81. Трудящиеся женщины Закавказья - в первые ряды энтузиастов социалистической стройки. Тифлис, 1931, стр. 15.
82. ARDA, f. 379, s. 7, i. 96, v. 104.
83. Резолюция VII Всеазербайджанского съезда Советов. Баку, 1931, стр. 17.
84. Газета "Бакинский рабочий", 25 октября 1929 г.
85. Yənə orada, 11 fevral 1930-cu il.
86. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 285, v. 211.
87. "Kommunistka" 1929, №17-18, səh. 41.
88. Газета "Заря Востока", 12 июля 1929 г.
89. Rusiya Federasiyası Dövlət Arxivi (bundan sonra - RFDA), f. 3316, s. 22, i. 34, v. 166.
90. ARDA, f. 379, s. 1, i. 3085, v. 2.
91. "Azərbaycan" qəzeti, 12 may 2000-ci il.
92. Газета "Правда", 8 августа 1928 г.
93. Vəxtiyar Rəfiyev. Aysberqin sualtı hissəsi. Bakı, 1995, səh. 41; газета "Вышка", 11 марта 1993 г.
94. Yənə orada.
95. Cəlal Qasımov. Yaddaşın bərpası. Bakı, 1990, səh. 133.
96. Т.А.Мусаева. Борьба за развитие народного образования в Азербайджане в годы первой пятилетки. Баку, 1964, стр. 44-45.
97. Azərbaycan Kommunist Partiyasının qurultayları, konfransları və

- МК plenumlarının qətnamə və qərarları. I cild (1920-1937). Bakı, səh. 489.
98. Cəlal Qasımov. Yaddaşın bərpası, səh. 124-125.
99. Девятый съезд Азербайджанской Коммунистической Партии (большевиков). Стеногр. отчет. Баку, 1929, стр. 61-62.
100. Известия Аз.ФАН СССР, 1939, №3, стр. 50.
101. Yenə orada.
102. Vəxtiyar Rəfiyev. Göstərilən əsəri, səh. 43.
103. Azərbaycan Kommunist Partiyasının qətnamə və qərarları. I c, 1920-1937, səh. 465-471.
104. Yenə orada.
105. Yenə orada.
106. Cəlal Qasımov. Göstərilən əsəri, səh. 154.
107. Газета "Вышка", 14 сентября 1991 г.
103. Газета "Бакинский рабочий", 9 апреля 1992 г.
109. Cəlal Qasımov. Göstərilən əsəri, səh. 157.
110. Bəkir Nəbiyev, Şamil Səlimanov. Ədəbiyyat (ümmümtəhsil məktəblərinin XI sinfi üçün dərslik), İkinci nəşri. Bakı, 1997, səh. 53.
111. Азербайджанская нефтяная промышленность за 10 лет национализации 1920 - 28.V. 1930. Баку, 1930, стр. 519.
112. ARDA, f. 411, s. 8, i. 1, v. 163.
113. Азербайджанский политехнический институт. К 40-летию Великой Октябрьской социалистической революции. Баку, 1957, стр. 5
114. Экономико-статистический бюллетень Азербайджана. 1933, №2 стр. 39, 40; "Kommunist" qəzeti, 16 yanvar 1934-cü il.
115. ARDA, f. 411, s. 8, i. 1, v. 53.
116. Yenə orada, v. 163.
117. "Neft kadrları uğrunda" qəzeti, 30 aprel 1958-ci il.
118. RFDA, f. 5515, s. 17, i. 440, v. 4.
119. "Neft kadrları uğrunda" qəzeti, 30 aprel 1958-ci il.
120. ARDA, f. 57, s. 1, i. 134, v. 3.
121. Yenə orada.
122. RFDA, f. 7695, s. 2, i. 33, v. 204.
123. "Kommunist" qəzeti, 18 yanvar 1933-cü il.
124. Обзор деятельности правительства за 1929 и 1930 гг. Баку, 1931, стр. 22.
125. Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства ЗСФСР, Тифлис, 1934, стр. 158.
126. Краткий отчет о выполнении Бакинским Советом директив XVII Бакинской Партконференции. Баку, 1929, стр. 35.

127. Газета "Бакинский рабочий", 8 мая 1931 г.
128. ARDA, f. 411, s. 8, i. 1, v. 153.
129. Yənə orada, f. 379, s. 1, i. 83, v. 142, 305.
130. "Высшая школа". Основные постановления, приказы и инструкции. 2-е издание. М., 1948.
131. Газета "Вышка", 21 февраля 1933 г.
132. Газета "Бакинский рабочий", 27 декабря 1933 г.
133. Yənə orada.
134. "Kommunist" qəzeti, 4 noyabr 1934-cü il.
135. Yənə orada.
136. SZ SSSR, 1935, №1, səh. 2.
137. Газета "Бакинский рабочий", 9 июля 1938 г.
138. "Высшая школа". Основные постановления, приказы и инструкции, стр. 118.
139. Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет. Юбилейный стат. сб. Баку, 1980, стр. 285.
140. ARMSİA, f. 1, s. 3, i. 68, v. 25,
141. Высшее образование в СССР. Стат. сб., М., 1961, стр. 69.
142. Hesablama bizimdir: Вах: "Высшее образование в СССР", стр. 47; Народное образование в Азербайджане, Баку, 1928, стр. 73; Социалистическое строительство АССР. Стат. сб., Баку, 1935, стр. 337; Труд и кадры в Азербайджанской ССР. Стат. сб., Баку, 1960, стр. 156.
143. Высшее образование в СССР. Стат. сб., стр. 60.
144. Наука в Азербайджанской ССР за 15 лет. Баку, 1938, стр. 63-64.
145. Газета "Бакинский рабочий", 28 марта 1929 г.
146. Azərbaycan tarixi, III c, I h., səh. 469.
147. Yənə orada, səh. 467-468.
148. "Известия Академия наук Азербайджанской ССР", 1947, №10, стр. 126.
149. СУ Азербайджана, 1929, №21, стр. 786.
150. ARDA, f. 387, s. 1, i. 18, v. 19-28.
151. Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivı (bundan sonra - GMTA), f. 607, s. 2, i. 3081, v. 307-308.
152. Газета "Бакинский рабочий", 2 января 1933 г.
153. Очерки истории Коммунистической Партии Азербайджана. Баку, 1963, стр. 531.
154. "Вестник Академии наук СССР", 1935, №11, стр. 71; "Известия Азербайджанского филиала АН СССР", 1936, №1, стр. 11-12.

155. "Вестник Академии наук СССР", 1934, №1, стр. 3-14.
156. Развитие науки в Советском Азербайджане. Баку, 1967, стр. 105-106.
157. Советская наука в годы первой пятилетки. М., 1971, стр. 54.
158. Академия Наук Азербайджанской ССР 20 лет. Баку, 1965, с. 41.
159. Azərbaycan Respublikası EA Arxivi, f. 3, s. 1, i. 15, v. 75.
160. ARDA, f. 4, s. 6, i. 71, v. 25, 29.
161. История Азербайджана. Т. III, ч. II, стр. 58.
162. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I c, Bakı, 1976, səh. 157.
163. "Elm" qəzeti, 21 aprel 2000-ci il.
164. Yənə orada, 15 dekabr 1999-cu il.
165. "Известия АЗФАН СССР", 1939, №3, стр. 53-57.
166. Yənə orada, 1940, №2, səh. 151-152.
167. Yənə orada, 1941, №3, səh. 101.
168. "Kommunist" qəzeti, 15-17 yanvar 1928-ci il.
169. "Dan ulduzu" jurnalı, 1928, №1.
170. "Kommunist" qəzeti, 22-27 oktyabr 1929-cu il.
171. Журнал "Рабочий зритель", 1930, №9, стр. 16.
172. ARDA, f. 379, s. 2, i. 4937, v. 7.
173. Yene orada, i. 4934, v. 1.
174. "Kommunist" qəzeti, 28 fevral 1928-ci il.
175. ARDA, f. 75, i. 2, v. 94.
176. ARDSPİNA, f. 69, s. 1, i. 64, v. 218.
177. ARMSIA, f. 1, s. 3, i. 68, v. 30.
178. История Азербайджана в трех томах. Т. III, ч. 2, стр. 59.
179. "İnqilab və mədəniyyət", 1934, №8, səh. 3.
180. "Kommunist" qəzeti, 14, 15, 18 iyun 1934-cü il.
181. Yənə orada, 11, 16 mart 1938-ci il.
182. Yənə orada, 11 sentyabr 1939-cu il.
183. ARDA, f. 2987, s. 1, i. 17, v. 11.
184. Yənə orada, f. 2941, s. 7, i. 46, v. 12.
185. Известия ЦК и БК АКП(б), 1928, №4, стр. 18-19.
186. Azərbaycan tarixi, III c, I h., Bakı, 1963, səh. 486.
187. Yənə orada, səh. 487.
188. Газета "Правда", 30 июня 1930 г.; Azərbaycan arxivi, 1969, №1, səh. 82.
189. Журнал "Рабочий зритель", 1930, №33, стр. 16.
190. Известия ЦК и БК АКП(б), 1928, №4, стр. 18-19.

191. Журнал "Рабочий зритель", 1930, №12, стр. 6.
192. *Yenə orada*, 1930, №17, səh. 3; Социалистическое строительство АССР. Стат. сб., стр. 404.
193. Журнал "Рабочий зритель", №9, стр. 16.
194. *Yenə orada*, №33, səh. 18.
195. ARDA, f. 2889, s. 2, i. 179, v. 42.
196. *Yenə orada*, f. 379, s. 2, i. 4934, v. 1, 2.
197. Резолюции и решения съездов Советов Азерб.ССР (1921-1937 гг.), стр. 74.
198. ARDSPİHA, f. 69, s. 1, i. 64, v. 218.
199. *Yenə orada*, f. 1, s. 74, i. 414, v. 70.
200. *Azərbaycan tarixi*, III c, I h., səh. 488.
201. *Vəxtiyar Pəfiyev. Göstərilən əsəri*, səh. 49.
202. *Yenə orada*.
203. *Azərbaycan tarixi*, III c, I h., səh. 489.
204. ARDA, f. 57, s. 1, i. 1164, v. 13.
205. *Azərbaycan Kommunist Partiyasının qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları. I cild (1920-1937)*, səh. 493.
206. Лейла Ализаде. Становление и развитие вокальной фольклористики в ходе культурной революции в Азербайджане (1920-1941 гг.), Автореф. канд. дисс. Баку, 1990.
207. История Азербайджанской музыки, стр. 174.
208. ARDA, f. 2988, s. 1, i. 2, v. 46.
209. Газета "Бакинский рабочий", 18 апреля 1938 г.
210. ARDA, f. 411, s. 8, i. 68, v. 9.
211. *Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi*, İ345, s. 2, i. 31, v. 119.
212. *Yenə orada*, f. 329, s. 1, i. 50, v. 80.
213. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 266, v. 44.
214. ARDA, f. 816, s. 6, i. 993, v. 1, 2.
215. Журнал "Рабочий зритель" журналы, 1930, №34, стр. 15.
216. *Azərbaycan tarixi*, III c, I h., səh. 492.
217. Искусство Азербайджана. Т. XI, Баку, 1965, стр. 155.
218. "Kino" jurnalı, 1935, №5, səh. 38.
219. ARDSPİHA, f. 1, s. 74, i. 378, v. 26-30.
220. Искусство Азербайджана. Т. XI, стр. 174.
221. *Yenə orada*, səh. 176-177.
222. СУ Азербайджана, 1938, №10, стр. 37.
223. *Azərbaycan arxivi*, 1969, №1 (7), səh. 9.

224. ARDA, f. 57, s. 1, i. 984, v. 31-38.
225. Azərbaycan arxivi, 1969, №1 (7), səh. 101.
226. ARDA, f. 2889, s. 1, i. 182, v. 126.
227. Yenə orada, f. 57, s. 1, i. 1079, v. 1.
228. Мурсал Щаджафов. Искусство, рожденное революцией. Баку, 1981.
229. ARDA, f. 2987, s. 1, i. 19, v. 58.
230. Yenə orada, f. 2889, s. 1, i. 182, v. 155.
231. Yenə orada, f. 2987, s. 1, i. 21, v. 6.
232. Yenə orada, i. 19, v. 58.
233. История Азербайджана в трех томах, Т. III, ч. 2, стр. 76.
234. Azərbaycan arxivi, 1969, №1 (7), səh. 100.
235. ARDA, f. 2987, s. 1, i. 387, v. 37.
236. Azərbaycan arxivi, 1969, №1 (7), səh. 102.
237. ARDA, f. 299, s. 1, i. 15, v. 218.

IX FƏSİL

1. Азербайджан в цифрах. Краткий стат. сб. Баку, 1964, стр. 20.
2. Yenə orada.
3. Yenə orada, səh. 9.
4. 20 лет Азербайджанской Советской Социалистической республики. Стат. сб., Баку, 1940, стр. 13.
5. Азербайджан в цифрах. Краткий стат. сб., стр. 9; А.А.Надилов. Вопросы экономического развития городов Азербайджана. Баку, 1966 стр. 29.
6. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Азербайджанская ССР. М., 1963, стр. 16-17; А.А.Надилов. Вопросы экономического развития городов Азербайджана, стр. 29.
7. А.А.Надилов. Вопросы экономического развития городов Азербайджана, стр. 24.
8. Баку в цифрах. Стат. сб., Баку, 1967, стр. 7.
9. Коммунальное хозяйство г. Баку 1927/28-1931 гг. Стат. сб., Баку, 1932, стр. 21; RDİA, f. 4372, s. 38, i. 6671, v. 55.
10. 20 лет Азербайджанской Советской Социалистической республики. Стат. сб., стр. 7; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959

года. Азербайджанская ССР, стр. 45.

11. Очерки истории рабочего класса Азербайджанской ССР. Т. 1. (1917-1940 гг.). Баку, 1974, стр. 230.

12. Yenə orada.

13. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Statistika İdarəsi Arxivı, f. 1, s. 14, i. 1, v. 17; Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivı, f. 2511, s. 3, i. 385, v. 16.

14. Yenə orada.

15. Труд в СССР. Стат. ежегодник. М., 1935, стр. 358, 359.

16. Yenə orada, səh. 360, 361.

17. ARDA, f. 2511, s. 3, i. 385, v. 1-6.

18. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və ictimai Hərəkətlər Arxivı, f. 1, s. 313, i. 78, v. 35.

19. ARDA, f. 2511, s. 3, i. 385, v. 1-6; ARMSİA, f. 1, s. 14, i. 1, v. 17.

20. Azərbaycan SSR xalq təsərrüfatı. Stat. külliyyatı. Bakı, 1957, səh.

73.

21. Народное хозяйство СССР 1922-1972 гг. Юбилейный стат. справочник. М., 1972, стр. 587.

22. ARDA, f. 2511, s. 3, i. 393, v. 2.

23. Yenə orada, i. 387, v. 1.

24. Азербайджан в цифрах. Краткий стат. сб., стр. 9.

25. Народное хозяйство, 1921, №2-3, стр. 4, 5.

26. ARDA, f. 2511, s. 3, i. 387, v. 25.

27. Yenə orada, v. 20.

28. Yenə orada, s. 7, i. 34, v. 17.

29. Народное образование. Наука и культура в СССР. Стат. сб., М., 1976, стр. 247.

30. Azərbaycan Kommunist Partiyası rəqəmlərlə. Stat. məcmuəsi. Bakı, 1970, səh. 23.

31. Sov.İKP... qətnamə və qərarları. III h., Bakı, 1954, səh. 222, 223.

32. Azərbaycan Kommunist Partiyası rəqəmlərlə. Stat. məcmuəsi, səh.

23.

33. Азербайджанская коммунистическая партия (б) к XII съезду АКП(б) и XII Общебакинской Парконференции (в цифрах и диаграммах). Баку, 1934.

34. Azneftin işi haqqında. Bakı, 1934, səh. 23.

35. Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin oçerkləri. Bakı, 1954, səh. 541.

36. Sov.İKP... qətnamə və qərarları, III h., səh. 311.

37. Yenə orada, səh. 344-345.
23. 38. Azərbaycan Kommunist Partiyası rəqəmlərlə. Stat. məcmuəsi, səh. 39. Yenə orada, səh. 42.
40. ARMSİA, f. 1, s. 14, i. 2, v. 8; s. 3, i. 17, v. 214.
41. Профсоюзы Азербайджана XII съезду АКП(б). Баку, 1934, с. 107.
42. Отчет Центрального Комитета Профессионального союза рабочихнефтепромыслов Кавказа (1934-1937 гг.). М., 1937, стр. 8.
43. Yenə orada, səh. 9.
44. Очерки истории рабочего класса Азербайджанской ССР. Т. I (1917-1940 гг.), стр. 160; Tarix və onun problemləri. Bakı, 2000, №1, səh. 130.
45. История СССР. Т. IX (построение социализма в СССР 1933-1941 гг.). М., 1971, стр. 204.
46. И.Самедов. Этапы большого пути. Баку, 1970, стр. 45.
47. Газета "Бакинский рабочий", 12 февраля 1936 г.
48. И.Мамедов. Комсомол Азербайджана - первый помощник Коммунистической Партии в борьбе за построение социализма (1926-1937 гг.). Автореф. дисс. док. ист. наук. Баку, 1974.
49. ARDA, Bakı filialı, f. 39, s. 1, i. 1556, v. 3.
50. K.Rəhimov. Sovet demokratiyasının Lenin prinsiplərinin təntənəsi. Bakı, 1967, səh. 64.
51. Rusiya Federasiyası Dövlət Arxivı, f. 3316, s. 29, i. 806, v. 4, v. 4.
52. ARDA, f. 379, s. 3, i. 1232, v. 91.
53. Z.B.Şıxlinski. Azərbaycan kəndində sovet quruculuğu (1933-1937-ci illər), Bakı, 1965, səh. 155.
54. Yenə orada, səh. 82.
55. K.Rəhimov. Sovet demokratiyasının Lenin prinsiplərinin təntənəsi. Bakı, 1967, səh. 66.
56. Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri, səh. 566.
57. Yenə orada, səh. 567.

X FƏSİL

1. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları. III hissə (1930-1954), Bakı, 1954, səh. 383.
2. Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri. Bakı, 1964, səh. 584.
3. Нефтяная промышленность СССР, 1940, №1, стр. 32.
4. Yənə orada.
5. Sov.İKP... qətnamə və qərarları. III h., səh. 385, 386.
6. Н.К.Байбаков. От Сталина до Ельцина. М., 1988, стр. 39.
7. Нефтяная промышленность СССР, 1940, №1, стр. 2.
8. Sov.İKP... qətnamə və qərarları, III h., səh. 422.
9. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам (1917-1957 годы). Т. II (1929-1945 гг.), М., 1957, стр. 546-555.
10. История СССР. Т. IX, Построение социализма в СССР 1933-1941 гг. М., 1971, стр. 333.
11. Газета "Бакинский рабочий", 20, 25 февраля 1938 г.
12. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f. 1393, s. 1, i. 37, v. 25; f. 2511, s. 2, i. 141, v. 11.
13. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi, f. 1, s. 74, i. 33, v. 54.
14. Нефтяная промышленность СССР, 1940, №2, стр. 25.
15. Yənə orada.
16. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т. II, 1929-1940 гг. М., 1957, стр. 777.
17. ARDA, f. 1725, s. 2, i. 71, v. 48.
18. С.Р.Асланов. Борьба за Ленинский план индустриализации. Баку, 1965, стр. 162-163.
19. Azərbaycan SSR xalq təsərrüfatı. Stat. külliyyatı, Bakı, 1957, səh. 41; Народное хозяйство СССР. Стат. сб., М., 1964, стр. 69.
20. Баку в цифрах. Стат. сб., Баку, 1967, стр. 36.
21. N.N.Allahverdiyev. Azərbaycan SSR iqtisadi və sosial coğrafiyası. Bakı, 1991, səh. 169.
22. Транспорт и связь СССР. Стат. сб., М., 1972, стр. 18, 96, 108; ARSİA, f. 1, s. 4, i. 4, v. 83.
23. ARDSPİHA, f. 1, s. 313, i. 60, v. 84.

24. Yənə orada, v. 85.
25. Газета "Большевик Каспия", 8 января 1941 г.
26. Транспорт и связь СССР. Стат. сб. М., 1967, стр. 162; Азербайджанская ССР. М., 1957, стр. 41.
27. ARDA, f. 796, s. 23, i. 179, v. 1-3.
28. Транспорт и связь СССР. Стат. сб., М., 1967, стр. 218, 238.
29. ARMSİA, f. 1, s. 4, i. 4. v. 84.
30. Достижения Советского Азербайджана за 10 лет в цифрах. Стат. сб., Баку, 1960, стр. 52-53.
31. Yənə orada.
32. История Азербайджана. Т. III, ч. 2, стр. 20.
33. Газета "Бакинский рабочий", 11 августа 1939 г.
34. Yənə orada, 25 aprel 1940-ci il.
35. ARDA, f. 796, s. 2, i. 1284, v. 51-31.
36. Yənə orada.
37. Газета "Бакинский рабочий", 16, 17 августа 1938 г.
38. Основные показатели развития социалистического строительства. Азербайджанская ССР к XVIII съезду ВКП(б). Баку, 1939, стр. 12; История Азербайджана. Т. III, ч. 2, стр. 24-25.
39. История Азербайджана. Т. III, ч. 2, стр. 25.
40. Yənə orada, səh. 26.
41. Yənə orada.
42. Yənə orada.
43. Отчет об исполнении государственного бюджета Азербайджанской ССР за 1938 и 1939 гг. Баку, 1940, стр. 15.
44. Четвертая сессия Верховного Совета Азербайджанской ССР, 5. 7 апреля 1941 г. Стеногр. отчет. Баку, 1949, стр. 6.
45. Государственный бюджет Азербайджанской ССР на 1940 г. Принят Советом Народных Комиссаров АзССР. Баку, 1940, стр. 13.
46. ARMSİA, f. 1, s. 14, İ. 75, v. 29, 32; s. 13, i. 240, v. 4P.
47. Газета "Бакинский рабочий", 11 января 1938 г.
48. Yənə orada, 8 yanvar 1938-ci il.
49. Yənə orada, 27 yanvar 1938-ci il.
50. ARMSİA, f. 1, s. 3, i. 24, v. 75.
51. Yənə orada.
52. Газета "Бакинский рабочий", 17 января, 1 апреля; 15 ноября 1938 г.
53. Yənə orada, 27 yanvar 1938-ci il.
54. Yənə orada, 2, 11 fevral 1939-cu il.

55. ARMSIA, f. 1, s. 5, i. 260, v. 144.
56. Yena orada, i. 260, v. 144.
57. Газета "Бакинский рабочий", 28 апреля 1939 г.
58. Отчет Центрального Комитета профсоюза рабочих нефтепромыслов Кавказа (октябрь 1937 - ноябрь 1939 гг.). Баку, 1939, стр. 5.
59. Yenə orada, səh. 53.
60. ARDA, f. 1752, s. 2, i. 71, v. 8.
61. Azərbaycan SSR xalq təsərrüfatı. Statistika külliyyatı. Bakı, 1957, səh 493.
62. Достижения советского Азербайджана за 40 лет в цифрах. Стат. сб., Баку, 1960, стр. 236.
63. Yenə orada, səh. 235.
64. Yenə orada.
65. Надир Мамедли. Малярия и борьба с нею в АССР во второй пятилетке. Баку, 1932, стр. 27.
67. Халил Абдуллаев. Современные проблемы малярии и научные основы достижения стойкого эпидемиологического благополучия в районах высокой малярийности субтропического пояса (на примере Азерб. ССР). Автореф. докт. диссертации. М., 1988, стр. 14.
68. История Азербайджана. Т. III, ч. 2, стр. 28.
69. Azərbaycan SSR Konstitusiyası. Əsas Qanunu. Bakı, 1937, səh. 60.
70. M.Talıbov. Yerli Sovetlərin daimi komissiyaları. Bakı, 1961, səh. 8.
71. Azərbaycan tarixi, III c, I h., Bakı, 1973, səh. 544.
72. Газета "Бакинский рабочий", 1 марта 1938 г.
73. Yenə orada.
74. Yenə orada, 24 aprel 1938-ci il.
75. Yenə orada, 26 aprel 1938-ci il.
76. Yenə orada, 26 iyun 1938-ci il.
77. Первая сессия Верховного Совета Азерб. ССР первого созыва 18-22 июня 1938 г. Стеногр. отчет. Баку, 1939, стр. 29.
78. Yenə orada, səh. 31.
79. Yenə orada.
80. "Şərq qapısı" qəzeti, 26 iyul 1938-ci il.
81. Yenə orada.
82. Yenə orada.
83. Газета "Бакинский рабочий", 22 июля 1938 г.
84. Yenə orada.
85. Yenə orada.
86. "Şərq qapısı" qəzeti, 24-27 iyul 1938-ci il.

87. Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin oçerkləri. Bakı, 1964, səh. 599.
88. Фальсификаторы истории (историческая справка). М., 1952, стр. 62.
89. История Азербайджана. Т. III, ч. 2, стр. 31-32.
90. Фальсификаторы истории (историческая справка), М, 1952, стр. 62.
91. Yenə orada.
92. Очерки истории Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). М, 1955, стр. 37.
93. Министерство нефтяной промышленности Азербайджанской ССР- Годовой отчет за 1940 г.
94. Sov.İKP... qətnamə və qərarları, III p., səh. 473.
95. Краснознаменный Закавказский. М., 1969, стр. 144.
96. Yenə orada, səh. 148.
97. Rusiya Mərkəzi Ordu Arxivi, f. 33896, s. 1, i. 41, v. 8-16.
98. Краснознаменный Закавказский, стр. 145.
99. Газета "Молодой рабочий", 15-16 мая 1938 г.
100. ARDA, f. 2946, s. 1, i. 70, v. 36-37.
101. Yenə orada, i. 10, v. 15.
102. Yenə orada, i. 8, v. 3-5.
103. Yenə orada, i. 25, v. 14-17.
104. Yenə orada, i. 39, v. 2.
105. Газета "Бакинский рабочий", 21 ноября 1940 г.
106. ARDA, f. 2946, s. 1, i. 4, v. 3.
107. Yenə orada, i. 17, v. 36.
108. Yenə orada, i. 55, v. 1-2.
109. Yenə orada, i. 40, v. 6.
110. Yenə orada, i. 28, v. 51.
111. Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi, f. 1, s. 16, i. 6940, v. 1-8.
112. Azərbaycan Respublikasının Hərbi Komissariyyatının arxivi, f. 3, t. I, v. 435-524.
113. Yenə orada, v. 485-524.
114. Газета "Бакинский рабочий", 8 января 1970 г.
115. Azərbaycan Respublikasının Hərbi Komissariatının arxivi. f. 3, t. 11, v. 485-524.
116. Yenə orada.

BİBLİOQRAFIYA

ƏDƏBİYYAT

Агамалиоглы С.А. Выступление на V съезде АКП(б). Стенографический отчет. Баку, 1923.

Агамалиоглы С.А. Ленин и Восток. "Бакинский рабочий", 25 января 1925 г.

Агамалиоглы С.А. Выступление на первом пленуме Всесоюзного Центрального Комитета нового тюркского алфавита. Стенографический отчет. Баку, 1927.

Агамалиоглы С.А. Две культуры. Баку, 1927.

Агамалиоглы С.А. В защиту нового тюркского алфавита. Баку, 1927.

Агамалиоглы С.А. К делу и к делу. В сб.: "Культура и письменность Востока", кн. 1. М., 1928.

Агамалиоглы С.А. Рубикон перейден. В сб.: "Культура и письменность Востока", кн. 2, Баку, 1928.

Агамалиоглы С.А. Культурная революция и новый алфавит. В сб.: "Культура и письменность Востока", кн. 3, Баку, 1928.

Агамалиоглы С.А. Итоги III пленума Всесоюзного Центрального Комитета по введению нового алфавита. В сб.: "Культура и письменность Востока", кн. 4, Баку, 1929.

"Ağ ləkələr" silinir (*Tərtibçi Osman Mirzəyev*), Bakı, 1991.

Ağayev Q. Azərbaycan komsomolu sənayeləşdirmə dövründə. Bakı, 1958.

Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й год. Баку, 1920.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. III c, Bakı, 1957.

Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixi öçerkləri. Bakı, 1964.

Azərbaycan tarixi, 3-cü cild, I hissə, Bakı, 1973.

Azərbaycan SSR. İnzibati-ərazi bölgüsü (1961-ci il yanvarın 1-dək olan vəziyyətə əsasən tərtib edilmişdir). Bakı, 1961.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti uğrunda fəal mübarizlər (Bioqrafik öçerklər). Bakı, 1958.

Azərbaycan SSR-in sənayesi. Bakı, 1961.

Азизбекова П.А. В.И.Ленин и социалистические преобразования в Азербайджане (1920-1923 гг.), М., 1962.

Алиев А. П. Социалистическое соревнование в нефтяной промышленности Азербайджана (1935-1941 гг.). Баку, 1955.

Алиева А. Азербайджанский Государственный драматический театр. С. Вургуна. М., 1959.

Аннагиев А.А. Профессиональное образование рабочих в Азербайджане. М., 1960.

Аралов. С.И. Воспоминания советского дипломата (1922-1923 гг.). М., 1961.

Aslanov S.R. Sovet Azərbaycanı sənaye respublikasıdır. Bakı, 1971.

Асланов С. Азербайджан в составе многонационального Государства: успехи и деформации, борьба за суверенитет. Баку, 1999.

Atakişiyev A. Xalq təsərrüfatının bərpası dövründə Azərbaycanda fəhlə sinfi ilə kəndlilərin ittifaqının möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə (1921-1925-ci illər). Bakı, 1961.

Атакишиев А. История Азербайджанского Университета, Баку, 1989.

Ахвердова С.Г. Развитие нефтяного машиностроения советского Азербайджана. Баку, 1977.

Ахундов В.Ю. 40 лет Азербайджанской ССР и Компартии Азербайджана. Баку, 1960.

Ахундов Р.А. Выступление на X Общебакинской конференции АКП(б), X общебакинская конференция АКП. Бюллетень № 1. Приложение к газ. "Бакинский рабочий", 23 апреля 1922 г.

Ахундов Р.А. Вопрос о промышленности в Азербайджане. "Бакинский рабочий", 29 сентября 1922 г.

Ахундов Р.А. Выступление на четвертом совещании ЦК РКП (б) с ответственными работниками национальных республик и областей. Стенографический отчет. М., 1923.

Ахундов Р.А. Доклад по национальному вопросу на XII общебакинской конференции АКП. Стенографический отчет. Баку, 1923.

Ахундов Р.А. Парտраба в деревне. В кн.: "О работе в деревне", Баку, 1925.

Ахундов Р.А. О работе в деревне. Доклад на XVI Общебакинской конференции АКП. Стенографический отчет. Баку, 1925.

Ахундов Р.А. Доклад о кооперации на XV Общебакинской конференции АКП. Стенографический отчет. Баку, 1926.

Ахундов Р.А. Доклад о культурно-просветительной работе на VIII съезде АКП. Бюллетени заседания VIII съезда АКП(б). Баку, 1928.

Ашнин Ф.Д., Аллатова В.М. Дело Рухуллы Ахундова. "Восток", №2, М., 2000.

Багиров М. Из истории развития промышленности Азербайджана (1933-1937 гг.). Баку, 1972.

Багиров М. К вопросу о количественных и качественных изменениях в составе рабочего класса Азербайджанской ССР во второй пятилетке

(1933-1937 гг. В кн.: "Из истории советского рабочего класса Азербайджана". Баку, 1964.

Багиров Ю.А. Из истории советско-турецких отношений (1920-1922 гг.). По материалам Азерб. ССР. Баку, 1965.

Баринов В.М. Азнефть за 1923/24-1926/27 гг. Баку, 1928.

Bünyadov Z.M. Qırmızı terror. Bakı, 1993.

Буниатзаде Д.Х. Доклад на первом Всеазербайджанском съезде Советов в мае 1921 г. "О состоянии народного просвещения". //Стенографический отчет. Баку, 1922.

Буниатзаде Д.Х. Доклад на втором Всеазербайджанском съезде Советов в мае 1922 г. О деятельности Наркомпроса. //Стенографический отчет. Баку, 1922.

Буниатзаде Д.Х. О восстановлении хлопководства. Доклад на первом Закавказском съезде Советов в декабре 1922 г. //Стенографический отчет. Тифлис, 1923.

Буниатзаде Д.Х. О сельскохозяйственной кооперации. В кн.: "О работе в деревне". Баку, 1925.

Буниатзаде Д.Х. Борьба за независимость текстильной промышленности СССР от заграничного хлопка. Баку, 1929.

Буниатзаде Д.Х. Поднятие сельского хозяйства в Азербайджане. Доклад на VI Всеазербайджанском съезде Советов. Баку, 1929.

Буниатзаде Д.Х. Десять лет на стройке социализма. Баку, 1930.

Буниатзаде Д.Х. Классовый бой за социалистическое переустройство деревни. Баку, 1930.

Буниатзаде Д.Х. За большевистский перелом в Азербайджанской нефтяной промышленности. Баку, 1930.

Буниатзаде Д.Х. Доклад о развитии и улучшении животноводства на седьмом съезде Советов ЗСФСР. //Стенографический отчет. Баку, 1935.

Bünyadzadə D.X. Səhələt və mədəniyyət. Bakı, 1932.

Vəkilov M. Böyük Oktyabr inqilabı və Azərbaycanca sosialist mədəniyyətinin çiçəklənməsi. Bakı, 1955.

- Виноградов В.* Узеир Гаджибеков и азербайджанская музыка. М., 1958.
- Габибов Н., Гаджиев П., Миклашевская Н., Новрузова Д.* Очерки изобразительного искусства Советского Азербайджана. Баку, 1960.
- Гаджибеков Уз.* Расцвет музыкальной культуры Советского Азербайджана. //Известия АН Азерб. ССР, 1947 г., № 10.
- Гаджибейли Дж.А.* Избранное (сост. М. Теймурова, А.Асланов), Баку, 1993.
- Гаджизаде А.М., Ковальская Н.Я.* Баку (Экономико-географический очерк). М., 1970.
- Qaziyev M. Nəriman Nərimanov.* Bakı, 1956.
- Qarayev Y.* Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı, 1996.
- Qasimov S.* Repressiyadan deportasiyaya doğru. Bakı, 1998.
- Qasimov Ç.* Yaddaşın bərpası. Bakı, 1999.
- Qasimov İ.* Azərbaycanca kəlxöz hərəkatı tarixinə dair. Bakı, 1957.
- Qasimov M.* Xarici dövlətlər və Azərbaycan (*Aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər*). Bakı, 1998. *Гафуров Б.Г.* Некоторые вопросы национальной политики КПСС. М., 1959.
- Qaffarov T.* Azərbaycan tarixi (1920-1991). Bakı, 1999.
- Генкина Э.Б.* Образование СССР. М., 1947.
- Генкина Э.Б.* Переход Советского Государства к новой экономической политике (1921-1922). М., 1954.
- Гликутейн Д., Паева Р.* Азербайджанский Государственный русский драматический театр имени Самеда Вургуня. Баку, 1961,
- Голенов Ф.В.* Наш Нариман Нариманов. Воспоминания. Труды Азерб. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, т. XXII, 1958.
- Гулиев А.Н.* Азербайджанская Советская Социалистическая Республика. Исторический очерк. В кн.: "Советская историческая энциклопедия", т. I, М., 1961.
- Гулиев А.Н., Найдель М.И.* 50 лет профсоюза рабочих нефтяной промышленности. Баку, 1956.
- Quliyev Ə.N.* V.İ.Lenin və Azərbaycan. Bakı, 1960.
- Гулиев Дж.Б.* Нариман Нариманов - выдающийся партийный и государственный деятель. //Труды Азерб. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, т. XX, 1957.
- Quliyev C.B.* V.İ.Lenin və Azərbaycanca sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə. Bakı, 1957.
- Quliyev C.B.* Şərq xalqlarının I qurultayının 40 illiyi. "Azərbaycan kommunisti", 1960, № 9.

Гулиев Дж.Б. Компартия Азербайджана в борьбе за создание ЗСФСР и вхождения ее в Союз ССР. /Яруды Азерб. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, т. XXVII, Баку, 1964.

Quliyev S.B. V.I.Lenin Azərbaycan haqqında. V.I.Leninin əsərləri külliyyatının səhifələrində. Bakı, 1966.

Гулиев Дж.Б. Мусават (*Советская историческая энциклопедия*), т. IX, М., 1966.

Гулиев Дж.Б. Коммунисты - азербайджанцы в Советской России: 1918-1920 гг. /Яруды Азерб. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, т. XXIX, 1968.

Гулиев Дж.Б. Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане. Баку, 1970.

Гулиев Дж.Б. Под знаменем Ленинской национальной политики (*Осуществление Коммунистической партией национальной политики в Азербайджане в 1920-1925 гг.*). Баку, 1972.

Гулиев Дж.Б. Из истории образования Нагорно-Карабахской автономной области. //Изв. АН Азерб. ССР, 1973, № 3.

Гулиев Дж.Б. Советский Азербайджан. История Азербайджана. Баку 1979.

Гулиев Дж.Б. На основе равенства и братства. Ташкент, 1982.

Quliyev S.B., Mədətov Q.Ə., Nadirov A.A. Sovet Naxçıvanı, Bakı, 1984.

Гулиев Дж.Б. К истории образования Второй Республики Азербайджана. В., 1997.

Qulubəyov Ə. Sovet Azərbaycanının kinosu. Bakı, 1958.

Qurbanov B.S. Bakı fəhlələrinin Azərbaycan kəndinə hamilik köməyi (1923-1934-cü illər). Bakı, 1960.

Qurbanov Ə. Azərbaycan Kommunist Partiyasının kənd təsərrüfatının elliklə kollektivləşdirilməsi dövründə kənddə Sovetlərin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizəsi. Bakı, 1981.

Гусейнов А.А. Печать, рожденная Октябрем (*Становление, и развитие партийно-советской печати Азербайджана в годы социалистического строительства*). Баку, 1981.

Гусейнов Г.Н. Великий Октябрь и культура азербайджанского народа. //Известия АЗФАН, 1942, № 11.

Гусейнов Г.Н. Из истории развития культуры и науки в Азербайджане. //Известия АН Азерб. ССР, 1945 г., № 1.

Гусейнов И.А. Историческое значение большевистского лозунга "Независимый Советский Азербайджан". //Уч.зап АГУ им.С.М.Кирова, 1957, №10.

Гусейнов И.А. Коренное преобразование азербайджанской нации по пути к социализму. В кн.: "Формирование социалистических наций в СССР". М., 1962.

Гусейнов К, Найдель М. Профсоюзы Советского Азербайджана. Исторический очерк. М., 1962.

Гусейнов М.Д. Как произошла советизация Азербайджана. "Заря Востока", 28 апреля 1923 г.

Гусейнов М.Д. Речь на торжественном заседании XIII Общебакинской конференции, посвященной 25-летию бакинской организации большевиков. В кн.: "Стенографический отчет XIII Общебакинской конференции АКП". Баку, 1924.

Гусейнов М.Д. О сельскохозяйственном налоге на 1925-1926 гг. Доклад III Закавказскому съезду Советов. //Стенографический отчет. Тифлис, 1925.

Гусейнов М.Д. Идея независимости Азербайджана и партия "Мусават". "Заря Востока", 28 апреля 1925 г.

Гусейнов М.Д. Тюркская демократическая партия федералистов "Мусават" в прошлом и настоящем, вып. I, Тифлис, 1927.

Гусейнов Т. Октябрь в Азербайджане. Баку, 1927.

Гуцин С.Н., Мехтиев Г.Г. Социализм и благосостояние трудящихся советского Азербайджана (1920-1974 гг.). Баку, 1975.

Qüdrətov D.H. Birinci beşillikdə Azərbaycanca sənaye quruculuğu. Bakı, 1962.

Qüdrətov D.H. Azərbaycanın qardaş sovet respublikaları ilə iqtisadi və mədəni əməkdaşlığı (1920-1932-ci illər). Bakı, 1973.

Гюль К.К., Кулиев А.Н., Надиров А.А. Азербайджан. М., 1970.

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin 40 illiyi. Bakı, 1963.

Дадашев Г.А. Комитеты бедноты и развитие социалистической революции в азербайджанской деревне. //Уч. зап. АГУ им. С.М.Кирова, 1960, № 2.

Данилов В.П. Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства в СССР. М., 1957.

Джафаров Дж. Азербайджанский драматический театр. Баку, 1962.

Джафарли М.Ш. Политический террор и судьбы азербайджанских немцев. Ваку, 1928.

Dilbazov Ə.K. Bakı fəhlələrinin Azərbaycan kəndlilərinə köməyi (1920-1923). Bakı, 1959.

Dilbazov Ə.K. Azərbaycan SSR-də sosialist sənayesinin yaranması və inkişafı. Bakı, 1974.

Дилбазов А.К. Формирование социалистической промышленности Азербайджана. // Учеб. пособие. М., 1976.

Достижения науки в Азербайджане за 40 лет (1920-1960). Баку, 1960.

Əlizadə N. Lənkəran qəzası zəhmətkeşlərinin Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizəsi tarixindən. Bakı, 1963.

Əliyev Ə.P. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan neft sənayesinin inkişafı. Bakı, 1957.

Əliyev Ə. Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qurulması və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə. Bakı, 1960.

Əliyev İ. Dağlıq Qarabağ: Tarix, faktlar, hadisələr. Bakı, 1989.

Əliyev X. Kommunist Partiyası Azərbaycanda pambıqçılığın inkişafı uğrunda mübarizədə. Bakı, 1960.

Əliyev X. Azərbaycan Kommunist Partiyasının fəhlə-kəndli ittifaqının möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizəsi tarixindən. Bakı, 1961.

Əliyev X., Əlimirzəyev X. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi tarixindən (1930-1934-cü illər). Bakı, 1957.

Əliyev H.Ə. Müstəqillik yolu. Bakı, 1997.

Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. I, II cildlər. Bakı, 1997.

Əliyev H.Ə. Dil və mənəvi dəyər. Bakı, 1998.

Əliyev S. Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafı tarixindən. Bakı, 1960

Əliyeva Ə.M. M.Qorki adına Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçıları Teatrı. Bakı, 1961.

Əlimirzəyev X. Azərbaycan kəndi Sovet hakimiyyəti illərində. Bakı, 1963

Ənnağıyev Ə. Azərbaycanda komsomolun yaranması tarixindən. Bakı, 1958

Əfəndiyev S.M. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı, 1990.

Əhədov A. Azərbaycan komsomolunun şanlı yolu. Bakı, 1960.

Əhmədov X. Azərbaycanda Sovetlərin yaranması və möhkəmləndirilməsi (1920-1925-ci illər). Bakı, 1966.

Əhmədova F. Nəriman Nərimanov. İdeal və gərəklilik. Bakı, 1998.

Заргаров А.А. Воспроизводство рабочей силы в промышленности Азербайджанской ССР. Баку, 1969.

İbişov F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930-cu illər). Bakı, 1996.

İbrahimov Z.İ. V.İ.Lenin və Azərbaycanda sosializm inqilabının qələbəsi. Bakı, 1970.

- Ibrahimli X.S.* Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991). Bakı, 1997.
- Ильдръш Ч.И.* Организация красной военной силы. "Коммунист", 8 мая 1920 г.
- Ильдръш Ч.И.* Проблема Закавказской металлургии (*К вопросу о Дашикесане*). "Экономический вестник Азербайджана", 1927, № 15.
- Ильдръш Ч.И.* К электрификации АССР. "Экономический вестник Азербайджана", 1927, № 16.
- İmanzadə S.* Oktyabr sosialist inqilabı və Azərbaycanı qadın azadlığı. Bakı, 1957.
- İsayev İ.A.* Sosialist Bakısı (1920-1940-cı illər). Bakı, 1964.
- Искендеров М.С.* Азербайджанская партийная организация в борьбе за восстановление и реконструкцию нефтяной промышленности республики. //Труды Института истории АН Азерб. ССР, т. III, Баку, 1953.
- Исмаилов Е., Гасанов Д. Во имя правды и справедливости (*О Шема-хинском процессе в 30-40-х годах*). "Коммунист Азербайджана", 1988, № 10, стр. 70-75.
- İstila qurbanları.* Bakı, 1993.
- История Азербайджана, т. III, ч. 2, Баку, 1963.
- История Азербайджана. Баку, 1979.
- История дипломатии. Дипломатия в период подготовки второй мировой войны (1919-1939 гг.), т. 111, М.-Л., 1945.
- История Коммунистической партии Советского Союза. В 6-ти т.; т. ту, кн. 1. Коммунистическая партия в борьбе за построение социализма в СССР (1921-1937 гг.). Книга первая (1921-1929 гг.). М., 1970.
- История Коммунистической партии Советского Союза, т. IV, кн. 2. Коммунистическая партия в борьбе за построение социализма в СССР (1921-1937 гг.). Книга вторая (1929-1937 гг.). М., 1971.
- История Коммунистической партии Советского Союза, т. V, кн. 1. Коммунистическая партия накануне и в годы Великой Отечественной войны, в период упрочения и развития социалистического общества (1938-1955); Книга первая (1938-1945 гг.). М., 1970.
- История России. Учебник, М., 1997.
- История России (с древнейших времен до наших дней). М., 1999.
- История СССР (*с древнейших времен до наших дней*). Серия вторая, т. VIII. Борьба советского народа за построение фундамента социализма в СССР. 1921-1932 гг. М., 1967.
- История СССР (*с древнейших времен до наших дней*). Серия вторая, т. IX. Построение социализма в СССР. 1933-1941 гг. М., 1971.

Итоги разрешения национального вопроса в СССР. Под ред. С.М. Диманштейна. М., 1936.

Кадырова (Осипова) Н.Г. О шефской работе в азербайджанской деревне (1926-1929 гг.). //Труды Института истории АН Азерб. ССР, т. XIV.

Казиев М. Нариман Нариманов (О жизни и деятельности. Н.Нариманова). Баку, 1956.

Калинин М.И. Речь на V съезде АКП(б). В кн.: В съезд АКП(б). Стенографический отчет. Баку, 1923.

Калинин М.И. 15 лет Советского Азербайджана. Речь на юбилейной сессии ЦИК Азербайджанской ССР 30 декабря 1935 г. В кн.: *Калинин М.И.* "Статьи и речи. От VII к VIII съезду Советов СССР", М., 1937.

Караев А.Г. Выступление на первом Всеазербайджанском съезде Советов. Стенографический отчет. Баку, 1922.

Караев А.Г. Доклад на XIII Бакинской партконференции о национальном вопросе. //Стенографический отчет. Баку, 1924.

Караев А.Г. Из недавнего прошлого. Материалы к истории Азербайджанской Коммунистической партии (большевиков). Баку, 1926.

Караев А.Г. Отчет ЦК АКП(б) VIII съезду АКП(б). Бюллетени заседания VIII съезда АКП(б). Баку, 1928.

Караев А.Г. Бакинский пролетариат и азербайджанская деревня. Баку, 1929.

Караев А.Г. Политические задачи перевыборов Советов. В кн.: "Перевыборы Советов". Баку, 1929.

Караев А.Г. Отчет ЦК АКП(б) IX съезду АКП(б). //Стенографический бюллетень. Баку, 1929.

Каренин А. Султан Меджид Эфендиев (*Биографический очерк*). Баку 1963.

Касумов М.Б. Выступление на втором Всеазербайджанском съезде Советов. //Стенографический отчет. Баку, 1922.

Касумов М.Б. Выступление на втором Закавказском съезде Советов //Стенографический отчет. Тифлис, 1924.

Касумов М.Б. Выступление на VIII съезде АКП(б). Бюллетени заседаний VIII съезда АКП(б). Баку, 1928.

Касумов М.Б. Выступление на V съезде Коммунистических организаций Закавказья. //Стенографический отчет. Тифлис, 1928.

Касумов М.Б. Выступление на девятом съезде АКП(б). //Стенографический бюллетень. Баку, 1929.

- Katibli M. Qəzənfər Musabəyov. Bakı, 1958.*
- Ким М. 40 лет советской культуры. М., 1957.*
- Киров СМ. Заключительное слово об итогах второй конференции АКП(б) 4 ноября 1922 г. В кн.: "Стенографический отчет 2-й конференции АКП(б)". Баку, 1922.*
- Киров СМ. Доклад на торжественном заседании XIII общебакинской партийной конференции, посвященной 25-летию Бакинской организации большевиков. В кн.: "XIII общебакинская конференция АКП(б)". //Стенографический отчет. Баку, 1924.*
- Киров СМ. Избранные статьи и речи (1912-1934), Л., 1939.*
- Киров СМ. Избранные статьи и речи (1912-1934). М., 1957.*
- Корев СИ. Узейр Гаджибеков и его оперы. М., 1952.*
- Кочарли Т.К. Великий подвиг {Борьба Коммунистической партии за социалистическую индустриализацию Азербайджана. 1926-1932 гг.}. Баку, 1965.*
- Кочарли Т.К. Подвиг нефтяников Баку в первой пятилетке. Баку, 1979.*
- Кочарли Т.К. Исторический поворот в судьбах азербайджанского народа. Баку, 1980.*
- Кривоносое В. Ашуги Азербайджана. //Жури. "Советская музыка", 1938 г., №4.*
- Кулиев М. Враги Октября в Азербайджане. Баку, 1927.*
- Кулиев М. Октябрь и тюркская литература. Баку, 1930.*
- Кулиев М. Тюркская культура и мусаватисты. "Бакинский рабочий", 15 июня 1927 г.*
- Кулиев СМ. Роль русских и советских ученых в развитии техники бурения. //Известия АН Азерб. ССР, 1949, № 4.*
- Курбанов М.К. Культура Советского Азербайджана. Баку, 1959.*
- "Gənc Azəg" (İstintaq materialları üzrə). Bakı, 1993.*
- Gəncə (tarixi oçerki). Bakı, 1994.*
- Gəncəli S. İşıqlı ömürlər, kövrək talelər. Bakı, 1991.*
- Gəncəli S. "Hər sətirdə bir tarix". Ensiklopedik toplu. Bakı, 1994.*
- Lenin V.İ. Əsərlərinin tam külliyyatı, cild 40-55.*
- Лисичкин СМ. Очерки развития нефтедобывающей промышленности СССР. М., 1958.*
- Лошкин Э.Ю. Очерки истории промышленности СССР. М., 1956.*
- Мамедалиев Ю.Г. Развитие науки в Азербайджане. Баку, 1960.*

Мамедов А.А. Рабочий класс Азербайджана в первой пятилетке (1928-1932 гг.). В кн.: "Из истории советского рабочего класса Азербайджана". Баку, 1964.

Мамедов А.А. Рабочий класс Азербайджана в период построения фундамента социалистической экономики (1926-1932 годы); Рабочий класс Азербайджана в период победы социализма и упрочения социалистического общества (1933-1940 годы). В кн.: "Очерки истории рабочего класса Азербайджанской ССР", т. I. (1917-1940 гг.). Баку, 1974.

Мамедов А.А. Некоторые вопросы развития рабочего класса Азербайджана в период строительства социализма. В кн.: "Формирование и развитие многонационального рабочего класса СССР в период строительства социализма (1921-1937 гг.)". Тбилиси, 1980.

Мамедов А.А. К истории Азербайджанского шелка. В кн.: "Великий шелковый путь и Азербайджан: вчера, сегодня, завтра". Сборник статей, посвященный международной конференции по развитию транспортного коридора Европа-Кавказ-Азия. Баку, 1998.

Мамедов ИМ. Комсомол - верный помощник Компартии в борьбе за коллективизацию. Баку, 1955.

Mehdizadə MM. Azərbaycanca sovet məktəbinin tarixinə dair xülasələr. Bakı, 1958.

Məxmizadə MM. Очерки истории советской школы в Азербайджане. М., 1962.

Mədətov Q. Ruhulla Axundov. Bakı, 1957.

Mədətov Q. Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-in təşkili. Bakı, 1958.

Məmmədli Qulam. Xiyabani. Bakı, 1949.

Məmmədov A.Ə. Azərbaycan fəhlə sinfi birinci beşillikdə. "Azərbaycan SSR-in 40 illiyi" kitabında. Bakı, 1960.

Məmmədov A.Ə. Azərbaycanca Staxanov hərəkatı. Bakı, 1975.

Məmmədov A.Ə. 20-30-cu illərdə başqa respublikalarda neft rayonlarının yaradılmasında və inkişafında Azərbaycanın rolu. //İkinci Bakı beynəlxalq simpoziununun (22-24 noyabr 1995) məruzələri. Bakı, 1997.

Məmmədov A.Ə. Bakı yarmarkalarının beynəlxalq ticarət-iqtisadi əlaqələrində rolu (20-ci illər). //Üçüncü Bakı beynəlxalq simpoziumu. Bakı, 1997

Məmmədov V. Nəriman Nərimanov. Bakı, 1957.

Məmmədov E.İ. Kənd təsərrüfatının elliklə kollektivləşməsi ərəfəsində Azərbaycan kəndində sinfi mübarizə (1927-1929-cu illər). Bakı, 1961.

Məmmədov E.İ. Kənd təsərrüfatının elliklə kollektivləşməsi illərində Azərbaycan kəndində sinfi mübarizə (1930-1937-ci illər), Bakı, 1967.

Məmmədov M.R. Azərbaycan SSR-də ümumi-icbari təhsilin həyata keçirilməsi. Bakı, 1960.

Məmmədov X. Naxçıvan MSSR 40 ildə. Bakı, 1960.

Məhərrəmov N.K. Getsin gəlməsin... (*Sənədli publisistik oçerklər*). Bakı 1992.

Mirhadiyev M.M. Sovet Azərbaycanı çiçəklənən sosialist respublikasıdır. Bakı, 1955.

Mirhadiyev M.M. Leninin sosializm qurmaq planının Azərbaycanda qələbəsi. Bakı, 1956.

Мусабеков Г.И. Избранные статьи и речи. В двух томах, т. I, 1920-1927 гг. Баку, 1960.

Мусабеков Г.М. Избранные статьи и речи, т. II, 1928-1937 гг., Баку, 1962.

Мусayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1996.

Мусayev S.B. Sosializm quruculuğu işinə sanballı töhfə. Bakı, 1985.

Мусayeva T. 1933-1934-cü illərdə Azərbaycanda kolxozların təsərrüfat-təşkilat və siyasi cəhətdən möhkəmləndirilməsində sosializm yarışının rolu. //Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun əsərləri, XV c, 1961.

Мусаева Т.А. Борьба за развитие народного образования в Азербайджане в годы первой пятилетки. Баку, 1964.

Мусаева Т.А. Культурное строительство в Азербайджане (1920-1940 гг.). "Культурная революция в СССР (1317-1965 гг.)", М., 1967.

Мусаева Т.А. Реформа алфавита в Советском Азербайджане в 20-х годах. "История СССР", 1970, № 5.

Мусаева Т.А. Революция и народное образование в Азербайджане (Очерки истории развития народного образования в Азербайджане 1920-1940 годы). Баку, 1979.

Мусаева Т.А. Исторический опыт культурного сотрудничества Азербайджана (20-30-ые годы) В кн.: "Доклады Бакинского международного симпозиума (20-22 октября 1994 г.)". Баку, 1995.

Мусаева Т.А. Баку и проблемы письменности тюркских народов в 20-30-х годах. Роль Баку в международных многосторонних взаимно связях Азербайджана. //Третий Бакинский международный симпозиум. Баку, 1997.

Мусаева Т. Международные культурные связи Азербайджана в 20-30-е годы. //Сборник докладов четвертого Бакинского международного мимпозиума (4-6 июня 1998 г.). Баку, 1999.

Mustafayeva Ə.S. Azərbaycanın məşinçayırma sənayesi sovet hakimiyyəti illərində. Bakı, 1961.

Nağı Şeyx Zamanlının xatirələri, Bakı, 1997.

Наджафов Т.Д. Весь пламень преданного сердца, (об А.П.Серебровском). М., 1998.

Nadirov A.A. Naхçıvan MSSR. Bakı, 1959.

Надиров А.А. Вопросы экономического развития городов Азербайджана. Баку, 1965.

Нариманов Н.Н. Доклад о деятельности правительства и международном положении на I Всеазербайджанском съезде Советов. // Стенографический отчет. Баку, 1922.

Нариманов Н.Н. Ответ некоторым товарищам. "Бакинский рабочий", 15 июня 1922.

Нариманов Н.Н. Доклад "О работе Союзного Совета" на первом Закавказском съезде Советов в декабре 1922 г. //Стенографический отчет. Тифлис, 1923.

Нариманов Н.Н. Выступление на втором съезде организаций Закавказья 8 марта 1923 г. //Полный стенографический отчет. Тифлис, 1923.

Нариманов Н.Н. Выступление на 4-м совещании ЦК РКП с ответработниками национальных республик и областей в Москве 12 июня 1923 г. //Стенографический отчет. М., 1923.

Нариманов Н.Н. Год работы без Ленина. "Новый восток", 1925, № 1.

Нариманов Н.Н. "Ленин и Восток". Б., 1925.

Нариманов Н.Н. Статьи и письма. М., 1925.

Нариманов Н.Н. Собрание сочинений, тт. I, II. М.-Л., 1926.

Нариманов Н.Н. Избранные произведения, в трех томах, т. II, (1918-1921). Баку, 1989.

Наука в АССР за 15 лет. Баку, 1936.

Naхçıvan MSSR 40 ildə. Bakı, 1960.

Naхçıvan Muxtar Respublikası. //Məqalələr toplusu. Bakı, 1999.

Nərimanov N.N. Əsərləri, Bakı, 1935.

Nərimanov N.N. V.İ.Len in haqqında. Bakı, 1957.

Nərimanov N.N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V. Stalinə məktub). Bakı, 1992.

- Nəcəfov X.S.* Ağamahoğlunun ictimai-siyasi və ateist görüşləri. Bakı, 1968.
- Никишиин А.* Промышленность и подготовка кадров. Баку, 1929.
- Нифталиев М.Б.* Культурное строительство Нахичеванской Автономной Советской Социалистической Республике (1921-1925). Кировабад, 1959.
- Орджоникидзе Г.К.* Статьи и речи. М., 1956.
- Османлы ОМ.* Развитие промышленности Кировабада за годы Советской власти. Баку, 1961.
- Очерки истории Коммунистических организаций Закавказья, ч. Ц Баку, 1971.
- Очерки истории рабочего класса Азербайджанской ССР, т. I (1917-1940 гг.). Баку, 1974.
- Памяти Н. Нариманова. //Сб. статей. М., 1924.
- Папуша З.Е.* Руководство Коммунистической партии Азербайджана созданием и деятельностью комитетов бедноты. //Труды Азерб. филиала НМЛ при ЦК КПСС, т. XVI, 1962.
- Пашаев И.* Культура Советского Азербайджана, В кн.: "Развитие социалистической культуры союзных республик". М., 1962.
- Пашинни П.* Советский Азербайджан (*Социально-экономический очерк*). М, 1948.
- Pirişev O.* Kollektivləşmə illərində zəhmətkeş kəndlilərə münasibətdə Lenin prinsiplərinin qorunması. Bakı, 1960.
- Полонский Л.А.* Чингиз Ильдырым. Баку, 1986.
- Правда и только правда ("*Белые пятна*" нашей истории). Баку, 1991.
- Промышленность Азербайджана за 40 лет (1920-1960 гг.). Баку, 1960.
- Раджабов Р.А.* ЦКК - РКП Азербайджана в борьбе за построение социализма (1920-1934). Баку, 1968.
- Рафили М.* Нариман Нариманов - выдающийся революционер и писатель. Баку, 1956.
- Рахманов Г.* 10 лет Азербайджанской горно-стрелковой дивизии. Баку, 1930.
- Rəsulzadə M.Ə.* Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1992.
- Rəfişev B.* Aysberqin sualtı hissəsi. Bakı, 1995.
- Rəhimov Ə.C.* 1920-ci ildə Azərbaycanda mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvi. Bakı, 1962.

Rəhimov K.N. Azərbaycan KP-nin respublikada Sovetləri möhkəmləndirmək uğrunda mübarizəsi. Bakı, 1959.

Rəsulov A.B. Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafı tarixindən. Bakı, 1962.

Рзаев А. Из истории высшего педагогического образования в Азербайджане. Баку, 1957.

Rüstəmov M. Ə. Azərbaycan Sovet ziyalılarının formalaşması və inkişafı. Bakı, 1963.

Sadiqov S.N. Naçıvan Muxtar Respublikası tarixindən. Bakı, 1995.

Sadiqov İ.Q., Əzimov N., Salahov M. V.İ.Lenin adına Dövlət Pedaqoji İnstitutu 50 ildə (*Qısa tarixi oçerki*), Bakı, 1972.

Садыхлы М. Ответ тебе даст история... Баку, 1995.

Садыхов Р. Строительство в Азербайджанской ССР. Баку, 1960.

Садыхов Р.Н. Промышленное строительство в Азербайджане за 40 лет (1920-1960 гг.). Баку, 1960.

Салахов М.Н. Высшее образование в Азербайджане: история, проблемы, перспективы. Баку, 1990.

Серебровский А. Руководство В.И.Ленина восстановлением нефтяной промышленности. М., 1958.

Səlimov M. Azərbaycan Kommunist Partiyası yeni iqtisadi siyasətə keçid dövründə (1921-1922-ci illər). Bakı, 1959.

Səmədzadə Z. Dağlıq Qarabağ: Naməlum həqiqətlər. Bakı, 1995.

40 лет СССР и Закавказской Федерации. Сборник статей. Баку, 1962. 40-летие Азербайджанской Советской Социалистической Республики. Баку, 1960.

Сорокин Г.З. Первый съезд народов Востока. М., 1963.

Stalin İ.V. Proletar diktaturasının üç ili. 1920-ci il noyabrında Bakı Sovetinin təntənəli iclasında məruzə. Əsərləri, 4-cü cild.

Stalin İ.V. РК(б)Р X qurultayı. 8-16 mart 1921-ci il. 1. Milli məsələdə partiyanın növbəti vəzifələri. 2. Son söz. Əsərləri, 5-ci cild.

Стельник Б.Я. Мир Башир Касумов (*Биографический очерк*). Баку, 1960.

Султанов Г. Доклад о советском строительстве на первом Всеазер-байджанском съезде Советов. //Стенографический отчет. Баку, 1922.

Султанов Г. Краткий очерк развития некоторых отраслей промышленности Азербайджана. Баку, 1923.

Султанов Г. Нахкрай и его экономика. Баку, 1927.

Sultanova H. 40 bahar. Bakı, 1960.

Сумбатзаде А.С. Развитие общественных наук в Азербайджанской ССР за годы Советской власти. //Известия АН Азерб. ССР, 1957, № 10.

Таğiуев Ә. Azərbaycanca məktəb tarixi. Bakı, 1985.

Таğiуев Н. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanca kitabxana işinin inkişafı (1920-1955), Bakı, 1960.

Tərlanov M., Əfəndiyev R. Azərbaycan Sovet heykəltəraşlığı. Bakı, 1958.

Траскунов М.Е. Кавказская Краснознаменная. Тбилиси, 1961.

Токаржевский Е.А. Очерки истории Советского Азербайджана в период перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921-1925 гг.). Баку, 1956.

Токаржевский Е.А. Советский Азербайджан - передовая индустриальная республика. В кн.: "40-летие Азербайджанской Советской Социалистической Республики". Баку, 1960.

Токаржевский Е.Л. Изучение основных проблем истории социалистического и Коммунистического строительства в Азербайджанской ССР. В кн.: "Историография социалистического и Коммунистического строительства в СССР", М., 1962.

Токаржевский Е.Л. Трудящиеся Азербайджана в объединительном движении за образование СССР. В кн.: "40 лет СССР и Закавказской Федерации". Баку, 1962.

Ubaydulin Ә. On il içərisində Azərbaycanca tarix elminin inkişafı. Bakı 1930.

Хавин А.Ф. Краткий очерк истории индустриализация СССР. М., 1962.

Xalqa, vətəna, dövlətə sədaqət. Foto-kitab. Bakı, 1997.

Халилов А.И. Трудящиеся Азербайджана в борьбе за осуществление кооперативного плана В.И.Ленина. Баку, 1970.

Xəlilov Q. SSRİ-də sosialist ziyalılarının yaranması və inkişafı. Bakı, 1960.

Xələfova A. Sovet Azərbaycanında kitabxanaçılıq işi tarixindən (1920-1932-ci illər). Bakı, 1960.

Насиёва А. 20-ci illərin siyasi tarixinin bəzi rəsəşələri ("Siyasi tarix" kursunu öyrənənlər üçün tədris vəsaiti). Bakı, 1997.

Həsənov H. Azərbaycan Kommunist Partiyasının mədəni quruculuğu genişləndirmək uğrunda mübarizəsi tarixindən. Bakı, 1960.

Həsənov С.Р. "Ağ ləkə"lərin qara kölgəsi. Bakı, 1991.

Həşimova A. XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan mühacirəti (30-cu illərin sonlarına qədər). Bakı, 1992.

- Hüseynov A.Ə. Əliheydər Qarayev (biqrafik oçerk).* Bakı, 1961.
- Чекисты Азербайджана (*Документы, очерки, рассказы*). Баку, 1981.
- Чичерин Г.В.* Статьи и речи по вопросам международной политики. М., 1961.
- Cahangirov 2., Prazyan İ.* Azərbaycan SSR iqtisadiyyatının 40 il ərzində inkişafı. Bakı, 1960.
- Шабанов Ф.Ш.* Развитие советской государственности в Азербайджане. М., 1959.
- Шабанова Х.* От первого десятилетия ко второму десятилетию. "Şərq qadını", 1930, № 6.
- Шахбазов М.* Очередные задачи массовости культработы. Баку, 1928.
- Şahgəldiyev H.* Azərbaycanca Sovet hakimiyyətinin qələbəsində rus xalqının köməyi. Bakı, 1960.
- Şıxlinski Z.B.* İkinci beşillik illərində Azərbaycanca fəhlə sinfi ilə kolxozçu kəndliləri ittifaqının möhkəmləndirilməsi (1933-1937-ci illər). Bakı, 1961.
- Şıxlinski Z.B.* Azərbaycan kəndində sovet quruculuğu (1926-1932-ci illər). Bakı, 1975.
- Шлемова Ф.* Достижения сельских женщин к шестой Годовщине Советской власти в Азербайджане. "Şərq qadını", 1926, № 4.
- Якубовская СИ.* Строительство Союзного Советского Социалистического Государства 1922-1925 гг. М., 1960.

PARTİYA QURULTAYLARI, KONFRANSLARI, PLENUMLARI

- X съезд РКП(б). Март 1921 г. //Стенографический отчет. М., 1963.
- XI съезд РКП(б). Март-апрель 1922 г. //Стенографический отчет. М., 1961.
- XII съезд РКП (б) 17-25 апреля 1923 г. //Стенографический отчет. М., 1923.
- XIII съезд РКП (б). Май 1924 /Стенографический отчет. М., 1963.
- XIV съезд ВКП(б) 18-31 декабря 1925 г. //Стенографический отчет. М.-Л., 1926.

XV съезд ВКП(б). Декабрь 1927 г. //Стенографический отчет. М., 1961.

XVI съезд ВКП(б) 26 июня-13 июля 1930 г. //Стенографический отчет. М., 1935.

XVII съезд ВКП(б) 26 января-10 февраля 1934 г. //Стенографический отчет. М., 1931.

XVIII съезд ВКП(б) 10-21 марта 1939 г. //Стенографический отчет. М., 1939.

Sov.İKP qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları. I, II, III hissə. Yeddinci nəşrindən tərcümə edilmişdir. Bakı, 1954.

ZAQAFQAZIYA VƏ AZƏRBAYCAN HAQQINDA PARTİYA QƏRARLARI

Постановление ЦК ВКП(б) "О состоянии национальной печати Азербайджана". //По докладу подотдела печати ЦК АКП(б). // "Известия ЦК ВКП(б)", 1926, № 14.

Постановление ЦК ВКП(б) от 12 сентября 1927 г. по докладу Бакинской организации. //Бюллетень БК АКП(б), 1927, № 9-10.

О массовой работе на предприятиях. //Сборник важнейших решений ЦК ВКП(б) и БК АКП(б) (1926-1928 гг.). Баку, 1928.

Постановление ЦК ВКП(б) от 25 июля 1929 г. По докладу ЦК АКП(б). //Известия ЦК ВКП(б), 1929, № 22.

Токаржевский Е.Л. Изучение основных проблем истории социалистического и Коммунистического строительства в Азербайджанской ССР. В кн.: "Историография социалистического и Коммунистического строительства в СССР", М., 1962.

Токаржевский Е.Л. Трудящиеся Азербайджана в объединительном движении за образование СССР. В кн.: "40 лет СССР и Закавказской Федерации". Баку, 1962.

Ubaydulin Ə. On il içərisində Azərbaycanca tarix elminin inkişafı. Bakı 1930.

Хавин А.Ф. Краткий очерк истории индустриализация СССР. М. 1962.

Xalqa, vətənə, dövlətə sədaqət. Foto-kitab. Bakı, 1997.

Халилов А.И. Трудящиеся Азербайджана в борьбе за осуществление кооперативного плана В.И.Ленина. Баку, 1970.

Хәлилов Q. SSRİ-də sosialist ziyalıların yaranması və inkişafı. Bakı, 1960.

Хәлфова А. Sovet Azərbaycanında kitabxanaçılıq işi tarixindən (1920-1932-ci illər). Bakı, 1960.

Насијева А. 20-ci illərin siyasi tarixinin bəzi məsələləri ("*Siyasi tarix*" kursunu öyrənənlər üçün tədris vəsaiti). Bakı, 1997.

Həsənov H. Azərbaycan Kommunist Partiyasının mədəni quruculuğu genişləndirmək uğrunda mübarizəsi tarixindən. Bakı, 1960.

Həsənov С.Р. "Ağ ləkə"lərin qara kölgəsi. Bakı, 1991.

Həşimova А. XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan mühacirəti (30-cu illərin sonlarına qədər). Bakı, 1992.

Hüseynov А.Ə. Əliheydər Qarayev (*biqrafik очерк*). Bakı, 1961.

Чекисты Азербайджана (*Документы, очерки, рассказы*). Баку, 1981.

Чичерин Г.В. Статьи и речи по вопросам международной политики. М., 1961.

Cahangirov Z., Prazyan İ. Azərbaycan SSR iqtisadiyyatının 40 il ərzində inkişafı. Bakı, 1960.

Шабанов Ф.Ш. Развитие советской государственности в Азербайджане. М., 1959.

Шабанова Х. От первого десятилетия ко второму десятилетию. "Şərq qadını", 1930, № 6.

Шахбазов М. Очередные задачи массовости культурной работы. Баку, 1928.

Şahgəldiyev H. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsində rus xalqının köməyi. Bakı, 1960.

Şıxlinski Z.B. İkinci beşillik illərində Azərbaycanda fəhlə sinfi kolxozçu kəndlilərin ittifaqının möhkəmləndirilməsi (1933-1937-ci illər). Bakı, 1961.

Şıxlinski Z.B. Azərbaycan kəndində sovet quruculuğu (1926-1932-ci illər). Bakı, 1975.

Шлемова Ф. Достижения сельских женщин к шестой Годовщине Советской власти в Азербайджане. "Şərq qadını", 1926, № 4.

Якубовская СИ. Строительство Союзного Советского Социалистического Государства 1922-1925 гг. М., 1960.

PARTİYA QURULTAYLARI, KONFRANSLARI, PLENUMLARI

X съезд РКП(б). Март 1921 г. //Стенографический отчет. М., 1963.
XI съезд РКП(б). Март-апрель 1922 г. //Стенографический отчет. М., 1961.

XII съезд РКП (б) 17-25 апреля 1923 г. //Стенографический отчет. М., 1923.

XIII съезд РКП (б). Май 1924 /Стенографический отчет. М., 1963.
XIV съезд ВКП(б) 18-31 декабря 1925 г. //Стенографический отчет. М.-Л., 1926.

XV съезд ВКП(б). Декабрь 1927 г. //Стенографический отчет. М., 1961.

XVI съезд ВКП(б) 26 июня-13 июля 1930 г. //Стенографический отчет. М., 1935.

XVII съезд ВКП(б) 26 января-10 февраля 1934 г. //Стенографический отчет. М., 1931.

XVIII съезд ВКП(б) 10-21 марта 1939 г. //Стенографический отчет. М., 1939.

Sov. İKP qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları. I, II, III hissə. Yeddinci nəşrindən tərcümə edilmişdir. Bakı, 1954.

ZAQAFQAZIYA VƏ AZƏRBAYCAN HAQQINDA PARTİYA QƏRARLARI

Постановление ЦК ВКП(б) "О состоянии национальной печати Азербайджана". //По докладу подотдела печати ЦК АКП(б). // "Известия ЦК ВКП(б)", 1926, № 14.

Постановление ЦК ВКП(б) от 12 сентября 1927 г. по докладу Бакинской организации. //Бюллетень БК АКП(б), 1927, № 9-10.

О массовой работе на предприятиях. //Сборник важнейших решений ЦК ВКП(б) и БК АКП(б) (1926-1928 гг.). Баку, 1928.

Постановление ЦК ВКП(б) от 25 июля 1929 г. По докладу ЦК АКП(б). //Известия ЦК ВКП(б), 1929, № 22.

Постановление ЦК ВКП(б) по докладу ЦК АКП(б). 25 июля 1929 г. Баку, 1929.

Постановление ЦК ВКП(б) от 13 сентября "О партийном просвещении", 1930 г. Баку, 1930.

Постановление ЦК ВКП(б) от 3 августа 1930 г. "Об азербайджанских делах". Баку, 1930.

Постановление ЦК ВКП(б) от 15 ноября 1930 г. "О положении нефтяной промышленности". //Журн. "Партийное строительство". 1931, №2.

Постановление ЦК ВКП(б) от 31 октября 1931 г. по докладам Закрайкома ВКП(б), ЦК Грузии, ЦК Азербайджана и ЦК Армении. Баку, 1931.

Третья большевистская весна. Материалы по проведению весенней сельскохозяйственной кампании 1932 г. (Решения и постановления ЦК ВКП(б), ЗКК, СНК СССР за 1931-1932 гг.) Тифлис, 1932.

Постановление ЦК ВКП(б). "О работе Азнефти". Баку, 1934.

Постановление ЦК ВКП(б). "О разукрупнении треста "Азнефть". Баку, 1935.

ÜMURUSİYA SOVETLƏR QURULTAYLARI, SSRİ SOVETLƏR QURULTAYLARI, SSRİ MİK SESSİYALARI, SSRİ ALİSOVETİ SESSİYALARI

Первый съезд Советов Союза ССР. //Стенографический отчет. М., 1922 г.

Второй съезд Советов СССР. 26 января - 2 февраля 1924 г. //Стенографический отчет. М., 1924.

Третий съезд Советов СССР. //Стенографический отчет. М., 1925.

Пятый съезд Советов СССР. //Стенографический отчет. М., 1929.

Постановление 6-го съезда Советов СССР, М., 1931.

Постановление 7-го съезда Советов СССР 28 января - 6 февраля 1935 г. и Первой сессии ЦИК СССР 7-го созыва 7-8 февраля 1935 г. М., 1935.

Отчет деятельности ЦИК СССР и его президиума. М., 1925.

Третья сессия ЦИК СССР третьего созыва. //Стенографический отчет. М., 1927.

Вторая сессия ЦИК СССР четвертого созыва, //Стенографический отчет. М., 1927.

Третья сессия ЦИК СССР четвертого созыва. //Стенографический отчет. М., 1928.

Четвертая сессия ЦИК СССР четвертого созыва.
//Стенографический отчет. М, 1928.

Вторая сессия пятого созыва ЦИК СССР. //Стенографический отчет. М, 1929.

Постановление третьей сессии ЦИК СССР пятого созыва и речи М.И.Калинина на заключительном заседании сессии. М., 1931.

Вторая сессия шестого созыва ЦИК СССР. Бюллетени № 1-19, М., 1931.

Постановление второй сессии седьмого созыва ЦИК СССР. Л., 1933.

Первая сессия Верховного Совета СССР 12-19 января 1938 г.
//Стенографический отчет. Издание Верховного Совета СССР, 1938.

Вторая сессия Верховного Совета СССР, 10-21 августа 1938 г.
//Стенографический отчет. Издание Верховного Совета СССР, 1938.

Третья сессия Верховного Совета СССР 25-31 мая 1939 г.
//Стенографический отчет. Издание Верховного Совета СССР, 1939.

Внеочередная четвертая сессия Верховного Совета СССР 28 августа - 1 сентября 1939 г. //Стенографический отчет. Издание Верховного Совета СССР, 1939.

Внеочередная пятая сессия Верховного Совета СССР. 31 октября - 2 ноября 1939 г. //Стенографический отчет. Издание Верховного Совета СССР, 1939.

Шестая сессия Верховного Совета СССР 29 марта - 4 апреля 1940 г. //Стенографический отчет. Издание Верховного Совета СССР, 1940.

Седьмая сессия Верховного Совета СССР 1-7 августа 1940 г.
//Стенографический отчет. Издание Верховного Совета СССР, 1940.

Восьмая сессия Верховного Совета СССР 25 февраля - 1 марта 1941 г. //Стенографический отчет. Издание Верховного Совета СССР, 1941.

ZAQAFQAZİYA PARTİYA TƏŞKİLATININ QURULTAYLARI, KONFRANSLARI, PLENUMLARI VƏ QƏRARLARI

I Закавказский съезд коммунистических организаций.
//Стенографический отчет. Тифлис, 1922.

II съезд коммунистических организаций Закавказья. 19-23 марта 1923 г. //Стенографический отчет. Тифлис, 1923.

III съезд коммунистических организаций Закавказья. 13-15 мая 1924 г. //Стенографический отчет. Тифлис, 1924.

IV съезд коммунистических организаций Закавказья, 5-9 декабря 1925 г. //Стенографический отчет. Тифлис, 1926.

V съезд коммунистических организаций Закавказья, (ноябрь 1927 г.) //Стенофамма. Тифлис, 1928.

VI съезд коммунистических организаций Закавказья (июнь 1930 г.). // Стенографический отчет. Тифлис, 1930.

VII съезд коммунистических организаций Закавказья (январь 1934 г.). //Стенографический отчет. Тифлис, 1934.

Постановление ЗКК ВКП(б) "О работе ОРК БК АКП(б)". // "Известия ЗКК ВКП(б)". 1927, № 7-8.

Постановление ЗКК ВКП(б) "О работе комиссии по улучшению труда и быта женщин при АзЦИКе". // "Известия ЗКК ВКП(б)", 1927, № 78

III Пленум ЗКК ВКП(б) 11-12 мая 1928. //Стенографический отчет. Тифлис, 1928.

Постановление ЗКК ВКП(б) от 10 апреля 1930 г. "Об ошибках колхозного строительства". //Газ. "Бакинский рабочий", 13 апреля 1930 г.

К пленуму ЗКК ВКП(б) (ноябрь 1930 г.). //Материалы комиссии ЗКК ВКП(б) по обследованию нефтяной промышленности АССР. Тифлис, 1930.

Постановление ЗКК ВКП(б) об итогах хлебозаготовительной кампании и подготовке к весеннему севу хлопка. М., 1931.

III объединенный пленум ЗКК и ЗКВК ВКП(б) 1-5 июля 1931 г. Резолюции. Тифлис, 1932.

О положении Азербайджанской и Бакинской организации (китогам сентябрьских Пленумов ЦК и БК АК(б). Баку, 1931.

Постановление СНК ЗСФСР и Закрайкома ВКП(б) от 13 августа 1931 г. "Об организации и проведении уборочной кампании хлопка в 1931 г.". Тифлис, 1931.

Постановление ЗКК ВКП(б) от 10 декабря 1931 г. "О мероприятиях по реализации постановления ЦК ВКП(б) от 31 октября 1931 г.". Тифлис, 1931.

IV Пленум ЗКК ВКП(б) 23 марта 1932 г. Тифлис, 1932. Постановление ЗКК ВКП(б) "О состоянии Нахичеванской парторганизации". //Газ. "Бакинский рабочий", 8 февраля 1933 г.

Постановление ЗКК ВКП(б) "О ходе подготовительных работ по весенней сельскохозяйственной кампании". //Газ. "Бакинский рабочий", 8 февраля 1933 г.

Постановление ЗКК ВКП(б). "О работе завода им. Шмидта". //Газ. "Бакинский рабочий", 23 марта 1933 г.

Постановление Объединенного секретариата ЗКК ВКП(б), бюро ЦК и БК АКП(б). "Об увеличении добычи нефти". //Газ. "Бакинский рабочий", 11 августа 1933 г.

Постановление ЗКК ВКП (б) от 31 августа 1933 г. "О ходе выполнения увеличенной программы по добыче нефти". //Газ. "Бакинский рабочий", 2 сентября 1933 г.

Постановление Закрайкома ВКП(б) "О ходе подготовки к уборке и заготовке хлопка". //Газ. "Бакинский рабочий", 3 сентября 1933 г.

Постановление ЗКК ВКП(б) "О рыбной промышленности Азербайджана". //Газ. "Бакинский рабочий", 6 сентября 1933 г.

Постановление ЗКК ВКП(б) "О ходе распределения доходов в колхозах ЗСФСР". //Газ. "Бакинский рабочий", 29 сентября 1933 г.

Постановление ЗКК ВКП(б) и СНК ЗСФСР. "О премировании за перевыполнение Государственного плана сдачи хлопка урожая 1933 г.". //Газ. "Заря Востока", 25 января 1934 г.

Постановление ЗКК ВКП(б) от 9 апреля 1934 г. "О перестройке работы Азнефти". //Жури. "Партработник Закавказья", 1934, № 3-4.

Постановление Закрайкома ВКП(б) "О ходе выполнения плана добычи нефти", Баку, 1934.

II Пленум ЗКК ВКП(б) 28-31 мая 1934 г. //Стенографический отчет. Тифлис, 1934.

Постановление ЗКК ВКП(б) "О ходе выполнения плана добычи нефти". //Газ. "Вышка", 22 августа 1934 г.

Постановление ЗКК ВКП(б). "О мероприятиях по проведению осеннего сева 1934 г., в республиках ЗСФСР". //Жури. "Партработник Закавказья", 1934 г., № 1.

Постановление ЗКК ВКП(б) "Об уборке и заготовке хлопкасырца урожая 1934 г.". //Журн. "Партработник Закавказья", 1934 г., № 1.

Постановление ЗКК ВКП(б) "О дорожном строительстве и культурном содержании дорог". //Газ. "Вышка", 27 августа 1934 г.

III Пленум ЗКК ВКП(б) 10-11 сентября 1935 г. //Стежмрафический отчет. Тифлис, 1935.

Постановление ЗКК ВКП(б) "О ходе осенней посевной сельско хозяйственной кампании". //Газ. "Бакинский рабочий", 24 ноября 1935 г.

Постановление ЗКК ВКП(б) "О работе изб-читален и колхозных клубов". //Газ. "Бакинский рабочий", 24 ноября 1935 г.

Постановление ЗКК ВКП(б) о ходе регистрации уставов сельхозартелей и выдачи колхозам Государственных актов на вечное пользование землей. //Газ. "Бакинский рабочий", 24 ноября 1935 г.

Постановление ЗКК ВКП(б) о ходе выполнения постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) о школе. //Газ. "Бакинский рабочий", 24 ноября 1935 г.

Постановление ЗКК ВКП(б) о ходе выполнения Государственного плана развития животноводства по республикам ЗСФСР. //Газ. "Бакинский рабочий", 24 ноября 1935 г.

Постановление III Пленума Закрайкома ВКП(б) по докладам директоров трестов "Сталиннефть" и "Азизбековнефть", Баку, 1935.

IV Пленум ЗКК ВКП(б) 2-4 февраля 1936 г. Резолюции, Баку, 1936.

ZAQAFQAZIYA SOVETLƏR QURULTAYLARI VƏ ZAQAFQAZIYA MİK-in SESSİYALARI, ZFS FR XALQ KOMİSSARLARISOVETİNİN FƏALİYYƏTİNİN İCMALLARI

Первый Закавказский съезд Советов. //Стенографический отчет. Тифлис, 1923.

Обзор деятельности Совета Народных Комиссаров Закавказской Советской Федеративной Социалистической Республики. Тифлис, 1923.

Второй Закавказский съезд Советов. //Стенографический отчет. Тифлис, 1924.

Третий Закавказский съезд Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и матросских депутатов. //Стенографический отчет. Тифлис, 1925.

Четвертый Закавказский съезд Советов. //Стенографический отчет. Тифлис, 1927.

Обзор деятельности Совета Народных Комиссаров, Высшего Экономического Совета Закавказской Социалистической Федеративной Советской Республики. Тифлис, 1927.

Пятый Закавказский съезд Советов. Бюллетени. Тифлис, 1929.

Обзор деятельности правительства ЗСФСР. Тифлис, 1929.

Шестой Закавказский съезд Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и краснофлотских депутатов. //Стенографический отчет. Тифлис, 1931.

Седьмой Закавказский съезд Советов. //Стенографический отчет. Тифлис, 1935.

Вторая сессия Закавказского Центрального Исполнительного Комитета 2-4 сентября 1924 г. //Стенографический отчет. Тифлис, 1925.

Краткий обзор деятельности ЗакЦИКа (со дня образования по 1 февраля 1925 г.). Тифлис, 1925.

Протоколы заседания президиума ЗакЦИКа, Советов ПКК и местных депутатов № 3-22 (февраль-декабрь). Тифлис, 1923.

Вторая сессия ЗакЦИКа третьей) созыва. 25-29 января 1926 г. //Стенографический отчет. Ереван, 1926.

Стенографический отчет Малого Президиума ЗакЦИКа. 10 декабря 1927 г. Тифлис, 1928.

Третья сессия ЗакЦИКа четвертого созыва. //Стенографический отчет. Тифлис, 1928.

Постановление третьей сессии ЗакЦИКа четвертого созыва. Тифлис, 1928.

Вторая сессия ЗакЦИКа пятого созыва (январь 1930 г.). //Стенографический отчет. Тифлис, 1930.

Третья сессия ЗакЦИКа пятого созыва (январь 1931 г.). //Стенографический отчет. Тифлис, 1931.

Вторая сессия ЗакЦИКа шестого созыва //Стенографический отчет. Тифлис, 1932.

**AZƏRBAYCAN KOMMUNİST
PARTİYASININ QURULTAYLARI, KONFRANSLARI,
PLENUMLARI VƏ QƏRARLARI**

AK(b)-nin I qurultayının materialları. // "Füqəra füyuzatı" jurnalı, 1921, №3.

Первая легальная конференция Бакинской организации Азербайджанской Коммунистической партии (большевиков). Информационное сообщение. //Газ. "Коммунист", 5 мая 1920 г.

II Общегородская конференция АКП((б). //Газ. "Коммунист", 16 июня 1920 г.

III Общегородская конференция АКП(б). Газ. "Коммунист", 30 августа - 1 сентября 1920 г.

Резолюция II съезда АКП(б). Баку, 1920.

IV Общегородская конференция АКП(б). //Газ. "Коммунист", 11 октября 1920 г.

Пленум ЦК АКП(б), 24 октября 1920 г. Информационное сообщение. // "Известия ЦК АКП(б)", 1920, № 2.

Пленум ЦК АКП(б). Пленарное заседание 8 ноября 1920. // "Известия ЦК АКП(б)", 1920, № 2.

Пленум ЦК АКП(б). 26 ноября 1920 г. Материалы пленума. //Газ. "Коммунист", 7, 9, 13, 17 декабря 1920 г.

V Общебакинская конференция АКП(б). // Газ. "Коммунист", 19, 21, 30, 31 января 1921г.

III съезд АКП(б). "Бюллетень ЦК АКП(б)". 1921, № 17.

VI Общебакинская конференция АКП(б). //Газ. "Коммунист", 1, 14 апреля 1921г.

VII Общебакинская конференция АКП(б). Баку, 1922.

VIII Общебакинская партийная конференция (материалы). //Газ. "Бакинский рабочий", 26 августа 1921г.

IX Общебакинская конференция АКП(б) (материалы). //Газ. "Бакинский рабочий", 22, 23, 25 января 1922 г.

Резолюции и постановления IV съезда АКП(б). Баку, 1922.

X Общебакинская конференция АКП(б). Бюллетень № 1. //Приложение к газ. "Бакинский рабочий", 23 апреля 1922 г.

Пленум ЦК АКП(б). Апрель 1922 г. //Газ. "Бакинский рабочий", 26 апреля 1922 г.

Пленум ЦК АКП(б). 22 августа 1922 г. Извещение о созыве пленума. //Газ. "Бакинский рабочий", 21 августа 1922 г.

XI Общебакинская конференция АКП(б) (материалы). //Газ. "Бакинский рабочий", 5, 6, 8, 9 октября 1922 г.

Решение объединенного Пленума ЦК и БК АКП(б) по докладу С.М.Кирова об образовании Союза Советских Социалистических Республик. //Газ. "Бакинский рабочий", 31 октября 1922 г.

V съезд АКП (б). //Стенографический отчет. Баку, 1923.

Сборник резолюций и постановлений XII Общебакинской конференции АКП (б). Баку, 1923.

XIII Общебакинская конференция АКП(б). //Стенографический отчет. Баку, 1924.

О работе в деревне. Материалы совещаний секретарей сельчеек при ЦК АКП (б) и резолюция Пленума ЦК АКП (б) от 3 декабря 1924 г., о работе в деревне. Баку, 1924.

Материалы Пленума ЦК ЛКП(б). Декабрь 1924 г. //Газ. "Бакинский рабочий", 5, 7, 8 декабря 1924 г.

XIV Общебакинская конференция АКП(б). //Стенографический отчет. Баку, 1925.

XV Общебакинская конференция АКП(б). //Стенографический отчет. Баку, 1925.

Резолюции и постановления VII съезда АКП(б). Баку, 1926.

Пленум ЦК и ЦКК. Январь 1926 г. Информационное сообщение. //Газ. "Бакинский рабочий", 26 января 1926 г.

Резолюция объединенного Пленума ЦК БК и ЦКК АКП(б). "Заединство партии, против оппозиции и дискуссии". //Газ. "Правда". 6 октября 1926 г.

Резолюция объединенного Пленума ЦК и ЦКК АКП(б) (*против новой вылазки оппозиции на Пленуме ИККИ*). //Газ. "Правда", 19 октября 1926 г.

XVI Общебакинская конференция АКП(б). //Стенографический отчет. Баку, 1927.

Пленум ЦК АКП (б). Февраль 1927 г. //Газ. "Бакинский рабочий", 11 февраля 1927 г.

Резолюция Пленума ЦК и ЦКК АКП(б) по докладу Л.И.Мирзояна "Перевыборы советов в азербайджанской деревне в начале 1927 г." //Газ. "Бакинский рабочий", 7 июня 1927 г.

XVII Общебакинская конференция АКП (б)//Стенографический отчет. Баку, 1927.

Резолюции и постановления XIII съезда Азербайджанской Коммунистической партии (большевиков). Баку, 1928.

Резолюция Пленума ЦК АКП (б) по докладу Ю.Касимова "О работе в деревне". Основные положения по проведению в жизнь решений XV съезда. //Газ. "Бакинский рабочий", 5 марта 1928 г.

Резолюция Объединенного Пленума ЦК и ЦКК АКП(б) "Итоги хлопковой кампании 1927-1928 гг.". //Газ. "Бакинский рабочий", 7 марта 1928 г.

Резолюция Объединенного Пленума ЦК и ЦКК АКП(б) "О работе с деревенской беднотой". Июль 1928 г. //Газ. "Бакинский рабочий", 5 июля 1928 г.

Пленум ЦК АКП (б). Апрель 1929 г. "Комсомол в деревне". //Газ. "Бакинский рабочий", 16 января 1929 г.

XVIII Бакинская конференция АКП (б). //Стенографический отчет. Баку, 1929.

Резолюции IX съезда АКП(б). Баку, 1929.

Резолюция Объединенного Пленума ЦК и ЦКК (1929 г.) "За решительное исправление ошибок старого руководства". //Газ. "Бакинский рабочий", 13 августа 1929 г.

Резолюция Объединенного заседания Президиумов ЦК, БК и ЦКК АКП(б) совместно с секретарями райкомов, хозяйственными и профсоюзными работниками. //Газ. "Бакинский рабочий", 25 октября 1929 г.

Пленум ЦК АКП(б) 21-24 декабря 1929. //Газ. "Бакинский рабочий", 22 декабря 1929 г.

Пленум ЦК АКП(б) 15-18 сентября 1930 г. //Газ. "Бакинский рабочий", 19 сентября 1930 г.

Постановление Пленума ЦК АКП(б) (февраль 1931 г.) "О колхозном строительстве в хлопковых районах". //Газ. "Бакинский рабочий", 16 февраля 1931 г.

Пленум ЦК АКП(б) 23 июля 1931 г. //Газ. "Бакинский рабочий", 30 июля 1931 г.

Материалы к отчету ЦК и БК АКП(б) на XX Общебакинский партконференции и на XI съезде АКП(б). Баку, 1932.

Пленум ЦК АКП(б). 20 октября 1932 г. //Газ. "Бакинский рабочий", 21, 26 октября 1932 г.

Постановление сентябрьского Пленума ЦК АКП(б) 1933 г. "О работе Республиканской и местной промышленности АССР". //Газ. "Бакинский рабочий", 6 октября 1933 г.

XXI Общебакинская конференция АКП(б) (материалы). //Газ. "Бакинский рабочий", 8-10 января 1934 г.

Постановление Объединенного Пленума ЦК и БК КП(б) Азербайджана. //Газ. "Бакинский рабочий", 31 января, 2 февраля 1936 г.

Резолюция XXII Общебакинской конференции КП(б) Азербайджана по отчету Бакинского комитета партии. //Газ. "Бакинский рабочий", 30 мая 1937 г.

Резолюция XIII съезда Коммунистической партии Азербайджана по отчетному докладу ЦК КП(б) Азербайджана. //Газ. "Бакинский рабочий", 11 июня 1937 г.

Пленум Центрального Комитета КП(б) Азербайджана. Информационное сообщение. //Газ. "Бакинский рабочий", 3 марта 1938 г.

XXIII Общебакинская конференция КП(б) Азербайджана (материалы). //Газ. "Бакинский рабочий", 29, 30 мая, 1, 2, 3 июня 1938 г.

Резолюции XIV съезда КП(б) Азербайджана и XXIII Общебакинской партийной конференции. Баку, 1938.

Пленум ЦК КП(б) Азербайджана 21-24 октября 1938 г. //Газ. "Бакинский рабочий", 26 октября 1938 г. //Жури. "Партработник Азербайджана", 1933, № 10-11.

XV съезд КП(б) Азербайджана (материалы). //Газ. "Бакинский рабочий", 26, 27, 28 февраля, 1, 3 марта 1939 г.

Пленум ЦК КП(б) Азербайджана, 13-16 мая 1939 г. Постановление Пленума ЦК КП(б) Азербайджана "О ходе летней обработки хлопчатника и проведении уборки и обмолота зерновых урожая 1939 г.". //Газ. "Бакинский рабочий", 21 мая 1939 г.

Из постановления Пленума ЦК АКП(б) Азербайджана 9-10 сентября 1939 г. "О ходе уборки и заготовки". //Газ. "Бакинский рабочий", 12 сентября 1939 г.

Постановление Пленума ЦК КП(б) Азербайджана "Об итогах сельскохозяйственных работ в 1939 г., и задачах весенней сельскохозяйственной кампании 1940 г.", 13-15 декабря 1939 г. // Газ. "Бакинский рабочий", 31 декабря 1939 г.

Резолюция XXIV Общебакинской партийной конференции по отчетному докладу Бакинского комитета КП(б) Азербайджана. //Газ. "Бакинский рабочий", 22 марта 1940 г.

XVI съезд КП(б) Азербайджана (материалы). //Газ. "Бакинский рабочий", 12, 14-17 марта 1940 г.

Azərbaycan KP(b)-nin IV plenumu 25-28 yanvar 1941-ci il. //"Kommunist" qəzeti, 29 yanvar, 5 fevral 1941-ci il.

Azərbaycan Kommunist Partiyasının qurultayları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları. Dörd cildə. 1-ci cild (1920-1937). Bakı, 1987.

**AZƏRBAYCAN SOVETLƏR QURULTAYLARI,
AZƏRBAYCAN MİK SESSİYALARI VƏ AZƏRBAYCAN SSR
ALİ SOVETİNİN SESSİYALARI. AZƏRBAYCAN SSR XALQ
KOMİSSARLARİ SOVETİNİN FƏALİYYƏTİNİN İCMALI**

Первый Всеазербайджанский съезд Советов рабочих, крестьянских и матросских депутатов. // Стенографический отчет. Баку, 1921.

Второй Всеазербайджанский съезд Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и матросских депутатов. // Стенографический отчет. Баку, 1922.

Третий созыв Всеазербайджанского съезда Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и матросских депутатов. // Стенографический отчет. Баку, 1924.

Четвертый Всеазербайджанский съезд Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и матросских депутатов. // Стенографический отчет. Баку, 1925.

Пятый Всеазербайджанский съезд Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и матросских депутатов. // В кн.: "Резолюции и постановления съездов Советов Азербайджанской ССР (1921-1937 гг.)", Баку, 1961.

Обзор деятельности правительства за 1925-1926 гг. Отчет V Всеазербайджанскому съезду Советов. Баку, 1927.

Шестой Всеазербайджанский съезд Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и матросских депутатов. // В кн.: "Резолюции и постановлений съездов Советов Азербайджанской ССР (1921-1937 гг.)".

Обзор деятельности правительства за 1927 и 1928 гг. Отчет VI Всеазербайджанскому съезду Советов. Баку, 1929.

Резолюция VII Всеазербайджанского съезда Советов. Баку, 1931.

Обзор деятельности правительства за 1929 и 1930 гг. Отчет VII Всеазербайджанскому съезду Советов. Баку, 1931.

Резолюция VIII Всеазербайджанского съезда Советов. Баку, 1935.

IX Чрезвычайный Всеазербайджанский съезд Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и матросских депутатов. // Газ. "Бакинский рабочий", 15, 16 марта 1937 г..

Резолюции и постановления съездов Советов Азербайджанской ССР (1927-1937 гг.). Баку, 1961.

Первая и вторая сессии пленума Азербайджанского Центрального Исполнительного комитета Советов. 21 мая, 2 октября 1921 г. //Стенографический отчет. Баку, 1922.

Третья сессия Азербайджанского Центрального Исполнительного Комитета. 3-5 марта 1922 г. //Стенографический отчет. Баку, 1922.

Чрезвычайная сессия Азербайджанского Центрального Исполнительного Комитета 12 января 1923 г. Информационное сообщение. //Газ "Бакинский рабочий", 14 января 1923г.

Третья сессия Азербайджанского Центрального Исполнительного Комитета 6-9 декабря 1924 г. //Журн. "Советское строительство". 1925 г. № 1-3; газ. "Бакинский рабочий", 4, 11, 14 декабря 1924 г.; газ. "Заря Востока", 7, 9 декабря 1924 г.

Вторая сессия Азербайджанского Центрального Исполнительного Комитета 4-го созыва. 20 июля 1925 г. //Стенографический отчет. Баку 1925.

Третья сессия Азербайджанского Центрального Исполнительного Комитета 4-го созыва. 3-5 января 1926 г. //Стенографический отчет. Баку, 1926.

Четвертая сессия Азербайджанского Центрального Исполнительного Комитета 4-го созыва, 28-30 сентября 1926 г. // Стенографический отчет и постановления, Баку, 1926.

Первая сессия Азербайджанского Центрального Исполнительного Комитета V созыва. 28 марта 1927 г. //Газ. "Бакинский рабочий", 29 марта 1927 г.

Вторая сессия Азербайджанского Центрального Исполнительного Комитета V созыва, 25 сентября 1927 г. (в Ленкоране). //Газ. "Бакинский рабочий", 15-27 сентября 1927 г.

Третья сессия Азербайджанского Центрального Исполнительного Комитета V созыва 26 мая 1928 г. //Газ. "Бакинский рабочий", 27-30 мая 1928 г.

Четвертая сессия Азербайджанского Центрального Исполнительного Комитета V созыва. 7 октября 1928 г. //Газ. "Бакинский рабочий", 7-12 октября 1928 г.

Первая сессия Азербайджанского Центрального Исполнительного Комитета VI созыва. 9 апреля 1929 г. //Газ. "Бакинский рабочий", 10 апреля 1929 г.

Вторая сессия Азербайджанского Центрального Исполнительного Комитета VI созыва. 15 сентября 1929 г. //Газ. "Бакинский рабочий", 16, 17 и 19 сентября 1929 г.

Первая сессия Верховного Совета Азербайджанской ССР первого созыва 18-22 июля 1938 г. // Стенографический отчет. Баку, 1939.

Вторая сессия Верховного Совета Азербайджанской ССР. 7-14 июля 1939 г. // Стенографический отчет. Баку, 1939.

Третья сессия Верховного Совета Азербайджанской ССР. 15-17 мая 1940 г. // Стенографический отчет. Баку, 1940.

Четвертая сессия Верховного Совета Азербайджанской ССР. 5-7 апреля 1941 г. // Стенографический отчет. Баку, 1919.

SƏNƏD VƏ STATİSTİKA NƏŞRLƏRİ

Азербайджан в цифрах. Краткий стат. сб. Баку, 1964.

Азербайджанская ССР к 50-летию Великого Октября. Стат. сб. Баку, 1967.

Azərbaycan Kommunist Partiyası rəqəmlərdə - Stat. məcmuə. Bakı, 1970.

Азербайджанский настольный календарь 1924-1925 гг. Баку, 1926.

Бакинский Совет за 10 лет. 1920-1930 гг. Баку, 1930.

Баку за 40 лет в цифрах. Стат. сб. Баку, 1960.

Братья навеки: Документы и материалы об исторической дружбе русского и азербайджанского народов. В 2-х т, т. I, Баку, 1987.

Всесоюзная перепись населения 1926 года, т. XIV. Закавказская Социалистическая Федеративная Советская Республика. М., 1929.

Высшее образование в СССР. Стат. сб. М., 1961.

Второй пятилетний план развития народного хозяйства СССР 1933-1937 гг. т. I, М. 1934.

Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции. М., 1948.

Государственный бюджет Азербайджанской ССР на 1939 г. Баку, 1939.

20 лет Азербайджанской Советской Социалистической Республики. Стат. сб. Баку, 1940.

Декреты Азревкома (1920-1921 гг.). Сборник документов. Баку, 1988.

Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам (1917-1957 гг.); т. I (1917-1928 гг.); т. II (1929-1945 гг.). М., 1957.

Документы внешней политики СССР, т. III (1 июля 1920 г. - 18 марта 1921 г.). М., 1959.

Документы внешней политики СССР, т. IV (19 марта 1921 г. - 31 декабря 1921 г.). М., 1960.

Документы внешней политики СССР, т. V (1 января 1922 г. - 19 ноября 1922 г.). М., 1960.

Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927-1932 гг. (Под ред. В.П.Данилова, Н.А.Ивницкого). М., 1989.

Достижения Советского Азербайджана за 40 лет в цифрах. Стат. сб. Баку, 1960.

Интернациональная помощь XI Армии в борьбе за победу советской власти в Азербайджане. //Документы и материалы, 1920-1922 г. Баку, 1989.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Азербайджанская ССР. М., 1963.

Итоги выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства ЗСФСР. Тифлис, 1934.

Итоги выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР. М., 1939.

К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР. 1918-1925 гг. //Документы и материалы. Баку, 1989.

Коллективизация сельского хозяйства в Азербайджане. В 3-х тт. //Сб. документов и материалов. Подготовка сплошной коллективизации сельского хозяйства в Азербайджане. Т. I (1927-1929 гг.). Баку, 1982.

Коммунистическая партия Азербайджана в цифрах. Стат. сб. Баку, 1970.

Культурная жизнь в СССР. 1917-1927. Хроника, т. I, М., 1975.

Культурная жизнь в СССР. 1928-1941. Хроника, т. II, М., 1976.

Культурное строительство Азербайджанской ССР. Стат. сб. Баку, 1961.

Культурное строительство СССР. Стат. сб. М.-Л., 1940.

Народное хозяйство Азербайджанской ССР. Стат. сб. Баку, 1957.

Народное хозяйство Азербайджанской ССР. Юб. стат. ежегодник. Баку, 1972.

Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 60-летию Великого Октября. Юб. стат. ежегодник. Баку, 1977.

Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет. Юб. стат. сб., Баку, 1980.

Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 70-летию Великого Октября. Юб. стат. сб. Баку, 1987.

Народное хозяйство Закавказья в цифрах. Тифлис, 1927.

Народное хозяйство СССР за 60 лет. Юб. стат. ежегодник. М., 1977.

Народное хозяйство СССР 1922-1982 гг. Юб. стат. ежегодник. М., 1982.

Naхçıvan MSSR xalq təsərrüfatının inkişafı. Stat. məcmuə. Bakı, 1964.

Naхçıvan statistika güzgüsündə. Tarixi-statistik məcmuə. Bakı, 1999.

Образование СССР. Сборник документов. 1917-1924 гг. М.-Л., 1949.

Первый Всесоюзный Тюркологический съезд. //Стенографический отчет. Баку, 1926,

Первый съезд народов Востока. //Стенографический отчет. Петроград-Смольный, 1920.

Печать СССР за сорок лет, 1917-1957 гг. //Статистические материалы. М., 1957.

Промышленность СССР. //Статистический сборник. М., 1957.

15 лет Азербайджанской нефтяной промышленности (1920-1935 гг.), //Краткий статистический сборник. Б.-М., 1935.

Развитие народного хозяйства Азербайджанской ССР и рост материального и культурного уровня жизни народа. Стат. сб. Баку, 1961.

Развитие советской торговли в Азербайджанской ССР. Стат. сб. Баку, 1945.

Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. II, 1929-1940 гг. М., 1967.

"За семью печатями". //Сборник документов. Баку, 1992.

Советский Азербайджан за 50 лет. Стат. сб. Баку, 1970.

Статистический справочник по Азербайджану за 1926 г. Баку, 1927.

Стенографический отчет первого пленума Всесоюзного Центрального комитета нового тюркского алфавита. М., 1927.

Стенографический отчет второго пленума Всесоюзного Центрального комитета нового тюркского алфавита. Баку, 1928.

Стенографический отчет третьего пленума Всесоюзного Центрального комитета нового тюркского алфавита. Казань, 1928.

Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Азербайджанской ССР за 1920-1932 гг.

Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР за 1926-1937 гг.

Социалистическая индустриализация Азербайджана (1926-1932 гг.)
//Документы и материалы. Баку, 1957.

Социалистическое строительство АССР. Стат. сб. Баку, 1935.

Социалистическое строительство Союза ССР (1933-1938 гг.). М.-
Л., 1939.

Съезды советов союзных и автономных советских
социалистических республик Закавказья. //Сборник документов 1923-1937
гг., т. VI, М., 1964.

DÖVRİ MƏTVUAT QƏZETLƏR

"Azərbaycan xəbərləri". Bakı, 1921.

"Azərbaycan K(b)P MK gündəlik xəbərləri". Bakı, 1921.

"Azərbaycan kolxozçusu". Bakı, müxtəlif illər.

"Azərbaycan kənd təsərrüfatı". Bakı, müxtəlif illər.

"Азербайджанская беднота". Bakı, 1920.

"Бакинский комсомолец", Bakı, 1934.

"Бакинский рабочий". Bakı, müxtəlif illər.

"Беднота", Bakı, 1923.

"Большевик Каспия".

Bakı, müxtəlif illər.

"Вышка". Bakı, müxtəlif illər.

"Qarabağ əkinçisi". Bakı, 1923.

"Qızıl yol". Bakı, 1923.

"Qırmızı Azərbaycan". Bakı, 1920.

"Qırmızı əsgər". Bakı, 1920, 1941.

"Qırmızı Gəncə". Gəncə, 1920.

"Əxbari". Quba, 1921-1922.

"Железнодорожник Азербайджана".

Bakı, müxtəlif illər, "Заря Востока".

Tbilisi, müxtəlif illər. "Zəhmətkeş gənc". Bakı, 1921.

"Известия ЦК АКП(б)". Bakı, müxtəlif illər.

"Yeni yol". Bakı, müxtəlif illər.

"Кировабадский рабочий". Kirovabad, 1937,

"Коммунист". Bakı, 1920-1921 (rus dilində).

"Kommunist". Bakı, müxtəlif illər.

"Красный клич". Bakı, 1920.

"Кузница рабфака". Bakı, 1923. "Gənc işçi".
Bakı, müxtəlif illər. "Gənc kommunist". Bakı,
1921. "Gənc qəzetəsi". Bakı, 1923.
"Gənc kommunist". Nu xa, 1923.
"Gənc kommunist". Gəncə, müxtəlif illər.
"Металлист", 1929, 1931, 1932.
"Молодежь Азербайджана". Bakı, müxtəlif illər.
"Молодой коммунист". Bakı, 1920.
"Молодой рабочий". Bakı, müxtəlif illər.
"Müəllim qəzeti". Bakı, müxtəlif illər.
"Neft kadrları uğrunda" ("За нефтяные кадры"). Bakı, 1937.
"Neftəmizləyən" (Нефтоочиститель"). Bakı, 1929.
"Neft texnikası uğrunda" ("За нефтяную технику"). Bakı, 1933.
"Правда". Moskva, müxtəlif illər.
"Советский Карабах". Stepanakert, 1923.
"Советский Кировабад". Kirovabad, 1940.
"Труд". Bakı, 1923. "Şərq qarısı". Naçıvan, müxtəlif illər.
"Yaddaşın bərpası", Azərbaycan Respublikası MTN orqanı "Səhər"
qəzetinin xüsusi buraxılışı, 2000, № 1.

JURNALLAR

"Azərbaycan arxiv-i". Bakı, müxtəlif illər.
"Азербайджанская кооперация". Bakı, 1923.
"Азербайджанское нефтяное хозяйство". Bakı, müxtəlif illər.
"Azərbaycan Ali İqtisadi Sovetinin əxbarı". Bakı, 1921, 1922.
"Azərbaycan qadını". Bakı, müxtəlif illər.
"Azərbaycan kommunisti". Bakı, müxtəlif illər.
"Azərbaycan Mərkəzi Statistika İdarəsinin bülleteni". Bakı, 1921-1929.
"Azərbaycan məktəbi". Bakı, müxtəlif illər.
"Bakı", 1921-1929.
"Azərbaycan Sovetləri". Bakı, 1935.
"Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının bülleteni". Bakı,
müxtəlif illər.
"Azərbaycan Xalq Sənaye və Ticarət Komissarlığının əxbarı". Bakı,
1923.
"Azərbaycan K(b)P MK və BK əxbarı". Bakı, 1920-1923, 1928.

- "Ближний Восток". Bakı, 1930.
- "Большевик Закавказья". Bakı, 1931.
- "Борьба за урожай". Bakı, 1929.
- "Бюллетень АзЦСУ". Bakı, 1921-1929.
- "Бюллетень Наркомпроса Азербайджанской ССР". Bakı, müxtəlif illər.
- "Бюллетень Отдела статистики труда". Bakı, 1920.
- "Ведомости Верховного Совета АССР". Bakı, 1938.
- "Вестник Бакинского Совета". Bakı, 1927.
- "Qızıl Bakı". Bakı, 1924.
- "Qızıl Qələm". Bakı, 1924.
- "Qızıl Qələbə". Bakı, 1924.
- "Qızıl Şərq". Bakı, 1922.
- "Qızıl Gəncə". Gəncə, 1928.
- "Dan ulduzu". Tiflis, 1926.
- "Экономико-статистический бюллетень Азербайджана". Bakı, müxtəlif illər.
- "Экономический вестник Азербайджана". Bakı, müxtəlif illər.
- "Экономический вестник Закавказья". Tiflis, müxtəlif illər.
- "Желонка". Bakı, 1924.
- "За нефтяную технику". Bakı, 1933, 1936.
- "За промышленные кадры". Bakı, 1935.
- "Известия Высшего Экономического Совета Азербайджана". Bakı, 1921, 1923.
- "Известия Народного Комиссариата промышленности и торговли". Bakı, 1923.
- "Известия ЦК и БК А КП(б)". Bakı, 1920-1923, 1928.
- "İnqilab və mədəniyyət", Bakı, müxtəlif illər.
- "Yeni kənd". Bakı, 1925.
- "Yeni məktəb". Bakı 1924.
- "Komsomol". Bakı, 1926.
- "Красный Баку". Bakı, 1923, 1925.
- "Красная звезда". Bakı, 1920.
- "Красная молодежь". Bakı, 1920.
- "Gələcək". Bakı, 1922.
- "Gənc bolşevik". Bakı, 1935.
- "Литературный Азербайджан". Bakı, müxtəlif illər.
- "Maarif və mədəniyyət". Bakı, müxtəlif illər.
- "Maarif yolu". Bakı, 1925.

"Массовик". Bakı, 1929.
"Mədəniyyət". Bakı, 1920.
"Molla Nəsrəddin". Bakı, müxtəlif illər.
"Молодой коммунист". Bakı, 1920.
"Молодой рабочий". Bakı, 1920, 1923.
"Молодые бойцы Востока". Bakı, 1921.
"Müəllimə kömək". Bakı, müxtəlif illər.
"На нефтяной стройке". Bakı, 1931.
"Народное просвещение". Bakı, 1920.
"Народное хозяйство". Bakı, 1920.
"Народы Востока". Bakı, 1920.
"Парработник". Bakı, 1937.
"Пропагандист". Bakı, 1939.
"Профсоюз". Bakı, 1924.
"Путь школы". Bakı, 1926.
"Рабочие досуги". Bakı, 1924.
"Рабочий зритель". Bakı, 1929.
"Рабочий нефтяник". Bakı, 1940.
"Рабселькор Азербайджана". Bakı, 1927.
"Savadlı qızı əsgər". Bakı, 1922.
"Советское строительство". Bakı, 1922.
"Советы Азербайджана". Bakı, 1935.
"Sosialist qanunçuluğu". Bakı, 1934.
"Социалистическое хозяйство Азербайджана". Bakı, 1931, 1934.
"Спутник коммуниста". Bakı, 1924.
"Темп". Bakı, 1931.
"Təbliğatçı". Bakı, müxtəlif illər.
"Труд". Bakı, 1927.
"Ударник". Bakı, 1931.
"Fırqə işçisi". Bakı, 1934.
"Xalq maarifi". Bakı, 1920.
"Hücum". Bakı, 1930.
"Şərq qadını". Bakı, 1923.
"Şura quruluşu". Bakı, 1922-1924.

MÜNDƏRİCAT

<i>Giriş</i>	5
I FƏSİL. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının yaranması	
Sovet quruculuğunun başlanması	8
İctimai-siyasi təşkilatlar.....	28
II FƏSİL. Azərbaycan SSR-in beynəlxalq və daxili vəziyyəti (1920-1922-ci illər)	
Ermənistan və Gürcüstan Respublikaları ilə münasibət	36
Antisovet üsyanları	43
Azərbaycan SSR-in müdafiəsi tədbirləri.....	53
RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında müqavilə.....	64
Şərqi xalqların birinci qurultayı	71
Ermənistanda və Gürcüstanda sovet hakimiyyətinin qurulması	78
Azərbaycan siyasi mühacirəti.....	80
III FƏSİL. Azərbaycanın iqtisadi və sosial həyatı (1921-1927-ci illər)	
§ 1. Yeni iqtisadi siyasət.....	
İqtisadi və siyasi vəziyyət.....	88
Yeni iqtisadi siyasətə keçid.....	95
İctimai-iqtisadi ukladlar	96
Çanaq, Ərzaq vergisinin tətbiqi	100
Kooperasiya.....	103
§ 2. Yeni iqtisadi siyasətin ilk addımları.....	
Xalq təsərrüfatının idarə olunmasının yenidən qurulması	108
Siyasi və iqtisadi çətinliklər	108
Neft və başqa sənaye sahələrinin bərpası	115
Kənd təsərrüfatının dirçəlməsi.....	120
Aclıq keçirən əhaliyə kömək	124
Fəhlə sinfinin təmərküzləşməsi və əmək fəallığı	128
§ 3. Xalq təsərrüfatının bərpasının başa çatdırılması.....	
Neft sənayesinin texniki cəhətdən yenidən qurulması.....	133
Sənayenin digər sahələrinin bərpası.....	136
Kənd təsərrüfatı.....	137
İctimai-iqtisadi ukladlar nisbətində dəyişikliklər.....	140
Sənayeləşdirmə xətti.....	144
IV FƏSİL. Azərbaycanda yeni dövlət quruculuğu	
§ 1. Hakimiyyət orqanları.....	
inqilab komitələrindən yoxsul komitələrinə keçilməsi.....	152
Azərbaycanın Birinci Sovetlər qurultayı. Azərbaycan SSR-in ilk Konstitusiyası.....	158

Milli azlıqlar arasında iş	166
§ 2. Zaqafqaziya Federasiyasının və SSR İttifaqının yaradılması	169
Zaqafqaziya respublikalarının təsərrüfat fəaliyyətinin ilk birləşdirilməsi.....	169
Zaqafqaziya Sovet Sosialist Respublikaları Federativ İttifaqı (ZSSRF)	174
Birinci Zaqafqaziya Sovetlər qurultayı və ZSFSR-in yaradılması	178
Azərbaycan SSR-in ZSFSR tərkibində SSR İttifaqına daxil olması. SSRİ Konstitusiyasının qəbul edilməsi.....	186
§ 3. Azərbaycan SSR tərkibində Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının yaradılması və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkili	191
Naxçıvan MSSR-in yaradılması.....	194
DQMV-nin təşkili.....	199

V FƏSİL. Mədəni quruculuğun başlanması

§ 1. Xalq təhsili	220
Yeni təhsil sisteminin formalaşması.....	220
Savadsızlığın ləğvi uğrunda mübarizə	225
Əlifba problemləri	227
§ 2. Mədəni-maarif işi	232
Mədəni-maarif müəssisələrinin yaranması	232
Nəşriyyat işinin inkişafı	234
Dinə münasibət.....	236
Qadın hərəkatı.....	240
§ 3. Kadrların hazırlanması. Elm	246
Texniki-peşə təhsili	246
Ali təhsilin inkişafı	248
Elm.....	252
§ 4. Ədəbiyyat. İncəsənət	257
Ədəbiyyat	257
Teatr	262
Musiqi	265
Kino.....	267
Təsviri sənət	268
Memarlıq.....	271

VI FƏSİL. Azərbaycan xalq təsərrüfatının yenidən qurulması

§ 1. Birinci beşillik planın həyata keçirilməsi	273
Birinci beşilliyin vəzifələri.....	273
Yeni sənaye müəssisələrinin tikintisi.....	276
Fəhlə sinfinin artması.....	277
Birinci beşillik və Azərbaycan neftçiləri	280
§ 2. Kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi	285
Kollektivləşdirmənin başlanması	285

Kənddə inzibati-amirlik siyasətinin ağır nəticələri.....	288
§ 3. Azərbaycan da ictimai-siyasi həyat.....	293
Yeni inzibati ərazi quruluşu. Sovetlərdə dəyişikliklər.....	293
İctimai-siyasi təşkilatlar	298
Azərbaycan SSR-də birinci beşilliyin yekunları	303

VII FƏSİL. Azərbaycan xalq təsərrüfatının yenidən qurulmasının başa çatdırılması

§ 1. Sənaye və nəqliyyat.....	307
Sənaye və nəqliyyat sahəsində İkinci beşillik planın vəzifələri	307
Yenilikçilər hərəkatının yaranması. Staxanov hərəkatı	310
Azərbaycan Sovet İttifaqının baş neft bazasıdır.....	310
§ 2. Kənd təsərrüfatı.....	321
Kollektivləşdirmənin başa çatması.....	321
Kolkozların təşkilat-təsərrüfat cəhətdən möhkəmləndirilməsi	323
Azərbaycanın SSRİ-nin İkinci pambıq bazasına çevrilməsi. Subtropik zonanın yaradılması	325
§ 3. Maddi və sosial vəziyyət	327
İş şəraiti.....	327
Zəhmətkeşlərin sosial-məişət vəziyyəti.....	329

VIII FƏSİL. Mədəni quruculuq

§ 1. Xalq təhsili və maarifişi.....	335
Savadlılıq uğrunda kütləvi hərəkat	335
Ümumi ibtidai təhsil.....	340
Latın əlifbasına keçilməsi. Rus-kiril qrafikasının tətbiqi.....	345
Mədəni-maarif işi.....	348
Mətbuat və radionun inkişafı. Nəşriyyat işi.....	350
Qadın hərəkatı.....	350
Dinə münasibət.....	354
§ 2. Ali və orta təhsil. Milli mütəxəssis kadrların hazırlanması. Elmin inkişafı	358
Ali və orta ixtisas təhsilinin yenidən qurulması	358
Elm. Elmi mərkəzlərin yaranması	365
§ 3. Ədəbiyyat və incəsənət.....	373
Ədəbiyyat	373
Teatr	381
Musiqi	385
Kino.....	389
Təsviri və dekorativ-tətbiqi sənət	391
Memarlıq.....	396

IX FƏSİL. Azərbaycan keçid dövrünün sonlarında

§ 1. Əhalinin sosial strukturunda dəyişikliklər.....	400
§ 2. Respublikada ictimai-siyasi vəziyyət	405
§ 3. Milli siyasətdə əyintilər. İnzibati-amirlik sisteminin güclənməsi	400

X FƏSİL. Azərbaycan müharibə ərəfəsində (iyun, 1938 - 1941-ci illər)

§ 1. Xalq təsərrüfatı.....	420
Sənaye və nəqliyyat	420
Kənd təsərrüfatı.....	426
Maddi-mədəni vəziyyət.....	429
§ 2. Milli dövlət quruculuğu və ictimai-siyasi həyat	432
Azərbaycan SSR-in Yeni Konstitusiyası və Ali Sovetinə seçkilər.....	432
Sülh və müdafiə tədbirləri	435
Azərbaycan zəhmətkeşlərinin beynəlxalq əlaqələri	439
Azərbaycan hərbiçilərinin Xalxın-Qol döyüşlərində iştirakı.....	440
<i>Nəticə.....</i>	<i>443</i>
<i>Xülasə (rus dilində).....</i>	<i>447</i>
<i>Xronoloji cədvəl</i>	<i>453</i>
<i>Mənbələr</i>	<i>475</i>
<i>Bibliografiya</i>	<i>530</i>

“ELM” REDAKSIYA-NƏŞRİYYAT
VƏ POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

Mərkəzin direktoru
Şirindil KƏRİMLİ

Baş redaktor:
Teymur KƏRİMLİ

Bədii və texniki redaktoru
Nəriman YEYSƏLOĞLU

Kompüter tərtibatçısı:
Aliyə QABİLQIZI

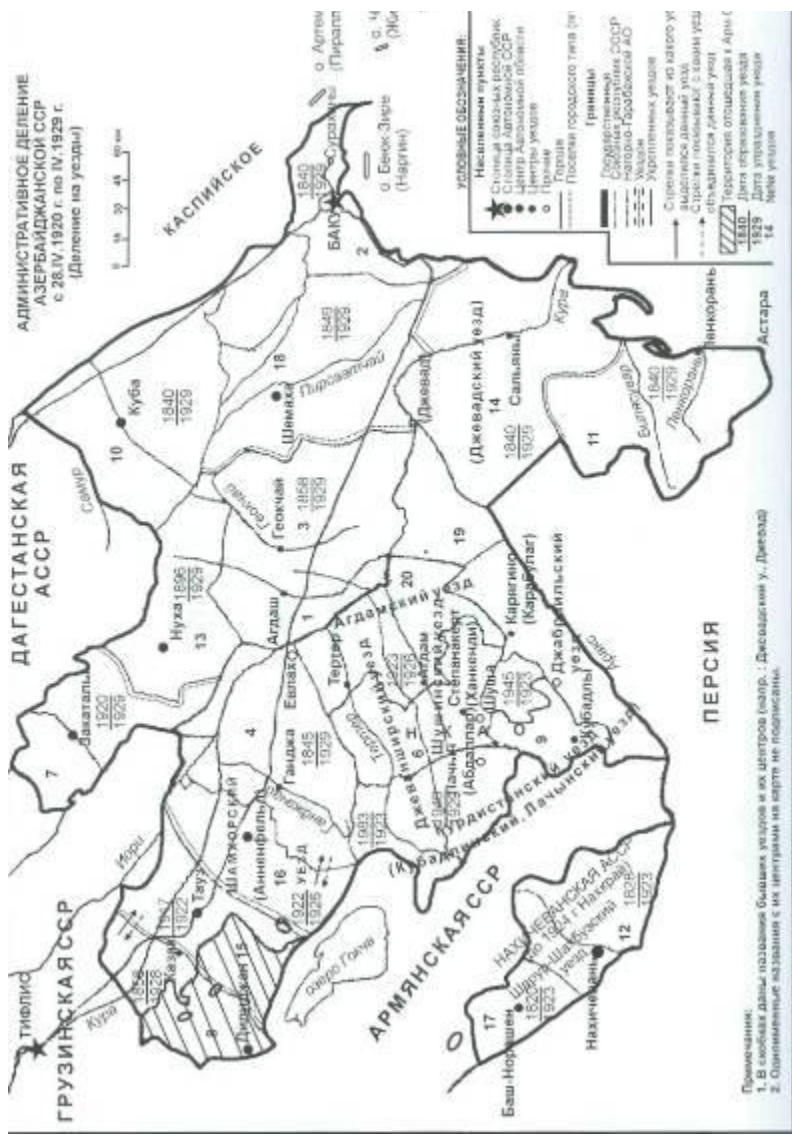
Nəşriyyat redaktoru və korrektoru:
Roza KƏRİMOVA

Yığılmağa verilmişdir 29. 08. 2007. Çapa imzalanmışdır 24.04.2008. Formatı 60x 1/16 .
Fiziki çap vərəqi 35, 5+3 illüstr. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 206.

DÜST 5773-90, DÜST 4, 482-87

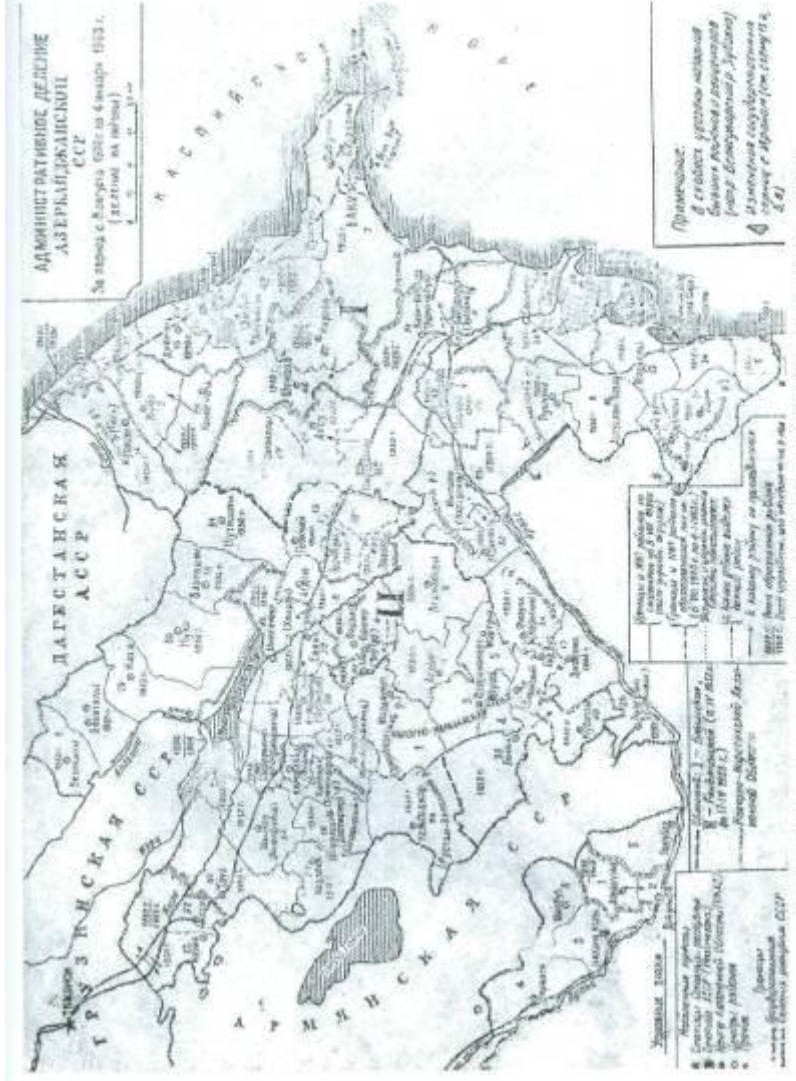
Kitab “CBS-PP” MMC mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Şərifzadə küçəsi, 3.

XƏRİTƏLƏR ŞƏKİLLƏR

Примечание:
 1. В скобках даны названия бывших уездов и их центров (напр., Девидишский у., Девидиш).
 2. Оригинальные названия с их центрами на карте не подписаны.

Хəritə I. Azərbaycan SSR-in inzibati bölgüsü (28.04.1920–04.1929)

Xəritə 2. Azərbaycan SSR-in inzibati bölgüsü (08.08.1930-04.01.1963)

Şəkil 1. Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyəti hökumətinin ilk tərkibi (1920)

Şəkil 2. Birinci Ümumazərbaycan Sovetləri qurultayının nümayəndələri
(Bakı, may, 1921)

Şəkil 3. Azərbaycan SSR MİK-in ilk tərkibi. Soldan sağa oturanlar:
T.Şahbazi, N.Nərimanov, M.Hacıyev, S.Ağamalıoğlu, T.Hüseynov;
ayaq üstə duranlar: S.Fətəlizadə, V.Krilov, A.Andreyev (1921)

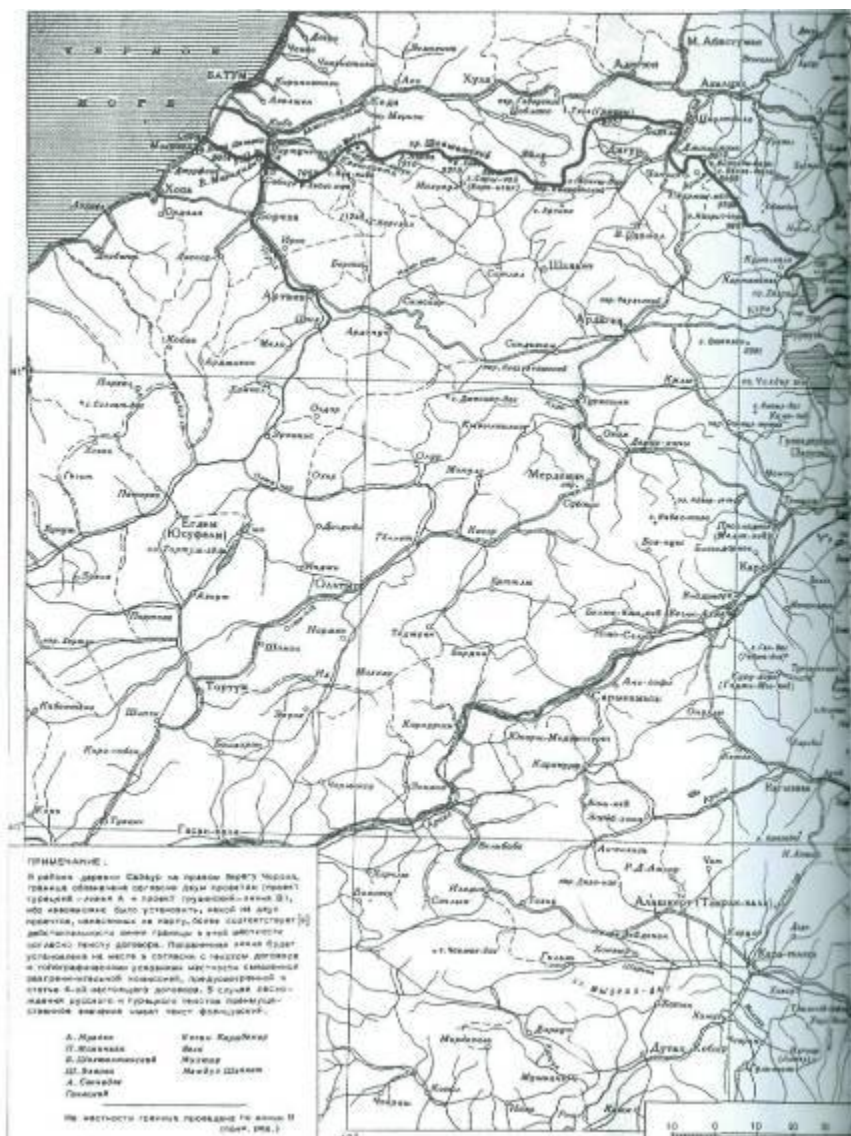
Şəkil 4. Q.Musabəyovun Ümumittifaq VIII Fövqəladə Sovetlər qurultayında çıxışı (Moskva, noyabr, 1936)

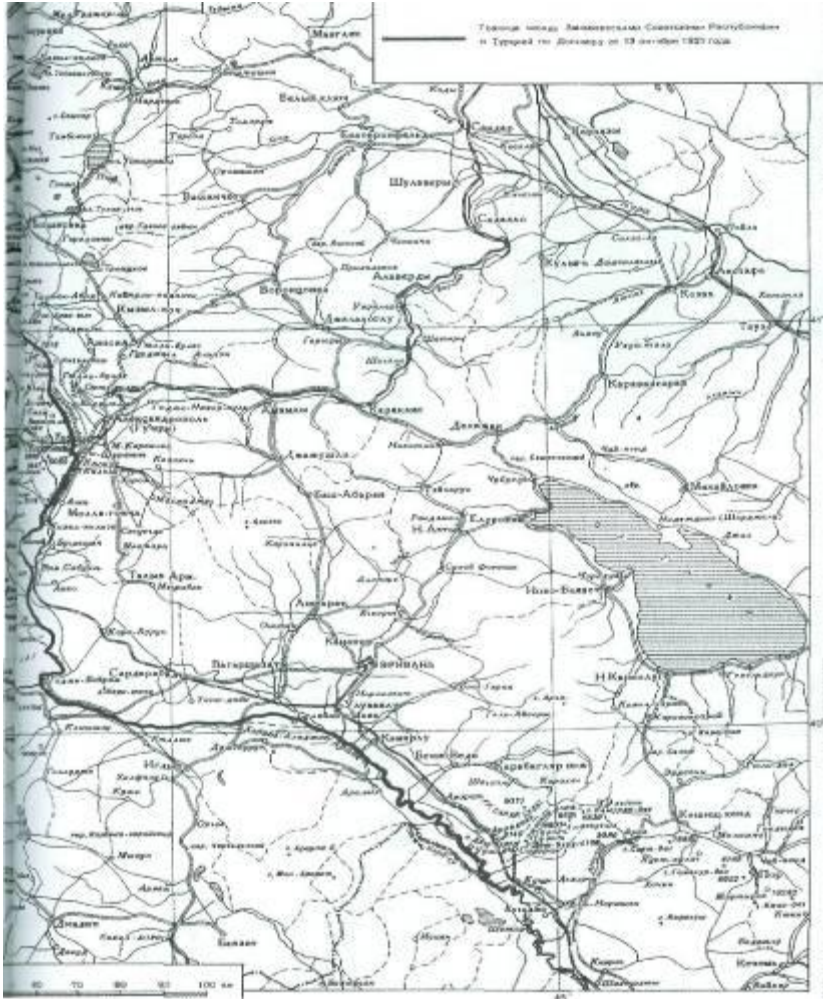

Şəkil 5. Kremlə Azərbaycan nümayəndələrinin qəbulu (1940)

Şəkil 6. Repressiya qurbanları

Xəritə 3. RSFSR-in nümayəndəsinin iştirakı ilə Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Türkiyə arasında 13 oktyabr 1921-ci ildə bağlanmış dostluq haqqında müqaviləyə əsasən sərhədləri müəyyən edən xəritə

Şəkil 7. N.Nərimanov
Azərbaycan SSR XKS sədri
(1920-1922)

Şəkil 8. S.M.Kirov
Azərbaycan KP MK I katibi
(1921-1925)

Şəkil 9. M.S.Bağırov
Azərbaycan KP MK I katibi
(1933-1953)

Şəkil 10. H.P.Rəhmanov
Azərbaycan SSR XKS sədri
(1933-1938)

Şəkil 11. S.H.Ağamalıoğlu
Azərbaycan SSR xalq torpaq komissarı
(1920-1922)

Şəkil 12. A.Sultanova
Azərbaycan SSR xalq ədliyyə
komissarı (1937-1938)

Şəkil 13. M.F.Qasımov
Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət
Heyətinin sədri (1938-1949)

Şəkil 14. D.X.Bünyadzadə
Azərbaycan SSR xalq maarif
komissarı (1920-1930)

Şəkil 15. R.Ə.Axundov
Azərbaycan KP MK katibi
(1924)

Şəkil 16. İ.M.Qubkin
SSRİ EA-nın akademiki,
SSRİ EA Azərbaycan filialının
(1937)

Şəkil 17. V.Şişkanov
“Leninneft” trestinin qazma
kontorunun direktoru (1938)

Şəkil 18. İ.Mikayılov
Neftçi, məşhur staxanovçu
(1938)

Şəkil 19. S.S.Qaibova
Nefçixarma ustası, "Ağır sənaye
əlaçısı" (1938)

Şəkil 20. L.Məmmədbəyova.
Şərqi ilk təyyarəçi qadını

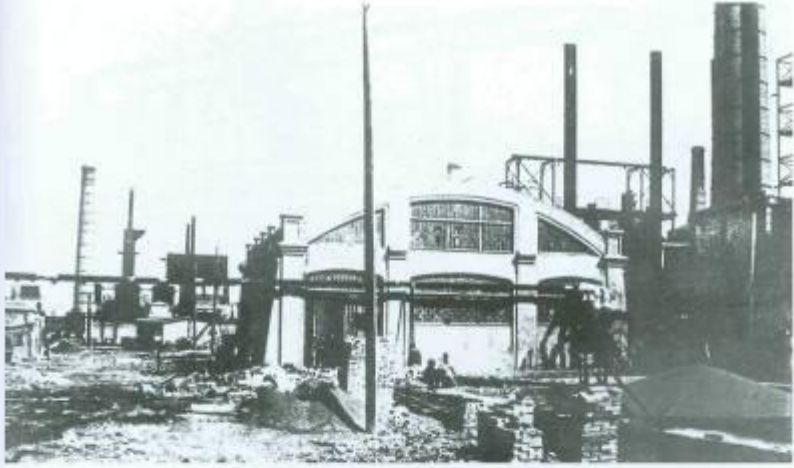

Şəkil 22. D.Bünyadzadə, Q.Musabəyov, Ə.Qarayev “Qırmızı Azərbaycan” məhəd fabrikinin bünövrəsinin qoyuluşunda (1924)

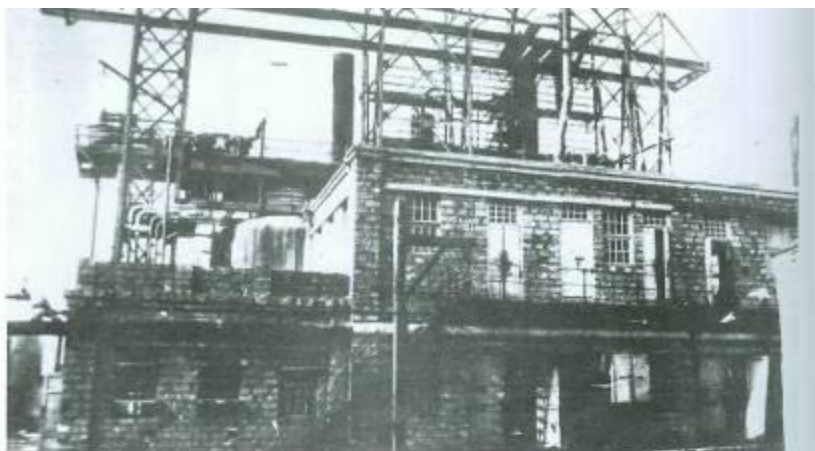
Şəkil 23. Bibiheybət buxtasının quruluşu (1922-1923)

Şökil 24. Bakı şəhərində I və II krekinq zavodunun ümumi görünüşü (1932)

Şökil 25. Bakı şəhərində neftayırma zavodunun ümumi görünüşü (1937)

Şekil 26. Stalin adına neftayırma zavodunun I sexindon ümumi görünüş (1940)

Şekil 27. "Stalinneft" neft mädönindön ümumi görünüş (1935)

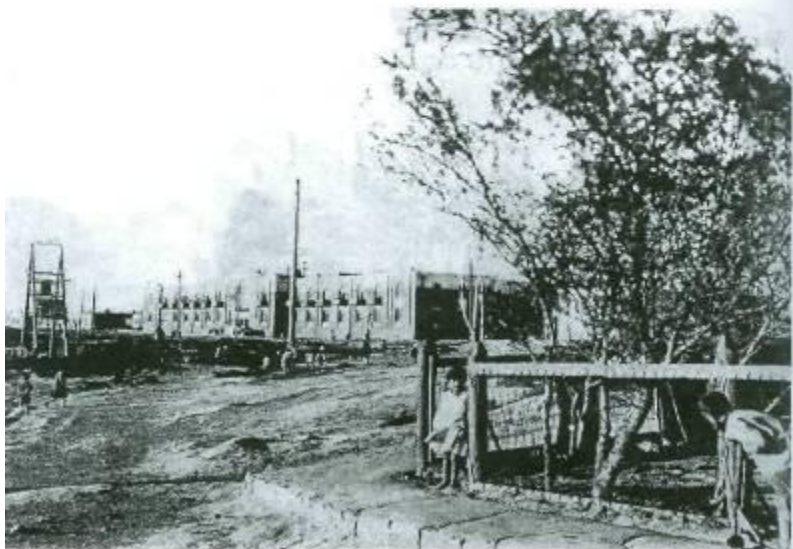
Şəkil 28. Ağşöhərdə “Qırmızı ulduz” elektrik stansiyası (1925)

Şəkil 29. Neftayırma-krekinq zavodundan ümumi görünüş (1925)

Şəkil 30. Qabaqcıl neftçilər:
K.Ələkbərov, M.Cabbarov,
A.İsgəndərov (1937)

Şəkil 31. H.Z.Tağıyev adına toxuculuq fabrikindən ümumi görünüş

Şəkil 32. Mərdəkan qəsəbəsində neftçilərin istirahət evi

Şəkil 33. Moskvada SSRİ Xalq Təsərrüfatının Nailiyyətləri Sərgisində Azərbaycan SSR-in pavilyonu

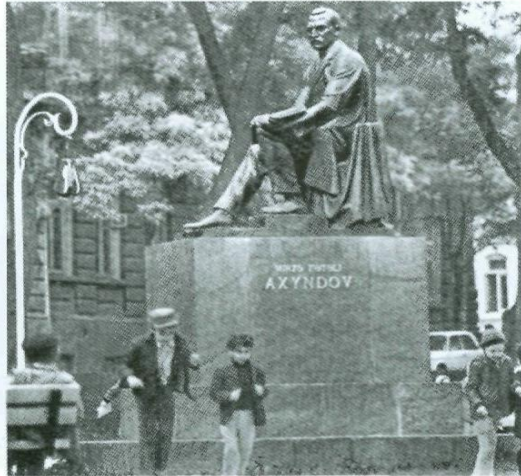
Şəkil 34. Bakı şəhərində
Mətbuat Sarayından bir
görünüş (1935)

Şəkil 35. Qaraxəhərdə Mədəniyyət Sarayı (1940)

Şəkil 36. Bakı şəhərindən bir görünüş (1920–1930-cu illər)

Şəkil 37. Bakı şəhərində
M.F.Axundov bağı
(1920–1930-cu illər)

Şekil 38. "Nizami" kinoteatrından bir görünüş (1920-1930-cu illər)

Şəkil 39. Ü.Hacıbəyov adına konservatoriyadan bir görünüş
(1920-1930-cu illər)

Şəkil 40. Bakı şəhərində yaşayış binasından bir görünüş
(1920-1930-cu illər). İndiki Azərbaycan Respublikası
Nazirlər Kabinetinin binası)

Şökil 41. Xaçmaz rayonu 4 sayılı sovxozda mexanikləşdirilmiş taxıl səpini (1933)

Şökil 42. Ağstafa rayonu "Bakı Soveti" kolxozunda pambığın qurudulması (1940)

Şekil 43. Üzümlüklörin dörmanlandırılması (1927)

Şekil 44. Samxor (indiki Şömkir) rayonu Döllər MTS yanında yeni maşın-traktor emalatxanası (1933-1934)

Şəkil 45. Gədəbəy rayonu
“İliç yolu” kolxozunun
qoyun sürüsü yaylaqda

Şəkil 46. Samur-Dəvəçi kanalının açılışı (1940)

Şəkil 47. Ordenli pambıq ustaları –
Qüdrət Səmədov və Bəsti Bağırova (1940)

Şəkil 48. Kürdəmir MTS yanında traktorçular hazırlayan kursda
dərs əlaçları (*soldan sağa*) Zəri Əliyeva və Fatma Şirinova

Şəkil 49. N.Nərimanov Azərbaycan qadınlarının I qurultayı nümayəndələri arasında (Bakı, 1921)

Şəkil 50. Ə.Bayramov adına Mərkəzi Qadınlar Klubu nəzdində savadsızlığı ləğvetmə məktəbində məşğələ (Bakı, 1923)

Şökil 51. Klara Setkin Ə.Bayramov adına Mərkəzi Qadınlar Klubunda (soldan sağa ikinci sırada altıncı. Bakı, 1924)

Şökil 52. Azərbaycan qadınlarının ömək nümayişi (Bakı, 1924)

Şəkil 53. M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Opera və Balet teatrının artistləri (1932)

Şəkil 54. Azərbaycan Dövlət Mahnı və Rəqs ansamblının Moskvada keçirilən on günlükdə çıxışı (1930)

Şəkil 55. Ü.Hacıbəyov ilk notlu xalq çalğı alətləri orkestrinin üzvləri ilə

Şəkil 56. M.Maqomayev Azərbaycan incəsənət xadimləri ilə (1922)

Şəkil 57. Ü.Hacıbəyov Azərbaycanca Dövlət Xorunumun ilk heyəti ilə (1936)

Şəkil 58. Üzeyir Hacıbəyov

Şəkil 59. Müslüm Maqomayev

Şəkil 60. Moskvada keçirilən Azərbaycan incəsənəti
ongünlüyünün iştirakçıları (1938)

Şökil 61. Azərbaycan yazıçıları SSRİ yazıçılarınım I qurultayında
(Moskva, 1934)

Şökil 62. Görkəmli Azərbaycan ədibləri

Şökil 63. Ü.Hacıbøvov SSRİ bostokarlari ilo (Moskva, 1939)

Şökil 64. Bøkir Çobanzadø

Şökil 65. İsmayıl bøy Qaspralı

Şəkil 66. Əhməd bəy Ağaoğlu

Şəkil 67. Almas İldırım

Şəkil 68. Əli bəy Hüseynzadə

Şəkil 69. Cəlil
Məmmədquluzadə

Şökrü 70. Şökrü Cabbarlı

Şökrü 71. Hüseyin Cavid

Şökrü 72. Mikayıl Müşfiq

Şökrü 73. Səməd Vurğun

Şəkil 74. Süleyman Sani
Axundov

Şəkil 75. Rəsul Rza

Şəkil 76. Əliğa Vahid

Şəkil 77. Məmməd Səid
Ordubadi

Şəkil 78. Fuad Əbdürəhmanov

Şəkil 79. Əzim Əzimzadə

Şəkil 80. MİRZƏAĞA ƏLİYEV

Şəkil 81. Hüseynağa Sarabski

Şəkil 82. Mərziyə Davudova

Şəkil 83. Sıdqi Ruhulla

Şəkil 84. Abbasmirzə Şərifzadə

Şəkil 85. Hüseyn Ərəblinski

Şəkil 86. Azərbaycan İŞC-nin gerbi (1921-1927)

Şəkil 87. ZSFSR-in gerbi (1922-1937)

Şəkil 88. Azərbaycan İŞC-nin gerbi (1927-1930)

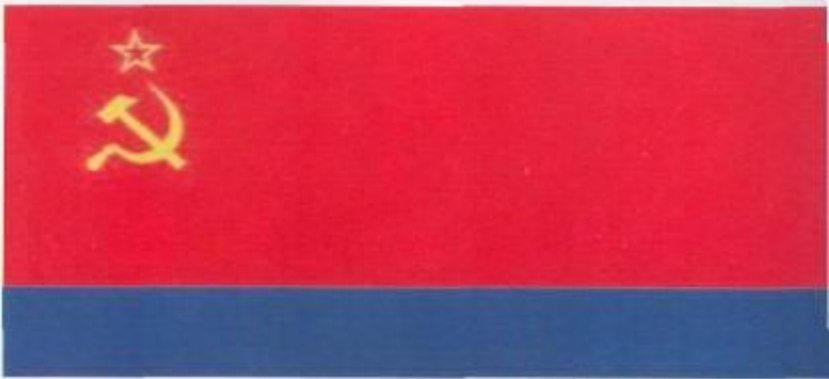
Şəkil 89. Azərbaycan İŞC-nin gerbi (1931-1937)

Şəkil 90. Azərbaycan SSR-in gerbi

Şəkil 91. Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası MİK-in bayrağı

Şəkil 92. Azərbaycan SSR-in bayrağı

Şökil 93. "Fəxri proletar"
döş nişanı (1920)

Şökil 94. "Qırmızı Bayraq"
ordeni (1920)

Şökil 95. "Ömək ordeni"
(1922)

Şökil 96. "Qırmızı Ömək
Bayrağı" ordeni (1929)

Şökil 97. Azərbaycan SSR
MİK-in döş nişanı

Şökil 98. Azərbaycan SSR Dövlət
Siyasi İdarəsinin döş nişanı

Şekil 99. ZSFSR -in pul nişanları

Şəkil 100. Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyətinin pul nişanları (1920-1922)

Şəkil 101. Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyətinin pul nişanları (1920-1922)

Şəkil 103. Azərbaycan SSR-in poçt markaları
(oktyabr 1921 – yanvar 1922)